

• • • •
• • • •
• • • •
• • • •

ВІДБУДОВА ДЛЯ РОЗВИТКУ:

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА
УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

**Національна академія наук України
Державна установа «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»**

**ВІДБУДОВА ДЛЯ РОЗВИТКУ:
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ
ПЕРСПЕКТИВИ**

Міжнародна колективна монографія

Київ - 2023

УДК 338.246.8:3.071.2](477):[[339.9:341.38]:94]

В 42

Редакційна колегія:

Вікторія Небрат, доктор економічних наук, ст. наук. співр. (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України») – голова;

Анна Беляк, магістр, Люблін, Польща (Вища школа підприємництва і адміністрування в Любліні);

Беата Гроблевська-Богуш, доктор наук, Лодзь, Польща (Гуманітарно-економічна академія в Лодзі);

Ірина Драч, доктор педагогічних наук, професор (Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України);

Олександра Курбет, кандидат економічних наук (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»);

Анатолій Мокій, доктор економічних наук, професор (ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України»);

Ольга Петрос, доктор наук з державного управління, професор (Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України);

Наталія Супрун, доктор економічних наук, професор (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»);

Марія Флейчук, доктор економічних наук, професор (Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Ґжицького, ВГО «Українська Асоціація Економістів-Міжнародників»);

Світлана Шульц, доктор економічних наук, професор (ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України»)

Рецензенти:

Олена Борзенко, д-р екон. наук, професор (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

Юрій Кіндзерський, д-р екон. наук, ст. наук. співр. (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

Людмила Кудирко, канд. екон. наук, доцент (Державний торговельно-економічний університет – Київ);

Олег Пустовойт, д-р екон. наук, ст. наук. співр. (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

Олексій Фраер, канд. екон. наук (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ)

Затверджено до друку Постановою Вченої ради ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» від 15 травня 2023 р. № 37

Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи : міжнародна колективна монографія / [редколегія, голова – д.е.н. В.В.Небрат] ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – Електрон. дані. – К., 2023. – 571 с. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>

ISBN 978-966-02-9337-3 (електронне видання)

Колективна монографія репрезентує напрацювання українських і зарубіжних дослідників із питань історії, теорії, політики повоєнної реконструкції економіки та відновлення соціогуманітарного простору, обґрунтування пріоритетів національної стратегії відбудови, осмислення ролі та напрямів реформування освіти й науки для забезпечення національної перспективи в контексті завдань повоєнної реконструкції економіки, інституційної модернізації та євроінтеграції України.

Для працівників державного апарату управління, органів місцевого самоврядування, викладачів та здобувачів освіти економічного та управлінського профілю, всіх, хто цікавиться економічною історією, політикою відбудови та економічного розвитку.

ISBN 978-966-02-9337-3
(електронне видання)

УДК 338.246.8:3.071.2](477):[[339.9:341.38]:94]

© НАН України, 2023

© ДУ «Інститут економіки та

прогнозування НАН України, 2023

**National Academy of Sciences of Ukraine
SI «Institute for Economics and Forecasting
National Academy of Sciences of Ukraine»**

**RECONSTRUCTION FOR DEVELOPMENT:
FOREIGN EXPERIENCE AND UKRAINIAN
PERSPECTIVES**

International collective monograph

Kyiv - 2023

JEL: B30, E61, F35, N40, O18, O19, O20

Editorial board:

Viktoriiia Nebrat, Doctor of Economics, Chairwoman, SI "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine";

Anna Bielak, Dean of the Dean of the Management Department, Master, High School of Enterprise and Administration in Lublin (Poland);

Beata Groblewska-Bogush, Dean of the Management Department, Dr, University of Humanities and Economics in Lodz (Poland);

Iryna Drach, Director of the Institute of Higher Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor Habilitated of Education Sciences, Professor;

Oleksandra Kurbet, PhD in Economics, SI "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine";

Anatoliy Mokiy, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Doctor of Economics, Professor, SI "M.I. Dolishniy Institute of Regional Research of the NAS of Ukraine";

Olga Petroye, Doctor of Public Administration, Prof., Institute of Higher Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine;

Nataliia Suprun, Doctor of Economics, Prof., SI "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine";

Mariya Fleychuk, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Doctor of Economics, Prof., Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies of Lviv, All-Ukraine Public Organization "Ukrainian Association of International Economists";

Svitlana Shults, Doctor of Economics, Prof., SI "M.I. Dolishniy Institute of Regional Research of the NAS of Ukraine"

Reviewers:

Olena Borzenko, Doctor of Economics, Prof., SI "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine";

Yurii Kindzerskyi, Doctor of Economics, Senior Researcher Fellow, SI "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine";

Liudmyla Kudyenko, PhD in Economics, Associate Professor, State University of Trade and Economics;

Oleh Pustovoyt, Doctor of Economics, Senior Researcher Fellow, SI "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine";

Oleksii Fraier, PhD in Economics, SI "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine";

Approved for printing by the Resolution of the Academic Council of the SI "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine" dated May 15, 2023 No. 37

Ed. board, V.V. Nebrat, Head (2023). *Reconstruction for development: foreign experience and Ukrainian perspectives*. NAS of Ukraine, SI "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine". <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>

ISBN 978-966-02-9337-3 (electronic edition)

The collective monograph represents the work of Ukrainian and foreign researchers on the issues of history, theory, politics of post-war economic reconstruction and the restoration of the socio-humanitarian space, substantiating the priorities of the national reconstruction strategy, understanding the role and directions of reforming education and science to ensure the national perspective in the context of the tasks of post-war economic reconstruction, institutional modernization and European integration of Ukraine.

For employees of the state management apparatus, local self-government bodies, teachers and students of economics and management, and everyone who is interested in economic history and the politics of reconstruction and economic development.

ISBN 978-966-02-9337-3 (electronic edition)

© NAS of Ukraine, 2023

© SI "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine", 2023

≈ ЗМІСТ ≈

ПЕРЕДМОВА	17
PREFACE	20

Частина 1. ЕКОНОМІКО-ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ ВІДБУДОВИ

Національно-укорінений розвиток як основа позиціювання України у розділено-спільному світі (Гриценко Андрій).....	24
--	-----------

Показано, що національно-укорінений розвиток, суть якого полягає у створенні в країні ланцюгів виробництва готової продукції для внутрішнього споживання та експорту на базі використання власних ресурсів, є загальним підґрунтям успішного економічного розвитку.

Концептуальні засади повоєнної моделі економічного розвитку України (Снігова Олена).....	35
---	-----------

Процес економічної відбудови України потребує концептуалізації та чітко окресленої повоєнної моделі економічного розвитку країни як цільового орієнтира. Її характеристики мають відобразити засади сучасного економічного розвитку країн ЄС.

Сталий розвиток і повоєнна відбудова економіки України (Кічурчак Маріанна)	47
---	-----------

Запропоновано структурно-логічну схему адаптації завдань і цільових індикаторів стратегії сталого розвитку до воєнних умов та повоєнної відбудови економіки України. Визначено підходи до гармонізації стратегії сталого розвитку до 2030 р. із чинними програмами відновлення країни.

Методологічні підходи до стратегування соціально-економічного розвитку та посилення національної безпеки України в умовах глобальних викликів (Мокій Анатолій, Флейчук Марія)	61
--	-----------

Проаналізовано закордонний досвід формування стратегій національної безпеки та соціально-економічного розвитку держав з урахуванням повоєнних чи посткризових періодів. Окреслено методи оцінювання комплексної державної потужності країни та розроблено макромодель збалансованого обмеженого соціально-економічного зростання України. Запропоновано методологічні підходи та концептуальні положення «Стратегії розвитку України 2023–2070 рр.».

Частина 2. РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ПОВОЄННІЙ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЕКОНОМІКИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД

Державна політика стимулювання наукових досліджень і технологічних інновацій як основа повоєнної модернізації економіки Японії (Супрун Наталія)	96
--	-----------

Показано, що основним чинником успішності повоєнної відбудови Японії стало використання науки та технологічних інновацій як ключових ресурсів економічного

зростання, що стало можливим завдяки активній урядовій підтримці запозичення, впровадження та поширення іноземних технологій усередині країни, а також сприяння розвитку внутрішньої інфраструктури наукових досліджень.

Державна суб'єктність у реалізації національної програми економічної реконструкції Республіки Корея (Небрат Вікторія) 110

Розглянуто форми взаємодії держави, підприємницького середовища та зовнішньої допомоги у забезпеченні відбудови та розвитку економіки Республіки Корея у 1960-х – 1970-х роках. Встановлено, що всупереч рекомендаціям, спрямованим на лібералізацію економіки з орієнтацією на розвиток традиційних галузей, була поетапно реалізована національна стратегія індустріалізації та досягнення глобальної конкурентоспроможності на ринках високотехнологічної продукції.

Повоєнна відбудова економіки України на засадах сталого інноваційного розвитку: досвід Західної Німеччини (Вербова Оксана) 129

За результатами аналізу історичного досвіду відбудови та модернізації Західної Німеччини після Другої світової війни запропоновано можливості його використання для повоєнного відновлення економіки України на засадах сталого інноваційного розвитку.

Інституційні детермінанти міжнародної конкурентоспроможності німецької економіки (Клім'юк Збігнев) 145

У процесі повоєнної відбудови економіки Україна має орієнтуватися на лідерів і запозичувати їхній досвід досягнення міжнародної конкурентоспроможності. У розділі обґрунтовано теоретичні засади конкурентоспроможності та представлено німецький досвід економічної політики у посткризових умовах.

Історичний досвід повоєнної відбудови Італії (Дідківська Леся) 166

Висвітлено особливості економічної політики італійського уряду після Другої світової війни, виявлено наслідки внутрішніх і зовнішніх зусиль у відновленні економіки, а також обґрунтовано перспективність використання цього історичного досвіду в сучасній Україні.

Стимулювання експорту в системі заходів повоєнного відновлення: досвід країн Західної Європи (Боднарчук Тетяна) 179

Розкрито досвід країн Західної Європи щодо подолання проблеми імпортозалежності та стимулювання експорту у повоєнний період. Проаналізовано характер, особливості, механізм, а також наслідки торговельно-економічної політики, яку впроваджували європейські уряди.

Державні стратегії повоєнного відродження економіки: досвід Ізраїлю (Гордіца Кароліна) 199

У дослідженні узагальнено досвід державної економічної політики Ізраїлю в умовах повоєнного відродження господарства. Виокремлено державні стратегії управління економікою на різних історичних етапах; розкрито зміст, завдання та результати їх впровадження.

Державна підтримка та повоєнна відбудова в Україні: сучасний стан дискусії (Керімов Павло), англійською 212

Дискусія щодо післявоєнної реконструкції України здебільшого ґрунтується на недосконалих аналогіях: українська сторона сподівається на повторну ітерацію Плану Маршалла після Другої світової війни, тоді як їхні західні партнери підкреслюють необхідність мобілізації приватного капіталу.

Частина 3. ЗАРУБІЖНІ ПРАКТИКИ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ: МОЖЛИВОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Роль науки у технологічній модернізації та повоєнному відновленні промислового потенціалу Німеччини (Сливка Тетяна)222

Досліджено процес відновлення науково-технічного потенціалу Німеччини після Другої світової війни. Підкреслено значення промислових корпорацій у інноваційному розвитку та повоєнному відновленні економіки. Розкрито роль держави у заохоченні об'єднань науково-дослідних товариств, стимулюванні інноваційної діяльності та трансфері технологій. Аргументовано доцільність запозичення у вітчизняну практику німецького досвіду державної політики щодо розвитку науки.

Фінське диво чи продумана стратегія розвитку? Система освіти Фінляндії – основа знанневої економіки (Петришин Галина)235

Фінське економічне диво – явище, яке досі викликає подив і захоплення в економістів усього світу. Метою дослідження є спроба проаналізувати фінський досвід для обґрунтування значення освіти та науки в забезпеченні успішності повоєнної відбудови України. Узагальнення досвіду Фінляндії щодо ефективних механізмів формування знанневої економіки вказує перспективний шлях реформ в Україні.

Досвід повоєнного відновлення промисловості країн Західних Балкан: передумови, заходи та результати (Ципліцька Олена)249

Дослідження охоплює період 1990-х – початок 2010-х років в історії повоєнного промислового відновлення Боснії і Герцеговини, Сербії та Хорватії як трьох історично та інституційно споріднених, але дивергентних векторів індустріального розвитку. Відзначено ключові заходи і програми макроекономічної та промислової політики та їх наслідки і невирішені проблеми для повоєнного відновлення промислового сектора. Оцінено роль міжнародних організацій у повоєнній реструктуризації промисловості.

Історичний досвід повоєнної реконструкції Роттердама (Горін Назар)261

Узагальнено причини, масштаби та наслідки авіабомбардувань Роттердама під час Другої світової війни. Охарактеризовано основні уявлення, етапи та плани повоєнного відновлення міського простору. Проаналізовано особливості реалізації функціонального підходу та принципів модернізму під час реконструкції міста.

Світовий досвід повоєнного відновлення міст: успіхи та невдачі (Герасімова Олена)286

Проаналізовано кілька прикладів післявоєнної реконструкції міст для дослідження загальних підходів, які сприятимуть відбудові, на основі узагальнення помилок, яких можна уникнути, і порад, наданих міжнародними спеціалістами з міського планування.

Упровадження принципів безупинного вдосконалення і японське економічне диво: виклики для України (Маматова Тетяна).....309

Успішності відбудови економіки України сприятиме упровадження апробованих під час повоєнного відновлення Японії принципів безупинного вдосконалення, інтерпретованих як напрями долання наявного комплексу викликів на всіх рівнях управління.

Franczyza jako innowacyjny model biznesu: doświadczenia UE i Polski w kontekście perspektyw odbudowy powojennej Ukrainy (Androschuk Giennadij, Ziółkowska Marta), польською 322

W rozdziale zaprezentowano franczyzę jako innowacyjny model biznesu w kontekście doświadczeń polskich. Argumentowana jest wartość powiązań franczyzowych dla gospodarki, także w odniesieniu do Ukrainy i możliwości wykorzystania franczyzy w jej powojennej odbudowie. Przedstawiono франчайзинг як інноваційну бізнес-модель у контексті польського досвіду. Аргументовано важливість франчайзингових зв'язків для економіки, зокрема щодо України, та можливості використання франчайзингу в її післявоєнній відбудові.

Роль прямих іноземних інвестицій у реструктуризації економіки: світовий повоєнний досвід та український контекст (Шовкун Інна)335

Висвітлено історичне значення зовнішніх інвестицій у повоєнній відбудові країн світу. Проаналізовано ефекти ПІІ у національному господарстві. Обґрунтовано пріоритети залучення ПІІ задля забезпечення структурного прогресу у ході відновлення економіки.

Моделі повоєнного відновлення промисловості: кращі практики та інструменти (Кушніренко Оксана, Гахович Наталія, Венгер Лілія), англійською 356

Дослідження зосереджено на визначенні особливостей моделей повоєнної відбудови в різних країнах. На цій основі обґрунтовано доктрину повоєнної відбудови промисловості України з урахуванням цілей сталого розвитку.

Частина 4. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ВІДБУДОВИ ТА СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Євроінтеграційні реформи як чинник зміцнення стійкості промисловості України (Собкевич Оксана).....372

Розкрито здобутки і проблеми євроінтеграційних реформ у промисловості України; окреслено пріоритети співробітництва з ЄС у повоєнний період з урахуванням національних інтересів України щодо розбудови високотехнологічного сектора промисловості, створення нових виробництв.

Державне регулювання внутрішнього ринку України та ЄС у парадигмі цінностей повоєнного відновлення (Желобицький Ярослав, Штундер Ірина) 382

Висвітлюються ключові напрями та заходи гармонізації державного регулювання внутрішнього ринку України та ЄС. Проаналізовано можливі наслідки ціннісного наповнення та всебічної інтеграції механізмів державного регулювання цих ринків для повоєнного відновлення України.

Повоєнне економічне відновлення природних активів територіальних громад (Олійник Даниїла, Ніжний Даниїл).....394

Визначено особливості відновлення природних активів територіальних громад за умов цифрової трансформації економіки як мережевого громадянського суспільства в рамках європейського інноваційного партнерства «розумних» міст та «розумних» спільнот на прикладі дерегульованого ринку активів електроенергії та впровадження механізму сек'юритизації природних активів.

Інвестиційна стратегія повоєнного відновлення України: критерії пріоритетизації (Череватський Данило, Липницький Денис)406

Розроблені експериментальні моделі відновлення вуглевидобувних підприємств переконують, що інвестиційна стратегія має враховувати не тільки абсолютні показники монопроектів, а й питому віддачу від інвестицій. Запропоновано стратегію оптимального інвестування в умовах обмежених фінансових ресурсів повоєнного відновлення.

Повоєнна відбудова сільського господарства України у контексті євроінтеграції: зелений курс (Попова Ольга).....413

З метою виокремлення орієнтирів для повоєнної відбудови сільського господарства України проаналізовано еволюцію цільової підтримки фермерів у рамках САП ЄС – від продуктивізму до соціо-еколого-економічної підтримки з актуалізацією фокусу на еколого-кліматичні завдання ЄЗК у 2021–2027 рр. Обґрунтовано важливість відбудови агросектора на засадах цілісної еко-номіки та запропоновано ряд екологічних і кліматичних заходів.

Продовольча безпека України в умовах війни і повоєнної відбудови (Іванов Сергій, Разумова Наталія)441

Метою дослідження є розроблення концепції формування та раціонального використання продовольчих ресурсів, яка має бути орієнтована на нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, оптимізацію кількісних та якісних параметрів ресурсів тощо. Представлено рекомендації та напрями державної політики, спрямовані на досягнення продовольчої безпеки України.

Інфраструктурні трансформації для забезпечення національно укоріненої стійкості в Україні (Никифорок Олена, Чмирьова Лариса).....454

Інфраструктурні трансформації у забезпеченні національної стійкості передбачають створення дієвого організаційно-економічного механізму для консолідації та використання наявних ресурсів з усіх доступних джерел за допомогою проектного підходу.

Управління безпекою підприємства в умовах невизначеності: система контролю загроз (Капелюшина Тетяна).....474

Запропоновано варіант реалізації забезпечення потреби у формуванні безпеки господарюючих суб'єктів в умовах невизначеності, які нині постали перед Україною, шляхом управління безпекою підприємства за використання комплексного підходу до формування політики безпеки та впровадження системи контролю загроз (одночасно з урахуванням інформатизації та діджиталізації світу та посиленням унаслідок цього ролі захисту інформації, інформаційного поля, інформаційної інфраструктури).

Частина 5. ВІДКРИТА НАУКА У ПРОЦЕСІ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Відкрита наука як пріоритет політики повоєнного відновлення України та набуття нею статусу члена ЄС (Матвеева Ольга).....488

Розвиток відкритої науки розглядається як важливий пріоритет відновлення України і набуття нею членства в ЄС, що розширює можливості міжнародної взаємодії науковців, надає доступ до передових знань та технологій, які слугують цілям сталого розвитку.

Відкрита наука та її значення для розбудови України як сильної європейської країни (Мелков Юрій)500

У розділі розглядається значення імплементації принципів відкритої науки для розбудови України як європейської країни – завдяки утвердженню цінностей відкритості та академічної свободи і формуванню засад раціонального пошуку та критичного мислення.

Досвід впровадження практик відкритої науки в Іспанії: можливості імплементації в Україні (Кармадонова Тетяна).....512

Представлено основні законодавчі акти, нормативи та види політики ЄС у сфері відкритої освіти. Проаналізовано проблеми та складнощі реалізації практик відкритої освіти в Іспанії. Розглянуто питання оцінювання наукової діяльності в контексті розроблення державної політики у сфері науки. Визначено, що Україна може взяти до уваги із досвіду впровадження практик відкритої науки в Іспанії.

Система вищої освіти України: напрями відновлення і трансформації (Андрощук Аліна)531

Розглянуто стан, тенденції та перспективи розвитку системи вищої освіти України в умовах війни та напрями її відновлення і трансформації. Показано втрати системи вищої освіти, роль міжнародної допомоги. Визначено сутність державної політики, основні пріоритети та напрями подолання кризи, цифрової трансформації вищої освіти.

Висновки 548

Conclusions 556

Відомості про авторів..... 564

Information about the authors 568

≈ CONTENTS & ANNOTATIONS ≈

PREFACE	20
----------------------	-----------

CHAPTER 1. ECONOMIC AND THEORETICAL BASICS OF THE NATIONAL STRATEGY OF RECOVERY

Nationally-rooted development as a basis for Ukraine's positioning in the divided-common world (Grytsenko Andrii).....	24
---	-----------

It is shown that nationally rooted development, whose essence consists in the creation of chains of production of finished products for domestic consumption and export based on the use of own resources, is the general basis for successful economic development.

Conceptual basis of post-war model of economic development of Ukraine (Snigova Olena)	35
--	-----------

The process of economic recovery of Ukraine requires its conceptualization and clear outline of the post-war target model of economic development of the country. The characteristic features of the model should embed the basics of modern economic development of the EU countries.

Sustainable development and post-war reconstruction of Ukraine's economy (Kichurchak Marianna)	47
---	-----------

The paper proposes a structural and logical scheme to adapt tasks and target indicators of the sustainable development strategy to military conditions and the post-war reconstruction of Ukraine's economy. The author defines the approaches to harmonizing the sustainable development strategy until 2030 with the existing programmes of the post-war recovery.

Methodological approaches to strategizing socio-economic development and strengthening national security of Ukraine in conditions of global challenges (Mokiy Anatoliy, Fleychuk Mariya).....	61
--	-----------

The article analyzes the foreign experience of formulating national security strategies and socio-economic development, taking into account the post-war or post-crisis periods. The authors have outlined various methods to assess the comprehensive state power of a country and developed a macro model of balanced limited socio-economic growth of Ukraine. A few methodological approaches and conceptual provisions of the «Development Strategy of Ukraine 2023-2070» are proposed.

CHAPTER 2. THE ROLE OF THE STATE IN THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF THE ECONOMY: HISTORICAL EXPERIENCE

State policy stimulation of scientific research and technical innovation as the basis of the post-war modernization of Japan's economy (Suprun Nataliia)	96
---	-----------

It is shown that the main factor in the success of Japan's post-war reconstruction was the use of science and technological innovation as key resources of economic growth, which became possible thanks to the active government support for the borrowing, introduction and spread of foreign technologies inside of the country, as well as the promotion of the development of the domestic scientific research infrastructure.

Subjectivity of the state in the implementation of the national economic reconstruction program of the Republic of Korea (Nebrat Viktoriia)110

Forms of interaction between the state, the business environment and foreign aid in ensuring the reconstruction and development of the economy of the Republic of Korea in the 1960s and 1970s are considered. It was established that contrary to the recommendations aimed at liberalizing the economy with a focus on the development of traditional industries, the national strategy of industrialization and achieving global competitiveness in the markets of high-tech products was implemented step by step.

The postwar reconstruction of Ukraine's economy on the basis of sustainable innovative development: the experience of West Germany (Verbova Oksana)..129

Based on the results of an analysis of historic experience of the reconstruction and modernization in West Germany after World War II, the author suggests using it for the post-war reconstruction of Ukraine's economy on the principles of sustainable economic development.

Institutional conditions determining the international competitiveness of the German economy (Klimiuk Zbigniew)145

In the process of post-war economic reconstruction, Ukraine should focus on the leaders and borrow their experience in achieving international competitiveness. The chapter substantiates the theoretical foundations of competitiveness and presents the German experience of economic policy in post-crisis conditions.

Historical experience of post-war reconstruction in Italy (Didkivska Lesia)166

The features of the economic policy of the Italian government after the Second World War are highlighted, the consequences of internal and external efforts to restore the economy are identified, and the prospects for using this historical experience in modern Ukraine are substantiated.

Export promotion in the system of measures for post-war recovery: experience of Western Europe (Bodnarchuk Tetiana)179

The paper reveals the experience of Western Europe in overcoming the problem of import dependence and stimulating exports in the post-war period. The author analyzes the nature, features, mechanism, and consequences of trade and economic policy implemented by European governments.

State strategies for post-war economic revival: the experience of Israel (Gorditsa Karolina)199

The study summarizes the experience of the state economic policy of Israel in the conditions of the post-war revival of this country's economy. State economic management strategies at different historical stages are highlighted; the content, tasks and results of their implementation are revealed.

Post-war reconstruction in Ukraine: the literary review (Kerimov Pavlo)212

The discussion on post-war reconstruction in Ukraine is mostly based on imperfect analogies, with Ukrainian side hoping for another iteration of post-WW2 Marshall Plan, while their Western partners underlying the need to mobilize private capital.

Chapter 3. FOREIGN PRACTICES OF POST-WAR RECONSTRUCTION AND MODERNIZATION OF THE ECONOMY: POSSIBILITIES OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE

The role of science in the technological modernization and post-war restoration of the industrial potential of Germany (Slyvka Tetiana)222

The article deals with the recovery of Germany's scientific and technical potential after the Second World War. The importance of industrial corporations in innovative development and post-war recovery of the economy is emphasized. The author reveals the role of the state in encouraging R&D within the associations of research societies, stimulating innovative activity and technology transfer. The expediency of borrowing the German experience of state policy regarding the development of science into domestic practice is argued.

A Finnish miracle or a well-thought-out development strategy? Finland's education system is the basis of a knowledge-based economy (Petryshyn Halyna)235

The Finnish economic miracle is a phenomenon, and to this day it evokes recognition and admiration of economists around the world. The purpose of the study is an attempt to analyze the Finnish experience to justify the importance of education and science in ensuring the success of the post-war reconstruction of Ukraine. The generalization of Finland's experience with regard to effective mechanisms for the formation of a knowledge-based economy points to a promising path for reforms in Ukraine.

The experience of post-war industry recovery of the Western Balkans: background, measures and results (Tsyplitska Olena).....249

The study covers the period of the 1990s – the beginning of 2010s in the history of post-war industrial recovery of Bosnia and Herzegovina, Serbia and Croatia as three historically and institutionally related but divergent vectors of industrial development. The author notes the key measures and programs of macroeconomic and industrial policy and their consequences and unresolved problems for the post-war recovery of the industrial sector. The role of international organizations in the post-war restructuring of industry is assessed.

Historical experience of the post-war reconstruction of Rotterdam (Gorin Nazar).....261

The article summarizes the reasons, scope and consequences of the air bombing of Rotterdam during the Second World War. The main concepts, stages and plans of the post-war reconstruction of the urban space are characterized. The peculiarities of the implementation of the functional approach and the principles of modernism during the reconstruction of the city are analyzed.

World experience of post-war urban reconstruction: successes and failures (Herasimova Olena).....286

In this research paper several examples of post-war urban reconstruction are investigated in order to find common approaches that contribute to the rebuilding of cities, based on the generalization of avoidable mistakes and advice provided by international urban planning specialists.

Adoption of the principles of continuous improvement and the Japanese economic miracle: challenges for Ukraine (Mamatova Tetiana)309

The success of Ukraine's economic recovery will be facilitated by the implementation of the principles of continuous improvement, which were validated during the post-war recovery of Japan and understood as ways to overcome the existing set of challenges at all levels of governance.

Franchise as an innovative business model: experiences of the EU and Poland in the context of the reconstruction of post-war Ukraine (Androshchuk Gennadiy, Ziolkowska Marta)322

The article presents franchising as an innovative business model in the context of the Polish experience. The importance of franchise interrelatedness for the economy, in relation to Ukraine and the possibilities of franchising in its post-war reconstruction, is presented.

The role of FDI in economic restructuring: global post-war experience and the Ukrainian context (Shovkun Inna)335

The historical significance of foreign investments in the post-war reconstruction of the countries of the world is highlighted. The effects of FDI in the national economy are analyzed. The priorities of attracting FDI in order to ensure structural progress in the course of economic recovery are substantiated.

Models of post-war industrial recovery: best practices and tools (Kushnirenko Oksana, Gakhovich Nataliia, Venger Liliia)356

The study focuses on identifying the specific features of post-war reconstruction models in different countries. On that bases the authors substantiate a doctrine of post-war reconstruction of Ukrainian industry with due regard of the aims of sustainable development.

Chapter 4. ECONOMIC POLICY OF CONSTRUCTION AND STRATEGIC PRIORITIES OF SOCIAL DEVELOPMENT

European integration reforms as a factor for strengthening the sustainability of Ukraine's industry (Sobkevych Oksana).....372

Achievements and problems of European integration reforms in Ukrainian industry are revealed; the priorities of cooperation with the EU in the post-war period are outlined, taking into account the national interests of Ukraine regarding the development of the high-tech industry sector, and the creation of new industries.

State regulation of internal market of Ukraine and EU in paradigm of postwar recovery values (Zhelobyts'kyi Yaroslav, Shtunder Iryna)382

The article highlights key directions and measures of harmonization of state regulation of the internal market of Ukraine and EU. The possible consequences of value content and comprehensive integration of mechanisms of state regulation of these markets for postwar recovery of Ukraine are analyzed.

Post-war economic rehabilitation of the natural assets of territorial communities (Oliinyk Danyila, Nizhnyi Danyil)394

The article considers various peculiarities in the restoration of natural assets of territorial communities in the digital transformation of the economy as a networked civil society in the European innovative partnership of smart cities and smart communities on the example of the deregulated market of electric power assets and the introduction of the mechanism of securitization of natural assets.

**Investment strategy for the post-war recovery of Ukraine:
prioritization criteria (Cherevatskyi Danylo, Lypnytskyi Denys)406**

The experimental models developed during the restoration of coal mining enterprises convince that the investment strategy should take into account not only the absolute indicators of monoproductions, but also the specific return on investments. The authors propose a strategy of optimal investment during the post-war recovery.

**Post-war reconstruction of Ukrainian agriculture in the context of European
integration: the green course (Popova Olha)413**

In order to identify benchmarks for the post-war reconstruction of Ukraine's agriculture, the evolution of targeted support for farmers within the framework of the CAP EU was analyzed – from productivism to socio-ecological and economic support with an actualization of the focus on the ecological and climatic tasks of the EEC in 2021-2027. The author substantiates the importance of rebuilding the agricultural sector on the basis of a holistic economy is, and proposes a number of ecological and climatic measures.

**Food security of Ukraine in the conditions of war and post-war
reconstruction (Ivanov Sergii, Razumova Hanna)441**

The purpose of the research is to develop the concept of the formation and rational use of food resources, which should be focused on increasing agricultural output, optimizing the quantitative and qualitative parameters of resources, etc. The presented recommendations and directions of state policy are aimed at achieving food security of Ukraine.

**Infrastructure transformations to ensure nationally rooted resilience
in Ukraine (Nykyforuk Olena, Chmyryova Larisa)454**

Infrastructural transformations in ensuring national sustainability involve the creation of an effective organizational and economic mechanism for the consolidation and use of available resources from all available sources using a project approach.

**Enterprise security management under uncertainty:
a threat control system (Kapeliushna Tetiana)474**

Proposed a variant of enterprise security in the current conditions of uncertainty in Ukraine. It is recommended to build an enterprise security management based on an integrated approach to security policy formation and with the use of a threat control system (with due regard of the global informatization and digitalization, and the strengthening the role of information protection, information field, and company's information infrastructure).

**Chapter 5. OPEN SCIENCE IN THE PROCESS
OF DEVELOPMENT OF UKRAINE**

**Open science as a policy priority for Ukraine's post-war recovery
and joining the EU (Matveieva Olga)488**

The open science is considered an important policy priority for the post-war recovery of Ukraine and joining the EU, which expands the opportunities for international cooperation for scholars, and grants an access to advanced knowledge and technologies for the Sustainable Development Goals.

Open science and its significance for the development of Ukraine as a strong European country (Mielkov Yurii)500

The article deals with the meaning of implementing the Open Science principles for the development of Ukraine as a European country – thanks to adopting the values of openness and academic freedom and to the formation of the grounds for rational inquire and critical thinking.

Experience in the implementation and use of open science practices in Spain: possibilities of implementation in Ukraine (Karmadonova Tetiana)512

The article presents the main EU legislative acts, regulations and policies of the EU in the field of open science. The author analyzes the problems and difficulties of implementing open science practices in Spain. The issue of evaluating scientific activity in the context of the development of state policy in the field of science is considered. This outlines what Ukraine can take for itself, using the experience of implementing open science practices in Spain.

Higher education system of Ukraine: directions of restoration and transformation (Androshchuk Alina).....531

The article considers the state, trends and prospects of the development of Ukraine’s higher education system in the conditions of war and the guidelines of its recovery and transformation. The author shows the losses of the higher education system and the role of international support, and defines the essence of state policy, and the main priorities in overcoming the crisis, and in performing the digital transformation of higher education.

CONCLUSIONS (in English) 556

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS (in English)..... 568

≈ ПЕРЕДМОВА ≈

Перебуваючи в стані війни за державну незалежність і територіальну цілісність, Україна шукає шляхів відновлення та реконструкції економіки для забезпечення свого майбутнього. Це завдання вимагає синергії зусиль науковців, урядовців, бізнесу та громадянського суспільства у виробленні та реалізації національної стратегії відбудови. Широкий суспільний дискурс з питань візії майбутнього України, рушіїв та механізмів будівництва нової моделі економіки, досягнення нової якості державного управління, зміцнення демократії як основи економічної ефективності та соціальної справедливості, ролі науки у забезпеченні технологічного розвитку та підвищенні міжнародної конкурентоспроможності національного господарства має забезпечити не лише напрацювання та вибір найкращих рішень, а й досягнення суспільної згоди щодо їх адаптації. Без цього неможливо реалізувати навіть найкращі плани і проекти. Тому в монографії, яка пропонується читачеві, представлена розгорнута палітра поглядів, вміщено матеріали, що репрезентують результати досліджень та напрацювання багатьох академічних осередків, вищих навчальних закладів і окремих дослідників за широкою проблематикою; викладено ідеї та положення, різні за ступенем наукового розроблення та масштабом узагальнень.

Видання спрямоване на поглиблення знань про напрями та конкретні заходи економічної політики після Другої світової війни в країнах Західної Європи та Східної Азії, а також про політику реформ та євроінтеграції в окремих країнах Центральної та Східної Європи. Визначення доцільності та механізмів імплементації позитивного зарубіжного досвіду має забезпечити формування історико-емпіричного та економіко-теоретичного базису для обґрунтування пріоритетів національної стратегії повоєнної відбудови. Разом із тим аналіз актуальних проблем сучасної України, що є наслідком негативних тенденцій, сформованих упродовж попереднього етапу розвитку національного господарства і продовженням довготривалих процесів, які становлять історичну траєкторію розвитку вітчизняної економіки, покликаний визначити імперативи і вузлові моменти економічної стратегії відбудови.

Важливо зазначити, що обґрунтування перспектив трансформації моделі економіки України, як і ретроспективний розгляд зарубіжного

досвіду політики відбудови та розвитку економік країн, мають тісну «прив'язку» до стану, векторів і динаміки міжнародного економічного та політичного середовища. Адже зміна в розстановці сил у міжнародних економічних відносинах, зрушення в системі світового економічного порядку, масштаби зовнішньої допомоги та умови, на яких вона надається, мають істотне значення для реалізації стратегій повоєнної відбудови країн і, зокрема, дотримання національних інтересів.

У нинішніх обставинах Україна також життєво потребує різних форм допомоги, тож міжнародна наукова співпраця в пошуку ефективних рішень із використанням позитивного досвіду наших друзів і партнерів, як одна з форм підтримки, особливо цінна. До написання монографії долучилися фахівці з Польщі, надавши матеріали про потенціал сучасної бізнес-моделі франчайзингу для реалізації євроінтеграційного курсу України, а також про освітню стратегію розвитку економіки на базі знань, реалізовану в Фінляндії, та економічну політику Західної Німеччини, спрямовану на зміцнення конкурентоспроможності в умовах кризи. Безумовно, вивчення та переосмислення із сучасних позицій зарубіжного досвіду повоєнного відновлення економік країн, забезпечення структурної перебудови та інституційної модернізації є важливим складником і передумовою успішності розроблення реалістичної та ефективної стратегії реструктуризації, розвитку і зміцнення економіки України.

Водночас дискусійними залишаються питання взаємодії національних стратегій і планів міжнародної допомоги у повоєнній відбудові економіки; співвідношення державної політики і ринкового регулювання у національних моделях повоєнного відновлення; доцільності й можливості імплементації позитивного досвіду інших країн для відбудови та реструктуризації економіки України; використання зовнішньої допомоги для досягнення національних цілей та ін. Потребують наукового розроблення та практичного вирішення проблеми міграції населення, спричиненої війною, та відновлення людського потенціалу; релокації виробництва та підтримки підприємництва; реінтеграції територій та збалансування просторового розвитку; ролі великого бізнесу у повоєнному відновленні; стабілізації фінансової системи та грошового обігу; інституційних умов та управлінських механізмів повоєнного відновлення аграрного виробництва та сільських територій;

відбудови зруйнованих міст і транспортно-енергетичної інфраструктури; забезпечення загальної і реформування фахової освіти для підвищення компетентнісної спроможності людського капіталу та ін.

Не претендуючи на вичерпні відповіді та безальтернативні приписи щодо вирішення всієї сув'язі практичних питань і теоретико-методологічних проблем, що постали перед Українською Державою та суспільством в умовах триваючої війни і перспективи постійної воєнної загрози в майбутньому, колектив авторів пропонує своє бачення економічної історії повоєнної відбудови зарубіжних країн та стратегічних орієнтирів для майбутньої реконструкції та трансформації економіки України. Авторські матеріали об'єднані спільною ідеєю – обґрунтування пріоритетів і механізмів відбудови економіки та відновлення соціогуманітарного простору на основі вивчення та врахування позитивного і негативного зарубіжного досвіду, оцінки можливостей його імплементації в Україні. Структура монографії відповідає колективному баченню єдності трьох компонент – 1) переосмислення та використання історичного досвіду, 2) розроблення та реалізація національної економічної стратегії, 3) розвиток наукових досліджень за принципами відповідальної відкритої науки – для забезпечення успішної відбудови та подальшого розвитку України як сильної європейської країни.

Презентуючи читачеві результати наукових досліджень і теоретичних дискусій про минуле й майбутнє, ми переконані в спроможності українського народу перемогти російського агресора і захистити свою державну Незалежність. Тому пропонуємо напрями і заходи реконструкції та подальшого повоєнного розвитку. Впевнені, що «Завзяття, праця щира свого ще докаже!»¹, адже українці мають силу і волю до мирної відбудови й оновлення своєї країни заради добробуту й процвітання.

¹ Державний Гімн України.

≈ PREFACE ≈

Being in the state of war for state independence and territorial integrity, Ukraine is looking for ways to restore and recover its economy to ensure the future. This task requires the synergy of efforts by scientists, government officials, business and civil society in the development and implementation of a national reconstruction strategy. A broad public discourse on the vision of Ukraine's future, including drivers and mechanisms for building a new model of the economy, achieving a new quality of public administration, strengthening democracy as the basis of economic efficiency and social justice, the role of science in ensuring technological development and increasing international competitiveness of this country's economy all should be achieved not only via hard work and choosing the best solutions, but also via attaining public agreement on their adaptation. Without the above mentioned conditions, it is impossible to implement even the best plans and projects. Therefore, the present monograph offers the reader a wide range of views, and provides articles displaying the results of research of many academic centers, higher educational institutions and individual researchers on a wide range of issues. The authors provide their ideas and projects, which differ in the degree of scientific development and the scale of generalizations.

The present monograph is aimed at deepening knowledge about the guidelines and specific measures of economic policy after the Second World War in the countries of Western Europe and East Asia, as well as about the policy of reforms and European integration in certain countries of Central and Eastern Europe. Defining the expediency and mechanisms of implementation of positive foreign practices should ensure the historical-empirical and economic-theoretical basis for substantiating the priorities of Ukraine's national strategy of post-war recovery. At the same time, analysis of the current problems of modern Ukraine, which are the result of negative trends that had emerged during previous economic development and long-term historical processes, should indicate the imperatives and key points of the economic reconstruction strategy.

It is important to note that the substantiation of the prospects for the transformation of Ukraine's economic model, as well as the retrospective review of foreign experience in the policy of economic reconstruction and development, are closely "linked" to the condition, vectors and dynamics of the international economic and political environment. After all, the change

in the balance of forces in international economic relations, the shift in the system of global economic order, the scale of foreign aid and the conditions of its provision are of significant importance for the implementation of post-war reconstruction strategies of countries and, in particular, for the observance of national interests.

In today's circumstances, Ukraine vitally needs various forms of assistance, so international scientific cooperation in finding effective solutions using the positive experience of our friends and partners as one of the forms of support is especially valuable. Specialists from Poland have joined the monograph, providing materials on the potential of the modern franchising business model for the implementation of Ukraine's Eurointegration course, as well as on the educational strategy for the development of the knowledge-based economy, implemented in Finland, and the economic policy of West Germany, aimed at strengthening competitiveness under the crisis conditions. Undoubtedly, the study and rethinking in the modern context of foreign experience of the post-war economic recovery, restructuring and institutional modernization is an important component and prerequisite for a realistic and effective strategy for the restructuring, development and strengthening of Ukraine's economy.

At the same time, there are a few issues that remain debatable, such as the interaction between national strategies and international aid plans in post-war economic reconstruction; the relationship between government policy and market regulation in national models of post-war recovery; expediency and possibility of implementing the positive experience of other countries for recovery and restructuring of Ukraine's economy; the use of foreign aid to achieve national goals, etc. The issues, which require further research and practical solution include the problem of migration caused by the war and restoration of human potential; relocation of production and business support; reintegration of territories and balancing of spatial development; the role of big business in post-war recovery; stabilization of the financial system and money circulation; institutional conditions and management mechanisms of the post-war recovery of agricultural production and rural areas; reconstruction of destroyed cities and transport and energy infrastructure; providing general education and reforming professional education to increase the competence capacity of human capital, etc.

Without pretending to comprehensive answers and uncontested prescriptions for the solution of the whole range of practical issues and theoretical and methodological problems faced by the Ukrainian State and society during the ongoing war and the prospect of a constant military threat in the future, the team of authors offer their vision of the economic history of post-war recovery in certain foreign countries and strategic guidelines for the future reconstruction and transformation of Ukraine's economy. The monograph's articles are united by a common idea, which is the substantiation of priorities and mechanisms for economic recovery and renewal of this country's socio-humanitarian space based on positive and negative foreign experience, in the context of its implementation in Ukraine. The monograph's structure corresponds to collective vision of the unity of the following three components: 1) rethinking and use of historical experience, 2) development and implementation of a national economic strategy, and 3) scientific research based on the principles of responsible open science, and aims at successful reconstruction and further development of Ukraine as a strong European country.

Presenting to the reader the results of research and theoretical discussions about the past and the future, we are convinced in of the ability of the Ukrainian people to defeat the Russian aggressor and protect their state independence. Therefore, we offer guidelines and measures for reconstruction and further post-war development. We are sure that "Our persistence, our sincere toil will prove it's rightness"², because Ukrainians have the strength and will to peacefully rebuild and renew their country for the sake of well-being and prosperity.

² National Anthem of Ukraine.

**Частина 1. ЕКОНОМІКО-ТЕОРЕТИЧНЕ
ПІДҐРУНТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ
ВІДБУДОВИ**

Андрій Гриценко

НАЦІОНАЛЬНО-УКОРІНЕНИЙ РОЗВИТОК ЯК ОСНОВА ПОЗИЦІЮВАННЯ УКРАЇНИ У РОЗДІЛЕНО-СПІЛЬНОМУ СВІТІ

Немає сумнівів, що Україна у повоєнній реконструкції повинна врахувати міжнародний історичний досвід, засвоїти уроки успішного вирішення проблем і вивчити негативні наслідки, щоб максимально уникнути помилок. Але вивчати потрібно не тільки досвід країн, які відбудовували свої економіки після війн, а й увесь історичний досвід економічного розвитку, його логіку, закономірності та сучасну специфіку. Без цього використання зарубіжного досвіду може перетворитися на накладання абстрактних схем на економіку, що не сприймає такі схеми внаслідок інших міжнародних, інституційних, макроекономічних умов, ментальних характеристик, історичної траєкторії розвитку.

Світ динамічно змінюється. Тому насамперед потрібно відповісти на питання: *в якому світі ми живемо?* Відповідь на нього можна знайти лише на основі узагальнення всієї історії соціально-економічного розвитку суспільства та з'ясування його логіки та суперечностей. Це обумовлено тим, що сучасні процеси є результатом усього попереднього історичного розвитку, а не тільки наслідком дій сучасних акторів. Гібридна війна у *локальному просторі України* є також гострою формою прояву *глобальних суперечностей*, які розвивалися упродовж усієї історії і зараз втілилися у протиборстві основних світових гравців за світовий порядок. Саме тому на допомогу Україні прийшли країни ЄС, НАТО, а боротьба має екзистенціальний характер для всіх сторін та точиться так запекло.

Суспільною клітиною, з якої вирости, з одного боку, суспільство, а з іншого – людина, є сумісно-розділена праця. Людина з самого початку з'являється як суспільна істота, і ця її суспільність ніколи не зникає, розвиваючись разом із прогресом людства, а суспільство є завжди спільнотою людей. У процесі історичного розвитку сумісність досягла своєї найбільш розвиненої форми у глобальності, а роздільність – у локальності. Відмінність сумісності та роздільності у сумісно-розділеній праці через ряд ланок опосередкування перетворилась у розгорнуту суперечність глобалізації та локалізації.

Спочатку суперечність глобалізації та локалізації розвивалася в імпліцитній формі як суперечність розподілу і відокремлення, з одного боку, і кооперування й усупільнення – з іншого. Розподіл і відокремлення втілилися в ринку, а кооперування й усупільнення – в державі. Ринок став механізмом розв'язання суперечностей і погодження інтересів приватних

виробників і споживачів, а держава повинна представляти спільні інтереси всіх членів суспільства. З цього випливає, що ринок і держава у своїх функціях є комплементарними. Ці інститути доповнюють один одного. Тому дискусії про більшу чи меншу присутність держави в економіці є теоретичними абераціями, що постають із схованого ринкового фундаменталізму: спочатку ринку приписують здатність вирішувати всі проблеми, а потім, коли з'ясовується, що він цього робити не може, це називають провалами ринку. Насправді ніяких провалів ринку не існує, якщо від нього не вимагають здійснення функції представлення інтересів усього суспільства, що є функцією держави. Можна також сказати, що такі провали існують лише в головах теоретиків, а не в реальній дійсності, тому ці уявлення є неістинними. Звідси випливає важливе для війни і повоєнної відбудови положення про роль держави у цих процесах. Стосовно війни роль держави є загально визнаною. Але й у відбудові держава повинна повною мірою виконувати свою функцію – представляти інтереси суспільства як цілого.

З розвитком міжнародної торгівлі суперечність глобалізації і локалізації набуває явних, відкритих форм. Але тепер розвиток ринкових відносин, спочатку у формі міжнародної торгівлі, а потім руху капіталів, представляє *глобалізацію*, а держави зі своїми територіями, населенням, інфраструктурою і т. ін. є у цьому процесі *локальними* утвореннями. Таким чином, можна констатувати, що основна економічна суперечність історичного розвитку розвивається від *сумісно-розділеної* праці через суперечність *держави і ринку* до суперечності процесів *глобалізації та територіальної локалізації національних держав*. Цей рух можна представити такою схемою (рис. 1).

На цьому історичному шляху з доби великих географічних відкриттів і формування світового ринку можна виділити вузлові пункти зміни світових порядків. У цих пунктах суперечність глобалізації та локалізації загострювалася до збройних конфліктів і війн, які закінчувалися мирними угодами, змінюючи просторову локалізацію країн, кордони і співвідношення сил:

– Вестфальський мир (1648 р.), підписаний після завершення Тридцятирічної війни, що торкнулася майже всіх країн європейського континенту, сформував новий порядок міжнародних відносин у Європі на основі *концепції державного суверенітету*. Поява державного суверенітету як принципу міжнародних відносин свідчить про перехід на новий, більш складний та інтегрований рівень світопорядку, де кожна країна розглядається як складова міжнародної системи;

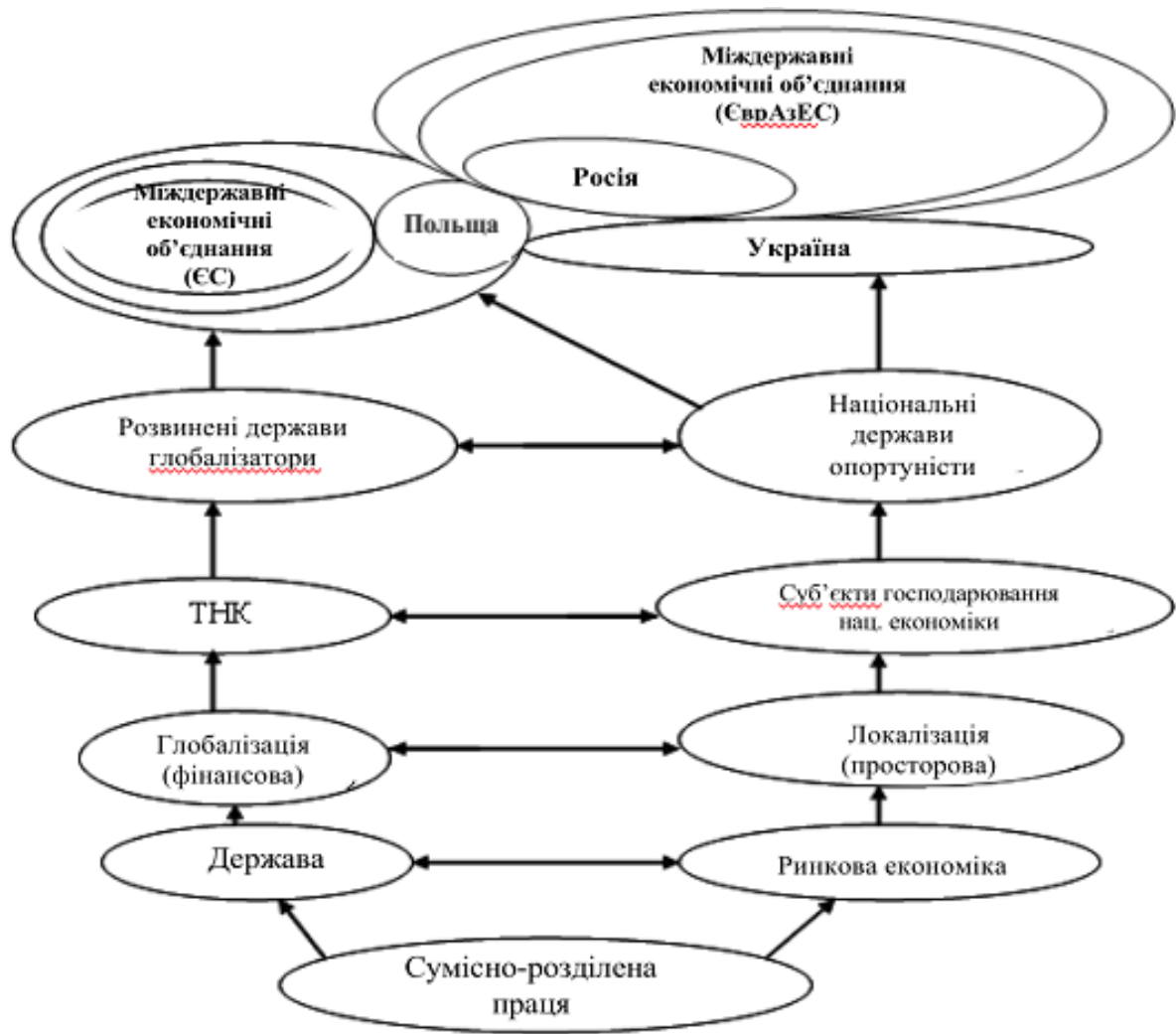

Рис. 1. Історичний розвиток основної економічної суперечності

Джерело: складено автором.

– Віденський конгрес (вересень 1814 р. – червень 1815 р.), який після перемоги над наполеонівською Францією *переформатував політичну карту Європи, перетворивши її на спільноту легітимних монархій* і забезпечивши на певний час мир і спокій. У цьому конгресі взяли участь понад 200 дипломатів майже з усіх європейських країн;

– Версальський мирний договір (1919 р.) підвів підсумки Першої світової війни і, після укладення окремої угоди між Німеччиною і США (1921 р.), яка мала в основі Версальський договір, але не містила статей про відповідальність Німеччини за розв'язання війни та про Лігу Націй, став хиткою основою міжнародних відносин. Ця хиткість була обумовлена існуючими суперечностями між країнами, революцією в Росії та нестабільністю ситуації в світі;

– Ялтинська і Потсдамська конференції (1945 р.) закріпили результати Другої світової війни і започаткували післявоєнний світовий

порядок, легітимізувавши зміни державних кордонів, передбачивши денацифікацію, декартелізацію, демілітаризацію і демократизацію Німеччини та ухваливши рішення про утворення і принципи діяльності ООН (Гриценко, 2022а. С. 19).

Розпад СРСР започаткував кризу світового порядку, сформованого внаслідок Другої світової війни. Зникла основа утримання рівноваги між США і СРСР як лідерами двох протилежних соціально-економічних систем на основі ядерного паритету. Після декількох етапів ця криза зараз переросла у гібридну війну Росії проти України, що стала локальною формою глобальних суперечностей. Результати цієї війни матимуть суттєве значення для становлення нового світового порядку, в якому Україні необхідно буде знайти своє місце.

Таким чином, історичний процес розвитку внутрішньої відмінності сумісно-розділеної праці до розгорнутих суперечностей глобалізації і локалізації, що мають безліч конкретних проявів на всіх рівнях людського і суспільного буття, привів до формування *розділено-спільного світу*, в якому існують, з одного боку, країни з їх територіями, кордонами, населенням, економіками, суб'єктами господарювання, бізнесом та культурою, а з іншого – глобальний світ як ціле, в якому всі ці країни і економіки, суб'єкти і культури пов'язані між собою. Реальністю, що існує зараз, є *розділено-спільний світ*.

Важливо також з'ясувати специфіку сучасного етапу розвитку розділено-спільного світу. Для цього необхідно визначити зміст основного трансформаційного процесу сучасності. Проведені дослідження показали, що основоположним процесом, що визначає всі інші перетворення, є перехід від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої системи господарювання. Кожна з цих систем має свої внутрішні етапи розвитку і відповідні підсистеми (Гриценко, 2022б. С. 36).

Індустріально-ринкові системи:

- а) індустріально-конкурентні;
- б) індустріально-планові;
- в) індустріально-маркетингові.

Інформаційно-мережеві системи:

- а) інформаційно-аналогові;
- б) інформаційно-цифрові;
- в) нейромережеві.

Ця класифікація побудована на основі методу сходження від абстрактного до конкретного, який дає змогу відобразити розвиток як такий рух, в якому кожний попередній щабель не зникає безслідно, а

знімається в наступному, тобто втрачає своє самостійне існування і перетворюється в момент розвитку наступного щабля. Так, індустріально-маркетингові системи активно використовуються на інформаційно-цифровому етапі розвитку, а інформаційно-аналогові системи є моментом інформаційно-цифрових трансформацій. Наприклад, кожний учасник онлайн-конференції, перебуваючи перед екраном свого комп'ютера, використовує інформаційно-аналогові технології, одночасно зв'язок між учасниками конференції через Інтернет забезпечується на основі інформаційно-цифрових систем.

Світ зараз загалом перебуває на інформаційно-цифровому етапі розвитку. Незважаючи на те, що ще не пройдено і половини шляху цього етапу розвитку, в останні роки й місяці відбувається стрибкоподібний процес переходу до використання нейромережевих технологій і штучного інтелекту. В кінці листопада 2022 р. з'явився ChatGPT, який дав можливість вербально задати завдання із обробки текстів, унаслідок чого використання штучного інтелекту стало доступне широкому колу споживачів, які взагалі не мають ніяких навичок і знань щодо програмування. За два місяці після випуску ChatGPT кількість активних користувачів перевищила 100 мільйонів (*Krystal, 2023*). У березні 2023 р. було представлено нову модель – GPT-4, що може обробляти не тільки текст, а й зображення. А в середині квітня 2023 р. розробники GPT заявили, що компанія поки припинила тренування GPT-5 у відповідь на звернення від 50 тисяч осіб, зокрема понад 1500 професорів, Ілона Маска та багатьох інших видатних людей (*ChatGPT, 2023*). Усе це відкриває не тільки небачені раніше можливості, а й створює суттєві ризики подальшого розвитку (*META, 2023*).

Війна Росії з Україною демонструє, що використання інформаційно-цифрових технологій суттєво впливає на способи ведення бойових дій. Вони стають елементами отримання інформації про рух воюючих сторін і техніки, забезпечення точності прицілювання тощо. Володіння цими технологіями стає неодмінною складовою успішних воєнних дій. Активне використання штучного інтелекту у військових цілях може призвести до непередбачуваних наслідків.

Загальноприйнятим є положення, що Україна не повинна просто відновлювати те, що було до війни. Необхідно вибудувати нову економіку на сучасній технологічній основі, що визначається як реконструктивний розвиток. Але для того, щоб ефективно вирішити це завдання, необхідно проаналізувати результати попереднього розвитку, зробити відповідні висновки і засвоїти уроки. Насамперед необхідно відповісти, яким чином

Україна, що входила в десятку найбільш розвинених у індустріальному сенсі країн світу, за тридцять років перетворилася в одну із найбільш розвинутих країн Європи? При цьому відповідь повинна бути концептуальною, а не переліком різноманітних недоліків у проведенні економічної політики.

Україна стала на шлях формування ринкової економіки, маючи розвинену індустрію, локалізація якої відбулася на директивно-плановій, а не ринковій економіці. Ринкова трансформація відбувалася за інверсійним типом із протилежним напрямом ринкових перетворень. Класичний тип формування ринкової економіки йде від дрібної приватної власності до більш крупної, від вільної конкуренції і ринкового ціноутворення до включення механізмів державного регулювання. Інверсійний тип формування ринкової економіки рухається у протилежному напрямі – від державної власності до приватної, від директивного планування і ціноутворення до вільної конкуренції та ринкових цін. Зворотний порядок економічних перетворень не може спиратися на рекомендації, сформовані на класичній основі. Якщо ж користуватися класичними рецептами, то наслідок буде протилежним бажаному, що і сталося в Україні. Вона, не вибудувавши внутрішнього ринку і не сформувавши внутрішнього попиту та відповідної пропозиції, внаслідок поєднання приватизації з глобалізаційними процесами і відповідною відкритістю економіки, пристосувалася за ринковими законами як сировинний додаток до економік більш розвинених країн. Інакше і не могло бути в країні, що, маючи в рази меншу продуктивність праці та вищу енергоємність продукції порівняно з розвиненими країнами, вступає з ними у відкриту конкуренцію. Зміст і логіку цього процесу необхідно добре уявити, щоб не повторити це у процесі повоєнного відновлення.

Проблема повоєнного відновлення України активно обговорюється світовою спільнотою. Вивчається закордонний досвід повоєнного відновлення (Железняк, 2022), підготовлено цілу низку закордонних робіт, у тому числі за участю українських фахівців, де розглядається проблематика реконструктивного відновлення України (Becker et al., 2022; Runde & Savoy, 2022; Savoy & Staguhn, 2023). В Інституті економіки та прогнозування НАН України підготовлено наукову доповідь, в якій запропоновано підхід, що базується на національному економічному підґрунті (Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2022).

Основою реконструкції економіки України, її суверенності в умовах зростаючої невизначеності та нестабільності є формування національного господарського комплексу, здатного задовольняти внутрішні потреби і збільшувати експорт, спираючись на найбільш повне використання

національних сировинних, технологічних і трудових ресурсів шляхом створення в країні розгалуженої мережі ланок переробки сировини в готову продукцію. Таким чином створюються не зовнішні, а внутрішні опори економічного розвитку. Це означає *національно укорінений економічний розвиток*.

Перехід до стратегії національно укоріненого економічного розвитку є історичним імперативом для країн, що відстали внаслідок нерівномірності економічного розвитку від держав першого ешелону. Ця стратегія повинна прийти на зміну концепціям наздоганяючого і випереджаючого розвитку, поява яких пов'язана з необхідністю подолання зростаючого розриву між багатими і бідними країнами. Ця проблема активно обговорюється в науковій літературі (*Chuanqi, 2011; Burkett & Hart-Landsberg, 2003. P. 150; Mathews, 2006. P. 313, 322; Nelson, 2005; Москаленко, 2014*).

У наздоганяючому розвитку розрізняють імпортозамінну і експортоорієнтовану модель. Перша модель спирається на протекціонізм, неконвертованість національної валюти, монополію держави на зовнішню торгівлю. Певною мірою таку модель або її елементи використовували соціалістичні країни, Аргентина, Бразилія, Індія, Мексика, Пакистан. Друга модель орієнтується на використання експортного потенціалу. Така модель застосовувалася Гонконгом, Китаєм, Південною Кореєю, Японією, Сінгапуром. Випереджальний розвиток орієнтується на використання новітніх технологій і віднаходження такого напряму розвитку, який дасть змогу вирватися уперед з їх допомогою.

Насправді розрізнення цих моделей має умовний характер. На практиці вони поєднуються. Наприклад, Китай здійснив ривок, випередивши інші країни за темпами і масштабами розвитку. Цей розвиток був випереджаючим, а також експортоорієнтованим, що перетворив Китай у світову майстерню. Одночасно Китай широко використовував імпортозаміщення, доганяв більш розвинені країни, копіюючи їх технічні досягнення. Серед країн, що просто використовували імпортозаміщення, тих, які прорвалися в перший ешелон, немає.

Взагалі замість наздоганяючого розвитку збільшився розрив між багатими і бідними країнами. Абсолютний розрив між країнами (порівнювалася 131 країна) з низьким та високим рівнем доходу за 1960–2000 роки збільшився з 8584 до 25767 дол., а відносний розрив – з 42-кратного до 66-кратного розміру. За ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності, розрахованого в цінах 1990 р.), абсолютний розрив між країнами з низьким і високим рівнем доходу зріс за той же

період з 6577 до 21163 дол., а відносний розрив – з шестикратного до 21-кратного розміру (*Chuanqi*, 2011. Р. 233).

Серед країн, які мали експортоорієнтовані стратегії, є успішні. Але виникає питання: що є основою такого успіху. Сама експортоорієнтована стратегія чи розвиток національного виробництва як підґрунтя експорту? Експортувати можна і сировину. Зрозуміло, що в успішних випадках основою реалізації експортоорієнтованої стратегії був розвиток національного виробництва. Це також був національно укорінений розвиток.

Історично національно укорінений розвиток є поверненням до природно обумовленого розвитку, який завжди починався на території держави. Експорт природно базувався на національному виробництві. Інакше кажучи, всякий розвиток за своїм походженням був національно укоріненим, але він не сприймався у такому визначенні. Лідером епохи *торгового капіталу* була Голландія (друга половина XVI ст. – перша половина XVII ст.). Вона була найбільш розвиненою в технологічному сенсі й лідером у будівництві кораблів, які були важливим засобом розвитку міжнародної торгівлі морськими шляхами. Це було національно укорінене виробництво, що забезпечувало успішність у міжнародній торгівлі. На цій основі забезпечувалася сила національної валюти – гульдена.

З розвитком *промислового капіталу* лідерство переходить до Англії (друга половина XVII ст. – початок XX ст.), де відбувся промисловий переворот і країна перетворилася у світову майстерню, відвоювавши першість і на морі внаслідок вивчення досвіду кораблебудування в Голландії та застосування передових технологій. Це також було національно укоріненим економічним розвитком, сформованим природним шляхом. Пануючою валютою став англійський фунт стерлінгів.

Формування *фінансового капіталу* вивело в лідери США (перша половина XX ст. – дотепер). Після Другої світової війни США стали найпотужнішою економікою світу, виробляючи близько половини світового ВВП. Це також був національно укорінений розвиток. Пануючою валютою у міжнародних розрахунках і у світовій фінансовій системі став долар США.

Усі ці успішні приклади економічного прогресу базувалися на розвитку національної економіки, який відбувався природним шляхом. Лише тоді, коли нерівномірність економічного зростання та її посилення внаслідок сучасної глобалізації призвели до зростання розриву між багатими та бідними країнами і перетворення багатьох із них у сировинні придатки розвинених країн, виникла необхідність укорінення національного економічного розвитку як повернення до джерел національного економічного відродження.

Глобалізація, що в явному вигляді починалася з розвитку міжнародної торгівлі, на другому етапі вплинула на глобалізацію капіталу, який став шукати найбільш вигідні умови локалізації виробництва, переміщуючи його в інші країни. На цьому етапі від глобалізації стали потерпати і розвинені країни (наприклад, історія з Детройтом у США). Прихід Трампа до влади у США частково мав своїм підґрунтям протидію саме негативним наслідкам глобалізації. Політика Трампа змусила ряд компаній повернути свої виробництва в США. Це також вкладається в стратегію національно-укоріненого виробництва як основи економічного розвитку.

Якщо ми проаналізуємо успішні приклади реалізації Плану Маршалла, відродження Японії, прориву Південної Кореї, то побачимо, що в їх основі було відродження виробництва на національній основі. В Німеччині було сформоване соціально-ринкове господарство, що втілило особливості відродження національної економіки. Японська модель взагалі успішно використовувала навіть такі елементи, що суперечили суті капіталізму (наприклад, пожиттєвий найм), але все це працювало на створення національного виробництва і перетворення країни в одного з лідерів науково-технологічного прогресу. Південна Корея не мала багатих сировинних ресурсів і вибудовувала своє національне виробництво, використовуючи для цього всі засоби.

Зазвичай на успішність економічного розвитку впливає ціла низка факторів. Особливо багато пишуть про інститути, демократію, відкритість і т. ін. Все це має сенс. Але є приклади успішного розвитку як в умовах демократії, так і при авторитарних і навіть диктаторських режимах. Більше того, інколи успішний розвиток забезпечувався різними режимами, що змінювали один одного. Але не має і не може бути жодного випадку, коли б успішний економічний розвиток не базувався на створенні національного виробництва у країні. Це підтверджує відому істину, що багатство створюється працею і виробництвом. Усе інше – імпортозаміщення, експортна орієнтація, відкритість економіки або протекціонізм, доганяючі та випереджаючі стратегії – є лише формами, механізмами та інструментами забезпечення національного розвитку економіки. Якщо його не має, то все перетворюється на порожню форму, що сама по собі нічого не створює.

Таким чином, весь історичний досвід економічного розвитку і відновлення країн після війн свідчить, що основою успіху є створення національного господарського комплексу, здатного на основі використання власних ресурсів забезпечити продукування кінцевої продукції для внутрішніх потреб і експорту. Це і є національно укорінений розвиток. Саме така стратегія потрібна Україні на шляху повоєнної

реконструкції. Конкретний механізм її реалізації включає вирішення ряду взаємопов'язаних завдань (Гриценко, 2023). Серед найважливіших:

- визначення номенклатури і обсягів кінцевої продукції внутрішнього споживання на рівні, необхідному для забезпечення нормальної життєдіяльності громадян України;
- вивчення зовнішнього попиту на кінцеву продукцію, у виробництві якої Україна могла би брати участь;
- оцінка існуючих сировинних, виробничих і трудових ресурсів, необхідних для задоволення внутрішніх потреб і виробництва товарів на експорт;
- з'ясування співвідношення ресурсів та потреб і вибір варіантів та пріоритетів у забезпеченні їх відповідності;
- побудова абстрактної схеми технологічних ланцюгів перетворення сировини в готову продукцію;
- з'ясування співвідношення абстрактної схеми технологічних ланцюгів з реально існуючими ланками, визначення невідповідностей і вибір варіантів їх усунення (шляхом добудови на основі національного виробництва і розвитку технологій або імпорту);
- при виборі варіантів вирішення виробничих проблем застосовується принцип пріоритету використання національних ресурсів, і лише у разі відсутності такої можливості, або надто високої витратності цього варіанту, стає необхідним імпорт;
- створення механізмів планово-ринкового забезпечення монетизації внутрішніх раціональних потреб населення і монетарно-кредитної підтримки виробництва товарів і послуг для їх задоволення;
- формування системи інститутів національно укоріненого економічного розвитку (державно-публічної фінансово-кредитної установи реконструкції і розвитку, режиму розгорнутого таргетування стабільності грошової одиниці, коригування правил координації бюджетно-податкової політики уряду і грошово-кредитної політики Національного банку України з метою їх спрямування на підтримку національно укоріненого розвитку).

Стратегію національного укорінення економічного розвитку необхідно провести через всі сфери і напрями розвитку (промисловість, сільське господарство, транспорт, розвиток інфраструктури, фінансово-банківську сферу, цифровізацію, освіту, підготовку кадрів тощо). Її реалізація дасть змогу вибудувати національний господарський комплекс України як повноцінного суб'єкта європейського і світового економічного простору, а не як придатка до розвинених економік. Така стратегія – як

складова формування нового світового порядку – може бути застосована і в інших країнах, які відстали і будують своє майбутнє.

Список джерел

- Becker, T., Eichengreen, B., Gorodnichenko, Y., Guriev, S., Johnson, S., Mylovanov, T., Rogoff, K., Weder, di Mauro. (2022). *A Blueprint for the Reconstruction of Ukraine*. CEPR PRESS. https://cepr.org/system/files/publication-files/147614-a_blueprint_for_the_reconstruction_of_ukraine.pdf
- Burkett, P., Hart-Landsberg, M. (2003). A Critique of «Catch-Up» Theories of Development. *Journal of Contemporary Asia*, 33(2), 147–171.
- ChatGPT (2023). *Bikinedia*. https://uk.wikipedia.org/wiki/ChatGPT#cite_note-:5-9
- Chuanqi, He (ed.). (2011). *Survey of Modernization in the World and in China (2001–2010)*. Peking University Press.
- Krystal, Hu. (2023). ChatGPT sets record for fastest-growing user base – analyst note. *Reuters*.
- Mathews, J. A. (2006). Catch-up Strategies and the Latecomer Effect in Industrial Development. *New Political Economy*, 11(3), 313–335.
- Nelson, R. R. (2005). Economic Development as a Catch-up Process: What is Different about the Current Environment. http://www.ase.tufts.edu/gdae/about_us/leontief/Nelson_remarks.pdf
- Runde, D. F., Savoy, C. M. (2022). Ukraine Economic Reconstruction Commission: Interim Framework. *CSIS*. <https://features.csis.org/ukraine-commission-interim-framework/>
- Savoy, C. M., Staguhn, J. (2023). *Enabling an Economic Transformation of Ukraine Recovery, Reconstruction, and Modernization*. CSIS Ukraine Economic Reconstruction Commission. <https://www.csis.org/analysis/enabling-economic-transformation-ukraine>
- Інститут економіки та прогнозування НАН України. (2022). *Відновлення та реконструкція повоєнної економіки України*. <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Vidnovlennja-ta-rekonstrukcja-povojennoji-economiky.pdf>
- Гриценко, А. А. (2022a). Економічні суперечності глобалізації і локалізації та їх сучасні прояви. *Економічна теорія*, (4), 5–29. <https://doi.org/10.15407/etet2022.04.005>
- Гриценко, А. А. (2022b). Інформаційно-цифровий етап розвитку соціально-економічних систем. *Економіка України*, (1), 29–46. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.01.029>
- Гриценко, А. А. (2023). Національно укорінений розвиток економіки як локальна відповідь на глобальні геоекономічні зрушення. *Економіка України*, (4), 38–54. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.04.038>
- Железняк, Я. (2022). *5 історій економічного успіху після війни: світовий досвід для України*. LB.ua. https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_uspihu_pislya.html
- Москаленко, О. М. (2014). Випереджаючий економічний розвиток: теоретико-інституціональні засади і проблеми реалізації в Україні. *Економіка України*, 8(633), 4–18
- МЕТА. (2023). *Штучний інтелект GPT стрімко еволюціонує і вражає новими можливостями*. <https://meta.ua/uk/news/tech/69805-shtuchnii-intelekt-gpt-strimko-evolyutsionue-i-vrazhae-novimi-mozhливостями/>

Олена Снігова

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОВОЄННОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Формування концептуального бачення повоєнного економічного розвитку України є невід'ємною складовою процесу стратегічного планування відновлення та передумовою формування дієвої Стратегії повоєнної соціально-економічної реконструкції країни. Визначення стратегічних орієнтирів повоєнного відновлення можливо розкрити через формулювання ключових характеристик повоєнної моделі економічного розвитку України як цільових параметрів стратегічного планування та встановлення перспективних напрямів повоєнного економічного розвитку.

Зазначення готовності держави до повоєнної відбудови України та потреба заохочення інвесторів світового рівня долучитися до цих процесів обумовили формування планів повоєнного відновлення. Але саме відсутність стратегічного бачення та концептуальна невизначеність процесу відновлення протягом 2022 р. зумовили розроблення декількох варіантів таких планів. Ці документи певним чином взяли на себе роль стратегічного окреслення майбутнього розвитку шляхом визначення пріоритетних та перспективних напрямів залучення інвестицій на цілі відновлення України. Але несформованість чіткої мети, відсутність стратегічних цілей процесу відновлення лише підкреслюють необхідність його концептуалізації.

Так, представлений на конференції в Лугано *Національний план відновлення України* містить низку ключових елементів – загальну візійну спрямованість, мету, принципи, очікувані результати впровадження. План сформований як перелік Національних програм досягнення ключових результатів за сімнадцятьма можливими напрямами післявоєнного відновлення та розвитку України, поділених на проектній основі за окремими заходами (*Відновлення України, 2022*).

Проте загалом викладення бачення повоєнного відновлення країни у Плані відновлення України та шляхів його досягнення є схематичним. Сформульована у документі мета – «Сильна європейська країна – магніт для іноземних інвестицій» – є вкрай всеохоплюючою та декларативною, а невизначеність завдань за певними блоками (напрямами, що визначаються національними програмами) знижує можливості її досягнення. Задекларована спрямованість Плану на прискорення стійкого економічного зростання також потребує деталізації за тими напрямами,

що передбачаються документом в рамках визначеного переліку Національних програм як за цілями, так і за завданнями.

Інформацію про створення Плану швидкого відновлення України (Fast recovery plan), спрямованого на максимально швидке відновлення всієї соціальної інфраструктури на деокупованих територіях, та про опрацювання довгострокового плану відновлення України не відображено на створеній онлайн платформі щодо виконання Плану (Панченко, 2022). Тож незрозуміло, чи то напрацьовано окремі Плани швидкого та довгострокового відновлення, чи то частини Плану відновлення, представленого на конференції у Лугано, поділені згаданим вище чином залежно від періодів планування досягнення очікуваних результатів.

Національною радою з відновлення України від наслідків війни розроблено *проект Плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України*. Він містить перелік пропозицій та стратегічних ініціатив за 24 розділами, реалізація яких є необхідною для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди. Серед найважливіших – відновлення та розбудова інфраструктури; повернення громадян, які тимчасово переміщені, зокрема за кордон та їхня інтеграції в суспільно-економічне життя держави; відновлення та розвиток економіки; пропозиції щодо будівництва, містобудування, модернізації міст та регіонів тощо. Такий підхід недостатньо чітко окреслює кінцеві результати процесів післявоєнного відновлення країни – не містить загальних для всіх розділів цільових орієнтирів процесу, завдань (проблем) для вирішення, принципів, механізмів дії та взаємодії у ході їх вирішення задля досягнення мети тощо (Відновлення України, 2022).

Певним чином цей недолік коригується за рахунок формування розділів за проблемно-орієнтованим підходом, проте залишається незрозумілим – на який мультиплікативний ефект спрямовано вирішення зазначених проблем, чи існує потенціал їх сумісного вирішення тощо. До того ж інформація за розділами проекту Плану не уніфікована за формою подання та структурою, що не лише ускладнює її сприйняття, а й знижує практичну цінність з точки зору формування стратегічної візії процесу відновлення, у тому числі за рахунок цілепокладання.

Більш розгорнутий як за змістом, так і за обсягом викладеного матеріалу та певним чином відображає ключові стратегічні наративи процесу відбудови української економіки є *План відновлення України від наслідків війни*. Наприкінці березня 2023 р. він був запропонований для обговорення в експертному середовищі Міністерством економіки України (План відновлення України, 2023).

Документ визначає мету та стратегічні цілі із застосуванням елементів тайм-менеджменту; містить підґрунтя відновлення економіки, викладене за напрямками ключових реформ (структурна перебудова економіки; розвиток МСБ; управління державною власністю; реформування ринків та правоохоронних органів), що є важливим з точки зору гармонізації економічного права ЄС – Україна; встановлює перелік базових напрямів докладання зусиль та систему основних елементів, на яких має ґрунтуватися стале економічне відновлення України.

Однак, цей План не надає стратегічного бачення процесу відновлення. Цілі документа є загальними та не відповідають вимогам стратегічного планування. Для забезпечення ефективного відновлення завдання мають бути конкретизовані, що забезпечить можливість достовірного підтвердження їх досягнення, та становити чіткі орієнтири дій. Потребують уточнення, деталізації та систематизації і положення документа щодо напрямів та заходів відновлення, а також інструментарію досягнення стратегічних цілей.

Проте ці недоліки документа можливо подолати саме на підставі концептуалізації бачення економічного розвитку України у повоєнний період, – встановивши ключові характеристики майбутньої економічної моделі країни як стратегічні цілі повоєнного відновлення; а проблеми, що потребують вирішення, та можливості реалізації економічного потенціалу країни – поклавши в основу формування напрямів повоєнного відновлення економіки України від наслідків війни.

Крім того, попри наявність декількох варіантів документів, спрямованих на вирішення проблем післявоєнного відновлення України, обов'язковий елемент стратегічного планування становить необхідність концептуального бачення процесу. Такий підхід дасть змогу не лише визначити способи досягнення стратегічних цілей, встановити та чітко прописати багаторівневі механізми перетворення соціально-економічної системи країни у процесі післявоєнного відновлення, а й допоможе всім потенційним стейкхолдерам процесу оцінити власні можливості та визначитися з інвестиційними позиціями.

Такий документ Міністерство економіки України наразі опрацьовує за залучення провідних вітчизняних експертів паралельно із Планом відновлення України від наслідків війни. Його елементи закладатимуть підходи повоєнної відбудови України та становитимуть засади побудови Стратегії повоєнного відновлення та розвитку України, Плану відновлення економіки України, а також заходів із реалізації цих документів.

Рамковими умовами побудови повоєнної моделі економічного розвитку пропонується встановити ті, що гарантують дієвість економіки України та її спроможність конкурувати в європейському економічному просторі. Зокрема, це вимагатиме:

- досягнення цінової стабільності, стабільності національної валюти та відсоткових ставок, подолання дефіциту бюджету, зменшення державного боргу;
- забезпечення достатньої кількості людських (у т.ч. висококваліфікованих кадрів, які мають досвід та навички впровадження інновацій) і матеріальних ресурсів, інфраструктури (енергопостачання, телекомунікації, транспорт та ін.), забезпечення якості освіти та дослідницької діяльності;
- врегулювання впливу урядової політики на конкурентні позиції економічних суб'єктів шляхом надання державної допомоги;
- розвитку малого та середнього підприємництва (частка сектора у загальному обсязі ВВП 40–50%, охоплення близько 70% зайнятого населення), спроможності малих підприємств отримувати економічну вигоду від спрощеного доступу на ринки;
- структурної трансформації економіки на підставі постіндустріального розвитку, доступу до сучасних передових технологій у межах міжнародної технічної допомоги.

На формування характеристик повоєнної економічної моделі розвитку України накладатимуть обмеження та зобов'язання такі чинники, як:

необхідність імплементації Угоди про асоціацію ЄС, що передбачає здійснення відповідних кроків у таких секторах економіки, як енергетика (зокрема ядерна), транспорт, захист навколишнього середовища, промислова політика та підприємництво, сільське господарство, регіональна політика, оподаткування, надання фінансових послуг, туристична діяльність, космічні дослідження, охорона здоров'я, науково-технічна співпраця, культура, освіта тощо;

затверджені Указом Президента України Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, які встановлено як беззаперечні орієнтири розроблення проєктів прогнозних і програмних документів економічної, соціальної та екологічної спрямованості;

необхідність захисту національних інтересів в економічній та енергетичній сферах, що передбачає забезпечення енергетичної незалежності країни; стійкість функціонування енергетичного сектора;

імпортозаміщення мінеральної сировини енергетичного сектора; екологічно прийнятний вплив енергетики на навколишнє природне середовище; пріоритетність забезпечення сталого розвитку національної економіки; недопущення енергетичної бідності населення у спосіб, що не спотворює функціонування конкурентних енергетичних ринків; економічну ефективність використання енергоресурсів; енергоефективність національної економіки (Снігова, 2022).

У межах формування нової повоєнної моделі економічного розвитку країни необхідним є врахування вимог європейської промислової політики для формування у галузях промисловості перспективної конкурентоспроможності (*European industrial strategy*, 2021). До них віднесено:

цифровізацію виробничих процесів, що передбачає не лише встановлення сучасного обладнання або програмного забезпечення, а й фундаментальні зміни у підходах до зовнішніх комунікацій та управління людським капіталом;

зелений курс, що передбачає необхідність зменшення енергоємності та застосування екологічних обмежень у виробничих процесах;

безпеку та локалізацію, що передбачає задоволення потреб виробництва сировиною та суспільних потреб, а також з урахуванням локалізації виробничої діяльності в місцях, що дають можливість скорочувати ланцюги постачання;

кібербезпеку та технологічну безпеку, пов'язану з доступом до технологій, необхідних для виробництва та впровадження науково-дослідних робіт;

суспільство високих компетенцій, де формування людського капіталу є базовою вимогою технологічного розвитку на підставі поєднання людських здібностей, їхніх фізичних можливостей та машин.

Важливим елементом ефективної економічної відбудови країни є формування політики відбудови з урахуванням *регіональних особливостей та чинників продуктивної спроможності регіонів*, які зазнали суттєвих змін унаслідок повномасштабної агресії Росії проти України. У 2022 р. підписано важливий з точки зору встановлення загальних правил відновлення регіональних економік Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про засади державної регіональної політики», яким визначено основні підходи відбудови регіонів після війни. Зокрема, документом передбачено включення у загальний План відновлення України регіональних/місцевих Планів відновлення залежно від функціональних типів територій та запроваджено трирівневу систему

планування: *державна стратегія – регіональна стратегія – стратегії громад*, які мають узгоджуватися між собою та логічно продовжувати одна одну. Ці положення є особливо актуальними саме для «територій відновлення» – громад, мікрорегіонів, де велися бойові дії або які були тимчасово окуповані, зазнали руйнувань інфраструктури та житлового фонду, характеризуються різким погіршенням розвитку і значним переміщенням населення, та які до 2027 р. мають формувати стратегії відновлення, залишаючись у системі стратегічного планування відновлення економіки від наслідків війни.

Певну частку зазначених рамкових умов закладено у План відновлення України від наслідків війни (*План відновлення України, 2023*). Проте формування концептуальних засад потребує деталізації за чітким визначенням ключових характеристик повоєнної моделі економічного розвитку України, які одночасно можна сприймати цільовими орієнтирами майбутньої стратегії з повоєнного відновлення та реконструкції країни.

Ключові характеристики повоєнної моделі економічного розвитку України пропонується згрупувати за складовими візії майбутнього. На наступних етапах стратегування такий підхід сприятиме підвищенню дієвості заходів державного управління з повоєнної економічної реконструкції країни за рахунок концентрування зусиль на вирішенні конкретних проблем, їх співвідношення з можливостями реалізації за певними, дієвими у певних соціально-економічних та політичних умовах, принципами.

Тож бачення повоєнного економічного розвитку України пропонується структурувати та деталізувати за візійними складовими та їх ознаками таким чином (рис. 1).

Україна – країна зі стійкою та ефективною економікою

Ключові характеристики моделі:

структурна трансформація економіки на підставі моделі постіндустріального синтезу, доступу до сучасних передових технологій у межах міжнародної технічної допомоги;

структурна лабільність та структурна адаптивність економіки;

впровадження у промисловість технологій Індустрії 4.0, цифровізація виробничих процесів;

зростання частки обробної промисловості у загальному обсязі доданої вартості по промисловості;

формування нових наукомістких галузей економіки.

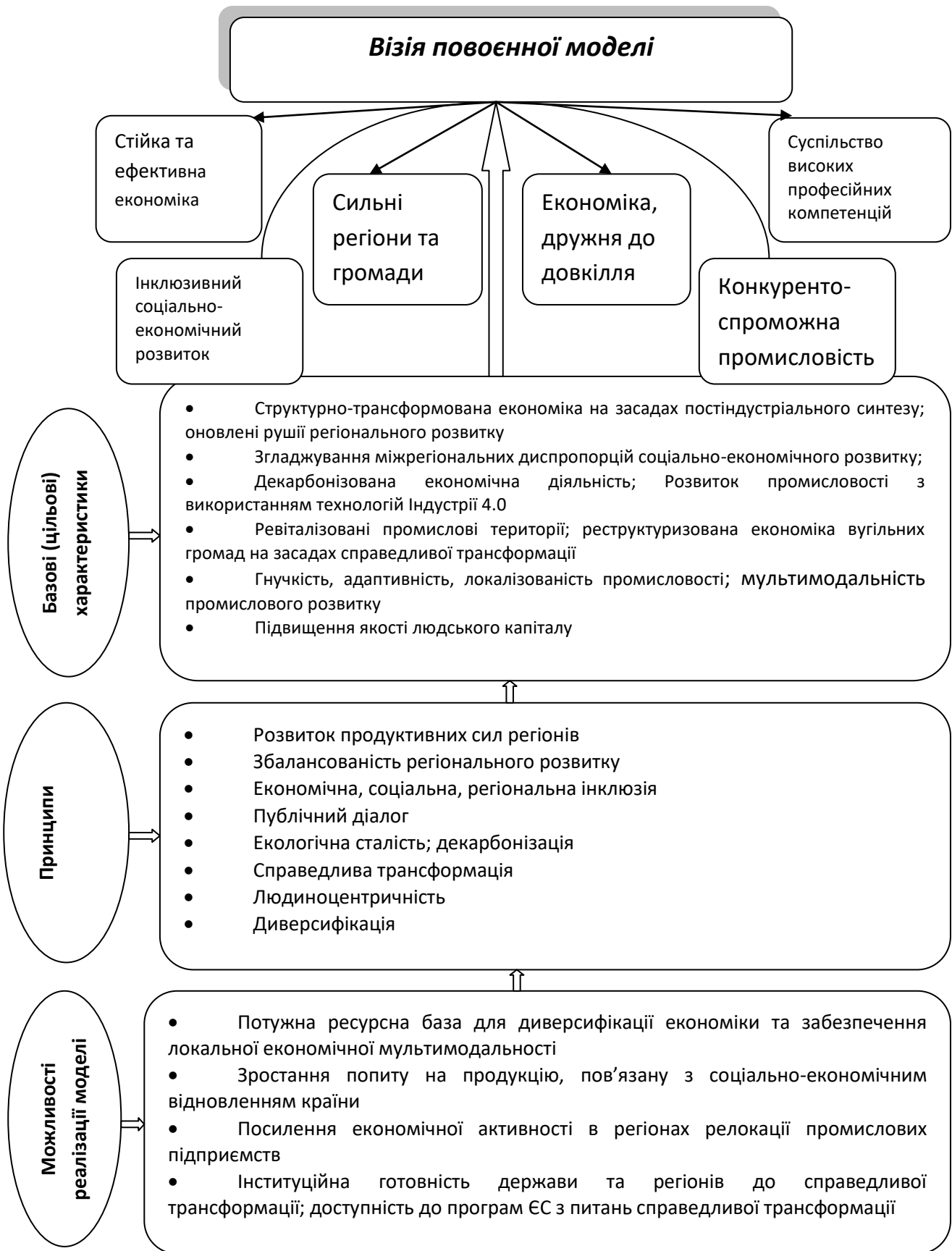

Рис. 1. Повоєнна модель економічного розвитку України

Джерело: розроблено автором.

Проблеми, які потребують вирішення, та можливі ризики:

- руйнування виробничих фондів та систем життєзабезпечення територій у зоні бойових дій;
- порушення внутрішньоекономічних зв'язків;
- замала частка доданої вартості, створеної в рамках національної економіки;
- збереження економічного розвитку відповідно до сировинної моделі;
- збереження технологічної відсталості промисловості, особливо вцілілих підприємств «базових» галузей;
- нерозвиненість інноваційних видів економічної, зокрема промислової діяльності;
- несформованість суспільства 5.0;
- незначна частка у структурі МСБ зайнятих промисловою діяльністю.

Основними *принципами* досягнення стійкості та ефективності економічного розвитку пропонується визначити європейські принципи регіональної та промислової політики.

Можливості реалізації ключових характеристик моделі за цією візійною складовою становлять потужна ресурсна база для впровадження мультимодальної економіки та попит на продукцію, пов'язану із соціально-економічним відновленням країни.

Україна – країна сильних регіонів та громад

Ключовими характеристиками моделі є:

- оновлені рушії регіонального та промислового розвитку відповідно до сучасних регіональної та промислової політики ЄС;
- наявність точок економічного зростання з урахуванням наявного економічного та людського потенціалу для диверсифікації локальної економіки;
- локалізація виробничої діяльності, задоволення потреб виробництва сировиною та суспільних потреб з урахуванням локалізації виробничої діяльності в місцях, що дозволяють скорочувати ланцюги постачання;
- згладжування міжрегіональних диспропорцій у рівнях концентрації виробничих потужностей;
- оновлення регіональної спеціалізації на засадах смарт;
- продуктивна спроможність регіонів до функціонування у нових економічних умовах.

Основним *ризиком та одночасно проблемою, що потребує вирішення* задля посилення економічної спроможності регіонів та громад, є нераціональне та неефективне використання їх природно-ресурсної бази, соціально-економічного, виробничого, інвестиційного, науково-

технологічного потенціалу та невідповідність принципів його використання сучасним світовим, зокрема європейським, тенденціям.

Принципи, на яких має бути забезпечена економічна спроможність суб'єктів регіонального розвитку, повинні ґрунтуватися на базових положеннях політики регіонального розвитку Європейського Союзу, зокрема, зосереджуватися на: забезпеченні розвитку продуктивних сил; інклюзивності та забезпеченні регіональної та економічної інклюзії; інституційній спроможності; поєднанні регіональної, інноваційної та промислової політики; застосуванні широкого публічного діалогу; поетапності реформування економіки з огляду на зміни чинників продуктивної спроможності регіонів; кроссекторальній енергоефективності; декарбонізації, смарт-спеціалізації тощо.

Можливості реалізації ключових характеристик моделі містяться у посиленні економічної активності в регіонах релокації промислових підприємств та збільшенні пропозиції праці через приплив ВПО.

Україна – країна з економікою, дружньою до довкілля

Ключові характеристики моделі:

зростання використання в економічній, зокрема у промисловій, діяльності альтернативних видів палива та ВДЕ; застосування екологічних обмежень у виробничих процесах; декарбонізація промислової діяльності;

ревіталізація колишніх промислових територій; справедлива трансформація вугільних громад; розвиток нових видів діяльності монопромислових територій та громад;

комплексна рекультивация земель та екологічне відновлення територій вугледобувних регіонів.

Проблеми, що потребують вирішення, та можливі ризики на шляху розбудови економіки, дружньої до довкілля:

наростання екологічних проблем, пов'язаних з бойовими діями, зокрема на промислово розвинених територіях;

подальше використання (наростання обсягів) викопних видів палива в економічній діяльності;

збереження енергоемності виробничих процесів.

Принципи розбудови економіки, дружньої до довкілля: справедлива трансформація та включеність у загальноєвропейські процеси справедливої трансформації; забезпечення екологічної сталості.

Реалізацію ключових характеристик моделі (*можливості реалізації*) можливо забезпечити через:

розробленість концептуальних засад державної політики зі справедливої трансформації вугільних регіонів України на період до 2030 р.;

готовність регіонів впроваджувати програми справедливої трансформації та реалізацію пілотних проєктів справедливої трансформації вугільних громад;

доступність до програм ЄС зі справедливої трансформації.

Конкурентоспроможна промисловість – основа інклюзивного соціально-економічного розвитку України

Ключові характеристики моделі:

зростання здатності вітчизняної промисловості до адаптації у відповідь на екзогенні зміни та виклики; зростання стійкості промисловості;

посилення конкурентних позицій промислових підприємств за рахунок гнучкості та локалізованості;

реконструкція промислової моделі розвитку регіонів на засадах оновлення рушіїв регіонального та промислового розвитку відповідно до промислової політики ЄС;

зниження ресурсоемності, зокрема й енергоемності промисловості; забезпечення енергетичної стійкості економіки;

зменшення частки добувної та зростання частки переробної промисловості у ВВП;

високопродуктивна промисловість.

Проблеми, що потребують вирішення, та можливі ризики:

деіндустріалізація економіки, зокрема територій, що перебувають у зоні бойових дій;

низький рівень диверсифікації локальної економіки, зокрема монопромислових громад;

недостатнє використання потенціалу внутрішнього ринку; нерозвиненість внутрішніх ринків споживання;

збереження використання викопних видів палива в економічній, зокрема промисловій, діяльності;

незадовільна адаптивність промисловості до зростання рівня зовнішніх викликів та загроз.

Основними *принципами забезпечення конкурентоспроможності промисловості*, що становила би основу інклюзивного соціально-економічного розвитку України, є:

мультиmodalність промислового розвитку регіонів;

євроінтеграційний вектор розвитку;

справедлива трансформація;
кроссекторальна енергоефективність;
розвиток продуктивних сил промислових регіонів;
оновлення регіональної спеціалізації на засадах смарт;
ресурсна збалансованість регіонального розвитку.

Можливості реалізації ключових характеристик моделі базуються на потенційній спроможності локальної економіки для диверсифікації, наявності регіональних ресурсів для забезпечення локальної економічної мультимодальності.

Українське суспільство – суспільство високих професійних компетенцій

Ключовими характеристиками моделі є:

зростання вимог до кваліфікації працівників і одночасна концентрація роботодавців на їхніх потребах;

зростання якості людського капіталу, його спроможність забезпечити технологічний розвиток;

збільшення продуктивної праці, зокрема в промисловості;

зростання рівня продуктивної зайнятості.

Основною проблемою, що потребує вирішення, є розрив між компетенціями працівників, які б забезпечували впровадження у промисловість технологій Індустрії 4.0, цифровізації виробничих процесів, та реальними компетенціями працівників, а також можливий ризик збереження незадовільних компетенцій та їх невідповідність вимогам Індустрії 4.0.

Базовими принципами становлення в Україні суспільства високих компетенцій, є такі, що сприятимуть впровадженню технологічних засад Індустрії 4.0, зокрема, поєднанню людських здібностей, їхніх фізичних можливостей та технологій; людиноцентричність та інклюзія.

Це можливо реалізувати на підставі зростання сфери прикладання праці у процесі повоєнного відновлення економіки з урахуванням потреб впровадження у промисловість технологій Індустрії 4.0 та цифровізації виробничих процесів.

Висновки. Концептуалізація процесу відновлення економіки України від наслідків війни є обов'язковим елементом стратегічного планування, що чинить безпосередній вплив на якість процесу. Незважаючи на наявність декількох варіантів проєктів Планів заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, окреслення чіткого бачення повоєнної економічної моделі розвитку відсутнє. Залишаються невизначеними цільові економічні орієнтири відбудови та принципи, на яких вона має

бути відбуватися. Відповідно процесу повоєнної відбудови економіки України під загрожують послаблена регуляція, хаотичність та неконтрольованість. Установити цільові орієнтири повоєнної відбудови економіки можливо на підставі визначення ключових характеристик майбутньої повоєнної моделі економічного розвитку України.

Рамковими умовами визначення побудови повоєнної моделі економічного розвитку України пропонується визнати ті, що гарантують дієвість економіки та забезпечують спроможність вітчизняної промисловості конкурувати в європейському економічному просторі (потребують досягнення Копенгагенських критеріїв вступу до ЄС), а також відображають необхідність імплементації Угоди про асоціацію ЄС у відповідних сферах; потребу виконання Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року та захисту національних інтересів в економічній та енергетичній сферах.

При окресленні стратегічного бачення повоєнного економічного розвитку України запропоновано ключові характеристики моделі, які відображають засади сучасного економічного розвитку країн ЄС: стійка та ефективна економіка, дружня до довкілля; сильні самодостатні регіони та громади, спроможні до саморозвитку; конкурентоспроможна промисловість, що становитиме основу інклюзивного соціально-економічного розвитку України. Це передбачає розроблення заходів державної політики, що орієнтовані на характеристики Нової промислової політики ЄС (2021 р.) та враховують: цифровізацію виробничих процесів, тенденції декарбонізації економічної діяльності, забезпечення локалізації та технологічної безпеки виробництва, розбудову суспільства високих компетенцій, зокрема й професійних.

Важливим є зазначення викликів/проблем, на які має дати відповідь / вирішити їх пропонується повоєнна модель економічного розвитку та встановлення можливостей, які Україна наразі має для їх реалізації. Такий підхід допоможе визначити способи досягнення стратегічних цілей, встановити та чітко прописати багаторівневі механізми перетворення соціально-економічної системи країни у процесі післявоєнного відновлення, надати потенційним стейкхолдерам процесу відновлення економіки України інформацію для встановлення власних інвестиційних позицій.

Список джерел

European industrial strategy (2021). *Updating the 2020 New Industrial Strategy: Building a stronger Single Market for Europe's recovery*. <https://commission.europa.eu/>

strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/european-industrial-strategy_en

Відновлення України (2022). *План відновлення України*. <https://recovery.gov.ua/>

Державне агентство водних ресурсів України (2022). *План заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України*. <https://www.davr.gov.ua/povidomlennya-pro-oprilyudnennya-proyektu-planu-zahodiv-z-pislyavoyennogo-vidnovlennya-ta-rozvitku-ukraini>

Панченко, О. (2022). Україна підготувала Fast Recovery план для швидкої відбудови. Що він передбачає. *The Village*. <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/328077-ukrayina-pidgotuvala-fast-recovery-plan-dlya-shvidkoyi-vidbudovi-scho-vin-peredbachae>

План відновлення України (2023). *План відновлення України від наслідків війни*. <http://www.golos.com.ua/article/369447>

Снігова, О. (2022). *Як організувати відновлення України з прицілом на ЄС*. Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/05/3/686566/>

Маріанна Кічурчак

СТАЛИЙ РОЗВИТОК І ПОВОЄННА ВІДБУДОВА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Будь-яка війна має багатовимірний характер. Країна-агресор прагне силовими методами, з використанням армії та зброї вирішити територіальні, економічні, політичні, історичні та ціннісні суперечності, що, на її думку, існують у країні, на яку вона нападає. З іншого боку, країна, що відстоює свою територіальну цілісність, прагне не лише зберегти свою незалежність, а й пристосувати національну економіку до функціонування в умовах війни. В умовах дії воєнного стану на території України потребують коригування завдання та індикатори за цілями стратегії сталого розвитку економіки України з їх наступною адаптацією до заходів повоєнної відбудови країни.

На зміну основних завдань та індикаторів із досягнення цілей Стратегії сталого розвитку впливає низка чинників, до яких належать характер руйнувань і обсяг збитків, завданих війною, тривалість вимушеної міграції, масштаб повоєнного відновлення української економіки. Якщо у документі початково планували скоротити до 2030 р. рівень бідності в чотири рази, збільшити охоплення бідного населення адресними програмами соціальної підтримки і підвищити його життєстійкість (*State Statistics Service of Ukraine, 2021*), то війна в Україні стала головною перешкодою досягнення цих завдань. Під час війни в нашій країні фіксують зростання рівня бідності та збільшення кількості людей, які потребують матеріальної підтримки, бо, згідно з оцінками ООН, у 2022 р. рівень бідності в Україні зріс з 5,5% до 24,1% (*United Nations*

Development Programme, 2023). Для надання допомоги людям, які постраждали від війни, впроваджено урядову програму «Е-підтримка». Згідно з нею денна грошова допомога на проживання для осіб з інвалідністю та дітей – це приблизно 3 дол. США, для інших осіб – 2,22 дол. США (обчислено на основі: *Денис Шмигаль: Уряд запускає...*, 2022). У програмі повоєнної відбудови країни і цільових індикаторах досягнення цілі «Подолання бідності» відповідні показники необхідно скоригувати. Наприклад, цільовий орієнтир для осіб, добове споживання яких є нижчим за 5,05 дол. США за ПКС, потрібно збільшити, бо кількість людей, які потребують допомоги на початок 2023 р. становила 17,6 млн осіб (*Управління ООН з координації гуманітарних питань*, 2023).

Трансформації зазнає і ціль 16 «Мир та справедливість» (*State Statistics Service of Ukraine*, 2021), бо завдання та основні індикатори встановлено з урахуванням гібридної війни 2014 р., поточної кримінальної ситуації і стану боротьби з корупцією. Війна в Україні призвела до ескалації насильства, активізації торгівлі людьми, збільшення доходів, одержаних злочинним шляхом, зростання обсягів незаконного обігу зброї та інших вибухонебезпечних речовин. Управління ООН з наркотиків і злочинності прогнозує у 2023 році збільшення кількості виявлених жертв торгівлі людьми в Україні на 5% та 5,6 млн заяв про надання притулку в Європі (*Nations Office on Drugs and Crime*, 2022). В оновленій стратегії сталого розвитку для цілі 16 «Мир та справедливість» потрібно зазначити завдання, що орієнтовані на дії зі збереження територіальної цілісності, розмінування звільнених територій та створення безпечних умов функціонування домогосподарств і суб'єктів підприємництва. Особливий наголос доречно зробити на заходи, що унеможливають повторні агресивні дії з боку РФ.

Перегляд стосуватиметься завдань та індикаторів виконання інших цілей сталого розвитку. Запровадження воєнного стану в економіці України суттєво змінило соціально-економічні умови розвитку і підходи зі збереження природного довкілля, його наземних і водних екосистем. Додатково перегляд цілей сталого розвитку має узгоджуватися із головними пріоритетами і напрямками повоєнної відбудови країни. Згідно з ними передбачено заходи з техніко-технологічного оновлення, нарощування обсягів виробництва продукції з високим рівнем доданої вартості, цифровізації та розбудови цифрової держави, завершення реформ освіти, охорони здоров'я та судочинства, збереження і відновлення природного довкілля (*План відновлення України*, 2023). Через комплексність стратегії сталого розвитку трансформація її завдань та

індикаторів виконання в умовах війни та повоєнної відбудови України повинна відбуватися на основі моніторингу головних визначників функціонування економіки України.

На нашу думку, одним із важливих визначників, які доцільно брати до уваги для оновлення Стратегії сталого розвитку, є стан ділової активності, що на макрорівні пов'язують із темпами зростання ВВП. Згідно з довоєнними прогнозами, у 2022 р. приріст ВВП мав становити у середньому +4% попереднього року (*Національний банк України, 2021*), але реальний ВВП скоротився на 29,1% (*Національний банк України, 2023а*). Тобто завдання стратегії сталого розвитку із забезпечення стійкого збільшення реального ВВП і підвищення ефективності виробництва, підґрунтям якого є модернізація виробництва та впровадження інновацій, в умовах війни повинні враховувати ризики руйнації виробничих потужностей або їх простою. Війна гальмує розвиток високо- і середньотехнологічних секторів української переробної промисловості через обмежені можливості для інвестування, скорочення державного фінансування науково-технічної діяльності, «втечу мізків». Для підтримки діяльності підприємницьких структур в умовах дії воєнного стану урядом України впроваджено Програму релокації підприємств (*Міністерство економіки України, 2022а*). До жовтня 2022 р. у безпечні регіони України було переміщено 761 підприємство, з них 80% уже відновили свою діяльність, у галузевому розрізі 40,2% становлять підприємства у сфері оптової і роздрібної торгівлі, 31,7% – переробної промисловості (*Міністерство економіки України, 2022б*). Оновлені завдання і цільові індикатори, пов'язані із відповідальним споживанням і сталим розвитком міст та спільнот мають враховувати чинники посилення антропогенного навантаження на природне довкілля, ситуацію з поводженням з відходами та викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря.

Ще одним важливим визначником для оновлення стратегії сталого розвитку є *зайнятість і соціальний захист населення* під час війни. У 2022 р. порівняно з 2021 р. збільшилася кількість безробітних, які претендують на одну вакансію, посилилась регіональна диференціація на ринку праці. Якщо у Харківській області на одну вакансію у 2021 р. претендувало в середньому сім безробітних, то у 2022 р. – уже 27, подібні тенденції фіксуємо у Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській областях (*Державна служба зайнятості України, 2023*). Втрата роботи позначається на морально-психологічному стані людини, що зумовлено зміною соціального статусу індивіда та невпевненістю у майбутньому. Також активні бойові дії на території України ускладнюють виплату заробітної

плати для зайнятої частини населення через неможливість/обмеженість підприємств здійснювати основну діяльність. Через часті обстріли відбулася консервація Одеського припортового заводу, всі його працівники відправлені у безстрокові відпустки (Бойко, 2022); з 2.03.2022 р. у зв'язку з загостренням воєнних дій Група Метінвест перевела частину обладнання комбінату «Запоріжсталь» у режим гарячої консервації, згодом ухвалено рішення з часткового відновлення виробничих процесів (Metinvest Media, 2022). Наслідком цього є приховане безробіття. Якщо стратегією сталого розвитку передбачалося, що кількість зайнятих працівників у суб'єктів малого і середнього підприємництва в Україні мала становити 8,3 млн осіб, то у 2021 р. налічувалося 7,3 млн осіб (State Statistics Service of Ukraine, 2021), а під час війни кількість економічно активного населення скоротилася через вимушену міграцію. Зміна завдань та індикаторів стратегії сталого розвитку у цій ситуації зумовлена тим, що під час війни створення безпечних умов праці, розширення можливостей для самореалізації потенціалу економічно активної частини населення нашої країни обмежене і головно охоплюватиме ті регіони, що не перебували під окупацією у безпосередній близькості до територій, де ведуться активні бойові дії.

Подібна ситуація існує для цілі сталого розвитку «Скорочення нерівності», оскільки війна ускладнює можливості надання соціальних послуг, особливо у медичній сфері, через порушення системи логістики, пошкодження і руйнацію медичних закладів, труднощі проведення реформи пенсійного забезпечення. Хоча уряд організував своєчасну виплату пенсій, зокрема й для тих регіонів, де ведуться активні бойові дії, та зобов'язання із перерахунку пенсій виконано (Пенсійний фонд України, 2023), проте депопуляція населення і скорочення кількості працюючих загрожують стабільності пенсійної системи України. З огляду на це потрібно переглянути завдання з урахуванням міжгрупових/вікових диспропорцій населення країни.

Під час модифікації завдань та індикаторів для цілей стратегії сталого розвитку стосовно скорочення нерівності, доцільно брати до уваги умови соціального захисту тимчасово переміщених осіб через їхню потенційну приналежність до найменш забезпечених верств населення України. У рамках програми «Е-Підтримка» для тимчасово переміщених осіб передбачено виплату грошової допомоги на проживання для осіб з інвалідністю та дітей 3000 грн/місяць, для інших осіб – 2000 грн/місяць (Денис Шмигаль: Уряд запускає..., 2022). Важливо вирішити ще й проблему, що стосується втрати/пошкодження житлового фонду в регіонах України

під час війни. Для цього у 2023 р. ухвалено відповідний закон, згідно з яким існують такі види компенсацій, як: грошова компенсація шляхом перерахування грошових коштів на поточний рахунок отримувача компенсації зі спеціальним режимом використання для цих цілей; фінансування придбання квартири, іншого житлового приміщення, будинку садибного типу, садового або дачного будинку з використанням житлового сертифіката (*Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій...»*, 2023). З огляду на тривалість війни кроссекторальні показники, що виявляють головні тенденції зайнятості та соціального захисту населення, потрібно брати до уваги для перегляду завдань стратегії сталого розвитку через вплив на досягнення цілей із подолання бідності, голоду, скорочення нерівності.

До важливих визначників модернізації завдань та індикаторів стратегії сталого розвитку належить і людський капітал України. До початку бойових дій однією з головних проблем у цій сфері була демографічна криза: якщо у 1993 р. у нашій країні проживало 52,2 млн наявного населення, то на 1.01.2022 р. – вже 41,2 млн. осіб (*Державна служба статистики України*, 2023). Війна погіршить демографічну ситуацію в Україні через загибель цивільного населення і військових, вимушену міграцію. Згідно з даними ООН від початку війни станом на 21.02.2023 р. загинуло 8006 цивільних осіб і поранено 13387 осіб (*Office of the High Commissioner for Human Rights*, 2023). Якщо припустити, що ці загиблі є зайнятими особами з відповідними освітньо-кваліфікаційними характеристиками і у 2021 р. ВВП на одну особу становило 4835,57 дол. США, то загиблі громадяни України вже не вироблять ВВП на суму 38,7 млн дол. США (обчислено на основі: *Державна служба статистики України*, 2023). Проте вбивство мирного населення російським агресором неприпустимо оцінювати у грошовому еквіваленті. З позиції людського капіталу війна призводить до втрати соціально-духовної компоненти життя, а це і тепло спілкування з рідними, сусідами і співробітниками, народження і виховання дітей, участь у різних громадських заходах, допомога і порада за потреби тощо. Оновлення завдань та індикаторів стратегії сталого розвитку у цьому випадку стосуватиметься стану здоров'я населення, бо необхідно буде долати психологічні та фізичні травми війни. У зв'язку з цим важливо передбачити завдання та індикатори, що стосуються інноваційних практик лікування та реабілітації постраждалих через війну.

Втрати людського капіталу унаслідок війни відбуваються внаслідок вимушеної міграції. Згідно з даними ООН станом на 11.04.2023 р.

біженцями стали майже 5,1 млн громадян України (серед них приблизно 2,0 млн дітей), з них 1,6 млн знайшли тимчасовий притулок у Польщі, 0,9 млн – у Німеччині, 0,5 млн – у Чехії, 0,3 – у Великій Британії, по 0,17 млн – в Італії та Іспанії, 2,8 млн – у РФ та Білорусі (*Ukraine refugee situation, 2023*). Чим довше триватиме війна, тим краще вимушені переселенці стануть інтегрованими у соціально-економічні зв'язки країни-реципієнта. Не менш важливо у стратегію сталого розвитку імплементувати завдання і цілі, що стосуються повернення біженців в Україну після війни, вони матимуть міжсекторальний характер, стосуватимуться зайнятості, відновлення економічного зростання, подолання бідності. Ще одним чинником, який позначиться на людському капіталі, є внутрішня міжрегіональна міграція населення України, кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб (ВПО) становить 4,8 млн (*Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, 2023*). Це означає, що частина ВПО – це економічно активне населення, яке втратило роботу, інша частина – це діти та студенти, їхній освітньо-кваліфікаційний рівень не буде достатньо високим, ще інші – це особи пенсійного віку. Кількісну оцінку цьому явищу дати складно через неповноту даних. Одним із наслідків цього є погіршення якості людського капіталу через тимчасову непрацездатність та ознаки дискваліфікації, складності з долученням до освітнього процесу.

До ризиків війни в Україні належить активізація процесів «втечі мізків» серед найбільш перспективної верстви населення – студентів ВНЗ. Якщо брати за основу дані за 2020 р., то за інших однакових умов середні видатки зведеного бюджету України на підготовку одного бакалавра становлять 523,7 тис. грн, одного магістра – 611,9 тис. грн (обчислено на основі: *Міністерство фінансів України, 2023*). Ці державні інвестиції в людський капітал можуть не окупитися, бо низка університетів країн ЄС надає стипендіальну підтримку і безкоштовне житло, сприяє продовженню навчання. Згідно з цим зростає ймовірність того, що найталановитіші представники студентської молоді можуть не повернутися в Україну після війни, будуючи свою кар'єру у країнах ЄС. До завдань та індикаторів стратегії сталого розвитку за ціллю «Якісна освіта» доцільно впровадити завдання, які фіксують умови повернення здобувачів освіти різного рівня в Україну.

Перегляд завдань та індикаторів стратегії сталого розвитку пов'язаний із заходами воєнно-орієнтованої монетарної та фіскальної політики, метою яких є стабілізація економіки країни та мінімізація наслідків шокових станів. З позиції досвіду 2014–2015 рр. НБУ

використовує неринкове регулювання національного курсоутворення, запровадивши політику фіксованого курсу національної валюти в умовах дії воєнного стану. До позитивів належить те, у такий спосіб стабілізувати ситуацію на грошовому ринку та створити умови для безперервної роботи банківської системи. Різниця між фіксованим і неофіційним курсом гривні до іноземних валют поступово зменшується, у Львівській області станом на 18.04.2023 р. для долара США та євро вона становила у межах 1,5–2 грн. НБУ ухвалив низку рішень, спрямованих на стримування інфляції, але її головними чинниками є й ті, що не прив'язані до монетарної сфери і перебувають поза дією національного регулятора. У 2022 р. індекс споживчих цін становив 26,6%, очікується, що у 2023 р. інфляція сповільниться до 18,3% річних (*Національний банк України, 2023b*). Заходи з державного регулювання економіки України опосередковано впливають на досягнення цілей сталого розвитку в частині формування низькоінфляційного середовища та мінімізації наслідків швидкого зниження купівельної спроможності гривні, бюджетного фінансування соціальних видатків та соціальної інфраструктури.

З державного бюджету здійснюють видатки на ведення бойових дій. Згідно з офіційними даними за місяць воєнних дій Українська держава витрачає 10 млрд дол. США (*Президент України, 2022*). Якщо ВВП України у 2021 р. становив 200,1 млрд дол. США (*The World Bank, 2023*), то місяць воєнних дій в Україні коштує платникам податків 5% ВВП, виробленого за мирних часів. Якщо ж падіння ВВП України у 2022 р. становить 29,1% (*Національний банк України, 2023*), то місяць воєнних дій коштуватиме 7,0% ВВП. З огляду на те, що видатки зведеного бюджету України у 2016–2021 рр. у середньому – це 38–40% ВВП (*Державна служба статистики України, 2023*), то за інших однакових умов їх може вистарчити на 4,5–5 місяців фінансування війни без урахування інших зобов'язань держави. Основою фіскальної політики в Україні стають заходи, метою яких є запозичення для фінансування дефіциту бюджету. У такий спосіб наша країна здатна виконувати свої фінансові зобов'язання у соціальній та військовій сферах. Оновлення завдань і індикаторів сталого розвитку має передбачати врахування можливостей бюджетної підтримки соціально вразливих верств населення, виплат пенсій, розвивати форми участі держави у різних інфраструктурних проєктах.

Модернізація завдань та індикаторів стратегії для цілей сталого розвитку повинна брати до уваги наявні екологічні збитки наземним і водним екосистемам країни унаслідок воєнних дій країни-агресора. З

огляду на це важливо дати грошову оцінку екологічним втратам, до яких призводять ракетні удари по енергетичних об'єктах України, хімічних і нафтохімічних підприємствах, підриви дамб і затоплення місцевості, порушення цілісності ґрунтового покриву через використання важкої техніки, незаконний водозабір з р. Дніпро, нищення лісів, втрата біорізноманіття, перебування ворожих військ у Чорнобильській зоні тощо. Згідно з орієнтовними розрахунками обсяг збитків, нарахованих Державною екологічною інспекцією відповідно до затверджених методик, станом на 18.04.2023 р. становить 1926 млрд грн, з них забруднення повітря – це 993,8 млрд грн, ґрунти – 12 млрд грн, відходи 862 млрд грн (*Екозагроза*, 2023). Урахування наслідків руйнування природного довкілля за завданнями та індикаторами досягнення прогресу з реалізації стратегії сталого розвитку має передбачати зміну вихідних даних щодо деградованих площ земель, безпечності та ефективності водокористування, площ та територій природно-заповідного фонду.

До детермінантів, які доречно враховувати під час оновлення стратегії сталого розвитку, в умовах дії воєнного стану можна зарахувати й *тіньову економіку та корупцію* в Україні. Перед початком вторгнення значної боротьби із цими явищами не простежувалося. У 2015 р. Індекс сприйняття корупції для нашої країни становив 27 балів, що відповідало 130-му місцю в рейтингу, в 2022 р. – 33 бали і 116-те місце (*Transparency International*, 2023). За офіційними даними, у 2015 р. рівень тіньової економіки в Україні становив 35% ВВП, у вересні 2021 р. – 31% ВВП (*Тіньова економіка*, 2022). В умовах війни ці негативні економічні явища не зникли, їх прояви можуть посилитися, а наслідками стати поява тіньових/корупційних схем щодо незаконного перетину кордону чоловіками 18–60 років, активізація порушень у сфері державних закупівель розпорядниками державних коштів, торгівля товарами з гуманітарної допомоги, використання шахрайських схем (у сфері збирання коштів на допомогу, оренди житла, евакуації, продажу військової амуніції тощо), збільшення випадків пограбування та мародерства (*Кічурчак*, 2022).

За інших однакових умов, якби 30% ВВП не перебувало би в «тіні», то це зумовило би збільшення надходження коштів до Зведеного бюджету України на 19,552 млрд дол. США (обчислено на основі: *Державна служба статистики України*, 2023), їх вистачило би для фінансування українським урядом ще двох місяців війни. Для коригування завдань та індикаторів стратегії сталого розвитку потрібно зважити на слабкість інституту держави та встановити реальні індикатори досягнення прогресу за цією складовою. Для повоєнної відбудови України важливо створити

умови, які би сприяли мінімізації проявів корупції та виводили національну економіку з тіні через необхідність забезпечення прозорості та ефективності використання коштів для фінансування повоєнної відбудови країни.

Таблиця 1

Розподіл експорту-імпорту товарів за видами їх транспортування

Назва товару	Експорт				Імпорт			
	2020, млн дол. США	2021			2020, млн дол. США	2021		
		млн дол. США	у % до 2020	% до загального обсягу		млн дол. США	у % до 2020	% до загального обсягу
Усього, у т.ч.	49191,8	68072,3	138,4	100,0	54336,1	72843,1	134,1	100,0
морське судно	26378,6	36914,4	139,9	54,2	2817,9	4065,0	144,3	5,6
контейнер на морському судні	3890,6	4758,2	122,3	7,0	7655,0	9498,0	124,1	13,0
залізничний вагон на морському судні	111,8	99,8	89,3	0,1	30,1	47,1	156,3	0,1
вантажний автомобіль на морському судні	536,3	698,1	130,2	1,0	597,5	1165,0	195,0	1,6
залізничний вагон	4546,1	7717,9	169,8	11,3	5972,6	9889,5	165,6	13,6
контейнер на залізничному вагоні	190,6	545,0	286,0	0,8	265,3	601,2	226,6	0,8
вантажний автомобіль	11828,3	15187,1	128,4	22,3	26795,1	32952,7	123,0	45,2
контейнер на вантажному автомобілі	174,2	177,1	101,6	0,3	253,6	331,0	130,5	0,5
повітряне судно	940,7	1357,0	144,2	2,0	2545,7	3346,7	131,5	4,6
трубопровідний транспорт	24,4	47,0	193,2	0,1	1118,5	1485,0	132,8	2,0
лінії електропередачі	280,8	256,9	91,5	0,4	131,5	87,2	66,3	0,1
транспортний засіб, що переміщується своїм ходом (товар)	1,8	1,7	95,9	0,0	90,8	126,2	139,0	0,2

Джерело: (Державна служба статистики України, 2023).

Оскільки Україна пов'язана тісними господарськими зв'язками з іншими гравцями глобалізованого світу, то до визначників, які доцільно розглянути під час перегляду завдань та індикаторів стратегії сталого розвитку, належить і воєнно-орієнтована зовнішньоекономічна діяльність. Війна перешкоджає вільному експорту товарів з України в інші країни світу, особливо морським видом транспорту. Згідно з офіційними даними (табл. 1), для української економіки частка експорту товарів морем є вагомим. З огляду на час і потужності перевезення продукції морським транспортом це гальмує економічне зростання та опосередковано впливає на соціальну стабільність України за індикаторами зайнятості, величини доходів і пенсійного забезпечення. Зовнішньоекономічна діяльність формує умови участі України в глобальних заходах із забезпечення продовольчої безпеки та запобігання голоду в окремих країнах африканського континенту.

У 2019–2021 рр. найбільшими покупцями української пшениці були Об'єднані Арабські Емірати (23,3 і 24,4%), Китай (13,1%), Сінгапур (9,3%), окуповані Палестинські території (9,5 і 16,9%), Молдова (8,0 і 14,0%), Сомалі (7,3 і 12,9%), Ізраїль (4,2 і 17,8%) (*World Integrated Trade Solution, 2023*). Відновлення експорту зернових культур вдалося за програмою допомоги глобальному півдню «Grain from Ukraine», що реалізується під егідою ООН. Для економіки України дисбаланси в експорті та імпорті товарів створюють додатковий тиск на валютний курс і впливають на забезпечення макроекономічної стабільності в умовах війни. Це потрібно врахувати у стратегії сталого розвитку для оцінки прогресу у зниженні боргового навантаження на економіку, розвитку транспортної інфраструктури в умовах війни.

До детермінант, які доцільно врахувати в оновленій стратегії сталого розвитку, належать підходи до формування фондів післявоєнної відбудови країни, підґрунтям чого є підсанкційні фінансові активи країни агресора та потенційні репараційні виплати. Обчислення грошового обсягу втрат може брати до уваги як прямі/безпосередні економічні збитки, нанесені соціальної та виробничій інфраструктурі, так і непрямі/опосередковані, до яких належить припинення/призупинення підприємницької діяльності, інвестиційної активності, експортно-імпортних операцій, витрати на розмінування об'єктів/території тощо. Згідно з оперативними даними «з початку воєнної агресії Росії 24.02.2022 р., в Україні пошкоджено 153900 житлові будівлі, 1800 закладів культури, 3170 закладів освіти, 1216 закладів охорони здоров'я тощо; ці збитки оцінено у 143,8 млрд дол. США» (*Проект «Росія заплатить»*, 2023). Ця сума не є остаточною, її величина прямо корелює з часом тривалості війни в Україні. Це є головною передумовою для формування плану повоєнного відновлення країни. В Україні для цього започатковано 17 програм відбудови економіки України, тривалістю 10 років (*План відновлення України, 2023*).

У цьому плані визначено головні напрями структурної перебудови української економіки та підходи до зміни сировинно орієнтованого вектора розвитку на інноваційно-інвестиційний, що пов'язує довоєнну ситуацію в країні з економічними, соціальними та екологічними наслідками війни. Для цілей стратегії сталого розвитку і Плану відновлення країни головні відмінності полягають в існуванні часових розбіжностей, які впливають на горизонти планування і досягнення кінцевих результатів, специфікації програм і програмних заходів з їх реалізації, реальної оцінки соціальних, економічних та екологічних проблем.

Завдання та індикатори виконання для цілей стратегії сталого розвитку доцільно адаптувати до воєнно-орієнтованого економічного і соціального розвитку України з вузьким горизонтом планування. Зокрема, з урахуванням необхідності захисту територіальної цілісності Ізраїль у цілі 10 стратегії сталого розвитку сформував завдання щодо сприяння впорядкованій, безпечній, регулярній та відповідальній міграції й мобільності людей, зокрема шляхом впровадження запланованої та добре керованої міграційної політики; у цілі 16 – завдання і цільові індикатори, що орієнтовані на скорочення різних форм насильства, зокрема пов'язаних з таким видом конфлікту, як тероризм (*Central Bureau of Statistics of Israel, 2023*). Україні задля приведення стратегії сталого розвитку у відповідність до наслідків повномасштабного вторгнення доцільно специфікувати проміжні завдання та індикатори для її цілей, що потрібно досягнути до 2030 р.

Головними передумовами цього є аналіз та оцінка головних визначників функціонування національної економіки та врахування головних напрямів і пріоритетів, визначених у документі (*План відновлення України, 2023*). Це передбачає й відновлення/активізацію діяльності робочих груп, які би почали працювати над розробленням нових цілей і завдань стратегії сталого розвитку, що актуалізуються після 2030 р. та будуть адаптованими до потреб повоєнного відновлення України з позиції діючого плану. З огляду на це пропонуємо структурно-логічну схему (рис. 1) адаптації завдань і цільових індикаторів для цілей стратегії сталого розвитку України до воєнних умов та повоєнної відбудови національної економіки в нашій країні.

Висновки. Отже, сталий розвиток і повоєнна відбудова економіки України взаємодоповнюють один одного. З урахуванням умов і завдань повоєнної відбудови країни є доцільним оновлення завдань та індикаторів цілей сталого розвитку. Це передбачає збір, аналіз, оцінку та інтерпретацію даних для таких головних детермінант економічного і соціального розвитку та екологічної ситуації в умовах війни, як ділова активність підприємницьких структур, зайнятість і соціальний захист населення, людський капітал, воєнно-орієнтована монетарна і фіскальна політика, воєнні екологічні збитки, тіньова економіка та корупція, воєнно-орієнтована зовнішньоекономічна діяльність. Одержана інформація формує підґрунтя для перегляду завдань та індикаторів за цілями стратегії сталого розвитку України та формування проміжних завдань та індикаторів, яких потрібно досягнути до 2030 р.

Рис. 1. Структурно-логічна схема адаптації завдань і цільових індикаторів стратегії сталого розвитку до воєнних умов та повоєнної відбудови економіки України

Джерело: розроблено автором із використанням (План відновлення України, 2023).

Поряд із цим потрібно взяти до уваги і діючі програми відновлення країни, що орієнтовані на прискорення економічного зростання після завершення війни, цифровізацію економічного і соціального розвитку та екологізацію діяльності. Після 2030 р. необхідно розробити нову стратегію сталого розвитку, яка є логічним продовженням попередньої, її завдання та індикатори за цілями стратегії мають бути узгодженими із діючим

планом повоєнної реконструкції України з огляду на довгострокову перспективу. Врахувати такі чинники, як перспективи переходу на «зелене» економічне зростання, ситуація із бідністю і соціальною нерівністю, доступністю та якістю освіти, руйнування/пошкодження наземних, морських і прісноводних екосистем нашої країни.

Список джерел

Central Bureau of Statistics of Israel (2023). *Sustainable Development Goals (SDGs)*. <https://www.cbs.gov.il/en/subjects/Pages/Sustainable-Cities-and-Communities.aspx>

Metinvest Media (2022). *Запоріжсталь виводить з консервації обладнання та частково відновлює виробництво*. https://metinvest.media/ua/page/zaporzhstal-vivodit-z-konservac-obladnannya-ta-chastkovo-vidnovlyu-virobnictvo?fbclid=IwAR3j2_flF9xDEL1wucFys2JSXeRCXhTmrFT2hnUiaaPSASMezHQGYWhdgNY

Office of the High Commissioner for Human Rights (2023). *Втрати серед цивільних осіб в Україні у період з 24 лютого 2022 року по 15 лютого 2023 року*. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/press/hrmmu-civilian-casualties-24feb2022-15feb2023-ua.pdf>

State Statistics Service of Ukraine (2021). *Sustainable Development Goals: Ukraine 2021: monitoring report*. https://ukrstat.gov.ua/csr_prezent/2020/ukr/st_rozv/publ/SDGs%20Ukraine%202021%20Monitoring%20Report%20engl.pdf

The World Bank (2023). *GDP (current US\$) – Ukraine*. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=UA>

Transparency International (2023). *Corruption Perceptions Index 2015–2022*. <https://www.transparency.org/en/cpi/2022>

Ukraine refugee situation (2023). *Office of the High Commissioner for Human Rights*. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

United Nations Development Programme (2023). *Costs to rebuild Ukraine increase sharply*. <https://www.undp.org/ukraine/press-releases/costs-rebuild-ukraine-increase-sharply>

United Nations Office on Drugs and Crime (2022). *Global Report on Trafficking in Persons 2022*. https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2022/GLOTiP_2022_web.pdf

World Integrated Trade Solution (2023). *Ukraine Wheat or meslin flour exports by country in 2019–2021*. <https://wits.worldbank.org/trade/comtrade/en/country/UKR/year/2021/tradeflow/Exports/partner/ALL/product/110100>

Бойко, І. (2022). *Одеський припортовий завод через війну потрапив під консервацію*. УНІАН. <https://www.unian.ua/economics/other/odeskiy-priportoviy-zavod-cherez-viynu-potrapiv-pid-konservaciyu-novini-odesi-11772217.html>

Денис Шмигаль: Уряд запускає комплексну програму підтримки переселенців (2022). *Урядовий портал*. <https://www.kmu.gov.ua/news/denis-shmigal-uryad-zapuskaye-kompleksnu-programu-pidtrimki-pereselenciv>

Державна служба зайнятості України (2022). *Дані щодо кількості зареєстрованих безробітних та надання їм послуг, а також кількості зареєстрованих вакансій*.

<https://www.dcz.gov.ua/publikaciya/1-dani-shchodo-kilkosti-zareyestrovanyh-bezrobitnyh-ta-nadannya-yim-poslug-takozh>

Державна служба статистики України (2023). <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Екозагроза (2023). *Дашборд із даними про загрози довкіллю*. <https://ecozagroza.gov.ua/>

Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України № 2923-IX (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2923-20>.

Кічурчак, М. (2022). Економічні детермінанти і наслідки війни в Україні: аналіз на основі неповних даних. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*, (62), 13–32. <http://dx.doi.org/10.30970/ves.2022.62.0.6202>

Міністерство економіки України (2022a). *Програма релокації підприємств*. <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv>

Міністерство економіки України (2022b) *Програма релокації: 761 підприємство переміщено в більш безпечні регіони.: офіційний сайт*. <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=d152dcfe-7bde-49df-a69a-8d7f9586fc13&title=ProgramaRelokatsii>

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (2023). *На виплати допомоги внутрішньо переміщеним особам у січні було спрямовано понад 6,2 мільярда гривень*. <https://minre.gov.ua/2023/02/11/na-vyplaty-dopomogy-vnutrishno-peremishhenym-osobam-u-sichni-bulo-spryamovano-ponad-62-milyarda-gryven/>.

Міністерство фінансів України (2023). *Видатки на освіту у 2020 році*. <https://www.mof.gov.ua/uk/the-reform-of-education>.

Національний банк України (2021). *Основні засади грошово-кредитної політики на 2022 рік та середньострокову перспективу*. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/MPG_2022-mt.pdf?v=4.

Національний банк України (2023a). *Коментар Національного банку щодо зміни реального ВВП у 2022 році*. <https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-zmini-realnogo-vvp-u-2022-rotsi>

Національний банк України (2023b). *Коментар Національного банку щодо рівня інфляції у березні 2023 року*. <https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-rivnya-inflyatsiyi-v-berezni-2023-roku>.

Пенсійний фонд України (2023). *Інформаційна довідка про результати перерахунків пенсій з 1 березня 2023 року*. <https://www.pfu.gov.ua/2156565-informatsijna-dovidka-pro-rezultaty-pererahunkiv-pensij-z-1-bereznya-2023-roku/>.

План відновлення України (2023). *Відновлення України*. <https://recovery.gov.ua/>.

Президент України (2022). *Володимир Зеленський провів нараду щодо розвитку української економіки в умовах воєнного часу*. <https://president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-proviv-naradu-shodo-rozvitku-ukrayinskoj-74037>

Проект «Росія заплатить» (2023). *За рік повномасштабної війни росія завдала збитків інфраструктурі України на майже \$144 млрд.* URL: <https://damaged.in.ua/damage-assessment>

Тіньова економіка (2022). <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>.

Управління ООН з координації гуманітарних питань (2023) *Україна: гуманітарне реагування у 2022 році.* <https://reports.unocha.org/uk/country/ukraine>.

Анатолій Мокій, Марія Флейчук

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО СТРАТЕГУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ПОСИЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Динамічні виклики глобального середовища, до яких відноситься й розпочата РФ війна проти України, їх визначальний вплив на соціально-економічну макросистему, обумовлюють необхідність відповідних змін методологічного базису стратегічного управління державою, застосування міждисциплінарного підходу для дослідження стану та подолання дисфункцій інституту державної політики. Неодмінною передумовою і наслідком стабільного соціально-економічного розвитку є забезпечення національної безпеки, що особливо актуалізувалося після масштабної агресії РФ. Необхідно визнати, що постійна загроза національній безпеці України з боку країни-агресора чи держав-спадкоємиць існуватиме найближчі 50–70 років. Це не виключає й інші загрози та виклики, які окресляться у післявоєнний період в процесі формування нової системи світового порядку. Для врахування концептуальних засад національної безпеки при розгляді методологічних аспектів стратегування звернемося до досвіду провідних країн, політика яких забезпечує належний рівень та безпеку розвитку і відповідну позицію у глобальному середовищі.

Активізація дискусії щодо поняття «національна безпека» відбулося у США ще на початку 30-х років минулого сторіччя під час визначення національних інтересів та пріоритетів перед Другою світовою війною. У дискусіях вже тоді превалювало обговорення не оборонної, а економічної компоненти національної безпеки (Р. Аккоф, Л. Руссел, Г. Стросс, Ф. Філдер). До 1941 р. вагомим аргументом вступу США у війну проти Німеччини та Японії було твердження, що це допоможе зберегти доступ до міжнародних ринків та уникнути обмежень в розвитку промисловості (Рыхтик, 2004).

Загалом, проблема національної безпеки в США розглядається як доктринальна в рамках сукупності взаємопов'язаних ідей в управлінні

реальними та прогнозованими явищами і тенденціями, для захисту постійних інтересів суспільства і держави. Стратегія національної безпеки США, оновлювана з певною періодичністю, є лише офіційним, документальним резюме з питань національної безпеки. Доктринальне бачення національної безпеки в США має таку структуру: фундаментальні (постійні) інтереси (які, за М. Олбрайт, незмінні протягом понад 200 років і полягають у забезпеченні безпеки, процвітання і свободи американського народу); місія країни, що відображає національні інтереси в розумінні конкретного президента США; цільові установки, що розробляються і досягаються президентською командою, державними органами, групами впливу, комерційними та неурядовими організаціями (*Albright, 1998*).

Останній офіційний документ, прийнятий у жовтні 2022 р. (*The White House, 2022*) включає такі розділи, як: «Конкуренція за майбутнє», «Інвестиції у нашу міць», «Наші глобальні пріоритети» (перемога у конкурентній боротьбі з Китаєм та стримування РФ), «Наші регіональні інтереси» (сприяння розвитку вільного та відкритого Індо-Тихоокеанського регіону, поглиблення співпраці з Європою, підтримка демократії та процвітання в країнах західної півкулі, деескалації та інтеграції на Близькому Сході, партнерства США та Африки XXI століття, розвиток мирної Арктики) (*The White House, 2022*).

Незважаючи на певний плюралізм поглядів в американському суспільстві щодо цілей та стратегії їх досягнення, ключовими факторами при формуванні поглядів на національну безпеку є: ступінь реальності зовнішньої загрози; політична роль президента та рівень міжпартійної боротьби у США. Зі зростанням зовнішньої загрози підвищується й рівень централізації формування політики національної безпеки, що контролюється Президентом, жорстко дотримуючись національних інтересів, їх перетворенням з виборчих лозунгів у керівництво до дії. Конгрес і групи впливу стають другорядними ланками, а більшість представників ЗМІ займають пропрезидентську позицію. Саме така консолідація обох американських партій спостерігається у 2022–2023 рр. щодо військової підтримки України у боротьбі проти російського агресора (*Bureau of Political-Military Affairs, 2023*).

Переважно, при обранні президента від Республіканської партії керівництво питаннями національної безпеки переймають лідери ділових кіл, представники військового керівництва та відомі вчені-міжнародники (Г. Кіссінджер, А. Хейг, Дж. Шліссенджер, К. Пауелл, у 2023 р. – М. Міллі, Дж. Саліван, Дж. Макарти, І. Маск). Специфічною особливістю республіканської адміністрації є «жорсткий реалізм», при цьому доктрина

національних інтересів надає пріоритет зовнішній, а не внутрішній політиці й орієнтується на використання силових інструментів, підтримку союзників та вироблення такої стратегії з реальною метою.

Представників демократичної партії вирізняє лібералізм, особливо стосовно економічних та соціальних питань. Інтереси різних груп населення, які підтримують демократів (дрібні фермери, етнічні об'єднання, вихідці з інших країн, юристи та журналісти тощо) відрізняються більше за інтереси груп, які підтримують республіканців. До складу адміністрації «демократичних» президентів, як правило, входили вчені, юристи, політичні діячі (С. Венс, З. Бжезінський, Е. Лейк, М. Олбрайт, С. Телботт, Г. Сперінг, М. Лендрьо). При розв'язанні проблем національної безпеки демократи орієнтуються більше на очікуваний результат, ніж на шляхи та засоби його досягнення. Демократи надають перевагу силовим інструментам, у тому числі воєнним (війни в Кореї, В'єтнамі, Сомалі, Косово, Сирії, Україні).

Після завершення «холодної війни» для США зник вимушений контроль, пов'язаний із загрозами іншої сторони, зміцніло уявлення про можливість як про стрижневий механізм підтримки вигідного для американського суспільства світового порядку. Поєднання цих обставин із множинністю суб'єктів національної безпеки відновило цілий спектр доктринальних трактувань ролі США у сучасному світі. За Ф. Нахт, їх можна характеризувати за чотирма основними групами (1) ізоляціонізм (вибіркова заангажованість); (2) глобальна залученість у світові події; (3) опора на власні сили чи (4) на міжнародні організації та союзників (*The National Security*, 2002). Наразі еволюція поглядів на національну безпеку США дійшла певного консенсусу щодо можливості застосування сили у глобальному масштабі, особливо після вторгнення РФ в Україну у 2014 р. та у 2022 р.

У дослідженні підходів до стратегування національної безпеки заслуговує на увагу французький досвід. Французькі національні традиції подібні до американських у частині ідеологічного підґрунтя, що пояснюється «традиційною історико-літературною культурою» французької дипломатії (Ж. Ж. Руссо, Ф. Р. Шатобріан, Ф. Стендаль та ін.), а також глибокими революційними традиціями. У зв'язку з цим стратегування безпеки безпосередньо залежить від політичної системи та концепції національної безпеки, які окреслюються ідеологічними засадами національної доктрини.

До національних особливостей політики національної безпеки відносяться й такі. Всі члени суспільства у Франції визнають, що країна є однією з найвпливовіших держав світу. Це переконання ґрунтується на теза, висловленій Ш. де Голлем: «Франція лише в тому випадку є справжньою Францією, якщо вона перебуває у перших рядах» (*Де Голль*, 2003). Витоки

такої концепції лежать у так званому «націонал-кольбертизмі», пропонованому Ж.-Б. Кольбером, державним діячем епохи абсолютизму, прихильником централізованої держави, який проголошував культ верховного авторитету всеохоплюючої держави та недопущення нанесення їй будь-якої шкоди. Кольбертизм покладено в основу конституції П'ятої республіки. Проте, на відміну від США, Франція ніколи не прагнула до односторонньої гегемонії. Традиційно забезпечення безпеки розглядається як рівновага великих світових держав у межах багатопольярного світового порядку. Звідси й прагнення Франції до гнучкої політики балансування та відмова від будь-яких двосторонніх союзів на користь багатосторонніх. Франція також розглядає військові інструменти як основу зміцнення політики безпеки, що знаходить підтвердження у відособленості в питаннях національної оборони від НАТО, інших держав Європи, а також у проведенні власної ядерної політики. Висловлене підтверджується певним балансуванням Франції – як однієї з ключових країн НАТО та світового виробника зброї – у підтримці України, а також одночасним небажанням розривати економічні та політичні зв'язки з РФ та КНР.

У геостратегічному сенсі Франція вважається не лише континентальною та морською державою, а й єдиною (крім Іспанії) європейською країною, яка одночасно має доступ до Атлантичного океану та Середземного моря, що визначило потрійність її геополітичної моделі (Де Голь, 2003). Геополітичний вектор Франції обумовлює також певна «відповідальність» за колишні колонії, що є передумовою постійної участі у формуванні регіонального порядку як в Середземномор'ї, Північній Африці, так і на Близькому Сході та прилеглих до нього акваторіях. Іншою характерною рисою концепції національної безпеки є так званий «євроцентризм», коли Франція позиціонується як регіональний лідер і виступає від імені ЄС.

Особливістю системи забезпечення національної безпеки Франції є роль президента, визначена Конституцією 1958 р., згідно з якою президент є «гарантом національної незалежності, територіальної цілісності, дотримання угод Співтовариства та договорів», а також головнокомандувачем збройних сил (Де Голь, 2003). Президентові надано виняткові права, коли «незалежність нації, цілісність її території або виконання нею міжнародних договорів опиняються під серйозною і безпосередньою загрозою». Роль президента з 1959 р. закріплена у вигляді виняткових повноважень, до яких віднесено питання зовнішньої політики, дипломатії, оборони, відносин з членами ЄС. Роль політичних партій і представницьких органів влади у визначенні політики національної безпеки

країни обмежена Конституцією. Зазначимо, що домінування виконавчої влади над законодавчою у Франції фактично зводить нанівець фактор міжпартійної боротьби при визначенні концепції національної безпеки. Тим не менше, більшість партій Франції розробляють свої програми зовнішньої та оборонної політики, а також публікують документи з різних аспектів безпеки. При цьому зазначається фактична відсутність серйозних розбіжностей відносно політики національної безпеки між фракціями Національних зборів Франції, незалежно від гостроти поточного моменту і ступеня реальності зовнішніх загроз.

Радикальні зміни у стратегуванні національної безпеки з приходом до влади Ш. де Голля у 1958 р. і затвердженням режиму П'ятої республіки ознаменували початок істотного перегляду національної доктрини Франції. В основу національної доктрини де Голль поклав гасло «національної незалежності» та «величі Франції». Ідея нації була зведена до категорії абсолютних цінностей (*Де Голль, 2003*). Також було проголошено орієнтацію Франції на багатополярний світовий порядок і неприйняття біполярного поділу світу.

За часів Ж. Помпіду в основу національної доктрини покладено формулу «наступність і оновлення», базисом якої залишилися національні інтереси Франції та зміцнення її ролі, насамперед у Європі, а також у Середземномор'ї та на Близькому Сході. Ж. Помпіду відійшов від ідеологічної формули де Голля про Францію як велику державу, і національна доктрина змістилася у теорію реалізму. У той час політика національної безпеки базувалася на необхідності вирівнювання економічних потенціалів Франції і ФРН за допомогою Європейського валютного союзу, розширення зв'язків із США («нейтральна і доброзичлива Америка»), підтримка рівних відносин з СРСР і посилення позицій Франції на Близькому Сході при пасивному відношенні до країн «третього світу». Стосовно Європи було висунуто ідею «завершення, поглиблення та розширення ЄЕС», але тільки на конфедеративній основі та посилення політичного впливу Європи в ключових регіонах світу. Загалом концепція національної безпеки Ж. Помпіду характеризувалася вираженням євроцентризмом за вибіркового втручання у світові події. До середини 70-х років Франція увійшла у фазу економічної кризи, що звела нанівець бажання Франції співпрацювати з ФРН в економічному сенсі на паритетних засадах.

Після приходу до влади В. Ж. д'Естена акценти політики національної безпеки знову змістилися у позиціонування Франції як наддержави. В основу національної доктрини було покладено такі положення: активна участь у формуванні ЄС, глобальна залученість, розширення двосторонніх зв'язків з

країнами – постачальниками енергії та роль Франції як посередника між розвиненими країнами і третім світом (Де Голль, 2003). Це сприяло тіснішій економічній співпраці між Францією та країнами – постачальниками сировинних ресурсів. Для вирішення енергетичної проблеми країн Європи була запропонована концепція «нового економічного порядку», що передбачала встановлення рівноваги в торговому обміні, активність у фінансових відносинах розвинених країн і країн, що розвиваються, на основі широкого консенсусу.

Після закінчення «холодної війни» та об'єднання Німеччини Ф. Міттеран тимчасово повертається до «голлістської» позиції та, в умовах невизначеності ролі НАТО для Європи, на основі євроцентризму намагається відновити роль загальноєвропейського лідера. Загалом концепція національної безпеки Ф. Міттерана будувалася на відносно ліберальному та ідеологізованому трактуванні національних інтересів, прагненні до глобальної залученості Франції.

З приходом до влади Ж. Ширака національна доктрина Франції спиралася на досить жорсткі «голлістські» установки – збереження незалежності та лідерства в Європі, ядерне стримування в нових умовах. Водночас трактування Ж. Шираком національних інтересів стало гнучкішим і прагматичнішим, особливо щодо євроатлантичної інтеграції та ролі НАТО. Серед основних пріоритетів політики національної безпеки Франції за останні роки потрібно виокремити: підтвердження власного незалежного статусу через володіння ядерним потенціалом і значною військовою потужністю; подальше зміцнення ЄС через валютний союз і франко-німецьку взаємодію, а також засобами ОБСЄ; опора на адаптований блок НАТО і формування моделі «чотиристороннього лідерства» в Європі. В основі політики перебувала теза про те, що національна держава – це базис європейської безпеки, тобто «дозована» європейська автономія та «прагматичний євроцентризм».

Після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну, у Франції, яку очолює Е. Макрон, оновлено стратегію національної безпеки – 9 листопада 2022 р. затверджено «Revue nationale stratégique et la programmation militaire de la France» (*Déclaration, 2022*), пріоритетами якої визначено: (1) надійне ядерне стримування; (2) єдина та стійка Франція; (3) оборонна економіка; (4) кіберстійкість; (5) євроатлантичні відносини; (6) європейська стратегічна автономія; (7) надійний суверенітет; (8) гарантований суверенітет прийняття рішень; (9) здатність захищатися та діяти в гібридних сферах; (10) свобода ведення військових дій. Таким чином, посилюється роль

Франції не лише у військово-політичних, а й у економічних сферах світового порядку (*Déclaration, 2022*).

За послідовністю етапів формування та змістом національної безпеки корисним для вивчення й адаптування є досвід Японії. До національних особливостей Японії, які впливають на формування та проведення політики національної безпеки, відносяться гомогенність і закритість японського суспільства внаслідок тривалого, майже трьохсотлітнього, періоду самоізоляції до середини XIX ст. Гомогенність не сприяє подоланню закритості суспільства і виражається в самоідентифікації японців як частинок єдиної держави. Крім того, у свідомості японського суспільства закріпилася традиція оцінки оточення країни крізь призму «японоцентричності». Японський соціум орієнтований на безпосереднє реагування стосовно змін у навколишньому середовищі. Якщо в країнах Заходу заздалегідь задаються цілі, а механізми визначаються необхідністю їх досягнення, то японські державні органи управління не формулюють цілі жорстко, вони гнучко окреслюються залежно від поточних обставин.

У японському суспільстві побутує думка, що ніхто не може служити двом господарям одночасно, тому зовнішня політика Японії більшою мірою зорієнтована на США. Японські національні особливості певною мірою пояснюють, чому концепції національної безпеки переважно відображають лише зміни на міжнародній арені та варіанти оптимального адаптування країни до цих трансформацій. Тобто це стратегії «ситуативної рефлексії і пристосування». Японія розглядається як острівна країна, розвиток якої пов'язаний з морською геополітичною ситуацією. В історичній ретроспективі можна виокремити три моделі: (1) «пан'японізм» – глобальна економічна та військово-стратегічна роль, одноосібне домінування країни в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), спільний з іншими державами-лідерами контроль енергоресурсів Близького Сходу та глобальна економічна конкуренція й участь у розв'язанні важливих для Японії міжнародних проблем; «азіяцентризм» – зорієнтований на географічне обмеження активності Японії Азіатсько-Тихоокеанським регіоном за виняткової концентрації на ньому (модель використана в період між двома світовими війнами та під час Другої світової війни); «спільний азіяцентризм» – геополітична роль Японії в умовах тісної військово-політичної взаємодії з США та обмежених можливостей застосування силових інструментів.

Реакцією Японії на російську агресію стало ухвалення у грудні 2022 р. «Стратегії національної безпеки Японії» (*Office of Planning and Coordination, 2022*), основні положення якої такі:

1) Японія підтримуватиме політику «Активного внеску в мир», засновану на міжнародному співробітництві;

2) Японія здійснюватиме політику безпеки так, щоб підтримувати універсальні цінності свободи, демократії, поваги до основних прав людини, верховенство права;

3) як миролюбна нація Японія дотримуватиметься політики, орієнтованої винятково на національну оборону, не перетворюючись на військову силу, що становить загрозу для інших країн, і з зобов'язанням дотримуватися трьох неядерних принципів;

4) японсько-американський альянс, включно із забезпеченням розширеного стримування, залишиться наріжним каменем політики національної безпеки Японії;

5) Японія надаватиме значення співіснуванню, співпроцвітанню і співпраці з країнами-однодумцями та багатосторонньому співробітництву.

У забезпеченні національної безпеки та розробленні стратегій соціально-економічного розвитку важливим видається також досвід КНР. Під час фінансово-економічної кризи 2007–2010 рр. була прийнята «Всеохоплююча концепція національної безпеки Китаю», де процес еволюції концептуальних засад національної безпеки за 60 років поділяється на етапи: (1) перші 30 років після утворення Нового Китаю вважалося, що основними світовими проблемами були війна і революція, тому концепція безпеки була сконцентрована на оборонних та політичних цілях, тобто на захисті територіальної цілісності та суверенітету і зміцненні безпеки держави; (2) у наступні 30 років було закріплено розуміння, що мир і розвиток є головними цілями сучасної цивілізації. У цей період Китай, зважаючи на традиційні загрози безпеки, постійно посилює увагу до загроз в економіці, фінансах, кіберпросторі, енергетиці, виробництві продовольства, охороні здоров'я. Китайська стратегія соціально-економічного розвитку передбачала деталізований план дій, обмежений чіткими часовими горизонтами для трансформації від країни «світової периферії» до лідера у глобальній економічній, технологічній, інформаційній та військовій сферах.

Підкреслимо, незалежно від лідера, який очолює уряд чи правлячу партію, Концепція національної безпеки Китаю базується на стратегіях, сформованих, за оцінками, ще у II ст. н.е. як принципи ведення воєнних дій, проте використовуваних і на сучасному етапі у макромоделі соціально-економічного розвитку. Після вторгнення РФ в Україну влада КНР чітко окреслила пріоритети посилення національної безпеки у відповідь на глобальні виклики, пов'язані не лише з Україною, а – насамперед – із конкуренцією з США, конфліктом навколо Тайваню тощо. Основними

нарративами політики Сі Цзіньпіна є перетворення національної безпеки на ключову парадигму, що пронизує всі аспекти управління державою. Розширена концепція «всеосяжної національної безпеки» на сучасному етапі включає 16 видів безпеки. Посилена увага до забезпечення безпеки зумовлена сприйняттям внутрішніх і зовнішніх загроз та викликів, слугує певним страхуванням від ризиків легітимності правління Комуністичної партії Китаю (КПК), оскільки впродовж 2022–2023 рр. спостерігається тенденція поступового відходу від макромоделі, орієнтованої на розвиток.

Сучасний погляд керівників КНР на національну безпеку базується на спадщині попередніх лідерів. Від Мао Цзедуна до Сі Цзіньпіна лідери Китаю постійно розширювали сферу національної безпеки, але головною місією залишався захист державної влади та політичної стабільності.

Формування Сі Цзіньпіном моделі всеосяжної національної безпеки змінили політику в напрямі підвищеної пильності, широкомасштабного впливу на відносини між державою та суспільством, економічне зростання та забезпечення національних інтересів за межами Китаю. Так звана «сек'юритизація всього» виходить за часові межі перебування Сі Цзіньпіна при владі й продовжуватиме визначати внутрішню та міжнародну політику Китаю, доки не відбудуться суттєві ідеологічні зміни. Нова парадигма передбачає окреслення чітких, у тому числі нових ризиків та викликів для урядів інших країн, суб'єктів господарювання і недержавних організацій, які взаємодіють із Китаєм. За оцінками, тенденція до «тотальної сек'юритизації» вірогідно посилиться й у найближчому майбутньому (*Chuwattananurak, 2022*).

У цьому контексті важливим є розгляд також «Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 року», затвердженої у травні 2009 р., у якій визначено: «Стратегічними цілями забезпечення національної безпеки є входження Росії у середньостроковій перспективі до п'яти країн – лідерів за обсягом валового внутрішнього продукту, а також досягнення необхідного рівня національної безпеки в економічній і технологічній сферах...» (*Указ Президента РФ, 2009*). Попри декларування істотної лібералізації різних сфер соціально-економічного та політичного розвитку, наголошено на збереженні за державою функції регулювання економіки – «Об'єктами економічної безпеки Російської Федерації є особистість, суспільство, держава й основні елементи економічної системи, включно із системою інституціональних відносин при державному регулюванні економічної діяльності» (*Указ Президента РФ, 2009*). Хоча до 2020 р. згаданих цілей не було досягнуто, у серпні 2021 р. указом президента РФ затверджена «Стратегія національної безпеки РФ», якою визначалися передумови майбутнього вторгнення в

Україну. Зокрема, у документі підкреслюється, що «...дії окремих країн, спрямовані на інспірування в СНД дезінтеграційних процесів з метою руйнування зв'язків Росії із її традиційними союзниками. Низка держав називає Росію загрозою та навіть воєнним противником. Збільшується небезпека переростання збройних конфліктів у локальні та регіональні війни, у тому числі за участі ядерних держав. Космічний та інформаційний простір активно освоюється як нові сфери ведення воєнних дій» (МО РФ, 2021).

Як відомо, невід'ємною компонентою національної безпеки є економічна. Історію формування поняття «національна економічна безпека» починають зазвичай з часів Великої депресії – істотної кризи для економіки США. Саме тоді, у 1934 р., президент Ф.Д. Рузвельт сформував Федеральний комітет з економічної безпеки. Його очолював міністр праці Ф. Перкінс, а до складу входили також міністри юстиції, фінансів, торгівлі та ін. Таким чином, ця інституція стала першою спробою системної і цілеспрямованої діяльності із забезпечення економічної безпеки держави. Сьогодні подібні інституції функціонують у багатьох інших країнах.

У цьому контексті ключовими для забезпечення економічної безпеки США вважаються такі цілі: підвищення конкурентоспроможності американських товарів на внутрішньому і зовнішньому ринках; скорочення залежності країни від іноземних позик; зміцнення можливостей виконувати міжнародні зобов'язання у торговельно-економічній та інших сферах. У грудні 1995 р. президент США затвердив меморандум, в якому відображено основний зміст Національної програми забезпечення економічної безпеки. Результатом реалізації програми стало створення єдиної в масштабах країни і взаємозалежної в усіх її елементах системи економічної безпеки, спрямованої на збереження лідерства США в технологічних областях та забезпечення економічних інтересів країни. Спеціально створеною міжвідомчою робочою групою, до якої входили заступник міністра оборони, заступник директора ЦРУ, міністр енергетики, представники ФБР, керівники провідних корпорацій (наприклад, «General Electric» і «Boeing»), були не тільки окреслені загрози економічній безпеці США, а й сформульовані рекомендації щодо випуску спеціалізованого довідника під назвою «Каталог загроз економічній безпеці та їх оцінка» (*Office of Director, 2023*).

До концепції економічної безпеки як головні цілі, поряд із положенням про захист секретів від іноземних спецслужб, були включені заходи забезпечення національних економічних інтересів США в конкурентній боротьбі з іншими учасниками світогосподарських зв'язків та захисту «лідуючих позицій у технологічній сфері». При цьому збереження

економічної потужності країни безпосередньо пов'язується із заходами забезпечення економічної безпеки. Американський підхід до розуміння національної економічної безпеки домінує в усіх розвинених країнах і передбачає її трактування як захищеність національної економіки переважно від зовнішніх загроз. Внутрішні загрози визнаються, але вважаються другорядними. Як зазначено у Стратегії національної безпеки США (2002 р.), «... кожен уряд відповідає за розробку власної економічної політики та вирішення економічних завдань...» (*National Security Council, 2002*), тобто принцип реалізму та верховенства власних інтересів притаманний США як і іншим державам-лідерам. На нашу думку, саме такий прагматичний підхід і пояснює достатньо тривалі терміни узгодження різних механізмів життєво необхідної Україні підтримки у війні з РФ. Для прикладу згадаємо довготривалі дискусії щодо економічних санкцій проти країни-агресора після початку масштабного вторгнення або послаблення окремих санкцій через півтора року ведення воєнних дій (*Мірошниченко, 2022*).

У 2007–2009 рр., це проявилось у своєрідному «євроегоїзмі» під час чергового загострення «газової війни» між РФ та Україною, коли європейські країни стали «пасивними спостерігачами» подальших взаємозв'язків та посилення впливу на розподіл глобальних енергетичних ресурсів у Євразійському регіоні. З одного боку, керівникам ЄС необхідно було поглиблювати співпрацю з РФ як із найпотужнішим постачальником енергоносіїв у регіоні, а з іншого – Україна посідала важливе місце у забезпеченні транспортування ресурсів у країни Європи. Двозначна політика таких європейських країн, як Угорщина, Німеччина, Італія, Франція, ледве не призвела до глибокої енергетичної кризи внаслідок руйнування Північних потоків і, в результаті, – до запровадження взаємних економічних санкцій між РФ та коаліцією країн-партнерів (*Morawiecki, 2023*).

Для окреслення концептуальних принципів забезпечення економічної безпеки як невід'ємної компоненти стратегії соціально-економічного розвитку країни звернемося до китайського досвіду прагматизму та прикладного характеру програмних документів. Так, програмним документом забезпечення економічної стійкості КНР є «Інновація 2050: науково-технічна революція та майбутнє Китаю», який містить чітко визначені завдання та джерела фінансування до 2050 р. і передбачає створення восьми основних економічних і соціальних інфраструктур та стратегічних систем підтримки науково-технічних інновацій, а саме: (1) стійкого розвитку енергетики і ресурсів; (2) передових матеріалів та інтелектуального, екологічно чистого їх

виробництва; (3) загальнодержавної інформаційної мережі; (4) екологічного сільського господарства та біологічної промисловості; (5) гарантії та охорони здоров'я; (6) екологічного розвитку й охорони навколишнього середовища; (7) розширення можливостей освоєння повітряного і морського простору; (8) державної та суспільної безпеки. Водночас «дорожня карта» підтверджує необхідність зусиль із вирішення 22 технічних програмних завдань процесу модернізації, серед яких: екологічне виробництво високоякісної базової сировини; план розвідки корисних копалин глибиною 4 км; створення ядерних енергетичних систем нового типу; план із розширення потенціалу морів; дослідження нових видів енергії, штучного інтелекту та синтетичної біології; нанотехнології; дослідження космосу, створення серії супутників тощо.

У КНР до 2050 р. середньорічні темпи зростання ВВП повинні становити 7,5% до 2010 р., 6,5% – до 2020 р., 5,5% – до 2030 р., 4,5% – до 2040 р. і 3,5% – до 2050 р. Тобто, орієнтовно у 2050 р. цей показник досягне близько 15,63 трлн дол. США і до середини XXI ст. Китай зможе випередити США за обсягом ВВП за збереження нинішніх темпів зростання ВВП – 3,2% на рік і за виконання запланованих темпів зростання. Крім того, до 2050 р. планується досягнути рівня життя розвинених країн (Дингуй, 2015). Показовим є планування та проведення реформ у стратегічно важливих секторах та сферах економіки. Так, Китайська академія наук розробила стратегічний план розвитку енергетики до 2050 р. Перший етап (до 2020 р.) передбачає розвиток технологій енергозбереження і зниження емісії парникових газів, чого було досягнуто. У період 2021–2030 рр. основний акцент має бути на розвитку ядерної енергії і відновлюваних джерелах. На останні 20 років планувалося скоротити використання традиційного палива до 60% від загального обсягу енергоспоживання (Mauro, 2004).

Стосовно нашої держави, то у 2007 р. указом Президента України також була затверджена Стратегія національної безпеки України (ВРУ, 2020), головною метою якої визначено забезпечення такого рівня національної безпеки, який би гарантував поступальний розвиток України, її конкурентоспроможність, забезпечення прав та свобод людини і громадянина, подальше зміцнення міжнародних позицій, авторитету Української держави у сучасному світі. Стратегічною метою політики забезпечення національної безпеки, відповідно до цього документа, визначено забезпечення державного суверенітету і територіальної цілісності, національної єдності на основі демократичного просування суспільства і держави, дотримання прав і свобод людини і громадянина,

створення умов для динамічного зростання економіки, забезпечення європейських соціальних стандартів і добробуту населення.

У 2015 р. указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. було уведено в дію нову стратегію «Про Стратегію національної безпеки України» від 26.05.2015 року № 105/2007, у 2020 р. указом Президента України була затверджена «Стратегія національної безпеки України "Безпека людини – безпека країни"» від 14.09.2020 року №392/2020. Проєкт Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 р. був схвалений Кабінетом Міністрів України від 10.03.2021 р. Детальний аналіз перелічених стратегічних документів не є метою нашого дослідження, можемо зауважити лише про їх неузгодженість із стратегіями соціально-економічного розвитку України.

Перед широкомасштабним вторгненням РФ в Україну було прийнято рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 р. «Про Стратегію забезпечення державної безпеки», уведене в дію указом Президента України №56/2022 від 16 лютого 2022 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки», згідно з якою Росію було визнано як потенційного ворога, який дестабілізує політичну та економічну ситуацію в Україні, продовжує гібридну війну, а також запроваджене поняття державної безпеки, визначені об'єкти і суб'єкти, цілі, напрями та основні завдання державної політики у сфері забезпечення державної безпеки, заходи організаційного та фінансового забезпечення реалізації (*Указ Президента, 2022*). Вкажемо на істотну відмінність цього стратегічного документа від згаданих вище стратегій національної безпеки України.

Звернемо увагу, що стратегічні програмні документи соціально-економічного розвитку України: «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002–2011 роки» (*Європейський вибір, 2002*); Стратегія економічного і соціального розвитку України на 2004–2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції» (*Гальчинський та ін., 2004*); проєкт «Стратегії сталого розвитку України на період до 2030 року»; «Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року» (*ВРУ, 2023*), певною мірою не можна вважати послідовними і – головне – вони не узгоджуються з макромоделлю розвитку України, насамперед через її несформованість. З нашого погляду, недоліками методологічного базису стратегування національної безпеки і соціально-економічного розвитку країни є відсутність чітко окресленого характеру

цілей, взаємозв'язків, послідовності етапів реалізації, невизначеність часових, індикативних та інституційних характеристик виконання. З огляду на досвід розроблення і реалізації політики забезпечення національної безпеки розвинених країн зазначимо, що модернізація системи національної безпеки повинна здійснюватися в узгодженні з макромоделлю та стратегією соціально-економічного розвитку України. Звідси актуалізується концептуалізація методологічних підходів до її розроблення, щонайменше на 50 років (часовий період становлення поколінь) (рис. 1.1). Наголосимо, що обов'язковою передумовою стратегування є обґрунтування національної ідеї, дискусії про яку тривають від часу відновлення незалежності (Л. Лук'яненко, С. Вовканич, О. Дацко та ін.). Як предмет для обговорення і наразі об'єднавчим для всіх верств населення України можна запропонувати таке формулювання, як «Україна – європейська держава – рівна серед сильних».

Упродовж 2023–2070 рр. у межах Стратегії розвитку України до 2070 р. пропонується реалізація шести тактичних субетапів, які узагальнено можна окреслити: від перемоги над РФ та відбудови України; легалізації економіки; протидії корупції; підвищення соціальних стандартів розвитку до утвердження України як однієї з країн – лідерів Європи. У контексті посилення економічної компоненти національної безпеки зауважимо, що необхідним елементом успішного її зміцнення є реалізація принципів стратегічного партнерства, дискусія про необхідність визначення та запровадження якого у вітчизняній літературі була відображена у (НІСД, 2011; *Дорожня карта*, 2023; *U.S. Embassy in Ukraine*, 2021; *Datsko et al.*, 2017).

Показово, що у чинній Стратегії національної безпеки України про «стратегічне партнерство» з жодними державами як системну категорію взагалі не йдеться (*Указ Президента*, 2022). На попередньому етапі можна окреслити таку групу стратегічних партнерів (США, Велика Британія, Польща та країни Балтії). Проте необхідно зважати, що стратегічне партнерство визначається сукупністю взаємовигідних стратегічних інтересів учасників, які ще потребують обґрунтування. Вважаємо за доцільне запропонувати методологічні підходи до формування матриці стратегічного партнерства, запропонованих нами у (*Флейчук & Мокій*, 2012) з акцентом на необхідності посилення безпеки міжнародної співпраці у напрямі максимальної реалізації інтегрального факторного потенціалу продуктивної спроможності країн-партнерів, на чому зупинимося нижче.

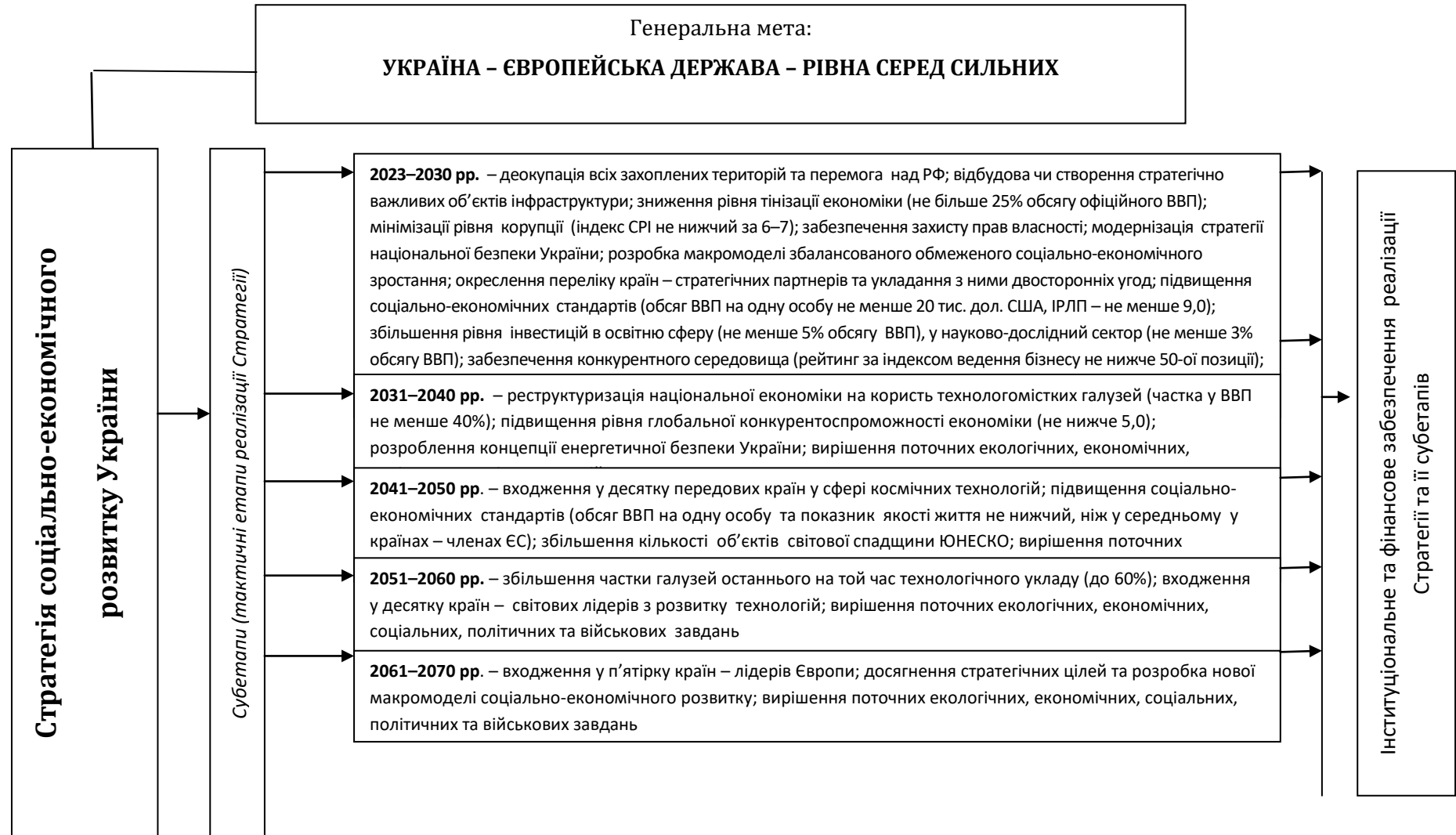

Рис. 1. Концептуальні положення Стратегії розвитку України 2023–2070 рр.

Стратегічні партнери обираються за критеріями, сукупність яких може змінюватися залежно від національних інтересів у певний історичний період (спільні історичні корені; спільні інтереси чи суперечності; історичний досвід економічних чи конвенціональних воєн і конфліктів; взаємні політичні конфлікти; наявність впливової української діаспори; ступінь паритетності соціально-економічних відносин; рівень корупції і тінізації у країні-партнері; масштабні проєкти у сфері науки та інновацій; спільність кордонів; членство в субрегіональних організаціях, ініціатива країни-партнера щодо створення взаємовигідного міжнародного інституційного базису; наявність двосторонніх угод щодо співробітництва у різних сферах тощо (Vlasiuk et al., 2019).

Позитивний вплив від взаємодії з партнером відзначається як (1), негативний як (-1), відсутність взаємодії як (0). Найбільша сума балів характеризує країну як стратегічного партнера і об'єкт поглиблених досліджень. Необхідність наукового обґрунтування стратегічного партнерства обумовлена неефективністю затрат ресурсів (людських, фінансових, інформаційних) на активізацію співпраці з країнами, яка характеризується істотною диспаратетністю та асиметрією, внаслідок чого виникають диспропорції та деформації зовнішньоекономічних відносин, спостерігається надмірний політичний та економічний тиск, що загрожує національній безпеці держави і, як наслідок, загострюються економічні та політичні конфлікти.

Наголосимо, що, поряд з науковим обґрунтуванням стратегічного партнерства, методологічні засади стратегування розвитку необхідно доповнити методами кількісного оцінювання потужності держави, детальніше викладені нами у (Datsko et al., 2017), насамперед для позиціонування України в глобальному середовищі. Ці методи детально висвітлені українськими науковцями В. Горбуліним, А. Качинським, радянським вченим П. Кузнецовим та пов'язані з еволюцією понять «державна міць», «державна міць» та «наддержавна» під впливом теорій американських та німецьких вчених і доповнені китайськими дослідниками. Західна концепція влади перебуває під сильним впливом «реалістичної теорії» міжнародних відносин, відповідно до якої розподіл могутності на міжнародній арені – це антагоністична гра, коли одна держава нагромаджує потужність за рахунок інших. Звідси потужність держави тісно пов'язана із військовою та економічною складовими. Відповідно, М. Малай виокремлює наддержави, великі, середні та регіональні держави (Malay, 2017).

Після розпаду СРСР та утвердження «однополярного» світу у західних теоріях міжнародних відносин цей термін використовується менше, проте азійські, особливо китайські та індійські, науковці

впродовж 1990–2014 рр. розвивають та модернізують концепцію комплексної державної потужності (КДП) відповідно до викликів глобального середовища.

Розроблення китайськими вченими методологічних положень аналізу державної потужності розпочалася ще з 1987 р. За часів Ден Сяопіна були створені спеціальні дослідницькі та аналітичні центри проблем державної могутності та глобалістики (*Bhonsle, 2016*). Зокрема, ставилося завдання за допомогою індексу КДП покращити коректність оцінювання державної могутності КНР у зіставленні із США (*Chuwattananurak, 2016*).

Китайське академічне середовище та політикум припускали, що перемога у сучасній війні країн з ядерною зброєю визначається саме складниками державної потужності (*Manoj, 2017*). Тому включення до методики розрахунку індекса КДП економічних складників і, пізніше, позаекономічних інституційних компонент здійснене для запобігання стратегічним помилкам керівників СРСР, які, з погляду китайських вчених, приділяли надмірну увагу військовій могутності й недостатню увагу зниженню або стагнації рівня якості життя населення.

У сучасному вигляді сукупність методів аналізу КДП цілеорієнтована на виявлення переваг країн-лідерів та передбачення ймовірних переможців у випадку воєнного протистояння із прогнозною оцінкою потенціалу стратегічних партнерів та противників (*Chuwattananurak, 2016*). Окремими науковцями методологія оцінки КДП сприймається насамперед як окрема китайська концепція, що не набула широкого розповсюдження у західній міжнародній політичній економії чи марксистсько-ленінських соціально-економічних ученнях до ХХ ст.

Зазначимо, що в Китаї ще не сформована єдина методологія оцінки КДП, у відкритих публікаціях зазвичай використовуються підходи науковців Китайської академії соціальних досліджень (КАСД) та Китайського інституту сучасних міжнародних відносин (КІСМВ). Певне поширення мають моделі вчених аналітичних центрів та вищих навчальних закладів (табл. 1.1).

Концепція всеосяжної державної потужності особливо набуває поширення в контексті хаотичного формування метасистеми нового «світового порядку», або, у нашому розумінні, – інститутів та регулювання глобального середовища. Як вважають фахівці Інституту стратегічних досліджень США, в умовах глобалізації економічний, політичний та культурний складники є головними чинниками експансії, на відміну від прямого захоплення території, як це було раніше (*Wortzel, 1999*).

Методи оцінювання Комплексної державної потужності країни

Автори	Західні методи			Китайські методи							Іранський метод
	К. Герман	К. Матос	Дж. Сінгер та М. Смол	Чін-Лунг Чан	Хуан Шофен	КАСД	КІСМВ	Ху Аньган, Мень Хунхуа	Янь Сюету	Хуа Ляо, Вейхуа Дун, Хуейпін Лю, Юецзін Ге	М. Хафензія
Складники моделі											
Індикатори «твердої сили»											
Населення: загальна чисельність населення, чисельність працездатного населення і т. ін.	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓		✓	✓
Територія: загальна площа країни, площа сільськогосподарських земель, площа лісів і т. ін.	✓	✓		✓		✓	✓	✓		✓	✓
Наявність та використання природних ресурсів: поклади залізних руд, виробництво сталі, алюмінію і т. ін.			✓		✓	✓	✓			✓	✓
Енергетичні ресурси: вугілля, нафта, газ, гідроенергія і т. ін.	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓
Економічне зростання: ВВП, ВВП на одну особу, купівельна спроможність, продуктивність і т. ін.		✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Зовнішньоекономічна діяльність: обсяги імпорту та експорту, золотовалютні резерви, зовнішній борг і т. ін.						✓		✓		✓	✓

Частина 1. Економіко-теоретичне підґрунтя національної стратегії...

.	Військова потужність: чисельність армії, витрати на армію, кількість ядерних боєголовок і т. ін.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
Індикатори «м'якої сили»													
.	Науково-технологічний потенціал: кількість вчених та інженерів, рівень витрат на дослідницьку діяльність, кількість патентів і т. ін.					✓	✓	✓	✓			✓	✓
.	Освіта та культура: рівень витрат на освіту, рівень грамотності населення					✓	✓	✓			✓	✓	✓
0.	Охорона життя та здоров'я: рівень витрат на охорону здоров'я, кількість лікарів на 1000 мешканців і т. ін.						✓					✓	✓
1.	Політична могутність та стабільність, національне лідерство		✓				✓				✓	✓	✓
2.	Дипломатична потужність, статус та місце міжнародних зв'язків		✓			✓	✓		✓		✓	✓	✓

Джерело: (Datsko et al., 2017).

Чін-Лунг Чанг зазначав, що: «...перемога без війни не означає, що війна не велася. Війна, у якій потрібно брати постійну участь, – це політична війна, економічна війна, наукова та технологічна, дипломатична тощо. Підсумовуючи, це війна за підтримку Комплексної Державної Потужності. Хоча військовий фактор залишається важливим, у мирний час він виконує лише функцію пасивної підтримки і слугує незримою міццю» (*Chin-Lung, 2011*).

Особливої уваги в методології оцінювання КДП заслугове інформаційна компонента, яка ще не знайшла достатнього відображення. Проблеми розвитку, пов'язані з такими аспектами глобального середовища, як «інформаційні війни», використання комп'ютерних та інформаційних мереж у торговельних війнах, політичному протистоянні, розглядаються в КНР ще з березня 1986 р., коли був запроваджений «Проект 863» – державна програма розвитку високих технологій з метою забезпечення технологічної та інформаційної незалежності держави (*Manoj, 2017*).

Тривалий час китайський підхід до регулювання Інтернет-простору та китайськомовного сегмента Інтернету як до державних кордонів, на які поширюються ті самі принципи контролю, що й на звичайні кордони, сприймався провідними країнами лише у контексті цензури та контролю за інформаційним простором, особливо після відомих подій на площі Тяньаньмень у 1989 р.

Після лавиноподібного посилення ролі інформаційної сфери у глобальній економіці та впливу Інтернету на суспільно-політичні процеси, починаючи від координації протестів під час «Арабської весни» 2011 р. та закінчуючи президентськими виборами у США у 2016 р., з'явилися перші обережні західні публікації щодо того, що китайське сприйняття Інтернету як частини державного суверенітету можна вважати виправданим (*Denyer, 2016; MacKinnon, 2008*).

Зауважимо, що з наведених у табл. 1.1 методів визначення КДП, найбільш простим для застосування є метод Чінг-Лунг Чанга (формули 1.1–1.4), заснований на модифікованих методах Р. Клайна та Ф. Косаї:

$$CNP_i = \left(\frac{CM + ES + MS}{3} \right) \times \left(\frac{ENGY_i}{ENGY_w} \right). \quad (1.1)$$

$$CM_i = \left(\frac{POPU_i}{POPU_w} \right) \times 100 + \left(\frac{AREA_i}{AREA_w} \right) \times 100 \quad (1.2)$$

$$ES_i = \left(\frac{GNP_i}{GNP_w} \right) \times 200 \quad (1.3)$$

$$MS_i = \left(\frac{ME_i}{ME_w} \right) \times 200 \quad (1.4)$$

де (Comperhensive National Power) – комплексна державна потужність; (Critical Mass) – критична маса; POP_u – чисельність населення країни i ; POP_w – загальна чисельність населення усіх країн світу; $AREA_i$ – загальна площа території країни i ; $AREA_w$ – загальна площа усіх країн світу; (Economic Strength) – економічна потужність; GNP_i – валовий національний продукт (ВНП) i -ої країни; GNP_w – загальносвітовий ВНП; (Military Strength) – військова потужність; ME_i – військові витрати i -ої країни; ME_w – загальні військові витрати усіх країн світу; коефіцієнт енергоспоживання у розрахунку на одну особу у i -й країні (Energy Consumption per capita); $ENGY_w$ – середній світовий коефіцієнт енергоспоживання у розрахунку на одну особу.

Під енергоспоживанням розуміється споживання нафти у розрахунку на одну особу (kg of oil equivalent per capita), а військові витрати оцінюються за даними Стокгольмського інституту вивчення світових проблем. В окремих випадках це може призвести до розбіжності даних з офіційною державною статистикою. Проте таке спрощення є необхідним через обмежені можливості доступу й аналітичної обробки інформації (табл. 1.2). Як бачимо в сучасних умовах площа території та чисельність населення далеко не визначають КДП країни. Зокрема, РФ, КНР та Індія, претендуючи на роль країн-лідерів, істотно відстають від США (у 2,5 раза; 6,0; 53,9 раза, відповідно). Хоча в Україні цей показник також нижчий у 265 разів, ніж у США та в 4,9 раза, ніж у Великій Британії.

Як уже зазначалося, трансформація гібридної форми перманентної війни РФ з Україною в повномасштабну агресію на знищення обумовлює невідкладність перегляду усталених методологічних підходів як до розв'язання гострих поточних соціально-економічних, гуманітарних і безпекових проблем, так і до стратегування безпеки національного розвитку на основі сучасних міждисциплінарних підходів. Насамперед це стосується розширення сфери стратегування апробованими європейською та світовою практикою методами дослідження та управління продуктивною спроможністю націй. Відповідно, це потребує критичного аналізу методологічних підходів до визначення об'єктно-суб'єктних характеристик структурної і регіональної політик держави в контексті продуктивної спроможності секторів економіки та регіонів.

Дослідження продуктивної спроможності нації, розпочаті в Україні у 2017 р. А. Філіпенком, в умовах війни і повоєнної відбудови потребують подальшого розвитку, зокрема, проведення системного аналізу методичних

підходів до ідентифікації факторів продуктивної спроможності, їх узагальнення та доповнення як основи міждисциплінарних досліджень найвагоміших факторів для безпеки розвитку економіки України, її секторів, сфер, регіонів (визначення предмета, об'єкта, цілі, концептуальних принципів, формалізованого вигляду, сукупності взаємопов'язаних методів та послідовності їх застосування, окреслення проблем інформаційного забезпечення). Тобто йдеться про вибір факторного потенціалу продуктивної спроможності секторів, сфер економіки, регіонів об'єктами стратегування соціально-економічного розвитку України на різних рівнях системної ієрархії.

Таблиця 2

Коефіцієнт комплексної державної продуктивності окремих держав, 2022 р.

Показник	Україна	США	КНР	Велика Британія	Індія	РФ
Чисельність населення країни <i>i</i> , млн осіб	41,7	331,4	1402,5	666,5	1370,6	146,7
Загальна чисельність населення світу, млрд осіб	7,6	7,6	7,6	7,6	7,6	7,6
Загальна площа території країни <i>i</i> , тис. кв. км	603,6	9833,5	9596,9	243,6	3287,3	17077,5 ₉
Загальна площа усіх країн світу, млн кв. км	76,9	76,9	76,9	76,9	76,9	76,9
СМ (англ. – Critical Mass) – критична маса (враховує показник площі та населення)	8,40	132,28	143,30	4,05	60,80	224,08
Валовий національний продукт (ВВП) країни <i>i</i> , млрд дол. США	200	23315	17734	3131	3176	1776
Обсяг світового ВВП, трлн дол. США	96,5	96,5	96,5	96,5	96,5	96,5
ES (Economic Strength) – економічна потужність, частка ВВП країни <i>i</i> у загальносвітовому ВВП, %	0,41	48,3	36,7	6,5	6,6	3,7
Обсяг військових витрат <i>i</i> -ї країни, млрд дол. США	5,4	801	293	68,4	76,6	65,9
Загальний обсяг військових витрат усіх країн світу, трлн дол. США	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1
MS (Military Strength) – військова потужність,	0,51	75,82	27,73	6,47	7,25	6,24

Частина 1. Економіко-теоретичне підґрунтя національної стратегії...

частка військових витрат країни i у загальносвітовому обсязі військових витрат, %						
ENGY _i – коефіцієнт енергоспоживання на одну особу в i -й країні, <i>KВт/год.</i>	2,9	29,1	5,9	10,3	1,9	12,8
ENGY_w – середній світовий коефіцієнт енергоспоживання на одну особу	21,7	21,7	21,7	21,7	21,7	21,7
Комплексна державна потужність	0,43	114,35	18,97	2,68	2,12	45,97

Джерело: розраховано авторами.

Насамперед наголосимо, що предмет методології охоплює не лише дослідження продуктивної спроможності, а й управління її факторами для досягнення визначеної цілі – максимального використання у стратегічній перспективі. Певною мірою цю ціль можна інтерпретувати як стратегічну конкурентоспроможність макросистеми держави та її компонент у динамічному вимірі.

По-друге, концептуально важливим принципом є визнання імперативного характеру радикальних структурних зрушень під впливом глобальних викликів у системі факторів продуктивної спроможності нації, національної макросистеми, населення регіону, регіональної економіки, сектору (галузі, сфери). При цьому імперативність необхідно розглядати в двоїстому розумінні – як закономірних змін внаслідок зовнішнього впливу і як об’єктивно необхідних цілеорієнтованих управлінських дій.

По-третє, об’єктом стратегування доцільно визначити сукупність (множину) головних (природних і набутих матеріальних ресурсів; людського, у тому числі інтелектуального, і фінансового капіталу; інституціональної та фізичної інфраструктури; просторового розміщення) і часткових (інформаційних, культурних і духовно-ментальних, екологічних та інших) факторів продуктивної спроможності. Подібна множина факторів, взаємопов’язаних певними відносинами та цілеорієнтованими на розвиток до раціонально можливого в сучасних умовах рівня та їх максимального використання, об’єктивно володіє системними ознаками і, отже, становить систему.

По-четверте, кількісні та якісні зміни системи факторів продуктивної спроможності внаслідок управління, що охоплює їх взаємопов’язане збереження, розвиток, використання і результатом якого є динамічна конкурентоспроможність регіону, необхідно розглядати як процес. При

цьому управлінню повинно забезпечити життєздатність (за У. Р. Ешбі, Ст. Біром) та шокостійкість системи факторів продуктивної спроможності та соціально-економічної системи загалом.

Використання факторного потенціалу продуктивної спроможності як об'єкта стратегування економічної безпеки і соціально-економічного розвитку країни в середньостроковій перспективі передбачає:

- визначення стратегічно пріоритетних для дослідження факторів продуктивної спроможності секторів (сфер) (військово-економічного, науково-технологічного, освітнього) економіки та видів господарської діяльності;

- обґрунтування цільової функції, часових та інших параметрів системно-динамічної моделі розвитку і використання факторного потенціалу продуктивної спроможності України в умовах війни та післявоєнної відбудови;

- системний аналіз динаміки індикатора продуктивної спроможності (ІРСА) та обґрунтування програмних заходів стратегії управління продуктивною спроможністю секторів економіки і регіонів.

Отримані результати є передумовою реалізації парадигми інтеррегіональної інтеграції факторного потенціалу продуктивної спроможності військово-економічного та науково-технологічного секторів України і країн – стратегічних партнерів (США, Великої Британії, Польщі, країн Балтії) в процесі пошуку альтерглобальних інтеграційних моделей, зокрема політико-воєнних економічних мініугруповань поза межами ЄС і структурної моделі євроінтеграції, що розглядається як доповнююча до системної моделі, реалістичність якої при незмінності державних інститутів в Україні у середньостроковій перспективі достатньо сумнівна.

З урахуванням вагомого впливу глобалізації та зміни світового порядку на соціально-економічний розвиток країн і пов'язаних з ними негативних наслідків, зокрема зростання корупції та тіньового сектора економіки, видається доцільним окреслення концептуальних засад побудови макромоделі збалансованого обмеженого соціально-економічного зростання. При цьому необхідно зважати на сутнісні відмінності категорій «економічний розвиток» (багатовимірний у часі та секторах економіки процес фундаментальної модернізації та переорієнтації всієї економічної та соціальної системи, а також ефективних перетворень інституційного базису, або, як стверджує М. Тодаро, – «... багатоплановий процес, що призводить до радикальних змін у соціальних структурах, поведінці людей, суспільних інститутах, а також до прискорення економічного зростання, скорочення нерівності та викорінення безробіття» (Тодаро, 1997) та «економічне

зростання» (значно вужче поняття, яке передбачає просте збільшення обсягу реального ВВП країни у звітному періоді порівняно з базовим). Погодимось з В. Липовим, що «... зростання – це складова економічного розвитку, воно характеризує кількісне і якісне вдосконалення суспільства в процесі господарювання» (Липов, 2004).

Економічна наука охоплює низку теорій економічного зростання та розвитку, зокрема: теорію економічного розвитку Й. Шумпетера, М. Туган-Барановського; теорію «довгих хвиль» М. Кондратьєва; кейнсіанську та неокейнсіанську моделі економічного зростання А. Гаррода, Є. Домара, Н. Кальдора, Дж. Робінсона, неокласичну модель економічного зростання Р. Солоу; моделювання світової динаміки Дж. Форестера, Д. Медоуза, С. Кузнеця та ін. До основних видів моделей економічного розвитку віднесемо: (1) модель лінійних стадій розвитку У. Ростоу, яка передбачає наявність традиційного суспільства; визрівання передумов для «шокових перетворень»; «шокові перетворення» для самопідтримуючого зростання; перехід до технологічної зрілості; «еру масового споживання»; (2) модель структурних трансформацій, відповідно до якої процес структурної трансформації у промисловості триває, поки вся надлишкова робоча сила з аграрного сектора не знайде свого застосування у галузях промислового виробництва; (3) теорія зовнішньої залежності, згідно з якою причинами низького рівня розвитку країн є асиметрія внутрішніх і зовнішніх факторів економічного зростання, а також залежність країн, що розвиваються, від міжнародних фінансових організацій та колишніх метрополій; (4) неокласична модель вільного ринку, яка пов'язує проблеми економічного зростання і розвитку із: створенням сучасного ринкового середовища; здійсненням державних програм «справедливої приватизації»; підтримкою розвитку малого і середнього бізнесу; формуванням відкритої економіки; лібералізацією зовнішньої торгівлі; стимулюванням інноваційно-інвестиційних процесів, на чому наголошував В. Новицький; (5) теорія ендогенного зростання, орієнтована на внутрішні чинники самовідтворення національної економічної системи; (6) теорія оптимізації економічного зростання, що враховує зв'язок між обсягами виробництва і природно-сировинними ресурсами, використаними у виробничому процесі (виробнича функція Г. Зібера); (7) теорії ендогенної зміни технологій, які передбачають, що високі темпи зростання чисельності населення стимулюють технологічні зміни; (8) концепція сталого розвитку – забезпечення економічного зростання, яке створює можливості гармонізації відносин між людиною і природою та збереження довкілля.

Узагальнення теоретичних положень цих моделей дає підстави для

окреслення методологічних підходів до формування макромоделі збалансованого обмеженого соціально-економічного зростання, генеральна мета якої співзвучна з її назвою. До стратегічних цілей макромоделі віднесемо: (1) підвищення якості життя громадян (суспільство щасливих людей відповідно до новітніх підходів сталого розвитку) та рівня конкурентоспроможності людського капіталу (як цільовий орієнтир досягнення – індекс якості життя (QLI); (2) забезпечення збалансованості обмеженого економічного зростання (середньорічні темпи якого не перевищують 3–5%) з урахуванням вичерпання ресурсів та їх збереження для майбутнього розвитку (орієнтиром досягнення є індекс екологічної ефективності (EPI)). До оперативних цілей доцільно віднести зростання світового індексу конкурентоспроможності країни (WCR).

Із певним спрощенням сучасні моделі економічного зростання, які за результуючу змінну переважно приймають обсяг ВВП у розрахунку на одну особу, можна представити як функцію сукупності факторів від: чисельності економічно активного населення; якості довкілля; сумарної вартості капітальних активів; рівня розвитку технологій. Проте перелік факторів доцільно доповнити якістю суспільних інституцій та зовнішніми (негативні наслідки глобалізації) і внутрішніми екстерналіями (зростання тінізації економіки та поширення корупції, низька якість та дисфункції інституту державної політики) (1.5):

$$Y = f(P, T, X, R, I, Z, V), \quad (1.5)$$

де Y – темпи зростання обсягів валового внутрішнього продукту у розрахунку на одну особу (річна процентна зміна); P – чисельність економічно активного населення (млн осіб); T – якість довкілля (інтегральний індекс природного балансу); X – якість суспільних інституцій (інтегральний показник якості інституціонального базису); R – сумарна вартість капітальних активів (млрд грн); I – рівень розвитку технологій (індекс технологічної оснащеності); Z – зовнішні екстерналії (інтегральний індекс глобалізації); V – внутрішні екстерналії (рівень тіньової економіки у розрахунку до обсягу офіційного ВВП, індекс сприйняття корупції, індекс якості інститутів).

При побудові макромоделі збалансованого обмеженого соціально-економічного зростання, необхідно враховувати не стільки економічне зростання, скільки розвиток людського капіталу (а також показники рівня щастя) та забезпечення екологічної стійкості, тому цільова функція такої моделі передбачає систему двох рівнянь з урахуванням впливу тіньової економіки та корупції, а також інших чинників, що посилюють негативну дію в умовах глобалізації, здійснюючи безпосередній вплив на світовий індекс

конкурентоспроможності (1.6):

$$\left\{ \begin{aligned} QLI(WCR) &= E + K + I(WCR) + T(WCR) + L + H + Se + Cl; \\ EPI(WCR) &= Land + Forest + Ocean + Plant + T(WCR) \end{aligned} \right\}, \quad (1.6)$$

де QLI – індекс якості життя; WCR – світовий індекс конкурентоспроможності; де E – індекс вартості життя; K – індекс якості відпочинку та рівня культури; I – інтегральний індекс економічного розвитку; T – індекс стану довкілля; L – індекс забезпечення прав і свобод людини; H – індекс охорони здоров'я; Se – індекс безпеки життєдіяльності; Cl – сприятливість кліматичних умов; EPI – індекс екологічної ефективності; $Land$ – індекс земельних угідь (ресурсів), що використовуються для вирощування продуктів харчування; $Forest$ – індекс території лісів та біопального; $Ocean$ – індекс площі океанів (морів), що використовується для потреб рибальства; $Plant$ – індекс площі земельних ділянок, необхідних для рослин, які поглинають викиди вуглекислого газу внаслідок згорання органічного палива.

Генеральна ціль моделі – збалансування розвитку людського потенціалу та екосистеми (як цільові орієнтири розглядаються індекс якості життя та індекс екологічної ефективності) залежить від динаміки індексу конкурентоспроможності, який визначається динамікою екологічних, інституційних, економічних, інформаційно-технологічних показників. Класифікаційні ознаки чинників та наслідків впливу запровадження окресленої моделі такі: за просторово-територіальною ознакою – регіональний, національний, мегарегіональний, міжнародний та глобальний рівні; за часовими параметрами – коротко-, середньо- та довгострокової дії; за сферою впливу – політичні, військові, правові, духовно-культурні, інформаційні та економічні; за галузево-секторальною ознакою – фінансовий сектор, виробнича сфера, агропромисловий комплекс, сфера послуг, видобувний сектор, торговельна сфера; за компонентами економічної безпеки – енергетична, військова, екологічна, соціальна, демографічна, інноваційно-технологічна, продовольча та фінансова.

За просторовими критеріями до загроз та потенційних можливостей реалізації основних засад моделі віднесемо зовнішні та внутрішні, які за сферою впливу поділяються на: політичні; інституційні; фінансові; економічні; демографічні; соціальні; технологічні; екологічні. До основних принципів пропонованої моделі віднесемо: системність та послідовність запровадження; збалансованість інтересів усіх прошарків населення; врахування обмежень на ресурси; оперативне реагування на внутрішні та зовнішні екстерналиї; коригування тактичних цілей, залежно від ситуації в країні та глобальному середовищі.

Основні характеристики цільових орієнтирів та порівняння значень цих показників для України та країн-лідерів за відповідним показником наведено у табл. 1.3. Переважно усі цільові орієнтири розвитку економіки потребують істотного покращення, насамперед у контексті зміцнення економічної безпеки та досягнення цілей збалансованого обмеженого соціально-економічного зростання. Особливо це актуально для зниження рівня соціальної диференціації (коефіцієнт Джіні), рівня споживання у структурі ВВП, індексу розвитку людського потенціалу, індексу глобальної корупції, рівня тінізації економіки, індексу екологічної ефективності, індексу доступу до питної води, індексу сприйняття корупції). Наведені вище чинники безпосередньо впливають на рівень національної конкурентоспроможності (індикатор – світовий індекс конкурентоспроможності, WCR), зниження якого загрожує економічній безпеці держави та потребує оперативного реагування з боку органів державного управління.

Таблиця 3

**Цільові орієнтири та індикатори критеріальних обмежень
макромоделі збалансованого обмеженого соціально-економічного
зростання України, 2022 р.**

№ з/п	Показник	Цільові орієнтири	Показник країни-лідера за цільовим орієнтиром	Показник України	Відхилення від цільового орієнтира	Бажана динаміка показника (збільшення ↑); (зменшення ↓)
1.	Індекс розвитку людського потенціалу (HDI)	1,0	0,951–0,962 (Швейцарія, Ісландія, Австралія)	0,773	-0,23	↑
2.	Коефіцієнт Джіні (GC)	0,0	23,2 (Словаччина)	25,6	2,4	↓
3.	Індекс дитячої смертності (СМІ)	→ 0,0	1–2 (Монако, Сан-Марино, Естонія)	20	7	↓
4.	Індекс глобальної безпеки здоров'я (GHSI)	100,0	75,9 (США)	38,9	-37,0	↑
5.	Індекс екологічної ефективності (EPI)	100,0	77,9 (Данія)	49,6	-25,9	↑

Частина 1. Економіко-теоретичне підґрунтя національної стратегії...

6.	Екологічні цільові орієнтири:	Індекс ефективності зміни клімату (CCPI)	100,0	79,6 (Данія)	34,3	-45,3	↑
7.		Індекс доступу до питної води (WAI)	100,0	100,0 (Монако, Ліхтенштейн, Німеччина)	89,0	-11,0	↑
8.	Інституційні цільові орієнтири:	Індекс державної нестабільності (FSI)	→ 0	15,1 (Фінляндія)	68,6	53,5	↓
9.		Індекс прозорості (TI)	100,0	92,0 (Україна)	92,0	-8,0	↑
10.		Показник легкості ведення бізнесу (EDB)	100,0	100,0 (Нова Зеландія)	71,0	-29	↑
11.		Характеристика ділового підприємницького середовища (BEEPS)	→ 1	1,6	2,4	0,8	↓
12.	Інформаційно-технологічні цільові орієнтири	Індекс інформаційних та комунікаційних технологій (ICT)	10	8,85 (Південна Корея)	3,8	-5,05	↑
13.		Індекс глобльних інновацій (GIN)	100,0	64,6 (Швейцарія)	31,0	-33,6	↑
14.	Економічні цільові орієнтири	Індекс ризику енергетичної безпеки (ESRI)	→ 0,0	727 (США)	1463	736	↓
15.		Обсяг ВВП, тис. дол. США на одну особу	55,54	234,3 (Монако)	2,4	-231,9	↑
16.		Рівень інвестицій у відношенні до обсягу ВВП, %	30,0	23,3 (G-20)	16,8	-6,5	↑
17.		Рівень заощаджень у відношенні до обсягу ВВП, %	23,2	31,2 (Швеція)	22,5	-8,7	↑
18.		Рівень споживання у відношенні до обсягу ВВП, %	50,0	46,7 (Швеція)	72,3	-22,3	↓
19.		Індекс інфляції	→ min	0,2 (Мальдіви)	18,6	18,4	↓

Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи

20.		Середньорічна девальвація (ревальвація) реального ефективного обмінного курсу, %	± 5	-	34,1	29,1	↓
21.	Легалізація економіки та протидія корупції	Індекс сприйняття корупції (CPI)	100	90 (Данія)	33	-67,0	↑
22.		Індикатори державної влади у різних країнах світу (WGI)	1,0	0,89 (Сінгапур)	0,61	-0,28	↑
23.		Барометр глобальної корупції (GCB) (Global corruption, 2022)	0	2,2 (Данія)	4,8	2,6	↓
24.		Рівень тіньової економіки (Shadow) (Ukraine's Informal, 2022)	→ min	7,2 (Швейцарія)	44,2	37,0	↓
25.	Тактична ціль	Світовий індекс конкурентоспроможності (WCR) (World Competitiveness, 2022)	100	100,0 (Данія)	56,9	-43,1	↑
26.	Генеральні цілі	Індекс екологічної ефективності (EPI)	100	81,17 (Данія)	49,6	-31,57	↑
27.		Індекс якості життя (QLI) ww	200	196,7 (Нідерланди)	112,5	-84,2	↑
28.		Світовий індекс щастя (WNI)	10	7,84 (Фінляндія)	4,88	-2,96	↑

Джерело: складено авторами.

Наголосимо, що наведені, або подібні цільові орієнтири доцільно розраховувати і використовувати для стратегування відбудови та післявоєнного розвитку України.

Висновки.

1. Стислий огляд стратегій національної безпеки, їх узгодженості зі стратегіями соціально-економічного розвитку провідних країн світу, числі зокрема у контексті російської агресії – партнерів (США, Франція), нейтральних (Японія), або приховано антагоністичних (КНР) і ворожих (Російська Федерація) дає змогу стверджувати про:

- концентрацію американської політики збереження національної безпеки і стратегії розвитку на національних інтересах, місії країни; деталізацію дій залежно від місця і ролі країни у глобальному середовищі; реагування на зовнішні загрози; залучення представників військового,

наукового та експертного середовища, політичних діячів до розроблення і реалізації стратегій з чіткою спрямованістю на результат і вигідний для США світовий порядок;

- формування в США інституційної системи зміцнення економічної безпеки (Федерального комітету, Національної програми, Міжвідомчої робочої групи для створення Каталогу загроз економічній безпеці та їх оцінки); ув'язування економічної потужності країни з економічною безпекою з акцентом на подоланні зовнішніх загроз;

- орієнтованість французької моделі на ідеологічне підґрунтя, визнання лідируючої ролі Франції в Європі та у світі; відповідальність за колишні колонії, «євроцентризм»; міжпартійна єдність у визначенні концепції національної безпеки, визнанні ідеї нації як абсолютної цінності; наступність і оновлення доктрини національної безпеки;

- самоідентифікацію японців як частинок єдиної держави; японоцентричність; гнучке реагування на зовнішні виклики; історичну зміну моделей від «пан'японізму» до «азіяцентризму» та «спільного азіяцентризму» на сучасному етапі розвитку в японській стратегії національної безпеки;

- триетапну еволюцію концептуальних засад національної безпеки КНР за 60 років: (1) оборонно-політична зорієнтованість на захист суверенітету, цілісності й безпеки держави; (2) акцентування на подоланні загроз в економічному і суспільному розвитку з чіткою деталізацією плану дій і ресурсів для переходу від групи країн «світової периферії» до групи країн-лідерів; (3) становлення парадигми «всеосяжної національної безпеки з охопленням усіх сфер управління державою; масштабна «сек'юритизація»;

- зорієнтованість стратегічних документів забезпечення економічної безпеки в КНР на довготривалу перспективу (до 50 років) із чітким визначенням завдань, термінів їх виконання, джерел та обсягів фінансування;

- декларативність цілей стратегії національної безпеки Росії, лібералізації суспільно-економічних відносин з виокремленням зовнішніх загроз і передумов для реалізації агресивної зовнішньої політики в середньостроковій перспективі.

2. Визначальною для методології стратегування соціально-економічного розвитку є національна ідея та відповідна їй макромодель розвитку, відсутність якої зумовлює нереалістичність та необґрунтованість видів секторальної політики, стратегій і, як наслідок, обумовлені цим дисфункції інституту державної економічної політики та управління державою загалом. Ідеться про інші, ніж застосовувані, методологічні підходи до обґрунтування цілей, об'єктів, суб'єктів, часового періоду механізмів реалізації макромоделі із визначенням домінантами

самовідтворення народу і збереження ресурсів для безпеки майбутнього розвитку. Теоретичним базисом такого підходу є розуміння конкретності Р. Б. Маєрсона, інститутів капіталізму та трансакційних видатків майбутніх періодів О. І. Вільямсона, положення економічного націоналізму Ф. Ліста, економічного зростання Е. Райнерта, а також праць українських та зарубіжних вчених В. Будкіна, А. Гальчинського, В. Голубничого, І.-С. Коропецького, В. Новицького, А. Філіпенка, О. Сухарева та ін.

3. Вибір факторів продуктивної спроможності як об'єкта стратегування економічної безпеки та соціально-економічного розвитку країни дає можливість деталізувати цілі, завдання і результати реалізації стратегій у розрізі пріоритетних секторів (сфер) економіки та видів господарської діяльності України в умовах війни і післявоєнної відбудови.

4. У зовнішньоекономічному сенсі видається доцільною реалізація парадигми інтеррегіональної інтеграції факторного потенціалу продуктивної спроможності військово-економічного та науково-технологічного секторів України і країн – стратегічних партнерів (США, Великої Британії, Польщі, країн Балтії) як альтерглобальної інтеграційної моделі політико-воєнних мініугруповань поза межами Європейського Союзу.

5. Пропонована в дослідженні стратегія розвитку, узгоджена з макромоделлю збалансованого обмеженого соціально-економічного зростання України на період до 2070 року, доповнена обґрунтуванням стратегічного партнерства та позиціонуванням України у глобальному середовищі на основі індикатора комплексної державної потужності, значення якого станом на 2022 р. було доволі негативними для нашої країни. Потребують істотного покращення також цільові орієнтири та індикатори критеріальних обмежень реалізації макромоделі.

Список джерел

Albright, Madeleine K. (1998, December 7). The Right Balance Will Secure NATO's Future. *Financial Times*.

Allison, George (2017, November 20). Study finds Uk is second most powerful country in the world. *UK Defence Journal*. <https://ukdefencejournal.org.uk/study-finds-uk-is-second-most-powerful-country-in-the-world/>

Bhonsle, Rahul (2016). *Strategies for Enhancing India's Comprehensive National Power*. Vivekananda International Foundation. <http://www.vifindia.org>

Bureau of political-military affairs (2023, May 9). *U.S. Security Cooperation with Ukraine Fact Sheet*. <https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-ukraine/>

Chin-Lung Chang (n. d.). *A measure of national power*. www.analyticentrum.cz/upload/soubor/original-measure-power.pdf

Chuwattananurak, W. (2016). *China's Comprehensive National Power and Its Implications for the Rise of China: Reassessment and Challenges*. CEEISA-ISA 2016 Joint International Conference. Ljubljana.

Datsko, O., Mokiy, A., Mykhailyk, D., Vlasenko, L. (2017). The conceptual framework of methodology for determining comprehensive national power in the context of positioning of Ukrainian international relations with the People's republic of China. In *Modelling of the mechanism to restore the national economy*, (vol. 3, p. 13–37). Bydgoszcz: University of Ekonomy in Bydgoszcz, Publishing House.

Déclaration de M. Emmanuel Macron, président de la République, sur la Revue nationale stratégique et la programmation militaire de la France, à Toulon le 9 novembre 2022. <https://www.vie-publique.fr/discours/287112-emmanuel-macron-09112022-revue-nationale-strategique>

Denyer, S. (2016, May 23). China's scary lesson to the world: Censoring the Internet works. *The Washington Post*. Retrieved 5 September 2017.

MacKinnon, R. (2008). Flatter world and thicker walls? Blogs, censorship and civic discourse in China. *Public Choice* (134), 31–46. <http://dx.doi.org/10.1007/s11127-007-9199-0>

Malay, Mishra (2017). Unique Approach to Comprehensive National Power through the Lens of Kautilya's Arthashastra. *Journal of the United Service Institution of India*, (CXLVII), 607. <http://usiofindia.org/>

Manoj, Joshi. (2017). *Comprehensive national power*. Observer research foundation. <http://www.orfonline.org/research/comprehensive-national-power/>

Mauro, P. (2004). The Persistence of Corruption and Slow Economic Growth. *IMF Working Paper*, 02/213. www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2002/wp02213.pdf

Mercator Institute for China Studies (2020, September 16). «Comprehensive National Security» unleashed: How Xi's approach shapes China's policies at home and abroad. «Comprehensive National Security» unleashed: How Xi's approach shapes China's policies at home and abroad. <https://www.merics.org/en/report/comprehensive-national-security-unleashed-how-xis-approach-shapes-chinas-policies-home-and>

Morawiecki, M. (n. d.). *Pięć lekcji po roku wojny*. <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/mateusz-morawiecki-o-wojnie-na-ukrainie/>

National Security Council (2002). *The National Security Strategy of the United States of America*. Washington, DC.: US Government Printing Office.

Office of Director of National Intelligence (2023, February 6). *Annual Threat assessment of the U.S. intelligence community*. <https://www.dni.gov/files/ODNI/documents/assessments/ATA-2023-Unclassified-Report.pdf>

Office of Planning and Coordination on Territory and Sovereignty (2022, December). *National Security Strategy of Japan*. <https://www.cas.go.jp/jp/siryoku/221216anzenhoshou/nss-e.pdf>

The White House (2022, October 12). *National security strategy*. <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>

Vlasiuk O., Ilyash O., Osinska M., Smoliar L., Yildirim O. (Eds.). (2019). *Economic security at risks: findings from the digitalization of National economy*. University of Economy in Bydgoszcz, Publishing House. Vol. 5.

Wortzel, Larry M. (Ed.). (1999). *The Chinese armed forces in the 21st century*. Strategic Studies Institute, U.S. Army War College. Carlisle, PA.

ВРУ (2020, 14 вересня). *Про Стратегію національної безпеки України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-20#Text>.

ВРУ (2023, 3 березня). *Про затвердження Національної економічної стратегії на*

період до 2030 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text>

Гальчинський, А.С., Геєць, В.М., Бабенко, С.Г. та ін. (2004). *Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки). Шляхом європейської інтеграції*. Нац. ін-т стратегіч. досліджень, Ін-т екон. прогнозування НАН України; М-во економіки та з питань європейськ. інтеграції України

Де Голль, Ш. (2003). *Военные мемуары: Призыв 1940–1942*. Москва: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель».

Дингуй, Х. (б. д.). *Китай: подходы и особенности экономических преобразований*. <http://chinapro.ru/economy/2/>

Дорожня карта Стратегічного партнерства між Україною та ЄС у галузі критичної сировини на 2023 рік. (2023, 26 травня). <https://www.geo.gov.ua/dorozhnia-karta-stratehichnoho-partnerstva-mizh-ukrayinoiu-ta-yes-u-haluzi-krytychnoyi-syrovyny-na-2023-rik/>

Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002–2011 роки (2002, 4 червня). *Урядовий кур'єр*, 5–12.

Липов В.В. (2004). *Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці*. Національний фармацевтичний ун-т. Харків: Видавництво НФаУ.

Мірошниченко Б. (2022, 26 липня). *Між хлібом та свободою. Чому США та ЄС послаблюють санкції проти Росії*. Європейська правда. <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/07/26/689611/>

МО РФ (2021, 2 августа). *Принята Новая стратегия национальной безопасности Российской Федерации*. <https://limited-army.ric.mil.ru/Stati/item/336026/>

НІСД (2011). *Стратегічне партнерство України*. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/strategichne-partnerstvo-ukraini-analitichna-zapiska>

Рыхтик, М. И. (2004). *Безопасность государства в идеологии и политической практике Республиканской партии США второй половины XX века: методология, доктрины, технологии* [Автореф. дис. д-ра полит. наук: 23.00.02]. Нижний Новгород.

СБ РФ (2009). *Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года*. <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>

Спільна заява щодо стратегічного партнерства України та Сполучених Штатів Америки. (2021, 1 вересня). U.S. Embassy in Ukraine. <https://ua.usembassy.gov/uk/joint-statement-on-the-u-s-ukraine-strategic-partnership/>

Стратегія сталого розвитку України до 2030 року (б. д.) <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=64508&pf35401=462260>

Тодаро, М.П. (1997). *Экономическое развитие*. Москва: ЮНИТИ.

Указ Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 года N 537 «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года». (б. д.). Электронный фонд правовых и нормативно-технических документов. <https://docs.cntd.ru/document/420327289>

Указ Президента України №56/2022 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки» (2022). Президент України (Офіційне інтернет-представництво). <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377>

Флейчук М.І., Мокій А.І. (2012). Модель соціально-економічного розвитку України в умовах глобальних викликів. У О.С. Власюк, А.І. Мокій (Ред.), *Структурно-інституціональні трансформації та економічна безпека держави* (с. 634–663). Львів: Апріорі.

**Частина 2. РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ПОВОЄННІЙ
РЕКОНСТРУКЦІЇ ЕКОНОМІКИ:
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД**

Наталія Супрун

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СТИМУЛЮВАННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ТЕХНОЛОГІЧНИХ ІННОВАЦІЙ ЯК ОСНОВА ПОВОЄННОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ЯПОНІЇ

У поясненні природи та чинників стрімкого повоєнного економічного зростання Японії, що отримало назву «японського економічного дива», традиційно домінуючу роль приписують політичному та економічному впливу західних інституцій та інноваційних технологій. Перетворення науки та технологічних інновацій через масштабне залучення іноземних технологій стало можливим, як стверджують дослідники технологічної історії Японії Юкіко Фукасаку (*Fukasaku, 1992*) та Том Ніколас (*Nicholas, 2011*) та ін., завдяки тривалому історичному підготовчому етапу, впродовж якого всередині країни відбувався поступовий розвиток і сфери дослідництва загалом, і окремих наукових досліджень з різних напрямів.

Історичні передумови післявоєнної модернізації економіки Японії

Для розуміння того, як формувалися передумови технологічної модернізації та становлення сучасної структури японської економіки після II Світової війни, варто озирнутися на економічну історію Японії, оскільки базис її технологічного розвитку було закладено кількома десятиліттями раніше. При цьому, як стверджують на підставі кількісного, історико-емпіричного та компаративного аналізу Ю. Фукасаку (*Fukasaku, 1992*) та Т. Ніколас (*Nicholas, 2011*), на всіх етапах історичного розвитку вплив японських наукових відкриттів та винаходів на економічне зростання був набагато більшим, ніж зазвичай припускають у історичних джерелах.

Дослідження національної історії розвитку винахідницької діяльності через вивчення чисельності промислових виставок, конкурсів винахідників та реєстрації патентів, на думку Т. Ніколаса, свідчить, що технологічний розвиток Японії у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувався досить швидкими темпами порівняно з провідними країнами – США, Великою Британією та Німеччиною. Так, аналіз даних промислових виставок або конкурсів винахідників у 1886–1911 роках, що проводилися у 47 префектурах Японії, засвідчив, що у цей період відбулося 8503 конкурси, на яких було представлено 9,9 млн. наукових винаходів. Судді, оцінюючи наукові розробки та відкриття, присудили близько 1,2 млн призов, насамперед за винаходи у сферах, які могли забезпечити Японію від залежності від іноземних технологій. На конкурсах відбувалося не лише представлення нових винаходів, а й укладання угод на розробку

промислових зразків та об'єднання у команди для обміну інформацією самих винахідників, що сприяло розвитку і поширенню технологічних знань (*Nicholas, 2011. P. 272*). Ці дані свідчать про традиційно високий рівень розвитку наукових досліджень у Японії та значний інтерес суспільства до поширення технологій.

Водночас відбувалась активна робота щодо залучення іноземних технологій до Японії, підґрунтям якої на всіх історичних етапах була активна заохочувальна державна політика, націлена на модернізацію економіки. Ще у 1868 р., за даними Теси Моріс-Сузукі (*Tessa Morris-Suzuki*), урядом було розроблено регіональні програми інвестування в імпорт іноземних технологій, що мало на меті сприяння розвитку сучасних галузей промисловості і, зокрема, посилення військового потенціалу Японії (*Morris-Suzuki, 1994. P. 62–66*). Урядові програми передбачали не лише імпорт нових технологій, а й залучення до організації виробництва іноземних спеціалістів. Створені у такий спосіб компанії заклали фундамент промислово-технічного розвитку Японії. Згодом ці компанії держава продавала приватним власникам.

Водночас уряд активно підтримував розвиток внутрішньої сфери наукових досліджень та винахідницької діяльності – одним із провідних механізмів урядового заохочення була підтримка розвитку технічної освіти. Уряд опікувався відкриттям національних технологічних установ, інженерних факультетів у нових університетах та інших навчальних закладах для підготовки технічного персоналу для роботи у нових галузях (*Maximizing, 1997*). За урядової підтримки на базі галузевих асоціацій, префектурних лабораторій, технічних навчальних та дослідницьких закладів набула широкого розгалуження мережа винахідницької діяльності. З початку ХХ ст. в Японії швидко зростала чисельність інженерного персоналу, що було критично важливо для накопичення інноваційного потенціалу та технологічного розвитку країни: кількість підготовлених інженерів і техніків лише за перше десятиліття 1900 року збільшилась у понад утричі – з 700 до 2500 осіб (*Maximizing, 1997*).

Пріоритетом державної політики було заохочення розвитку галузевих наукових досліджень. На більшості великих промислових підприємств були створені власні дослідницькі підрозділи (найбільш успішні – підрозділи на верфі *Mitsubishi Nagasaki*, компанії *Hitachi*).

Значну роль в активному залученні іноземних технологій відіграло створення підприємств транснаціональних корпорацій, таких як *Western Electric, General Electric* і *Ford Motor Company* (*Mason, 1992*). При цьому діяльність великих промислових компаній була орієнтована на

залучення, адаптацію та вдосконалення імпортованих технологій (Fukasaku, 1992. P. 197).

Уже до кінця 1920-х років Японія мала значну промислову та технологічну інфраструктуру, яку оцінювали як четверту у світовому рейтингу за організацією та обсягом дослідницької діяльності (Holland, 1928). Завдяки урядовій підтримці наукові дослідження і технологічні винаходи відіграли значну роль в індустріалізації Японії, що, хоч і розпочалася на десятиліття пізніше, ніж у більшості європейських країн, відбувалася досить стрімко. Як зазначає, Окадзакі Тецудзі (Okazaki Tetsuji), керуючись гаслом «Багата держава, сильна армія», з кінця XIX ст. і до початку Другої світової війни Японія «просувалася шляхом модернізації в різних аспектах життя країни» (Тэцудзи, 2015). Упродовж тривалого історичного періоду (з 1880 р. до Першої світової війни) ВВП Японії стабільно зростав у середньому 4–5% на рік. За показником величини ВВП на душу населення відбувалося поступове «скорочення розриву з результатами передових країн того часу – Великої Британії та Сполучених Штатів Америки. Якщо 1870 р. ВВП на душу населення становив трохи більше 23% і 30% від аналогічних показників Великої Британії та США відповідно, то безпосередньо перед початком війни на Тихому океані величина ВВП у розрахунку на душу населення досягла відповідно 42% і 41% від показників цих держав» (Тэцудзи, 2015).

Як наслідок, за рівнем розвитку сфери винахідництва порівняно із відповідною діяльністю та рівнем розвитку інноваційних технологій у індустріально-розвинених країнах до початку Другої світової війни Японія наблизилася до рівня прикордонних країн. Якщо у 1885 р. кількість патентів на душу населення в Японії становила лише 0,6% від рівня США, то у 1940 р. – вже 44% (Nicholas, 2011. P. 272). При цьому, як свідчить Т. Ніколас, статистичний аналіз даних про реєстрацію патентів свідчить, що імпорт іноземних патентів у Японію був зовсім незначним порівняно з іншими промисловими країнами (Nicholas, 2011. P. 272).

Проте участь і поразка Японії у Другій світовій війні зупинила процес «наздоганяючого» зростання та «перекреслила всі досягнення японської економіки, яких вдалося досягти до кінця XIX ст., відкинувши її до рівня часів, що передували епосі модернізації і змін» (Тэцудзи, 2015). Водночас саме стала національна традиція розвитку наукових досліджень та винахідництва заклала потужний фундамент технологічної модернізації економіки у період після Другої світової війни.

Наукове обґрунтування стратегії повоєнної відбудови економіки

За рахунок активного використання досягнень науки та техніки повоєнне відновлення економіки характеризувалося стрімкими та динамічними економічними змінами, що, за твердженням Акіра Учіно (Akira Uchino), за масштабами та наслідками можна порівняти з індустріальною революцією XIX ст. Аналіз економічних можливостей відновлення та підготовка програми реконструкції розпочалася ще до закінчення війни. У 1945–1946 рр. групою науковців було підготовлено фундаментальне дослідження «Основні проблеми відновлення економіки Японії», що розпочиналося як приватна ініціатива, але пізніше було взято за основу розроблення урядової програми відбудови.

У 1946 р. командою японських вчених, економістів, інженерів та фахівців із різних галузей промисловості, яку очолював індустріальний лідер і майбутній прем'єр-міністр Японії Ейсаку Сато, на основі наукових підходів був розроблений план відбудови економіки, ціллю якого було швидке відновлення інфраструктури та створення умов для індустріальної перебудови та економічного зростання. Одним із ключових аспектів плану було застосування інноваційних технологій та наукових розробок у процесі відновлення інфраструктури та промисловості з метою мінімізації витрат та збільшення ефективності процесу реконструкції економіки.

Для виконання плану було залучено значні фінансові та матеріальні ресурси, а також було задіяно команди науковців та інженерів для розробки нових технологій для кожної із ключових галузей виробництва та будівництва. Так, для швидкого відновлення житлового фонду було розроблено нові технології будівництва, зокрема будівництва багатоповерхових житлових будинків на основі змінних металевих каркасних конструкцій. Також у більшості галузей були впроваджені нові науково-обґрунтовані методи організації виробництва та ресурсоощадливі технології, що дало змогу підвищити енерго- та ресурсоемність виробництва та продуктивність праці.

Визначивши стратегічним пріоритетом повоєнного відновлення досягнення економічної незалежності, Японія, окрім нагальних реформ (стабілізації валютного ринку, демонополізації економіки, проведення низки інституційних реформ), мала запровадити механізми збільшення платіжного балансу та посилення конкурентоспроможності національної продукції (Perez, 1998. Р. 130). Ці завдання можна було вирішити лише за рахунок масштабної *модернізації економіки*, що потребувало раціоналізації

виробничих процесів за рахунок залучення у виробництво наукових розробок, промислових винаходів та нових технологій.

Значну роль у розвитку науки і впровадженні її досягнень у виробництво відіграла державна політика стимулювання технічної та технологічної модернізації промислового виробництва у приватному секторі. Пріоритетом модернізації було визначено впровадження у промислове виробництво принципів *оптимізації, раціоналізації та ощадливого використання ресурсів*, що мало на меті економію ресурсів, посилення конкурентоспроможності національної економіки у міжнародному поділі праці та зменшення негативних екстерналій господарських процесів для довкілля. Одним із провідних механізмів урядової політики у цьому контексті стало формування рамкових умов, інституційних норм та стандартів покращення якості товарів та послуг, підвищення ефективності використання ресурсів, раціоналізації управлінських процесів.

У перше повоєнне десятиліття була науково обґрунтована та законодавчо визначена низка правових норм, що сформували підґрунтя національної системи ощадливого використання ресурсів. Так, було кодифіковано норми видобутку корисних копалин, стандартизації та маркування сільськогосподарської продукції і деревини, використання хімічних добрив у сільському господарстві, захисту природних територій, дикої природи, водних та лісових ресурсів. Державна підтримка стратегії ощадливого використання ресурсів знайшла відображення в урядових програмах структурно-технологічної модернізації, а також у реалізації бізнес-стратегій ресурсозаощадження та впровадження природозберігаючих інновацій, що набули загальносвітового поширення у міжнародній практиці організації та управління бізнесом.

У 1949 р. при Міністерстві міжнародної торгівлі та промисловості (MVTP) було створено дорадчий орган – Раду з раціоналізації промисловості, основним завданням якої було розроблення основних напрямів раціоналізації виробництва та організація обміну ідеями між представниками всіх заінтересованих сторін (уряду, ділових кіл, профспілок). На початку 1951 р. Рада опублікувала програмний документ «Основні напрями політики раціоналізації виробництва в Японії», де було визначено механізми підвищення ефективності японських промислових підприємств, що передбачало зокрема: модернізацію виробництва та всієї системи управління підприємством, включно із контролем якості продукції; підвищення якості сировини і матеріалів; стандартизацію

виробничих процесів і обладнання; розширення імпорту нової техніки і технологій.

Трансфер іноземних технологій як чинник пришвидшеної модернізації економіки

З огляду на те, що у післявоєнний період за рівнем розвитку прикладної науки і техніки Японія значно відставала від індустріально розвинених країн світу, а прискорення розвитку науки внутрішніми ресурсами вимагало значних витрат і, головне, багатьох років, що загрожувало затримкою економічного розвитку, на початковому етапі відбудови основний акцент урядової політики було зроблено на залученні передових досягнень науки та високих технологій із західних країн, де стрімкий науково-технічний прогрес і винахідництво були результатами і побічними продуктами систематичних наукових розвідок у довоєнний період та у роки війни.

Економічно відстала Японія використала трансфер та впровадження апробованих країнами – лідерами передових технологій та інновацій як джерело стрімкого технологічного зростання економіки. Таким чином, як стверджує О. Тецудзі, суттєве відставання рівня технологічного розвитку від передових технологічних країн світу відіграло певну позитивну роль у процесі модернізації Японії (Тэцудзи, 2015).

Провідним механізмом запозичення, модифікації та поглинання іноземних технологій стала інтервенціоністська урядова промислова політика, що відіграла роль акселератора інноваційного зростання. За твердженням А. Учіно, активне запозичення та впровадження у виробництво іноземних технологій були наслідком системної і самодостатньої політики уряду у відповідь на міжнародні політичні стимули та виклики технологічного прогресу (Uchino, 1969. P. 407).

З метою залучення іноземних технологій для модернізації виробництва приватних компаній пріоритетних галузей були застосовані різні механізми урядового протекціонізму: дотації з державного бюджету та пільгове оподаткування підприємств задля стимулювання інвестицій в обладнання та експорт; знижені ввізні мита і ставки податку на основні засоби для категорії машин і обладнання, необхідних для модернізації виробничого апарату; часткове звільнення від оподаткування доходів від експорту. Правову базу для впровадження іноземних технологій забезпечили Закон про контроль над іноземною валютою та зовнішньою торгівлею (1949) та Закон про іноземні інвестиції (1950). Останній передбачав схвалення урядом прямих іноземних інвестицій, а також технологічних угод, які діяли понад один рік. У перші повоєнні роки,

запровадивши обмеження на імпорт більшості стратегічних продуктів, уряд розробив систему заходів щодо стимулювання імпорту інноваційних продуктів (ноу-хау та технологій), високотехнологічного обладнання та матеріалів для модернізації промисловості.

Одним із найбільш успішних результатів використання іноземних технологій став стрімкий розвиток суднобудування, що було підтримано урядовими преференціями у вигляді доступу до дефіцитної іноземної валюти та фінансування під низькі відсотки (*Kent, 1993*).

Водночас уряд запровадив спеціальні режими діяльності іноземних компаній, що передбачало заохочення їх участі у розвитку стратегічних галузей національного виробництва. Так, в обмін на доступ японських суднобудівельників до американських виробничих технологій суднобудівельній компанії National Bulk Carrier Company (США) було дозволено тимчасово використовувати колишній японський військово-морський судноремонтний комбінат у Куре (*Maximizing, 1997*). Завдяки цьому японські корабелі в короткий термін опанували ключові для зростання галузі інноваційні технології зварювання металевих конструкцій і «блочного» будівництва. В результаті технічної та технологічної модернізації суднобудування японські компанії скористалися перевагами сприятливого внутрішнього та міжнародного ринкового середовища і вже у 1965 р. зайняли більшу його частину (65%) за обсягами виробництва транспортних суден (*Morris-Suzuki, 1994. P. 186*).

Використання нових матеріалів та технологій, запозичених із західної практики, дозволило підвищити продуктивність та якість виробництва, істотно зекономивши при цьому на процесі технологічної модернізації. Одним із найбільш успішних модернізаційних проєктів стало запровадження технології прокатки у японській сталеливарній промисловості, що уможливило заощадження витрат на будівництво, експлуатацію та енергоресурси: економія становила близько 30% витрат порівняно з технологіями, що вимагають нового будівництва, наприклад, для агломерації, виплавки металу у доменних печах чи за рахунок конвертерних процесів у безперервному режимі виробництва чавуну і сталі.

Як і в суднобудівній промисловості, «процес імпорту та вдосконалення цієї критично важливої технології характеризувався активною роллю уряду в організації процесу імпорту та погодження сприятливих ліцензійних угод». Завдяки урядовій підтримці та реалізованій бізнесом стратегії залучення іноземних технологій Японія як у металургійній, так і в суднобудівній промисловості змогла «розвіяти уявлення про те, що

володіння сировиною є необхідною умовою лідерства у виробництві готової продукції» (*Maximizing*, 1997).

У перші повоєнні роки західні компанії-інноватори не сприймали японських контрагентів як потенційних конкурентів і тому продавали їм промислові патенти і ліцензії досить дешево. У 1950–1970 рр. японськими компаніями було придбано понад 15 тис. патентів і ліцензій (переважно у США). Японці творчо доопрацьовували і, що найголовніше, швидко впроваджували у виробництво імпортовані технології, що сформувало умови для пришвидшеної технологічної модернізації економіки. Так, переломним моментом у розвитку всесвітньовідомої сьогодні компанії Sony стало придбання у американської компанії Western Electric патенту на напівпровідниковий транзистор. Американці винайшли транзистор, але не знаходили йому застосування. Засновники Sony Масару Ібука та Акіо Моріта придбали патент за 25 тис. дол. і вперше у світовій практиці застосували винахід для виробництва радіоприймачів, що кардинально змінило технологію та перебіг розвитку всієї галузі і вивело японську промисловість у лідери на світовому ринку напівпровідників. Стрімкий розвиток галузі напівпровідників став ще одним прикладом, продемонстрованим японською промисловістю, що змогла накопичити досвід і підвищити продуктивність за підтримки зовнішньоторговельної політики уряду.

Створення науково-технічного потенціалу за рахунок трансферу західних технологій обійшлося Японії всього в 78 млрд дол. США, причому сформований він був у досить короткі терміни порівняно з періодом, який пройшли західні країни. Економічна ефективність японської стратегії інвестування у розвиток наукового потенціалу національної економіки оцінюється сьогодні від 400% по народному господарству загалом, і до 1800% по окремих галузях. Таким чином, суттєве відставання рівня технологічного розвитку від передових технологічних країн світу відіграло певну позитивну роль у процесі модернізації Японії (*Тэцудзи*, 2015). При цьому, як стверджує Ю. Фукасаку, саме японська національна традиція розвитку наукових досліджень та організації винахідницької діяльності уможливила «накопичення технологічних можливостей для полегшення засвоєння та вдосконалення іноземних технологій» (*Fukasaku*, 1992. P. 197).

На межі 1960–1970 рр. західні країни почали відмовлятися від експорту технологій та ноу-хау до Японії, але до цього часу в країні вже була створена власна база НДДКР. У подальший період, як відзначає Ю. Фукасаку, «технологічний потенціал Японії накопичувався завдяки внутрішнім

дослідженням і розробкам, які відіграли значну роль у сприянні засвоєнню імпортованих технологій» (Fukasaku, 1992. Р. 197). Значну роль у цьому відіграла традиція національного бізнесу – розвивати дослідницьку діяльність у межах певних галузей та вдосконалювати імпортовані технології під власні потреби. При цьому, поряд із трансфером технологій у вузькому виробничому сенсі, Японія активно залучала із західної практики технології організації та оптимізації бізнесу, розвиваючи галузеві інтеграційні зв'язки та співпрацю між компаніями у сфері досліджень і розроблення нових технологій. Як наслідок, активне просування нових технологій у межах галузевих асоціацій та жорстка конкуренція між фірмами підвищили ефективність і прискорили їх впровадження та, відповідно, модернізацію виробництва (Maximizing, 1997). Як наслідок, трансфер західних технологій у поєднанні із висококонкурентним характером ринку та високою якістю робочої сили став найважливішим чинником «японського економічного дива» (Uchino, 1969).

Внутрішня політика розвитку науки та винахідництва

Поряд із заохоченням трансферу західних технологій одним із провідних механізмів урядової політики стала підтримка розвитку наукових досліджень та дослідницької діяльності всередині країни як у межах окремих компаній, так і на платформі державних науково-дослідницьких центрів. Одним із провідних напрямів урядової промислової політики у цьому контексті стала *безпосередня участь держави у НДДКР і стимулювання науково-дослідної діяльності у приватних компаніях* через сприяння розвитку та фінансування кооперативних НДДКР. Починаючи з 1959 р., коли Міністерство міжнародної торгівлі та промисловості у партнерстві з авіабудівельниками ініціювало проєкт створення турбогвинтового літака YS-11, розпочалась широка програма підтримки кооперативних досліджень і розробок у промисловості. Усі значні кооперативні науково-дослідні проєкти, які спільно реалізовували різні компанії, об'єднувались у науково-дослідні консорціуми, створені з різним ступенем участі уряду. У 1961 р. було затверджено урядову стратегію сприяння спільним зусиллям у галузі досліджень і розробок.

Для залучення науки у процес відбудови та модернізації економіки у 1952 р. було створено науково-дослідну організацію – *Японську агенцію промислової науки та технологій* (Japanese Agency for Industrial Science and Technology, AIST), метою якої було сприяння розвитку науки та впровадження у виробництво нових технологій, що збільшують продуктивність та ефективність промислового сектора.

Агенція стала спадкоємцем створеної при Міністерстві сільського господарства і торгівлі у 1882 р. Геологічної служби Японії, що опікувалась розвитком дослідницько-винахідницького сектора. Кілька національних дослідницьких інститутів, які були створені пізніше, також були реорганізовані в Агенцію промислової науки та технологій.

Діяльність Агенції мала непересічний вплив на розвиток інноваційної сфери економіки. Науковцями AIST було розроблено і впроваджено низку нових технологій виробництва, таких як: техніка лакування виробів «лак Тамамуші», спосіб виробництва карбоксиметилцелюлози, конструкція дерев'яного літака «Хірю», водневий газовий компресор високого тиску з метою виробництва легкої нафти, технологія виробництва найбільшого феритового монокристала, перший в Японії транзисторний комп'ютер ETL-MARK IV, метод формування опуклості під тиском рідини для металевих труб, який не потребує механічної обробки, вуглецеве волокно на основі PAN.

Після реорганізації Агенції у 1960–1969 рр. акцент в її діяльності було зроблено на впровадженні у виробництво інноваційних технологій, зокрема, науковцями AIST було розроблено технологічні параметри та апробовано виробництво першої в Японії напівпровідникової інтегральної схеми, технологію виробництва натурального підсолоджувача з використанням глюкозоізомерази, обладнання електронної експозиції променя, що використовується у виробництві ультра-БІС. Метою діяльності AIST було розроблення нових технологій, задля чого організація проводила широкий спектр наукових досліджень та розробок у галузях матеріалознавства, хімії, біології, енергетики. Агенція в дещо видозміненій формі функціонує і до сьогодні, зосередившись на розробленні нових матеріалів, які використовують у автомобільній та авіаційній галузях та допомагає промисловим компаніям впроваджувати інноваційні технології у виробництво.

З огляду на необхідність розвитку експортоорієнтованого виробництва, одним із важливих урядових механізмів стало *розроблення та впровадження його наукових стандартів та якості*, що зумовило підвищення конкурентоспроможності японських товарів на міжнародному ринку і дало змогу збільшити обсяги експорту високотехнологічних продуктів, таких як кораблі, автомобілі, сталь та пластмаси.

Важливою складовою плану реконструкції стало заохочення приватного сектора до використання наукових знань та досвіду провідних науковців та експертів з різних сфер із США та Європи, що навчали та консультували місцевих спеціалістів. Так, *всесвітньовідома сьогодні*

система управління якістю виробництва т.зв. *цикл Демінга*, або *цикл PDCA* (від англ. «Plan-Do-Check-Act» – «Планування – Виконання – Перевірка – Вплив») – була запроваджена на японських підприємствах на основі консультацій американського спеціаліста з управління та статистичного аналізу В. Едварда Демінга. Запропонований Демінгом підхід ґрунтувався на методі статистичного контролю якості на підприємствах, що передбачав аналіз послідовних етапів виробничого процесу та відповідне коригування його результатів задля підвищення якості продукції, економії ресурсів та зниження собівартості виробництва. Головним інструментом аналізу та виявлення причин, що знижують економічну ефективність виробничого процесу, були контрольні карти.

Широке впровадження цього методу на японських підприємствах Toyota, Fuji, Sony та ін. істотно підвищило не лише рентабельність японського промислового виробництва, а й ефективність макроекономічних процесів і сьогодні вважається одним із важливих чинників «японського економічного дива». Найбільш успішно цей метод був застосований та адаптований у компанії Toyota, що, поєднавши, запроваджену головою ради директорів Toyota Spinning and Weaving Таїті Оно виробничу концепцію, націлену на *повне виключення витрат виробництва*, та розроблені американським статистиком *принципи постійного і безупинного вдосконалення виробництва та обслуговування*, а також *організації навчання на робочому місці*, вдосконалила метод Демінга та розробила власну систему контролю якості виробництва. Завдяки успіхам цієї компанії в оптимізації виробничих процесів сьогодні у світовій практиці менеджменту цей метод найчастіше асоціюється саме з брендом Toyota. Сам В.Е Демінг, який активно сприяв відродженню японської промисловості, у 1980-х роках визнав, що запропонований ним метод став потужним чинником модернізації японських компаній (зокрема автомобілебудівних), завдяки чому вони фактично виштовхнули з ринку американських конкурентів.

Як бачимо, впровадження апробованих передовими країнами технологій та інновацій економічно відстала Японія використала не лише як джерело стрімкого технологічного зростання економіки, а й як механізм посилення конкурентоспроможності національного виробництва. Важливою передумовою успіху стало те, що запозичення та впровадження іноземних технологій у японській практиці не було процесом простого повторення, «західні інтродукції не протиставлялися величезній кількості місцевих практик і норм, а тісно взаємодіяли з ними». І, що найбільш важливо, – результатом цього процесу стала поява нових

«гібридних» технологій (Nicholas, 2011. Р. 272). Японські компанії не просто імплементували, а модифікували й адаптували іноземні технології та західні інституційні норми під внутрішні потреби та завдання забезпечення національної незалежності.

Значну роль у процесі впровадження наукових розробок та інноваційних технологій у виробництво післявоєнної Японії відіграв розвиток системи національної вищої освіти, основна увага в якій традиційно приділяється інженерній та природничій освіті.

Наслідки впровадження наукових підходів та новітніх технологій для економічного розвитку Японії

За активної підтримки уряду японські приватні компанії залучали і модернізували іноземні технології, а науковці та інженери розробляли нові винаходи й методи організації виробництва, що базувалися на технологічних інноваціях та автоматизації процесів виробництва. У перші ж повоєнні роки Японія розпочала масштабне використання конвеєрних ліній, що значно збільшило продуктивність праці та зумовило зростання ефективності промислового виробництва, що дало Японії змогу стати лідером у таких галузях, як електроніка та автомобілебудування.

Водночас було здійснено значні інвестиції у розвиток енергетичного сектора, завдяки чому розроблено та впроваджено у виробництво *нові методи енергозабезпечення*, такі як атомна та вітрова енергетика, що зумовило зростання ефективності енергетичної галузі та зменшення залежності Японії від імпорту нафти та інших енергетичних ресурсів.

Як наслідок, японські винаходи дедалі більше витісняли іноземні технології у ключових сферах промисловості, таких як судно-, машино-, автомобіле- та авіабудування, важка металургія, хімія, електроніка, вимірювальні прилади, оптика. При цьому, як підкреслює Т. Ніколас, японські винаходи були настільки ж технологічно значущими, як і винаходи, запатентовані британськими та німецькими винахідниками в цій країні, що свідчить про високу результативність та якість внутрішньої винахідницької діяльності (Nicholas, 2011. Р. 272).

Використавши новітні технології та наукові розробки як основу відбудовних процесів, Японія забезпечила стрімке економічне піднесення і стала одним із лідерів галузі автомобільної та електронної промисловості, а також досягла значних успіхів у виробництві сталі та інших важких металів. Наукові дослідження та створені на їх основі технології відіграли важливу роль у подальшій розбудові модерної структури та високотехнологічної інфраструктури економіки Японії. Так, японськими інженерами була розроблена модель високошвидкісного поїзду

Shinkansen, здатного розвивати швидкість до 580 км/год і функціонувати у складних геологічних умовах землетрусів і тайфунів. Перша лінія швидкісної магістралі Токайдо Сінкансен протяжністю 515 км була відкрита між Осакою і Токіо у жовтні 1964 р. Поїзд був не лише швидким, а й безпечним та відзначався високим рівнем енергоефективності.

Зрештою нагромадження наукових знань та модернізація виробництва зумовили такий рівень технологічної складності національного виробництва, що забезпечив істотне зростання його конкурентоспроможності на міжнародному рівні (*Fukasaku, 1992. P. 197*). Завдяки запровадженню новим технологіям та інноваціям наприкінці 1950-х років складні машини та інструменти посіли більшу частку загального обсягу експорту: в 1960 р. обсяги експорту важкої промисловості відносно загального експорту становили 43,7%, а в 1968 р. зросли до 67,9% (*Uchino, 1969. P. 408*). Зростання попиту на високотехнологічну та якісну японську продукцію простимулювало збільшення частки Японії у світовому експорті – з 1,5% у 1950 р. до 6,2% у 1968 р. (*Uchino, 1969. P. 407*). Відповідно у структурі національної економіки зросла вага експортної продукції. Впродовж періоду післявоєнного відродження Японія демонструвала один із найбільших серед промислово розвинених країн світу темпів реального приросту ВВП: у 1947–1954 р. – 8,8%, у 1955–1964 р. – 10,1% та 1965–1968 – 11,0% (*Uchino, 1969. P. 407*).

Нові технології не лише уможливили швидку відбудову за рахунок розвитку високотехнологічних секторів та сегментів економіки, а й відіграли важливу роль у розвитку її національної культури та сприяли її комерціалізації та капіталізації. Завдяки новим технологіям традиційні надбання національної культури були використані як основа для створення високоякісних та технологічно складніших інноваційних культурних продуктів. Так, наприклад, середньовічна японська традиція оформлення народних оповідань у формі шовкових або паперових сувої з розповідями та кольоровими ілюстраціями (емакімоно), була використана як основа для потужного розвитку японської аніме- та комікс-індустрії, що завоювали популярність і стали висококонкурентними галузями на світовому ринку.

Таким чином, розвиток науки та винахідницької діяльності у повоєнний період був забезпечений кількома важливими чинниками, а саме: 1) політикою центрального уряду, що заохочувала впровадження та поширення іноземних технологій шляхом мінімізації ризиків для приватного сектора, стимулювання попиту та забезпечення розвитку освітньої та іншої інфраструктури; 2) сильним конкурентоспроможним

приватним сектором, сприйнятливим до нових технологій і здатним їх вдосконалювати; 3) політичним та ідеологічним кліматом, який уможливив досягнення консенсусу щодо національних імперативів і гнучкості політичних підходів до їх виконання (*Maximizing*, 1997).

Висновки. Використання науки та винахідницької діяльності як ключового ресурсу економіки у повоєнний період стало продовженням традиції попереднього історичного тренду, що свідчить про існування у Японії сталої національної моделі технологічного розвитку, який упродовж всієї економічної історії Японії був нерозривно пов'язаний із міжнародним трансфером технологій та винаходів, що відбувався за активної підтримки держави. Ключовою передумовою успіху модернізаційного процесу стало те, що Японія вже мала належно підготовлений фундамент модернізації, зокрема, були достатньо розвинені інфраструктура наукових досліджень та власні технології, в т.ч. і необхідні організаційні умови для забезпечення оперативності трансферу іноземних технологій, їх впровадження та адаптації під потреби та можливості внутрішнього виробництва.

Використовуючи інноваційний потенціал іноземних технологій, стратегія повоєнної відбудови була орієнтована насамперед на зміцнення фундаменту внутрішньої сфери інноваторства – науки, винахідництва та вищої освіти. Завдяки синергії потенціалу внутрішніх та зовнішніх інноваційних ресурсів ключовим механізмом модернізації японської економіки стала модифікація запозичених технологій та створення на їх основі додаткових власних наукових та науково-дослідницьких розробок.

Важливу роль у реалізації інноваційного потенціалу нових технологій відіграли специфічні риси господарської культури та менталітету японців, насамперед – заповзятливість, висока дисципліна, економічна активність та адаптивність. Стрімка модернізація виробництва у поєднанні із такими перевагами національної економіки, як традиційно високий рівень наукових досліджень та сприйнятливість до інновацій, дешева робоча сила, висока працездатність та схильність японців до дисципліни, що зумовило підвищення продуктивності праці та зменшення собівартості продукції, забезпечили швидке економічне піднесення.

Стратегія повоєнної відбудови Японія на засадах модернізації і використання науки та інновацій як ключових ресурсів економічного зростання перетворила країну, що тривалий час була імпортером західних технологій, на одну із найвпливовіших на світовому ринку країн та найбільшого світового експортера, насамперед експортера новітніх технологій. При цьому найбільший інтерес у потенційних реципієнтів

японських продуктів сьогодні викликає сама модель інноваційного розвитку, в якій оптимально збалансовані ендогенні та екзогенні чинники модернізації. Це питання є актуальним і для України, яка у процесі повоєнної відбудови може скористатись успішним досвідом модернізації та економічного зростання Японії, зробивши акцент на трансфер іноземних технологій, їх модифікацію до потреб внутрішнього виробництва та активний розвиток і впровадження власних інновацій.

Список джерел

Fukasaku, Y. (1992). Origins of Japanese industrial research: Prewar government policy and in-house research at Mitsubishi Nagasaki Shipyard. *Research Policy*, 21(3), 197–213. [https://doi.org/10.1016/0048-7333\(92\)90016-W](https://doi.org/10.1016/0048-7333(92)90016-W)

Holland, M. (1928). From Kimono to Overalls: The Industrial Transition in Japan. *The Atlantic Monthly*.

Kent, E. (1993). *Calder, Strategic Capitalism: Private Business and Public Purpose in Japan's Industrial Finance*. Princeton University Press.

Mason, M. (1992). *American Multinationals in Japan: The Political Economy of Japanese Capital Controls, 1899-1980*. Harvard University Press.

Maximizing, U. S. (1997) *Interests in Science and Technology Relations with Japan*. DC: The National Academies Press, National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. <https://doi.org/10.17226/5850>.

Morris-Suzuki, T. (1994). *The Technological Transformation of Japan: From the Seventeenth to the Twenty-First Century*. Cambridge University Press.

Nicholas, T. (2011). The origins of Japanese technological modernization. *Explorations in Economic History*, 48(2), 272–291

Perez, L. G. (1998). *The History of Japan*. Greenwood Press.

Uchino, A. (1969). Technological innovation in postwar Japan. *The Developing Economies*, 7(4), 409–427.

Мінфін (2022). Досвід Японії: як можуть проводити демілітаризацію Росії після війни. <https://minfin.com.ua/ua/2022/03/24/82544939/>

Тэцудзи, О. (2015). «Японское экономическое чудо»: уроки 70 лет строительства «государства благосостояния». <https://www.nippon.com/ru/in-depth/a04003/>

Вікторія Небрат

ДЕРЖАВНА СУБ'ЄКТНІСТЬ У РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ ЕКОНОМІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ РЕСПУБЛІКИ КОРЕЯ

Для країн, що успішно пройшли етап повоєнного відновлення, одночасно вирішуючи завдання структурних реформ і технологічної модернізації економіки, одним із ключових питань було розв'язання суперечності між необхідністю реалізації національних інтересів засобами сильної державної політики, консолідації чи навіть мобілізації фінансових

та виробничих ресурсів, їх централізованого перерозподілу та скерування на пріоритетні напрями розвитку, з одного боку, та заходами активізації підприємницького потенціалу та внутрішньої економічної мотивації бізнес-суб'єктів – з іншого. Тому досвід успішного вирішення цієї суперечності в реальних історичних умовах з урахуванням національної специфіки та комплексу ендогенних та екзогенних чинників, у тому числі позаекономічних, є важливим і актуальним для України. Виявлення інституційних чинників та економічних механізмів, які забезпечили успішність повоєнної відбудови та економічного розвитку зарубіжних країн, потрібне для розроблення та реалізації плану відбудови економіки України, зміцнення її державної суб'єктності та міжнародної економічної конкурентоспроможності. Цей розділ присвячено розгляду позитивного досвіду Південної Кореї (офіційна назва – Республіка Корея) у контексті історичних умов, ролі зовнішньої допомоги та внутрішніх факторів повоєнної реконструкції.

Втрата і відновлення Південною Кореєю політичної суб'єктності

Давньокорейська держава Корьо була заснована в 918 році і до 936 року об'єднала весь півострів під владою єдиної династії правителів. Упродовж понад трьох століть розвиток та зміцнення державності супроводжувалися поширенням буддизму як домінуючої релігії, розробленням законодавства та формуванням системи державного управління. У 1392 р. до влади прийшла династія Чосон, правління якої ознаменувалося розробленням корейської абетки, прийняттям китайського конфуціанства як офіційної релігії та зміцненням державної бюрократії. Упродовж п'ятисот років Корея фактично була закритою державою. Кардинальна зміна відбулася внаслідок Японсько-китайської війни 1894–1895 рр., коли Корея фактично перейшла під контроль Японії, попри те, що офіційно Корея в ній участі не брала. Статус країни як васала Японії остаточно закріпила Російсько-японська війна 1904–1905 рр. Корея втратила державний суверенітет, а Японія встановила свій колоніальний режим і розпочала політику асиміляції. Зокрема було запроваджено обов'язкове вивчення японської мови, зміна корейських імен на японські, витіснення місцевого етносу та залучення корейців до колонізації Маньчжурії та Сахаліну. Японська влада активно пропагувала теорію єдиного японсько-корейського етносу зі спільним минулим і майбутнім. Корейці масово виїздили на заробітки до Японії.

Відновлення політичної самостійності Кореї відбулося після капітуляції Японії у Другій світовій війні в 1945 р. Проте корейський

півострів був розділений по 38 паралелі на дві зони окупації, аналогічно тому, як у Західній Європі була розділена Німеччина. США взяли під контроль південь країни, а СРСР – північ. У 1948 р. на теренах колишньої єдиної Кореї було створено дві держави – Республіка Корея на півдні і Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР) на півночі. Впродовж 1950–1953 рр. тривала війна між двома частинами колись цілісної країни. Північну Корею підтримували СРСР та КНР, натомість Південну – США та коаліція країн ООН. Активна фаза війни закінчилася підписанням перемир'я у 1953 р., але мирну угоду не було укладено. Тобто конфлікт перейшов у затяжну «заморожену» стадію, країни дотепер розділені т. зв. демілітаризованою зоною і мають напружені відносини. По завершенні війни американські війська як миротворчий контингент залишилися в Південній Кореї, що була перетворена на суцільну руїну і втратила понад мільйон осіб вбитими. Понад половину бюджету країни становила іноземна допомога, без якої країна взагалі не могла існувати (Небрат, 2022b).

Повоєнне становище Південної Кореї утруднювалося тим, що внаслідок розпаду раніше цілісної країни відбувся розрив традиційних виробничих зв'язків і товаропотоків, адже історично південна частина Кореї була переважно аграрною, а промисловий потенціал зосереджувався на півночі півострова. При чисельності населення на початку 1950-х років приблизно вдвічі меншій, ніж зараз в Україні, територія Південної Кореї менша майже в шість разів, бідна на родючі ґрунти, а місцевість переважно кам'яниста і гориста. Площа орної землі становила менше 1/5 усієї території країни (Boestel et al., 1999. Р. 49) (для порівняння, в Україні – близько 55%). Природних корисних копалин, зокрема енергоносіїв, країна не має, зусібч оточена морем, а кордон суходелом – тільки з ворожою Північною Кореєю. Таким чином, окрім життєвої потреби у фінансовій та гуманітарній допомозі Заходу, повоєнна Південна Корея мала жорстку залежність від імпорту промислової та аграрної продукції. Повоєнний стан економіки і суспільства характеризували скорочення виробництва, розкручування інфляційної спіралі та масова бідність населення.

Зовнішні чинники повоєнної відбудови

США в 1950–1960-х роках розглядали Південну Корею як плацдарм для свого утвердження на Сході, як країну, де має бути доведено економічну ефективність капіталізму і політичні переваги західної демократії над комуністичним устроєм, який тоді стрімко набував популярності у «третьому світі». Відповідно до політико-економічної доктрини Трумена, важливо було не поступитися експансії комунізму.

Тому допомога Південній Кореї значно перевищувала обсяги, надані країнам Західної Європи, і тривала значно довше. Для прикладу, Західна Німеччина впродовж 1946–1950 рр. отримала за Планом Маршалла близько 3,9 млрд дол. США, що становило близько 5% національного доходу (*Eichengreen, 2011*). Натомість у 1950-х роках, коли американська допомога Південній Кореї була максимальною, її масштаб приблизно дорівнював 15% від національного доходу (*Стадвел, 2017. С. 399*). За даними огляду, зробленого Лі Кей Ву, лише впродовж 1950-х років країна отримала для відбудови офіційну іноземну допомогу на загальну суму близько 2,3 млрд дол. США. Як і в 1940-х роках, основним донором був уряд США. Підтримка ООН за програмою надання допомоги громадянам Республіки Корея (CRIK) та Корейського агентства ООН з реконструкції (UNKRA) разом становили близько 21% (479 млн дол. США) загальної офіційної допомоги, наданої протягом 1950-х років. Приблизно сорок країн попередньо взяли на себе зобов'язання надати загальну суму 208 млн дол. США для фінансування проєктів UNKRA. Однак насправді лише 122 млн дол. було мобілізовано та використано на відновлення (*Lee, 2014*).

За своїм призначенням повоєнна зовнішня допомога Південній Кореї мала переважно гуманітарний характер: у 1950-х роках кошти на реконструкцію виробничих потужностей, житла, транспортної та енергетичної інфраструктури загалом становили менше 30% загальної допомоги, натомість 77% припадало на продукти харчування, сировину та інші споживчі товари (*Lee, 2014*). Зусилля ООН мали вирішальне значення для боротьби з голодом і хворобами у країні в 1951–1956 рр. Водночас після завершення Корейської війни UNKRA допомогло відновити зруйновані споруди, забезпечило матеріали для відбудови, транспорт і технічну підтримку для корейської промисловості (на той час – переважно видобувної). Адміністратори допомоги США – FOA (1953–1955) і ICA (1955–1959) – наполягали на тому, щоб економіку спочатку стабілізувати, а потім розвивати, визначаючи як пріоритети опанування гіперінфляції та забезпечення прожиткового мінімуму. Негативними побічними ефектами масштабної продовольчої допомоги були спотворення цін на аграрну продукцію та зниження стимулів місцевого сільськогосподарського виробництва.

У 1953–1961 рр. урядова допомога США Південній Кореї супроводжувалася рекомендаціями щодо радикальної лібералізації економіки в дусі політики розширення простору для вільного руху капіталів і товарів. Американських фахівців, з одного боку, лякав привид комунізму в образі націоналізації економіки та централізації управління, а

з іншого – тривожили повільні темпи відновлення економіки Південної Кореї та нераціональне використання коштів зовнішньої допомоги. Разом із тим неоліберальному напряму в економічній теорії та політиці протистояли окремі послідовники історичного погляду на розвиток господарства. Зокрема, Вольф Ладежинський виступав за підтримку дрібної трудової власності в сільському господарстві як шлях аграрних реформ у Східній Азії (*Ladejinsky, 1993*). Успішність аграрної реформи в Японії, де Ладежинський із 1950 р. працював сільськогосподарським аташе посольства США, а також прогресивні зміни на Тайвані, де було реалізовано принцип «земля – тим, хто її обробляє», послужили аргументами поступових перетворень великого землеволодіння на систему власності та землекористування фермерського типу.

Зовнішня фінансова підтримка збільшення виробничих потужностей Південної Кореї значною мірою була скерована на будівництво залізниць (ліній Youngam, Choongbook і Hambaik). Частину допомоги було використано для спорудження нових заводів і фабрик (зокрема, для будівництва заводу добрив у Чунджу, арсеналу в Пусані, фабрики з виробництва електродроту, фабрики пестицидів, фабрики з переробки каучуку, шинної фабрики та верфі в Пусані). Крім того, близько 78 млн дол. США було використано для будівництва 44 нових малих електростанцій і для реконструкції пошкоджених під час війни гідро- і теплових електростанцій (*Lee, 2014*). До кінця 1950-х років завдяки іноземній допомозі більша частина інфраструктури країни, включаючи залізницю, дороги та гавані, була відновлена майже до довоєнного рівня.

Разом із тим до 1961 р. в умовах частоті зміни уряду та загальної політичної нестабільності в Південній Кореї зовнішня фінансова допомога, хоча й сприяла вирішенню першочергових нагальних потреб (боротьба з голодом і відбудова зруйнованого житла), проте не могла забезпечити позитивних структурних зрушень. Уряд надавав доступ до розподілу імпортової сировини та засобів виробництва кільком привілейованим бізнес-сім'ям, дозволяючи їм отримувати надприбутки за державний рахунок. Подібним чином спеціальні банківські позики, кошти, що надходили в країну за програмами іноземної допомоги, надавалися тим підприємцям, які підтримували корумповану владу (*Стадвел, 2017*). Залежність від американської допомоги посилювалася компрадорським характером бізнесу нечисленного підприємницького класу. Фактично для забезпечення економічного розвитку потрібно було створювати власну індустріальну базу, нову виробничу інфраструктуру, будувати інституційну систему державного управління економікою.

У травні 1961 р., внаслідок державного перевороту, до влади в Південній Кореї прийшли військові на чолі з генералом Пак Чон Хі, який за основу свого плану будівництва успішної Кореї взяв ідею модернізації шляхом впровадження технологічних інновацій та змін у структурі економіки.

Роль держави в ендогенізації економічного розвитку

Необхідність забезпечення обороноздатності країни, відновлення та розвитку економіки, досягнення конкурентоспроможності національного виробництва на внутрішньому та зовнішніх ринках, вирішення проблеми зайнятості та міграції, підвищення добробуту населення визначили імперативну потребу в інвестиційно-інноваційній модернізації економіки країни та соціальній стабільності, що, своєю чергою, передбачало розроблення міцного теоретичного підґрунтя та програми економічних перетворень (Небрат, 2022а). На відміну від Волта Ростоу, який був переконаний, що жодна країна не може перескочити якусь стадію, або пройти їх в іншому порядку (Rostow, 1960), генерал Пак Чон Хі вважав, що Південна Корея спроможна зробити «стрибок із третього світу в перший». Попри авторитаризм в управлінні державою та політичну нетерпимість до опонентів, південнокорейський лідер добре знав історію нарощування сили – зокрема, досвід промислової політики Японії та Німеччини, що спиралися не на неоліберальні рецепти тотальної дерегуляції, а на теорію національної економіки Фрідріха Ліста та доктрину виховного протекціонізму. Тому, попри застереження та прямі заборони з боку американських дорадчих і донорських інституцій, він продовжував свою політику форсованої індустріальної модернізації та нарощування промислового експорту. Менше, ніж через рік після захоплення влади, Пак Чон Хі опублікував власну книгу – маніфест програми перетворень країни «Шлях нашої нації: ідеологія соціальної реконструкції». Впровадження цієї ідеології сприяло загальному піднесенню в корейському суспільстві, формуванню духу колективізму та працьовитості, впевненості у власних силах і звички не покладатися на інших, а все робити власноруч.

Перший п'ятирічний план (1962–1966), розроблений вищим органом державного управління Південної Кореї у 1961–1963 рр. – Верховною Радою Національної Перебудови – передбачав форсовану індустріалізацію, створення базових галузей економіки, зокрема, енергетики, нафтохімії, виробництва будівельних матеріалів та мінеральних добрив. Проте з фінансуванням виникли складнощі, бо США не сприйняли планові показники як реалістичні. Разом із тим південнокорейський лідер покладав неабиякі надії на історичні традиції та національний характер.

Адже споконвіку, як аграрна нація, корейці мали компенсувати гостру нестачу сільськогосподарських угідь тяжкою працею. Щоб жити в достатку, їм доводилося обробляти і плекати кожен придатний для оранки клаптик землі. Крім того, в минулому корейська територія була об'єктом зазіхань сусідів – китайців, монголів, японців. Становлення корейської нації відбувалося в умовах постійної загрози вторгнення та підкорення. Це сформувало національний менталітет та спільні риси соціальної поведінки: працьовитість, стійкість, терпіння, відданість своїй землі, патріотизм, прагнення до гармонії, особистісне сприйняття спільних проблем та високий рівень соціальної відповідальності (Семенюк, 2013). Тож план Пак Чон Хі значною мірою спирався на *неекономічні чинники* – активізацію потенційної енергії національних традицій та культури.

Для здійснення «економічного стрибка» уряд проводив комплексну політику з відновлення самобутнього світогляду та культури династії Чосон, підкреслюючи могутність корейського народу, який зможе все. Політичними наративами стали ідеї «чучхесон» (суб'єктність, опора на власні сили), в основі яких лежать пріоритети національних інтересів, конфуціанські цінності та світогляд (Семенюк, 2013). У руслі зміцнення економічної самостійності з опорою на власні сили був розроблений другий п'ятирічний план (1967–1971), яким передбачалося за рахунок модернізації промисловості та розвитку нових виробництв позбутися імпортозалежності в таких стратегічних галузях, як машинобудування, сталеливарна та хімічна промисловість.

Продовженням політики консолідації нації на основі спільних цілей стала політична реформа. Наростаючі тенденції авторитаризму досягли піку в 1972 р., коли президент своїм рішенням сконцентрував у своїх руках всі важелі влади і розпорядження ресурсами країни. Таким чином упродовж періоду виконання перших двох п'ятирічних планів (1962–1971 рр.) діяла мобілізаційна модель економічного розвитку і, зрештою, була встановлена одноосібна диктатура. Це пояснювалося завданнями забезпечення політичної стабільності, досягнення переваги в економічному змаганні з КНДР і виходу республіки на рівень розвинених країн світу. Були внесені зміни до конституції, що надали диктатурі президента можливість необмеженого в часі продовження його влади, парламент і політичні партії були розпущені. Ці перетворення відбувалися під загальним гаслом «юсін» (оновлення).

На основі досягнутих економічних результатів на початку 1970-х років було проголошено курс на розвиток експортоорієнтованого виробництва. Третя п'ятирічка (1972–1976 рр.) стала поворотною в сенсі

набуття Південною Кореєю статусу високотехнологічної та конкурентоспроможної на міжнародних ринках економіки.

Таким чином, хоча перетворення розпочались в умовах традиційної аграрно-сировинної структури економіки, переважання патріархальних інститутів, залежності від продовольчих поставок США, проте прихід до влади військових і жорстка політико-економічна централізація відкрили можливості здійснення директивної політики шляхом мобілізації та перерозподілу внутрішніх ресурсів.

Внутрішньополітичні засоби реалізації економічної суб'єктності держави

З позицій трактування суб'єктності як здатності оптимально використовувати зовнішні та внутрішні можливості, адекватно інтегрувати актуальну ситуацію з перспективою ефективної реалізації потенціалу та зміцнення позицій і стійкості національного господарства, економічна політика держави має зміцнювати її суб'єктність. Уряд Республіки Корея з початку 1960-х років основою політики зміцнення суб'єктності та перетворення країни з відсталої аграрної на сучасну індустріальну обрав модель *централізованого управління та планування* розвитку промисловості. Поетапному виконанню завдань індустріалізації, імпортозаміщення, створення високотехнологічної економіки, досягнення міжнародної конкурентоспроможності в максимально стислі терміни були присвячені сім п'ятирічних планів економічного розвитку (1962–1996 рр.). Боротьба з корупцією та впровадження нових технологій стали основними засобами прогресивних змін.

Державне регулювання та механізми фінансування економіки мали забезпечити динамізм, узгодженість дій та інвестиційну підтримку форсованої індустріалізації. Слід зауважити, що наздоганяюча модель модернізації сама по собі «передбачає замість органічних змін розширене втручання держави (дирижизм, інтервенціоналізм), що змінює траєкторію розвитку економіки (адміністративними і ринковими методами). У всіх відомих після Другої світової війни випадках «економічного дива» наздоганяюча модернізація здійснювалася в умовах авторитаризму, жорстких обмежень прав і свобод, а також «жорсткої» держави з розширеним втручанням згори» (Миркин, 2018).

Разом із тим генерал Пак, розробляючи у 1960-х роках дорожню карту структурних реформ, наголошував: «Економічному плануванню чи програмі довготривалого розвитку не можна дозволити підірвати креативність чи спонтанність приватного підприємництва. Ми маємо максимально скористатися вигодами, які зазвичай надає

саморегулювання вільної конкуренції, уникаючи можливих втрат, що породжуються монопольною системою. Не має бути й не буде економічного планування заради самого планування» (Park, 1970. Р. 120–121). Найбільш ефективна стратегія держави щодо забезпечення переходу до ендogenous динамічного розвитку полягає не в тому, щоб встановити тотальне централізоване управління, контролювати всі аспекти підприємницької діяльності, а в тому, щоб сприяти розвитку приватного підприємництва, спрямовуючи його у продуктивне русло.

Соціально-економічна модернізація не була би можливою без подолання колоніальної структури земельної власності в Південній Кореї та підвищення ефективності землеробства. Аграрна реформа була орієнтована на розвиток високопродуктивного *родинно-фермерського сільського господарства*, сприяла зміцненню продовольчого самозабезпечення, збільшенню зайнятості населення та розширенню внутрішнього ринку. З початку 1960-х років було підвищено закупівельні ціни на сільгосппродукцію, збільшено урядові інвестиції в сільську інфраструктуру та виробництво хімічних добрив. Позитивні ефекти в інституційній структурі економіки полягали у створенні ринкового середовища з переважанням частки доходів від праці над доходами від власності. Тож уряд підтримував сімейні фермерські господарства, діяльність яких була орієнтована на максимізацію врожайності, а не прибутковості. Завдяки цьому країні вдалося відносно швидко подолати залежність від імпорту продовольства та перейти до вирішення завдань промислового розвитку. Разом із тим, на відміну від України доби радянської індустріалізації, Японії в епоху Мейдзі та Тайваню після Другої світової війни, південнокорейське сільське господарство через найгірші кліматичні та ґрунтові умови в регіоні не могло генерувати інвестиційні ресурси для фінансування індустріалізації економіки.

Державна фінансова політика була підпорядкована забезпеченню прискореного промислового розвитку, підвищенню технологічного рівня виробництва. При цьому здійснювався *централізований розподіл та директивне управління фінансовими ресурсами*. Завдання пріоритетної підтримки в різні періоди різних галузей визначили застосування таких інструментів, як програмно-цільове фінансування та вибірковість у доступі іноземних інвесторів на внутрішній ринок.

Регламентация зарубіжних інвестицій

Ще на початку реалізації південнокорейського курсу на модернізаційну реконструкцію економіки, у 1961 р. було ухвалено Закон про стимулювання іноземних інвестицій. Згідно з нормами цього закону

переважали *боргові форми залучення іноземного капіталу*. Подібно до Пруссії та Японії, які у ХІХ ст. не сприяли прямим іноземним інвестиціям, у Південній Кореї ХХ ст., яка намагалася наслідувати їх позитивний досвід, ставлення до залучення в економіку зарубіжних капіталів теж було дуже обережне. Уряд послідовно дотримувався принципу зважування плюсів і мінусів при прийнятті рішень і відхиляв пропозиції, якщо перевага позитивних ефектів для техніко-економічного розвитку країни не була достатньо вагомою. До позитивних ефектів зараховували такі: приріст інвестицій, створення нових робочих місць, технологічне оновлення промисловості, внесок у платіжний баланс, технологічний трансферт. Як негативні розглядалися такі ефекти: витрати, обумовлені трансфертним ціноутворенням (при прямих інвестиціях ТНК); обмеження на імпорт і експорт дочірніх підприємств; витіснення національних інвесторів з внутрішнього кредитного ринку; неефективний розподіл ресурсів через відсутність конкуренції в галузі; стримування національного технологічного розвитку (наприклад, якщо запроваджувалися обмеження на використання аналогічних технологій іншими компаніями в галузі); деформуючий вплив на структуру національної промисловості, викликаний виробництвом не тих продуктів; імовірність лобювання транснаціональними корпораціями своїх інтересів. Тобто *допущення прямих іноземних інвестицій* (ПІІ) мало забезпечити не тільки прямі позитивні ефекти, а й викликати позитивну синергію, давати імпульси кумулятивним процесам прогресивних змін. Очікуваним результатом такої вибіркості стала низька частка ПІІ у загальній сумі іноземних інвестицій: 5% у тривалому часовому проміжку 1963–1982 рр. і трохи більше – 9,7% у перше десятиліття активної політики модернізації (1962–1973 рр.) (Chang, 2003).

Для зміцнення національної економічної суб'єктності були запроваджені жорсткі обмеження щодо секторів, куди взагалі можуть бути спрямовані прямі іноземні інвестиції, зокрема це – галузі фінансових послуг, нерухомості, готельного господарства та ін. (Nicolas et al., 2013). У результаті було перекрито приплив прямих іноземних інвестицій у ті сектори економіки, що не є драйверами технологічних інновацій, а здійснюють посередницькі послуги, мають спекулятивну складову та орієнтовані на рентоотримання.

До іноземних інвесторів, які були допущені на внутрішній ринок, ставилися окремі вимоги щодо обов'язкового обсягу експорту, доповнення інвестицій новими для Південної Кореї технологіями, щодо виробництва компонентів на території країни тощо. Водночас для періоду 1960–1970-х

років властиве стимулювання урядом експортоорієнтованих виробництв, у тому числі шляхом створення преференцій для компаній, що виробляють кінцеву продукцію на експорт. При цьому, надаючи доступ зарубіжним інвесторам, уряд намагався створити умови не лише для трансферу технологій, а й для *запозичення прогресивних управлінських практик* та організаційних навиків персоналу. Тому перевага надавалася створенню спільних підприємств, особливо з переважаючим контролем національних організацій (*Chang, 2003*). Набула поширення практика викупу (при державній підтримці) в іноземного партнера частки у спільному підприємстві після завершення імплементації запозичених технологій. Зокрема, до такого вдалися, коли корейські компанії, завдяки впровадженню прогресивних технологій у галузях нафтопереробки та модерного будівництва промислових об'єктів, змогли наприкінці 1970-х років самостійно вийти на ринки і укласти контракти з країнами Близького і Середнього Сходу (*Sachwald, 2003*).

Жорстко регламентованою була частка іноземної власності. Навіть у тих секторах, до яких був дозволений доступ, частка іноземних інвесторів не повинна була перевищувати 50%. Виняток становили окремі галузі (у структурі переробної промисловості їх було близько 1/8), щодо яких політичним рішенням було визначено доцільність більш високої частки іноземних інвестицій. До таких належали галузі, в яких доступ до технологій становив імператив подальшого розвитку; виробництва, розвиток яких вимагав дуже масштабних інвестицій з високими ризиками, що були неприйнятні для державного фінансування. Для визначених галузей, що мають потребу в технічній допомозі, з 1960 р. було дозволено до 75%, а з 1966 р. – до 100% іноземної власності в одній компанії (*Sachwald, 2003*).

Увесь період повоєнної реконструкції і потім – аж до початку 1980-х років понад половину всіх галузей обробної промисловості були повністю закриті для іноземних інвесторів. Унаслідок обережної політики щодо залучення зовнішніх інвесторів у повній власності ТНК перебували лише 5% їх дочірніх компаній у Кореї (*Chang, 2003*). Таким чином ресурси та добувна промисловість зберігалися у власності та розпорядженні держави і національних підприємств

Понад тридцять років (до 1992 р.) у Південній Кореї діяла повна заборона доступу іноземних інвесторів на національний фондовий ринок. Така політика мала на меті забезпечення від надмірного зростання фінансово-спекулятивних операцій та спрямування іноземного капіталу винятково у реальний сектор економіки. Поетапний допуск обумовив

стрімке зростання часток іноземних інвестицій у стратегічних компаніях (Public Interest Company) – від 8 до 40% (у 2000 р.), а в інших (Ordinary Company) – взагалі від 10 до 100% (Shin & Park, 2008. Р. 394). Разом із тим для стимулювання інвестицій в окремі стратегічно важливі галузі, що забезпечують технологічну модернізацію економіки та підвищення конкурентоспроможності на зовнішніх ринках, здійснювалася державна політика підтримки іноземних інвесторів, які задовольняють встановлені вимоги. Зокрема, поетапно сформувалася система пільг (зокрема податкових) для іноземних інвесторів у сектор високих технологій. Також пільги надавалися інвесторам, які здійснюють діяльність на території спеціальних економічних зон (Foreign Investment Zones). У рамках реалізації південнокорейської фінансової стратегії модернізації економіки пільги надаються і після 1990 р., хоча основні цілі структурно-технологічних перетворень досягнуті.

Отже, жорстке регулювання сфер залучення та умов діяльності іноземних інвесторів слугувало не лише механізмом зміцнення економічної суб'єктності держави та захисту національних інтересів, а й дієвим інструментом структурно-технологічної модернізації економіки. Разом із тим історичний досвід засвідчує, що система інституційних обмежень не є перешкодою для припливу капіталів, значно більшою пересторогою може бути політична та економічна нестабільність, загроза ескалації війни, інституційна невизначеність та корупція. Загалом же успішний досвід Південної Кореї полягає у спрямуванні іноземних інвесторів на досягнення суспільно значущих цілей, а не використання ресурсів і потенціалу країни в інтересах транснаціональних корпорацій.

Держава і національні корпорації

Ідеологія та економічна доктрина опори на власні сили визначила політику Південної Кореї щодо *акумуляції внутрішніх ресурсів* для забезпечення інвестиційно-інноваційної модернізації економіки. Насамперед ще у 1960-х роках у країні були встановлені «запобіжники» відпливу капіталів за кордон. Довели свою дієвість такі обмеження на зовнішні інвестиції, як: заборона для резидентів на відкриття закордонних банківських рахунків і придбання іноземних цінних паперів; заборона для нерезидентів на випуск деномінованих у корейських вонах цінних паперів; зовнішні прямі інвестиції тільки за результатами офіційного узгодження та схвалення, при цьому заохочувалося залучення корейських банків як посередників (Noland, 2007). Фіскальна політика також скеровувала до внутрішнього інвестування у високотехнологічні експортоорієнтовані галузі, зокрема – норми, встановлені щодо відшкодування непрямих

податків на матеріали та обладнання, щодо прискореної амортизації машин та обладнання тощо.

І все ж ключовим чинником успішності реконструкції південнокорейської економіки за модернізаційним сценарієм стало забезпечення ефективної інституційної взаємодії держави та господарюючих суб'єктів в умовах повоєнного відновлення, шляхів і механізмів реалізації загальнонаціональних пріоритетів із дотриманням інтересів та підприємницької мотивації суб'єктів бізнесу. Як зауважив Джо Стадвел, характеризуючи взаємодію держави та підприємницького середовища, «промисловість і торгівля є імпульсом другої фази швидкого економічного розвитку. Отже, завданням для розробників політики є спрямування підприємницьких зусиль на виробництво, а не на сферу послуг, і особливо – на широкомасштабне виробництво, здатне до глобальної конкуренції» (Стадвел, 2017. С. 120). Але як це зробити? Як забезпечити таке спрямування? Адже кожен знає, що у торгівлі та посередницькій діяльності й обсяг інвестицій, і час обороту капіталу, і ризики – значно менші, ніж у виробничій сфері. Автор дослідження про успіхи країн Азії вказує: «Промислові підприємства підтримуються державою у два способи: через протекціонізм і через субсидії. Ці форми втручання дають змогу підприємцям перевести подих, поки вони не стануть конкурентоспроможними виробниками» (Стадвел, 2017. С. 120). Проте обидва шляхи містять великі ризики – адже підприємства схильні до діяльності, що дає змогу отримувати доходи без особливих зусиль.

З початку 1960-х років південнокорейська модернізація була побудована на підтримці великих компаній, які підтверджували свою спроможність освоювати прогресивні технології та нові продукти. Корейський досвід спрямування фінансових і технологічних ресурсів національних корпорацій у високотехнологічні проекти, пов'язаний із діяльністю чеболів – груп формально самостійних фірм, які є власністю певних сімей під їхнім єдиним адміністративним і фінансовим контролем (Samsung, Daewoo, Hyundai та ін.). Планово-мобілізаційна політика економічної відбудови та індустріального розвитку передбачала, що процеси залучення інвестицій, модернізація виробництва і розвиток інновацій мають відбуватися паралельно, а не послідовно (Саліхова & Бак, 2015). Тож уряду Пак Чон Хі з 1961 р. вдалося перетворити національні корпорації на потужний засіб швидкої реструктуризації економіки.

Цей феномен пов'язаний із особливим механізмом державно-приватного партнерства та фінансових відносин. Він діяв таким чином: держава в особі Ради економічного планування (РЕП) у співпраці з

експертами, що представляли фінансово-промислові кола, визначали на п'ять років пріоритетні напрями та проекти, державні банки отримували за кордоном довгострокові кредити під державні гарантії, цими кредитами банки кредитували на пільгових умовах чеболі, які виконували проекти, схвалені РЕП. Критерієм успішності проекту була конкурентоспроможність чеболю на світовому ринку. Корпорації, що не досягали успіхів в експорті, були приречені на банкрутство або поглинання, держава їх не рятувала. Така практика дозволила дуже швидко перетворити країну рисоводів та рибалок на експортера продукції передових технологій (Новіков, 2022). Т. зв. *експортна дисципліна* стала одним із рушіїв інноваційно-інвестиційної модернізації. Модель партнерства фінансово-промислових груп та уряду на основі залучення зовнішньої фінансової допомоги забезпечила структурну перебудову економіки. Діяльність чеболів сприяла диверсифікації джерел фінансування інноваційних розробок та їх впровадженню у масове виробництво.

Інвестиційно-інноваційна модернізація в Південній Кореї – процес, що характеризується наростанням і посиленням інклюзії. Чеболі, які контролюють майже половину всіх продажів у Південній Кореї, активно сприйняли стратегію проникнення у нові ринкові ніші за допомогою корпоративних дослідницьких центрів і активної взаємодії у мережах з НДІ, з університетами, іншими чеболями та малими компаніями. Успішними вони були й у створенні наукоємних регіональних агломерацій, таких як електронний комплекс Кумі й автомобільний та суднобудівний центр Ульсан. Суб'єктність держави у здійсненні перетворень забезпечила їх успіх, надала позитивних імпульсів процесу ендогенізації економічного розвитку країни. Таким чином, цілеспрямована державна політика, особливості корпоративних засад функціонування економіки Південної Кореї та її *цільова транснаціоналізація* (Гурмак, 2015) забезпечили швидку модернізацію та посприяли формуванню інноваційної моделі розвитку.

***Політика формування людського інноваційного капіталу
для забезпечення національної перспективи***

Упродовж 1960-х – 1980-х років у Південній Кореї була реалізована доктрина «держави розвитку» – держави, де задіяні всі адміністративні важелі, а ресурси зосереджені задля досягнення цілей швидкого зростання. Наслідуючи успішний досвід Японії, політика *developmental state* (Johnson, 1982) була спрямована на модернізацію та максимальне використання національного потенціалу для досягнення нової якості життя. Розвиток науки та освіти, що в перші повоєнні роки розглядалися зовнішніми донорами Південної Кореї як складова відновлення

соціогуманітарного простору, з середини 1960-х років стає основою національної стратегії формування високотехнологічної економіки, спроможної не лише до ендогенного розвитку, а й до продукування інновацій.

Для вивчення, вдосконалення, адаптації та сприяння впровадженню в національну промисловість іноземного науково-технічного досвіду в 1966 р. було створено Корейський інститут науки й технологій. Отримуючи фінансування безпосередньо з державного бюджету, цей заклад став провідним науковим осередком побудови в Південній Кореї високотехнологічної економіки та суспільства, ґрунтованого на знаннях. Ще через рік був створений спеціальний управлінський орган – Міністерство науки й технологій Кореї та ухвалено закон про підтримку науки і техніки. Як продовження і важлива складова промислової політики у Південній Кореї стала формуватися науково-технічна політика та система її забезпечення.

Створення індустріальної бази національної економіки – уведення в дію нових підприємств, освоєння найпрогресивніших технологій, виробництво високотехнологічного обладнання та машин – поєднувалося з послідовною та комплексною політикою модернізації людських ресурсів. Адже можливості швидкого створення та ефективного функціонування національної інноваційної системи визначаються насамперед наявністю та рівнем людського потенціалу. Тому на етапі реалізації плану технологічно-структурних перетворень одночасно із залученням та імплементацією зарубіжних технологій, державним стимулюванням експортоорієнтованих виробництв, заохоченням конструкторських та експериментальних розробок розвивалася також державна система підготовки дослідницьких та інженерних кадрів.

З урахуванням завдань індустріальної реконструкції економіки пріоритет надавався технологічній освіті. З цією метою була розширена система коледжів, зміцнене її кадрове, фінансове та навчально-практичне забезпечення. Також було здійснено структурну реорганізацію університетської освіти в напрямі збільшення частки інженерних спеціальностей та кількості випускників для роботи в галузі машинобудування та електроніки (Саліхова & Бак, 2015). Важливим напрямом трансформації системи освіти, відповідно до прийнятої економічної доктрини, стало посилення дослідницької складової навчання.

Професійна підготовка студентів істотно відрізнялася від освітніх систем Південно-Східної Азії, Західної Європи та США. Насамперед у Південній Кореї вдалося уникнути поширеної помилки країн з

перехідними економіками – надлишку «освіти некоректного напрямку» (Стадвел, 2017. С. 24). Адже той факт, що відбувається трансформація економіки на ринкових засадах, не означає, що вирішальне значення матимуть економісти, юристи, менеджери та бухгалтери. В країнах, які успішно пройшли повоєнну відбудову та структурно-технологічну модернізацію, частка студентів гуманітарного напрямку не перевищувала 10% від загальної кількості. Більше були потрібні інженери, технологи, конструктори, аніж банкіри, комерсанти й менеджери.

Натомість в Україні, попри виклики воєнного часу (від початку російської агресії у 2014 р.), структура підготовки кадрів ЗВО не відповідає структурі потреб. За даними Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, у 2018 р. за спеціальностями випускники розподілилися так: соціально-економічний і гуманітарний напрям – 44%, інженери – 16%, медики – 8%, педагоги – 7%, транспортники – 6%, природничі науки – 4%, архітектура і будівництво – 3%, сфера послуг – 3%, інші – 9% (Квіт, 2022. С. 20). За такої структури фахової підготовки перспектива розвитку високотехнологічних виробництв країни вельми проблематична. Досвід Південної Кореї щодо державної наукової та освітньої політики для забезпечення формування людського потенціалу реструктуризації економіки, крім іншого, корисний в аспекті конкуренції за робочу силу. Адже масова міграція та «вимивання мізків» з України становить додаткову загрозу для реалізації проєкту модернізаційної відбудови (Онищенко, 2013).

Південна Корея досягла успіхів у створенні унікальної інноваційної системи саме завдяки масштабним і безперервним інвестиціям у розвиток людського інноваційного потенціалу економіки та науково-дослідницьких і дослідно-конструкторських розробок (НДДКР). Науково-технічна політика та заходи державного управління освітою та професійною підготовкою у Південній Кореї були орієнтовані на те, щоб не лише дослідницькі проєкти, а й процес навчання максимально змістити з університетських аудиторій у виробничі цехи й експериментальні лабораторії. Навички, отримані поза сектором формальної освіти, безпосередньо на підприємствах, у бізнесовій практиці, виявилися більш релевантними завданням економічного розвитку. Водночас високо-ефективними освітніми інвестиціями та науковими розробками були ті, що здійснювалися в компаніях, які брали участь у міжнародній конкуренції. Варто зазначити, що успішність інноваційної політики, що спирається на примноження та реалізацію людського капіталу, підтверджена й іншими країнами, зокрема повоєнним досвідом Держави

Ізраїль, де «розвиток інтелектуального потенціалу нації через активну підтримку науково-освітньої сфери» став чинником забезпечення переходу до високотехнологічного експорту в умовах постійної воєнної загрози (Боднарчук, 2022. С. 93).

З початку 1970-х років, після того як було закладено індустріальну основу розвитку економіки, розпочався новий етап промислової та науково-технічної політики. Його змістом стала *цільова підтримка стратегічних галузей і перспективних виробництв*. Держава фінансувала масштабні дослідження і наукові розробки, орієнтовані на здобуття конкурентних переваг на ринках високотехнологічної продукції. Значна частина конструкторських розробок та експериментально-дослідних робіт фактично була спрямована на вдосконалення зарубіжних зразків і технологій, їх впровадження у серійне виробництво. Ключовими галузями, щодо яких уряд усіляко заохочував відкриття нових виробництв, було визначено електроніку, суднобудування і автомобільну промисловість (Іванов, 2018). Наукові розробки стали реальним чинником економічного зростання та прориву країни на глобальні ринки технологій і високотехнологічної продукції. Важливим напрямом економічної політики на цьому етапі стало також виправлення диспропорцій, що виникли в результаті переважної концентрації інвестицій в окремих стратегічних галузях. Фундаментальні наукові дослідження, експериментальні та конструкторські розробки, нарощення та реалізація людського інноваційного капіталу, а також державна політика розвитку проривних галузей економіки зміцнили статус Республіки Корея як інноваційної держави, одного зі світових лідерів високотехнологічного виробництва.

Висновки. Південнокорейський досвід зміцнення суб'єктності держави та управління економічним розвитком вартий уваги в контексті амбітних цілей відбудови України за модернізаційним сценарієм. Адже поетапна реалізація Республікою Корея національної стратегії повоєнного відновлення та модернізації економіки забезпечила не тільки успішну відбудову, а й динамічний розвиток та досягнення лідерських позицій у світі.

При цьому важливо враховувати, що економічний потенціал Південної Кореї на початок 1960-х років, коли фактично почалася активна реалізація політики реконструкції, суттєво відрізнявся від сучасної України. Насамперед у Південній Кореї на той час майже не було власної промисловості, здатної продукувати інновації, створюючи нові продукти. Більше того, економіка, що не досягла у своєму розвитку навіть третього технологічного укладу, не могла стати реципієнтом передових іноземних

технологій (як-от: машинобудівних, хімічних, фармацевтичних та ін. виробництв). Це обумовлювало потенціал розвитку та механізми розбудови національної промисловості. Разом із тим є спільні риси, що характеризують стан обох країн на початок повоєнного відновлення економіки (довготривала війна, дезінтеграція територій, значні руйнування господарських об'єктів та інфраструктури, активна роль зовнішніх партнерів і донорів) і визначають актуальність південнокорейського досвіду для України.

Застереженням має слугувати те, що фактично повоєнна економічна реконструкція Республіки Корея розпочалася лише через сім років після припинення воєнних дій. Швидке економічне зростання та вирішальні зміни в структурі національного господарства відбулися не одразу після закінчення війни, не тоді, коли США почали надавати масштабну допомогу, а на початку 1960-х років зі встановленням авторитарного режиму внаслідок військового перевороту, що не може слугувати орієнтиром для України.

Особливістю південнокорейської моделі реконструкції економіки є ефективно поєднання ринкових механізмів конкуренції та ціноутворення з регулюючим впливом держави. Складовими цього поєднання є такі принципові напрями: розроблення та виконання п'ятирічних планів соціально-економічного розвитку країни, що визначали пріоритети, цілі та засоби їх досягнення на послідовних етапах реалізації національної стратегії соціальної реконструкції; спрямування фінансових і технологічних ресурсів національних корпорацій у високотехнологічні проекти; розвиток державної системи освіти та державно-приватне фінансування наукових розробок. Очевидно, що для України, яка має свій історичний досвід адміністративно-планового управління економікою на засадах державного монополізму, мобілізаційна модель відбудови з директивним плануванням є неприйнятною. Разом із тим політика державного регулювання корпоративного сектора економіки, позитивний досвід Республіки Корея в частині визначення та державної підтримки ключових галузей промисловості, що спроможні забезпечити «ланцюгову реакцію» в розвитку інших галузей і зростаючий експорт високотехнологічних товарів, має значний потенціал використання в Україні. Так само заслуговує вивчення та впровадження практика урядової підтримки науки та реформування системи освіти відповідно до потреб відбудови та модернізації. Успіхи Республіки Корея засвідчують можливості ефективного управління повоєнною відбудовою та досягнення якісно нового рівня економічного розвитку й міжнародної конкуренто-

спроможності, навіть при найнижчих стартових умовах, завдяки зміцненню економічної суб'єктності, соціальній консолідації, чіткому визначенню цілей і пріоритетів та послідовній, поетапній реалізації національної стратегії відбудови та подальшого розвитку економіки.

Список джерел

- Boestel, J., Francks, P., & Kim, C. H. (1999). *Agriculture and Economic Development in East Asia: From Growth to Protectionism in Japan, Korea and Taiwan*. Taylor & Francis Group.
- Chang, H. J. (2003). *Foreign Investment Regulation in Historical Perspective. Lessons for the Proposed WTO. Agreement on Investment*. H. S. University of Cambridge.
- Eichengreen, B. (2011). Lessons From The Marshall Plan. *World Development Report 2011. Background Case Note*, 1. https://web.worldbank.org/archive/website01306/web/pdf/wdr_2011_case_study_marshall_plan_1.pdf
- Johnson, C. (1982). *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975*. Stanford University Press.
- Jung, Dong-Hyeon (2004). Korean Chaebol in Transition. *China Report*, 40(3), 299–303. <https://doi.org/10.1177/000944550404000306>
- Ladejinsky, W. (1993). *Agrarian Reform as Unfinished Business: The Selected Papers of Wolf Ladejinsky*. Oxford University Press.
- Lee, Kye Woo (2014). *Overview of official foreign assistance: 1950-60*. K-Developedia. <https://www.kdevelopedia.org/Development-Overview/all/overview-official-foreign-assistance-1950-60--201412170000445.do>
- Nicolas, F., Thomsen, S., & Bang, M. (2013). Lessons from Investment Policy Reform in Korea. *OECD Working Papers on International Investment*. OECD Publishing.
- Noland, M. (2007). South Korea Experience with International Capital Flows. *Capital Controls and Capital Flows in Emerging Markets: Policies, Practices and Consequences* (pp. 481–528). University of Chicago Press.
- Park, Ch. H. (1970). *Our Nation's Path: Ideology for Social Reconstruction* (Second edition). Seoul: Hollym Corp.
- Rostow, W. W. (1960). *Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press.
- Sachwald, F. (2003). *FDI and the Economic Status of Korea: The Hub Strategy in Perspective*. Korea Economic Institute.
- Shin, I., & Park, C. G. (2008). Stock Market Opening and the Cost of Capital: The Case of Korea. In T. Ito and A. K. Rose (Eds.), *International Financial Issues in the Pacific Rim: Global Imbalances, Financial Liberalization and Exchange Rate Policy NBEREASE*, (17). The University of Chicago Press.
- Боднарчук, Т. (2022). Політика переходу від аграрного до високотехнологічного експорту: досвід Держави Ізраїль для України. *Економіка і прогнозування*, (2), 93–122. <https://doi.org/10.15407/eip2022.02.093>
- Гурмак, В. (2015). Перспективи залучення українських компаній до транснаціонального бізнесу: досвід Південної Кореї. *Стратегія розвитку України*, (2), 145–148.
- Іванов, С. (2019). Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн: невтрачені можливості для України. *Економіка України*, (1), 75–89.

Миркин, Я. (Ред.). (2018). *Механізми стимулювання сверхбыстрого роста: мировая практика*. Магістр.

Небрат, В. (2022a). Методологія історико-економічного дослідження досвіду повоєнної відбудови. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*, 7(1), 79–86. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2022.7.1.79-86>

Небрат, В. (2022b). Політика повоєнного відновлення економіки: досвід Республіки Корея. *Економіка і прогнозування*, (4), 43–64. <https://doi.org/10.15407/eip2022.04.043>

Новіков, В. (2022). *Яким має бути «План Маршалла» для України після війни*. Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/03/11/683811/>

Онищенко, В. (2023). Людський і соціальний капітал України в період її післявоєнного відновлення. *Економіка України*, 1(734), 3–19. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1686331>

Квіт, С. (Ред.). (2022). *Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за 2021 рік*. Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82-2021.pdf>

Саліхова, О., & Бак, Г. (2015). Роль іноземних технологій в інвестиційно-інноваційній модернізації економіки: досвід Республіки Корея, уроки для України. *Економіка і прогнозування*, (1), 105–120. <https://doi.org/10.15407/eip2015.01.105>

Семенюк, І. (2013). Особливості історичної традиції південнокорейського суспільства. *Запорізький гуманітарний вісник*, (55), 106–115.

Стадвел, Дж. (2017). *Чому Азії вдалося. Успіхи та невдачі найдинамічнішого регіону світу* (О. Цехановецька, Пер.). Наш формат.

Оксана Вербова

ПОВОЄННА ВІДБУДОВА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ: ДОСВІД ЗАХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ

*«Світ вже надто інтегрований, надто пов'язаний між собою,
щоби будь-яка країна могла сама вирішувати свою долю».*

Людвіг Ерхард

Повномасштабна війна РФ проти Української Державності завдає національній економіці величезних збитків: у регіонах пошкоджені або повністю зруйновані інфраструктура, підприємства, сільськогосподарська техніка; порушено логістичні шляхи, вивезено виробничі потужності; злочинно знищується довкілля, громадські простори; гинуть люди; відбувається масова вимушена міграція українців; катастрофічно не вистачає людських та фінансових ресурсів; значно знизилася інвестиційна активність, промислове виробництво та експорт. Викликані війною втрати призвели до падіння української економіки та зростання безробіття. Так, за оцінками Національного банку України реальний ВВП у 2022 р.

скоротився на 29,1% (НБУ, 2023), а рівень безробіття в 2023 р. за його прогнозами становитиме 26,1% (FINBalance, 2023).

В умовах окреслених вище воєнних викликів, а також подальшої інтеграції до Європейського Союзу та розгортання процесів четвертої промислової революції, пошук нової ефективної моделі повоєнної відбудови та інноваційно-технологічної модернізації української економіки потребує переосмислення соціально-економічних цінностей та пріоритетів державної економічної політики. Вкрай важливою є пріоритетність структурних соціально-економічних реформ для сталого повоєнного відновлення та європейської інтеграції України, спрямованих на дерегуляцію і демонополізацію та максимальне врахування екологічних цінностей. Пріоритетами повоєнної державної економічної політики повинні стати швидке відновлення та інноваційно-технологічна модернізація економіки України й забезпечення довготривалого сталого економічного зростання шляхом: створення сприятливих умов для залучення фінансових і трудових ресурсів у відбудову; відновлення та модернізації інфраструктури; створення безпекового екологічного бізнес-середовища та стійкого фінансового ринку; підтримки і розвитку вільного підприємництва та експорту; зниження податкового навантаження на підприємницьку діяльність; розбудови оборонно-промислового комплексу; переходу до економіки знань унаслідок структурних змін в освіті та науці; формування сприятливого середовища для залучення приватних інвестицій в енергетичну трансформацію; впровадження інноваційних енергоефективних технологій тощо.

Повоєнна відбудова і структурна трансформація національної економіки «має відбуватися на основі керівного принципу європейської кліматичної та енергетичної політики – «Енергоефективність передусім» (Урядовий портал, 2022). Підкреслимо, що саме цей принцип є підґрунтям усіх структурних реформ для повоєнного відновлення української економіки на засадах взаємної довіри між державою, бізнесом та громадянським суспільством, економічної свободи, енергетичної та екологічної безпеки, соціально-екологічної відповідальності, солідарності, патріотизму, інноваційної модернізації задля майбутнього сталого економічного зростання. У контексті відновлення економіки України відповідно до Європейського зеленого курсу (European Commission, 2021) важливо використати позитивний історичний досвід тих найрозвиненіших після Другої світової війни країн, які налагодили ефективні механізми взаємодії держави, бізнесу та громадськості щодо

реалізації нової економічної політики повоєнної відбудови та розвитку (Західної Німеччини, Японії, Південної Кореї, Ізраїлю).

Методологічно доцільним є обґрунтування щодо врахування в історико-економічному дослідженні позитивного досвіду повоєнного відновлення цих країн як «дієвості суспільної свідомості в реалізації наперед визначених цілей», так і «технологічних чинників», у процесі впливу яких «необхідність забезпечення обороноздатності країни, відновлення та розвитку економіки, досягнення конкурентоспроможності національного виробництва на внутрішньому та зовнішніх ринках, вирішення проблеми зайнятості та міграції, підвищення добробуту населення визначили імперативну потребу в інвестиційно-інноваційній модернізації економіки країн та соціальній стабільності, що, своєю чергою, передбачало розроблення міцного теоретичного підґрунтя та програми економічних перетворень» (Небрат, 2022. С. 83–84).

Корисним для повоєнного відновлення економіки України на засадах сталого інноваційного розвитку можуть стати найкращі успіхи відбудови та модернізації Західної Німеччини, що у небачено стислі терміни обійшла за рівнем економічного розвитку всі держави-переможниці на європейському континенті. Однією із причин феномена німецького «економічного дива» стала успішна реалізація розробленої міністром економіки Баварії, а згодом і ФРН, професором Людвігом Ерхардом концепції «соціального ринкового господарства», в якій вдало поєднувалися особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція з елементами державного регулювання (Erhard, 1957). Держава, на думку авторів цієї теорії, повинна підтримувати нормальне функціонування системи цін та забезпечити захист ринкової економіки від монополізму товаровиробників. Для попередження циклічних криз їй необхідно використовувати важелі кредитної, валютної, податкової політики. Проте абсолютно недопустимо, щоб держава втручалася в господарську діяльність окремих підприємців.

Науково обґрунтована концепція архітектора німецьких реформ мала яскраво виражену національну ідентифікацію, що дозволило з максимальною ефективністю зреалізувати такі ментальні риси німецького народу, як висока працездатність, схильність до дисципліни, порядку, готовність до самопожертви для відбудови країни і досягнення власного добробуту. Вже у 1948 р. втілюються в життя три взаємопов'язані реформи: грошова, цінова та податкова. Змістом цих перетворень стало: звільнення від величезної маси знецінених грошей, відміна регулювання цін та розподілу, пільгове оподаткування дрібного і середнього бізнесу,

захист прав споживача та забезпечення свободи підприємництва. Хоча здійснювалися ці заходи уряду методом «шокової терапії», позитивні наслідки німецька економіка почала відчувати уже впродовж першого року їх реалізації. Ціни стабілізувалися відповідно до рівня зростання заробітної плати, приблизно на 30% зросла продуктивність праці, поступово відбувався процес згортання «чорного ринку».

Економічні реформи пожвавилися після формування уряду на чолі з лідером демократичної партії ХДС-ХСС К. Аденауером 20 вересня 1949 р. До процесу управління промисловими підприємствами залучаються їхні працівники. Вже у 1951 р. загальний обсяг виробництва на третину перевершив рівень 1936 р., а у 1956 р. він подвоївся. Середньорічний приріст промислової продукції за період з 1950 р. по 1960 р. становив 9,6% проти 4% у США і 3% у Великій Британії. До середини 50-х років ФРН вийшла на друге місце у світі після США за рівнем золотого запасу.

США надали Західній Німеччині 3,9 млрд доларів «стартової допомоги» згідно із Планом Маршалла. Ці кошти, а також надходження із федерального бюджету (30–32% усіх вкладів в економіку), раціонально були витрачені на заміну застарілого обладнання, оновлення виробництва, створення нових галузей економіки (нафтохімії, електроніки тощо). Відбувався процес прискореної індустріалізації порівняно відсталих регіонів. Економічному розвитку сприяв великий попит на всі види промислової продукції – як виробничого призначення, так і на товари широкого вжитку (Вербова, 2002. С. 277–279).

Успішний розвиток ринкової економіки підтримувався «відкритою та ефективною конкуренцією на великій кількості ринків, що заохочувалася і захищалася державою завдяки проведенню відповідної конкурентної економічної політики (скороченню дотацій, дерегуляції, свободи зовнішньоекономічної діяльності тощо). Ухвалений у 1958 р. «Закон про недопущення обмежень конкуренції», що став правовим підґрунтям діяльності державного органу із захисту конкуренції (незалежне антимонопольне відомство з місцезнаходженням у Бонні), встановив рамковий порядок конкурентної поведінки приватних та державних підприємств. Антимонопольне відомство раз на два роки детально звітувало про свою діяльність перед парламентом і громадськістю» (Клангам, 2003. С. 12).

Таким чином, успіхи проведених реформ на стадії відродження повоєнної економіки в Західній Німеччині свідчать про ефективну економічну політику держави, спрямовану на: стимулювання вільного підприємництва шляхом пільгового оподаткування дрібного і середнього

бізнесу та створення сприятливого середовища для надходження і залучення інвестицій; цінову стабілізацію економіки шляхом скасування регулювання цін за одночасного контролю їх безпідставного завищення; захист відкритої конкуренції шляхом дерегуляції ринків, свободи зовнішньоекономічного підприємництва. Підкреслимо пріоритетну значимість для відбудови України економічних реформ, спрямованих на розвиток підприємництва як рушійного чинника повоєнного відновлення та зростання національної економіки, генетично й історично пов'язаної з приватною власністю. У цьому контексті західнонімецький досвід повоєнної економічної політики стимулювання вільного підприємництва, приватної ініціативи підприємців є надзвичайно цінним для України. Враховуючи викладений вище успішний досвід Західної Німеччини, наголосимо, щоб українське мале та середнє підприємництво розвивалося, необхідне створення сприятливих умов його економічної свободи шляхом значного зниження податкового навантаження та захисту приватної власності, що сприятиме залученню значних обсягів прямих іноземних і внутрішніх інвестицій для повоєнної відбудови національної економіки.

Мільйони українців, які втрачають роботу та житло через агресивну війну, розв'язану РФ, потребують соціальної підтримки. Так, за оновленою оцінкою завданої шкоди та потреб на відновлення (RDNA2) станом на 24 лютого 2023 р. «кількість загиблих, втрата засобів до існування та майна призвели до бідності 7,1 мільйона людей» (*The World Bank, 2023*). Вважаємо, що для підтримки найменш захищених українців потрібна така модель соціальної політики, що ґрунтується на ефективних механізмах солідарної взаємодії між державою, бізнесом та інституціями громадянського суспільства: громадськими і благодійними організаціями. Корисним для надання соціальної підтримки і допомоги малозабезпеченим і внутрішньо переміщеним українцям є приклад реалізації на корпоративно-солідарних принципах держави і громадянського суспільства західнонімецької збалансованої соціальної політики. Як наголошується у дослідженні, «однією з яскравих сторінок західнонімецької соціальної політики, що вимагала колосальних коштів, було житлове будівництво для переселенців та осіб, які втратили житло під час бойових дій, число яких досягало приблизно 12 млн осіб. На підставі ухваленого в серпні 1952 р. Закону «Про компенсацію шкоди, заподіяної війною» починаються безпрецедентні до того часу матеріально-грошові компенсації цій категорії населення. Так, понад 30% всього кредиту, отриманого ФРН за Планом Маршалла, було спрямовано на здійснення цієї мети. Свою частку у вирішенні до 1955 р. житлової

проблеми вніс і Фонд вирівнювання поневірянь, який формувався як за рахунок дотацій з державного бюджету, так і за рахунок відповідних обов'язкових виплат з боку всіх власників нерухомості. Частка ж державної участі в реалізації житлової програми до 1955 р. становила 35–40% усіх коштів соціального житлового будівництва. Із середини 1950-х років частка «соціальних квартир» почала різко падати на користь будівництва приватного житлового фонду... Крім того, з 1953 р., згідно із законодавством, стали здійснюватися компенсаційні виплати вимушеним переселенцям і військовополоненим. Так, протягом 20 років (1953–1973 рр.) зазначеним категоріям населення була виплачена сума в 107 млрд марок – безпрецедентна в історії компенсація» (Кудряченко & Солошенко, 2019. С. 35–36). Доцільно зауважити, що соціальна політика Західної Німеччини, крім здійснення жорсткого контролю бюджетних доходів та витрат, надавала вагомого значення громадським і благодійним організаціям у питанні подолання безробіття. У цьому контексті перспективним для України є передача виконання низки соціальних зобов'язань держави соціальним підприємствам, «метою створення значної частини яких є працевлаштування соціально вразливих груп населення... Ефективний розвиток соціальних підприємств можливий лише за умови створення відповідної національної стратегії на основі принципів корпоративної соціальної відповідальності» (Небрат та ін., 2019. С. 506, 512). На наше переконання, соціальні підприємства будуть особливо затребувані у повоєнний період, оскільки здатні шляхом розширення соціальної відповідальності підвищити рівень працевлаштування малозабезпечених та внутрішньо переміщених українців, скоротивши таким чином витрати державного бюджету. Пропонуємо досвід реалізації західнонімецької збалансованої соціальної політики, що поєднує свободу підприємницької діяльності із соціальними державними зобов'язаннями, використати в контексті посилення соціальної підтримки малозабезпечених і внутрішньо переміщених українців за допомогою солідарної взаємодії держави, бізнесу та громадських і благодійних організацій – шляхом збільшення соціальних виплат та працевлаштування, залучення до відновлення інфраструктури, відбудови житла.

Приклад успішної реалізації концепції «соціального ринкового господарства» доводить доцільність формування нової моделі повоєнної відбудови та інноваційної модернізації економіки України із гармонійним поєднанням державного регулювання, свободи підприємництва, вільної ринкової конкуренції та соціально-екологічної рівноваги, збереженням тяглості національної господарської традиції й урахуванням особливостей

українського менталітету. Зазначимо, що, крім коштів макрофінансової допомоги від США на підтримку України – «2023 року очікується 42 млрд доларів США фінансової допомоги, включаючи 4,6 млрд доларів від МВФ» (Ніколайчук, 2023), коштів макрофінансової допомоги, які «від початку повномасштабної війни надаються Європейським Союзом для України на безпрецедентно пільгових умовах» (Урядовий портал, 2023), а також Програми розширеного фінансування для України від МВФ, яка «включає низку макроекономічних і фінансових заходів для підтримки економічного відновлення» (International Monetary Fund, 2023), для реалізації нової моделі повоєнної відбудови на засадах сталого інноваційного розвитку необхідний власний комплексний план структурних трансформацій, який має ефективно залучати значні обсяги прямих іноземних і внутрішніх інвестицій та новітніх технологій на відновлення і модернізацію національної економіки із урахуванням можливих ризиків. Корисним для повоєнної відбудови України є західнонімецький досвід ефективного та раціонального використання коштів та технічної допомоги за Планом Маршалла (квітень 1948 р. – жовтень 1951 р.). Вагомою причиною феномена німецького «економічного дива» був високий рівень іноземних інвестицій, що становили понад 3,5 млрд марок (третина належала США) за одночасного надання майже 10 млрд марок закордонних інвестицій західнонімецькими фірмами, та їх раціональне використання (Вербова, 2002. С. 278). Абсолютні обсяги фінансової допомоги самі по собі не мали суттєвого значення для економічної відбудови країни. Визначальними чинниками були ефективне використання отриманих коштів та їх розподіл і спрямування як на підтримку малого й середнього підприємництва, так і на оновлення й створення нових підприємств та розв'язання стратегічних питань економічного розвитку. Наголосимо і на ефективному використанні німецькими підприємцями американських технологій за програмою технічної допомоги Плану Маршалла, що зумовило суттєве підвищення продуктивності виробництва. Таким чином, враховуючи досвід успішної реалізації коштів фонду Маршалла в Західній Німеччині та надходжень із федерального бюджету, а також американської технічної допомоги на відновлення та реконструкцію повоєнної економіки, доцільно ефективно та раціонально використати ресурси міжнародної технічної та фінансової допомоги з фонду повоєнного відновлення України (комплексного нового Плану структурних трансформацій) на відновлення та інноваційно-технологічну модернізацію, насамперед критично важливої інфраструктури, зруйнованих міст, житла, промислових потужностей, створення нових підприємств тощо, а для цього

необхідні прозорі механізми взаємодії влади і бізнесу, та відповідальність і професійна здатність управлінської еліти.

Актуальним для України як кандидата на вступ до Європейського Союзу є повоєнний досвід початкового етапу інтеграційних процесів у Західній Німеччині, прихильником яких був К. Аденауер. Сповідуючи християнсько-демократичні цінності соціальної ринкової економіки, «канцлер з тривогою спостерігав, як комуністична диктатура поступово відлучає його східних співвітчизників від європейської цивілізації. Він не мав сумніву, що піти у справі возз'єднання Німеччини на співпрацю з Москвою – означає піддати німецьку європейськість ризику. Він розумів, що, з одного боку, сили німецького народу виснажені війною, а тому Німеччина не зможе піднятися без співробітництва із західними державами. Причому співробітництва, заснованого на довірі. Але, з другого боку, спасіння і майбутнє самої Західної Європи полягало у співробітництві з Німеччиною, а відтак від скорішого відродження її економічної потуги і міжнародного статусу. Канцлер вчасно скористався можливостями, що їх відкривала для Німеччини співпраця з колишніми переможцями: країна із об'єкта окупаційної політики здобувала можливість стати рівноправним партнером західних держав, суб'єктом міжнародних відносин» (Майборода, 2000. С. 308). Після завершення стадії відродження західнонімецької економіки, приблизно із середини 50-х років, починається період піднесення, що тривав упродовж наступного десятиліття. Вийшовши на початку 60-х років на позиції економічного лідера Європи, ФРН стає одним із головних засновників Європейського об'єднання вугілля і сталі, започатковуючи таким чином процес європейської економічної інтеграції. Продукція західнонімецької вугільної промисловості у цей час становила 60%, виробництво сталі – понад 50%, експорт – 40%, імпорт – 35% сумарних показників держав – членів спільного ринку.

Упродовж 1960-х років темпи промислового зростання ФРН були доволі високими: виробництво чавуну виросло на 30,7%, сталі – на 33%, алюмінію – на 87,4%, електроенергії – на 209%. Ще вищими були темпи зростання виробництва пластмас (збільшилося у 4,4 рази) та видобутку природного газу (зросло в 31,5 рази) (Вербова, 2002. С. 279). Отже, досвід становлення європейської інтеграції на прикладі Західної Німеччини доводить, що цінності християнської демократії як світоглядного підґрунтя політичної партії ХДС-ХСС, пріоритетність спільного вільного ринку, міждержавного співробітництва є вирішальними для початкового етапу інтеграційних процесів, що зумовили високі темпи економічного зростання.

Зазначимо, що структурній перебудові німецької економіки сприяли посилення ролі науки для досягнення інноваційного зростання та ефективного залучення значного обсягу інвестицій. Як відомо, 60-ті роки у розвинених індустріальних країнах пройшли під знаком науково-технічного прогресу (НТП). Цей процес мав у ФРН свої особливості. У початковий період розгортання НТП акцент було зроблено не на власних наукових дослідженнях і винаходах, а на використанні іноземних патентів і ліцензій. Проте загроза технологічного відставання ФРН від провідних держав обумовила зміну концепції науково-технічної політики. Національну науку було визнано основним чинником генерації власних новітніх проєктів. Держава підвищувала заробітну плату науковцям та висококваліфікованому персоналу, щоб не допустити відпливу кадрів. Уже у 1970 р. фінансування науки зросло у 5,2 раза порівняно з 1960 р. Власне у цей період посилилася відповідальність держави і бізнесу щодо фінансування та механізмів реалізації науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок (НДДКР). Для покращення умов реалізації НДДКР запроваджувалися програми перекваліфікації персоналу. Кардинальна зміна пріоритетів економічної політики у цьому напрямі спричинила структурну перебудову промисловості. Більш як удвічі скоротилася частка видобувної промисловості (у першу чергу вугільної галузі), помітно зменшилася також частка галузей легкої промисловості.

Суттєві трансформації відбулися в об'ємі і структурі капіталовкладень. Після завершення відновлювального періоду в ФРН основний потік інвестицій скеровувався в галузі виробництва нових видів сировини та матеріалів, а також в НДДКР. Значні капіталовкладення у прогресивні галузі виробництва належали американським та англійським компаніям. Модернізація технічної та технологічної бази промисловості викликала зростання продуктивності праці впродовж 60-х років на 60%. Бурхливе зростання зовнішньої торгівлі вивело у 1970 р. ФРН на перше місце у світі за обсягами експорту готової продукції. Значну роль у цьому відіграли процеси євроінтеграції. Утворення спільного ринку сприяло зниженню або й взагалі ліквідації окремих митних тарифів, пожвавило рух капіталів, робочої сили і товарів, посилювало кооперацію та спеціалізацію членів товариства і прискорювало, таким чином, їх економічний розвиток.

На тлі розгортання науково-технічного прогресу та посилення конкуренції на світових ринках активізуються процеси генези глобальної економіки, що віддзеркалилися насамперед у розгортанні діяльності транснаціональних компаній (ТНК), яких у ФРН в 1970 р. уже налічувалося 12. Найвищий рівень концентрації спостерігався в авіаційній і хімічній

промисловості, де трьом концернам належало відповідно 100 і 60% виробленої продукції, а 100% продукції автомобілебудування виробляли п'ять концернів (Вербова, 2002. С. 279–280).

Таким чином, запорукою успішної повоєнної структурної перебудови та інноваційно-технологічної модернізації західнонімецької економіки стали: пріоритетність науки і НДДКР та їх державне фінансування, збереження та розвиток людського капіталу у науково-технічній сфері шляхом значного підвищення заробітних плат, залучення значних фінансових ресурсів у прогресивні галузі виробництва, чому сприяли спільні дії держави та бізнесу; пріоритетність державної інвестиційно-інноваційної політики, спрямованої на структурну модернізацію промисловості шляхом впровадження новітніх технологій з орієнтацією на створення нової високоякісної продукції та її експорт та інтеграцію в глобальні ланцюги доданої вартості (виробничі ланцюги ТНК). Вважаємо, що врахування досвіду Західної Німеччини щодо переорієнтації економіки на інноваційний розвиток є важливим для структурної повоєнної перебудови на інноваційних засадах технологічної модернізації української економіки. Власне наукові дослідження та технічні розробки разом із людським капіталом є рушіями структурної перебудови в контексті сталого повоєнного відновлення й інноваційної технологічної модернізації національної економіки та євроінтеграції України. Важливо підкреслити, що для повоєнної структурної перебудови національної економіки потрібна ефективна державна політика, що яка б змогла відновити і трансформувати науково-технічну сферу відповідно до принципів зеленого переходу шляхом стимулювання інновацій та залучення інвестицій, забезпечення належного фінансування науки, НДДКР та збереження і розвитку людського капіталу, інноваційних перетворень, створення українсько-європейських центрів наукових досліджень. Для цього необхідно налагодити ефективні механізми співпраці науки, бізнесу, державних і міжнародних інституцій. Пріоритетністю інвестиційно-інноваційної політики повоєнного відновлення та сталого економічного зростання України мають стати інвестування в інноваційні процеси малого та середнього бізнесу, цифрова модернізація промисловості, високотехнологічний експорт, поглиблення ланцюгів доданої вартості.

Важливо акцентувати увагу на повоєнне відновлення злочинно зруйнованого довкілля, що потребуватиме ефективних механізмів реалізації державної екологічної політики. Нагальною необхідністю є удосконалення екологічного законодавства відповідно до стратегічного

Європейського зеленого курсу. Вагоме значення для відновлення довкілля України має західнонімецький досвід повоєнного екологічного регулювання. Дотримуючись принципу «соціального ринкового господарства» – захисту навколишнього середовища як важливого фактора соціально-економічного прогресу – «протягом першої повоєнної декади Західна Німеччина законодавчо врегулювала питання захисту лісів та рослин, роботи сільськогосподарського та видобувного секторів, мисливства, земельні питання. У 1952 р. голова Рурської територіальної асоціації регіонального планування представив детальний план створення кооперативної боротьби із забрудненням повітря в Північному Рейні-Вестфалії. За його задумом, підприємства, місцеві муніципалітети та регіональні планувальники мали об'єднатись та розробити технічне керівництво з очистки повітря та ініціювати заходи з очищення повітря. Він вважав, що промисловість має фінансувати встановлення фільтрів для очистки повітря за рахунок власних ресурсів. Але ні влада, ні бізнес ці пропозиції не підтримали, і відповідні законодавчі акти було прийнято лише на початку 1970-х років» (Бойко, 2022). Саме з цього часу активізуються екологічні рухи проти забруднення навколишнього середовища.

Необхідно зазначити, що пріоритетом державної політики повоєнного сталого відновлення української економіки має бути й зміцнення енергетичної безпеки шляхом залучення інвестиційних ресурсів у енергоефективну модернізацію переробної галузі, металургії, енергетики. Агресивне вторгнення РФ в Україну спричинило глобальну кліматичну й екологічну загрози, до яких призвели масштабні знищення екосистем, значні збільшення викидів парникових газів як основних причин зміни клімату. За останніми підрахунками фахівців Міндовкілля та міжнародних експертів, потенційні непрямі викиди парникових газів унаслідок необхідності післявоєнного відновлення та реконструкції оцінюються у близько 48,7 млн т CO₂екв. (Еко Район, 2023). Власне окреслені глобальні проблеми актуалізують перехід від викопного палива на відновлювані джерела енергії, що відіграють особливо важливу роль у захисті навколишнього природного середовища для майбутніх поколінь та енергетичної незалежності України. У цьому контексті Німеччина є прикладом успішного переходу на відновлювану енергетику. У 1970-х роках активними у Західній Німеччині були екологічні та громадські рухи проти забруднення навколишнього середовища та використання атомної енергії. Нова партія Зелених (1979 р.) у 1981 р. запропонувала як шлях захисту довкілля сталу економіку як основу добробуту (Renn, 2011). Після

об'єднання Західної і Східної Німеччини у 1990 р. бажання інвестувати в «чисте» енергетичне майбутнє стало ще більш очевидним. Сприяння відновлюваним джерелам енергії в Німеччині, що взяло початок у 1990-х роках, було закріплене у 2000 р. «Законом про відновлювані джерела енергії». Саме нова німецька політична партія Союз 90/Зелені (1993 р.) завдяки довірі й активній підтримці громадськості та бізнесу створила сприятливі умови для залучення інвестицій у розвиток відновлюваних джерел енергії як способу захистити енергетичну незалежність Німеччини. Споживачам було надано значні пільги для купівлі дорогої відновлюваної енергії (Гьобель & Зібум, 2018. С. 85–87). Підкреслимо, що Німеччина «експортною ініціативою екологічних технологій хоче поліпшити свою позицію і проявити себе як інтегрований пропонувальник рішень» (Гьобель & Зібум, 2018. С. 89), а також «серед перших починає створення нової галузі в енергетиці – водневої, а отже, інвестувати в розвиток нових технологій аби розвинути їх до промислових масштабів стійкого виробництва» (Тімченко, 2021).

Варто акцентувати увагу на розвитку енергетичних кооперативів, які «значного поширення набули у Німеччині ще наприкінці XIX ст. Їхнім основним завданням було вироблення і розподіл електроенергії у сільській місцевості» (Пантелеймоненко, 2013. С. 37). Успішний розвиток енергетичних кооперативів у Німеччині відбувається «завдяки поєднанню широкої ініціативи пересічних громадян, які прагнуть «децентралізації енергетичних послуг», що в основному зосереджені у руках кількох німецьких фірм та їх всебічної підтримки з боку держави, що має на меті вирішити енергетичну проблему за рахунок упровадження інноваційних технологій, які базуються на використанні відновлюваних джерел енергії (сонця, вітру, біопалива тощо). Збільшення кількості енергетичних кооперативів відповідає завданням місцевих та регіональних проєктів і програм (Пантелеймоненко, 2013. С. 36). Вважаємо, що розвиток енергетичних кооперативів в Україні за прикладом Німеччини сприятиме енергетичній свободі ринку і підвищенню енергетичної ринкової конкуренції. Власне енергетична децентралізація та перехід на відновлювані джерела енергії – сонячні, вітрові, гідрогенерації – шляхом економічної самоорганізації громад, домогосподарств та персоналу підприємств в енергетичні кооперативи забезпечать зелене повоєнне відновлення та стале зростання економіки України. Підкреслимо, що для стимулювання розвитку енергетичних кооперативів держава має створити: нормативно-правову базу відповідно до принципів енергетичної політики та законодавства Європейського Союзу; сприятливі умови для

залучення приватних інвестицій в реалізацію регіональних проєктів та проєктів територіальних громад з розвитку енергетичних кооперативів.

Важливим для України є приклад успішного державного стимулювання розвитку німецької «зеленої» металургії шляхом надання з держбюджету коштів та впровадження пільгових тарифів на електроенергію (Семенюк, 2020). Українські металургійні підприємства, що зазнають масштабних втрат, у повоєнний період потребуватимуть відновлення й модернізації згідно з принципами мінімального вуглецевого сліду та низької залежності від викопного палива. У дослідженні, присвяченому відбудові України, зазначено: «Україна має всі складові для розвитку водневої екосистеми з метою максимального збільшення експорту «зелених» товарів до Європи. Існуюча конкурентоспроможна «зелена» енергетика може стати базою для виробництва водню в Україні. Є також кілька секторів української економіки, таких як металургія, виробництво аміаку та добрив, які виграють від можливості споживати водень і таким чином максимізуватимуть додану вартість усередині країни. Наприклад, «зелена металургія» – це та галузь, де Україна має хороші можливості для інтеграції до європейського ланцюга доданої вартості. За останні кілька років багато європейських виробників оголосили про масштабну модернізацію існуючих потужностей, спрямовану на декарбонізацію виробництва сталі. Зі збереженням цієї тенденції цілком імовірно, що у європейському ланцюжку доданої вартості виникне кілька вузьких місць, спричинених зокрема і низьковуглецевою металургією. Україна має всі можливості задовольнити цей дефіцит завдяки своїм величезним запасам залізної руди, існуючим потужностям з її збагачення та гранулювання, а також потенціалу виробництва водню (Дерюгіна та ін., 2022. С. 229). Враховуючи можливості української металургії як передумову процесу «зеленого переходу», наголосимо на необхідності створити насамперед нормативно-правові підвалини згідно з європейськими стандартами для «розвитку екосистеми інновацій» (Верховна Рада України, 2023) та її взаємодії з європейською інноваційною екосистемою; сприятливе інвестиційне середовище та удосконалити механізми залучення приватних інвестицій у впровадження інноваційних енергоефективних технологій.

Висновки. Повоєнне відновлення та інноваційно-технологічна модернізація економіки України відповідно до принципу європейської кліматичної та енергетичної політики «Енергоефективність передусім» потребує реалізації структурних соціально-економічних реформ на засадах

відповідальності, солідарності та взаємної довіри між державою, бізнесом і громадянським суспільством, спрямованих на: дерегуляцію й демонополізацію; захист приватної власності; створення безпекового екологічного бізнес-середовища, сприятливого інвестиційного клімату, умов для вільної ринкової конкуренції; розвиток малого й середнього підприємництва; розбудову оборонно-промислового комплексу; перехід до економіки знань; енергетичну трансформацію.

Враховуючи успішний історичний досвід повоєнної відбудови та модернізації Західної Німеччини на солідарних принципах взаємодії держави, бізнесу і громадянського суспільства, вважаємо, що його можна використати у відновленні та структурній трансформації української економіки. Для повоєнного відновлення економіки України на засадах сталого інноваційного розвитку відповідно до Європейського зеленого курсу рекомендуємо:

- сформувати нову модель повоєнної відбудови та інноваційно-технологічної модернізації економіки України із гармонійним поєднанням державного регулювання, свободи підприємництва, вільної ринкової конкуренції і соціально-екологічної рівноваги, збереженням тяглості національної господарської традиції і врахуванням особливостей українського менталітету та налагодити ефективні механізми солідарної взаємодії держави, бізнесу й інституцій громадянського суспільства щодо успішної реалізації нової моделі (приклад реалізації моделі «соціального ринкового господарства»);

- посилити через солідарну взаємодію держави, бізнесу та інституцій громадянського суспільства соціальну підтримку малозабезпечених і внутрішньо переміщених українців шляхом збільшення соціальних виплат та працевлаштування, залучення до відновлення інфраструктури, відбудови житла (приклад реалізації на корпоративно-солідарних принципах західнонімецької збалансованої соціальної політики);

- створити сприятливий підприємницький та інвестиційний клімат шляхом захисту приватної власності і значного зниження податкового навантаження для стимулювання діяльності підприємців як драйверів повоєнного відновлення й інноваційно-технологічної модернізації національної економіки та ефективно й раціонально залучити на відбудову і трансформацію України значні обсяги прямих іноземних і внутрішніх інвестицій та міжнародної технічної допомоги із урахуванням можливих ризиків, що вимагає прозорих механізмів взаємодії влади і бізнесу, та відповідальності й професійної здатності управлінської

еліти (приклад пільгового оподаткування західнонімецького дрібного й середнього бізнесу та раціонального використання німецькою елітою американської технічної допомоги і коштів фонду Маршалла, надходжень із федерального бюджету на заміну застарілого обладнання, оновлення виробництва, створення нових галузей економіки);

– посилити роль науки, як вирішального чинника структурної повоєнної перебудови на інноваційних засадах технологічної модернізації національної економіки та євроінтеграції України шляхом формування нової державної науково-технічної та інноваційної політики в контексті розгортання четвертої промислової революції та забезпечити належне фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок, розвиток людського капіталу інноваційних перетворень, цифрову модернізацію промисловості (приклад реалізації нової західнонімецької науково-технічної політики та державного фінансування науки і НДДКР, збереження та розвиток людського капіталу, структурної інноваційно-технологічної модернізації промисловості);

– вдосконалити екологічне законодавство з урахуванням стратегічного Європейського зеленого курсу та механізми залучення інвестиційних ресурсів у енергоефективну модернізацію переробної галузі, металургії, енергетики для зміцнення енергетичної безпеки та сталого повоєнного зростання відповідно до принципів збалансованої «зеленої» економіки (приклади західнонімецького повоєнного екологічного регулювання, а після об'єднання Німеччини – успішного переходу на відновлювані джерела енергії, розвитку енергетичних кооперативів шляхом упровадження інноваційних технологій, державного стимулювання «зеленої» металургії).

Список джерел

FINBalance (2023). *НБУ: Рівень безробіття в 2023 році буде 26,1%*. <https://finbalance.com.ua/news/nbu-riven-bezrobittya-v-2023-rotsi-bude-261-realna-zarplata-zroste-na-33>

Erhard, L. (1957). *Wohlstand fur alle*. Econ-Verl.

European Commission (2021). *European Green Deal: Commission presents actions to boost organic production* https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_1275

International Monetary Fund (2023). *МВФ та влада України досягли домовленості на рівні експертів щодо Програми розширеного фінансування (Extended Fund Facility – EFF) на суму 15,6 мільярдів доларів США*. <https://www.imf.org/uk/News/Articles/2023/03/21/pr2388-ukraine-imf-and-authorities-reach-staff-level-agreement-eff-arrangement>

Renn, O. (2011). Die Energiewende muss sozial – und kulturwissenschaftlich unterfüttert werden. *Bunsen-Magazin*, 13(5), 177–178. [http://refhub.elsevier.com/S0301-4215\(16\)30229-4/sbref21](http://refhub.elsevier.com/S0301-4215(16)30229-4/sbref21)

The World Bank (2023). *Оновлена оцінка потреб України на відновлення та відбудову*. <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2023/03/23/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment>

Бойко, О. (2022). Місце екології у економічному відновленні України: досвід передових держав. *Економічна правда*. <https://eba.com.ua/mistse-ekologiyi-u-ekonomichnomu-vidnovlenni-ukrayiny->

Вербова, О. (2002). *Економічна історія: навчальний посібник*. ЛА «ПІРАМІДА».

Верховна Рада України (2023). *Цифрова держава розвивається*. https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/234973.html

Гьобель, Й., Орт, М. & Зібум, Г. (Ред.). (2018). *Факти про Німеччину*. FAZIT Communication GmbH, Франкфурт-на-Майні, в співпраці з Федеральним міністерством закордонних справ. https://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/files/2020-11/tatsachen_2018_ukr-compressed.pdf

Дерюгіна, Т., Кравченко, О., & Реджан, М. (2022). Відбудова енергетичного сектору України: виклики та можливості. У Ю. Городніченко, І. Сологуб, та Б. Ведер ді Мауро (Ред.). *Відбудова України: принципи та політика* (с. 210–233). https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf

Еко. Район (2023). *Внаслідок війни в Україні зафіксували 33 мільйони тонн викидів в атмосферу*. <https://eco.rayon.in.ua/news/563616>

Клапгам, Р. (Ред.). (2003). *Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України*. Представництво Фонду ім. Конрада Аденауера в Україні.

Кудряченко, А. І., Солошенко, В. В. (2019). Федеративна Республіка Німеччина: досвід повоєнного піднесення. «Україна: контекст світових подій». Аналітичні записки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2017–2019 рр.) (с. 31–39). ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Майборода, О. М. (2000). Конрад Аденауер (1876–1967) – ініціатор європейської інтеграції. *Науковий вісник Дипломатичної академії при МЗС України*, (4), 306–317. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2000_4_33

Національний банк України (2023). *Коментар Національного банку щодо зміни реального ВВП у 2022 році*. <https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-zmini-realnogo-vvp-u-2022-rotsi>

Небрат, В. В. (2022). Методологія історико-економічного дослідження досвіду повоєнної відбудови. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*, 7(1), 79–86. <http://10.18523/2519-4739.2022.7.1.79-86>

Небрат, В. В., Супрун, Н. А. та ін. (2019). *Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз*. ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України».

Ніколайчук, С. (2023). Фінансова допомога від партнерів. *Слово і діло*. <https://www.slovoidilo.ua/2023/04/17/novyna/finansy/nbu-nazvaly-ochikuvanu-sumu-finansovoyi-dopomohy-partneriv-2023-roczii>

Пантелеймоненко, А. О. (2013). Енергетичні кооперативи: досвід Німеччини. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*, 1(6), 36–45.

Семенюк, Т. (2020). Уряд Німеччини стимулює розвиток «зеленої металургії». *УНІАН*. <https://www.unian.ua/economics/other/uryad-nimechchini-stimulyuye-rozvitok-zelenoji-metalurgiji-a-ukrajina-ignoruye-ekspert-ostanni-novini-11251181.html>

Тімченко, М. (2021). *Зелений перехід для України: погляд з Берліну*. <https://dtek.com/media-center/news/green-deal-for-ukraine-a-view-from-berlin/>

Урядовий портал (2022). *Відновлення України має базуватися на провідному європейському принципі «Енергоефективність передусім»*. <https://www.kmu.gov.ua/news/vidnovlennya-ukrayini-maye-bazuvatisya-na-providnomu-yevropejskomu-principi-energoefektivnist-peredusim>

Урядовий портал (2023). *Україна отримала 1,5 млрд євро макрофінансової допомоги від ЄС*. <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-otrymala-15-mlrd-ievro-makrofinansovoi-dopomohy-vid-ies>

Збігнєв Клім'юк

ІНСТИТУЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НІМЕЦЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

Міжнародна конкурентоспроможність є одним із пріоритетів повоєнної відбудови економіки. Водночас її досягнення слугує механізмом реінтеграції в систему міжнародних економічних зв'язків. У розділі пропонується аналіз змін конкурентоспроможності економіки Німеччини (у теоретичному та практичному аспектах) у період світової фінансово-економічної кризи в 2007–2009 рр. Ідеться про відповідь на запитання, чи викликав в ті роки обвал світової економіки, до якого призвела криза на ринку нерухомості в США, значні зміни у конкурентоспроможності економіки Німеччини, а чи він мав виключно циклічний характер і проявився насамперед у макроекономічних показниках (ВВП, федеральному бюджеті, державному боргу, прибутковості банківського та фінансового секторів)? Це питання важливе з точки зору післявоєнної відбудови української економіки, адже процес відбудови мав би розпочатися зі створення стабільного та прозорого інституційного порядку в економіці, що гарантує високу стійкість до «шоків» і потрясінь у світовій економіці. Німецький приклад це повністю підтверджує.

В опублікованому у 2012 р. Щорічнику світової конкурентоспроможності найбільш конкурентною країною у світовому масштабі виявився Гонконг із кількістю 100 балів, потім США (97,75), Швейцарія (96,68), Сінгапур (95,92) та Швеція (91,39). Німеччина з кількістю 89,26 бала опинилася на 9-му місці, піднявшись на одну позицію порівняно з 2011 р. Слід наголосити, що в авангарді опинилися країни, які явно орієнтовані на експорт виробництва та мають податкову дисципліну. Інститут у Лозанні позитивно оцінив зокрема високі витрати німецьких підприємств на наукові дослідження та розвиток, судовий апарат, інвестиції в людський капітал та німецьку інфраструктуру. Крім того, він підкреслив, що Німеччина зобов'язана таким високим місцем насамперед політичній стабільності, висококваліфікованій робочій силі та великій

кількості нововведень. Однак він звернув увагу на те, що німецька економіка могла б досягти кращого результату, якби уряд провів необхідні реформи з метою спрощення усе ще складної податкової системи. В економічній літературі термін «конкурентоспроможність» не має однозначного визначення (*European Central Bank, 2012*). Це пояснюється багатоаспектністю, складністю та численністю розробок цього явища. Відтак, щоб правильно і ґрунтовно визначити суть, джерела та детермінанти конкурентоспроможності, послуговуються чотирма видами розрізняють чотири рівні аналізу, що орієнтуються на певне поєднання характеризуються своєрідним поєднанням ресурсів та заходів (*European Commission, 2013*). Крім того, кожен із цих видів здійснюється на таких рівнях:

- мікрорівень (домогосподарства, підприємства та їх об'єднання);
- мезорівень (галузі промисловості та послуг, сектори економіки);
- макрорівень (нація, держава, країна);
- мегарівень (регіональна економічна інтеграція країн, глобальне трактування) (*Misala, 2011. S. 15*).

Фактори, що визначають міжнародну конкурентоспроможність економіки

Міжнародна конкурентоспроможність національної економіки формується під впливом різних факторів, силу впливу та значущість яких неможливо трактувати однозначно. В умовах зростаючої економічної інтеграції та глобалізації деякі чинники визначення втрачають своє значення, інші стають суттєвішими. Тож важко визначити один – універсальний набір чинників, які зумовлюють конкурентоспроможність національної економіки на міжнародній арені. Критерії міжнародної економічної конкурентоспроможності в макромасштабі можна диференціювати з урахуванням таких параметрів (*Misala, 2011. S. 86–87*), як:

- рівень економічного розвитку країни;
- рівень попиту та пропозиції;
- рівень залежності між реальною та інституційною складовими;
- можливість застосування у політико-економічній діяльності.

Беручи за основу критерій залежності від рівня країни, можна виокремити дві групи факторів міжнародної конкурентоспроможності національної економіки. Першу з них становлять пасивні (незалежні) фактори, до яких належать, зокрема, такі: природні ресурси (мінеральні, водні, енергетичні), успадковане багатство, капітальні блага (машини, будівлі, громадські підприємства, фінансовий капітал) та людські ресурси (людський капітал, продуктивність праці тощо).

У свою чергу другу групу становлять активні (залежні) фактори, такі як: суспільно-економічний устрій, економічна політика уряду, якість та стабільність інститутів, причому особливу увагу слід звернути на дві перші, як визначальні. Економічна політика уряду та суспільно-економічний устрій дуже важливі з точки зору покращення конкурентоспроможності. Саме вони упродовж тривалого часу впливають на еластичність, технічний прогрес, ступінь і спосіб використання наявних виробничих ресурсів (землі, праці, капіталу) та ефективність ринкового механізму. Формуючи політику, що сприяє акумуляції різноманітних продуктивних факторів, у т.ч., політику в сфері охорони здоров'я, інфраструктури, освіти та розумну фіскальну та монетарну політику, яка протидіє тенденціям до інфляції та збільшення державного боргу, держава забезпечує зростання рівня добробуту громадян та макроекономічну стабільність, що є виразом високої конкурентоспроможності економіки цієї країни (*European Commission, 2013*). Істотний вплив на міжнародну конкурентоспроможність чинить також міжнародне середовище, яке можна віднести як до групи активних факторів (якщо це середовище позитивно впливає на конкурентоспроможність країни, наприклад, користь, що випливає із факту членства держави у Європейському Союзі), так і до пасивних факторів (якщо не існує можливості зміни або використання середовища, наприклад, несприятливий клімат, нестача водних та мінеральних ресурсів, погана якість ґрунтів) (*Bieńkowski, 2008*). Серед основних факторів Й. Місала (*Misala, 2011. S. 15*) розрізняє фактори пропозиції, попиту та пропозиції/попиту. До групи факторів пропозиції належать, зокрема, такі, як: рівень розвитку економічної інфраструктури, ефективність використання основних продуктивних факторів та ефекти використання вітчизняних та зарубіжних технічних знань. Факторами попиту є, своєю чергою, такі категорії: розмір і структура внутрішнього попиту, кількість незалежних покупців, норма збільшення внутрішнього попиту, момент настання внутрішнього попиту на певний продукт і навіть момент задоволення внутрішнього попиту (насичення внутрішнього ринку). Серед визначальних факторів пропозиції/попиту, крім зазначених вище, називають також ступінь еластичності функціонування національних та міжнародних ринків.

На підставі історичних міркувань можна встановити, що є багато факторів, які становлять реальну складову (визначальні, що впливають на формування міжнародної конкурентоспроможності економіки цієї країни у реальній сфері) та інституційну складову (фактори, що діють у сфері

регулювання, якщо ширше – в інституційно-інструментальній сфері). Реальну складову визначають:

– обсяг та ефективність доступних продуктивних ресурсів, таких як населення з його вміннями та здібностями, природні ресурси (мінеральна сировина, водні та енергетичні ресурси, клімат, ґрунт), технічні знання, кількість та якість вироблених благ та послуг;

– розмір та ефективність економічної інфраструктури, зокрема «жорсткої» (дороги, мости, енергетичні пристрої) та «м'якої» (засоби сполучення та зв'язку), і ступінь доступності комунікаційних технологій та інформації.

У свою чергу до факторів, що визначають міжнародну конкурентоспроможність економіки у сфері регулювання, зараховують такі: екологічну, макроекономічну політику (фіскальна, монетарна та політика валютного курсу), в тому числі також політика використання ресурсів, які має країна. У «процесі формування інституційних чинників (...) ключову роль відіграють верховна влада, парламент, центральний банк і т. ін.» цієї країни (*Misala, 2011. S. 104*). Без діяльності уряду ринкова економіка неспроможна цілком використовувати наявні ресурси й забезпечити швидкий економічний розвиток. Державні інститути є своєрідною компенсацією недосконалості ринку. Вони стежать за справедливим розподілом доходів, намагаються запобігати неповному використанню ресурсів та виробленню суспільно небажаних благ. Продуктивні та ефективні інституційно-інструментальні рішення, прозорі правила та законодавство є основою як ефективного використання основних продуктивних факторів, так і розвитку економічної інфраструктури чи розвитку міжнародних угод. Отже, вони є одними з основних детермінант, що формують міжнародну конкурентоспроможність національної економіки (*Misala, 2011. S. 104–125*). В епоху глобалізації, що інтенсивно прогресує, явище міжнародної конкурентоспроможності національної економіки дедалі частіше потрапляє у поле діяльності державотворців. Проте їхній спосіб розуміння цього питання нерідко відрізняється від запропонованого теоретиками. Відтак, для повноти аналізу цього явища чинники, які його зумовлюють, розглядаються синтезовано.

До найвідоміших і найцінніших напрацювань щодо міжнародної конкурентоспроможності національної економіки належать звіти Всесвітнього економічного форуму в Женеві (*World Economic Forum, WEF*) та Міжнародного інституту розвитку менеджменту в Лозанні (*International Institute for Management Development, IMD*). Рейтинги конкуренто-

спроможності країн формуються за результатами аналізу показників, які включають такі категорії: рівень економічного розвитку, ефективність держави або інституційні умови та інфраструктурне забезпечення. Це надає державотворцям суттєву інформацію, на підставі якої вони визначають майбутні національні програми зміцнення міжнародної конкуренто-спроможності національної економіки. Відповідно до WEF міжнародна конкурентоспроможність економіки залежить передусім від діяльності уряду, що впливає на розвиток економіки через формулювання і здійснення відповідних економічних стратегій. Враховуються такі основні фактори:

- рівень відкритості економіки до торгівлі та зарубіжних інвестицій, що визначається часткою експорту/імпорту у ВВП країни, розмір зарубіжних прямих інвестицій, міжнародні фінансові потоки;
- участь державних установ в економіці, що вимірюється на підставі аналізу бюджетного дефіциту, норм щодо податків та публічних заощаджень, розміру та структури урядових витрат;
- рівень національних заощаджень та інвестицій, кредитної спроможності держави, визначеної рейтинговими компаніями;
- якість інфраструктури (інфраструктурні інвестиції, якість шляхів сполучення, транспортні витрати, рівень інформатизації та телефонізації);
- технологічна готовність (ступінь поширення новітніх технологій, якість досліджень, кількість патентів, обсяг витрат на дослідження та розвиток);
- стратегії підприємств, якість людських ресурсів, ефективність системи мотивації та зарплат;
- продуктивність праці, рівень освіти робочої сили;
- якість інститутів, у тому числі функціонування правових установ, рівень корупції та організованої злочинності (*Radło, 2008*).

На думку експертів з IMD, міжнародну конкурентоспроможність національної економіки визначають насамперед:

- макроекономічні результати, такі як: ВВП, темпи економічного розвитку, норма інфляції та безробіття, міжнародна торгівля;
- продуктивність уряду, яку можна аналізувати на підставі бюджетного дефіциту, зайнятості у суспільному секторі та податкових норм;
- ефективність дій основних суб'єктів господарювання, що діють на території цієї країни (за продуктивністю, прибутковістю, інноваційністю);
- якість інфраструктури, у тому числі темп і структура технологічного прогресу, розвиток науки, новаторство) (*Kłosiński, 2004. S. 17–18*).

Після уважного розгляду представленого переліку факторів міжнародної конкурентоспроможності економіки можна дійти висновку, що практично це власне аналіз економічного розвитку, тільки особливим чином. Отже, країни, що створюють сприятливе для розвитку підприємств середовище, підтримують підприємництво, реалізують низку різноманітних інвестицій, є конкурентоспроможними на міжнародній арені.

Німецька ідея міжнародної конкурентоспроможності економіки

Німецька ідея формування міжнародної конкурентоспроможності національної економіки заснована на теорії розміщення міжнародної економічної діяльності, що в наш час називається ідеєю локалізованого суперництва та міжнародної конкурентоспроможності (Standortwettbewerbs tehorie, англ. Location competitiveness theory). Її джерела сягають кінця XVIII – початку XIX ст., вона пов'язана з іменами таких економістів, як: Йоганн Генріх фон Тюнен (J.H. von Thünen), А. Вебер, (A. Weber), А. Льош (A. Lösch), А. Предель (A. Predöhl) та в наш час Р. Зон (R. Sohn) та Х. Зібберт (H. Siebert). Основоположником теорії розміщення був Йоганн Генріх фон Тюнен, оскільки він першим вивчав питання просторового розміщення економічної діяльності (Neumann, 2000).

Досліджуючи розміщення сільськогосподарського виробництва у географічному просторі, вчений дійшов висновку, що на територіях зі схожими умовами щодо клімату і ґрунтів вид вироблених сільськогосподарських продуктів залежить від відстані між місцем збуту, в т. ч. між великим містом чи міською агломерацією, і місцем виробництва. Він при цьому сформулював правило, що визначає просторове розміщення сільськогосподарського виробництва: чим вищі транспортні витрати на одиницю продукту, що переміщується в просторі, тим ближче до ринку збуту слід розмістити його виробництво (World Economic Forum, 2013). Це становить основу теорії сільськогосподарських зон, яку також називають концепцією кіл Тюнена (нім. Der isolierte Staat). Її запропонував Йоганн Генріх фон Тюнен (J.H. von Thünen) у 1826 р. у науковій роботі «Ізольована держава, що зосереджена на сільському господарстві та національній економіці» (Der isolierte Staat Bziehung auf Landwirtschaft und Nationaleconomie). Ця модель представляє передбачуване розміщення різних видів сільськогосподарської продукції навколо одного центру та визначає вплив розміщення господарства стосовно ринку збуту на сільськогосподарську продукцію, що здійснюється в цьому господарстві (Mazurkiewicz-Pizło & Pizło, 2011. S. 5–6). Згідно з фон Тюненом, слід вибрати такий варіант розміщення, що мінімізує транспортні витрати, та

виробляти тільки той продукт, від якого прибуток нетто на одиницю площі є найвищим.

На підставі зазначених міркувань А. Вебер сформулював теорію розташування промислового підприємства, що висвітлено в його науковій праці 1809 р. «Про розміщення промисловості» («Über den Standort der Industrie»). За його ідеєю підприємство має розміщуватися винятково в місці, де віддаленість сировини та збуту готових продуктів є найменшою. Отже, мінімізація витрат є головним критерієм оптимального розміщення господарської діяльності. На думку А. Вебера, розміщення промисловості головним чином залежить від витрат на транспортування виробів і матеріалів, необхідних для виробництва. Іншими впливовими чинниками він визнав розмір винагороди робочої сили та безпосереднє розташування підприємства по сусідству з великою агломерацією. Таким чином автор виділив три основні фактори розміщення: транспортні витрати, витрати на працю і користь від агломерації. Під поняттям «користь від агломерації» А. Вебер розумів користь, що виникає для певного підприємства з агломерації багатьох виробничих підприємств різних спеціальностей і з різними ресурсами робочої сили. Прикладом користі від агломерації можуть бути низькі транспортні витрати, оскільки навколо агломерації зосереджені як виробники, що доставляють матеріали для виробництва, так і споживачі готових продуктів. Іншим прикладом є доступність висококваліфікованої робочої сили, яка безпосередньо впливає на якість виробничих процесів (Misala, 2009. S. 204–205).

Істотними проблемами міжнародної економічної конкурентоспроможності зайнявся також А. Льош (A. Lösch). У своїй основній науковій праці «Економіка розташування» («The Economics of Location», 1944) він зробив спробу дати відповідь на запитання, який вплив на економічну діяльність мають державні кордони, що обмежують вільний рух економічних факторів. Він дійшов висновку, що підприємства розміщують свою діяльність лише в таких місцях, де вони можуть максимізувати прибуток. Перешкодою у здійсненні цієї мети він відзначив існування кордонів, які, на його думку, унеможливають вільний обмін продуктами та факторами виробництва (Misala, 2009. S. 205–206).

Аналізуючи досягнення А. Вебера та А. Льоша, А. Предель сформулював у 1971 р. нову теорію розташування підприємств, яку він розробив на підставі економічного правила субституції факторів або особливого роду заміників. Він наголошував, що розміщення підприємства завжди є проблемою раціонального вибору, і будь-які зміни щодо розташування пов'язані з відповідною субституцією виробничих

факторів. На думку А. Пределя, кожна точка у просторі забезпечена визначеною кількістю виробничих факторів, ціни та властивості яких просторово диференційовані. Замінюючи менш продуктивні складові більш оптимальними, можна зменшити загальні витрати виробництва певної продукції. Отже, найкращим є розміщення, що визначене оптимальним поєднанням виробничих факторів. У процесі (міжнародного) співробітництва автор наголошував на важливості постачання країни робочою силою та природними ресурсами. Саме вони у початковий період формування світової економіки становили сприятливі передумови для розвитку промисловості, зокрема добувної та металургійної. У свою чергу виробництво певних продуктів становило основу для розвитку інших галузей промисловості, що, як правило, відрізнялися відносно високою потребою у робочій силі та рівнем ринку збуту.

Так, на думку А. Пределя, виокремилися основні сфери економічного розвитку (Kerngebiete), технічного прогресу в таких галузях, як телекомунікація і транспорт, що були і залишаються економічно розвиненими сферами чи регіонами (ökonomisch hochentwickelte Randzonen) з більш низьким рівнем промислового розвитку (Misala, 2009. S. 206–207). Сучасним розвитком теорії розміщення економічної діяльності у світі є німецька концепція локалізованого суперництва та міжнародної конкурентоспроможності (Theorie des Standortwettbewerbs) (Siebert, & Klodt, 2011. S. 47), зміст якої можна звести до виділення трьох рівнів суперництва.

Перший з них – це інституційне суперництво. Наступні рівні – суперництво на ринках продуктів та суперництво у сфері продуктивних факторів. Усі три рівні суперництва взаємопов'язані. Інституційне суперництво – ніщо інше, як суперництво урядів та інших урядових установ окремих країн у сфері здійснення сприятливої економічної політики. Йдеться про створення кращих умов для розвитку підприємництва, ефективного використання власної землі та природних ресурсів та збільшення привабливості певного регіону чи країни для зарубіжних інвесторів та мобільних у міжнародному масштабі виробничих факторів, особливо капіталу, кваліфікованої робочої сили та технічних знань.

Другий елемент ідеї локалізованого суперництва та міжнародної конкурентоспроможності належить до явища конкурентоспроможності у мікромасштабі. Окремі підприємства змагаються один з одним на ринках товарів та послуг для збільшення не лише свого прибутку, а й

привабливості на міжнародній арені. Таким чином вони підвищують міжнародну конкурентоспроможність цієї країни (Gorynia-Pfeffer, 2016).

У цій частині німецької ідеї формування міжнародної конкурентоспроможності йдеться про взаємне суперництво некваліфікованої робочої сили та інших немобільних продуктивних факторів – таких як земля та , якщо ширше, – довкілля. Як зауважує Й. Місала (2006), це суперництво відбувається через непряму участь цих факторів у міжнародних економічних зв'язках, точніше, шляхом міжнародної торгівлі (Misala, 2006. S. 24–26). Підсумовуючи попередні міркування, економічний успіх у боротьбі за прибуток та участь у ринках залежить насамперед від економічного (національного) середовища, в якому діють підприємства. Саме влада цієї країни відповідає за формування економічної, політичної та суспільної системи, що становить менш або більш вигідне для підприємництва середовище. Отже, країна, яка хоче зберегти досягнутий рівень конкурентоспроможності чи підвищити його, має вести економічну політику таким чином, щоб створити сприятливі умови для розвитку підприємництва та припливу зарубіжних мобільних продуктивних факторів, у тому числі кваліфікованої робочої сили, технічних знань та капіталу. Ідея локалізованого суперництва та конкурентоспроможності в міжнародному масштабі звертає увагу на величезну роль держави у конкурентній економіці.

У Німеччині особлива роль держави впливає із сформованої там моделі соціальної ринкової економіки (Soziale Marktwirtschaft). Саме на її правилах заснована ідея просторової конкуренції (Standortwettbewerb). Модель соціальної ринкової економіки надає громадським органам право втручання в економіку через відповідну економічну політику та широко розвинену соціальну політику. Основними цілями цієї моделі є: збереження високого рівня економічного розвитку, низького рівня інфляції та безробіття, забезпечення хороших умов праці, системи соціального захисту та надання суспільних благ на високому рівні.

Міжнародне конкурентне становище Німеччини.

Характеристика досягнутого рівня економічного розвитку

Німеччина належить до групи найрозвиненіших країн, економіка яких має глобальну спрямованість. Насправді вона посідає четверте місце у світі за обсягом економіки. Її випередили лише США, Японія та Китай. Окрім цього, це найнаселеніша країна Європейського Союзу. Кількість мешканців Німеччини у грудні 2012 р. становила близько 81,73 млн. У 2012 р. ВВП становив близько 2,6 млрд євро, що у розрахунку на одного жителя становить суму близько 31,4 тис. євро. Порівняно з 2010 р. німецький ВВП

збільшився приблизно на 3%. Високий економічний розвиток став наслідком хороших результатів експорту, збільшення внутрішнього споживання та динаміки інвестицій (*European Central Bank, 2012*).

Крім цього, безробіття до 2011 р. зменшилося на 0,6% – до 7,1%, що було найкращим результатом від часу об'єднання Німеччини. Також значно покращився стан німецьких публічних фінансів. Бюджетний дефіцит зменшився з 4,1% у 2010 р. до 0,8% ВВП у 2011 р., а державний борг у цей період зменшився на 2% порівняно з попереднім роком і становив близько 2088,47 млрд євро, або майже 81% ВВП. Отже, в 2011 році Німеччині вперше вдалося відповідати євросоюзним критеріям щодо максимального розміру бюджетного дефіциту (нижче за 3% ВВП). Вартість експортованих товарів та послуг становила 1060 млрд євро, а імпортованих – 902 млрд євро. Порівняно з попереднім роком вартість як експорту, так і імпорту значно збільшилася, відповідно на 8,2% та на 7,2%. Внаслідок ослаблення євро збільшився експорт насамперед у країни поза євросоюзом, зокрема Китаю, Бразилії та до Центральної та Східної Європи (*Germany Trade & Invest, 2013*). Високий рівень економічного розвитку, падіння безробіття, збільшення участі в міжнародному обміні товарів і послуг, особливо в їх експорті, є ефектом низки антикризових дій, вжитих узимку 2008/2009 р. У цей час для стабілізації ситуації на фінансових ринках уряд Німеччини ухвалив спеціальний пакет для банків вартістю 500 млрд євро і заснував інститут для управління цим пакетом, т. зв. SOFFiN (*Sonderfonds Finanzmarktstabilisierung*, англ. – *Special Financial Market Stabilization Funds*). У банках, що належать до німецької системи банківських гарантій, уряд збільшив гарантії для вкладів та залишків на поточних і термінових рахунках. У секторі підприємств це посилює попит та забезпечило робочі місця, збільшуючи таким чином заборгованість громадського сектора до рівня 74,4% ВВП.

Для приваблення інвестицій та збереження рівня зайнятості уряд Німеччини ухвалив два пакети, що сприяли кон'юктурі, споживчому попиту та підтримці зайнятості на загальну суму близько 80 млрд євро. На рівні домашніх господарств впроваджено допомогу на дітей, екологічні премії у розмірі 2,5 тис. євро за відправку старих автомобілів на утилізацію та придбання нових, кредити на модернізацію та будівництво нового житла, податкові пільги і зменшено внески на медичне страхування. Господарським суб'єктам було запропоновано більше коштів на дослідницькі цілі, найкращі гарантії на кредити, що фінансують експорт, та премії за захист довкілля. Крім цього, було обмежено бюрократію, запроваджено спеціальні умови в галузі амортизації, а також спрощено

процедури стосовно аукціонів та зменшено додаткові витрати з оплати праці. Метою всього цього була підтримка розвитку підприємництва та збереження високого рівня зайнятості, попри серйозне недовикористання виробничих можливостей (*Ministerstwo Gospodarki*, 2011. S. 38–40; *Klimiuk*, 2013. S. 57–87). Ключовим елементом німецького антикризового плану були також державні програми модернізації шляхів сполучення (насамперед внутрішніх шляхів), шкіл, дитячих садків, ВНЗ, лікарень та інших громадських будівель. Для цього було призначено близько 14 млрд євро.

У результаті вжиті антикризові дії мали служити збільшенню довіри до німецької економіки та захисту громадян від наслідків кризи на фінансових ринках. Мета уряду Німеччини полягала не у підтримці певної галузі промисловості, а в досягненні довгострокової стабілізації на рівні державних фінансів, зміцненні економіки та її підготовці на період після виходу з кризи. Крім того, йшлося про *економічне* зростання *за рахунок* обтяження державних фінансів, що не відповідало євросоюзним критеріям балансу сектора державного управління (*Sector general government*). У 2009–2010 рр. відношення дефіциту Державного бюджету до ВВП перевищувало встановлений критерій у розмірі 3%. Ситуація покращилась у 2011 р. – тоді німцям вдалося відповідати євросоюзним критеріям щодо максимального розміру бюджетного дефіциту. У свою чергу в 2012 р. Німеччина наголосила на першому бюджетному перевищенні з 2008 р. у розмірі 0,1 ВВП, що становило близько 2,2 млрд євро. Раніше аналітики очікували, що баланс сектора *General Government* буде негативним і становитиме -0,1% ВВП (*Wernik*, 2001. S. 5).

Інноваційність німецької економіки

Одним із факторів, які в наш час визначають рівень конкурентоспроможності, є інновації (*dapd Nachrichtenagentur*, 2013). Цю залежність у 1990-ті роки зауважив М. Е. Портер, автор концепції конкурентної переваги націй. На його думку, добробут країни визначає насамперед здатність промисловості до впровадження інновацій, підвищення рівня економічного розвитку та стандартів життя суспільства. При цьому він пов'язує поняття інновацій з інвестиціями у знання та вміння людей та з інвестиціями у фізичні ресурси. Новаторські дії він ототожнює із впровадженням нових ідей, удосконаленням технологій, підвищенням ефективності діяльності та з новими рішеннями в організації та управлінні (*Regierung prophezeit*, 2013).

Одним із способів виміру інновацій країни є оцінка показника інновацій. На підставі цього показника Європейська Комісія складає звіт

Європейського інноваційного табло (Innovation Union Scoreboard), що надає суттєву інформацію про рівень інновацій у країнах Європейського Союзу, поділяючи їх на чотири групи: лідерів інновацій; країни, що наздоганяють лідерів; поміркованих новаторів та новаторів зі скромними результатами. У 2011 р. Німеччина опинилася серед п'яти найпередовіших країн старого континенту (з показником інновацій на рівні 0,724). Вона посіла четверте місце після Швейцарії, Швеції та Данії (*Regierung prophezeit*, 2013). Такого високого рівня Німеччина досягла завдяки збільшенню фінансування дослідницьких програм за рахунок громад та підвищених витрат на дослідження та розвиток (I+P) у приватному секторі. У 2011 р. німецький уряд мети надав на ці цілі близько 2 млрд євро – більше, ніж у попередньому році. Водночас розмір бюджетних витрат на науку та освіту, дослідження та культуру становив майже 17 млрд євро. Незважаючи на фінансово-економічну кризу, до 2013 р. уряд збільшив ці витрати ще на 12 млрд євро і спрямував їх на розвиток високих технологій (high-tech) (*Weresa*, 2004. S. 255–259), особливо в галузі безпеки, клімату, енергії, здоров'я та комунікації (*European Commission*, 2012. S. 7). Також німецькі підприємства значно збільшили свої витрати на I+P. У 2011 р. вони інвестували понад 50 млрд євро (майже на 15% більше, ніж попереднього року), найбільше вклали підприємці з автомобільної галузі – близько 16 млрд євро. Найбільші інвестиції на наукові дослідження здійснила компанія Volkswagen (близько 7,2 млрд євро), одразу за нею ішли Daimler (близько 5,6 млрд євро) і BMW (близько 3,4 млрд євро) (*European Commission*, 2012). У рейтингу, що представляє 1000 компаній зі всього світу, класифікованих за розміром витрат на I+P, який щороку розробляє міжнародна консалтингова компанія Booz&Company, Volkswagen зайняв високе 11-те місце. За ним опинилися Daimler та BMW, займаючи відповідно 19-те та 28-ме місця. На верхівці цього рейтингу опинився японський концерн Toyota (www.bundesfinanzministerium.de, 2013).

Після німецької автомобільної промисловості значні витрати на інвестиції в наукові дослідження спостерігалися також у галузі електроніки та мікротехнологій. Цей, другий за величиною, промисловий сегмент у Німеччині витратив на I+P 13 млрд євро. Завдяки таким високим вкладенням у розвиток вдалося створити ринок, де 40% електроніки та продуктів у галузі мікротехніки не старіші за три роки. Сума у 6 млрд євро була витрачена на капітальні інвестиції, а наступні 2 млрд євро – на розвиток курсів та подальшу освіту. Всі ці інвестиції допомогли створити імідж Німеччини як найпривабливішої країни в Європі в інвестиційному сенсі. У щорічному дослідженні Ernst & Young «Огляд інвестиційної

привабливості країн Європи» (European Attractiveness Survey) у 2012 р. Німеччина посіла перше місце (результат 36%), випередивши Польщу (10%) та Велику Британію (8%) (*Germany Trade & Invest*, 2013). Значні інвестиційні ресурси було вкладено в наукові дослідження також у хіміко-фармацевтичній галузі. У 2011 р., попри наявну фінансово-економічну кризу, Німеччина інвестувала у цю промисловість загалом понад 8,8 млрд євро, з яких майже 4 млрд – у фармацевтичну промисловість. Порівняно з попереднім роком ця сума була на 6,5% вища, що відбилося у структурі зайнятості в цій галузі. Кількість робочих місць збільшилася на 3%. Тільки у фармацевтичній промисловості знайшли роботу понад 105 тис. осіб, а, порівняно з попереднім роком, це означало значне збільшення кількості нових робочих місць – на 2,2% (загалом 2 227 місць). Нині хіміко-фармацевтична галузь Німеччини посідає перше місце в Європі та четверте у світі за обсягами торгівлі (у 2010 р. – понад 180 млрд євро). Її випереджають лише Китай (694 млрд євро), США (584 млрд євро) та Японія (241 млрд євро). Після автомобільної та електротехнічної промисловості це третій за величиною сектор економіки Німеччини (Booz & Company, 2012. Р. 1–14).

Наступною галуззю, де німці ведуть перед, є галузь відновлюваної енергетики. Довгострокова енергетична стратегія Німеччини передбачає зменшення до 2050 р. рівня емісії газів на 80–95% порівняно з 1990 р. та збільшення частки відновлюваної енергії на ринку на 60%. Значну частину енергії буде отримано за рахунок вітроенергетики – у 2011 р. за обладнанням для цього виду енергетики Німеччина займала перше місце в Європі та третє у світі (після Китаю та США). Добре розвиненою галуззю промисловості є також біоенергетика. У 2011 р. це джерело постачало близько 8% загальних кінцевих витрат енергії, загалом із біомаси було вироблено 91% тепла. Німеччина посідає високі місця в рейтингах країн із високорозвиненими технологіями для виробництва «зеленої» енергії (2013). Країна лідирує в Європі щодо нових потужностей процесу когенерації (СНР, технологічного процесу, що дає можливість виробляти одночасно електричну енергію і корисну теплову енергію), і також посідає перше місце у світі щодо нових потужностей, які використовують «зелену» енергію (www.gtai.de, 2013).

Істотне значення для економіки Німеччини має також галузь інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Одні з найбільших інвестицій в І+Р у цій галузі вклала компанія SAP AG – міжнародне інформаційне підприємство, постачальник програмного забезпечення для бізнесу ERP. У 2011 р. загальна сума витрат на наукові дослідження

становила близько 2,06 млрд євро, що дало компанії SAP змогу посісти 51-ше місце в рейтингу, який щорічно визначає компанія Booz & Company (www.gtai.de, 2013). Іншим способом виміру інновацій країни є аналіз показника інновацій та інноваційної спроможності, що визначається Всесвітнім економічним форумом. У Загальному звіті конкурентоспроможності Німеччину оцінили дуже позитивно. Серед 144 країн вона посіла 7-ме місце, показник інновацій коливався близько 5,4 (шкала від 1 до 7).

На тлі інших країн добре вирізняється новаторська спроможність німецької економіки. У звіті Світового економічного форуму Німеччина опинилася на 3-му місці з результатом 5,7 – за Японією (5,9) та Швейцарією (5,8). За якістю дослідницьких установ, витратами на I+P та кількістю патентів Німеччина належить до країн із висококонкурентною економікою. У класифікації Світового економічного форуму вона посіла відповідно 10-те (перші три – Ізраїль, Швейцарія та Велика Британія), 4-те (за Швейцарією, Японією та Фінляндією) та 7-ме (перші три – Швеція, Швейцарія та Фінляндія) місця (*World Economic Forum*, 2012).

Тож, підсумовуючи, варто сказати, що Німеччина є однією з провідних країн у галузі інновацій. Вона займає одне з найвищих місць у відомих порівняльних дослідженнях, таких як Європейська таблиця результатів інновацій Європейської Комісії та Глобальний звіт щодо конкурентоспроможності Світового економічного форуму. Сильними сторонами німецької системи інновацій є численні інвестиції у дослідження та розвиток, високоякісна наукова мережа, що вимірюється, наприклад, кількістю патентів та публікацій та якістю науково-дослідних центрів. Завдяки цьому Німеччину зараховують до провідних країн у таких галузях, як автомобільна промисловість, електротехніка та мікротехнологія, фармацевтично-хімічна промисловість та відновлювана енергія.

Людський капітал

У процесі співробітництва у міжнародному масштабі істотне значення має також людський капітал та пов'язані з ним інвестиції, що ведуть до зміни вартості накопичених здібностей та умінь працівників і, отже, покращення якості цього фактора (www.gtai.de, 2013). Одним із основних методів вимірювання людського капіталу є аналіз урядових витрат на загальну освіту суспільства. У 2011 р. з державного бюджету Німеччини для цієї мети було виділено майже 107 млрд євро, у свою чергу в 2012 р. ця сума досягла рекордного рівня – 110,30 млрд євро, що у перерахунку на одного жителя становило 1356 євро, тобто – близько 5,3% ВВП. У 2013 р. значно збільшився рівень інвестицій у вищі навчальні заклади. В 2005 р.

для цього з державного бюджету було виділено близько 1,8 млрд євро, в 2011 р. ця сума коливалася в межах 3,1 млрд євро, а у 2012 р. становила понад 4 млрд, або близько 16% усіх витрат на вищу освіту. Однак, незважаючи на значне збільшення урядових витрат, у сфері освіти Німеччина порівняно з іншими високорозвиненими країнами продовжує залишатися на дуже низькому місці: в рейтингу, опублікованому ОЕСР у категорії публічних видатків на освіту, серед 34 країн вона посідає лише 26-те місце. Витрати німецького уряду на освіту становлять близько 10,5%, при тому, що в країнах ОЕСР вони у середньому коливаються в межах 13,0%, або 6,2% ВВП.

Позитивно оцінюється німецька система навчання у дитсадках та молодших класах. У 2012 р. німецький уряд виділив на неї на 0,1% більше за інші аналізовані країни, тобто 0,6% ВВП. У цей час нею були охоплені близько 96% дітей у віці чотирьох років і 89% у віці трьох років, що майже на 10% краще порівняно із середніми цифрами для країн ОЕСР (*World Economic Forum, 2012. S. 176–177*). Рівень освіти суспільства визначає й рівень людського капіталу. У Німеччині за останні роки помітно збільшилася кількість осіб із початковим рівнем вищої освіти. У 2011 р. вона досягла рекордного рівня – 517 тис. осіб. Водночас збільшилася кількість випускників вищих шкіл. Відсоток людей, які завершують ВНЗ без диплома, зменшився з 8,0% у 2006 р. до 6,5%, у 2010 р. Подібна тенденція спостерігалася також серед тих, хто складав випускні іспити. У 2010 р. атестати зрілості отримали майже 34%, на 3% більше порівняно з 2006 р. Професійний іспит після технікуму 2010 р. склало на 2,2% учнів більше, ніж у 2006 р. (збільшення з 13,4% до 15,2%). Отже, у 2010 р. майже кожен другий учень отримав диплом, який надає йому право на навчання на найвищому рівні чи на професію. Однак, незважаючи на кількість студентів, випускників вищих і середніх шкіл, що постійно збільшується, на тлі інших країн ОЕСР Німеччина виглядала далеко не кращим чином. Якщо кількість випускників ВНЗ у Німеччині за 1995–2010 рр. збільшилася з 14% до 30%, у країнах ОЕСР за цей час вона збільшилася у середньому з 20% до 39%.

У міжнародній конкурентній боротьбі важливе значення має структура зайнятості. Згідно із звітом ОЕСР, з 2012 р. Німеччина є єдиною країною серед індустріальних країн, де за 2008–2010 рр. рівень безробіття зменшився в усіх групах освіти. Якщо середній рівень безробіття в країнах ОЕСР збільшився з 3,3% до 4,7%, серед німецьких вчених він зменшився на 0,2% – з 3,3% до 3,1%, серед людей із середньою освітою – з 7,2% до 6,9% (у країнах ОЕСР – збільшення з 4,9% до 7,6%), серед людей з дуже низькою

освітою – з 16,5% до 15,9% (у країнах ОЕСР – збільшення на 3,7%, до рівня 12,5%). Як позитивний факт можна було відзначити меншу кількість осіб віком від 15–29 років, які ще не розпочали трудової діяльності та не здобувають освіти далі, близько 12% (у середньому 15,8% для країн ОЕСР). За показником зайнятості Німеччина у 2010 р. опинилася на 8-му місці серед 33 країн (рівень показника для вікової групи 15–64 роки коливався тоді в межах близько 71%, що означало збільшення зайнятості на близько 1% порівняно з попереднім роком та на 5,5% по відношенню до 2000 р.) (*Bildung auf einen Blick, 2012*).

Найвищий рівень зайнятості демонструє галузь послуг. У травні 2012 р. роботу в ній знайшли понад 30 млн осіб, тоді як у промисловості – близько 10 млн, у сільському господарстві – всього 660 тис. Найбільше людей працювало в машинобудівній промисловості та у т. зв. галузі high-tech (*Bildung auf einen Blick, 2012. S. 1–7*). У 2012 р. у цих секторах працювало понад 900 тис. осіб.

Підсумовуючи, зазначимо, що Німеччина довгий період працювала над досягненням високого рівня конкурентоспроможності людського капіталу. Кількість випускників вищих шкіл зростала, досягнутий високий рівень початкової освіти, низький рівень безробіття серед молоді, зростаюча зайнятість у галузі високих технологій – приклади ефектів від зростання інвестицій у школи та професійну освіту.

Конкурентоспроможність у зовнішній торгівлі.

Німецький експорт

Зовнішня торгівля є основою німецької економіки. Німеччина вже багато років посідає чільне місце у світі за оборотами у зовнішній торгівлі, а в післявоєнній історії практично завжди могла показати профіцит торговельного балансу. Додатково в період після падіння Берлінської стіни вартість експортованих товарів та послуг збільшилася майже втричі, з близько 350 млрд євро у 1990 р. до майже 990 млрд євро у 2008 р., що свідчило про зростаючу конкурентоспроможність німецької економіки. У 2003–2008 рр. саме Німеччина була найбільшим світовим експортером, випереджаючи США, Китай та Японію. Однак у 2009 р. вона втратила місце провідного експортера на користь Китаю. У 2009 р. Німеччина експортувала товарів на 18,4% менше, ніж минулого року, тоді як китайський експорт порівняно з 2008 р. збільшився майже на 18%. Різниця між експортом цих двох країн становила 30 млрд дол. на користь Китаю. Причиною втрати німецькою економікою становища лідера світового експорту став зрив глобального попиту високооброблених і технологічно просунутих продуктів (основні експортні продукти Німеччини) на ринках

найбільших торгових партнерів Німеччини, таких як США, Франція, Італія та Нідерланди (*Alle Branchen und dazugehörigen Unterbranchen*, 2013). У 2011 р. Німеччина спільно зі Сполученими Штатами посідала друге місце в рейтингу найбільших світових експортерів. Частка німецького експорту у всесвітньому експорті становила в цей період 8,1% і була лише на 2,3% нижча за частку Китаю, наразі світового лідера з продажу благ за кордоном. Експорт Німеччини десятки років поспіль слугує локомотивом економічного розвитку. Його участь у ВВП дуже висока, про що свідчать статистичні дані. У 2000 р. відсоткова участь експорту у ВВП Німеччини становила близько 28,7%, у 2007–2008 рр. утримувалася на рівні близько 40%. У 2009 р. унаслідок світової кризи частка експорту у ВВП Німеччини зменшилася до рівня, нижчого за 35% (*Chiny największym światowym eksporterem*. 2010). Однак вже у 2010 р. зросла майже на 5%. У 2012 р. рівень експорту перевищив 1 млрд євро, а його частка у ВВП збільшилася до рівня, вищого за 50%. Це означає, що за цей час кожен другий працівник у Німеччині працював для потреб експорту і що кожен другий євро надходив з-за кордону. Отже, німецька економіка сильно пов'язана зі світовою економікою, вона має величезний експортний потенціал і стабільне становище на міжнародній арені, через що значним чином впливає на економічний розвиток багатьох країн, причому не тільки європейських.

Зовнішня торгівля Німеччини головним чином базується на продукції промисловості, техніці середнього рівня (*Gazeta Wyborcza*, 2010), що вже багато років поспіль користується високою конкурентоспроможністю та великою довірою споживачів у всьому світі. Групу найчастіше експортованих товарів становлять: автомобілі та автомобільні частини (близько 17,5% усього експорту в 2011 р.), машини (15,4%), хімічні продукти (9,6%), точне обладнання (оптичне, електронне – 8,1%), електрообладнання (6,3%) та метали (5,8%). Скло, скляні вироби та кераміка – найрідше експортовані продукти (всього 1,2%). Отже, німецька економіка спеціалізується передусім на розвитку та виробництві складних промислових товарів, тобто високооброблених товарів, а головними галузями промисловості є виробництво автомобілів, машинобудування, електротехніка, хімічна та фармацевтична промисловість. Їх продукція має міжнародну репутацію, напис «Made in Germany» є символом високої якості продукції, відмінної техніки та інновацій. Найбільші підприємства Німеччини:

– в автомобільній галузі – Volkswagen, BMW, Audi, Opel, Porsche, Mercedes, Daimler Chrysler, MAN;

- у хімічній галузі – Bayer AG, BASF SE, Henkel AG & CO KGaA, Evonik, Linde und Merck;
- у машинобудівній та електротехнічній промисловості – Stihl, Robert Bosch AG, GEA Group, AEG, Siemens, Trebbiner Fahrzeug Fabrik AG;
- в інформаційній галузі – SAP AG, Deutsche Telekom (наприклад, T-Mobile);
- у сфері послуг – Deutsche Post DHL, Deutsche Lufthansa AG.

Економіка Німеччини вирізняється високим і постійно зростаючим рівнем міжнародної конкурентоспроможності, особливо у сфері продажу товарів та послуг за кордоном. Висока участь німецького експорту у світовому експорті свідчить про сильну позицію цієї країни на міжнародній арені (Pera, 2014). Сьогоднішня Німеччина є одним із головних ринків і не тільки в Європейському Союзі.

Висновки для України. Німецький досвід, особливо ж накопичений у перші десять років післявоєнної реконструкції економіки Західної Німеччини, може бути використаний у післявоєнній відбудові економіки України. Термін «німецьке економічне диво» (нім. Wirtschaftswunder) стосується діяльності та операцій, які були здійснені в німецькій економіці протягом кількох тижнів 1948 р. під керівництвом тодішнього міністра економіки Людвіга Ерхарда та міністра фінансів Фріца Шаффера. Серед них основні:

- грошова реформа (мета – зменшення інфляції шляхом скорочення грошової маси на 93% і відновлення вартості нової німецької марки – Deutschemark);
- лібералізація цін (мета – зробити ціни більш гнучкими та вивести економіку з рецесії);
- податкова реформа.

У результаті таких дій економічний устрій країни швидко змінився. Поступово було подолано злидні (зникли натовпи погано одягнених і голодних людей, плавно скорочувалося безробіття), почалося зростання промислового виробництва (за півроку – на 50%), зросли імпорт і експорт. Німеччина також отримала фінансову допомогу за Планом Маршалла, але її обсяг не перевищував 5% національного доходу Німеччини на той час, що становив 1,448 млн дол. США. Німецьке «економічне диво» забезпечило Німеччині позицію економічного локомотива Європи та процвітання для її громадян. Важливим чинником стало те, що обсяг репарацій, який довелося виплатити країні, був набагато нижчим за той, який було виплачено після Першої світової війни.

Коли в післявоєнній Німеччині зародилася християнська демократія, її першу програму сформулював домініканець Ебергард Велті (Eberhard Welty). Як зазначає Вольфганг Окенфельс (Wolfgang Ockenfels), ця програма читається «як концентровані принципи католицького соціального вчення, але в тлумаченні, що залежить від часу». Однак це не було формулою управління. Водночас для вирішення проблеми відновлення після воєнних руйнувань потрібні були конкретні дії, а не теоретичні тези. Тому вже в 1947 р. партія Ahlen CDU прийняла нову програму, націлену на соціалізм, хоча у ній і визнавалося право на власність і приватну ініціативу, з гаслом «Sicherheit – Keine experiment!» («Безпека – без будь-яких експериментів»).

Проте існувала реальна альтернатива і соціалізму, і лібералізму – ордолібералізм, розроблений представниками Фрайбурзької школи. Як слушно зазначає польський економіст Яцек Бартизель (Jacek Bartyzel), використання слова «лібералізм» у цьому випадку було дуже оманливим: його пов'язує «з (класичним і неокласичним) економічним лібералізмом лише віра в моральну, соціальну та економічну цінність приватної власності та вільного підприємництва».

Набагато точнішим виявився термін «соціальна ринкова економіка», запропонований у 1946 р. провідним представником Фрайбурзької школи Альфредом Мюллером-Армаком (Alfred Müller-Armack). Помилковим є представлення концепції Альфреда Мюллера-Армака як «зв'язування вільних ринкових дій з принципом вирівнювання соціальних відмінностей». Справедливі та однакові правила економічної свободи мали забезпечити вирішення соціальних питань. Програма ордолібералів передбачала й соціальну перебудову, що мала закріпити звичку до самодопомоги, підготувати якомога ширші кола населення до самостійного забезпечення свого існування, у формах, що не залучали державні інститути. Свідома політика економічного успіху і досягнення її результатів для всіх – це єдиний дієвий спосіб вирішення соціального питання та узгодження інтересів різних груп населення. «Суспільний» зміст проекту ордолібералів таким чином мав реалізуватися не завдяки діям держави, а внаслідок добровільного консенсусу, до якого дійшли вільні індивіди, що є незалежними, але прагнуть блага для всіх.

Відбудову Німеччини після Другої світової війни називають «німецьким економічним дивом». Його успіх значною мірою було досягнуто завдяки енергії, сміливості та рішучості однієї людини – професора Людвіга Ерхарда (Ludwig Erhard), який спочатку працював радником окупаційної влади США, потім міністром фінансів, віце канцлером і – нарешті – канцлером ФРН, забезпечивши німецькій

економіці належні умови для розвитку. Йому не подобався термін «економічне диво». Коли міг, він пояснював, що ніякого дива тут не сталося, це результат обдуманих рішень і їх послідовного виконання. Правда, вільна ринкова економіка мала забезпечити Німеччині розвиток і процвітання, але Ерхарду вдалося упровадити її всупереч волі своїх співвітчизників, усупереч чинному закону і, що найважливіше, – всупереч позиції влади союзників.

Економічна свобода, яку було дано німцям, суперечила їхнім виховним установкам та усталеним звичкам. Небагато країн, де соціалістичні ідеї та практика були би так глибоко вкорінені в серцях і розумі людей, як у Німеччині. Адже звідти вийшли Маркс і Енгельс. Там були дуже сильні соціалістичні партії, які обіцяли людям, що держава може і повинна вирішити всі їхні проблеми. І дуже багато німців у це вірили і вірять. Ось чому канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк (Otto von Bismarck) вирішив, серед іншого, що для запобігання революції необхідно запровадити значну частину реформ, які постулювали соціалісти, і насамперед соціальне забезпечення. Ідея, що виникла після Другої світової війни і ґрунтувалася на ринкових засадах економіки приватної власності, давала чудові результати навіть у майже повністю зруйнованій державі, із повністю зруйнованою демографічною структурою (більшість молодих німців працездатного віку загинули під час війни), з нестійкою психікою після поразки та усвідомленням грандіозності свого звірства. Звісно, можна стверджувати, що реанімація німецької економіки була би неможливою без американської крапельниці у вигляді Плану Маршалла, який став величезним фінансовим вливанням в економічний «кровообіг» реконвалесцента. Американська допомога аж ніяк не була необхідною умовою, а тим більше достатньою. Тож в чому сенс німецького «дива»? Було дивом, що в той самий час, коли соціалісти (і навіть комуністи) набирали популярності у Франції, Італії та Великій Британії, німці обрали Конрада Аденауера (Konrad Adenauer), а потім Людвіга Ерхарда (Ludwig Erhard) канцлером.

Список джерел

Bieńkowski, W. (2008). *Konkurencyjność gospodarki kraju; próba rewizji determinant i miar; Przyczyny zmian znaczenia czynników konkurencyjności*. In W. Benkowski, i inni (Red.), *Czynniki i miary międzynarodowej konkurencyjności gospodarek w kontekście globalizacji – wstępne wyniki badań* (nr 284, s. 8–9). Warszawa.

Bildung auf einen Blick 2012 – OECD- Indikatoren 2012. Länderüberblick: Deutschland. Paryż.

Booz & Company. (n.d.). *The 2012 Global Innovation 1000 Study: Making Ideas Work* (p. 1–14). Nowy Jork. www.booz.com/media/file/BoozCo_The-2012-Global-Innovation-1000-Study.pdf.

Cisz, K. (2004). *Zmiany w sektorze przemysłu*. In M. A Weresa (Red.), *Niemcy w Unii Europejskiej. Rola gospodarcza Niemiec* (tom 1, s. 159.). Warszawa.

Competitiveness and external imbalances within the euro area.(December 2012)_ Occasional Paper Series, No. 139, European Central Bank.

European Competitiveness Report 2013. *Towards knowledge-driven reindustrialisation*, Commission Staff Working Document SWD (2013) 347 final, European Commission 2013.

European Commission, Innovation Union Scoreboard 2011 (s. 7). Belgia. ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/ius-2011_en.pdf (24.03.2013).

Chiny największym światowym eksporterem. Gazeta Wyborcza. (2010, January 10). wyborcza.biz/biznes/1,100896,7437516,Chiny_najwiekszym_swiatowym_eksporterem.html

Gorynia-Pfeffer, N. (2016). Wybrane aspekty działalności innowacyjnej na przykładzie Niemiec - wnioski dla Polski. www.inepan.waw.pl.

Doing business 2014. (2012). Understanding regulations for small and medium-size enterprises, The World Bank Group, 11th edition, Washington.

Klimiuk, Z. (2013). *Trendy rozwojowe w gospodarce niemieckiej po 1990 r. Roczniki Ekonomii i Zarządzania*, 5(41), 57–87. Katolicki Uniwersytet Lubelski.

Kłosiński, K. (n.d.). Rozwój konkurencyjności gospodarek. In K. Kłosiński (Red.), *Konkurencyjność oraz rozwój w gospodarce* (s. 17–18). Lublin.

Mazurkiewicz-Pizło A.& Pizło, W. (2011). *Inspiracje teoretyczne konkurencyjności według Thünera, Marshalla, Portera*. In *Zeszyty Naukowe SGGW – Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej* (nr 93, s. 5–6).Warszawa.

Ministerstwo Gospodarki. Dział analiz i prognoz. (2013). *Koniunktura gospodarcza w wybranych krajach w okresie kryzysu finansowego* (s. 38–40). Warszawa.

Misala, J. (2006). Ewolucja międzynarodowej konkurencyjności gospodarki Niemiec oraz implikacje dla rozwoju powiązań gospodarczych z Polską. In M. A Weresa (Red.), *Międzynarodowa konkurencyjność Niemiec w rozszerzonej Unii Europejskiej* (s. 24–26). Warszawa.

Misala, J. (2009). *Historia rozwoju teorii i polityki konkurencyjności międzynarodowej* (s. 204–205). Warszawa.

Misala, J. (2011). *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki narodowej* (s. 15). Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.

Neumann, M. (2000). *Wettbewerbspolitik. Geschichte, Theorie und Praxis*, Betriebswirtschaftlicher Verlag Dr. Th. Gabler GmbH. Wiesbaden.

Pera, B. (2014). Międzynarodowy handel towarami zaawansowanymi technologicznie krajów «Wschodniego rozszerzenia» Unii Europejskiej w latach 2007–2012. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 369. Wrocław.

Radło, M.J. (2004). *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki. Uwagi na temat definicji, czynników i miar*. In W. Benkowski i inni (Red.), *Czynniki i miary międzynarodowej konkurencyjności gospodarek w kontekście globalizacji – wstępne wyniki badań* (nr 284). Warszawa.

Siebert H. & Klodt H. (2011). w ślad za: Misala, J. *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki narodowej* (s. 47). Warszawa.

Sporek, T. (2014). *Międzynarodowa konkurencyjność niemieckiej gospodarki narodowej i jej wpływ na powiązania z wybranymi liderami gospodarki światowej*. [W:] *Nowe zjawiska w gospodarce Niemiec i polsko-niemieckich stosunkach gospodarczych*, pod red. Olszyński, J. Bielig, A. Warszawa.

The Global Competitiveness Report 2013–2014.(2013). Klaus Schwab, World Economic Forum, Geneva.

Weresa, M. (2004). *Zdolność innowacyjna a konkurencyjność gospodarki Niemiec*. In M.A. Weresa (Red.), *Niemcy w Unii Europejskiej. Ekonomiczna rola Niemiec* (tom 1, s. 255–259). Warszawa.

Wernik, A. (2001). *Deficyty budżetowe i metody ich liczenia. Ekspertyza na zlecenie Biura Analiz i Ekspertyz Kancelarii Sejmu RP* (s. 5). Warszawa.

World Economic Forum (2012). *The Global Competitiveness Report 2012–2013* (s. 176–177, 512–514 oraz 518). www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf (13.03.2013)

Żołądkiewicz, A. (2012). *Działalność innowacyjna małych i średnich przedsiębiorstw w Niemczech na tle krajów unii europejskiej*. Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zarządzanie XXXIX. Toruń.

Bildung auf einen Blick 2012 – OECD-Indikatoren. (2012). Länderüberblick: Deutschland. Париж. s. 1-7.

Germany Trade & Invest. (2013). http://www.gtai.de/GTAI/Content/EN/Invest/_SharedDocs/Downloads/GTAI/Fact-sheets/Energyenvironmental/fact-sheet-green-hydrogen-mass-energy-storage-for-future.pdf (06.04.2013).

Alle Branchen und dazugehörigen Unterbranchen. (2013). <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/1248/umfrage/anzahl-der-erwerbstaetigen-in-deutschlandnach-wirtschaftsbereichen>

Леся Дідківська

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ІТАЛІЇ

Для вирішення завдань повоєнного відродження України важливими є історико-економічний аналіз та сучасна оцінка процесу відновлення італійського господарства після Другої світової війни. При цьому особливо цінним є не лише позитивний історичний досвід стабілізації соціально-економічної ситуації в повоєнній Італії та розвитку національного господарства. Важливим є і аналіз невдалих програм італійського уряду для недопущення бездумного копіювання історичного досвіду в майбутньому і розвінчання міфів. Наприклад, побутує хибне уявлення, що зовнішня допомога була панацеєю у порятунку економіки Італії. Насправді синергія зовнішнього патронатного впливу та внутрішніх зусиль зумовила стрімке піднесення італійської економіки, назване «економічним дивом». Тому успіх України сьогодні залежить передусім від солідарної співпраці держави, соціально відповідального бізнесу та громадянського суспільства.

Закономірним наслідком участі Італії у Другій світовій війні на боці країн Осі стала справжня національна катастрофа, що супроводжувалася втратою суверенітету, тривалими процесами економічної та політичної деградації. Чутливим соціальним викликом для італійців ще під час війни

стала примусова економічна еміграція (лише у 1943 р. 280 тис. італійців були силоміць переселені до Німеччини (*Джадт*, 2022. С. 44), передусім німці були зацікавлені у кваліфікованій робочій силі). Економічні потужності окупованих територій Італії виснажувалися і через вивезення в Німеччину промислового обладнання та життєво необхідних товарів. Війна суттєво зруйнувала економіку Італії, обсяг промислового виробництва скоротився вдвічі, найбільшої шкоди зазнала авіаційна та суднобудівельна промисловість. Рівень ВВП знизився до показників 1909 р., золотий запас країни був практично вичерпаний, зросла інфляція, поширилися тотальна корупція, спекуляція та «чорний ринок». Значних руйнувань зазнала транспортна інфраструктура, що призвело до втрати торговельних зв'язків (*Clough*, 1964. Р. 288–289). Так, внаслідок бомбардувань знищено половину залізничного рухомого складу, 90% портових споруд, 90% вантажних машин, 30% автобусів, 2965 великих і 5629 другорядних мостів, 50% обладнання суднобудівних верфей (*Romeo*, 1972. Р. 217).

Загрозливими в Італії були і втрати людського потенціалу. Загиблими та зниклими безвісти налічували до 500 тис. італійців, зросла кількість осіб з обмеженими фізичними можливостями. В останні місяці війни внаслідок репресій та самосуду над справжніми чи лише підозрюваними колаборантами загинуло близько 15 тис. осіб. Понад 50 тис. італійців потрапили за ґрати за фашистську діяльність, однак у 1946 р. більшість із них було амністовано. Посилилися еміграційні процеси, водночас повернення депортованих Німеччиною італійців італійський уряд гальмував через відсутність узгодженого плану дій аж до 1947 р. Нестача продовольства, голод (діяли продуктові картки, хлібна добова норма становила 150 г на особу), втрата житла (3 млн осіб) значно посилили соціальну напругу в суспільстві. І хоча Італія не могла гарантувати громадянам достатній рівень соціального забезпечення, всіляко перекладаючи цю функцію на роботодавців, усе ж державні витрати на соціальні послуги зросли з 3,3% у 1938 р. до 5,2% у 1949 р. Зокрема, через значний рівень безробіття (2 млн осіб) з 1945 р. було запроваджено обов'язкові виплати для всіх безробітних (*Джадт*, 2022. С. 96, 98).

У цих непростих умовах активізувалися політичні сили, консолідували свої зусилля громадяни, усвідомлюючи нагальну необхідність повоєнної відбудови господарства Італії, ліквідації інструментарію фашистської економічної політики та переходу до ліберальної економіки. Реальним у відродження італійської економіки був внесок християнських демократів на чолі з Альчіде де Гаспері, які здобули перемогу на парламентських виборах 1948 р. Еліти християнських демократів розробили національний

план повоєнної відбудови господарства Італії. Його основи були закладено у Програму Християнсько-демократичної партії під назвою «Реконструктивні ідеї християнської демократії», що була сформована під керівництвом Альчіде де Гаспері та поширена в італійському суспільстві в 1943–1944 рр.

Християнські демократи на чолі зі своїм лідером відстоювали становлення демократичного устрою в Італії в умовах децентралізації державної влади та територіального самоуправління на всіх рівнях, підтримували ідею соціального солідаризму, підкреслюючи спільну економічну зацікавленість роботодавців і працівників, які солідарно відповідальні перед суспільством. Очільник уряду особисто був прихильником свободи ринку, конкуренції та приватної ініціативи, однак ліві групи християнських демократів вимагали запровадження планової економіки та жорсткого державного контролю за її розвитком. На користь цього свідчили не лише парламентські дискусії, а й реальна слабкість тогочасного приватного капіталу.

Натомість залишалися досить сильними колишні фашистські державні інститути, що контролювали значний сегмент економіки. Новий уряд скористався промисловими та фінансовими ресурсами компаній та агенцій, що перебували у державній власності. В умовах гострого дефіциту капіталу та нагальної потреби в інвестиціях у різні галузі економіки державні ресурси спрямовувалися саме на розвиток промисловості, а сектор споживчих товарів і послуг залишався без уваги. Таким чином, домінування з 1930-х років гігантських державних об'єднань та реальна слабкість тогочасного приватного капіталу змусила християнських демократів підтримати державне втручання в економіку та поступове проведення реформ для переходу до ліберальної економіки. У зв'язку з цим принципи економічної політики, сформовані в Програмі Християнсько-демократичної партії, передбачали відмову від ухвалення радикальних рішень та ситуативну реакцію (від націоналізації до участі держави в акціонерному капіталі) на поточні виклики. Водночас вони акцентували на необхідності стимулювання розвитку приватного сектора економіки, вільного від державного втручання.

Віцепрем'єр-міністр Італії, очільник Міністерства фінансів Луїджі Ейнауді, відомий теоретик концепції вільного підприємництва, також був змушений запровадити політику жорсткого регулювання грошово-кредитної системи. Ця політика була спрямована на зменшення інфляції, стабілізацію національної валюти та нормалізацію економіки країни. Зокрема, було впроваджено систему валютного контролю, що включала

фіксацію валютного курсу, стимулювання зовнішніх валютних надходжень, обов'язковий продаж чи депонування іноземної валюти, накопичення валютних резервів, створення «фонду в лірах» для стабілізації національної валюти. Водночас італійський уряд, навіть в умовах зростання державного боргу, активно підтримував підприємців шляхом податкових пільг (доходи до бюджету становили лише 13–18% ВВП), інвестиційних субсидій та державних субсидій на кредитування. Державне споживання було скорочено до 11–15% ВВП, критично зменшилися військові витрати у зв'язку з заборонаю виробництва в Італії ядерної зброї, самохідних і керованих ракет, пристроїв для їх запуску тощо. Незважаючи на перспективу стабілізації макроекономічних показників, соціально-економічне становище простих громадян Італії залишалось настільки критичним, що межувало з гуманітарною катастрофою. Тому з 1947 р. країну розхитували страйки, демонстрації, популярності серед громадян набували комуністичні ідеї, зростала роль профспілок.

Прем'єр-міністр Італії Альчіде де Гаспері виступив за активне втручання США «для захисту інтересів Західної Європи та незалежності Італії» (Pratti, 2006. Р. 63). Очевидно, що саме ця країна могла надати Італії фінансову підтримку для розбудови країни та гарантувати її безпеку (Romano, 2002. Р. 148). У червні 1948 р. в італійській столиці було підписано італо-американську двосторонню угоду про надання Італії економічної допомоги за Планом Маршалла. Об'єм поставок за цією угодою передбачав надання товарів першої необхідності, сировини, промислового обладнання, безповоротної фінансової допомоги та кредитів на суму 1,5 млрд дол. США (11% від загальної суми економічної допомоги за Планом Маршалла), що дало можливість забезпечити базові гуманітарні потреби, відбудувати критичну інфраструктуру, оновити основні фонди підприємств, зміцнити підвалини приватної власності та ринкової економіки, створити передумови для модернізації економіки та її поступального розвитку.

США були зацікавлені у допомозі Італії, що була ключовою країною для протидії комуністичній загрозі в Західній Європі. Адже в Італії існувала найбільша комуністична партія поза межами Радянського блоку (її підтримка з 1946 р. по 1953 р. зростає з 19 до 23%). Крім того, американці претендували на отримання ринків збуту в цьому регіоні (Небрат, 2022. С. 15). Значну роль у залученні Італії до програми допомоги за Планом Маршалла відіграли численні італійські політичні емігранти в США, які сприяли посиленню співпраці між італійськими лідерами та американською адміністрацією. Конгрес США ухвалив рішення про розмір допомоги Італії на основі наданих країною відомостей про стан економіки,

втрати в роки війни, валютні резерви та плани щодо використання цієї допомоги. У подальшому італійці самостійно визначали напрями використання зовнішньої допомоги, американці залишили за собою тільки загальний моніторинг дотримання стратегічних цілей Плану. Американські спостерігачі лише безуспішно рекомендували урівноважити економічну та соціальну політику, послабити режим економії внутрішнього споживання, дозволити зменшення резервів, запровадити більш прогресивні податки. Натомість італійці спрямовували інвестиції у промисловість, енергетику, транспортне сполучення, сільське господарство, будівництво стратегічних об'єктів. Контроль за використанням коштів здійснювався через фонд під сумісним управлінням органів влади Італії та США, що акумулював і розподіляв економічну допомогу, вів облік потреб, спрямовував кошти в інтересах держави. Уже в 1949 р. американська допомога забезпечила 33,6% ВВП Італії. Загалом до середини 1950-х років США надали Італії безповоротної допомоги у розмірі 3,8 млрд дол., 744 млн дол. кредитів, виконали цільові замовлення на суму 544 млн дол.

Історія повоєнного відновлення Італії унікальна через державно-монополістичний капіталізм, який проявився передусім домінуванням гігантських державних об'єднань, які у післявоєнний період і отримали найбільшу частку американської допомоги за Планом Маршалла. У 1951 р. італійський уряд розробив і почав реалізовувати систему пріоритету, згідно з якою дефіцитна сировина, високотехнологічне промислове обладнання надавалися передусім монополістам. Формально підприємства подавали заявки у відповідні урядові організації, що вивчали виробничу програму підприємства, план капіталовкладень та експортний план. Однак першочергово задовольнялися заявки монополій, що виконували державні замовлення, у тому числі військові. Відновлення та розширення виробництва товарів військового призначення стали можливі у зв'язку з Корейською війною (1950–1953 рр.). Потреба США у сталі для літаків і танків додала індустріалізації в Італії прискорення та пожвавила економіку. Це стало можливим завдяки наявності в країні потужностей для військової промисловості, а військові замовлення США фінансувалися з американського бюджету.

За системою пріоритету наступними у черзі за сировиною та обладнанням перебували монополії, що випускали товари для цивільних. Так, із виділених американцями 154 млн дол. на закупівлю імпортного обладнання половина дісталася таким компаніям: «Фіат», «Едісон», «Монтекатині», «Фальк», «Смі», «Саде». Пріоритети у розподілі

американських кредитів також надавались монополіям, які отримали 85 млрд італійських лір, а малий та середній бізнес – у 8 разів менше. Наприклад, «Фіату» у рамках Плану Маршалла було надано 35% кредитів. І навіть на внутрішньому фінансовому ринку великі концерни мали перевагу в кредитуванні: отримали більшу частину з 600 млрд лір (45 млрд лір «Едісон», 29 млрд лір «Монтекатині», 23 млрд лір «Фіат»), зібраних у 1948–1952 рр. шляхом випуску акцій та облігацій (Железняк, 2022).

Позитивною була роль технократичних політичних еліт Італії, які виявилися достатньо сприйнятливими до нових підходів в економічній політиці та послідовними в її реалізації. Для втілення планів започатковувалися нові державні інституції (холдинги у нафтогазовій промисловості та машинобудуванні), а існуючі реорганізовувалися, а не руйнувалися (Інститут реконструкції промисловості, Національний інститут соціальної безпеки). За їх допомоги держава контролювала значні сектори італійської економіки, зокрема енергетику, транспорт, машинобудівну та хімічну промисловість, продовольчий сектор тощо. Крім того, ці підрозділи державного апарату забезпечували робочі місця для сотень тисяч італійців (на початок 1950 р. штат лише Інституту реконструкції промисловості налічував 216 тис. осіб). Водночас було націоналізовано провідні банки і промислові підприємств, що мали першорядне стратегічне значення для економіки країни. Державний інтервенціоналізм у промисловій політиці був спрямований передусім на форсування темпів нагромадження капіталу, технічного переозброєння промисловості, поживлення ринків та розвиток інноваційного підприємництва. В умовах панування моделі державно-монополістичного управління в економіці Італії відбулися прогресивні структурні зміни, що були спрямовані на створення високо-технологічних галузей: електротехніки, нафтохімії та автомобільної промисловості. Відповідно найбільшими були інвестиції в електротехнічну (63,4 млн дол.), металургійну (54 млн дол.), машинобудівну (51,2 млн дол.), текстильну (20,1 млн дол.) і хімічну (16 млн дол.) промисловість. Завдяки цьому за 10 років загальний об'єм промислової продукції збільшився на 87% та практично втричі перевищив довоєнний рівень. Італія перетворилася з аграрної на індустріально-аграрну високорозвинену державу.

Відновлення промисловості Італії актуалізувало питання опанування ринків збуту за межами країни. Оскільки зовнішньополітична діяльність італійського уряду на початковому етапі повоєнного відновлення господарства обмежувалась отриманням донорської міжнародної

підтримки, італійські монополісти почали лобіювати програму зовнішньоторговельної політики на найвищому рівні. Для стимулювання експорту було запроваджено державне страхування експортних кредитів та середньострокове кредитування експорту. До 1959 р. експортери страхували 70% експортних кредитів, а з 1959 р. – до 85%. У 1954–1959 рр. держава застрахувала експортних кредитів на суму близько 500 млрд лір. Так, свої ризики від можливих втрат монополісти змогли перекласти через державу на платників податків. Крім того, Міністерством зовнішньої торгівлі було запроваджено комплекс заходів щодо стимулювання експортної діяльності шляхом повернення частини податків. У 1955–1958 рр. посилювався експорт італійських промислових товарів на європейському ринку, до країн Латинської Америки, Близького Сходу та інших регіонів, завдяки чому значно зріс зовнішньоторговельний обіг Італії. Згодом завдяки синергії дій зовнішнього гравця, італійського політичного уряду та громадського руху країна активно долучилася до європейської економічної інтеграції (*Napolitano*, 2003. Р. 69), що стало важливим чинником внутрішньої економічної та політичної стабільності Італії. Цьому сприяв вступ Італії до Європейського платіжного союзу (1950), Європейського об'єднання вугілля і сталі (1951), Європейського економічного співтовариства (1957) та інших європейських об'єднань, що забезпечили їй стабільний ринок і дешеву сировину (*Spotts & Wieser*, 1986. Р. 264).

І хоча за рівнем розвитку економіка Італії стала четвертою у Західній Європі та шостою у світі, її надмірна монополізація (частка 140 найбільших промислових компаній у загальній сумі промислових капіталовкладень зросла з 15% у 1938 р. до 65% у 1951 р. і до 72% у 1954 р.) призвела до згорання середнього та дрібного бізнесу, поширення корупції, посилення соціальної напруги у суспільстві та диспропорцій в економічному розвитку і в ментальності громадян окремих регіонів Італії. Так, на півночі зосередилися промислові підприємства, зокрема машинобудівна галузь в цьому регіоні процвітала навіть під час війни, оскільки значні обсяги виробництва та інвестицій покривали будь-які збитки. Натомість південь Італії був здебільшого аграрним регіоном. Оскільки сільське господарство значно відставало від темпів розвитку промисловості (приріст сільськогосподарської продукції не перевищував 3% на рік), південь Італії став осередком бідності та соціальної напруженості для близько третини населення країни, яка проживала у шести областях південної частини Апеннінського півострова, на островах Сицилія і Сардинія.

Парламентський запит 1954 р. виявив, що 85% найбідніших сімей Італії жили південніше Риму (*Джадт*, 2022. С. 288).

Для розв'язання соціально-економічних негараздів півдня Італії християнськими демократами було розроблено п'ятирічний план розвитку сільського господарства та осушення боліт, що стало передумовою ліквідації засилля латифундій та справедливого розподілу земельної власності у процесі реалізації аграрної реформи (1950–1955) урядом Альчіде де Гаспері. Реформа була покликана вирішити нагальну проблему безземелля та злиднів селян, про що свідчили стихійні селянські виступи, самовільне захоплення ними поміщицьких земель тощо. До тотальної бідності італійських селян призвело те, що великі ділянки найкращих орних земель та пасовищ належали незначній кількості багатих землевласників, яких не цікавило ані соціальне становище селян, ані розвиток сільських територій, ані ефективне використання природних ресурсів, ані впровадження агрономічних знань у сільське господарство. Водночас модернізація та реорганізація капіталістичної індустрії диктувала необхідність ліквідації архаїчних форм сільського господарства, його ринкової переорієнтації, адекватно розвитку промисловості та всієї економічної системи. І якщо в індустрії було взято курс на державний монополізм, то аграрний сектор було демонополізовано.

Аграрна реформа передбачала викуп державою земельних наділів площею понад 100 га та її продаж громадянам на виплат (отримали 1,5 млн га землі) з метою утворення прошарку власників дрібних, середніх і великих товарних селянських господарств. Крім того, дозволявся вільний продаж поміщицьких земель і селянам навіть надавався державний кредит на їх придбання. Лише в 1952–1954 рр. частка державних капіталовкладень у сільське господарство зросла з 29,6 до 53% (*Marciani*, 1966. Р. 84–85). Однак на більшій частині колишніх великих сільськогосподарських угідь критично бракувало доріг, помешкань, був відсутній доступ до води, селяни не мали необхідних фінансових ресурсів для обробітку земель. Більше того, із 74 тис. га перерозподілених на Сицилії земель неродючими, а часто взагалі непридатними для вирощування культур були 95%. Розчаровані селяни залишали свої землі та мігрували в північні міста «італійського дива». Щоб запобігти цьому, уряд Італії ініціював створення окремого державного фонду Каси Півдня (1950) для централізованого фінансування економіки цього регіону на десять років (1952 р. пролонговано до дванадцяти років; збільшено грошовий фонд з 1000 млрд лір до 1280 млрд лір; дозволено іноземні позики). У рамках реформи планувалось побудувати близько 400 сіл, 1250

км доріг і системи зрошення, організувати мережу сільськогосподарських курсів. Роботи виконувалися на основі контрактів, фінансованих через Каси Півдня. Із цього ж фонду надавалися державні субсидії на розвиток регіону. Реалізація цієї урядової ініціативи забезпечила державне працевлаштування для італійців південного регіону Італії (до середини 1950-х років вони становили 60% державних службовців країни). Крім того, з'явилися спеціалізовані кредитні установи для південної Італії, запроваджено «полюси зростання» для стимулювання розвитку відсталого регіону, формування його галузевої та територіальної структури, підвищення інвестиційної привабливості, освоєння наукоємних виробництв, активізації інноваційного процесу тощо. У середині 1950-х років було ухвалено закон щодо підвищення пенсій та соціального забезпечення сільськогосподарських робітників. Хоча й не все заплановане вдалося реалізувати, було підірвано основи латифундизму, закладено підвалини ефективного розвитку продуктивного фермерського господарства, певною мірою підвищено ефективність сільськогосподарського виробництва (*Дідківська, 2022. С. 110*).

До 1958 р. основні засоби спрямовувалися на ліквідацію віджилих аграрних відносин і модернізацію сільського господарства, а згодом – на індустріалізацію півдня Італії. Завдяки урядовим зусиллям з'явилася транспортна інфраструктура, що поєднувала південь і північ Італії, зріс приплив приватних інвесторів в економіку регіону. Однак остаточно розв'язати проблему півдня країни так і не вдалося, його економіка залишалася залежною від промислової півночі країни, рівень життя населення цих частин країни кардинально відрізнявся. Масштабна еміграція італійців із півдня на північ країни призвела до браку в промислових містах півночі транспорту, житла, послуг, у тому числі освітніх.

Таким чином напруженим залишалося питання соціально-економічного становища громадян в усій Італії: на початок 1950-х років вартість життя за останнє десятиліття зросла в 50 разів, доходи населення були значно нижчими за прожитковий мінімум, пенсійні виплати ледь забезпечували виживання (1947 р. уряд створив Фонд соціальної солідарності для виплати додаткових надбавок до пенсій), кількість безробітних становила не менше 1 млн осіб, незважаючи на перманентну еміграцію італійців (у пошуках роботи та заробітків у 1946–1966 рр. країну залишили 6 млн осіб, у 1955–1971 рр. 9 млн осіб мігрували в межах країни). Низький рівень життя змушував дітей поповнювати лави робітників, ледь здобувши початкову освіту. У 1951 р. серед дітей, старших за тринадцять

років, школу відвідувала лише кожна дев'ята дитина. На тлі цієї лавини соціальних проблем і формувалася урядова соціальна політика. У 1946 р. було реорганізовано систему медичного страхування для фермерів-орендаторів та сільськогосподарських і промислових робітників, які отримали безкоштовну медичну допомогу, грошові відшкодування у випадку хвороби, фіксовану допомогу при народженні дитини, на похорон тощо. Критично не вистачало житла, тому 28 лютого 1949 р. Альчіде де Гаспері ініціював семирічний план створення житлового фонду соціального житла шляхом будівництва чи купівлі. Для його реалізації у рамках Національного інституту страхування було започатковано спеціальний житловий фонд (INA-Casa). 29 квітня 1949 р. ухвалено закон щодо страхування по безробіттю та трудової політики, була створена Центральна комісія з питань професійного навчання і допомоги безробітним, її функціонал включав моніторинг стану ринку праці та умов проживання безробітних. Розмір допомоги по безробіттю збільшився, а тривалість цих виплат зросла зі 120 до 180 днів, страхування по безробіттю поширилося і на робітників, зайнятих у сільському господарстві.

До 1957 р. національний дохід Італії зріс на 40%, а зарплата робітників – лише на 10%. У зв'язку з цим посилилася роль масового робітничого руху, що домігся зростання рівня заробітної плати, покращення системи соціального забезпечення та збільшення розміру пенсій. Під впливом нової хвилі страйків 1960 р. було ухвалено закон про рівну оплату праці чоловіків та жінок, заборонено звільняти жінок з роботи після їхнього заміжжя, уведено 40-годинний робочий тиждень, підвищено заробітні плати, робітників і службовців зрівняли у праві на медичне обслуговування тощо. Позитивну роль відіграла низка законів про пенсійне забезпечення наймитів, ремісників та домогосподарок. З метою запобігання соціальним вибухам формувалася корпоративна соціальна політика, складовими якої були ацієндалізм (безкоштовні акції підприємств працівникам як винагорода за сумлінну працю) та патерналізм (антистрайкові премії, подарунки, спеціальні виплати, будівництво дешевого житла та дитячих установ тощо). Посилилося партнерство держави з професійними організаціями роботодавців та робітників, збільшилися державні інвестиції в освіту, будівництво житла, транспортну інфраструктуру, телебачення, телефонну мережу тощо. Таким чином, зусиллями багатомільйонних страйків і демонстрацій в Італії зароджувалася модель соціально орієнтованої ринкової економіки.

Висновки. Історичний досвід повоєнної відбудови господарства Італії урядом Альчіде де Гаспері цікавий для сучасної України тим, що є орієнтиром успішного порятунку країни з прірви воєнної руїни, знищеного господарства, засобів виробництва та інфраструктури, системних соціальних проблем, загрози зовнішнього втручання у політико-економічній устрій незалежної держави. Еліти християнських демократів сформували нову політичну культуру, систему суспільних цінностей, заклали підвалини економічного процвітання та соціальної стабільності Італії, сприяли становленню середнього класу як гаранта політичної стабільності та стійкого економічного розвитку країни, інституційних та світоглядних основ майбутнього Європейського Союзу, що базувалися на християнських принципах – солідарності, відповідальності, субсидіарності та соціальної справедливості.

Особливості механізму розподілу американської допомоги в Італії також представляють інтерес в умовах розроблення стратегії повоєнного відновлення економіки України за участі країн-партнерів. Важливо ставити отримання допомоги та програму дій у залежність від структурних економічних реформ, пріоритетів оновлення капіталів і модернізації виробництва, врахування національної економічної ментальності. Україна повинна скористатися цим історичним моментом не просто для відтворення зруйнованого війною господарства, – необхідно орієнтуватися на довгостроковий інноваційний економічний розвиток та позиціонувати себе стратегічним союзником і партнером західного світу в майбутньому. Адже Італія свого часу не стала перманентно залежною від фінансової допомоги США, незважаючи на отримання широкомасштабної допомоги за Планом Маршалла, а перетворилася на самостійну європейську країну з конкурентоспроможною економікою. Водночас План Маршалла став першим щаблем трансатлантичної інтеграції для Італії та Європи загалом, і сьогодні Україна могла би використати таку можливість для свого політичного та економічного зміцнення, входження в Європейський Союз і НАТО.

Корисним для України, схід та південь якої зазнав тотальних руйнувань, є італійський досвід вирівнювання регіональних диспропорцій у економічному розвитку задля досягнення національної цілісності та єдності. Для стимулювання економічного розвитку півдня Італії, формування його галузевої та територіальної структури, підвищення інвестиційної привабливості, освоєння наукоємних виробництв, активізації інноваційного процесу уряд ініціював створення окремого державного фонду Каси Півдня (1950) та спеціалізованих кредитних

установ, запровадив «полюси зростання» тощо. Національна стратегія повоєнного відновлення України повинна включати окрему програму розвитку деокупованих територій півдня та сходу нашої держави відповідно до пріоритетних цілей і галузей – драйверів реконструкції цих регіонів.

Уряд, підприємці та громадянське суспільство повинні спрямувати особливі зусилля на розбудову соціальної держави, враховуючи у цьому контексті історичні помилки повоєнної Італії. Так, післявоєнні злидні перманентно дестабілізували політичну та економічну ситуацію в країні, аж до 1980-х років сприяли поширенню комуністичних настроїв. Очевидно, що завдання стабілізації соціально-економічного становища громадян на першому етапі глибинної реструктуризації економіки країни, реалізації великих інвестиційних проєктів з тривалим терміном окупності є непростим для еліт, адже неминуче виникає майнове розшарування, соціальне напруження, диспропорції регіонального розвитку тощо. Водночас розрахунок має бути не лише на прогресивне лідерство політичних еліт, важлива солідарність та кооперація соціально відповідального бізнесу, недержавних організацій та громадян, здатних до відмови від патерналістських очікувань, усвідомлення загальнонаціональних пріоритетів.

Заслуговує на увагу і досвід повоєнного реформування аграрного сектора економіки Італії з проєкцією на сучасні виклики у вітчизняному агросекторі. Важливість цього питання посилюється зацікавленістю західних партнерів у продовольчій безпеці світу, що неможливо забезпечити без участі України. На відміну від довоєнної Італії в сучасному українському сільському господарстві ще до війни інновації в рослинництві та тваринництві активно впроваджувалися не лише в агрохолдингах, а й навіть у невеликих компаніях, зокрема такі, як роботизовані ферми, дрони-обприскувачі, безпілотні технології, точне землеробство тощо. Однак логістика, прив'язана до морських портів, була зруйнована блокадою портів російськими загарбниками. Тому для диверсифікації шляхів експорту української сільськогосподарської продукції необхідна розбудова сучасної транспортної інфраструктури. В умовах глобального потепління клімату Україна потребуватиме будівництва системи іригації. Крім того, актуалізується посилення спроможностей промислового сектора щодо переробки аграрної сировини, розвитку органічного землеробства тощо. Тобто йдеться про перехід економіки на якісно новий рівень розвитку з інноваційним проривом, що

часто уможлиблюється в умовах виходу з особливо складних кризових ситуацій.

Список джерел

- Clough, S. B. (1964). *The Economic History of Modern Italy*. N.Y.
- Marciani, G. E. (1966). *L'esperienza di riforma agraria in Italia*. Roma.
- Napolitano, G. (2003). *Europa politica: il difficile approdo di un lungo percorso*. Donzelli Editore.
- Pratti, G. (2006). *Italian Foreign Policy, 1947–1951. Alcide De Gasperi and Carlo Sforza between Atlanticism and Europeanism*. Bonn.
- Romano, S. (2002). *Guida alla politica estera italiana. Da Badoglio a Berlusconi (2 ed.)*. Rizzoli.
- Romeo, R. (1972). *Breve storia della grande industria in Italia, 1861–1961*. Bologna.
- Spotts, F., Wieser, T. (1986). *Italy, a difficult democracy*. Cambridge University Press.
- Бурліцька, О. (2004). Еволюція італійської моделі економіки у другій половині ХХ ст. [Дис. канд. екон. наук, Тернопільський державний технічний університет імені Івана Пулюя].
- Джадт, Т. (2022). *Після війни. Історія Європи від 1945 року*. Наш Формат.
- Дідківська, Л. В. (2022). Італійське «економічне диво»: успішний досвід управління повоєнним відновленням. *Історія народного господарства та економічної думки України*, (55), 102–116. <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.102>
- Железняк, Я. (2022, 13 квітня). *5 історій економічного успіху після війни: світовий досвід для України*. LB.ua. https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_uspihu_pislya.html
- Калитчак, Р. (2004). *Італійський регіоналізм у контексті європейських інтеграційних процесів* [Дис. канд. політ. наук, Львівський національний ун-т ім. Івана Франка]
- Копійка, В., & Шинкаренко, Т. (2001). *Європейський Союз: заснування і етапи становлення*. Ін Юре.
- Небрат, В. В. (2022). Американська політико-економічна доктрина у повоєнній відбудові Європи (друга половина 1940-х – початок 1950-х років): історичні уроки для України. *Історія народного господарства та економічної думки України*, (55), 9–38. <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.009>
- Перепелиця, Є. (2007). *Українсько-італійське міждержавне співробітництво в контексті європейської інтеграції (1991–2006 рр.)* [Дис. канд. іст. наук, НАН Інститут історії України].
- Саблук, В. В. (2010). Співробітництво між Італією та Україною у торгівельно-економічній сфері: історичні витоки та засадничі параметри сучасності. *Гілея*, (38), 96–102.

Тетяна Боднарчук

СТИМУЛЮВАННЯ ЕКСПОРТУ В СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: ДОСВІД КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

У повоєнний період розвиток національних економік країн Західної Європи характеризувався низкою негативних тенденцій, серед яких: значне скорочення обсягів національного виробництва, дефіцит продовольства, сировини, товарів споживчого та виробничого призначення, дестабілізація платіжних систем та валютно-фінансових відносин, значні інфляційні коливання, втрата конкурентних позицій на зовнішній арені тощо. За таких умов виробничі потужності відновлювалися повільно, зберігалися низькі темпи нарощування експорту та негативний стан торговельного й платіжного балансів, формувалася висока залежність західноєвропейських економік від імпорту продовольства, матеріалів, сировини, машин та обладнання, капіталу. Країни Західної Європи мали дестабілізовану економіку, зруйновану господарську інфраструктуру, втрачені зовнішні ринки та колонії. Континент став повністю залежний від американських кредитів та технологічного імпорту: 3/4 золотовалютних резервів було зосереджено у США; з 1948 по 1952 рр. від США надійшло 17 млрд дол. фінансової допомоги, що дорівнювало 1,8% американського ВВП; повоєнний рівень європейського виробництва становив лише 46% американського (Berend, 2020); повоєнна заборгованість європейських урядів перед американським досягла 10 млрд дол. (Масленников, 1949). Західна Європа повністю втратила економічну та фінансову вагу.

Проблема подолання імпортозалежності та стратегічна роль експорту у забезпеченні реконструкції європейського господарства вимагали безпосередньої урядової підтримки національного виробництва, що у перші повоєнні роки здійснювалося через націоналізацію окремих сфер промисловості, налагодження державно-приватного партнерства, виробниче субсидування, пільгове оподаткування, пряме фінансування підприємництва, стимулювання іноземного інвестування тощо. Потужна підтримка західноєвропейської економіки, що надавалася в рамках Плану Маршалла, була скерована на розвиток промислового виробництва, зростання інвестицій, вирішення валютних та податкових проблем (Сапорта & Сорія, 1969). Американський капітал вкладався як у відновлення дочірніх підприємств власних корпорацій, які існували ще до війни, так і старих європейських заводів і фабрик.

Державна підтримка економіки мала національні особливості впровадження. У Великій Британії посилення державної присутності в економіці на практиці здійснювалося насамперед шляхом націоналізації промислових корпорацій, шахт, залізниць, комунальних підприємств, транспортних компаній тощо. Лейбористський уряд Англії поставив за ціль встановлення централізованого контролю над галузями промисловості та сферою соціально-економічних послуг. Політико-економічною доктриною П'ятої Французької республіки став дирижизм, скерований на розширення державного сектора та впровадження механізму індикативного планування економіки. З цією метою було створено так звані «комісії вертикальної модернізації» для кожного сектора економіки, що об'єднували урядовців, профспілкових діячів та підприємців, а також комісаріат планування під керівництвом Жана Моне (*O'Hara, 2009*). За доволі короткий час французьким урядом було націоналізовано повітряне сполучення, банки, страхові компанії, комунальні підприємства, шахти, військові заводи, літакобудівні та автомобільні компанії. Фактично уже на травень 1946 р. у державній власності перебувала п'ята частина виробничих потужностей Франції (*Judt, 2005*). Відсутність сталого ринку приватного капіталу сприяла активізації державної інвестиційної діяльності, при цьому головними реципієнтами урядових коштів виступали великі промислові підприємства, що мало сенс для стимулювання довгострокового розвитку економіки.

Цікавим є досвід Західної Німеччини, де успішно реалізована державна стратегія довгострокового розвитку стала основою економічного поступу. Повоєнна політика європейських лідерів щодо Західної Німеччини мала на меті не відновлення виробничого потенціалу, а навпаки – план деіндустріалізації країни: було заборонено виробництво зброї, морських суден, літаків, бензину тощо (*Janik, 2021*). Проте досить швидко країни-союзники відмовилися від низки обмежувальних заходів щодо німецької економіки, усвідомлюючи її стратегічне значення для стабілізації всього європейського господарства. Німецька політика повоєнної відбудови базувалася на принципах господарської доцільності та соціальної справедливості. У першу чергу наголошувалося на активній державній підтримці виробництва товарів народного попиту, а також допускалося стратегічне планування важливих галузей господарства. Урядом було взято курс на децентралізацію, декартелізацію та, певною мірою, «американізацію» німецької економіки. З метою відновлення національного виробництва було проведено низку заходів, серед яких уведення твердої грошової одиниці (грошова реформа 1948 р.),

лібералізація цін, скорочення військових витрат, зниження податкового навантаження підприємницького сектора, формування сприятливого інвестиційного клімату, розвиток системи соціального партнерства та захисту приватної власності тощо. Було реалізовано ефективну конкурентну політику, зокрема, створено систему відповідних антимонопольних органів та ухвалено законодавство, що обмежувало картельні угоди та можливості корпорацій зловживати своїм монопольним становищем (*Nientiedt, 2020*). Як інституційний орган створено Федеральне відомство боротьби з картелями, що мало доволі широкі повноваження, у тому числі навіть забороняти діяльність певної компанії чи асоціації, якщо вона суперечила принципам ринкової економіки (*Janik, 2021*).

У міру відновлення виробництва економічна політика західно-європейських урядів змінювалася у бік жорсткішого захисту національних інтересів та обмеження імпорту, що забезпечили фіскальні та фінансові інструменти, прямий вплив на ціни з метою їх фіксації та заморожування, проведення рестрикційної монетарної політики, обмеження кредитування приватних осіб та підприємництва, адресне скерування державної фінансової підтримки, високі ставки митних тарифів на імпорт окремих груп готової продукції. Починаючи з 1950-х років впроваджувалися заходи щодо деякого обмеження іноземних інвестицій з метою захисту національного виробництва, зокрема, через стягнення та посилення інвестиційних податків, систематичні адміністративні перевірки, політику вилучення тощо.

Важливу роль у відновленні конкурентних позицій країн Західної Європи відіграла й відповідна зовнішньоторговельна політика, а також інтеграційні процеси. США займали лідерські позиції щодо розбудови нової системи торговельно-економічних відносин, зокрема, на засадах паритетності, збалансування економічних ресурсів, раціоналізації структури міжнародної торгівлі, забезпечення рівності країн у реалізації національних інтересів тощо. У рамках Плану Маршалла, через систему двосторонніх зв'язків та діяльність міжнародних економічних організацій американський уряд забезпечив потужну підтримку повоєнного відновлення країн Західної Європи, сприяючи налагодженню виробничо-торговельної взаємодії, розгортанню інтеграційних процесів та просуванню політики торговельної лібералізації. Водночас в умовах дестабілізації виробництва зовнішня торгівля набувала «одностороннього» характеру, що оприявило загрозу торговельно-економічної експансії європейських ринків з боку США і тим самим визначило

скерування зовнішньоторговельної політики на захист національних інтересів, продовольчо-сировинне забезпечення внутрішнього ринку та досягнення довоєнних експортних позицій.

У перші роки повоєнної відбудови зовнішньоторговельна політика англійського, французького, бельгійського та інших європейських урядів була скерована на налагодження активних торговельних зв'язків із США, частково з Канадою, Австралією, Новою Зеландією, країнами Південної Америки – із необхідності подолання повоєнного «товарного голоду»: Європа відчувала гостру потребу як у товарах народного споживання, так і у засобах виробництва. До Західної Європи спрямовувалося продовольство, паливо, металургійна продукція, промислове, сільськогосподарське та транспортне обладнання, вовняні та бавовняні товари, меблі, посуд, скляні та медичні вироби тощо. Через невеликі обсяги експорту з країн Західної Європи американо-європейська торгівля характеризувалася значним дефіцитом торговельного балансу, який, зокрема, у 1946–1947 рр. становив 6,5 млрд дол. (Масленников, 1949), при цьому на Велику Британію припадало 25%, Францію – 21,5%, Бельгію – 10,8% тощо. Тим не менше, навіть така «одностороння» торгівля забезпечувала приплив необхідної продукції масового споживання, продовольства, стратегічних видів сировини та обладнання для виробничих галузей.

Американо-європейська торгівля ускладнювалася проблемою фінансування торговельних операцій: у повоєнні роки європейські країни відчували нестачу долара. Оплата імпорту здійснювалася здебільшого за рахунок прямої фінансової підтримки США, насамперед у формі середньострокових кредитів (на 5–10 років) за гарантування Світового банку. Значна частина товарних закупівель фінансувалася асигнуваннями в рамках Плану Маршалла. У перший рік дії програми повоєнного відновлення Європи на кредити було виділено 4875 млн дол., при цьому Велика Британія отримала 25,8% від суми, Франція – 20,3%, Нідерланди – 10,2%, Західна Німеччина – 8,5%, Бельгія і Люксембург – 5,1% (Масленников, 1949). У 1948 р. американський уряд виділив країнам Європи ще майже 4 млрд дол. асигнувань на придбання продукції, у тому числі 55,6% від суми припало на оплату імпорту з США, 15,8% – з Канади, 8,2% – з латиноамериканських країн, 7% – з країн – учасниць плану Маршалла, 5,4% – з інших держав (Масленников, 1949). У 1949–1953 рр. фінансова допомога США для європейських країн сумарно становила 19,5 млрд дол. (Köves, 1997). Знову ж таки кошти спрямовувалися переважно на оплату американського імпорту, який порівняно із довоєнним рівнем зріс у чотири рази. Зовсім незначна частка іноземного ввезення оплачувалася

за рахунок зворотного вивезення. До прикладу, до війни країни Західної Європи покривали за рахунок експорту 54% свого імпорту із США, проте за перше півріччя 1947 р. відповідний показник становив тільки 20%.

В умовах посилення імпортозалежності, нарощування дефіциту американо-європейської торгівлі, вичерпання золотовалютних запасів та іноземних кредитів країни Західної Європи (зокрема Велика Британія, Франція, Бельгія) ввели імпорتنі обмеження на товари із США та скерували свою зовнішньоторговельну політику у напрямі налагодження системи регіональних торговельних зв'язків на засадах білатеризму. Це мало би закласти основу міжєвропейського обміну та сприяти подоланню товарної залежності регіону від США. До 1947 р. було укладено низку угод про прямі товарні поставки між європейськими державам. Такі договори підписувалися на принципах монетарного балансу, взаємного сприяння, захисту національних інтересів та виграшу кожної зі сторін. Водночас укладення їх не завжди було можливе. До прикладу, на Західну Німеччину у повоєнні роки припадала майже третина американського експорту. Уряд США розглядав зовнішню торгівлю як засіб відновлення німецької економіки та, відповідно, виплати нею репарацій. Водночас налагодження торговельних зв'язків Західної Німеччини з іншими європейськими державами було ускладнене її входженням до доларової зони. Зокрема, скандинавські країни, зацікавлені у співробітництві, не могли платити за німецькі товари у доларах, а німці, відповідно, не могли купувати їхню продукцію. Через цей факт іншим країнам Європи, зокрема Бельгії та Нідерландам, було важко укласти торговельні договори із Західною Німеччиною, що гальмувало розвиток зовнішньоекономічних зв'язків у регіоні загалом. Така ситуація була обумовлена ще й відповідною зовнішньоторговельною політикою англійського та французького урядів, що, як уже зазначалося, у перші повоєнні роки мала на меті перетворення західної території Німеччини на сировинно-продовольчого виробника. Зокрема, у 1947 р. 71,5% експорту з об'єднаної англо-американської зони становили вугілля та деревина. Промислове виробництво досягло тільки 1/3 рівня 1936 р., а у 1948 р. – 40% (Дзвидсон, 1950). До Німеччини спрямовувалася сировина для переробки та реекспорту, що давало значні прибутки. Зокрема, із США завозилася бавовна для переробки та вивезення в Афганістан, з Кіпру – мідні концентрати для переробки та подальшого реекспорту до Великої Британії. Водночас після війни до Західної Німеччини іммігрувала значна частина біженців зі східної частини – сільське господарство не могло забезпечити населення продовольством за такого значного приросту. Це посилювало потребу відновлення

виробництва з метою експорту та оплати сировинно-продовольчого імпорту (Девідсон, 1950).

У міру відновлення промислового виробництва та з метою його захисту західноєвропейські уряди зберігали високі ставки митних тарифів на імпорт окремих груп готової продукції; посилювалося внутрішнє оподаткування для іноземних виробників; вивезення продукції підтримувалося через експортне кредитування та субсидування. Стимулювала експорт і девальвація європейських валют, що також слугувала забезпеченню від відпливу за кордон золота, зменшувала тягар зовнішньої заборгованості та створювала сприятливі умови для припливу прямих інвестицій. Вивізна торгівля підтримувалася й активним відновленням транспортної інфраструктури. Зокрема, у повоєнний період уряд Великої Британії розгорнув кампанію щодо відновлення торгового флоту. Втім, програма англійського торговельного суднобудування не була масштабною як через незначні обсяги національного експорту, так і через те, що згідно з Планом Маршалла 50% американських товарів, які становили основу західноєвропейського імпорту, мали доставляти на судах США.

Поступове відновлення європейськими державами промислового виробництва та експортних позицій сприяло їх залученню до інтеграційних процесів та переорієнтації зовнішньоторговельної політики до лібералізації, що здійснювалося через зниження митно-тарифних бар'єрів, укладання багатосторонніх торговельних угод, підписання договорів про режими найбільшого сприяння. Фактично План Маршалла став одним із перших та основних механізмів залучення Європи до міжнародних інтеграційних процесів та запуску регіональних об'єднань. Ще у 1945 р. під егідою США було утворено Організацію Об'єднаних Націй, основне гасло якої зводилося до забезпечення миру й безпеки, що вимагало об'єднання країн на глобальному рівні та налагодження тісної різногалузевої співпраці. Зрозуміло, що стимульовані інтеграційні процеси сприяли досягненню американських інтересів, серед яких – посилення політичної та економічної гегемонії через просування на нові ринки збуту, розширення географії активних торговельних зв'язків, фінансово-економічне посередництво, пряме іноземне інвестування тощо. Однак економічна інтеграція становила загальний інтерес для всього капіталістичного світу і була покликана забезпечити розвиток економіки на засадах процвітання, миру та взаємовигоди. В умовах конфронтації двох ідеологій (капіталістичної та соціалістичної) та початку «холодної війни»

міжнародна інтеграція розглядалася як засіб формування нового політичного порядку та механізм довготермінових безпекових гарантій.

У 1947 р. було створено Організацію економічного співробітництва та розвитку, цільовими орієнтирами якої стали розроблення планів відбудови та посилення торговельної лібералізації. У 1948 р. з ініціативи США 23 країни світу, зокрема й західноєвропейські, затвердили ГАТТ – правила міжнародної торговельної взаємодії, що ознаменувало курс на послаблення протекціоністського захисту національних ринків. Зокрема, до кінця 1940-х років загалом у світовій торгівлі було скасовано понад 45 тис. митно-тарифних обмежень та заборон (*Diebold, 1962*). Процес продовжувався й у роки подальшого повоєнного відновлення, що дало країнам Західної Європи змогу посилити власні позиції на ринках країн, що розвиваються, а також частково витіснити американський імпорт. Уже з 1950-х років зросло постачання європейськими виробниками на зовнішні ринки технологічної продукції та предметів розкоші, зокрема, промислових та сільськогосподарських машин та обладнання, локомотивів, автомобілів та запчастин до них, літаків, суден, хімічної й текстильної продукції, ліків, годинників тощо (*Deu, 1945*). У зворотному напрямі завозилися сировина та продовольство. Попри торговельну лібералізацію, країни залишали за собою право впроваджувати конструктивні протекціоністські заходи з метою захисту національних інтересів. Зокрема, відповідно до положень ГАТТ дозволялося відхилення від лібералізму для досягнення таких цілей економічного розвитку, як повна зайнятість, стабілізація сільського господарства та промисловості, реструктуризація економіки, національна безпека (*Сапорта & Сорія, 1969*).

Елементом міжнародної інтеграції були й регіональні інтеграційні процеси, що охопили територію Західної Європи. Дедалі більшої популярності набувала концепція європейської єдності як основи побудови нової моделі миру в певному регіоні та протистояння націоналістичним ідеологіям. Першим кроком стало заснування у 1949 р. Ради Європи, що інституційно закріпила курс на розвиток демократії та захист прав людини. Необхідність регіонального об'єднання Європи була зумовлена й політичною напруженістю в регіоні: після війни сформувалися два ідеологічні блоки («західний» під егідою США та «східний» на чолі з СРСР), які різнилися політичними та економічними підходами до державотворення. Утворювалися військові союзи: НАТО (Організація Північноатлантичного договору) на Заході та Варшавський договір (Організація Варшавського договору) на Сході. Франція та Німеччина намагалися створити економічний альянс, який би забезпечив

реалізацію національних економічних інтересів країн та посилення їх конкурентних позицій на міжнародній арені. Таким чином, у 1951 р. Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Бельгія та Люксембург створили Європейське об'єднання вугілля та сталі. З огляду на таке досягнення уряди означених країн вирішили поширити економічну угоду на інші сектори економіки. Як наслідок, у 1957 р. було підписано Римську угоду про створення Європейського економічного співтовариства. Того ж таки року укладено угоду щодо заснування Європейського співтовариство з атомної енергії, початковою метою якого було створення спеціалізованого європейського ринку ядерної енергії. Ще 1950 р. було створено Європейський платіжний союз, що забезпечив перехід до багатосторонніх платежів та зниження торговельних бар'єрів міжєвропейської економічної співпраці. Таким чином, описані кроки щодо регіональної інтеграції заклали фундамент побудови єдиної та консолідованої Європи, що стало однією з важливих детермінант її повоєнного розвитку.

Державна підтримка національного виробництва країн Західної Європи, ефективна зовнішньоторговельна політика та активізація інтеграційних процесів сприяли досить швидкому нарощуванню європейських виробничих потужностей та, відповідно, формуванню умов для імпортозаміщення та інтенсифікації експорту. До прикладу, у 1946 р. обсяг англійського промислового виробництва становив 90% від показника 1937 р., у 1947 р. – уже 98%, у 1948 р. – 110%. Це мало наслідки для англійського експорту: до війни країна вивозила 28% машин та обладнання, у 1947 р. – 32%, у 1948 р. – уже 36%, на зовнішній ринок постачалося до 70% автомобілів, у 1,5–2 рази більше текстилю, ніж на внутрішній (Масленников, 1949). За два повоєнні роки значний приріст виробництва відбувся й у інших західноєвропейських державах (табл. 1).

Таблиця 1

**Приріст промислового виробництва країн Західної Європи
у 1947–1948 рр. (база порівняння – 1938 р.), %**

Країна	1947	1948
Австрія	48	74
Бельгія	106	115
Франція	95	108
Західна Німеччина	34	51
Нідерланди	94	112
Велика Британія	108	121

Джерело: (World Economic Report 1948, 1949. Р. 138).

Як видно з табл. 1, до 1948 р. промислове виробництво окремих країн Західної Європи, зокрема Бельгії, Франції, Нідерландів, Великої Британії,

не лише досягло, а й перевищило довоєнний рівень. Натомість промислове виробництво Західної Німеччини почало зростати швидкими темпами лише з 1949 р., на що вплинула низка вдалих економічних реформ. Уже у першій половині 1950 р. країні вдалося досягти рівня виробництва 1936 року. Швидкими темпами відновлювалися гірничодобувна та обробна галузі. Зокрема, виробництво вугілля та електроенергії в країнах Західної Європи у 1948 р. було на 7% нижче за довоєнний рівень, проте на 10% перевищувало показник 1947 р. Значне зростання видобутку вугілля в Рурському басейні дозволило збільшити його експорт у 1948 р. на 3/5 відносно 1947 р., експорт коксу – вдвічі. Колосальна фінансова підтримка та іноземні інвестиції сприяли відновленню та нарощенню виробничих потужностей в інших галузях – машинобудівній, автомобілебудівній, хімічній тощо. У перші повоєнні роки у галузях англійської промисловості було побудовано майже 20 американських заводів, які щороку виробляли продукції на суму 5,5 млн дол. (Масленников, 1949). За 1945–1949 рр. у відновлення підприємств Франції було вкладено 10 млрд франків (Клод, 1951). Головним чином це були корпорації металургійної, машинобудівної, нафтодобувної, енергетичної, радіо- та електротехнічної галузей. У Західній Німеччині значні капіталовкладення спрямовувалися у галузі важкої індустрії, судно-, машино- та автомобілебудування, хімічного виробництва. Фінансову та інституційну підтримку отримували й монополії, збереження яких розглядалося як основа відновлення промислового потенціалу країн Європи та швидкого налагодження системи ефективного торговельного співробітництва. У Великій Британії значну економічну вагу мали такі компанії, як військовий концерн «Віккерс-Армстронг», хімічний трест «Імперіал Кемікал Індастріс», нафтовий трест «Роял Детч Шелл», сировинні монополії «Денлоп Рабер» тощо. Попри вимогу націоналізації, декартелювання та експропріації з боку англійського та французького урядів, США зберегли та підтримали й західнонімецький великий капітал, насамперед, у вугільному та сталеливарному секторі промисловості. Водночас компанії «Дойче банк», «Комерц банк», «Дрезден банк», «Крупп», «Клокнер», «Флік» були поділені й демонополізовані. Це, у свою чергу, дало поштовх розвитку малого і середнього бізнесу.

Загалом уже з 50-х років ХХ ст. господарство практично усіх країн Західної Європи характеризувалося піднесенням, технічною модернізацією виробництва, нарощуванням виробничих потужностей у стратегічних галузях. Зокрема, у 1954 р., порівняно з 1953 р., промислове виробництво Бельгії зросло на 6%, Великої Британії – на 7%, Франції – на 9%,

Нідерландів – на 10%, Західної Німеччини – на 12% (*United Nations, 1956*). У 1955 р., порівняно з попереднім роком, спостерігаються ще більші прирости промислового виробництва, зокрема, Бельгії вдалося збільшити виробничі потужності ще на 9,5%, Франції – на 11%, Західній Німеччині – на 15%. Найбільш позитивна динаміка спостерігалася у галузях металовиробництва та металообробки, машинобудування, хімічного та текстильного виробництва, які становили стратегічну основу західноєвропейського експорту (табл. 2). В окремих країнах Західної Європи швидкими темпами розвивалося автомобільне виробництво, зокрема, у Великій Британії його приріст у 1954 р. становив 29%, у 1955 р. – 17%, у Західній Німеччині – відповідно 40 та 36%, у Франції – відповідно 19 та 26%.

Таблиця 2

Темпи нарощування західноєвропейського виробництва за стратегічними галузями у 1954–1955 рр. (до попереднього року), %

Країна/Галузь	Металовиробництво та металообробка		Машинобудування		Хімічна галузь		Текстильна галузь	
	1954	1955	1954	1955	1954	1955	1954	1955
Бельгія	9,0	16,5	7,0	17,8	17,0	1,7	5,0	3,8
Велика Британія	8,0	8,3	10,0	10,0	9,0	6,4	2,0	-2,9
Західна Німеччина	16,0	21,6	18,0	22,9	14,0	13,2	7,0	8,4
Нідерланди	17,0	13,7	20,0	11,7	10,0	6,4	7,0	1,9
Франція	14,0	16,7	4,0	20,2	16,0	13,8	6,0	-3,8

Джерело: (*World Economic Survey 1955, 1956. P. 153*).

Як видно з табл. 2, починаючи з 50-х років ХХ ст. промисловим лідером європейського регіону стає Західна Німеччина, що демонструє швидкі темпи відбудови господарства. Загалом за 1949–1960 рр. щорічний приріст реального ВВП країни становив майже 10% (*Nientiedt, 2020*). Поряд із внутрішніми чинниками детермінантою стрімкого повоєнного розвитку Німеччини стала Корейська війна: в умовах концентрації провідних країн світу (США, Франції, Великої Британії) на виробництві та торгівлі військовою продукцією Німеччині вдалося поновити конкурентні позиції на ринках промислової продукції і продовольства. Це сприяло нарощенню зовнішньоторговельної діяльності країни та швидкій інтеграції до міжнародних торговельних структур. Зокрема, уже у 1960 р. Західна Німеччина посіла другу позицію у світовому експорті із показником 10,2% (*Бонвеч & Галактионов, 2008*).

Одну з ключових ролей у повоєнному відновленні західноєвропейських господарств відіграли як державні, так і іноземні інвестиції,

найбільше з яких спрямовувалося у стратегічні галузі, потенційно вигідні щодо посилення національного експорту (табл. 3).

Таблиця 3

**Інвестиційна структура економіки європейських країн
за даними 1948 р.**

Країна	Всього	С/г	Промисловість	Транспорт	Будівництво	Інші
Данія	100	9	17	44	30	-
Франція	100	11	39	24	22	4
Норвегія	100	16	26	40	13	5
Швеція	100	8	38	20	23	11
Велика Британія	100	4	30	16	24	26

Джерело: (*World Economic Survey 1955, 1956. P. 138*).

Розподіл інвестицій між різними секторами економіки країн Західної Європи вказує на відносно низькі капіталовкладення у сільське господарство (за винятком Франції) та на їх високий рівень у галузі транспорту. Це стало результатом того, що, по-перше, порівняно з іншими секторами економіки найбільше руйнувань під час активних бойових дій, а також партизанської війни зазнали залізниця та судноплавство; по-друге, для відновлення промисловості та торгівлі транспортна інфраструктура відіграла стратегічну роль. Значні інвестиції вкладалися у будівництво, обробну та переробну промисловість, що, знову ж таки, відображало потребу відбудови міської та економічної інфраструктури, відтворення виробництва, торгівлі, банківсько-фінансового сектора. Більшість інвестицій спрямовувалися у галузі, що забезпечували економіку засобами виробництва. Близько 2/3 загальних капіталовкладень в обробну промисловість припадали на металургійну, машинобудівну, хімічну галузі, виробництво будівельних матеріалів, дерево- та металообробку. Високим рівнем державної підтримки характеризувався паливно-енергетичний комплекс.

Поступове відновлення виробництва сприяло посиленню ваги Європи як експортера, про що свідчить динаміка показників зовнішньоторговельної діяльності, особливості її товарної та географічної структури. У перші повоєнні роки найбільш позитивною щодо вивізної торгівлі була тенденція у таких європейських країнах, як Велика Британія, Швейцарія, Франція, яким уже до 1947–1948 рр. вдалося досягти, а подекуди й перевищити обсяги експорту довоєнного рівня (табл. 4). Загалом же вивізна торгівля більшості країн Європи характеризувалася повільними темпами розвитку та низькою технологічністю. У 1948 р. експорт з країн Європи зріс на 28% проти 1947 р., проте був на 18% нижчий, ніж у 1938 р. На противагу цьому через швидке нарощення ввезення формувалася

значна імпортозалежність. До прикладу, обсяги ввезення іноземної продукції до Франції у 1947 р. на 17% перевищили аналогічний показник 1937 р., до Швейцарії – на 47%. У 1948 р., порівняно з 1947 р., імпорт до країн Західної Європи збільшився на 6%, а відповідно до довоєнного рівня – на 14%.

Значне перевищення імпорту над експортом поглиблювало товарну залежність країн Західної Європи та дефіцит торговельного балансу, при цьому, найбільше зростання показника у 1946–1948 рр. спостерігалось щодо зовнішньої торгівлі Франції, Західної Німеччини, Нідерландів, Бельгії (табл. 5). Зокрема, негативне сальдо торговельного балансу Франції у 1947 р., порівняно з 1937 р., зросло на 47%, Нідерландів – у 4 рази, Швейцарії – у 2,5 рази, а Великої Британії – лише на 10,5%.

Таблиця 4

**Темпи зростання зовнішньої торгівлі країн Європи
у перші роки повоєнного періоду (база порівняння – дані 1937 р.), %**

Країна/Роки	1938	1946	1947	1948
Експорт				
Велика Британія	88	88	96	120
Франція	100	43	82	94
Нідерланди	100	27	54	-
Швеція	86	57	63	68
Швейцарія	100	101	115	126
Норвегія	95	58	77	77
Польща	100	38	55	95
Угорщина	89	13	24	38
Імпорт				
Велика Британія	95	65	74	77
Франція	100	112	117	103
Нідерланди	100	60	81	-
Швеція	99	95	123	107
Швейцарія	100	105	147	107
Норвегія	92	72	108	92
Польща	100	159	129	137
Угорщина	84	14	44	52

Джерело: (World Economic Report 1948, 1949. P. 48).

Таблиця 5

**Показники торгового балансу країн Європи у перші повоєнні роки,
млн дол. США**

Країна/Роки	1937	1938	1946	1947	1948
Бельгія	-81	-41	-517	-535	-295
Данія	-24	-19	-255	-158	-141
Франція	-742	-446	-1109	-1093	-881
Західна Німеччина	180	-60	-564	-578	-811
Італія	-185	-39	-393	-761	-431
Нідерланди	-221	-206	-579	-901	-839
Норвегія	-117	-100	-198	-402	-330
Польща	-12	-27	-17	-55	19
Швеція	-32	-60	-220	-544	-228
Швейцарія	-142	-67	-169	-355	-356
Велика Британія	-2136	-1884	-1320	-2360	-1771

Джерело: (*World Economic Report 1948, 1949*. P. 51).

Товарна структура зовнішньої торгівлі країн Західної Європи загалом відображала тенденції внутрішнього споживчого та виробничого попиту, а також обмежені можливості національного виробництва. В імпорті, що надходив до регіону, домінували готова та технологічна продукція – це продовольство, товари народного споживання, паливно-енергетичні ресурси, метали та вироби з них, промислове, сільськогосподарське та транспортне обладнання, вовняні та бавовняні товари тощо (табл. 6). В експорті ж незначна частка припадала на готові промислові вироби, натомість 2/3 становила промислова сировина та напівфабрикати, що є свідченням його низькотехнологічного характеру: у перші повоєнні роки в умовах низького рівня розвитку власних виробничих потужностей експорт розглядався здебільшого як засіб оплати стратегічно необхідного споживчого та виробничого імпорту.

Таблиця 6

**Динаміка та структура імпорту західноєвропейських країн
у перші повоєнні роки, млн дол. США**

Стаття імпорту	1938 (у цінах 1947 р.)	1948	1949	1950	1951
Продовольство та добрива	6780	5245	5989	6080	6135
Тверде паливо	150	597	573	519	492
Рідке паливо	330	512	555	570	550
Чорні метали	141	413	347	341	337
Ліс	771	519	580	625	665
Інші товари, у тому	-	5497	5572	5579	5591

числі машини та обладнання					
Усього	-	13867	13590	13714	12564

Джерело: (Масленников, 1949. С. 131).

Дещо відмінною від загальної західноєвропейської тенденції була лише динаміка товарної структури зовнішньої торгівлі Великої Британії (табл. 7). Зокрема, у повоєнний період найбільша питома вага у структурі експорту припадала на промислову продукцію (у 1938 р. – 80%, у 1948 р. – 89,5%), обсяги вивозу якої до 1948 р. порівняно з 1938 р. зросли майже у 4 рази; експорт сировини змінився незначно, у той час як продовольства – зріс у 2,6 рази (здебільшого до інших країн Європи). В імпорті переважало продовольство, на яке у 1948 р. припадало 44,4% (у 1938 р. – 49%). Обсяги ввезення харчових продуктів та промислової продукції (готові вироби, машини та обладнання) до 1948 р. порівняно з 1938 р. зросли вдвічі, сировини – майже у 3 рази.

Таблиця 7

Динаміка товарної структури зовнішньої торгівлі Великої Британії у перші повоєнні роки, млн фунтів стерлінгів

Стаття експорту/імпорту	1937	1938	1946	1947	1948
Експорт					
Продовольство	9,7	9,0	15,9	17,0	23,4
Сировина	16,2	14,2	8,2	8,2	17,6
Промислова продукція	101,2	91,3	196,6	258,1	351,8
Імпорт					
Продовольство	104,5	104,5	156,3	200,1	222,3
Сировина	69,6	54,5	89,0	136,2	159,7
Промислова продукція	62,6	53,9	59,6	103,6	118,3

Джерело: (World Economic Report 1948, 1949. P. 63).

Щодо географічної структури зовнішньої торгівлі західноєвропейських країн, то цілком зрозуміло, що у перші повоєнні роки лідерські позиції щодо імпорту займали США та Канада, в експорті ж переважали інші європейські країни (до прикладу, у вивізній торгівлі Великої Британії – Нідерланди, Норвегія, Швеція, Швейцарія). Із США та Канади завозилося зерно, вугілля, текстиль, деревина, папір, сталь, машини, виробничо-технічне обладнання, цукор, жири, олія, вино, гума, руда, нафта тощо. Експорт до цих країн суттєво поступався імпорту. Здебільшого до США та Канади вивозилася промислова сировина – деревна маса, дорогоцінне каміння, вироблене та невироблене хутро тощо. Уже до 1948 р. важливість США та Канади як основних торговельних партнерів для окремих

західноєвропейських країн дещо знизилася. Зокрема, з 1938 р. до 1948 р. питома вага американських держав в експорті Великої Британії скоротилася з 14,6% до 12,7%, з 29,8% до 20,5% – в експорті Бельгії, з 13,9% до 6,8% – в експорті Франції, з 15,3% до 11,5% – в експорті Нідерландів. Натомість посилилася роль міжєвропейської торговельної взаємодії, що було обумовлено важливістю подолання імпортозалежності та посилення національного експорту.

Зокрема, у 1947 р. товарооборот між західноєвропейськими країнами становив 59% рівня 1938 р., у 1948 р. – уже 72%. Негативна тенденція спостерігалася щодо торгівлі з країнами Східної Європи: у 1947 р. взаємний товарооборот становив лише 32% рівня 1938 р., у 1948 р. – 42%, що було пов'язано із поглибленням політико-ідеологічних та економічних суперечностей між цими групами держав (табл. 8). Загалом же обсяги зовнішньої торгівлі між країнами Європи у 1948 р. порівняно з 1938 р. скоротилися на 30,6%, у тому числі між західноєвропейськими країнами – на 28,2%, між країнами Західної та Східної Європи – на 58,3%.

Таблиця 8

**Тенденції міжєвропейської торгівлі (включаючи Німеччину)
у перші роки повоєнного періоду**

Роки	Європейська торгівля загалом		Між країнами Західної Європи		Між Західною та Східною Європою	
	млн дол.	у % до 1938 р.	млн дол.	у % до 1938 р.	млн дол.	у % до 1938 р.
1938	6,912	100	4,993	100	1,751	100
1947	3,789	55	2,964	59	566	32
1948	4,797	69	3,583	72	731	42

Джерело: (World Economic Report 1948, 1949. P. 160).

Подальше відновлення промислового та сільськогосподарського виробництва у країнах Західної Європи до кінця 1948 р. створило основу для нарощування обсягів вивізної торгівлі протягом 1949 р. та 1950-х років, особливо у внутрішньоєвропейській торгівлі. До 1949 р. темпи зростання торгівлі відставали від темпів нарощування виробництва, насамперед тому, що формування надлишків продукції було обмежене вимогами реконструкції та потребою у відновленні нормального рівня споживання на внутрішньому ринку. Однак до останнього кварталу 1948 р. виробництво досягло або перевищило довоєнний рівень у більшості європейських країн, що зумовило суттєвий приріст експорту готової промислової продукції.

Із відновленням виробничих потужностей країн Європи та зростанням експорту визріла тенденція до поступового зменшення імпорту продовольства, сировини та готових виробів. До прикладу, до

1948 р. лише імпорт промислової сировини впав на 8% у Франції, на 61% у Західній Німеччині, на 19% у Нідерландах, на 15% у Великій Британії (*United Nations*, 1956). При цьому, відбулося й деяке скорочення негативного сальдо торговельного балансу. Зокрема, у 1948 р. експорт з європейських країн до США становив 930 млн дол. США, а імпорт – 4105 млн дол. США, тобто обсяги ввезення у 4,4 раза перевищували обсяги вивозу, проте у першій половині 1950 р. експорт становив 6565 млн дол. США, а імпорт – 6725 млн дол. США (*United Nations*, 1951). Досягненням практичної рівності показників вдалося суттєво знизити негативне сальдо торгового балансу. Щодо решти світу, то спостерігається аналогічна позитивна тенденція. У 1948 р. експорт з країн Європи становив 8535 млн дол. США, імпорт – 10775 млн, відповідно дефіцит балансу – 2240 млн дол. США. У першій половині 1950 р. величина експорту до країн світу (усіх, крім США) перевищила величину імпорту на 1465 млн дол. США (*United Nations*, 1951).

Середньорічна вартість експорту європейських країн між собою у 1948 р. становила 3761 млн дол. США, проте до першої половини 1950 р. показник зріс на 16%, щодо решти світу – навпаки – за той же період обсяги вивозу знизилися на 2,6% (*United Nations*, 1951). У товарній структурі європейського експорту зросла частка готової та технологічної продукції. Європа практично усунула залежність від імпортової сировини, матеріалів і палива (особливо вугілля). Доволі позитивний вплив на розвиток внутрішньоевропейської торгівлі чинило й промислове зростання Німеччини. У 1948 р. експорт Західної Німеччини до інших європейських держав становив 315 млн дол. США, або 8,4% від загального внутрішньоевропейського експорту, до 1949 р. абсолютний показник зріс на 50,8%, до першої половини 1950 р. – на 14,4% (*United Nations*, 1951). При цьому питома вага німецького експорту у внутрішньоевропейському вивозі у 1949 р. становила 10,7%, а у першій половині 1950 р. – 14,4%. Здебільшого німецький експорт спрямовувався до Швеції, Данії, Італії, Люксембургу, Бельгії, Швейцарії тощо. З тими ж країнами, а також із Західною Німеччиною також торгували Велика Британія та Франція.

Розвиток середньо- та високотехнологічних галузей національного виробництва зумовив зміни у структурі західноєвропейського експорту до інших країн світу: домінували залізо та сталь, а також вироби з них, автомобілі, хімічна продукція та напівфабрикати, оптика, точні інструменти, незначну частку становили текстильні вироби, паливо та промислова сировина. Щодо географічної структури західноєвропейського експорту, то до початку 1950-х років суттєво скоротилася значимість

американських країн, зросла роль азійських та африканських (крім інших країн Європи, торгівля з якими домінувала). Лише близько 1/3 загального експорту європейських країн припадало загалом на США, Канаду та країни Латинської Америки (табл. 9).

Таблиця 9

**Географічна структура вивізної торгівлі країн Західної Європи
(не включаючи міжєвропейську складову), %**

Регіон/Роки	1948 р.	1949 р.	Перша половина 1950 р.
США та Канада	15,5	12,8	16,3
Країни Латинської Америки	15,6	14,9	15,4
Решта світу	68,9	72,3	68,3

Джерело: (*World Economic Report 1949–1950, 1951. P. 85*).

Обсяги імпорту між країнами Європи у 1948 р. становили 3894 млн дол. США, до 1949 р. показник зріс на 11,3%, а до першої половини 1950 р. – на 16,2%. Щодо решти світу спостерігалася протилежна тенденція: у 1948 р. обсяги ввезення становили 8394 млн дол. США, проте до 1949 р. показник знизився на 5%, до першої половини 1951 р. – на 17% (*United Nations, 1951*). Загалом в імпорті посилилася роль міжєвропейської торгівлі. У товарній структурі імпорту також відбулися значні зміни: якщо у перші повоєнні роки переважали продовольство (овочі та фрукти, м'ясо, риба та молочні продукти, цукор та какао, зернові, олія) та сировина, то уже у 1949–1950-х роках – промислова продукція (споживчі товари, обладнання, машини, текстильні вироби), 60–70% якої припадало на країни Європи (табл. 10).

Таблиця 10

**Тенденції зміни товарної та географічної структури імпорту до країн
Західної Європи у 1949–1950 рр., млн дол. США**

Період Країна-імпортер / Стаття імпорту	Перша половина 1949 р.			Перша половина 1950 р.		
	Продовольство, напої, тютюн	Сировина	Промислова продукція	Продовольство, напої, тютюн	Сировина	Промислова продукція
Загалом	2158	2811	3016	2373	2927	3682
Західна Європа	361	588	1394	651	725	1929
США	743	538	596	382	394	555
Канада	31	21	39	23	13	21
Велика Британія	31	159	493	46	235	716

Джерело: (*World Economic Report 1949–1950, 1951. P. 88*).

Як видно з табл. 10, за річний період обсяг міжєвропейського імпорту харчових продуктів зріс майже удвічі, сировини – на 28,5%, промислової продукції – на 40,2%. Натомість імпорт продовольства до європейських

країн із США знизився майже у два рази, сировини – на 26,8%, промислової продукції – на 7%.

До середини 1950-х років зміни у структурі виробництва та внутрішнього попиту країн Західної Європи вплинули і на зовнішньоторговельну діяльність. До промислово-розвинених країн та інших країн світу здебільшого вивозилися машини та транспортне обладнання, автомобілі, хімічна продукція, метали, промислові вироби, текстильна продукція; у ввізній торгівлі домінували обладнання, хімічна продукція, текстиль тощо. Зокрема, тенденції розвитку зовнішньої торгівлі у 1953–1955 рр. представлено у табл. 11. Загалом у товарній структурі експорту зросло вивезення металів та виробів з них, промислової сировини, текстилю. Щодо імпорту значне зростання спостерігається по основних групах товарів, проте стосується переважно міжєвропейської торговельної взаємодії.

Таблиця 11

**Динаміка зміни зовнішньої торгівлі країн Західної Європи
у 1953–1955 рр., млн дол. США**

Імпорт								
Товарна група	Загальна зміна		З країн Західної Європи		З Канади та США		З менш розвинених країн	
	1954/ 1953	1955/ 1954	1954/ 1953	1955/ 1954	1954/ 1953	1955/ 1954	1954/ 1953	1955/ 1954
Продовольство	176	612	107	184	-329	344	397	85
Сировина	220	671	62	207	204	224	-46	240
Паливо	163	579	86	196	-39	191	116	192
Хімічна продукція	239	161	137	91	72	44	30	26
Метали та вироби з них	393	1262	321	713	-5	331	77	218
Інша промислова продукція, у тому числі текстильна	376	445	242	272	27	70	107	103
Експорт								
Продовольство	256	171	76	189	8	-8	172	-10
Сировина	62	252	80	177	-55	56	37	19
Паливо	71	116	50	170	-1	-	22	-54
Хімічна продукція	308	189	145	70	-20	1	183	118
Метали та вироби з них	877	1264	497	732	-86	42	466	490
Інша промислова продукція, у тому числі текстильна	385	437	216	270	-122	28	291	139

Джерело: (World Economic Survey 1955, 1956. P. 144).

У географічній структурі зовнішньої торгівлі західноєвропейських країн у середині 1950-х років домінували промислово розвинені країни, на які припадала половина товарообороту. Питома вага країн з плановою економікою коливалася в межах 2–3%. До 1957 р. експорт країн Європи досяг майже 41 млрд дол. США, до 1960 р. зріс іще на 22%; імпорт у 1957 р. становив 47 млрд дол. США, а до 1960 р. збільшився ще на 17% (*United Nations*, 1961). Як в експорті, так і в імпорті домінували метали, автомобілі, машини, обладнання, хімічна продукція, одяг та текстильні вироби.

Висновки. Високий рівень повоєнної економічної, фінансової та технологічної залежності країн Західної Європи від іноземних партнерів обумовив важливість швидкого відродження національних виробництв та стимулювання експорту з метою відновлення економічної ваги та конкурентних позицій регіону на міжнародному рівні. Це вимагало посилення ролі держави в економіці через проведення відповідної політики підтримки промислового розвитку та налагодження активного й взаємовигідного зовнішньоторговельного співробітництва. В основу політико-економічної програми відновлення Франції та Великої Британії було покладено концепції дирижизму та неоестетизму, практичне впровадження яких сприяло посиленню господарської ролі держави через механізми націоналізації, індикативного планування, програмування економіки, державної інвестиційної діяльності, прямої фінансової допомоги, державно-приватного партнерства тощо. Економічна модель відновлення повоєнної Західної Німеччини передбачила державну підтримку національного капіталу, іноземне та державне інвестування у стратегічні галузі господарства, урядові дотації та іноземну фінансову допомогу, виробниче субсидування, систему державних закупівель, належне нормативно-правове регулювання та створення рамкових умов розвитку підприємництва та конкуренції, захист приватної власності, регулювання цін та грошово-кредитної системи тощо.

Поряд із державною підтримкою промислового розвитку важливу роль у відновленні національних господарств країн Західної Європи відіграла й зовнішньоторговельна політика, реалізована на принципах балансу використання економічних ресурсів, раціоналізації структури експортно-імпоротної торгівлі, торговельної взаємовигідності, конструктивізму в митно-тарифному регулюванні. Позитивною детермінантою економічного розвитку повоєнної Західної Європи стало її залучення до міжнародних інтеграційних процесів, чому сприяли спільна політика Європи та США щодо забезпечення стабільності й миру, активне торговельно-економічне співробітництво в межах Плану Маршалла;

поступове послаблення протекціоністського захисту національних ринків. Поряд із цим європейські уряди взяли курс на регіональне торговельно-економічне об'єднання країн, що заклало фундамент створення єдиної й консолідованої Європи та відновлення її ролі на світовому ринку.

Державна підтримка національного виробництва, ефективна зовнішньоторговельна політика та активізація інтеграційних процесів сприяли досить швидкому відновленню виробничих потужностей країн Західної Європи, формуванню цілісних виробничих ланцюгів доданої вартості та, відповідно, створенню умов для імпортозаміщення й інтенсифікації експорту. Досить швидко вдалося забезпечити піднесення та технологічну модернізацію виробництва у металургійній, машинобудівній, автомобілебудівній, суднобудівній, нафтодобувній, хімічній, енергетичній, радіо- та електротехнічній галузях. Ефективна політика західноєвропейських урядів щодо підтримки виробництва та стимулювання експорту сприяла подоланню товарного дефіциту (обладнання, сировини, продовольства), «доларового голоду» та негативного сальдо торговельного балансу; інтенсифікації технологічного експорту, відбудові торговельної інфраструктури та диверсифікації векторів товаропотоків; створила сприятливі умови для пожвавлення торговельно-економічної взаємодії країн західноєвропейського регіону та посилення його конкурентних позицій.

Список джерел

- Berend, I. T. (2020). *The Economics and Politics of European Integration: populism, nationalism and the history of the EU*. Taylor & Francis.
- Dey, H. L. (1945). Tariffs and trade restrictions in the post-war period. *India Quarterly*, 1(2), 146–151.
- Diebold, W. Jr. (1962). Trade Policies since World War II. *Current History*, 42(250), 356–361.
- Janik, M. (2021). Economic and Political Reconstruction and Development of FRG in the Period after World War II. *Historia i Polityka*, 36(43), 139–151.
- Judt, T. (2005). *Postwar: A History of Europe since 1945*. The Penguin Press.
- Köves, A. (1997). The impact of Western trade restrictions on East-West trade after World War II. *Acta Oeconomica*, 19(1), 67–76.
- Nientiedt, D. (2020). *Success factors of the social market economy*. Potsdam.
- O'Hara, G. (2009). This is What Growth Does': British Views of the European Economies in the Prosperous 'Golden Age' of 1951–73. *Journal of Contemporary History*, 44(4), 697–718.
- United Nations. (1951). *World Economic Report 1949–1950*. New York.
- United Nations. (1956). *World Economic Survey 1955*. New York.
- United Nations. (1961). *World Economic Survey 1960*. New York.
- Бонвеч, Б. & Галактионов, Ю. (ред.). (2008). *История Германии, (Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века)*. КДУ.

Дэвидсон, Б. (1950). *Что будет дальше с Германией? От Потсдама до раздела*. Лондон.

Клод, А. (1951). *Куда идет американский империализм* (В. А. Чепраков, Пер.). Изд-во иностр. лит.

Масленников, В. А. (ред.). (1949). *Американский план закабаления Европы*. Госпланиздат.

Сапорта, М. & Сория, Ж. (1969). *Великий вызов: Сравнительная энциклопедия США-СССР* (Т. 2, Вып. 2). Прогресс.

Кароліна Гордіца

ДЕРЖАВНІ СТРАТЕГІЇ ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІКИ: ДОСВІД ІЗРАЇЛЮ

У контексті викликів, що нині визначають найближче майбутнє України, набуває актуальності вивчення та оцінка можливостей імплементації досвіду Держави Ізраїль у розробленні та впровадженні успішних стратегій державного управління процесами повоєнного відновлення господарства та подальшого економічного розвитку в умовах перманентної воєнної загрози. Визнаними у світі є здобутки Ізраїлю у забезпеченні високої мобілізаційної спроможності суспільства та економіки в умовах нетоталітарного устрою, найвищого науково-технічного рівня розвитку військового потенціалу та цивільних галузей, ефективності управлінських та фінансових механізмів досягнення потужної обороноздатності та високих соціальних стандартів життя. Ці успіхи стали можливими значною мірою завдяки тому, що на кожному історичному етапі були визначені відповідні до його умов цілі й завдання соціально-економічного розвитку, застосовані належні стратегії державної економічної політики та механізми їх реалізації.

Перший етап економічного розвитку незалежного Ізраїлю був пов'язаний головним чином із ліквідацією наслідків арабо-ізраїльської війни, вирішенням проблем масової еміграції та створенням економічних підвалин подальшого існування держави. Необхідно було подолати відставання національної виробничої бази від постійно зростаючого внутрішнього попиту, поєднати капітали та робочу силу, що прибували до країни, та запобігти падінню життєвого рівня величезної кількості необлаштованих мігрантів. Тому впродовж 1948–1955 рр. в умовах повоєнної розрухи, хаосу в управлінні, розвалу товарної та фінансової систем, стрімко зростаючого сукупного попиту населення, значної невідповідності обсягу товарів та послуг, що вироблялися національною економікою та імпортувалися, уряд був змушений вдатися до низки

жорстких адміністративних заходів, що можна охарактеризувати як *стратегію післявоєнної стабілізації*. Вона включала, серед іншого, такі рішення:

- сувора регламентація господарського життя (раціонування ресурсів, насамперед продовольства; контроль над цінами; егалітаризм у політиці доходів);
- використання господарського потенціалу країни для розвитку насамперед державного та профспілково-кооперативного секторів;
- здійснення масованих інвестицій у розширення основного капіталу;
- формування системи субсидування підприємницького сектора, підвищення його зацікавленості у створенні нових робочих місць;
- жорсткий протекціонізм, орієнтація на імпортозаміщення.

Першочерговим було вирішення базових проблем, пов'язаних з імміграцією: забезпечення репатріантів житлом та продовольством. Значна кількість новоприбулих до Ізраїлю у перші роки жила у наметових містечках, отримуючи мінімально необхідні для життя умови: допомогу по безробіттю та централізоване забезпечення харчуванням та одягом. Восени 1950 р. стартувало будівництво «поселень розвитку» – транзитних таборів, розташованих поблизу міських або промислових зон розвитку, де існувала можливість знайти роботу. Вже на листопад 1951 р. неподалік від великих міст було створено 127 таких тимчасових таборів, де через рік було розселено 223 тис. репатріантів (Сакер, 2011а. С. 542). Хоча житло було не надто зручним, будівлі зроблені з листового алюмінію або оцинкованого заліза, проте кожна родина мала змогу жити окремо, уряд відкрив у цих поселеннях школи, дитсадки, клуби тощо, поселенці створювали органи самоврядування. Такі заходи дозволили частково виправити дисбаланс зайнятості та стали першим кроком на шляху до власного житла.

Наступним кроком в умовах хронічної нестачі продовольства стало створення мережі сільськогосподарських поселень у малозаселених регіонах. Програма розвитку, сформульована у 1950 р. Комісією з питань комплексного сільськогосподарського планування, передбачала реалізацію чотирирічного плану самозабезпечення Ізраїлю продукцією сільського господарства. Відповідно до плану, у провінціях було утворено сотні *кібуців* і *мошавів*, загальна чисельність яких до 1960 р. збільшилася відповідно у два та у п'ять разів. Оскільки вся земля належала державі, орендна плата була номінальною і починала стягуватися лише після того, як ділянка починала давати врожай. На репатріантів, які селились у *мошавах*, чекали невеликі будинки з бетонних блоків, 10–15 *дунамів* (1

дунам = 0,1 га) зрошуваної землі, корова, 50 курей; авансом надавалося насіння, добрива, кошти на оренду сільськогосподарської техніки, поради щодо ведення господарства, допомога у збуті врожаю. І хоча за період 1948–1958 рр. 35% поселенців залишили свої господарства і переїхали до міст, сільське населення Ізраїлю збільшилося із 116 тис. у 1948 р. до 325 тис. у 1959 р. (Сакер, 2011а. С. 547). А головне – до кінця першого десятиліття свого існування країна вже виробляла основні види сільськогосподарської продукції (молочні продукти, птицю, овочі та фрукти) у кількості, достатній для власного споживання.

З метою подолання гострої кризи платіжного балансу, що виникла внаслідок неможливості заробляти на експорті власної продукції через зупинення хімічних та нафтопереробних підприємств, розорення плантацій цитрусових та загальну нерозвиненість економічної інфраструктури за фактичного подвоєння населення, було запроваджено політику суворої економії. Вона проводилась у 1949–1950 рр. і полягала в уведенні програми жорсткого нормування і раціонування продуктів харчування, одягу та споживчих товарів, які розподілялися за твердими цінами, а також контролю держави над рівнем витрат і заробітної плати. Така політика допомогла призупинити інфляцію, але водночас призвела до виникнення чорного ринку, закриття магазинів, падіння рівня життя, спонтанних маршів протесту.

Ухвалений у березні 1950 р. Закон про заохочення інвестицій мало вплинув на інвестиційну привабливість Ізраїлю, зокрема через низьку продуктивність праці на ізраїльських підприємствах, зумовлену політикою повної зайнятості, яку проводила Федерація профспілок Гістадрут. Тому в лютому 1952 р. уряд взяв курс на «нову економічну політику»: було припинено кредитну експансію, що викликала інфляцію; відмінено продаж казначейських векселів та земельних облігацій; проведено вибірккову девальвацію валюти; на всі банківські вклади було накладено обов'язкову позику в розмірі 10%. Нормування продуктів було скасовано, що зумовило сплеск інфляції, але водночас призвело до поступового зникнення чорного ринку. У промисловому виробництві було відновлено систему ринкових стимулів, запропоновано вигідні умови для купівлі облігацій та здійснення приватних капіталовкладень. Найбільше значення мало суттєве зростання іноземних інвестицій в економіку країни.

Пошук зарубіжних ресурсів був одним із найважливіших завдань, що вирішувалося спільними зусиллями міністра фінансів, міністра торгівлі й промисловості та співробітниками політичних відомств. Забезпечення таких пріоритетів, як національна безпека, абсорбція репатріантів,

підвищення рівня їхнього життя, розвиток системи освіти, освоєння і збереження природних ресурсів вимагало не зменшення, а збільшення витрат. Уряд Ізраїлю використовував усі наявні можливості для залучення іноземної допомоги, насамперед від США. Починаючи від 1950 р. і надалі щорічні надходження з цього джерела становили від 40 до 60 млн доларів (Сакер, 2011а. С. 570). Другим, не менш потужним джерелом стала добродійна допомога діаспори, що за період 1949–1961 рр. перевищила 750 млн доларів. Також значні кошти надходили з Західної Німеччини – вони включали як репарації уряду Ізраїлю, так і реституції ізраїльським громадянам, які постраждали від нацистського режиму. Спеціально створена міжміністерська корпорація «Шилумім» спрямовувала отримані кошти у такі пріоритетні галузі економіки, як електроенергетика, залізничний транспорт, розвиток морських портів, іригаційні системи у сільському господарстві, видобуток корисних копалин та ін. У 1953–1954 рр. четверта частина державного бюджету Ізраїлю, спрямованого на розвиток економіки, була отримана з фондів «Шилумім»; наступного року ця частка зросла до 47%. Далі вона дещо зменшилась, але у період 1953–1966 рр. становила не менше 20% бюджетних асигнувань в економіку (Сакер, 2011а, с. 571).

У результаті зазначених заходів із 1953 р. почалася поступова стабілізація економіки, що згодом, завдяки зарубіжній фінансовій підтримці, перетворилася на економічне зростання. Впродовж періоду, що розглядається, показники зростання ВВП коливалися від 1,9% до 29,7%, зокрема у 1954 р. ВВП зріс майже на 20% (Федорченко, 1998. С. 16, 224). Збільшувався обсяг виробництва, поліпшився платіжний баланс, створення Банку Ізраїлю у 1954 р. суттєво зміцнило фінансову систему, інфляцію вдалось обмежити до 7% річних. Поступово набирав обертів розвиток соціальної сфери – освіти, медицини, культури; набрали чинності норми трудового законодавства, система соціального страхування. Середній сімейний дохід мешканця міста зріс з 1951 р. по 1957 р. на 252%, при тому що індекс вартості життя зріс на 173%. Середня тривалість життя у 1956 р. сягнула 70 років для чоловіків і 73 років для жінок – на 8% вище за відповідні цифри для 1949 р. (Сакер, 2011а. С. 572).

Упродовж наступного двадцятиріччя, у 1955–1975 рр., господарство Ізраїлю розвивалося в умовах перманентної військової напруженості та хронічної нестачі власних матеріальних і фінансових ресурсів, що потребувало постійного залучення до процесу відтворення нових виробничих ресурсів. У цей період розширення простору економічної діяльності відбувалося за рахунок зростання чисельності робочої сили та

збільшення капіталовкладень в економіку, тобто діяла *стратегія екстенсивного розвитку*. Її пріоритетними завданнями були збільшення темпів економічного зростання шляхом впливу на сукупний попит та стимулювання розвитку приватного сектора з метою досягнення повної зайнятості.

Для вирішення поставлених завдань вживалися такі заходи державної політики:

- розширення інвестиційного та споживчого попиту за рахунок зарубіжної фінансової та матеріальної допомоги;

- централізоване спрямування коштів на задоволення сукупного попиту через систему різноманітних субсидій, пільгових кредитів, прямого державного інвестування та створення нових робочих місць;

- заохочення підприємницької активності на всіх рівнях;

- контроль за інвестиційним процесом не лише у державному, а й у приватному секторі;

- комбінування адміністративних та економічних інструментів антикризового регулювання для боротьби з інфляцією та погіршенням платіжного балансу (скасування субсидій, заморожування заробітної плати, обмеження доступу до кредиту, скорочення інвестицій).

У ці роки Ізраїль переживав період бурхливої індустріалізації: було побудовано сотні підприємств, а на вже діючих запускалися нові виробничі лінії, встановлювалося нове устаткування. У самому лише Тель-Авіві, що вважався флагманом індустрії, на кінець 1960-х років було зареєстровано близько 10 тис. промислових підприємств; обсяг промислового виробництва у країні з 1950 р. по 1969 р. збільшився у п'ять разів; швидко зростала чисельність робітників: 24,5% усіх працюючих були зайняті у промисловості (*Штереншис, 2005. С. 270*). При цьому активно запроваджувалися передові досягнення науково-технічної революції, проводилась модернізація машин та обладнання, впроваджувалася принципово нова техніка, створювалися нові висококомеханізовані галузі виробництва тощо. Це сприяло підвищенню ефективності використання виробничих ресурсів: за оцінками спеціалістів, близько 40% приросту ВВП Ізраїлю було забезпечено зростанням продуктивності праці (*Федорченко, 1998. С. 18*).

Високі темпи ізраїльської індустріалізації підтримувалися не лише відносною дешевизною робочої сили, сировини та матеріалів, а й стимулюючим впливом державної структурної політики. Промислова стратегія уряду включала три основні напрями: розвиток національного виробництва сировини (мінеральні ресурси Мертвого моря,

сільськогосподарська продукція – цитрусові, бавовна); створення імпортозаміщуючих галузей обробної промисловості на основі використання місцевих висококваліфікованих кадрів, власних та імпортованих матеріалів (окремі підгалузі хімії та машинобудування); поглиблення спеціалізації на традиційному трудомісткому виробництві з використанням зарубіжної сировини (обробка діамантів, пошив хутряних виробів). Потужний економічний ефект індустріалізації відчуло на собі сільське господарство, що вже на початку 1960-х років забезпечило продовольчу безпеку країни при значному скороченні чисельності робочої сили, яку замінювали машини. У 1967 р. Ізраїль не лише виробляв 85% необхідних населенню продуктів харчування, а й експортував овочі, фрукти, яйця та молочні продукти (*Штереншис*, 2005. С. 270).

Індустріалізація створила підґрунтя для поступової переорієнтації ізраїльського виробництва на зарубіжні ринки і відповідного зростання ролі зовнішнього попиту як чинника економічного розвитку країни. Водночас змінюється структура експорту: такі традиційні товари, як цитрусові, бавовняні тканини, мінеральні добрива поступаються місцем продукції наукомісткої промисловості, зокрема, електроніці, лікам, приладам, медичному обладнанню; зберігають своє значення хутро й діаманти. Завдяки розвитку морського й повітряного торгового флоту експорт транспортних і туристичних послуг також став важливим джерелом валютних надходжень в економіку. Загалом національний експорт в усіх галузях – транспортні послуги, туризм, сільське господарство і промисловість – у 1967 р. становив у грошовому обчисленні 1 млрд доларів (*Сакер*, 2011b. С. 96).

Важливим чинником швидкого економічного зростання Ізраїлю у цей період стало суттєве збільшення військових витрат, особливо після Шестиденної війни 1967 р., коли держава взяла курс на самозабезпечення військовою продукцією та переозброєння армії. Національна військова індустрія перетворилася на стрижень економічного розвитку, створюючи внутрішній попит на продукцію багатьох інших галузей економіки. Зокрема, армія значно збільшила обсяг замовлень на автомашини, обмундирування, ліки, консерви та інші товари. До 1970 р. обсяг цих замовлень утричі перевищив довоєнний рівень, що дало змогу лише за рахунок армійських поставок ліквідувати хронічне безробіття та інші наслідки господарського спаду 1966–1967 рр. Інвестиції у будівельне обладнання, зумовлені необхідністю облаштування нових територій, зміцнення кордонів, будівництва оборонних укріплень тощо, збільшилися з 1967 р. по 1968 р. на 725% (*Сенор & Сингер*, 2012. С. 154). Дослідження, що

фінансувалися Міністерством оборони, також зробили свій внесок у розвиток цивільної промисловості, особливо в таких галузях, як точне машинобудування, електроніка та металообробка. Тому вже у 1968 р., поряд із швидким зростанням імпорту, іще швидше зростали валютні резерви країни, збільшившись за рік на 75%; виробництво зросло на 10%, експорт – на 17%, інвестиції – на 25% (*Штереншис, 2005. С. 364*).

Результатом застосування впродовж двадцятиріччя (із середини 1950-х до середини 1970-х років) державної стратегії екстенсивного розвитку в умовах комбінованої дії низки чинників (припливу капіталу, масової імміграції, розвитку ВПК, господарського освоєння нових територій) стало швидке економічне зростання: рівень ВВП, за винятком кризових 1966–1967 рр., зростав у середньому на 10,5% на рік, рівень безробіття знизився з 11,5% у 1953 р. до 3,5% у 1961 р. (*Федорченко, 1998. С. 224*). У цей період в основному завершилась індустріалізація економіки, склалася її галузева структура, почалась інтеграція Ізраїлю у систему світогосподарських зв'язків, помітно скоротилося його економічне відставання від індустріально розвинених країн. Дохід на душу населення відносно до США зріс з 25% у 1950 р. до 60% у 1970 р. (*Сенор & Сингер, 2012. С. 152*). Зростав добробут населення: за 15 років (з 1950 р. по 1965 р.) щорічні витрати населення подвоїлися, рівень забезпечення холодильниками зріс до 84%, газовими плитами – до 90%, пральними машинами – до 31%; з 1967 р. люди почали активно купувати автомобілі (*Штереншис, 2005. С. 363*).

Поряд із цим ця стратегія мала й низку негативних наслідків для економіки, таких як низька ефективність та надмірна капіталомісткість захищених протекціоністськими бар'єрами галузей, що спиралися на державне фінансування; зниження стимулів до праці та її продуктивності внаслідок штучного підтримання стану повної зайнятості; збільшення дефіцитів торгового й платіжного балансів унаслідок зростання державних витрат та їх фінансування із зарубіжних джерел; низька ефективність державного регулювання у кризові роки. Надмірний державний контроль над економікою та відповідна слабкість ринкових регуляторів поступово перетворилися на гальмо економічного розвитку, а зниження імміграції та енергетична криза 1970-х років стали для матеріало- та енергоємної ізраїльської економіки сигналом щодо вичерпання потенціалу екстенсивного зростання і необхідності застосування іншої, більш ефективної моделі державного регулювання економіки.

Пошук нової стратегії управління економікою розтягнувся на роки, що отримали в Ізраїлі назву «втрачене десятиліття» (*Сенор & Сингер, 2012.*

С. 154). Пріоритетними напрямками державної політики стали проголошені боротьба з інфляцією та зовнішньоторговим дефіцитом, водночас курс на повну зайнятість зберігався за будь-яку ціну. Тим самим уряд прирікав ізраїльське господарство на довгі роки повільного стагфляційного розвитку, що тривав до середини 1980-х років. Перша спроба відмовитися від кейнсіанської моделі державного регулювання і в найкоротший термін вивільнити ринкові сили, розпочата у 1977 р., викликала низку проблем, зокрема сплеск інфляції, зростання бюджетного дефіциту, скорочення інвестицій, що довелося компенсувати значним урізанням державних витрат, у тому числі соціальних трансфертів. Ізраїльське суспільство виявилось неготовим до таких рішучих змін, тож у 1981 р. уряд знов повернувся до практики підвищення заробітної плати, державних проєктів благоустрою, збільшення військових витрат тощо. Як наслідок, інфляція у 1984 р. сягнула рекордних показників, а зовнішня заборгованість порівняно з 1975 р. зросла утричі (Федорченко, 1998. С. 230).

У цих умовах урядом була підготовлена і у липні 1985 р. почала діяти Програма стабілізації економіки, спрямована на послаблення тотального державного регулювання економіки, стримування інфляції, радикальне скорочення бюджетного та зовнішньоторгового дефіцитів. Вона стала основою найбільш успішної в загальному підсумку стратегії державного управління економікою, що діяла впродовж 1985–1995 рр. Ця стратегія може бути умовно названа *стратегією економічного стрибка*, тому що вона акумулювала позитивні здобутки попередніх практик і зрештою зумовила так зване «економічне диво». Серед завдань, що ставились у цей період, основними були: перехід до інтенсивного економічного розвитку, глибокі структурні перетворення; реформування системи державної участі у господарському житті, подолання відставання у реконструкції макроекономічного регулювання від зрушень у виробничій сфері.

Заходи державної політики на цьому етапі полягали у такому:

- зміна кейнсіанської моделі розвитку змішаної економіки на неокласичну (курс на різке зниження економічної активності держави, заохочення конкуренції, всебічна лібералізація господарства);
- зниження темпів інфляції шляхом одномоментного підвищення цін із подальшим заморожуванням їх рівня та заробітної плати;
- грошова реформа (деномінація шекеля у пропорції 1:1000, його девальвація на 19% і встановлення валютного коридору);
- зменшення частки витрат на оборону в держбюджеті з 36% у 1986/87 фін.р. до 28% у 1990/91 фін.р.;

- скорочення субсидій підприємцям і споживачам з 11,5% вартості ВВП у 1980 р. до 4,9% у 1989 р.;
- оздоровлення фінансової системи за рахунок екстреної допомоги США у розмірі 1,5 млрд дол. у 1985–1986 рр.;
- поступове роздержавлення та приватизація власності, обмеження монополізму виробників, стимулювання конкуренції;
- пом'якшення податкового законодавства, лібералізація грошово-кредитної політики та ринку капіталів;
- ставка на розвиток високих технологій та формування сприятливої екосистеми для інновацій, розвиток венчурного інвестування.

Послаблення властивого Ізраїлю традиційно сильного державного макроекономічного регулювання створювало передумови для більш вільного та динамічного розвитку приватного підприємництва. Зменшення податкового навантаження, дерегуляція національного ринку капіталів, приватизація та комерціалізація підприємств спочатку державного, а згодом і профспілкового сектора, підвищення рівня автономності суспільного підприємництва від центральних органів управління, припинення підтримки багатьох видів хронічно нерентабельного виробництва та підвищення рівня конкуренції, радикальна лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків та інші заходи створювали в економіці якісно нову ситуацію, що виразно позначилася на господарській динаміці вже у короткостроковому періоді. Економіку було виведено з фази депресії, розпочалося півторарічне економічне піднесення: річний обсяг ВВП у 1986 р. збільшився на 3,7%, у першій половині 1987 р. – на 6,5%; валовий продукт підприємницького сектора – на 5,7 та 8% відповідно; сукупна продуктивність після багатьох років стагнації зросла за 1986–1987 рр. на 8%, за той самий час інвестиції (після дворічного скорочення) збільшилися на 12% (Федорченко, 1998. С. 25).

Основним змістом цього періоду економічного розвитку Ізраїлю стали глибока структурна перебудова господарської системи країни, перехід до економіки інновацій та пріоритетний розвиток орієнтованих на експорт наукомістких високотехнологічних галузей виробництва, успіх яких залежить від наявності висококваліфікованої робочої сили. У 1985 р., який назвали «роком технології» (Сакер, 2011с. С. 151), почав діяти Закон про заохочення промислових НДДКР, у якому було закріплено тенденцію на посилення ролі приватних компаній та конкурентного підходу у розвитку високих технологій, а також визначено роль держави у цьому процесі. Базові принципи державної політики у сфері інновацій, сформульовані в цьому документі, полягали у заохоченні конкуренції всередині країни в

усіх сегментах інноваційної економіки та у всебічному стимулюванні розвитку в різних галузях НДДКР як важливого елементу технологічних ланцюжків створення новітніх видів продукції, що можуть забезпечити Ізраїлю лідерські позиції на світових ринках, тобто як основи експортної стратегії країни. Завдяки цьому Закону державну допомогу у вигляді грантів отримало, зокрема, чимало розробників програмного забезпечення. Як результат, продукція цього сегмента економіки збільшилася з 1 млн дол. США у 1980 р. до 350 млн дол. США у 1990 р., 20% цієї величини становив експорт (*Марьясис, 2015. С. 76*). Успіхи у цій та інших високотехнологічних сферах, зокрема таких, як використання сонячної енергії, іригаційні технології, агрохімія та ін., зумовили зростання у 1990 р. частки наукомістких підприємств в ізраїльському експорті до 59% (*Сакер, 2011с. С. 153*).

Поряд із підтримкою НДДКР вирішувалася проблема щодо впровадження наукових розробок і технологій у практику. Важливим кроком у цьому напрямі стало створення у 1985 р. першого в країні фонду венчурного капіталу, що отримав назву «Athena». Він поклав початок розвитку в Ізраїлі моделі венчурного інвестування як способу залучення до сектора високих технологій додаткових капіталів і водночас як способу інтенсифікації підприємницької активності ізраїльтян. Важливу роль у цьому процесі відіграла розроблена у 1992 р. програма МАГНЕТ, що передбачала формування консорціумів з промислових компаній та академічних інститутів з метою розробки спільних технологій на доконкурентній стадії. До кінця століття у програмі брало участь 18 консорціумів, сукупний бюджет їх досліджень становив 60 млн дол. США (*Марьясис, 2015. С. 81*). Найбільш вдалий проєкт венчурного фінансування - заснований у 1993 р. державний венчурний фонд «Yozma». Він став материнським фондом для десяти спеціалізованих венчурних фондів, що інвестували свої кошти у понад 200 стартапів у різних галузях. Відтак інвестиції венчурного капіталу в Ізраїлі збільшилися з 20 млн дол. США у 1990 р. до 3,1 млрд дол. США у 2000 р., загальна кількість зібраного капіталу становила близько 10 млрд дол. США (з них близько 53% було зібрано фондами, створеними програмою «Yozma»); за цей період було створено всього понад 2000 стартапів; кількість іноземних інвестиційних банків, що здійснювали операції в країні, зроста від 1 до 26 (*Марьясис, 2015. С. 83–84*).

Успішному переходу Ізраїлю до інноваційної економіки значною мірою сприяла ефективна міграційна та кадрова політика держави, вміння розумно розпорядитися висококваліфікованою робочою силою, яка

прибувала до країни з кінця 1980-х років і стала однією з вирішальних складових ізраїльського «економічного дива» (Сенор & Сингер, 2012. С. 166). Особливістю цієї хвилі міграції був високий освітній та інтелектуальний рівень: дві третини мігрантів мали вищу освіту, 10% – дипломи інженерів, 2,3% (удвічі більше, ніж серед ізраїльтян) мали наукові ступені, 40% – досвід роботи у сфері науки й вищої освіти; серед репатріантів з колишнього СРСР переважали спеціалісти в галузі нових матеріалів і прогресивних технологій (Марьясис, 2015. С. 78). Необхідно було забезпечити найбільш ефективне використання наявних людських і матеріальних ресурсів для стимулювання інноваційних проєктів. З цією метою створена у 1991 р. Державна комісія з науково-технічного розвитку розробила програму організації наукових парків і технологічних бізнес-інкубаторів, де іммігрантам надавали можливість займатися НДДКР, а також необхідну фінансову, юридичну, інформаційну та логістичну підтримку. По всій країні було відкрито 27 бізнес-інкубаторів – технологічних «теплиць», у яких до 2000 р. було розроблено близько 1000 проєктів (Марьясис, 2015. С. 79). Проєкт «Technology Incubator Program» став інфраструктурою ізраїльської «стартап-екосистеми» – сприятливого середовища для інвесторів і винахідників, що сприяло не лише інтеграції новоприбулих вчених, інженерів і технологів, а й розвитку приватної ініціативи у сфері високих технологій та трансферу технологій з науково-технічної сфери до комерційної.

Результатом такої стратегії державного управління економікою стало зростання з 1990 р. по 1994 р. реального ВВП на 29%; кардинальні зміни у структурі економіки та експорту – з переважно цитрусових до електроніки, оптики, комп'ютерів, програмного забезпечення, медичного обладнання та ін.; зниження темпів інфляції з 445% у 1984 р. до 16–20% у другій половині 1980-х років; скорочення дефіциту держбюджету за період 1985–1989 рр. у середньому до 1% від ВВП; досягнення активного сальдо платіжного балансу; підвищення довіри до національної валюти внаслідок скорочення зовнішньої та внутрішньої заборгованості (Федорченко, 1998. С. 27, 231). До негативних наслідків можна віднести високий, порівняно з європейськими країнами, рівень соціальної нерівності; досягнення високих показників зайнятості за рахунок значної частки низько-кваліфікованої праці та експлуатації прекаризованої праці мігрантів; низьку продуктивність праці у традиційних галузях порівняно із сектором високих технологій та ін. Однак це не змінило загальної макроекономічної закономірності – Ізраїль дедалі більше долучався до глобального процесу інтенсифікації суспільного відтворення.

Висновки. Отже, досвід повоєнного відродження господарства та подальшого економічного розвитку Держави Ізраїль підтверджує ефективність послідовного застосування на різних історичних етапах, що вимагають вирішення таких конкретних соціально-економічних завдань, таких диференційованих стратегій державного управління економікою:

– *стратегії післявоєнної стабілізації економіки* в умовах перших років післявоєнного розладу та жорсткої нестачі ресурсів, що передбачає пряме державне адміністрування та централізоване інвестування з метою забезпечення базових потреб соціуму і створення стартових умов для подальшого розвитку;

– *стратегії екстенсивного економічного розвитку* в умовах перманентної воєнної загрози, залучення наявних внутрішніх та припливу додаткових зовнішніх ресурсів, що комбінує адміністративні та ринкові методи управління, поєднуючи соціальний патерналізм із розвитком ділової активності з метою досягнення сталого відтворення та економічної безпеки;

– *стратегії «економічного стрибка»* в умовах відносної політичної та економічної стабільності, що надає перевагу непрямим методам державного регулювання, акцентуючи увагу на створенні сприятливого інституційного середовища економічної діяльності та цільовій підтримці високотехнологічних галузей економіки.

Успішне використання цих або подібних стратегій в Україні потребує постійного моніторингу та експертної оцінки актуальних воєнно-політичних та соціально-економічних викликів, іманентних кожному історичному етапу, що передбачає створення відповідних аналітично-управлінських структур, залучення фахівців та розроблення ними адекватних механізмів прийняття і впровадження рішень.

Наскрізними завданнями, виконання яких є важливою запорукою ефективного застосування в Україні досвіду Ізраїлю, є такі:

- забезпечення внутрішнього порядку та верховенства права;
- створення якісної управлінської вертикалі, децентралізація та дебіюрократизація управління, розвиток громадянського суспільства;
- цільова державна підтримка наукової та інноваційної діяльності;
- державна підтримка малого та середнього бізнесу як джерела нових робочих місць і збільшення внутрішнього сукупного попиту;
- суворий державний і суспільний контроль за використанням іноземної фінансової допомоги, кредитів, грантів тощо;
- зміцнення національної валюти, довіри до неї у світі;
- створення легких та прозорих умов реєстрації та ведення бізнесу;

- спрощення податкової системи, полегшення податкового тиску на підприємців та громадян;
- активна соціальна та міграційна політика держави, зокрема впровадження систем пенсійного та медичного страхування, стимулювання повернення до країни місцевих трудових ресурсів та припливу нових.

В умовах повоєнної рееміграції населення України уряду варто було би звернути увагу на ізраїльський досвід розміщення та працевлаштування великої кількості іммігрантів. Хоча багаторічна державна політика повної зайнятості на певному етапі економічного розвитку Ізраїлю себе вичерпала, проте в перші повоєнні роки централізоване створення додаткових робочих місць компенсувало їхню нестачу на підприємствах слаборозвиненого приватного сектора. З одного боку, це створювало надлишковий внутрішній попит, що збільшував дефіцит державного бюджету, але з іншого – зміцнювало довіру до держави і перетворювало її на більш привабливу для майбутніх репатріантів.

Особливо цінним для опанування в Україні є досвід ефективного використання потенціалу висококваліфікованих кадрів на основі державної політики всебічної підтримки НДДКР, заохочення конкуренції, розвитку венчурного інвестування, створення технопарків та бізнес-інкубаторів, стимулювання високотехнологічного експорту. За умов досягнення певної політичної та економічної стабільності це може стати для України реальним шансом перейти до інноваційного розвитку і приєднатися до поступу світового господарства.

Список джерел

- Марьясис, Д. А. (2015). *Опыт построения экономики инноваций. Пример Израиля*. Институт востоковедения РАН.
- Сакер, Г. М. (2011a). *История Израиля: от зарождения сионизма до наших дней* (Т. 1: 1807–1951). (В. Гопман, Пер.). Книжники.
- Сакер, Г. М. (2011b). *История Израиля: от зарождения сионизма до наших дней* (Т. 2: 1952–1978). (В. Гопман, Пер.). Книжники.
- Сакер, Г.М. (2011c). *История Израиля: от зарождения сионизма до наших дней* (Т. 3: 1978–2005). (В. Гопман, Пер.). Книжники.
- Сенор, Д., Сингер, С. (2012). *Нация умных людей. История израильского экономического чуда* (2-ое изд.). (Д. Стороженко, Пер.). Карьера Пресс.
- Федорченко, А. В. (1998). *Экономика переселенческого общества (израильская модель)*. Институт востоковедения РАН.
- Штереншис, М. (2005). *История Государства Израиль* (2-е изд.). ISRADON.

Pavlo Kerimov

**STATE SUPPORT AND POST-WAR RECONSTRUCTION IN UKRAINE:
THE LITERARY REVIEW**

The topic of post-war reconstruction is understandably popular in modern Ukraine. Ukrainian authors tend to draw parallels between modern-day situation Ukraine faces and post-war reconstruction of France (*Підоричева, 2022*) and Germany (*Muller et al., 2022*). Meanwhile, the western researchers tend to take a much more general approach to the topic, and focus more on the examples of South Korea, Yugoslavia (*Calame, 2005*), Iraq (*Bensahel, 2006*) or Cambodia (*Bateman, 2017*), trying to formulate universal approaches and principles, and to estimate the influence of measures taken on the historical results. Besides, the majority of such papers isn't exactly new and tethered to Ukrainian post-war reconstruction, for this question is critical first and foremost for Ukrainian researchers, and thus, they are expected to take the lead in formulating the plans for this major undertaking. Let's take a closer look on the available literature.

Pidoricheva (Підоричева, 2022) focuses on the European experience of the post-war reconstruction after WW2, mainly on Marshall and Monnet plans, even though the examples of German and South Korean post-war reconstruction are also briefly mentioned. Therefore, her conclusions circle around the need for grant aid for Ukrainian economy, and the development-focused economic transformation of it, undertaken using these grants. She argues that it is necessary to construct «Industry 4.0» using US and EU grants, in order to secure a better future than that of a mere agrarian country, and that the Ukrainian experts must spearhead this initiative. The idea of progressing Ukrainian industry towards the new level of technology had been floating in Ukrainian research community for decades now, and while the massive wartime destruction indeed provides an opportunity for rapid modernization via constructing brand new industrial capacities, there is a key pre-supposition that is unlikely. The author puts her faith in foreign aid, and the analogue of Marshall Plan, which in turn would require a massive commitment of US and EU funds to reconstruction of Ukrainian industry. In order to persuade the western partners to commit, the author proposes massive institutional reforms, implementation of additional anti-corruption mechanisms and installment of rigorous control over public spending. And while such reforms would indeed be a cornerstone to any attempt at rebuilding a working economy for Ukraine, the sheer level of funds needed, the time horizon of the reconstruction and the obvious reluctance of the Old Europe to firmly take Ukraine's side so far, makes the long-term

congruence of these factors unlikely. This, in turn, makes the analogy with Europe's post-war reconstruction equally unlikely: the European states after WW2 were forced to cooperate, while now Ukraine can only count on its close neighbours, such as Poland and the Baltic states, who, on their own, can hardly provide the needed amount of assistance.

A research by Müller, Khrystoforova and Lyashenko (*Muller et al., 2022*) is drawing the parallels between potential post-war reconstruction of Ukraine and the reconstruction of post-war Germany, focusing on the loan-based mechanisms of international aid and inner state policy, such as price controls over the essential goods and taxation. The majority of criticisms and propositions of the paper are directed at avoiding the pitfalls of German taxation policy of the time, such as high tax rates and narrow tax base, as well as privatization of critical infrastructure objects which led to oligopolization of the economy. This approach is somewhat moot, since Ukraine has already taken the obligation to harmonize its laws, including the tax laws, with the EU legislation within the Eurointegration framework. Therefore, the comparing 1950s German tax laws to «modern tax laws» is inherently pointless, for Ukraine is already adopting said modern tax laws (not to mention it having more developed tax laws than 1950s Germany to begin with), which may or may not help it to overcome the current crisis. The authors also bring up Marshall Plan and state the need for massive grant aid for Ukraine to rebuild, a sentiment already addressed above. It has to be stated, however, that due to the scale of the destruction, Ukraine is unlikely to become self-sufficient based on its own tax income any time soon, which would make it dependent on grant aid and private capital inflows.

There are many more similar publications, but the two quoted so far cover the majority of oft-used points brought up by the Ukrainian researchers of post-war reconstruction. Firstly, that Ukrainian economy is seriously damaged as is, and will become even more damaged before the war ends, and therefore will need a serious reforming, restructuring and reconstructing. Due to the expansive nature of said reconstruction, it is possible to build back better, modernize the industry and create a self-sustainable economy, which would be able to pay back whatever funds are used for the reconstruction efforts. This, however, brings us to the second point: here and now Ukraine is unable to rebuild on its own, and will need considerable funding at least to launch the reconstruction effort. Ukrainian researchers put faith in the collective West, and expect a sort of new Marshall Plan, which would provide enough funding, preferably as grant aid, and strengthening of the international trade with the US and European countries, which would provide long-term growth perspective via

the integration of Ukraine into world's economy. For this, they argue, Ukraine will take the obligation to form fitting institutional environment, anti-corruption initiatives and robust spending control system. The more detailed plans often include the propositions of creating Ukrainian development bank and/or other centralized funds for redistribution of foreign aid, to create lists of priority industries (which, however, contradicts the EU legislation), and to start state and local-level development programs in order to mobilize the populace for reconstruction effort. Save for the grant aid from the US and the EU, the other sources of financing generally listed are reparations from Russia and confiscated Russian assets abroad, loans from international organizations and, hopefully, private investments from the western business.

In order to assess whether or not this vision adheres to reality, it is prudent to look through the modern western publications on topic. For instance, a piece by the director of Allison Center for Foreign Policy Studies, M. Primorac (*Primorac, 2022*), argues that while the US indeed has a strategic national interest in strong and prosperous Ukraine to be a capable ally against Russia and China, there is currently no way for the US to undertake a program of a scale of Marshall Plan, and that the best Ukraine can hope for is to attract US private investors. The author points out that integration into Europe and reorienting Ukrainian economy westwards can not only provide the necessary funds and know-how for reconstruction and development, but also create an attractive environment for Western investments, which can compensate for the lack of grant aid and state-financed projects. The process is already underway, too, for the Russian naval blockade, for instance, forced Ukraine to establish alternative export routes through Poland, Romania and Bulgaria via railroads, which also prompted those countries to readjust their logistics. This, in turn, can serve for better integration of Ukrainian business into Europe and of European business into Ukraine. The author also puts faith into Ukraine's integration into the EU, which can make Ukrainian environment more understandable and attractive to the foreign investors, for Ukraine is a large and mostly untapped market, which can provide a lot of growth opportunities. In order to make use of them, however, Ukrainian government should reorient itself from its mainly statist approach towards one that places private business as a focal point of development. For instance, author mentions the large mostly unprofitable industrial firms, inherited from the Soviet Union and still controlled by the state, which should be sold or shut down. This assessment is fairly accurate, since most of such enterprises had indeed been money-losing for decades, and are essentially zombie firms with no clear market outside the ex-Soviet republics, all

of which are currently trying to abandon production cycle, built in the USSR, with varying degrees of success.

Another piece by D. Wessel, D. Skidmore and E. Asdourian (*Wessel et al.*, 2022) lists the existing reconstruction plans for Ukraine as of November 3, 2022. Each plan is presented via a general template: the organization that offered it, the general outline, the estimated costs and the control mechanisms. The estimated costs vary greatly, from \$200 to \$750 billion (to compare, the Marshall plan amounted to around \$13 billion – \$115 billion at the 2021 rate), including both the costs of rebuilding the damages (which haven't stopped rising since), and build back better measures. Unlike the Marshall Plan, there predicted to be a serious coordination problem, since there isn't going to be a single center of funds distribution, and the amount and mutually contradictory goals of the donors make involvement of the established international organizations problematic. Understandably, the highest estimation for the funds needed for reconstruction belongs to Ukrainian government (the 10 year \$750 billion dollar reconstruction plan presented in Lugano), while the other organizations gave a much more conservative estimations. For one, the World Bank estimated the Ukraine's needs for short-term relief and long-term reconstruction at \$349 billion and rising as of June 1 2022, while London-based Centre for Economic Policy Research made an estimation between \$200 and \$500 billion based on the length of the war. It is obvious that there's a serious discrepancy between the estimates of Ukrainian and foreign experts, and it is prudent to remember that the sum actually committed so far for economic relief purposes is around \$13 billion, notwithstanding the much bigger sum of military aid (around \$52 billion). Granted, the reason behind it is most likely the fact that the war isn't over yet, but it is obvious that this rate of expenses will not be sustainable long-term, and it remains questionable how much of the estimated damage relief and reconstruction grant aid will be ultimately received.

This brings us to the question how exactly you evaluate the efficiency of post-war reconstruction and what factors are to be taken into account. A research by M. Sakalasuriya, R. Haigh and D. Amaratunga (*Sakalasuriya et al.*, 2018) aims to establish a conceptual framework for analyzing consequences of post-war reconstruction interventions. The authors propose to analyze the post-war reconstruction efforts based on their impact on economics, environment, social and political life of the country. The economics aspect covers such factors as creating wealth and livelihood, improving investment climate, relocation of industries, improving trade and facilitating access to markets, restoring and expanding production capacities. The environmental aspect covers overcoming the effects of war on the ecology, such as contamination of water sources,

pollution of land with explosives and oil-related products, destruction of wildlife and degradation of sanitary conditions. The social aspect covers the mobilization of populace for the reconstruction effort and securing people's cooperation, alleviating existing tensions between societal groups, resolving ownership issues, restoring justice and building trust, combating possible discrimination and exploitation issues. Finally, the political aspect covers control over corruption, centralization or decentralization of power, restoring institution functionality. Since the country can hardly afford to fund the reconstruction effort on its own, an outside intervention is needed to alleviate the post-war problems, such as destroyed infrastructure, loss in human capital and hardware, polluted environment and the remnants of the conflict in the form of ethnic or religious tensions, banditry, corruption and the need to shift from a wartime economy. The main actors in such country are the local government and foreign actors such as governments and NGOs or MFOs. Since all of them have different interests, a consensus has to be made about the aims and the means of the post-war reconstruction, and they have to maintain at least vaguely unified course, as well as mutual control, accountability and feedback. It is underlined, that the local organizations have to lead the reconstruction initiatives due to their in-depth knowledge of local issues, yet they have to be overseen by their foreign creditors and partners due to the risk of corruption. This sentiment is often seen in any modern paper, for one of the key factors that makes of breaks a successful intervention is the local support.

Another relevant question would be the effectiveness and consistency of the post-war reconstruction efforts after WW2. A working paper by J. Calame (*Calame, 2005*), which covers a wide array of post-war and post-natural-disaster reconstruction instances, makes a number of observations on the topic. For start, there are not many transferable strategies of post-war reconstruction, and thus they must be tailor-made for each case. Foreign interventions without relevant social and historic data tend to misfire, which has created a stigma of general failure for such interventions despite the many examples of them being successful. Mistakes in foreign-led post-war reconstruction effort creates long-term dependence, discredits the local authorities and inhibits local initiatives, which in turn can result in replacing local viable solutions with imported non-viable ones. Besides, a bubble of wealth, created around such programs, tends to siphon the talent out of the country's economy and to create a self-sufficient and isolated institutions, which thrive on foreign aid – granted, such problem is more prevalent in poorer countries. The key takeaways from that paper are as follows:

- 1) The disaster, which created the need for reconstruction effort, has to be estimated in terms of psychological, physical, and economic disruption;

2) The reconstruction program should be a part of socioeconomic development of the afflicted region, and not a mere material aid provision;

3) Function-oriented goals of urban renewal often compete with public's desire to maintain or reconstitute culturally significant objects like cherished monuments, which can create tensions;

4) Foreign agencies tend to underestimate locals, and view them as inferior both in professional and moral capacity: this alienates local populace and inhibits any reconstruction efforts;

5) Reconstruction aid rarely includes information transfer, even though relevant intelligence and know-how can be more beneficial than money;

6) Successful short-term reconstruction programs do not necessarily transform into successful long-term reconstruction programs;

7) Success of a reconstruction effort is based on the coordination between the foreign institutions and local communities and their mutual understanding of the root cause of the problem.

So once again, we can see that foreign aid must be guided by the local specialists with deep understanding of the local specifics, even though transparent usage of resources and accountability is necessary to ensure mutual trust. Support of the local populace and wide involvement of local communities into the reconstruction effort serves both to minimize the tensions and to ensure the long-term success of the reconstruction effort. Failure to achieve these goals results in difficulties, which can be illustrated by the example of Iraq and Cambodia.

N. Bensahel (*Bensahel, 2006*) describes the US failed policy for post-war reconstruction of Iraq, which led to long-term instability in the region and massive loss in both resources and reputation for the US. The author identifies the key failures as the lack of planning for civilian reconstruction, the lack of coordination between the US agencies tasked with the reconstruction effort and the reluctance and inability of the US military to participate in civilian tasks such as providing law and order. The failure author does not focus on, however, is inability to ensure the local populace support and participation in reconstruction effort – for this would not only alleviate the problems with the lack of coordination and planning for civilian reconstruction, but also potentially lower the security concerns and the strength of the insurrection, which, ironically, the author names as the biggest resulting problem. This, of course, is easier said than done, since the US was seen as an invader among many, which can also be traced to the failure of propaganda effort due to the lack of understanding of the local specifics.

The example of Cambodia is described by M. Bateman (*Bateman, 2017*). The author provides a historical overview over the intervention undertaken by the

international organizations in order to provide microcredit and business counseling for the poorest population of Cambodia to alleviate their dependence on informal loans provided by local loan sharks, provide the funds to start their own small business and provide them the means for transitioning to peacetime economy. Multiple Local Economic Development Agencies, established by UNDP, soon proved to be unable to survive on the income they generated, and thus were commercialized, dropping the unprofitable support and advisory functions. Instead, they aimed to provide the poor with affordable microloans, which they expected would serve the original purpose. Instead, the commercialized and united into one entity LEDAs reformed into the most profitable in the country microcredit-focused commercial bank, which proved to be super profitable, and brought over the complete rework of country's banking system in its image. Many of the existing banks tried to recreate its success, and the new microcredit-focused banks were formed. The microloans grew exponentially for more than a decade (2004 to 2017), attracting foreign investors, to which the financial sector was gradually sold. The overabundance of microcredit institutions facilitated reckless lending practices, which ensured Ponzi-scheme-like loaning, when the poor had to take new loans in order to repay their old ones, sometimes from the informal loan sharks this very policy was aimed to dispossess, bringing the country to a brink of a debt crisis. This also led to massive loss of land by the poor and concentration of the land ownership within a narrow clique of bank-affiliated owners, which in turn led to workforce emigration in search of ways to repay their loans after losing their means of production. The stated goal of providing affordable credit failed, for the microcredit was enough to provide informal business (which quickly got overcrowded and became the subject to diminishing returns), but was not enough to transform informal businesses into formal tax-paying SMEs. Moreover, giving loans to formal SMEs proved to be so much less profitable than the microcredit model, that the number of formal SMEs and banks, who were to grant loans to them, greatly diminished as a result. The policy did succeed, however, in generating massive revenue for stakeholders of the microloan banks both inside and outside Cambodia.

As we can see, the foreign help proved to be ultimately detrimental due to a mismatch between the theories, popular at the time, and the reality of the country they were applied to. The fact that many reputations were dependent on the success of this policy, and the fact that it indeed performed quite well based on the formal metric set to evaluate it (i.e. based on the amount of microloans given and the profits of the microcredit banking), facilitated the emergence of a lobby, that tries to downplay the microloans' negative effect on the economy while

exaggerating their positive effect. This, in turn, delayed the state measures for alleviating the situation, potentially placing the country back at the square one.

Conclusions. The literature has reviewed various indicates that there is a significant discrepancy between the approaches of Ukrainian and foreign researchers to the post-war reconstruction of Ukraine.

Firstly, Ukrainian researchers make parallels with post-war reconstruction after the WW2 due to the fact that Russo-Ukrainian war does not have a civil war component, unlike many of the newer conflicts, on which western researchers tend to focus on (Yugoslavia, Nigeria, Cambodia etc.). There is, however, no indication that after the war Russia will be pacified like Germany was. In other words, there is a brand new element to the Ukrainian post-war reconstruction project – an active enemy at the border, which will continue their attacks while simultaneously trying to thwart any reconstruction effort both with diplomacy and military force. This aspect is, however, mostly ignored by everyone.

Secondly, Ukrainian researchers put a lot of faith into massive grant aid from the US and the EU, hoping for a recreation of the Marshall Plan, and plan for centralized redistribution of said aid to finance the reconstruction and reforms of Ukrainian economy, under the leadership of this country's government. The western researchers, however, do not share this approach, and mainly focus on decentralization and privatization as the main drivers behind the post-war reconstruction. From their point of view, the reforms must focus on creating an attractive investment climate, which would bring in private capital from the western countries.

Thirdly, there is a significant body of literature concerning the reforms included in the Ukrainian post-war reconstruction effort, which do not take into account the Eurointegration process. Ukraine is on its way to the EU, and had taken the obligation to adopt existing EU practices concerning a wide array of policies, including taxation, entrepreneurship, resource allocation and so on. This both limits the selection of possible actions by the Ukrainian state and renders obsolete the direct analogies with earlier post-war reconstruction projects in other countries, that didn't share the EU legislation and had no obligation to obey it.

Both Ukrainian and foreign researchers, however, agree on the idea that the local Ukrainian organizations and experts should take the lead in the post-war reconstruction effort. The prioritization of the reconstruction objectives, the planning for infrastructure restoration and the inclusion of the local communities into the reconstruction effort should be conducted by the Ukrainian experts with deep knowledge of the local specifics.

Thus, the post-war reconstruction of Ukraine needs a clearly defined and predictable institutional environment for all economic subjects, which should be created within the Eurointegration framework. It is impossible and meaningless to restore the pre-war condition of Ukrainian economy, and therefore no attempts should be made. The soviet production cycle is dead, along with the majority of companies that supported its functionality, which ultimately failed to reform and find a market for their product. Instead, the calamity must be seen as an opportunity to build back better, incorporating the existing best practices of governance and legislation in order to construct private sector-led and focused economy. State aid, while necessary for the starting stages and for overcoming the market failures, should not be the founding principle of the new economy, for it is entirely dependent on the outside financing, which is unlikely to last. The integration of Ukrainian economy into the world's economy is the only way forward. The reconstruction plans should be prepared by the local experts, but approved and overseen by the foreign partners and creditors. The outside control and advice, however, should not override the local expertise, unless corruption and/or malpractice is firmly established.

References

- Bateman, M. (2017). *Post-War Reconstruction and Development in Cambodia and the Destructive Role of Microcredit*. At 8th International Scientific Conference «Future World by 2050».
- Bensahel, N. (2006). Mission Not Accomplished: What Went Wrong with Iraqi Reconstruction. *The Journal of Strategic Studies*, 29(3), 453–473.
- Calame, J. (2005). Post-war Reconstruction: Concerns, Models and Approaches. *Macro center working papers*, 20. https://docs.rwu.edu/cmpd_working_papers/20
- Muller, W., Khryshforova, O. M., Lyashenko, V. (2022). Post-War Reconstruction of Ukraine – Parallels of the Post-War Reconstruction of Germany. *International journal of Academic management Science Research*, 6(10), 267–271. <https://openarchive.nure.ua/bitstreams/004b28ad-8c59-48dc-baf1-e8e91d1a8821/download>
- Primorac, M. (2022). *Ukraine's Post-War Reconstruction Strategy: Breaking Free of the Soviet Economic Legacy*. Heritage Foundation. <https://www.heritage.org/sites/default/files/2022-10/IB5287.pdf>
- Sakalasuriya, M., Haigh, R., Amaratunga, D. (2018). A Conceptual framework to analyse consequences of post conflict reconstruction interventions. *Procedia Engineering*, (212), 894–901.
- Wessel, D., Skidmore, D., Asdourian, E. (2022). *Financing and governing the recovery, reconstruction and modernization of Ukraine*. Brookings institution. <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2022/11/03/financing-and-governing-the-recovery-reconstruction-and-modernization-of-ukraine/>
- Підоричева, І. (2022). Післявоєнне відтворення Європи: досвід та уроки для України. *Журнал європейської економіки*, (21), 2(81), 190–207. <http://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/download/1592/1592>

**Частина 3. ЗАРУБІЖНІ ПРАКТИКИ
ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ТА
МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ:
МОЖЛИВОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В
УКРАЇНІ**

Тетяна Сливка

РОЛЬ НАУКИ У ТЕХНОЛОГІЧНІЙ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ПОВОЄННОМУ ВІДНОВЛЕННІ ПРОМИСЛОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ НІМЕЧЧИНИ

Розпочата РФ загарбницька війна проти України боляче вдарила по всіх сферах життєдіяльності. Зокрема, внаслідок терористичних атак сусідньої держави знищено значну частину промислового потенціалу, зруйновано енергосистему, великі площі сільськогосподарських земель потребують розмінування та рекультивації, люди стали вимушеними переселенцями, порушено транспортно-логістичні зв'язки та можливості експорту продукції, наукова інфраструктура зазнала суттєвих втрат, дослідницькі університети не можуть повноцінно продовжувати наукові проєкти, а підготовка фахівців у вищих навчальних закладах відбувається зі значними перешкодами, посилилася інтелектуальна міграція.

З огляду на масштаби завданих збитків та триваючу війну, вкрай важливим та актуальним є питання, яким чином відбуватиметься економічний розвиток під час повоєнного відновлення. Насамперед він повинен ґрунтуватися на високотехнологічному виробництві, що потребує розвитку науки і техніки задля модернізації та технологічного переоснащення промисловості. У цьому контексті показово успішним є історичний досвід відновлення та технологічної модернізації німецької промисловості після Другої світової війни, де надзвичайно важливе місце займали R&D та активне впровадження інновацій у виробництво. Вивчення міжнародного досвіду щодо організації, фінансування та спрямування наукових досліджень у повоєнний період спрямовано на історико-економічне обґрунтування способів вирішення цих пріоритетних завдань засобами державної наукової та науково-технічної політики, а також дослідження механізмів використання результатів наукових досліджень як важливого ресурсу економіки.

Західна Німеччина в 1950-х роках стрімко досягла значних успіхів у вирішенні комплексних завдань повоєнної відбудови із виходом на якісно новий рівень технологій, реструктуризації економіки та забезпечення добробуту населення. Важливе значення для відновлення економіки після Другої світової війни мала взаємодія німецької університетської системи (де вперше дослідницький талант став основним критерієм підбору професорсько-викладацького складу) та промислових дослідницьких лабораторій у наукомістких галузях виробництва, особливо в електронній та хімічній промисловості.

Слід зазначити, що у 1933–1945 рр. науковий та промисловий потенціал Німеччини було поставлено на службу нацистам, тож першочергово він забезпечував військові потреби. Водночас інтелектуальні ресурси Німеччини зазнали масштабних втрат – спочатку в результаті чисток інакомислячих під час нацистської диктатури, а згодом – в результаті «трофейного вивозу мізків» переможцями.

По завершенні війни окупаційною владою було ухвалено Закон Контрольної Ради³ в Німеччині №25 «Про контроль над науково-дослідною роботою» від 29 квітня 1946 р., згідно з яким напрями наукових досліджень були суворо обмежені. Заборонялися як прикладні, так і теоретичні наукові дослідження, зокрема з фізики атомного ядра, аеродинаміки, інженерно-конструкторські роботи з літакобудування та авіаmotorів, ракетних двигунів, струменевих двигунів та газових турбін, прикладної гідродинаміки, підводної акустики та морських двигунів, суднобудування та теорії корабля, електромагнітної, інфрачервоної та акустичної радіації тощо. Під заборону підпадали також всі електродні методи кодування та забезпечення таємниці переговорів, перелік хімічних продуктів та методи їх виробництва тощо. Усі військово-дослідні організації розпускали та забороняли. Обладнання та споруди суто військового характеру підлягали знищенню чи вивезенню. Обладнання та споруди, придатні для потреб мирного часу, могли використовуватися з дозволу військової адміністрації. Наукові дослідження, що не підпадали під заборону, могли проводитися лише в установах зі спеціальним дозволом командувача зони та під повним його контролем (Захаров, 2006). Таким чином, після Другої світової війни союзні сили вимагали зосередження дослідницьких установ виключно на фундаментальних дослідженнях, на шкоду впровадженню та комерціалізації розробок і винаходів.

Окрім того, вивозили німецьких фахівців на території як союзницьких країн, так і СРСР з метою створення нових видів техніки та озброєння для оснащення власних збройних сил. Також відбувалося активне вивезення новинок військової, військово-морської техніки та озброєння, технологічних процесів та обладнання для їх створення, дорогої, дефіцитної сировини та матеріалів. Важливо, що демілітаризацію Німеччини переможці здійснювали в контексті вивезення у свої країни підприємств, організацій та цілих наукових колективів.

³ Контрольна Рада – керівний орган окупованої Німеччини, що був утворений з командувачів окупаційних військ СРСР, США, Великої Британії, Франції та діяв відповідно до союзницьких угод і рішень Потсдамської конференції.

Упродовж другої половини 1945–1946 рр. у переможеній Німеччині проводилися демонтажні роботи та вивіз до СРСР зокрема промислового й технічного обладнання. Водночас на території самої окупованої Німеччини прискореними темпами було створено і розгорнуто діяльність спеціальних радянських наукових установ для вивчення німецьких науково-технічних досягнень. Слід зазначити, що для такої роботи не вистачало висококваліфікованих спеціалістів зі знанням німецької мови та обізнаних у науці та промисловості Німеччини. Натомість проблема була вирішена шляхом залучення найкращих німецьких вчених та технічних фахівців у «добровільно-примусовому» порядку до роботи на користь СРСР – як на німецькій, так і на радянській території.

Уже влітку 1945 р. було прийнято рішення про широке залучення німецьких спеціалістів для роботи з цікавими для СРСР науково-технічними проблемами безпосередньо в Німеччині у складі спеціальних наукових та науково-технічних установ. 4 серпня 1945 р. було видано наказ головного командувача Радянської військової адміністрації в Німеччині (рос. Советская военная администрация в Германии – СВАГ⁴) № 026 «Про організацію робіт з використання німецької техніки промисловістю СРСР». Відповідно до наказу на території Радянської зони окупації Німеччини створювався ряд закритих лабораторно-конструкторських бюро. У наказі передбачалося створення максимально сприятливих на той час умов для роботи німецьких наукових кадрів. Зокрема, комендант радянського сектора Берліна, а також начальники радянської військової адміністрації провінцій і федеральних земель зобов'язувалися надавати всіляку допомогу з розміщення лабораторно-конструкторських бюро, розселення фахівців і вчених, організації їхнього харчування. Лише у серпні 1945 р. на оплату праці німецьких фахівців, які працювали в лабораторно-конструкторських бюро, радянська військова адміністрація виділила аванс у сумі 2 млн марок (Захаров, 2006). На початку літа 1946 р. у складі радянського науково-технічного апарату в Німеччині налічувалося майже 250 науково-технічних і конструкторських бюро і груп із загальною чисельністю радянських фахівців близько 1500 осіб та залучених німецьких фахівців – близько 8500 осіб. Вартість науково-технічних робіт, запланованих до виконання в 1946 р., оцінювалася у 350–400 млн німецьких марок (Захаров, 2006. С. 157). Таким чином, радянська окупаційна адміністрація в Німеччині активно залучала

⁴ Орган управління, що замінив німецькі органи державного управління в радянській зоні окупації, діяв у 1945–1949 рр.

до науково-технічної роботи німецьких фахівців, створювала сприятливі умови для їх діяльності та забезпечувала її фінансування.

Водночас науково-технічний потенціал Німеччини активно використовувався й західними країнами. Так, вивезення німецьких науковців та фахівців до США здійснювалося в рамках операцій Alsos та Paperclip. Наприклад, у результаті операції Alsos понад 1500 німців, які володіли науковими та технічними знаннями, були привезені до США для роботи після війни.

Особливого значення мало вивезення з Німеччини патентів на наукові та технічні розробки. Країнами-переможницями було конфісковано 346 тис. німецьких патентів. Результати досліджень у промисловості та у всіх державних і навіть приватних науково-дослідних установах у їхніх власників були вилучені. 27 липня 1946 р. 27 колишніх союзних держав підписали в Лондоні угоду, згідно з якою всі німецькі патенти, що перебували за межами Німеччини та були зареєстровані до 1 серпня 1946 р., були експропрійовані. Бібліотека конгресу у Вашингтоні видавала бібліографічний тижневик, де вказувалися розсекречені військові та наукові документи, надавалися їх короткий зміст та дані про кількість і вартість зроблених з них копій тощо. Ці щотижневі матеріали розсилалися у 125 бібліотек США та мали значний попит (*Тунпельскірх та ін., 1953/1998*).

Водночас німецький корпоративний сектор зміг пристосуватися до неможливості інвестувати у розвиток технологій у перші повоєнні роки через заборони, накладені союзниками, та обмежену доступність капіталу. Німецькі компанії використовували старі напрацьовані технології для виробництва товарів та захоплення експортних ринків, одночасно визначаючи цілі для технологічного удосконалення та використовуючи доходи від внутрішніх та експортних продажів для поступового інвестування в нові технології.

Приватні науково-дослідні організації, що належали великим промисловим компаніям Німеччини, ефективно функціонували поряд із державними науково-дослідними структурами. До цих організацій належали лабораторії великих промислових підприємств, наприклад концернів Degussa, IG Farben, Osram, Telefunken, Zeiss, Siemens & Halske та багато інших. Ці підприємства мали висококваліфікованих фахівців, передову за своїми можливостями апаратуру, а головне – необхідні фінансові ресурси. Науково-дослідна організація промисловості була незалежною, не потребувала допомоги будь-якого міністерства, державної науково-дослідної ради чи інших відомств. Ці організації працювали для

себе і при цьому в умовах нерозголошення промислової та комерційної таємниці. Таким чином, вчений-дослідник будь-якого вищого навчального закладу не тільки нічого не знав, але навіть і не здогадувався, які дослідження проводилися у промислових лабораторіях та які відкриття та удосконалення там робили. Це пояснюється тим, що будь-якому концерну було вигідно зберігати винаходи та відкриття своїх учених у таємниці з міркувань конкуренції.

Успішна науково-дослідна діяльність у межах німецьких концернів частково пояснюється тим, що більшість із них вирости з невеликих сімейних підприємств, які боролися за свою конкурентоспроможність шляхом упровадження інновацій, задля яких фінансували дослідження і розробки. До того ж каталізатором «німецького технологічного дива» першої половини ХХ століття стали обмеження, накладені на розвиток традиційних військових технологій після поразки Німеччини у Першій світовій війні. Зокрема через ці обмеження Німеччина змушена була вкладати кошти у розвиток нетрадиційних військових технологій.

По завершенні Другої світової війни технологічною основою німецького «економічного дива» стали саме великі промислові концерни (Сливка, 2022).

Утім, швидке й успішне повоєнне відновлення виробництва у великих німецьких концернах було спричинене не лише розвитком наукових досліджень і впровадженням нових технологій, а завдячує ряду факторів (Stokes, 1991), що були вдало поєднані:

1. Значна частина промислових об'єктів і обладнання залишилися неушкодженими після бомбардувань і могли розпочати роботу в найкоротші терміни. Промислове обладнання було відносно новим: у 1945 р. строк експлуатації 34% промислового обладнання становив п'ять років.

2. Уже наприкінці 1940-х – початку 1950-х років було повернуто патенти, вивезені зокрема до США, та пом'якшено контроль над дослідженнями і знято обмеження на технологічний розвиток.

3. Успішний менеджмент корпоративного сектора зміг вдало переорієнтуватися на нові ринки у США та міжнародне технологічне співробітництво зі США та Великою Британією.

4. Широке використання напрацьованих технологій довоєнного і воєнного часу при виході на нові ринки та, як наслідок, впевнені позиції на переговорах у процесі укладання домовленостей про спільну діяльність з американськими та британськими компаніями (наприклад, між німецькою BASF та американською Shell, німецькою Bayer та британською British Petroleum). У перші повоєнні роки в умовах обмеження досліджень і

технологічного розвитку німецькі компанії концентрувалися на старих доступних та менш ефективних технологіях. Водночас швидке відновлення таких процесів виробництва дало змогу здійснювати великі експортні поставки продукції на американський, зокрема нафтохімічний, ринок. Лише у 1950-х роках німецьким компаніям вдалося досягти великих технологічних проривів.

5. Доходи від внутрішніх продажів та експортних поставок західнонімецькі компанії поступово інвестували у нові технології. Наприклад, концерн Volkswagen лише після успішних продажів на внутрішньому ринку та за кордоном наприкінці 1940-х – початку 1950-х років з продукції, виготовленої на існуючих заводах із використанням довоєнних і воєнних технологій, почав інвестувати значні ресурси у нові заводські та технічні удосконалення. До цього Volkswagen реалізовував в основному організаційні інновації.

6. Американські та британські компанії були вкрай зацікавлені технологічним співробітництвом з німецькими промисловими гігантами особливо з огляду на тривалі бізнес-зв'язки ще з довоєнних часів. Водночас і німецькі концерни орієнтувалися на досягнення американської промисловості, зокрема нафтохімічної галузі, розуміючи важливість освоєння американських технологій для успішної конкуренції на ринку США.

Таким чином, незважаючи на спустошення після війни, багато корпоративних гігантів XIX століття збереглися. Такі концерни, як BMW, Bosch, Mercedes-Benz, Siemens, Volkswagen та інші, відігравали центральну роль у післявоєнному економічному відновленні та інноваційному ландшафті Німеччини. Співпраця між урядом Німеччини та корпоративним сектором продовжувалася також і після війни.

У формуванні національної інноваційної системи важливу роль відіграли державні органи, що визначали напрями науково-дослідної діяльності. За реформ Л. Ерхарда зростали *витрати на науку та конструкторські розробки*. Кошти за Планом Маршалла переважно ішли на оновлення виробництва та створення нових галузей. Міністерство економіки спрямовувало інвестиції у розвиток основних галузей промисловості: хімічних підприємств, металургійних, машинобудівних, електротехнічних заводів. Для забезпечення нових галузей робочою силою, уряд вживав заходів із перекваліфікації людей, виділялися субсидії на навчання та переселення робітників. Особливо заохочувалися підприємства, що працювали на експорт. Уряд брав на себе частину ризику у торгових операціях, напряду фінансував великі експортні поставки, надавав податкові пільги. Експорт сприяв зростанню золотих і валютних запасів ФРН.

Починаючи з 1950-х років разом з американськими дослідниками проводилися спільні роботи у сфері космосу, авіації та атомної енергетики, за допомоги яких країна отримала доступ до американських розробок. У 1970-х роках почали виникати перші венчурні фонди, спрямовані на розвиток інноваційних компаній у сфері малого бізнесу та програми державно-приватного партнерства в науково-дослідній сфері.

Слід зазначити, що у 1957 р. було прийнято Закон Німеччини про службові винаходи, що забезпечує формалізацію та максимальну деталізацію правового регулювання питань, пов'язаних зі службовими винаходами, особливо стосовно правовідносин роботодавця з працівником. Службові винаходи становлять близько 90% відсотків з усіх винаходів, що сьогодні створюються в Німеччині.

Традиційно особливе місце в німецькій промисловості займає нафтохімічна промисловість та нафтопереробка. Найвідомішими представниками цієї галузі є такі корпорації, як Bayer та BASF. Нафтохімічна галузь є у Німеччині однією з передових, що тісно взаємопов'язана з іншими галузями виробництва, наприклад, автомобілебудуванням Німеччини та інших країн Євросоюзу. Водночас нафтохімічна промисловість є провідним виробником та споживачем інновацій. Головними суб'єктами трансферу технологій у цій галузі є корпорації, середні та дрібні фірми. Великі хімічні компанії є центрами кластерних утворень, оскільки хімічна промисловість базується на капіталомістких процесах. Водночас корпорації, як правило, зацікавлені в довгострокових міцних позиціях на ринку з потенціалом до розширення, що стимулює розвиток кластерів та пошук нових взаємовигідних форм співпраці (Шевцова & Швець, 2017). Корпорації тісно взаємодіють з науково-дослідними організаціями, іншими підприємствами галузі, хімічними та індустріальними парками, центрами технологій, асоціацією хімічної промисловості (нім. Verband der Chemischen Industrie – VCI), яка представляє інтереси хімічних і фармацевтичних компаній на національному та міжнародному рівнях. До мережі взаємодії долучаються агентства економічного розвитку, трансферу технологій та інвестиційної кооперації, що надають послуги зі створення на території кластера нових фірм, виходу на різні ринки, фінансової підтримки науково-дослідних проєктів, надання виробничої інфраструктури тощо.

Важливе місце в системі досліджень та розробок Німеччини займали і займають *суспільні об'єднання науково-дослідних інститутів*. Спочатку уряд ФРН витрачав на наукову діяльність незначні кошти, збільшуючи за цей рахунок капіталовкладення у так звані «традиційні» галузі госпо-

дарства (гірничодобувну, легку та текстильну промисловість). Цю тенденцію у перші повоєнні роки підтримували й США, які прагнули стимулювати купівлю Західною Німеччиною американських технічних і технологічних нововведень, патентів і ліцензій. Економічного зростання ФРН у 1950-х роках було досягнуто за незначної участі наукового потенціалу, серйозно підірваного війною.

Проте вже у 1955 р. було створено Міністерство наукових досліджень та технологій. Держава взяла під контроль роботи у сфері ядерної енергії, надавала підтримку науково-дослідним програмам з фізики, хімії, радіоелектроніки тощо. На початок 1960-х років сформувалася мережа дослідницьких установ різного підпорядкування: було відновлено старі та побудовано нові науково-дослідні інститути та наукові центри. Окрім того, відкрилася низка нових університетів, у тому числі технічний, набули значного розвитку науково-дослідні підрозділи у системі вищої школи. Для запобігання «відпливу мізків» було вжито заходів щодо підвищення оплати праці вчених. Зростання наукового потенціалу забезпечило розгортання досліджень з багатьох галузей сучасної науки.

До складу організацій, що фінансуються Міністерством освіти і науки, входять кілька наукових товариств. Саме такі товариства з науково-дослідними центрами є основою неуніверситетського державного сектора німецької науки та поряд із дослідницькими університетами утворюють основу науково-технічного потенціалу країни. Головні з них – чотири центри, більшість з яких об'єднують цілу низку дослідницьких інститутів: 1) Товариство Макса Планка (нім. *Max-Planck-Gesellschaft* – MPG), засноване у 1948 р. на базі тридцяти науково-дослідних інститутів колишнього Товариства кайзера Вільгельма; 2) Товариство сприяння прикладним дослідженням імені Фраунгофера (нім. *Fraunhofer-Gesellschaft* – FG, або повна назва *Fraunhofer-Gesellschaft zur Förderung der angewandten Forschung e. V.*), засноване у 1949 р.; 3) Наукове товариство імені Лейбніца (нім. *Leibniz-Gemeinschaft*), також засноване у 1949 р.; 4) Товариство німецьких дослідницьких центрів імені Гельмгольца (нім. *Helmholtz-Gemeinschaft Deutscher Forschungszentren*), створене у 1958 р.

Серед некомерційних науково-дослідних інститутів провідна роль належить товариствам, які отримали світове визнання, – Товариству імені Макса Планка та Товариству імені Фраунгофера. Кожне з цих товариств має у своєму складі дослідні інститути та спеціальні організації з передачі технологій. Обидва товариства одночасно фінансуються урядом та місцевими бюджетами земель. Фінансування Товариства Макса Планка здійснюється переважно державою. Близько 50% базового бюджету надає

федеральний уряд, інші кошти вносяться урядами федеральних земель. У 2021 р. бюджет Товариства Макса Планка становив близько 1,97 млрд євро. Крім того, наукове товариство та його інститути отримують фінансування проєктів від третьої сторони за рахунок державних і приватних внесків і від Європейського Союзу, а також отримують субсидії для бюджету від федерального уряду і урядів земель (*Max Planck Society, n. d.*).

Товариство Макса Планка посідає друге місце у світі за кількістю публікацій у престижних наукових журналах. У інститутах товариства в різні часи працювали 17 лауреатів Нобелівської премії з фізики, хімії, медицини. Сьогодні Товариство об'єднує 86 інститутів та наукових установ Німеччини, а також 15 дослідних центрів та тимчасових дослідницьких груп. Станом на 31 грудня 2020 р. у діяльності різних інститутів товариства було задіяно 23 969 співробітників, у тому числі 33,3% дослідників були іноземцями.

Товариство Макса Планка орієнтоване на проведення фундаментальних досліджень у трьох галузях знань – хімії, фізики, техніки; біології та медицини; гуманітарних та соціальних наук. Інститути проводять дорогі дослідження (яких не можуть собі дозволити багато університетів) у галузях, що мають стратегічне значення для промисловості. Найголовнішим каналом трансферу технологій для Товариства Макса Планка є обмін вченими, цьому сприяє розташування дослідницьких інститутів поряд з університетами, залучення дослідників до викладання та можливість виконання дипломних і дисертаційних досліджень у лабораторіях інститутів товариства, робота в інститутах товариства шкіл молодих вчених із залученням іноземних студентів тощо. Крім того, значна частина здобувачів наукового ступеня продовжують свою кар'єру на виробництві, здійснюючи цим трансфер знань. Наприклад, Інститут полімерних досліджень (нім. *Max-Planck-Institut für Polymerforschung*) має широкі контакти з німецькими та зарубіжними підприємствами хімічної промисловості. Так само Інститут Біохімії (нім. *Max-Planck-Institut für Biochemie*), що об'єднує під своєю егідою підприємства – виробники біотехнологій. Інститут розташований у передмісті Мюнхена поряд з медичною клінікою та Центром генетичних досліджень Мюнхенського університету та є прикладом трансферу знань – інтеграцією фундаментальних та прикладних досліджень, університетів та промисловості.

Окрім того, для трансферу технологій використовуються публікації, виставки та конференції із залученням виробників-практиків. При цьому

умовою підписання Товариством Макса Планка контракту на проведення досліджень є відкритий характер публікації та доступ до всіх результатів наукового дослідження. У 1970 р. Товариство Макса Планка заснувало у Мюнхені незалежну компанію з трансферу технологій «Garching Innovation GmbH», завданням якої є виявлення комерційно успішних винаходів, одержуваних в інститутах товариства, та допомога у їх просуванні на ринок. З 1979 р. компанія продала понад 2300 винаходів на загальну суму 168 млн євро, передала зарубіжним компаніям понад 600 ліцензій.

На відміну від Товариства Макса Планка Товариство Фраунгофера орієнтовано на прикладні дослідження та є найбільшим в Європі центром прикладної науки, об'єднуючи близько 80 науково-дослідних інститутів. Товариство Фраунгофера було засноване з метою сприяння впровадженню у промисловість нових технологій та виконання досліджень загальнонаціонального значення (наприклад, у сфері охорони навколишнього середовища та енергозбереження). Сьогодні товариство налічує близько 30 тис. співробітників, може укласти контракти із закордонними партнерами та має представництва в багатьох країнах світу і вісім закордонних філій.

Упродовж останніх десяти років Товариство Фраунгофера завжди було одним із найбільших заявників на патенти в Німецькому відомстві з патентів та товарних знаків. На основі багатьох патентів було створено бізнес-концепції. Було засновано цілу низку фірм: на початок 2022 р. товариство володіло 86 компаніями. Річний бюджет Товариства Фраунгофера становить близько 2,9 млрд євро, переважна частина з яких (2,5 млрд) іде на контрактні дослідження (*Шредер, 2022*). Утім частину бюджету товариства становлять кошти, що надходять від федерального уряду та земель, тобто від держави. Це дає інститутам можливість виконувати перспективні дослідження та вирішувати проблеми, що актуалізуються в майбутньому.

Товариство Фраунгофера є найважливішим інститутом трансферу, сполучним елементом між фундаментальними дослідженнями та прикладними розробками. Для товариства найважливішими каналами трансферу технологій є контракти на проведення досліджень для промисловості, а також договірні дослідження в рамках громадських проєктів або таких державних програм, як охорона здоров'я, захист навколишнього середовища, інфраструктура телекомунікацій, підвищення технологічної конкурентоспроможності Німеччини на світових ринках тощо.

Наукове товариство Лейбніца та Товариство німецьких дослідницьких центрів Гельмгольца є структурами порівняно меншими. Основними дослідницькими напрямками Товариства Лейбніца є гуманітарні науки та освіта, економіка та соціальні науки, біофізика та біохімія, математика та фізика, дослідження довкілля. Утім учасниками товариства є 87 науково-дослідних інститутів. Товариство Гельмгольца – це об'єднання 17 технічних та біолого-медичних незалежних дослідних центрів.

Діяльність усіх чотирьох наукових товариств (Макса Планка, Фраунгофера, Лейбніца та Гельмгольца) підтримується державою за рахунок коштів, що виділяються федеральним урядом та урядами земель. У компетенцію шістнадцяти земель входить фінансування професійної освіти та фундаментальних досліджень у вищих навчальних закладах, а також регіональних інноваційних програм. Федеральний уряд відповідає за стратегічний курс у розвитку R&D, систему заходів з підтримки інноваційної активності підприємств (зокрема за допомогою державних банків), особливо важливі напрями технологічної політики, створення загальнонаціональної законодавчої бази з упровадження інновацій.

Окремо слід відзначити Німецьке науково-дослідницьке співтовариство (нім. *Deutsche Forschungsgemeinschaft, DFG*), створене у 1951 р. Воно було організовано на основі створеного у 1920 р. Товариства сприяння німецькій науці (нім. *Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft*). Сама по собі ця організація досліджень не виконує. Її основна функція – фінансування проєктних фундаментальних досліджень з усіх наукових дисциплін. Товариство фінансує проєкти, що пройшли відбір, з усього спектра наукових дисциплін, включаючи гуманітарні науки. Фінансування Товариства здійснюється федеральним урядом. Виділені кошти витрачаються головним чином на університетські дослідницькі розробки у сфері як природничих, так і суспільних наук. Основні критерії фінансування проєктів – висока якість, участь молодих вчених, міждисциплінарність та міжнародна кооперація. Фінансуються також заходи щодо вдосконалення інфраструктури дослідницьких розробок: будівництво бібліотек, створення комп'ютерних мереж тощо.

Загалом взаємодія між учасниками трансферу технологій із сектора науки у виробничий сектор відбувається у рамках мереж, які полегшують передачу інформації за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. У структурі наукових установ є підрозділи, основною функцією яких є підтримка трансферу технологій, комерціалізація нововведень, вирощування та просування нових фірм, надання інформаційних та консультаційних послуг, апробація нововведень на майданчиках бізнес-

інкубаторів. У результаті створення технологій та початковий етап їх трансферу та просування на ринок відбувається в рамках університетів та науково-дослідних товариств.

Сьогодні у Німеччині держава відіграє активну роль у процесі трансферу технологій і виступає організатором взаємодій між різними учасниками інноваційного процесу, ініціатором нових завдань та програм розвитку. Слід зазначити, що у 2023 р. у Німеччині була представлена Стратегія майбутнього для досліджень та інновацій, яка передбачає досягнення до 2025 р. частки на дослідження і розробки у розмірі 3,5% від ВВП, що є історичним максимумом (*Факты о Германии, n.d.*). Для фінансової підтримки перспективних досліджень, відповідно до Стратегії, рекомендується використовувати цільові державні інвестиції в проекти, що належать до ключових технологій та пов'язані з проведенням досліджень і розробок, у тому числі задля досягнення мультиплікативного ефекту в суміжних галузях; заохочувати прямі іноземні капіталовкладення у R&D-підрозділи компаній на території Німеччини, які можуть продовжувати працювати навіть у разі виходу материнської компанії із країни.

Основними інструментами підтримки інноваційної активності та підтримки Міністерством економіки та технологій Німеччини нових технологічних фірм є фінансові стимули, цільові кредити, державні гарантії. У рамках надання фінансових стимулів цільові кошти у вигляді грантів на інвестиційні проекти можуть отримати компанії будь-якого розміру. Надання цільових кредитів відбувається за участі банку розвитку ФРН «KfW», який надає фінансову підтримку інвестиційним проектам, та банків розвитку федеральних земель. Програми державних гарантій спрямовані на підтримку інвестиційних проектів за нестачі початкового капіталу, розмір гарантій залежить від розміру підприємства та теми проекту.

Крім того, частина інструментів підтримки інноваційної діяльності спрямована на стимулювання витрат на персонал та дослідницьку діяльність фірм. Програми стимулювання витрат на персонал надаються з метою зниження витрат на залучення кваліфікованого персоналу для нових проектів, навчання, оплати праці співробітників новостворених фірм. Для проведення власних досліджень компаніям можуть надаватися позики, гранти з федеральних фондів та коштів федеральних земель, виділених спеціально для конкретної промислової галузі. Також дослідження можуть реалізовуватися в рамках партнерських проектів з науково-дослідними установами, іншими компаніями та організаціями.

Висновки. Державна підтримка розвитку наукових досліджень, інвестиції в наукову інфраструктуру та проведення науково-дослідних та експериментально-конструкторських розробок у межах R&D-підрозділів великих німецьких корпорацій забезпечили переваги на початку повоєнного відновлення економіки Німеччини та в подальшому – взаємовигідну співпрацю з обміну технологіями з іншими країнами (особливо з США), швидку технологічну модернізацію, вихід на передові позиції у світі із впровадження інновацій, забезпечення конкурентоспроможності на глобальному ринку.

Для перемоги у війні та забезпечення технологічної переваги над супротивником, для подальшого повоєнного відновлення економіки України вкрай важливим є не допустити втрат існуючого наукового потенціалу та спрямувати його розвиток у контексті нагальних потреб держави та світових тенденцій в галузі науки і техніки. Як показує історичний досвід успішних країн, метою формування наукового потенціалу повоєнного відновлення має стати збільшення експорту продукції високих технологій, що допоможе відійти від усталеної структури зовнішньої торгівлі на основі сировинної спеціалізації.

Як показує історичний досвід Німеччини, для успішного повоєнного відновлення України необхідними є такі заходи: 1) підтримка і розвиток існуючої науково-дослідної бази з метою активізації наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності разом із забезпеченням трансферу технологій від винахідника до виробника; 2) державне стимулювання інноваційної діяльності корпорацій, створення мотивації до фінансової підтримки ними малого і середнього інноваційного бізнесу (стартапи, венчурні підприємства тощо), впровадження політики підвищення кваліфікації працівників, створення власних науково-дослідних лабораторій та розбудови на цій основі високотехнологічних виробничих мереж, здатних швидко реагувати на зміни глобальної ринкової кон'юнктури.

У Німеччині результативною для повоєнного відновлення та модернізації економіки стала активна державна підтримка ключових високотехнологічних галузей, зокрема розвитку в них R&D. Пріоритетними напрямками для проведення наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні можуть бути військові та оборонні технології, авіабудування, ракетно-космічне машинобудування, транспортне та сільськогосподарське машинобудування, верстатобудування. Тобто для України, яка традиційно експортує переважно сировинні товари, важливим цільовим пріоритетом має стати розроблення плану підтримки наукових досліджень і розробок у галузях та на підприємствах, де виробництво подовжує ланцюги доданої вартості в межах національної

економіки й уможливорює використання її конкурентних переваг на світовому ринку.

З огляду на міжнародний історичний досвід та виклики, що стоять перед Україною внаслідок триваючої війни та перспективи тривалого збереження воєнної загрози, основою формування наукового потенціалу повоєнного відновлення має стати активна державна політика у галузі науки, а також зацікавленість корпоративного сектора у розвитку прикладних досліджень – як основи техніко-інженерних проривів, насамперед у ВПК. В Україні може бути використана практика Західної Німеччини в частині державної підтримки пріоритетних галузей промисловості шляхом розподілу ризиків у торгових операціях, фінансування великих експортних поставок тощо.

Список джерел

Max Planck Society. (n.d.). *Facts and Figures*. https://www.mpg.de/international/facts_figures

Stokes, R. G. (1991). Technology and the West German Wirtschaftswunder. *Technology and Culture*, 32(1), 1–22. <https://doi.org/10.2307/3106006>

Захаров, В. В. (Ed.). (2006). *Деятельность Управления СВАГ по изучению достижений немецкой науки и техники в Советской зоне оккупации Германии, 1945–1949*. РОССПЭН.

Сливка, Т. О. (2022). Німецькі концерни: повоєнне відродження та роль у відбудові економіки. *Історія народного господарства та економічної думки України*, 55, 63–76. <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.063>

Типпельскирх, К., Кессельринг, А., Гудериан, Г. (1998). *Итоги Второй Мировой войны. Выводы победенных*. Полигон, АСТ. <http://history.org.ua/LiberUA/5-89173-021-9/5-89173-021-9.pdf> (Original work published 1953).

Факты о Германии. (n.d.). Научная привлекательность. *Образование и знание*. <https://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/ru/germaniya-obzor/nauchnaya-privlekatelnost>

Шевцова, Г. З., Швець Н. В. (2017). Кластеризація хімічної промисловості: європейський досвід та уроки для України. *Вісник економічної науки України*, (2), 103–109. [http://www.venu-journal.org/download/2017/2\(33\)/pdf/21-Shevtsova.pdf](http://www.venu-journal.org/download/2017/2(33)/pdf/21-Shevtsova.pdf)

Шрёдер, Т. (2022, 29 марта). Инновационная всемирная паутина. *Deutschland.de*. <https://www.deutschland.de/ru/topic/ekonomika/innovaciya-fraungofer>

Галина Петришин

ФІНСЬКЕ ДИВО ЧИ ПРОДУМАНА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ? СИСТЕМА ОСВІТИ ФІНЛЯНДІЇ – ОСНОВА ЗНАННЕВОЇ ЕКОНОМІКИ

Після завершення війни перед Україною постане необхідність не лише відбудувувати зруйновані міста і села, а й також відновлювати економіку на новій основі. Вважаємо, що тут буде корисним досвід Фінляндії, яка після Другої світової війни здійснила потужний прорив у зростанні

економіки на основі реформування системи освіти та наукових досліджень.

Зміни і перетворення, що останніми роками відбуваються практично в усіх сферах соціально-економічного життя, спонукають до еволюції сприйняття навколишнього світу. В сучасній економіці вирішальними факторами рівня розвитку та позиції на ринку є знання та інформація. Це не означає, що раніше знання не використовувалися, просто вони мали інше значення. Термін ««економіка на базі знань»» (knowledge based economy – КВЕ) тісно пов'язаний із поняттям «інформаційне суспільство» (Information society), адже для побудови «економіки на базі знань» недостатньо тільки одних технологій – необхідна також правильно організована соціальна сфера. Соціальна сфера – це все, що пов'язане із суспільним розвитком. Завдяки правильно організованій соціальній сфері можна готувати кваліфікований персонал та впроваджувати нові управлінські рішення – інновації. Базисом стабільного розвитку інформаційного суспільства та економіки на базі знань є інновації, тобто нові продукти, послуги та технологічні процеси. Згідно з визначенням Світового банку та Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), умовами розвитку КВЕ є створення сприятливого інституційного, правового та економічного середовища для обміну знаннями, інноваційними системами, інформаційною інфраструктурою, а також освіта та навчання.

Історичний погляд на причини переходу Фінляндії до економіки на базі знань

Фінляндія наприкінці минулого століття опинилася серед лідерів у світових рейтингах конкурентоспроможності та інновацій. Розташована на півночі континенту, Фінляндія – одна із найдавніших країн у Європі, восьма у ній за площею і найбільша малонаселена країна Європейського Союзу. У Фінляндії проживає приблизно 5,5 млн осіб, середня густота населення становить близько 17 осіб на кв. км. Наприкінці XIII століття територія сучасної Фінляндії внаслідок Північних хрестових походів та через шведську колонізацію прибережної Фінляндії поступово перейшла і стала частиною Швеції. Після російсько-шведської війни 1809 року ці землі захопила Росія і включила до складу своєї імперії. Лише після російської революції 1917 року, фіни змогли проголосити незалежність. Основне природне багатством Фінляндії – це ліси, що забезпечують сировиною целюлозно-паперову та деревообробну промисловість. Із початком експлуатації лісів – у XIX столітті – почалася індустріалізація Фінляндії. В той час також відбувається розвиток деревообробної та паперової

промисловості, що і на сьогоднішній день є важливими секторами економіки, хоча й не такими значними, як на початку. Окрім лісів, Фінляндія має поклади природних ресурсів, які є основою гірничодобувної та металургійної промисловості. Внаслідок господарських зв'язків з Росією у Фінляндії стали швидко розвиватися металургія, металообробка і машинобудування. Інтенсивний розвиток металургії та машинобудування був викликаний необхідністю виплати компенсацій колишньому Радянському Союзу. Економічна політика Фінляндії тоді була спрямована на індустріалізацію та економічне зростання. Це пов'язано із встановленням контролю за процентними ставками, розподілом кредитів, спрямуванням банками коштів на інвестиції, а також регулюванням ринку праці та заробітної плати. Окрім того, в період 60–70-х років ХХ ст. політика розвитку країни була спрямована на розвиток електротехнічної та електронної промисловості. Як наслідок, у 1970-х роках економіка Фінляндії стала однією з провідних економік світу.

Після Другої світової війни Фінляндія експортує в основному продукцію лісової промисловості. Як результат розвитку металургійної промисловості, у 1980-х роках продукція металургійної промисловості становила понад 40% експорту. Країна була урбанізована та індустріалізована (*Ministerstwa Gospodarki, n.d.*). У 1980-х роках у Фінляндії почалася приватизація державних підприємств, надходження від якої спрямовувалися на розвиток промисловості та погашення боргів. Одним із основних пріоритетів Фінляндії є створення різноманітних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) і загальнодержавних інформаційно-аналітичних систем різного рівня та призначення.

На жаль, на початку 1990-х років економіка Фінляндії пережила сильну кризу, викликану розпадом Радянського Союзу і втратою великого замовника. Падіння ВВП і різке зростання безробіття вимагали радикальних економічних реформ та об'єднання політики економічного зростання із соціальною політикою. Це спонукало фінську владу сформулювати нове бачення розвитку країни, нову модель економіки, засновану на знаннях та інноваціях. Нове бачення фінського уряду мало широку громадську підтримку, що було дуже важливим чинником успіху на етапі впровадження змін. У середині 1990-х років почалося плавне економічне зростання як результат перетворень структури економіки, експорту та запровадження багатьох реформ.

У 1995 р. уряд Фінляндії затвердив стратегію розвитку інформаційного суспільства, що визначала такі цілі: прискорення розробки та впровадження новітніх конкурентоспроможних ІКТ в усі

сфери суспільного життя, забезпечення передумов формування інформаційно-комунікаційної інфраструктури, визначення пріоритетів переходу Фінляндії до інформаційного суспільства, впровадження принципів економіки знань і проведення заходів, спрямованих на підготовку суспільства до функціонування в нових умовах. Стратегія також передбачала основні напрями, етапи і механізми реалізації як на національному та місцевому рівнях, так і в окремих секторах економіки. Важливим у процесі впровадження стратегії було сприйняття суспільством стратегічного вибору на основі усвідомлення того, що економічне зростання, зайнятість і процвітання залежать від рівня знань, вміння та досвіду.

Надзвичайно важливим аспектом стратегії розвитку стали установки, які налаштовували на розвиток. Насамперед це мала бути діяльність, спрямована не лише на впровадження та поширення технологічних інновацій, які мали стати загальнодоступними, а й на перетворення знань не тільки на основу освіти та культури, а й водночас на один із найважливіших факторів виробництва. Розвиток мав базуватися на примноженні знань і зміцненні технологій за державної підтримки. Дуже важливим був стан суспільства. Фінське суспільство характеризувалося високим рівнем загальної та вищої освіти, культури та інформаційної грамотності, тож на початку запровадження змін та інновацій було дуже легко.

Підтвердженням успішності реформ у Фінляндії є ефективне функціонування системи інновацій та системи взаємодії господарських організацій і наукових установ. Початковий етап здійснення інституційних перетворень базувався на реформуванні державних фінансів та збалансованості державного бюджету. В результаті запровадження фіскальної реформи отримано кошти на освіту і науку. Враховуючи те, що фінський уряд взяв курс на швидкий перехід до економіки на базі знань, значна частина коштів була спрямована на розвиток технологій і науки.

Один із способів боротьби з кризою, успішно застосованих Фінляндією, – це створення інформаційного суспільства, яке функціонує на базі освітньої економіки. Таке суспільство характеризує високо-технологічну розвинену країну, де якість і потік інформації впливає на конкурентоспроможність. Водночас таке суспільство має здатність перетворювати дані в інформацію, а інформацію у знання та використовувати її у сучасних рішеннях, у сучасних технологіях, що підтримують розвиток економіки. Мета створення інформаційного суспільства це – підвищення конкурентоспроможності та ефективності, а

також усунення соціальної нерівності, покращення добробуту громадян та якості життя.

Зазначені зміни в економіці повинні були підтримувати «виробництво» знань, а тісна співпраця наукових і господарських організацій мала сприяти впровадженню інновацій. Додатковою метою промислової політики стало забезпечення економічного зростання, зниження рівня безробіття та диверсифікація виробництва. Однією з особливостей промислової політики Фінляндії були так звані інноваційні «пучки» галузей (*clusters*), тобто взаємопов'язана сукупність галузей, сегментів економіки, об'єднаних різноманітними виробничо-технологічними, дослідно-науковими зв'язками, та наукові установи, що співпрацюють з ними. Кластери через об'єднання наукових та економічних цілей зумовили необхідність визначення потреб, подальших шляхів та пріоритетів розвитку і виконання соціально-економічних програм.

Динамічний розвиток економіки Фінляндії визначають три такі найважливіші кластери: 1) інформація, інформаційні технології і телекомунікація (*Information and Communication Technologies, ICT*); 2) лісова промисловість; 3) сектори електромеханічної промисловості, що вимагали впровадження інновацій та проведення наукових досліджень. У 1990-х роках базовим, основним кластером у Фінляндії був кластер ICT. Це – результат відкриття глобальних ринків, зростання значення *Nokia* та впровадження нових технологій у всі сфери життя (*Wierzbołowski, 2003*). Інтенсивний розвиток сектора ICT наприкінці 1980-х років зумовив перехід до моделі економіки на базі знань. На початку технології пов'язувалися з потужною деревообробною та металургійною промисловістю і мали на меті розвиток технології виробництва. З часом розвиток інновацій став домінуючим чинником і призвів до занепаду профільних галузей. Економічна політика змінила напрям і була спрямована на створення та вдосконалення таких факторів, як знання, креативність та інновації.

Створення інформаційного суспільства є одним із найважливіших видів суспільної діяльності, що забезпечує інформаційно-комунікаційну базу для формування глобального інформаційного суспільства та розвитку освіти, охорони здоров'я і соціального захисту населення, де основний наголос робиться на освіту. Фінська модель включає такі елементи соціальної держави, як безкоштовна освіта, тобто безкоштовна освіта від дитячого садка до університету, безкоштовні підручники та харчування до середньої школи, студентські та докторські стипендії. Охорона здоров'я – це практично безкоштовні медичні заклади, низька вартість

стаціонарного лікування, дотації на ліки. З іншого боку, соціальний захист (система соціального забезпечення та допомоги) включає пенсійне страхування, страхування за станом здоров'я, інвалідності, безробіття та по догляду за дитиною. Практика показала, що досягнення високого рівня конкурентоспроможності не залежить від обмежень опікунських функцій, низьких податків чи впливу держави на економічні процеси. Фінляндія зберегла високі податки та активну участь державного сектора в економіці країни.

Роль і головні параметри КВЕ – економіки на базі знань

У добу всесвітньої глобалізації, що має вплив на всі аспекти і рівні життя, виникла необхідність змін і адаптації економіки до нових умов функціонування. Економіка на базі знань, це – нова економіка, де сектор послуг відіграє головну роль у створенні ВВП і зайнятості. Основний потенціал КВЕ – знання, які є стратегічним чинником розвитку, що формує структуру виробництва та економічний прогрес.

В економіці на базі знань умовами успіху, окрім якості, інформації, знань та інтелектуального капіталу, є також навички, досвід, ресурси, бажання та висока свідомість і розуміння щодо досягнення цілей (Skrzypek, 2011). Знання – найважливіший фактор розвитку і тому займає провідне місце серед інших засобів. Знання мають стратегічне значення для функціонування кожного підприємства, цінність знань при їх передачі не зменшується. Фахівці, які розвивають здібності та навички співробітників, вважають, що після виконання ними завдання передані знання, незважаючи на те, що вони «продані», не тільки залишаться у постачальника послуг, але ймовірно будуть доповнені новими елементами, отриманими в процесі навчання. Знання мають таку властивість, що ними можуть користуватися багато людей і в багатьох місцях одночасно. Крім того, наявність великого обсягу знань безпосередньо не визначає конкурентну перевагу та не гарантує чіткого домінування над компанією з обмеженими знаннями. Тільки правильне використання знань гарантує успіх, переваги та розвиток.

Економіка на базі знань характеризується мінливістю навколишнього середовища; постійною потребою в отриманні та використанні знань; необхідністю сприйняття економічних змін на глобальному рівні; трансформацією індустріального суспільства в інформаційне суспільство, де конкурентні позиції всієї економіки та можливість виживання кожної окремої компанії залежать від доступу до інформації, спроможності її обробляти та адаптуватися до змін.

Фактором, що впливає на розвиток і функціонування КВЕ, є насамперед люди – висококваліфіковані працівники із відповідною освітою, які мають мотивацію, бажання діяти творчо та ефективно. Кадри високого рівня кваліфікації готують університети та науково-дослідні установи. Важливу роль також відіграє освіта нижчого рівня, що готує молодь до роботи в економіці на базі знань. Обсяг людського капіталу залежить від демографії, а якість – від освіти, досвіду та навичок. Іншим важливим фактором є фінансові установи, які надають капітал для нових підприємств. Вагомим фактором є також інфраструктура КВЕ та здатність суспільства використовувати її можливості. Інформаційно-комунікаційні технології відіграють дуже важливу роль у поширенні та обміні знаннями між науковими та дослідницькими установами.

Ключовий параметр КВЕ – це високий відсоток ВВП, визначений призначений на наукові дослідження й інформаційні та інтелектуальні послуги, що формує високоосвічене суспільство, яке усвідомлює потреби постійного навчання, добре розвиненої інфраструктури, економіки, заснованої на високих технологіях, ліквідація галузей, що занепадають, і високий рівень безпеки та довіри між суб'єктами, що функціонують на ринку. Проте навіть «людському капіталу» найвищого рівня не під силу розвинути та підтримати розвиток прогресу. Необхідна співпраця, що базується на довірі та спілкуванні. Дуже важливим при впровадженні та підтримці КВЕ є соціальний капітал, зокрема: норми та правила, зв'язки й міжособистісні стосунки. Для отримання конкурентної переваги необхідна співпраця багатьох суб'єктів, яка базується на пошуку відповідних партнерів, здатних довіряти іншій особі, організації чи установі.

Система освіти Фінляндії

Система освіти Фінляндії вважається однією з найкращих у світі, що готує студентів до життя, а не до іспитів. За статистикою у фінських студентів найвищий рівень знань і вони витрачають найменше часу на навчання. Фінська освіта є однією із найбільш ефективних у світі. Викладачам і учням довіряють: вчителям використовувати методи, які найбільше підходять для їхніх учнів, а учням вибирати все те, що для них найцінніше. Завдання вчителя – заохочувати до здобуття та поглиблення знань, але вчиться той, хто хоче вчитися. Якщо молода людина не бажає вчитися, її скеровують у напрямі практичних професій.

Насамперед освіта у Фінляндії є загальною, державною та безкоштовною. Обов'язкове шкільне навчання триває дев'ять років. Традиційна фінська школа складається з двох рівнів: шестирічний початковий курс і трирічний предметно-орієнтований другий рівень.

Учнів не оцінюють на основі контрольних і самостійних робіт, заліків та іспитів, за винятком підсумкового – у віці 16 років. Вчителі самі оцінюють своїх учнів, описуючи їхні досягнення та вміння. Це дозволяє уникнути стресу, пов'язаного з оцінюванням, а також стимулює креативність і підвищує готовність до ризику. Якісну освіту учні отримують без надмірного тиску.

Політика освіти у Фінляндії спрямована на забезпечення справедливості та рівності, можливості здобуття освіти. Освіта у Фінляндії вважається одним із основних прав усіх громадян та побудована на рівних можливостях для всіх. Усі аспекти індивідуального зростання і навчання – особистість, мораль, творчість, знання та навички – рівноцінні та відповідно враховуються. На всіх рівнях – школа загалом, освітні програми, вчителі, учні та їхні батьки – побутує принцип уважного та шанобливого ставлення. Школи не конкурують одна з одною: всіх однаково підтримують та всі мають високий рівень. Не культивуються переваги певного предмета чи вчителя, до вчителів ставляться з повагою. Також до уваги не береться професія батьків та їхній соціальний статус.

Важливим аспектом є відсутність критерію порівняння та класифікації учнів на «сильних» і «слабких». Із самого початку впроваджуються програми вирівнювання та усунення відмінностей, які допомагають учням отримати вищі кваліфікації, кожен учень має свою індивідуальну програму навчання та розвитку. Тому немає причин проводити платне репетиторство – якщо учню необхідно допомогти, викладачі роблять це безкоштовно під час або після занять. Перевагами системи освіти у Фінляндії, без сумніву, є універсальність освіти, кадри з високим рівнем кваліфікації. Орієнтація на учня дає свої результати. Базою до цього служить політика рівних можливостей, створення класів із невеликою кількістю учнів, індивідуальне оцінювання із урахуванням *індивідуальних особливостей, пізнавальних здібностей*, темпу роботи.

У системі вищої освіти важливим є принцип розширення, поглиблення та актуалізації знань, отриманих у школі, формування готовності учнів до пошуку нового, невідомого, бажання діяти, не боятись помилок і ризиків. Такі особливості сприяють розвитку інновацій. Система вищої освіти Фінляндії дозволяє займатися наукою. Одним із факторів стабільного успіху фінської освітньої системи є те, що високий рівень освіти однаково доступний для всіх школярів по всій країні, незалежно від географії та соціально-економічного стану родин. Навчання безкоштовне, студенти отримують стипендію та низку пільг: медичне обслуговування, знижки на харчування, на користування транспортом та інші послуги. Така

система дає змогу виховати висококваліфікований персонал, який буде ефективно впроваджувати інноваційні рішення (Czerniak, 2013).

За результатами тестування PISA (Programme for International Student Assessment), проведеного міжнародним консорціумом під наглядом ОЕСР та представниками країн-членів, у 2006 р. Фінляндія посіла перше місце, у 2015 році – п'яте місце, в 2018 р. – третє місце. Однак останні результати тестування PISA за 2021 р. показують зниження рейтингу Фінляндії: вона зайняла лише шосте місце серед країн, які отримали найвищі бали. Є різні думки щодо причин цього. Для Фінляндії 2021 рік став роком знань, заснованих на наукових дослідженнях, і його девіз був: «Знання належать усім нам».

КВЕ у Фінляндії

У КВЕ істотний внесок у формування валового внутрішнього продукту (ВВП) забезпечують надходження від діяльності зі створення, обробки, зберігання та розповсюдження інформації та нових знань. У такій економіці знання є вирішальним чинником економічного розвитку та конкурентної переваги, адже знання зменшують потребу в сировині, роботі, часі, просторі, капіталі та інших ресурсах. Вони стають незамінним засобом – основним ресурсом економіки, цінність якого постійно зростає. Найкращим прикладом у Фінляндії є компанія Nokia, яка в 1970-х роках спеціалізувалася на деревообробній та паперовій промисловості та випускала гумове взуття, а в результаті змін стала лідером у виробництві мобільних телефонів у світі та досягла значного впливу на економіку країни (значна частка у ВВП, експорт та зайнятість). Це відбулося також завдяки застосованому підходу до економіки правлячої партії. Лібералізація торгівлі, скасування обмежень на рух капіталу сприяли інвестиціям іноземного капіталу в освіту та науково-дослідну діяльність. Це стало підставою участі приватних компаній в інвестиціях на розвиток освіти та науково-дослідної діяльності та унікальним для фінської економіки порівняно з іншими економіками. Завдяки Nokia Фінляндія піднялася на вершину найбагатших і процвітаючих країн, оскільки компанія стала найбільшим бенефіціаром інновацій та рушійною силою розвитку сектору ІСТ.

Багато економістів вважають систему інновацій джерелом економічного зростання. Однак залежить вона від багатьох інших, разом узятих факторів. Це, безумовно, витрати на дослідження та розробки, чітке та просте правове регулювання, податкові преференції, легкість та доступність фінансування, а також рівень освіти. Фактором, що сприяє впровадженню інновацій, є високий освітній рівень населення. Таке

суспільство є більш відкритим до інновацій, забезпечує висококваліфікованими кадрами на всіх рівнях, починаючи від задумів, дослідження, виробництва та закінчуючи споживанням.

Фінська модель інформаційного суспільства та економіки на базі знань не є самоціллю. Вона підтримує державну систему загального добробуту, інвестуючи у своїх громадян, які здатні досягати успіху, покращуючи рівень життя, безпеки та соціальної інтеграції, а також збільшуючи кількість робочих місць, відкриваючи нові можливості для контактів між людьми, зміцнюючи демократію, зменшуючи диспропорції між регіонами та підвищуючи привабливість країни. Успішне суспільство має можливість фінансувати цілі та принципи держави добробуту.

Услід за виникненням інформаційно-комунікаційних технологій, їх повсюдним використанням, зокрема Інтернету, можна говорити про формування інформаційного суспільства. Об'єктивними і безпосередніми причинами переходу до інформаційного суспільства є швидке зростання ролі інформаційних ресурсів і комунікацій у житті суспільства, революція у сфері інформаційних технологій. Завдання уряду полягає у забезпечення доступу до Інтернету для всіх громадян, розвитку їхніх навичок у сфері ІТ, реформуванні процедур та розширенні можливостей надання великої кількості адміністративних послуг через мережу Інтернет (*Szewczyk, 2006*). Сучасні технології охопили також банки та сферу банківських послуг. Завдяки швидкому пристосуванню до мінливої реальності та стрімкому підвищенню обізнаності громадськості Фінляндії банки стали лідерами у сфері технологій. Завдяки розвитку електронних каналів фінансових послуг банки значно скоротили операційні витрати та підвищили ефективність роботи (*Chojecki & Matysek, 2003*).

Основу успіху фінської економіки насамперед заклало об'єднання ефективної, конкурентоспроможної економіки з соціальною політикою, програма якої передбачала безкоштовну освіту, службу охорони здоров'я та систему соціального забезпечення, а також розвиток приватного сектора. Наслідком упровадження системи соціального забезпечення стали високі податки, хоча у Фінляндії не підтверджується їх негативний вплив на економічний розвиток країни. Насправді ж у цьому випадку – навпаки.

Один з ключових факторів тріумфу фінської економіки є всебічне усвідомлення значення освіти і науки, науково-технічного розвитку, а подолання економічної кризи на початку 1990-х років стало результатом величезних інвестицій у розвиток науки та наукових досліджень і розробок. Поява нових технологій мала значний вплив на всі сфери життя,

а не тільки на виникнення нової галузі економіки – інформаційно-комунікаційних технологій. Завдяки новим технологіям значно підвищено продуктивність промисловості, що в результаті зумовило збільшення зайнятості та підвищення рівня життя.

Фінляндії не вдалося би створити передові й сучасні технології без висококваліфікованих кадрів науковців і дослідників. Наявність освічених громадян, окрім економічних, дає багато неекономічних вигід. Це підвищення поваги до закону, а відтак – зменшення злочинності. Позитивним ефектом вищої освіти є також краща турбота про навколишнє природне середовище, про власне здоров'я та здоров'я своїх дітей. Освіта також формує соціальні установки, сприяючи створенню соціального капіталу та підвищенню його якості. Освічена людина приносить користь державі, суспільству і собі. Вища освіта дає кращі можливості на ринку праці, можливість легше знайти роботу за значно вищою зарплатою (Turczak, 2017).

Наприкінці ХХ ст. завдяки експорту продукції електронної промисловості, темпи економічного зростання Фінляндії значно підвищилися (Ministerstwa Gospodarki, n.d.). Додатково широкий діапазон та напрями розвитку зумовили те, що фінське суспільство перше у світі отримало право на широкосмуговий доступ до Інтернету, володіння мобільними телефонами чи кабельним телебаченням, а населення досягло дуже високого рівня кваліфікації для використання технологій.

Проте структура економіки вимагала від підприємств постійної модернізації, впровадження нових, інноваційних рішень, вдосконалення продукції та підвищення конкурентоспроможності. У 2001 р., за даними Всесвітнього економічного форуму, Фінляндія посідала перше місце за темпами технологічного прогресу. Це результати виділення та скерування значних коштів на дослідження та розробки з державного бюджету. Конкурентоспроможність також покращилася, що допомогло Фінляндії посісти за цим показником лідерські позиції у світі.

Зміни були б неможливі без уміння фінів ламати стереотипи мислення та без рішучості в діях, а також завдяки сміливому підходу суспільства. Крім того, до процесу побудови інноваційної економіки були залучені всі учасники соціально-економічного життя. Завдяки тому, що всі вони були різні, було забезпечено багатовимірний цілісний підхід до виникаючих проблем і їх вирішення у міру виникнення. Окрім того, як виявилось, дуже важливою на самому початку була правильна ідентифікація всіх загроз, проекти змін було винесено на загальне обговорення, створено засади для розвитку інновацій. Оскільки в інноваційній системі Фінляндії активну

участь брали різні групи учасників, то впроваджувалися рішення, отримані в результаті різноманітних дискусій.

Сповільнення світової економіки, зокрема й фінської, приніс 2001 р. Хоча отримані до того часу досягнення у напрямі фінансового профіциту та скорочення державного боргу обмежили її сповільнення, але внаслідок зменшення виробництва та замовлень експорт скоротився, але торговельний баланс залишався додатним. Після 2003 р. профіцит балансу щороку значно зменшувався.

Однак криза, що виникла на фінансових ринках у 2007 р., почала негативно впливати на економіку країни, знизивши темпи зростання. У 2009 р. Фінляндія пережила падіння ВВП, зростання безробіття та збільшення державного боргу. Крім того, завдяки високому ступеню відкритості економіки відбулися зміни в міжнародному обороті, в тому числі іноземних інвестицій. Експорт, який становив 40% ВВП, суттєво скоротився, що призвело до негативного сальдо торговельного балансу у 2011 р. Спеціалізація економіки в одному напрямі, відсутність диверсифікації виробництва та відсутність стратегії протидії кризі узалежнили державу від найбільших секторів економіки та діяльності найбільших у цих секторах компаній. Крім того, додатковий вплив також мали слабкі ринки збуту, падіння цін на сировину, зокрема на деревину. Хоча, розвиваючи мобільні медіа, фіни викликали падіння попиту на газетний папір.

Для подолання наслідків кризи фінський уряд почав застосовувати відповідні заходи шляхом встановлення обмежень на збільшення державних витрат, скорочення безробіття та збільшення витрат на дослідження. На жаль, запровадження антикризового пакета привело до збільшення державного боргу. У 2012 р. фінська економіка занурилася в рецесію. Глобальна фінансова криза також зачепила корпорацію Nokia, яка зазнала різкого падіння доходів і була змушена масово скорочувати штат. Виробництво телефонів, які домінували на ринках, прогало битву смартфонам, і в 2014 р. цей відділ перейшов під контроль Microsoft. На сьогодні Nokia працює у галузі комунікаційних та мережевих технологій. Після поглинання у 2016 р. франко-американською компанією Alcatel-Lucent (постачальник телекомунікаційного обладнання, програмного забезпечення та послуг), Nokia розпочала новий етап, вступає в стратегічне партнерство з концерном Microsoft та налагоджує виробництво смартфонів. Фіни не здаються, вони реструктуруються, захоплюють і залишаються на міжнародному ринку, хоч це вже не так легко, як раніше, через постійно зростаючу конкуренцію.

Хоча Фінляндія все ще зберігає високі позиції в рейтингу конкурентоспроможної та інноваційної країн і має одну з найкращих систем освіти, її економічна ситуація залишається слабкою, досягаючи дуже низького економічного зростання та збільшуючи державний борг. Це пов'язано зі старінням населення і відповідним скороченням робочої сили, нееластичним ринком праці та занепадом ІТ, деревообробного та паперового секторів економіки, надмірною концентрацією на дедалі менш прибуткових галузях, наслідки санкцій щодо Росії та труднощі при впровадженні реформ. Крім того, через використання валюти євро Фінляндія не може адаптувати свою фіскальну чи монетарну політику до поточних потреб країни, тож дедалі частіше громадяни причину основних проблем вбачають саме у цьому. Також відзначають, що євро занадто переоцінене порівняно з іншими валютами, зауважують про небажання запроваджувати структурні реформи через низькі процентні ставки, а також необхідність платити за стабільність Єврозони. Однак економіка Фінляндії перебуває не на такому поганому рівні, щоб запускати міжнародну програму допомоги, а запропоновані урядом заходи жорсткої економії не надто суворі.

Фінляндія все ще є однією з найсильніших економік, а за рівнем ВВП на душу населення – однією з найрозвиненіших, найбагатших і найменш корумпованих країн. Економіка Фінляндії розвивається. Починаючи з 2016 р. по 2021 р. макроекономічні показники постійно зростали: ВВП зріс з 217 до 253 млрд євро. Винятком став 2020 р., тенденція зростання ВВП не продовжилася лише через вплив пандемії COVID-19 – ВВП Фінляндії у 2020 р. становив 238 млрд євро (-2,3%). Продовжилося зростання і в 2022 р. – незважаючи на ситуацію на світових ринках, ВВП країни становив 275,68 млрд євро.

Нинішні цілі та найбільші виклики для уряду Фінляндії полягають у покращенні ситуації на ринку праці (зменшення безробіття), консолідації державних фінансів, підвищенні конкурентоспроможності, стимулюванні та забезпеченні стабільного економічного зростання, збільшенні експорту та пошуку нових ринків збуту. Окрім того, фіни – дуже згуртована нація, вони завжди співпрацювали між собою, їм притаманна сильна національна ідентичність, спрямованість у майбутнє та високий рівень освіти. Вони є прикладом суспільства, яке без проблем реалізує ідеї інформаційного суспільства, поєднуючи їх з ідеєю соціальної держави. Тому Фінляндія має великі можливості відновитися та досягти економічних результатів, порівнянних із результатами кінця минулого століття.

Висновки. Основне завдання, що стоїть перед українським суспільством, – побудова такої країни, що відрізнятиметься від довоєнної як економічно, так і за соціальною організацією. Українці вже працюють над цим питанням, не чекаючи закінчення війни та перемоги. Розглядаються і вивчаються досвіди відновлення інших країн, які пережили війну. Для України дуже важливий повоєнний досвід Європи, – аби не повторити помилок минулого і збудувати високотехнологічну, конкурентоспроможну економіку.

Країни Європи, – такі як Польща, Німеччина, Нідерланди, Фінляндія, – після закінчення Другої світової війни переживали так зване «посттравматичне зростання», що дозволило не лише побороти післявоєнні проблеми і труднощі, а й перевершити довоєнні показники якості життя. Європейський досвід повоєнного розвитку може слугувати для України прикладом щодо швидкого відновлення країни і повернення до нормального життя. Варто зазначити, що досвід повоєнної відбудови в країнах Європи не завжди був вдалим. Однак саме аналіз помилок минулого допоможе українцям уникнути власних та врахувати всі можливі ризики. Також важливим є не втратити і довоєнні здобутки та досягнення, а навпаки – використати їх під час відбудови. Правильне використання досвіду і підтримки інших країн допоможе Україні в майбутньому швидко інтегруватися в Європу. Для руху в ЄС потрібно продовжити реформи, розпочаті до війни й узгодити українське законодавство з європейським, вирішити низку соціальних питань. Для подолання наслідків війни громадянам України, цивільним і військовим потрібно буде підвищувати свою кваліфікацію, адже знання й навички мають відповідати потребам часу. Добрим прикладом для відбудови і втілення реформ в Україні, зокрема у реформуванні системи освіти та наукових досліджень, може послужити досвід Фінляндії.

Століттями суспільства та економіки трансформувалися – від аграрної епохи, промислової революції до економіки на базі знань. Кожна з цих змін вимагала еволюції способів сприйняття світу та адаптації до діяльності у новій реальності. Як впливає з наведених вище міркувань, у процесі впровадження КВЕ зростає значення нематеріальних ресурсів, особливо людського капіталу, знань та нових технологій. Посилення конкуренції вимагає від людей постійного підвищення рівня знань, освіти, компетенцій та кваліфікації, а розвиток успішної економіки значною мірою залежить від політики держави та підвищення обізнаності населення у цьому напрямі.

Слід зазначити, що між Україною та високорозвиненими країнами ЄС існує різниця в рівні розвитку. Проте стартові умови повоєнної відбудови у другій половині ХХ ст. у більшості європейських країн також були далекими від сучасних показників. Україна має всі можливості для швидкого відновлення, зростання продуктивності праці та розвитку економіки, заснованої на знаннях, за умов здійснення інвестицій у навчання та наукові дослідження, реалізації єдиної та довгострокової програми у сфері початкового навчання та вищої освіти, а також укладення угод між університетами, науково-дослідними установами та бізнесом з метою широкого впровадження інновацій, сучасних технологій і новітніх розробок у сферу виробництва.

Список джерел

- Chojecki, T., & Matysek, A. (2003). Bankowość elektroniczna w europejskich systemach bankowych: Finlandia. *Bank i Kredyt*.
- Czerniak, J. (2013). System edukacji w Finlandii czynnikiem sprzyjającym innowacyjności gospodarki. *Annales. Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*, 47(2), 45–52.
- Ministerstwa Gospodarki (n.d.). *Informacje ogólne o Finlandii*. <https://www.exporter.pl>
- Skrzypek, E. (2011). Gospodarka oparta na wiedzy i jej wyznaczniki. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, (23), 270–285.
- Stachowiak, K. (2009). Ewolucja przemysłu zaawansowanej technologii i sektora teleinformatycznego (ICT) w Finlandii. *Prace Komisji Geografii Przemysłu*, (13), 122–132.
- Szewczyk, G. (2006). Społeczeństwo informatyczne w Finlandii. W G. Bliźniuk, J.S. Nowak (Red.), *Społeczeństwo informacyjne. Doświadczenie i przyszłość*. Polskie Towarzystwo Informatyczne.
- Turczak, A. (2017). Zależność między poziomem wykształcenia a czasem pozostawania bez pracy bezrobotnych w Polsce. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 51(3), 231–243.
- Wierzbowski, J. (2003). *Fińska droga do społeczeństwa informacyjnego i gospodarki opartej na wiedzy*. Instytut Łączności.

Олена Ципліцька

ДОСВІД ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ КРАЇН ЗАХІДНИХ БАЛКАН: ПЕРЕДУМОВИ, ЗАХОДИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Югославські війни та конфлікти на Балканському півострові у 1990–2000-х роках виснажили економіки країн-учасниць та призвели до втрати виробничих потужностей і людських ресурсів, суттєвого руйнування інфраструктурних об'єктів та економічних збитків, які оцінюються в десятки мільярдів доларів США. Після завершення воєнних дій держави регіону зазнали багатомірних фундаментальних трансформацій,

пов'язаних як з переходом до вільного ринку та європейської інтеграції, так і з етнополітичними та культурними змінами. Країни охопила деіндустріалізація, що викликала необхідність вибору нових стратегічних пріоритетів економічного розвитку.

Порівняння макроекономічних та промислових показників трьох країн Західних Балкан – Боснії і Герцеговини, Сербії та Хорватії у повоєнний період 1995–2021 рр. представлені в табл. 1.

Дані табл. 1 свідчать про наявність фундаментальних проблем у повоєнному відновленні промисловості досліджуваних країн, таких як різке скорочення і навіть зникнення виробничих потужностей промисловості через розрив ланцюгів постачань. Наприклад, у Хорватії великий виробник «Югопластика» (зараз – AD Plastik), який до війни постачав продукцію сербському виробникові автомобілів «Застава», у 1988 р. забезпечував 12546 робочих місць, а у 2000 р. – лише 800 (Schönfelder, 2005). У 1998 р. ці країни через значні коливання та чутливість промислового сектора до глобальної нестабільності та кризових явищ, а також внутрішніх проблем усе ще не відновили рівень промислового виробництва 1989 р. (Gligorov et al., 1999. P. 14) (рис. 1).

Таблиця 1

Показники економічного розвитку країн Західних Балкан в кінці ХХ – початку ХХІ ст.

Показник	Боснія і Герцеговина			Сербія			Хорватія		
	1995	2005	2021	1995	2005	2021	1995	2005	2021
ВВП на одну особу, дол. США	498	2741	7143	2208	3721	9230	4901	10634	17685
Додана вартість промисловості (включаючи будівництво) на 1 працівника, у пост. дол. США 2015 р.	-	9491	11668	7332	12906	14789	14386	25704	25604
Частка доданої вартості промисловості та будівництва у ВВП, %	25,7	21,4	25,5	35,1	29,1	25,0	26,5	23,7	19,8
з них: частка валової доданої вартості промисловості у ВВП, %	-	20,6	20,5	-	23,5	19	21,4	17,9	14,8
Частка доданої вартості переробної промисловості (manufacturing) у ВВП, %	11,0	10,0	14,0	23,0	20,0	13,0	18,0	14,0	11,0

Частина 3. Зарубіжні практики повоєнної відбудови та модернізації...

Зайнятість у промисловості, % від загальної кількості зайнятих (модельовані ІЛО оцінки)	28	30	32*	27	28	27*	29	29	28*
Частка середньо- та високотехнологічного експорту в загальному експорті переробної промисловості (manufacturing), %	32	28	29**	31	27	47**	37	44	49**
Глобальний індекс інновацій	-	-	29,6	-	-	35,0	-	-	37,3
Індекс складності економіки	-	0,24	0,65	-	0,56***	0,74	0,32****	0,43	0,81
Індекс сприйняття корупції, місце в рейтингу	-	88	110	-	97*****	96	-	70	63

Примітки: - немає даних; * – дані за 2019 р.; ** – дані за 2020 р.; *** – дані за 2006 р.; **** – дані за 1998 р.; ***** – Сербія і Чорногорія.

Джерело: (The World Bank, 2023; Croatian Bureau of Statistics, 2023; Statistical Office of the Republic Serbia, 2023; Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina, 2023; OEC, 2023; WIPO, 2023; Transparency International, 2023).

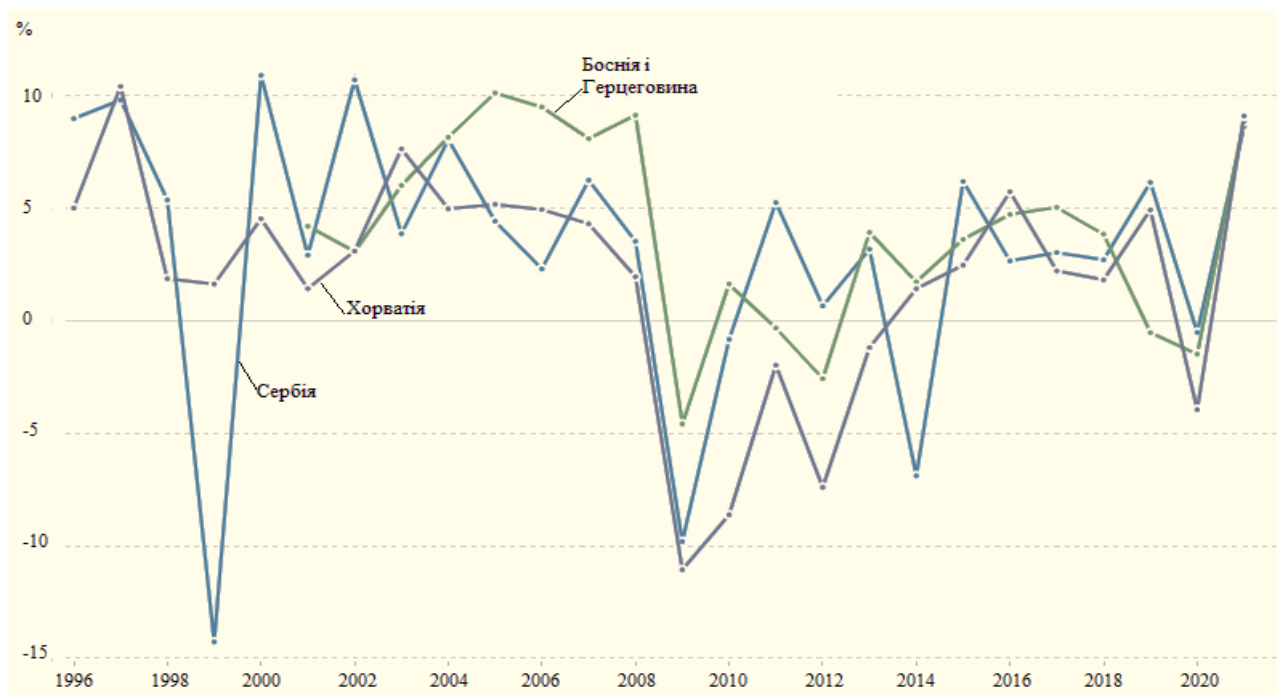

Рис. 1. Темпи щорічного приросту валової доданої вартості промисловості (включаючи будівництво) у Боснії і Герцеговині, Сербії та Хорватії

Джерело: (The World Bank, 2023.)

У результаті в 1998 р. Хорватія виробила лише 57% обсягу промислового виробництва 1989 р., Боснія і Герцеговина – 9%, а Сербія – 46% (Gligorov et al., 1999. Р. 51). Посилили негативний тренд промислового виробництва і світові кризи 1998 та 2008–2009 років, а далі – у 2020 р. – пандемічний шок.

Детальний опис ситуації у промисловому секторі цих країн після завершення конфліктів, імплементовані програми та інструменти для повоєнної реконструкції, а також їх результати представлені в табл. 2–4.

Таблиця 2

Боснія і Герцеговина: заходи промислового відновлення та їх результати

Політика промислового відновлення	Довгострокові результати
<ul style="list-style-type: none"> · Пріоритетна програма реконструкції і відновлення (розроблена разом із Світовим банком) ґрунтувалася на двох припущеннях: 1) реконструкція промислового сектора має супроводжуватися продовженням довоєнних реформ; 2) промисловість не є сектором, у якому уряд повинен відігравати пряму роль в організації виробництва та трансакціях. Заходи спрямовані не на відновлення державних підприємств, незалежно від їх економічної ефективності, а на підтримку конкурентоспроможних підприємств. · Створення Світовим банком та ЄС системи інвестиційних гарантій для захисту інвесторів від політичних ризиків. · Цільові програми підвищення зайнятості – з фінансування громадських робіт, програма кредитування МСБ «Emergency Recovery Project». · Обсяг фінансування повоєнного відновлення з 1996 р. по 2005 р. становив понад 7 млрд дол. США, у тому числі за період 1996–1999 рр. – 9 млрд дол. США, 82% з яких були гранти та безповоротна фінансова допомога, з них – лише 3% на відбудову виробничої сфери. Стабілізаційний план та стандартний пакет перед вступом до ЄС (1999). 	<ul style="list-style-type: none"> · Часткове відновлення фізичної інфраструктури. · Прогрес в управлінні відходами. · Досягнення середнього темпу економічного зростання за 2000–2003 рр. у 4,7%, у 2010 р. – 6%. · Система інвестиційних гарантій не забезпечила значного припливу інвестицій через обтяжливі та високовартісні адміністративні, юридичні та фіскальні обмеження, незначний обсяг внутрішнього ринку, загальну нестабільність у регіоні. · Недостатня увага уряду до повоєнної реконструкції промислових потужностей та низька спроможність у прийнятті рішень, що зумовило створення лише незначної кількості робочих місць у переробній промисловості. · Невідповідність обсягу наданої міжнародної допомоги та капітальних інвестицій обсягу потреб та збитків для повоєнного відновлення (60% будівель не відновлено досі). · Зростання тіньової економіки (у 2021 р. – 27% ВВП).

Джерело: розробка автора на основі: Данилишин, 2022; Gligorov et al., 1999; Екодія, 2022.

Таблиця 3

Сербія: заходи промислового відновлення та їх результати

Політика промислового відновлення	Довгострокові результати
<ul style="list-style-type: none"> · Програма економічного відновлення (2000), яка базувалася на положеннях Вашингтонського консенсусу, що звелася до наздоганяючої модернізації та імітації ринкових реформ (відкриття банків, торгових центрів, тоталізаторів, а також будівництво високовартісних ділових та житлових будівель). · Новий закон про приватизацію (2001), спрямований на залучення іноземних інвесторів, реструктуризація 550 підприємств державної власності (з 2006), продаж збиткових підприємств іноземним інвесторам. · Закон «Про конкуренцію» (2005). · Макроекономічна політика 2001–2008 рр. сформувала модель зростання, засновану на споживанні та імпорті. · Програма стимулювання фінансового та реального секторів економіки: банківські гарантії по кредитах для підприємств, сприяння експортно-орієнтованим підприємствам, субсидії великим державним компаніям з сектора комунальних послуг, залучення прямих іноземних інвестицій, експансіоністська фіскальна політика (2009–2011). · Зміна трудового законодавства з 2014 р. 	<ul style="list-style-type: none"> · Високі темпи економічного зростання у 2000–2008 рр. (у середньому 6,5%) та зниження інфляції. · Швидкий розвиток сфери послуг (банків, телекомунікацій, нерухомості, торгівлі) за рахунок створених інвестиційних стимулів. · «Залишковий» статус промислової політики та радикальна деіндустріалізація у воєнний та повоєнний періоди (10% зниження частки промисловості у ВВП з 1995 по 2005 рр.). · Відкладення важливих мікроекономічних реформ як ефективна конкурентна політика, нові механізми корпоративного управління, прозоре бізнес-середовище та реструктуризація важливих державних підприємств мали наслідком монополізацію бізнесу, зниження мотивації до підприємництва; повільне і нерівномірне зростання продуктивності реального сектора; погіршення показників людського капіталу. · Повільна приватизація та реструктуризація промисловості призвела до звуження сектора до п'яти основних галузей – енергетики, харчової промисловості, хімічної промисловості, чорної металургії та виробництва будівельних матеріалів, в основному за рахунок низького рівня іноземних інвестицій. · Світова криза 2008–2009 рр. виявила крихкість створеної моделі економіки споживання, без надійної основи – реального сектора досягнуті результати швидко нівелювалися. Після нових заходів 2014 р. експорт Сербії почав нарощуватися й у 2015–2018 рр. експорт зростає швидше за імпорт, що скоротило негативне сальдо торговельного балансу. З 2016 р. розпочалися процеси реіндустріалізації. · Робочі місця низької якості у промисловості та зростання безробіття.

Джерело: розробка автора на основі (Adžić, 2011; Gligorov et al., 1999; Stevanović et al., 2013; Uvalić et al., 2020).

Сукупність передумов, на базі яких відбувалося повоєнне відновлення Боснії і Герцеговини, включала: воєнні конфлікти та невизначеність

політичного устрою; визначальну роль промислового сектора (харчова, легка промисловість, автомобілебудування, машинобудування, металургія, деревообробка) в економічному розвитку країни; фізичне руйнування інфраструктури і будівель; суттєві втрати людських ресурсів (1,8 млн внутрішньо переміщених осіб, понад 100 тис. загиблих осіб – 2,3% від усього населення); найбільші сумарні втрати порівняно з іншими воюючими країнами (50–70 млрд дол. США); активну залученість Світового банку та ЄБРР у розроблення програми реконструкції країни відповідно до умов Дейтонської угоди 1995 р.

Негативний вплив воєнних конфліктів на промисловість Сербії, обсяг виробництва якої скоротився на 70%, підсилювався трансформаційними, соціальними та зовнішньополітичними проблемами. Країна опинилася в економічній ізоляції через накладені санкції, що вкрай негативно позначилося на інвестиційній активності на тлі низького рівня заощаджень в економіці (12–14% ВВП) та викликало згортання зовнішньої торгівлі. Відбувалася націоналізація та державна підтримка збиткових підприємств, які поглибили критичний стан промисловості. Лібералізація імпорту стала способом заміщення внутрішнього виробництва (автомобілі, сигарети). Фізичне руйнування промислової інфраструктури, зростаюче безробіття, значний приплив біженців та гіперінфляція в умовах воєнізованої економіки вимагали негайних рішень для макроекономічної стабілізації. Проте повоєнне економічне відновлення у Сербії було підтримано міжнародною спільнотою лише після залишення С. Мілошевичем посту президента у 2000 р.

Воєнні події завдали значної шкоди економіці Хорватії – збитки оцінювалися у понад 30 млрд дол. США. Разом з відновленням національної економіки довелося оперативно вирішувати проблеми ринкової трансформації, аби модернізувати застарілу структуру промисловості соціалістичних часів, підвищити якість продукції та рівень конкурентоспроможності на внутрішньому та світовому ринках. Промислове виробництво за 1991–1993 рр. впало на 43,2% (*Franičević & Kraft, 1997*). Індекс обсягів переробної промисловості скоротився з 205,2% у 1987 р. до 99,7% у 1994 р. (*Schönfelder, 2005. P. 21*). Відбулося звуження зовнішніх ринків для експорту промислової продукції через руйнування ланцюгів доданої вартості (основним споживачем промислової продукції виступала Сербія, Боснія і Герцеговина, Словенія, СРСР). Компанії суднобудівної галузі, що активно субсидувалися до війни, підприємства деревообробної, металургійної та текстильної галузей масово закривалися внаслідок руйнування та втрати економічних і логістичних зв'язків (порушення швидкого сполучення між Далмацією та іншою частиною

Хорватії). На продуктивності промисловості позначилася й втрата людського капіталу (12 тис. загиблих осіб, загальне скорочення населення на 350 тис. осіб з 1991 р. по 2001 р. (*Schönfelder, 2005. P. 21*)).

Таблиця 4

Хорватія: заходи промислового відновлення та їх результати

Політика промислового відновлення	Довгострокові результати
<ul style="list-style-type: none"> · Програма стабілізації уведена у жовтні 1993 р.: I фаза була спрямована на подолання інфляції (дерегуляція цін, наближення цін на енергоносії до міжнародного рівня, скасування субсидій на оренду житла, перегляд цін на продукцію державних монополій, заморожування зарплат у державному секторі, політика кредитної рестрикції, впровадження куни у 1994 р.); II фаза – на структурні реформи (фіскальна реформа, прискорення приватизації, реструктуризація збиткових підприємств державного сектора, реструктуризація банківської системи та розвиток фінансової системи). · Державна підтримка реструктуризації таких галузей, як суднобудування, сталеливарна промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, залізничні перевезення (протекціоністська політика) · Значні державні інвестиції в інфраструктуру (5–7% від державних видатків 1995 р.), з 2000-х років – вкладення в будівництво доріг і транспортну інфраструктуру. · Укладання міжнародних торгових угод (вступ до СОТ у 2000 р., Угода про асоціацію з ЄС у 2001 р., вступ до ЄС у 2013 р.). 	<ul style="list-style-type: none"> · Перша фаза програми стабілізації забезпечила швидке подолання інфляції, високі темпи економічного зростання (6% на рік до 1998 р.); розвиток конкурентоспроможного фінансового сектора, завдяки якому знизилася кредитні ставки, підвищилася стійкість банківської системи. · Друга фаза не відповідала очікуванням: незважаючи на досить успішний хід приватизації (за 1991–1998 рр. приватизовано 2500 підприємств) галузева реструктуризація була слабкою, найбільші результати досягнуто лише в суднобудівній галузі; помітних стимулів для приватних інвестицій в економічне відновлення не було створено (їх частка становила лише 0,5% ВВП у 1995 р.); мала місце низька пріоритетність стимулювання МСБ, розвитку освіти та інфраструктури підприємництва. · Нестійкість здобутків програми відновлення: рецесія 2008 р. фактично знівельувала економічні досягнення, внаслідок чого падіння ВВП у 2009 р. становило 6,9%, а вихід з рецесії відбувся у 2015 р. · Зниження рівня безробіття осіб у віці 15–64 років відбулося у 1996–1997 рр., а також у період 2002–2008 рр. з 15,4 до 8,6%. Структура зайнятості змінилася за рахунок впливу кадрів з промисловості у сільське господарство та сферу послуг. · На заваді реформам стали політичний фаворитизм та низька готовність і схильність до змін державних чиновників; латентні інституційні перетворення та нестача демократії призвели до формування кланового капіталізму, вихід з якого розпочався лише у 2000-х роках. · Збереження значної частки державного сектора у харчовій, фармацевтичній галузях та у сфері комунальних послуг

Джерело: розробка автора на основі: (*Bičanić & Franičević, 2003; Eurydice, 2021; Franičević & Kraft, 1997; Gotovac, 2011; Koyama, 2003; Schönfelder, 2005; Stojcic, 2012; The World Bank, 2018*).

.Унаслідок зміни геополітичних пріоритетів та переорієнтації промислових виробників на нових споживачів відбулися зміни й у географічній структурі торговельного партнерства. У 1998 р. ключовими партнерами у зовнішній торгівлі країн стали:

у Боснії та Герцеговини – ЄС (понад 40% зовнішньоторговельного обороту), а також Хорватія, Сербія та Словенія;

у Сербії – ЄС (понад 35% зовнішньоторговельного обороту) та РФ (понад 6%);

у Хорватії – ЄС (понад 50% зовнішньоторговельного обороту) (*Gligorov et al., 1999. P. 51*).

Рівень безробіття в аналізованих країнах почав скорочуватися лише у другій декаді XXI ст. Зокрема, у Боснії і Герцеговині він був зафіксований на рівні 31,1% у 2006 р.; у Сербії з 1995 р. по 2002 р. він становив менше 14%, однак у 2005–2006 рр. зріс до 20,9%, а у 2012 р. – до 24%; у Хорватії рівень безробіття у 2000 р. становив 16,1%, який до 2008 р. скоротився до 8,5% (хоча надалі до 2014 р. знову зростав) (*The World Bank, 2023*).

Відсутність заходів державної політики, спрямованих на збільшення диверсифікації промислового сектора за рахунок середньо- та високотехнологічних галузей, збереження моноспеціалізації становили бар'єри, що гальмували розвиток промисловості в балканських країнах. Це посилювало залежність економік від зовнішніх економічних факторів, в яких ще не сформовано внутрішній інвестиційний ресурс для забезпечення довгострокової підтримки економічного зростання.

Структурні зміни у промисловості можна простежити з даних у табл. 5.

Інтегральний показник структурних зрушень демонструє, що за 8–10 років найсуттєвіші зміни характерні для Боснії і Герцеговини, де почали активно розвиватися легка промисловість, хімічна, меблева та металообробна галузі. Разом із тим зменшилася вага харчової, деревообробної галузей, виробництва іншої неметалевої продукції, виробництва комп'ютерів, електронних та оптичних виробів. Промисловий сектор Сербії і Хорватії зазнав менших структурних трансформацій, головним чином легку промисловість було заміщено металообробною, а також нафтохімічною галуззю (Сербія) або машинобудівною (Хорватія).

Свою роль у повоєнних перетвореннях відіграли й інституційні процеси. Основною метою повоєнної реконструкції в інституційному сенсі стало встановлення верховенства закону (*Gligorov et al., 1999*). Разом із тим Дейтонська мирна угода, яка визначила конституційні засади організації державної влади у Боснії і Герцеговині, створила низку ускладнень для

повоєнної реконструкції промисловості, а її основні заходи стали успішними завдяки міжнародному тиску на дії уряду.

Таблиця 5

**Структурні зміни у переробній промисловості
Боснії і Герцеговини, Сербії та Хорватії**

Вид діяльності	Боснія і Герцеговина		Сербія		Хорватія	
	2005	2015	2002	2010	1995	2005
Виробництво харчових продуктів і напоїв	24,8%	20,8%	29,9%	31,3%	19,3%	20,2%
Виробництво тютюнових виробів	2,7%	0,6%	4,6%	1,7%	2,4%	2,5%
Текстильне виробництво	2,9%	3,3%	2,5%	1,3%	2,8%	1,7%
Виробництво одягу та виробів з хутра	4,2%	4,1%	2,9%	3,3%	5,6%	3,8%
Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	2,9%	5,3%	1,5%	1,3%	2,2%	1,3%
Оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини та корка, крім меблів; виготовлення виробів із соломки та рослинних матеріалів для плетіння	8,3%	7,1%	1,6%	1,8%	2,8%	2,9%
Виробництво паперу та паперових виробів	1,0%	3,3%	2,7%	3,2%	2,7%	2,0%
Поліграфічна діяльність, тиражування записаної інформації	5,0%	2,6%	4,5%	2,3%	6,6%	5,8%
Виробництво коксу та продуктів нафто перероблення	-0,8%	0,0%	3,0%	7,5%	10,3%	10,9%
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	3,6%	7,4%	10%	8,0%	11,8%	8,1%
Виробництво гумових і пластмасових виробів	3,3%	4,5%	4,3%	6,4%	2,4%	2,4%
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	9,5%	5,1%	5,7%	5,6%	4,4%	7,2%
Металургійне виробництво	6,3%	7,0%	2,5%	1,6%	1,9%	1,7%
Виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	10,3%	13,4%	6,2%	8,5%	5,9%	7,5%
Виробництво машин і устаткування, н.в.і.у.	2,6%	2,3%	5,1%	3,2%	3,4%	3,4%
Виробництво комп'ютерів, електронних та оптичних виробів	2,0%	0,7%	3,3%	2,8%	4%	4,1%
Виробництво електричного устаткування	2,2%	2,2%	2,6%	3,4%	3,9%	4,2%
Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів	2,2%	3,0%	2,8%	1,7%	0,8%	1,1%

Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи

Виробництво інших транспортних засобів	0,6%	0,05%	0,8%	0,6%	2,9%	5,4%
Виробництво меблів; виробництво іншої продукції, н.в.і.у	6,4%	7,4%	3,4%	4,3%	3,2%	2,9%
Переробка відходів	-	-	-	-	0,6%	0,8%
<i>Інтегральний показник структурних зрушень</i>	<i>0,209</i>		<i>0,151</i>		<i>0,149</i>	

Примітка: - дані відсутні.

Джерело: авторські розрахунки на основі даних (*Statistical Office of the Republic Serbia, 2023; Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina, 2023; Stojcic, 2012*).

Світовий банк у своєму звіті (*The World Bank, 2018*) констатував, що «за пару десятиліть після відновлення миру Хорватія ... домоглася статусу країни з доходом вищим за середній і 1 липня 2013 року приєдналася до ЄС». При цьому у 2017 р. ключовими проблемами Хорватії у розвитку бізнесу залишалися низька ефективність судової системи (непрозорість і непередбачуваність рішень, затримки в розгляді справ), інерційність моделей ведення бізнесу та слабкість інноваційного потенціалу підприємств, що значно уповільнювало оновлення промислового сектора.

Хорватія є прикладом країни, що зробила ставку на розвиток інфраструктури, на якому наполягають для ефективності повоєнної реконструкції Південної та Східної Європи вчені П. Розеншейн-Родан (1943) та О. Амоша & О. Амоша (2023). Не останню роль у відновленні економіки відіграв цей чинник і у Сербії, Чорногорії та інших балканських країнах.

У результаті проведення економічної політики, що спиралася на рецепти Вашингтонського консенсусу, у Сербії з 2001 р. сформувався бізнес-клімат, який значно сприяв розвитку сфери послуг. Стабілізації інфляції та високих темпів економічного зростання вдалося досягти вже у 2004 р. Однак відсутність заходів, спрямованих на підтримку промислового розвитку, поглибила деіндустріалізацію.

Результати міжнародної підтримки повоєнного відновлення Боснії і Герцеговини виявилися не надто ефективними для промисловості, що до війни була представлена переважно державним сектором. Світовий банк та інші донори спрямували фінансову допомогу на розвиток приватного сектора та кредитування малого і середнього бізнесу, свідомо оминаючи промислові підприємства державної власності. Втім, ці зусилля не створили вирішальної кількості робочих місць у переробній промисловості. Зволікання з допомогою на відновлення Республіки Сербія (через перебування при владі хунти) також не сприяло гармонізованому

відновленню територій держави. Програми з подолання безробіття в Боснії і Герцеговині фінансуються Світовим банком дотепер.

Висновки. Отже, Україні у формуванні плану повоєнного відновлення економіки слід враховувати те, що впроваджені міжнародними інституціями програми ринкових трансформацій та допомоги повоєнному відновленню не передбачають прямих впливів на промисловий сектор, а ефективному розподілу коштів у країнах Західних Балкан заважали висока корупція, значні масштаби державної монополії на промислове виробництво, інституційна неспроможність центральної і місцевої влади у прийнятті рішень, складні політичні і бюрократичні процеси. Крім того, обсяги фінансування переглядалися і часто виявлялися меншими, ніж очікувалося, а окремі країни, які декларували наміри допомогти, так їх і не здійснили. Мало уваги відводилося формуванню сприятливого інвестиційного клімату, особливо в контексті інституційних реформ, та розвитку людського капіталу. В результаті мали місце низька продуктивність людських ресурсів, відсутність модернізованих освітніх програм, орієнтованих на виховання індивідуальної ініціативи і підприємницьких якостей, мізерні капіталовкладення в науку та інновації.

Україні слід запобігти цим недолікам: конструктивно проводити інституційні реформи, які просувають міжнародні організації; враховувати обмеженість припливу інвестицій в умовах високих ризиків; активно долучатися до прийняття рішень щодо пріоритетних сфер підтримки; створити рамки для розростання державного сектора, розробляти власні програми реструктуризації промисловості та створювати умови для реалізації внутрішнього інвестиційного потенціалу.

Список джерел

Adžić, S. (2011). Povratak industrije u Srbiju – između želja, mogućnosti i iluzija. *Ekonomija/Economics*, 18(2), 403–466. http://www.rifin.com/images/stories/2011/07/-adzic_sofija_RIFIN_paper.06.2011.pdf

Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina (2023). *Statistics*. <https://bhas.gov.ba/?lang=en>

Bičanić, I., & Franičević, V. (2003). Understanding Reform: The Case of Croatia. *The WIIW Balkan Observatory Working Paper 033*. <https://wiiw.ac.at/understanding-reform-the-case-of-croatia-dlp-3287.pdf>

Croatian Bureau of Statistics (2023). *Statistics*. <https://podaci.dzs.hr/en>

Eurydice (2021). *Croatia. Political and Economic Situation*. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/croatia/political-and-economic-situation>

Franičević, V., & Kraft, E. (1997). Croatia's economy after stabilization. *European-Asia Studies*, 49(4), 669–691. <https://doi.org/10.1080/09668139708412466>

Gligorov, V., Kaldor, M., & Tsoukalis, L. (1999). *Balkan Reconstruction and European Integration*. The Hellenic Observatory, The European Institute, LSE. http://eprints.lse.ac.uk/3319/1/Balkan_Reconstruction_and_European_Integration.pdf

Gotovac, V. (2011). *Supporting Strategies to Recover from the Crisis in South Eastern Europe: Country Assessment Report: Croatia*. International Labour Organization. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@europe/@ro-geneva/@sro-budapest/documents/publication/wcms_167026.pdf

Koyama, Y. (2003). Transition in Croatia. *Ekonomski pregled*, 54(11–12), 979–998. <https://hrcak.srce.hr/file/40505>

OECD (2023). *Country Rankings (ECI)*. <https://oec.world/en/rankings/eci/hs6/hs96?tab=table>

Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe. *The Economic Journal*, 53(210/211), 202–211. https://www.depfe.unam.mx/doctorado/teorias-crecimiento-desarrollo/rodan_1943.pdf

Schönfelder, B. (2005). The Impact of the War 1991–1995 on the Croatian Economy – A Contribution to the Analysis of War Economies. *Economic Annals*, (166), 7–31. <http://www.ekof.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/06/166-1.pdf>

Statistical Office of the Republic Serbia (2023). *Statistics by theme*. <https://www.stat.gov.rs/en-US>

Stevanović, S., Milanović, M., & Milačić, S. (2013). Problems of the Deindustrialization of the Serbian Economy. *Economics of Agriculture*, (3), 465–477. <https://www.ea.bg.ac.rs/index.php/EA/article/view/441/395>

Stojic, N. (2012). Two Decades of Croatian Transition: A Retrospective Analysis. *SEE Journal*, 2(2), 63–76. <https://doi.org/10.2478/v10033-012-0015-5>

The World Bank (2018). *The Republic of Croatia (Systematic Country Diagnostic Report No. 125443-HR)*. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/452231526559636808/pdf/Croatia-SCD-clean-05142018.pdf>

The World Bank (2023). *Indicators [statistics]*. <https://data.worldbank.org/indicator>
Transparency International (2023). *Corruption Perception Index*. <https://www.transparency.org/en/cpi/2022>

Uvalić, M., Cerović, B., & Atanasijević, J. (2020). The Serbian economy ten years after the global economic crisis. *Economic Annals*, LXV (225), 33–71. <https://doi.org/10.2298/EKA2025033U>

WIPO (2023). *Global Innovation Index*. <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator>

Амоша, О. І., Амоша, О. О. (2023). Щодо формули стратегії повоєнної перебудови економіки. *Економіка промисловості*, 1(101), 69–78. <http://doi.org/10.15407/econindustry2023.01.069>

Данилишин, Б. (2022, 25 березня). Як відновлювати економіку після війни. Програмна відбудова Боснії та Герцеговини: уроки для України. *LB.ua*. https://lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/510994_yak_vidnovlyuvati_ekonomiku_pislya.html

Екодія (2022). *Повоєнний досвід відновлення довкілля: Боснія і Герцеговина*. <http://epl.org.ua/econ-analytics/povoyennyj-dosvid-vidnovlennya-dovkillya-bosniyi-i-gertsegovyny/#>

Skrzypek, E. (2011). Gospodarka oparta na wiedzy i jej wyznaczniki. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, (23), 270–285.

Stachowiak, K. (2009). Ewolucja przemysłu zaawansowanej technologii i sektora teleinformatycznego (ICT) w Finlandii. *Prace Komisji Geografii Przemysłu*, (13), 122–132.

Szewczyk, G. (2006). Społeczeństwo informatyczne w Finlandii. W G. Bliźniuk, J.S. Nowak (Red.), *Społeczeństwo informacyjne. Doświadczenie i przyszłość*. Polskie Towarzystwo Informatyczne.

Turczak, A. (2017). Zależność między poziomem wykształcenia a czasem pozostawania bez pracy bezrobotnych w Polsce. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 51(3), 231–243.

Wierzbołowski, J. (2003). *Fińska droga do społeczeństwa informacyjnego i gospodarki opartej na wiedzy*. Instytut Łączności.

Назар Горін

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПОВОЄННОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ РОТТЕРДАМА

Війни та збройні конфлікти «супроводжували» життя людства упродовж тисячоліть, до них призводили різні причини та приводи, зокрема: територіальні суперечки; етнічні, релігійні та культурні непорозуміння; переслідування економічних інтересів (боротьба за природні ресурси); політичні та ідеологічні протистояння; загроза національній безпеці від інших країн або терористичних організацій; втручання зовнішніх сил у внутрішні справи інших країн; екологічні проблеми тощо. Перебіг реальних міжнародних конфліктів може бути дуже складним – через взаємопов'язані фактори, інтереси та динаміку. Інколи війна стає результатом накопичення низки проблем упродовж тривалого часу. Часто аренами протистоянь виступали міста і містечка, що слугували оборонними форпостами, місцями розміщення військових частин та командних пунктів, важливої промислової і транспортної інфраструктури, продовольчих запасав та армійських складів. Тож не дивно, що такі міста піддавали жахливим ворожим обстрілам та бомбардуванням і цілковито стирали з лиця землі (Gorin, 2022). Російська воєнна агресія проти України, що почалась у 2014 р. і триває досі, призвела до руйнування десятків великих і сотень менших міст, які потребуватимуть відновлення після війни. Для ефективної організації процесів відбудови необхідно підготувати перспективні плани реконструкції знищених міст ще до завершення війни, врахувавши при цьому інтереси влади, бізнесу та громадян. Одним із яскравих та успішних прикладів, вартих ретельного дослідження, є досвід повоєнної реконструкції Роттердама, що розпочався на четвертий день після завершення бойових дій і тривав понад два десятиліття за чітко

розробленими планами, із погодженими етапами та визначеними пріоритетами.

Передумови анексії Нідерландів та наслідки бомбардування Роттердама

Традиція нейтралітету Нідерландів на міжнародній арені бере початок у 1839 р. після завершення війни з Бельгією. З того часу країна утримувалася від участі в будь-яких військових союзах. Попри те, що під час Першої світової війни Бельгія та Люксембург були атаковані Німеччиною, Нідерланди все ж зберегли нейтральний статус та не постраждали від воєнних дій, зазнавши лише економічних збитків. Під час Другої світової війни країна вирішила не відступати від столітньої традиції нейтралітету, проте разом із Бельгією та Швейцарією повторила долю слабких нейтральних країн (Джадт, 2020). Вранці 10 травня 1940 р. Німеччина без оголошення війни розпочала наступ на Бельгію, Нідерланди, Люксембург, а також Францію. Головною причиною воєнного наступу Німеччини на Нідерланди стало відволікання уваги від операції в Арденнах, а також прагнення затягнути британські і французькі війська углиб Бельгії та запобігти ймовірному британському вторгненню в Північну Голландію. Окрім того, на захопленні Нідерландів наполягали ВПС Німеччини, адже потребували аеродромів на узбережжі Північного моря.

Попри слабкий початковий опір німецькі війська згодом наштовхнулись на організовану голландськими військами оборону в містах Греббеберг, Додрехт, Афлутдйк та Роттердам. За декілька днів вдалося збити понад п'ятсот німецьких літаків. Попри первинні успіхи, королеву Вільгельміну, її сім'ю та уряд евакуювали до Великої Британії, а все управління країною було передано верховному головнокомандувачу голландськими військовими і військово-морськими силами генералу Генрі Венкельману. 14 травня німці, здивовані таким опором і погрожуючи подальшими бомбардуваннями, зажадали капітуляції Роттердама. Незважаючи на те, що задля безпеки мирного населення умови капітуляції Нідерландів були узгоджені, місто піддалося бомбардуванням. Менш як за годину на Роттердам загалом було скинуто 1150 50-кілограмових і 158 250-кілограмових бомб – головним чином на житлові райони Кралінгена і середньовічний центр міста. Згідно з офіційним списком, опублікованим у 2022 р., щонайменше 1150 людей загинули, і 711 смертей були зафіксовані лише від вибухів 14 травня, а ще 85 тис. осіб, або ж 13% населення міста, залишилися без даху над головою (The DutchNews.nl, 2022). У результаті бомбардувань та обстрілів протягом 10–14 травня було знищено

територію площею близько 258 га. До руйнування будівель значною мірою призвело сильне бомбардування і пожежі внаслідок вибухів. У зоні ураження на 252 вулицях були знищені всі будівлі, а на 141 вулиці частково пошкоджена забудова. Загалом було зруйновано 25 479 будинків, 26 готелів, 117 пансіонатів, 31 універмаг і 2320 менших магазинів, 31 фабрика і 1319 майстерень, 675 складів, 1437 офісів, 13 банківських будівель, 19 консульств, 69 шкіл, 13 лікарень, 24 церкви, 10 благодійних установ, 25 муніципальних і державних будівель, чотири вокзали, чотири газетні редакції, два музеї, 517 кафе і ресторанів, 22 кінотеатри і 184 інших ділових приміщень (*De Brandgrens*). Через сильний вітер після бомбардування почалася страшенна пожежа, що знищила більшу частину серця міста, відомого як Роттердамський трикутник (*driehoek*).

Близько 70% зруйнованих будівель були житловими, а решту 30% можна віднести до таких категорій: промислові об'єкти (2517 будівель, або 24,9%); комерційні організації (6382 будівлі, або 63,1%); громадські споруди (506 будівель, або 5%); гавань (704 будівлі, або 7%). У грошовому еквіваленті 30% збитків від нежитлового фонду становили понад 129 млн гульденів. Бомбардування знищило 36% загального обсягу промислових потужностей міста (*Ruynon*, 1969. Р. 8). Якби бомбардування комерційного центру відбулося вранці, а не в обідній час, коли багато людей повернулися до своїх домівок, смертей і жертв було би значно більше. У центральній частині міста вціліли лише міська ратуша, пошта, фондова біржа, штаб-квартира поліції, муніципальна бібліотека, три офісні будівлі, два готелі, історичний музей, одне крило лікарні та стіни й вежа середньовічної церкви Святого Лаврентія (рис. 1, 2).

Рис. 1, 2. Роттердам після німецького бомбардування (травень 1940 р.)
Джерело: (*De Brandgrens. Rotterdam 40/45*, n. d.).

Далі німецьке військове командування пригрозило розбомбити й місто Утрехт, якщо голландська армія не складе зброю. Тож генерал

Вінкельман на це погодився і 15 травня 1940 р. було офіційно оголошено про капітуляцію Нідерландів. Деякі збройні частини Зеландії разом із французькими військовими ще протягом декількох днів чинили опір, допоки бомбардування Мідлбурга 17 травня не змусило скласти зброю і їх.

Після анексії Нідерландів протягом 1941–1943 рр. на Роттердам також було здійснено одинадцять диверсійних рейдів та нальотів союзними військово-повітряними силами (рис. 3).

Рис. 3. Аерофотознімок пошкоджених районів Роттердама (вересень 1944 р.).

Джерело: (Wikimedia Commons, n. d. a).

Одна з найбільших авіаатак відбулася 31 березня 1943 р. 102 бомбардувальниками ВПС США. Хоча бомби були призначені для портових споруд, які використовували німці, через помилки в розрахунках удари припали на житлові райони. Кількість загиблих становила майже чотири сотні осіб, а від 10 до 20 тис. осіб залишилися без даху над головою (Рунуон, 1969. Р. 9). Загалом внаслідок цього бомбардування відбулися руйнування на понад 10 га. Таким чином, під час Другої світової війни Роттердам зазнав масштабних руйнувань, подібних до інших європейських міст, таких як Варшава, Ковентрі, Берлін, Лондон, Гданськ, Вроцлав, Гавр, Франкфурт-на-Майні, Дрезден тощо, і потребував серйозної реконструкції житлового фонду, транспортної, портової і промислової інфраструктури, культурно-мистецьких споруд тощо.

Перший план відновлення Роттердама

Розчищення завалів і складання планів реконструкції розпочалося одразу після завершення бойових дій. 18 травня 1940 р. міська рада уповноважила архітектора Віллема Герріта Віттєвена (1891–1979) розробити план абсолютно нового центра міста. За розпорядженням урядового комісара з реконструкції Йохана Рінгерса 24 травня 1940 р. уся земля в центрі Роттердама була експропрійована. Загалом це стосувалося приблизно 12 тис. земельних ділянок загальною площею майже 168 га. На додачу до цього для майбутнього житлового та промислового будівництва за межами центру міста було відведено приблизно 628 га незабудованої землі (Rynjon, 1969, р. 118). Координація процесу реконструкції відбувалась через дві урядові установи: Консультативну раду з міського плану Роттердама (Adviesbureau Stadsplan Rotterdam, ASRO) і Службу реконструкції Роттердама (Dienst Wederopbouw Rotterdam, DIWERO). Під керівництвом Рінгерса рештки руїн здебільшого було розчищено до грудня 1940 р.

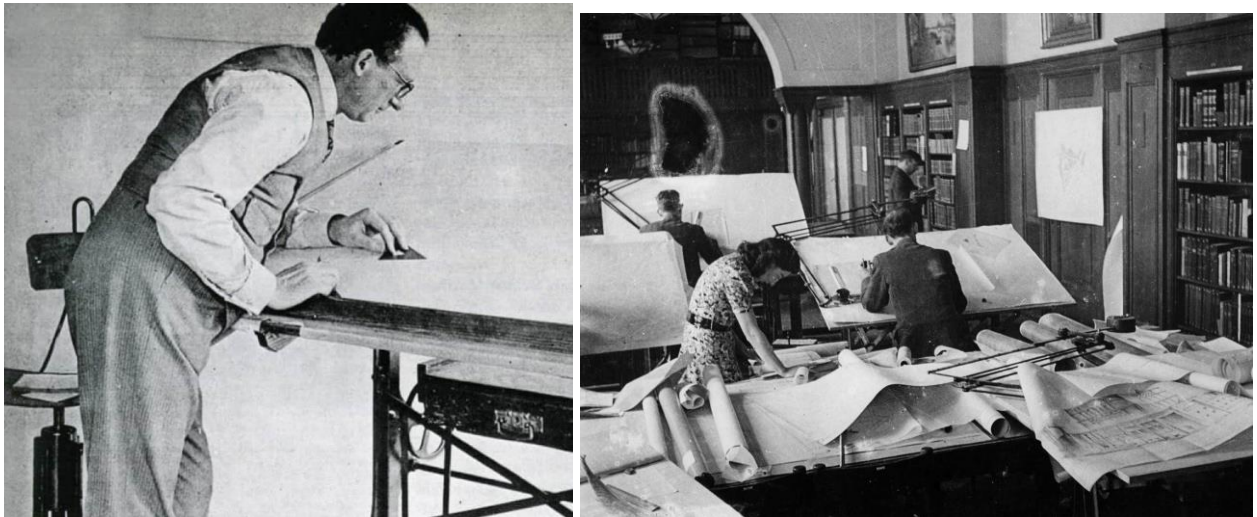

Рис. 4, 5. Віллем Віттєвен та його помічники під час розробки першого повоєнного плану реконструкції Роттердама

Джерело: (Post-war reconstruction Community Rotterdam, n. d. b).

Віттєвен та його співробітники мали в своєму розпорядженні один поверх бібліотеки на вул. Ньювемаркт (рис. 4, 5). Там навіть спали на розкладних ліжках, аби залишалось більше часу на роботу, – оскільки будівлю, яку займав Департамент громадських робіт, було зруйновано, а місто потрібно було заново нанести на карту. Швидкість підготовки плану відновлення була частково викликана побоюванням, що будь-яка затримка допоможе прихильникам нацистів або німцям перебрати в процесі реконструкції ініціативу та реалізувати ідею великого німецького порту в Роттердамі за задумом Альберта Шпеєра – особистого архітектора

Гітлера, а згодом – рейхсміністра озброєнь і боєприпасів. План Віттевена щодо реконструкції Роттердама був досить консервативним, адже відносно мало змінював загальний образ міста, зберігши історичний трикутник.

План Віттевена став першою повоєнною спробою розробити напрями та механізми реконструкції Роттердама (рис. 6, 7) і був поданий на розгляд міської ради 8 червня 1940 р. Зміни в основному стосувалися старого міста із невеликими відхиленнями, покликаними вирішити поточні проблеми, зокрема: впорядкувати рух транспорту вздовж широких вулиць, розширити тротуари, покращити естетичний вигляд забудови та розчистити нетрі на вулиці Кулсінгель. Щодо міського дизайну Віттевен дотримувався планування кварталів за периметром та монументальних вуличних пейзажів. План відбудови був представлений комісії муніципальних чиновників Роттердама та нацистських офіцерів у вересні 1940 р. Схему реконструкції було офіційно прийнято і представлено в Музеї Бойманса Ван Бенінгена у жовтні того ж року. Ідеї Віттевена щодо реконструкції відповідали цілям німецької адміністрації з двох важливих причин: хоча загальні плани були досить консервативними, вони передбачали достатньо покращень, аби у майбутньому перетворити місто на економічно життєздатніше, але до такої міри, щоби модернізація Роттердама не конкурувала з німецькими портами після завершення війни; скромна модернізація мала для окупантів додаткову користь, створюючи враження, ніби вони не вплинули на остаточний дизайн міста.

**Рис. 6, 7. Перший план реконструкції Роттердама
(нові квартали накладені на старий план міста)**

Джерело: (Post-war reconstruction Community Rotterdam, n. d. b).

До кінця 1940 р. тридцять тисяч безробітних мешканців Роттердама повністю розчистили центральну частину міста. Залишилися лише стіни

та вежа церкви Святого Лаврентія, а також деякі будівлі, зокрема ратуша, пошта та фондова біржа. Також було вилучено все, що перебувало під землею, зокрема фундаменти, палі, труби, каналізація тощо. Історичне ядро міста зачистили і перетворили на порожній майданчик (рис. 8). Перший архітектурний план Віттевена забезпечив людей роботою, що вберегло їх від депортації у примусові трудові табори чи вивезення на промислові підприємства Німеччини, проте значущих будівельних робіт не було проведено. Проекти, що вже перебували на стадії будівництва, такі як зоопарк Блайдорп і тунель Маас, були завершені, але офіс Роттердамського банку залишився недобудованим. З 1 липня 1942 р. усі роботи було припинено, а наявні будівельні матеріали та робоча сила переспрямовані на спорудження Атлантичного муру – лінії німецької оборони уздовж атлантичного узбережжя Західної Європи (від Данії до Іспанії), протяжністю 4000 км.

Німецькі окупаційні війська потребували постачання продовольства, тож окупаційна влада реалізувала низку заходів для підтримки виробництва харчової продукції. Власників земельних ділянок примусили вирощувати городину, а в березні 1941 р. Комітет з виробництва представив плани вирощування овочів у парках, скверах і на вільних ділянках, які належали місту. Суть цієї ініціативи полягла в тому, що країна має бути самодостатньою, коли йдеться про продукти харчування. У 1942 р. для сільського господарства було надано близько 50 га землі у районах Кралінгсе Бос, Яффо, Гордельвег, Бліддорп, Спаанше Бохт, Хіллегерсберг і Варкенорд. Меліорація пусток допомогла перетворити цю землю на придатну для вирощування аграрних культур.

Рис. 8. Центр Роттердама після розчищення та вивезення завалів (1940 р.)

Джерело: (Wikimedia Commons, n. d. b).

У 1943 р. розпочався експеримент із підготовленими для забудови ділянками у зруйнованому центрі міста, які можна було тимчасово використати для інших цілей. Ці так звані «ділянки Діверо» підпорядковувалися Департаменту реконструкції Роттердама. Уздовж Кулсінгеля та Ботерслута на них висіяли жито, кукурудзу, городину тощо. У 1943 р. вдалося зібрати врожай продовольчих культур обсягом 2,6 тис. т, що допомогло містянам пережити важкі роки війни та врятуватись від голодної смерті (рис. 9, 10).

Рис. 9, 10. Міське сільське господарство Роттердама (1943–1944 рр.)
Джерело: (*Post-war reconstruction Community Rotterdam*, n. d. c).

Єдиною будівельною діяльністю залишалось зведення робітничого кварталу Верельдхейвен. До бомбардування він був густонаселеним житловим районом із вузькими вуличками. Після відновлення мав постати просторий мікрорайон із великою кількістю зелених насаджень. Житлові квартали планували звести таким чином, аби кожен будинок протягом більшої частини дня освітлювало сонце.

У 1941 р. було закладено першу палю для будівництва 500 робітничих будинків. Незважаючи на призупинення будівництва і дефіцит матеріалів, комплекс було добудовано і в 1943 р. в нові оселі заселилися перші жителі. Проте більшість підготовлених під забудову ділянок залишалися незадіяними, через що порожнеча в центрі міста, до якої призвело бомбардування, відчувалася ще більше.

Основний (Базовий) план реконструкції Роттердама

У результаті швидкого економічного та демографічного зростання в 1939 р. Роттердам, як зазначалось у місцевій газеті, став «містом із 620 000 жителів, 8 000 автомобілів, ... 15 500 кораблів, щільно розташованими будинками та вулицями. Місто, сповнене спогадів, було сконцентровано на 12 квадратних метрах» (*Huyskamp*, 2017. Р. 234). Це спонукало міську громаду та підприємницькі кола переосмислити перспективи та можливості розвитку міста після страшних руйнувань і розчищення

історичного центру, що негласно називали «прихованим благословенням» (*Düwel & Gutschow, 2013*). Окрім міжвоєнних схем муніципальної політики, політичної реформи та проектів містобудування, бомби допомогли «усунути такі стійкі перешкоди модерністській міській реформі, як нетрі, занедбані райони, особисті інтереси, старі права власності та соціальні невідповідності, якими були сповнені внутрішні міські провулки та райони» (*Couperus, 2015*). До того ж знищений центр міста згодом сприяв розчищенню суміжних споруд (іноді непошкоджених) та спонукав до перегляду фізичної організації міського середовища загалом. Тож із 1942 р. група місцевих підприємців, об'єднаних у Роттердамський клуб, а також прогресивні митці з товариства архітекторів і художників *Orbouw*, розкритикували план Віттевена із тієї ж причини, за що він сподобався нацистам: мінімальна модернізація міста зумовить його економічну життєздатність, але воно буде гіршим за німецькі порти. Натомість ініціативна група наполягала на тому, аби план реконструкції міста відображав економічні інтереси місцевої бізнес-спільноти та культурні інтереси широкої громадськості. Однак жоден із членів не був архітектором чи містобудівником і тому не міг запропонувати конкретних альтернативних пропозицій щодо реконструкції міста. Замість цього вказувалося на приклади інших міст, особливо Нью-Йорка. Окремі учасники групи у Сполучених Штатах Америки мали особисті та ділові зв'язки, особливо ж у Нью-Йорку, тож розглядали його як модель міської сучасності та прагнули перетворити Роттердам на мегаполіс, подібний до заокеанського міста-побратима. Для цього лідер Роттердамського клубу Ван дер Леув зібрав команду з експертів та відомих архітекторів і сформував Роттердамський будівельний комітет (*Commissie Orbouw Rotterdam, OPRO*), на який покладалася підготовка змін до прийнятого плану реконструкції міста. Тим часом Віттевен, розчарований і перевантажений роботою, в середині 1944 р. взяв відпустку за хворобою та 1 січня 1945 р. офіційно звільнився. Новим головою департаменту містобудування та реконструкції був призначений Корнеліус Ван Траа, який більшою мірою дослухався до пропозицій експертної групи Роттердамського клубу.

Попри початковий намір доопрацювати план Віттевена, зрештою було прийнято рішення розробити абсолютно новий генеральний план реконструкції Роттердама – за сильного впливу OPRO та значною мірою змодельований за ідеалами міського планування, оприлюдненими CIAM (Міжнародного конгресу сучасної архітектури), – з масивними вулицями, розподілом функцій і широкими відкритими просторами по всьому місту.

Було проведено досить велику підготовчу роботу щодо вирішення питань економії за допомогою сучасних наукових технологій та ефективності зонування для більш раціонального використання міського простору, на відміну від абсолютно безладного землекористування в центральній частині міста до моменту бомбардування. У міській адміністрації почали розуміти, що у міста є унікальний шанс покращити торгівлю і вдосконалити транспортну систему. Поки тривала війна, Ван Траа мав чотири роки переваги для розробки свого плану. Його підхід – отримати якомога більшу підтримку – допоміг «оминути» прогресивно-консервативну суперечку щодо архітектурного стилю, визначивши за мету отримання відповідної форми для виконання необхідної функції. У Ван Траа був радше набір принципів, ніж жорсткий візуальний дизайн, тож акцент у роботі було зроблено на економії та ефективності, що мала би позитивно сприйняти бізнес-спільна міста. Якщо після бомбардувань зруйнований Роттердам символізував жорстокість німецької окупації загалом, то реконструкція за радикально новими і сучасними напрямками мала стати ідеальним прикладом побудови нових і сучасних післявоєнних Нідерландів. Тож Основний план реконструкції міста (Basisplan Herbouw Binnenstad Rotterdam) міська рада схвалила та 28 травня 1946 р. затвердила (рис. 11).

Рис. 11. Основний план реконструкції Роттердама (1946 р.)

Джерело: (U.S. Embassy & Consulate in the Netherlands, n. d.).

Медійне та культурно-мистецьке просування Основного плану

Відразу після презентації Основного плану міська влада відкрила Офіс інформації та реклами (Bureau Voorlichting & Publiciteit). Його директор, журналіст Ян Ньювенгуйс, виділив такі основні напрями промоції оновленого плану реконструкції для містян (Paalman, 2011):

- підтримання систематичних контактів з місцевою та закордонною пресою;
- інформування громадськості через організацію прес-конференцій, інтерв'ю тощо;
- публікація статей, фотографій, документів;
- архівування статей із газет та журналів для внутрішнього користування;
- запрошення гостей та проведення для них оглядових екскурсій із наданням інформації;
- пропаганда реконструкції міста за допомогою кінохроніки, реконструкційних фільмів, на радіо, у власних виданнях, через виставки, екскурсії містом;
- співпраця з муніципальними службами і компаніями щодо поширення інформації про їх діяльність.

Після війни з 1947 р. продовжилося започатковане 18 травня 1940 р. щорічне святкування Дня будівництва (Opbouwdag). Проводилися символічні заходи, наприклад, закладання паль нових будівель, відкриття пам'ятників, виставки, лекції, концерти, презентації друкованих видань. Іноді такі заходи відвідували члени королівської родини, спеціально приїжджаючи до міста. З весни 1946 р. були започатковані екскурсії місцями реконструкції міста (Wederopbouwritten), а також організовані автобусні тури до будівельних об'єктів.

У повоєнні роки виходили два журнали, повністю присвячені реконструкції Роттердама: «Роттердам буде!» («Rotterdam Builds!») і «Місто на Маасі» («The City on the Maas»). Окремими спецвипусками були відзначені десять і двадцять років відбудови. На першій шпальті газети «Het Vrije Volk» було розміщено заклик: «Роттердам, закоти рукави! Перед нами велика робота». Згодом побачила світ брошура під назвою «Нове серце Роттердама». Архітектурний критик і літератор Райндер Блійстра так писав у газеті «Het Vrije Volk» про перспективи відновлення міста: «Роттердам буде просторим, він відзначатиметься елегантністю мегаполіса: швидкісний транспорт, широкі бульвари, високі будівлі створюють відчуття руху, що гармонійно поєднується із сучасним життям...

Роттердам буде нашим містом, містом людей ХХ століття» (*Oshemkova, 2022*).

Чимало фотографів отримали від муніципалітету замовлення зафіксувати процес творення нового Роттердама на плівці та відповідно створити альбоми. Місто також замовило фільми про реконструкцію, зокрема «І все ж... Роттердам!» і «Тримайся!». Окремо міський архів замовив художникам зафіксувати будівельні роботи, а фотографу Яну Руверсу – сфотографувати місто. На головній вулиці Роттердама було встановлено пам'ятний знак із підсвіткою, на якому містився заклик до містян: «До роботи, роттердамці!». На його відкритті банкір та голова Роттердамської торгової палати Карел Пауль ван дер Манделе сказав: «Серед меморіалів, встановлених полеглим на війні, цей пам'ятник постане і покличе нас до праці. Перед нами стоїть головне завдання побудови нового міста. Роботодавці та працівники мають об'єднатися та вистояти. Вони повинні працювати і творити. Нехай цей пам'ятник спонукає їх до роботи та дає наснагу» (*Міста після війни...*, б. д.).

Протягом 1947–1950 рр. було організовано три виставки аби популяризувати Основний план Ван Траа: «Роттердам у найближчому майбутньому» (*Rotterdam Straks, 1947*), «Місто на Маасі встає на ноги» (*De Maasstad in de Steiger, 1949*) та «Місто знову відроджується» (*Een Stad Herrijst, 1950*), а також організовано чотири масштабні фестивалі, зокрема такі, як: «Ahoj'» (1950), «E55» (1955), «Floriade» (1960) і «C70» (1970) (*Huyskamp, 2017*). На зміст виставок вплинули члени Роттердамської торгової палати та Роттердамського клубу.

Перша офіційна післявоєнна виставка «Роттердам у найближчому майбутньому» відбулася в музеї Бойманса у Музейному парку, поблизу якого планували організувати три з чотирьох великих післявоєнних виставкових фестивалів, щоб акцентувати величне майбутнє відбудованого міста. За допомогою карт, фотографій та макетів представили основний план, що відзначався радикальним сприйняттям модернізму – різким поділом міських функцій із виділеними місцями для автомобілів, велосипедів і пішоходів, висотними будинками та переміщенням жителів переважно у передмістя із тим, щоби виділити центральну частину міста для відпочинку та бізнесу. Картина багатоповерхового перехрестя влучно характеризувала новий Роттердам. Підігриваючи громадський інтерес щодо радикально нового та захоплюючого майбутнього, організаційний комітет виставки також задіяв почуття щодо минулого як засіб для підтримки Базового плану. Підкреслюючи сучасний характер міста, виставка підживлювала

національне бажання оновлення, омолодження та змін. Війна пов'язувалася з почуттями громадської провини, гніву та приниження, тому, голландці, як і громадяни інших окупованих нацистами країн, прагнули йти до іншого – вільного й демократичного життя.

Успіх виставки «Роттердам у найближчому майбутньому» спонукав організаторів до проведення наступних двох заходів – «Місто на Маасі підіймається на ноги» та «Місто знову відроджується», де також демонструвалися карти, моделі, креслення та фотографії запланованих проєктів реконструкції. Задля більшої підтримки містян ці виставки намагалися організувати так, аби відвідувачі сприйняли реконструкцію як справу більш особистісну та на емоційному рівні.

У 1950 р. було проведено масштабний фестиваль «Ahoу'», присвячений відновленню Нідерландів загалом і Роттердама зокрема. На відміну від щорічного святкування Дня будівництва та проведення невеликих музейних виставок, цей проєкт було заплановано як великі національні виставки, що приваблюють мільйони національних та міжнародних відвідувачів. Перші три невеликі виставки 1947–1950 рр. мали на меті заінтригувати містян перспективами відновлення міста, зауважити прогрес і запропонувати розповідь про надію та оптимізм після війни. Щире сприйняття Роттердамом радикальної міської сучасності після них перетворило реконструкцію міста на символ відродження країни загалом. Новітність відбудови міста свідчила про очищення від ненависних спогадів про вторгнення, капітуляцію та колабораціонізм. Відповідно до нововіднайденної національної ролі міста великі виставки в Роттердамі у наступні десятиліття спрямовувалися у більш національне, а не муніципальне русло, хоча мета залишалася незмінною: просування й утвердження бачення владою й бізнесовою елітою майбутнього міста Роттердама.

Головним завданням проведення фестивалю «Ahoу'» було відзначення відродження порту і, зокрема, його видатне повернення до роботи за п'ять коротких років. Відновлення вражало, враховуючи масштаби воєнних збитків. Після війни влада та промислові еліти поклали надії на центральну роль порту у відродженні міста та країни. Відповідно реконструкція порту стала головною метою уряду. Відновивши роботу в 1946 р., порт вийшов на повну потужність лише через два роки. У перші п'ять років після війни ВВП Нідерландів збільшувався майже на двадцять відсотків щорічно, тоді як іноземні інвестиції зросли втричі, а експорт – у понад шість разів (*Van Ark et al., 1996*). Крім того, протягом 1948–1970 рр. порт постійно розширювався на захід уздовж Нового водного шляху, щоб

не відставати від попиту, будувалися дедалі більші гавані та промислові зони, включаючи Ботлек (1955–1966 рр.), Європорт (1957–1970 рр.) і нарешті проєкти Маасвлакте I (1960-ті роки) і Маасвлакте II (2008–2013 рр.). До завершення десятиліття Роттердам випередив Антверпен, у 1952 р. став найбільшим портом Західної Європи, а через десять років випередив Нью-Йорк як найбільший порт у світі. Разом із тим через швидке та масштабне відновлення порту велика частка голландського ВВП залежала від зовнішньої торгівлі, особливо із Західною Німеччиною, що стала її найбільшим торговим партнером (*Van Ark et al.*, 1996). Таким чином, проведення фестивалю «Ahoу», з одного боку, сприяло поширенню інформації про діяльність порту для міжнародної аудиторії, налагодженню нових ділових контактів і відкриттю нових ринків, а з іншого боку, переконувало містян у доречності масштабних інвестицій у порт у контексті недостатньої уваги до споживчих та житлових проблем роттердамців. Гавань представляли як економічний двигун нової країни, запоруку післявоєнного процвітання.

Роттердамська національна енергетична маніфестація «E55» стала другим великим післявоєнним фестивалем і була організована для святкування десяти років відновлення. Назва виставки утворена від словосполучення «National Energy Event» – енергія у розумінні жаги до життя, сили волі та працьовитості для відновлення країни після війни. Багато компаній скористалися нагодою, щоб продемонструвати громадськості нові продукти та інновації.

Третьою післявоєнною масштабною подією Роттердама став садовий фестиваль «Floriade». До 1960 р. Роттердам та Нідерланди переживали бум післявоєнного відновлення: три роки тому було відкрито новий центральний вокзал, а центр міста прикрасили інші вражаючі проєкти. Завдяки бурхливому розвитку порту економіка Нідерландів щорічно зростала в середньому на 4–5% протягом 1950-х років. На міжнародному рівні Нідерланди повністю інтегрувалися у новий післявоєнний порядок. Уряд Нідерландів підписав Брюссельський договір 1948 р. та наступного року приєднався до Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Нідерланди стали членом-засновником Європейської комісії з вугілля та сталі (ЄОВС) у 1951 р., а через шість років підписали Римський договір, який заснував Європейське економічне співтовариство (ЄЕС). Таким чином, кінець 1950-х і початок 1960-х років став для голландців другим «золотим віком»: економіка процвітала, а маленька країна перебувала в авангарді народження нового внутрішньоєвропейського післявоєнного світу. Фестиваль «Floriade» продовжив розповідь про прогрес, оптимізм і

незмінну віру в технології – основу майбутнього зростання та розвитку Роттердама. Особливий акцент було зроблено на прогресивній ролі ядерних технологій, а квіти та рослини слугували символами воскресіння Роттердама з попелу. Ці ідеї були підкреслені девізом фестивалю «Van Kiem to Kracht» («Від насіння до сили») та мали символізувати повернення Роттердама на світову арену (Huyskamp, 2017. P. 185–186).

Четвертим святковим заходом стала виставка «Stad in Beweging» («Місто у русі», 1965). Незважаючи на зниження інтересу громадськості та слабку підтримку з боку міської влади та бізнес-спільноти Роттердама, домінував той самий наратив, що і на попередніх фестивалях. Це посилювало ідею реконструкції як соціальної медицини, а науку і технології визначено провісниками порятунку міст. Попри зростаючу критику та зменшення інтересу серед громадськості, ця подія мала на меті нагадати людям про величезний обсяг роботи, виконаний за попередні роки щодо відновлення зруйнованого бомбардуванням міста.

Перші два післявоєнних десятиліття підкреслили особливу форму високого модернізму, заснованого на ідеях оновлення завдяки науці й техніці. Експерти та технократи мали вести міста та країни у новий світ прогресу та процвітання. У Роттердамі цей прогрес був зосереджений на радикальному фізичному оновленні та технологічних інноваціях. Після середини 1960-х головний акцент змістився на аналіз життєвого досвіду містян та підвищення якості їхнього життя. Відбувався перехід від одного конкретного наративу сучасності до іншого. Американський літературознавець Маршалл Берман (1988) описав, як 1960-ті роки стали свідками змагання між двома баченнями сучасності. Один, який він назвав «світом швидкісних доріг», представляв високомодерністське бачення мобільності, науки, технологій і раціональності. Інший, іменований «криком на вулиці», підкреслював сучасність, засновану на досвіді.

Реалізація процесу реконструкції Роттердама (1945–1968 рр.)

В основу процесу реконструкції Роттердама була закладена необхідність реалізації зонування міста на основі функції, що відповідало принципам модерністського планування, розроблених Міжнародним конгресом сучасної архітектури (CIAM), та включала такі сфери, як ландшафт, урбанізм, промисловий дизайн тощо. Основна класифікація категорій, встановлена цим маніфестом – робота, життя, рух транспорту та відпочинок, широко застосовувались у містобудуванні в Нідерландах після Другої світової війни. У поєднанні із Законом «Про житло» (1939 р.), який оновив в Нідерландах мінімальні стандарти, Базовий план 1946 р. став взірцем міського планування. Помітною рисою плану ван Траа стала його

відкритість: старе місто мало 44,5% відкритого простору та 55,5% забудови, тоді як в Основному плані було закладено 69,4% відкритого простору і лише 30,6% забудови (*Reinhardt, 1955. P. 31*). До війни дороги займали 45% загального відкритого простору, але після реконструкції ця частка мала зрости до 75% (*Henry, 1946. P. 250*). За задумом Ван Траа велика кількість відкритого простору закладає поле для безпечних трансформацій міста у майбутньому, перетворює міський простір на більш гнучкий до реалізації технологічних новацій та потреб громадян.

Для кардинальної перебудови центра міста важливе значення мали закони про експропріацію та реконструкцію. Їх економічні, політичні та соціальні наслідки стали головними факторами у створенні нового внутрішнього міста. У травні 1945 р. уряд легалізував більшу частину процедури реконструкції, що набула чинності під час окупації. Законом про реконструкцію було унормовано перехід знищеного майна від приватної власності до державної. Було створено Національну раду верховних комісарів з питань реконструкції, яка мала повноваження надавати меру директиви щодо придбання, тобто власність на землю була передана від національного уряду до муніципалітету. Це також стало гарантією для довоєнних власників, майно яких було внесено до реєстру відбудови. Вартість землі була прийнята відповідно до її вартості у 1940 р., проте майно довоєнним власникам не повертали, якщо тільки вони не мали наміру відбудуватися. Натомість була запропонована фінансова компенсація або можливість вибрати іншу ділянку землі такої ж вартості, проте не в центрі міста. Оскільки багато дрібних підприємців або переїхали, або померли, муніципалітет заволодів великими земельними ділянками, що були привабливими для великих підприємств, які працювали в Роттердамі ще до війни, але не мали можливості фізично розширитися через відсутність вільної землі в безпосередній близькості. Місто взяло на себе контроль за цінністю землі та землекористуванням. Варто відзначити, що більшість реконструкцій проводили не ті компанії, що прагнули переїхати у центр міста, а переважно ті, що планували здавати відновлене майно в оренду іншим. З 9500 нових підприємств в 1956 р. у Роттердамі 3100 розміщувалися у центрі міста, тоді як 6400 – на околицях (*Rynoon, 1969. P. 21*). Загалом уряд країни підтримував міста шляхом податкових пільг, субсидій, облігацій та низькопроцентних позик від Банку реконструкції.

Існувала низка економічних проблем, яка сповільнювала відбудову міста. Спочатку це була нестача капіталу (7,9% національних інвестицій), який уряд міг би інвестувати в реконструкцію Роттердама. Потім виникла

нестача робочої сили, особливо кваліфікованої. Попри встановлення контролю цін та запровадження нормування, інфляція знизила вартість гульдена. Оскільки на початку реконструкції Нідерландів довелося багато імпортувати, щоб відновити запаси матеріалів і обладнання, вивезених нацистами, платіжний баланс деякий час був дефіцитним. Під час війни Нідерланди втратили всі свої колонії, тож не отримували з них доходу для відновлення. Одразу після війни від торгівлі вздовж Рейну з Німеччиною також поступало мало доходів. Згодом, коли економічна активність в промисловому районі Рур відновилась, у Роттердамі почалося серйозне економічне пожвавлення у секторі судноплавства. Виробництво в Нідерландах було нижчим, ніж в інших країнах Західної Європи. У 1946 р. у європейських країнах фіксувалося 88% ВВП від показників 1938 р. і на 36% більше, ніж у 1945 р., тоді як Нідерланди виробляли лише 72% свого ВВП 1938 р. Загалом Нідерланди відставали від решти Європи стосовно відновлення виробництва приблизно на рік (Ruyton, 1969. P. 22–23).

Жодне місто в Європі не розпрощалося із своїм минулим так радикально, як Роттердам (Blom et al., 2016). У реалізації масштабних планів реконструкції мерія Роттердама та уряду Нідерландів покладала великі сподівання на отримання зовнішньої фінансової допомоги. Гроші зі Сполучених Штатів надходили через Міжнародний банк реконструкції та розвитку (ООН) і План Маршалла, через який Нідерланди загалом отримали 1,127 млрд дол. США (U.S. Embassy & Consulate in the Netherlands, n. d.). У перерахунку на душу населення (по 109 дол. США) Нідерланди належали до групи країн Західної Європи, які отримали за програмами Плану Маршалла найбільшу допомогу. Кошти були використані на реконструкцію будинків у Лімбурзі, Валхерені, де Бетуве, Арнемі, Неймегені та Роттердамі (400 млн гульденів). План Маршалла також фінансував велику кількість менших проєктів, наприклад, ремонт Роттердамського порту, будівництво Велсертунелю та інші інфраструктурні роботи, а також розширення Технічної вищої школи Делфта (нині Університет), Роттердамського Боувцентру. Загалом підтримкою Плану Маршалла скористалися понад чотири тисячі переважно невеликих нідерландських компаній.

Між 1950-ми та 1970-ми роками Роттердам був забезпечений усією необхідною інфраструктурою для зростання міста та його утвердження як мегаполісу. Однією з важливих складових повоєнної реконструкції стала реалізація визначених Планом нових норм землекористування або зонування. Як зауважував Ван Траа: «Все на своєму місці і місце для всього». Це означало, що будівлі, які виконують подібні функції, мають

групуватися. Те, що добре для оптовиків, може не підходити для роздрібних торговців; те, що добре для важкої промисловості, може бути небажаним для житлових цілей. Тому функції подібних груп користувачів були географічно відокремлені від інших типів користувачів і централізовані, водночас їм було надані можливості, які не могли бути отримані, якби кожен бізнес, задіяний у тій самій або подібній сфері, був розпорошений по всьому місту. Все внутрішнє судноплавство було організоване на одній території – Левехафен. Ботлек, нова нафтова гавань, у 1950-х роках розташовувалася поблизу двох інших нафтових гаваней. З цієї території щорічно 40 млн т нафти проходило трубопроводом через Франкфурт і ще 40 млн т – через Рур. Нафта також транспортувалася вантажівками, залізницею та баржами, і всі ці мобільні об'єкти будувались для задоволення особливих потреб галузі. Роттердам став головним нафтовим портом Європи. Європорт – головна гавань для Європейського спільного ринку (Західна Німеччина, Франція, Бельгія, Люксембург, Італія та Нідерланди) – був збудований на острові Розенбург, переоблаштований на прийняття 225000-тонних суден. Це коштувало 175 млн дол. США, порівняно з 200 млн дол. США, витрачених на відновлення 35% гавані, зруйнованої під час війни (*The Netherlands*, 1967). Важку обробну промисловість вивезли з міста та розмістили в районі Спаанс-Польдер, на північний захід від міста. Територію Спаанс було розширено та забезпечено водними, залізничними та вантажними сполученнями. Усі фінансові підприємства, такі як банки, страхові та пенсійні фонди, розташовані поблизу фондової біржі. Основні роздрібні торговельні зони згруповані поруч і пов'язані одна з одною. Оптова торгівля та будівельна торгівля розташувались біля однієї укрупненої залізничної станції. Відновлено та укрупнено одну велика лікарню – Дійкзігтську, що замінила тринадцять довоєнних споруд. Згодом цей медичний центр отримав статус університету. Було облаштовано низку парків та відпочинкових зон для містян: парк Хет на річці Маас, парк Зестіенговен на південь від аеропорту; парк Кралінген і озеро на сході міста; парк Зуйдер на лівому березі річки.

Навколо міського центру була побудована високошвидкісна кільцева дорога Rotterdam Ruit (діамант), довжиною 41 км, із 15 з'їздами та шістьма розв'язками (рис. 12).

Це давало змогу легко дістатися до центру з передмістя, а також з'єднало Роттердам з основними національними магістралями та автострадами. Згодом така дорожня система стала моделлю для побудови національної транспортної мережі (*Frijhoff & Spies*, 2004).

Рис. 12. Карта Роттердама та його околиць із зазначенням розташування трамвайного тунелю, кільцевої дороги та кількості мешканців у кожному житловому районі (1957 р.)

Джерело: (Stadsarchief Rotterdam, n. d. a).

Упродовж 1940–1968 рр. населення Роттердама зросло з 500 до 732 тис. мешканців (Рунон, 1969. Р. 6). Відповідно побільшало і машин на дорогах, а також зросло навантаження на систему громадського транспорту. Близько 60 тис. містян щодня прямували на роботу до центру міста, що спричиняло корки на мостах і в тунелях. Для вирішення цієї проблеми в Роттердамі збудували повністю автоматизоване перше у Нідерландах метро довжиною менше 6 км. Воно перетинало місто перпендикулярно до річки і стало найкоротшим метро у світі, проте значно розвантажило автомобільні дороги, з'єднавши район центрального вокзалу з районом на південь від Зудплайн.

На заміну старому торговому району, знищеному в 1940 р., у центрі міста була спроектована та у 1953 р. відкрита перша в Європі пішохідна вулиця Лійнбаан із 66 спеціалізованими магазинами середнього розміру (рис. 13). Головною метою було віднайти баланс між високою якістю та великою різноманітністю.

Ще одним символом реконструкції Роттердама стало відкриття королевою Юліаною в 1953 р. Будинку оптової торгівлі (Groothandelsgebouw) – на той час найбільшої будівлі в Нідерландах: довжиною 220 м, шириною 85 м та висотою 43 м. Будівля мала три внутрішні двори та майже два кілометри дороги, що проходила через неї на трьох рівнях, а також розташовувалася в дуже зручному місці поруч зі стратегічною автомобільною артерією (Weena) та залізницею (рис. 14).

Там розміщувались офіси, магазини, виставкові та конференц-зали для 230 оптових торговців, що пропонували товари, починаючи від інструментів і закінчуючи коштовностями. Також тут було декілька ресторанів з іноземною кухнею, низка кафе, барів, невеликих магазинів, зали для зустрічей і виставок, шість кегельбанів, пошта, банк, туристичне агентство і перукарня, оглядовий майданчик та кінотеатр на даху, а в підвалі – стоянка та сервіс на 400 легкових та вантажних автомобілів.

Рис. 13. Перша пішохідна вулиця Європи – Лійнбаан (1961 р.)

Джерело: (Post-war reconstruction Community Rotterdam, n. d. a).

Рис. 14. Будинок оптової торгівлі (Groothandelsgebouw)

Джерело: (Platform Wederopbouw Rotterdam, n. d. a).

У Будинку оптової торгівлі працювало понад 5 тис. осіб. Більшість складських приміщень розміщувалися в двох підвалах. До третини усіх

сховищ можна було дістатися безпосередньо автомобілями чи вантажівками. Одним із найбільш незвичайних і популярних проєктів Будинку оптової торгівлі стало заохочення молоді, яка знімала експериментальне кіно. Їхні покази мали хорошу відвідуваність у маленькому відкритому кінотеатрі на даху будівлі.

Ще однією проблемою для міської влади Роттердама стало вирішення житлових проблем містян після бомбардувань та пожежі у травні 1940 р. Зонування відповідно до плану Ван Траа зменшило кількість сімейних будинків у центрі міста: з приблизно 25 тис. зруйнованих будинків у центрі міста було відбудовано лише 8 тис., решта ж мешканців переїхали у стандартні багатопверхові будинки для різних вікових та соціальних груп на околицях. Після війни дефіцит житла був особливо гострим через швидке зростання населення та дефіцит будівельних матеріалів. Одним із найбільших парадоксів реконструкції в Нідерландах стало те, що, незважаючи на інтенсивну участь уряду практично в усіх аспектах будівельної індустрії та будівництва житла, в першому десятилітті після війни було побудовано лише 50 000 будинків.

Внаслідок добре спланованого та вивіреного підходу до реконструкції Роттердам викликав велику міжнародну увагу та отримав багато позитивних відгуків. Відомий архітектурний критик Льюїс Мамфорд зазначив у 1957 р., що Роттердам був «єдиним містом у Європі, яке перетворило катастрофу війни та окупації на тріумф» (Mumford, 1957. P. 174). Через зруйнований історичний центр Роттердам негласно називали містом без серця, що створило простір для побудови нового центру, який був відкритим, проте «холодним». Такий акцент відповідав перевазі майбутнього над минулим. Наприкінці 1960-х років ейфорія від реконструкції змінилася скептицизмом і критикою. Новий центр вважався «голим», діловим і непривітним. Роттердама не вистачало красивих старовинних будівель, затишних маленьких вуличок і місць для психологічного відновлення. У 1970-х роках були запрошені амстердамські архітектори для того, аби переосмислити принципи функціоналізму в міському плануванні, перетворити Роттердам на «тепліший», «чарівніший» і комфортніший для містян і туристів. Розпочався новий етап у перебудові міста. Друга реконструкція супроводжувалася хвилею археологічних досліджень, які висвітлили найдавніше походження Роттердама. У деяких місцях, таких як новий ринковий зал, ці сліди було візуалізовані. Під час другої реконструкції місто мало по-новому поглянути на своє минуле, зробити життя в ньому світлішим, веселішим та щасливішим, аби приказка про те, що «гроші заробляють в Роттердамі, а

витрачають в Амстердамі» залишилася частиною міської історії. Для цього у 1985 р. був затверджений новий план міста Binnenstadtsplan (*Castigliano, 2017*), який передбачав створення такої інфраструктури, що стимулювала би популяризацію мистецтва та соціальної згуртованості. Новий план центральної частини міста переформулював деякі концепції, що містилися в планах 1944 та 1946 років – зелений клин, запланований Віттевенном, і підвищення рівня зв'язку з водою («вікно в річку»), якого бажав Ван Траа – були залучені до зусиль, спрямованих на культурне оновлення шляхом створення нових місць для оприлюднення мистецтва (музеїв, театрів, галерей, концертних та виставкових залів тощо). План передбачав розвиток чотирьох сфер, кожна з яких мала свої амбіції та завдання: місто як адміністративний центр; «зелений», або культурний, трикутник на південному заході, де будуть розташовані музеї; Waterstadt (місто на воді) на південному сході для розвитку морського туризму; Kop van Zuid, колишній портовий район, переважно для офісів. Сучасний Роттердам став більш гнучким та здатним змінюватись відповідно до різноманітних економічних, соціальних та екологічних потреб міста та країни, які будуть втілені під час реалізації стратегічних планів, таких як «Бачення міста Роттердам до 2030 р.» («Rotterdam City Vision 2030»), «Другий водний план Роттердама» («The Waterplan 2 Rotterdam») та «Бачення порту Роттердама 2030» («Rotterdam Port Vision 2030»), а також місцевих програм, відображених у документах «Кліматична ініціатива Роттердама» («Rotterdam Climate Initiative»), «Стратегія стійкого розвитку Роттердама» («Rotterdam Resilient Strategy») тощо (*Castigliano, 2017*).

Прослідковуючи історію реконструкції Роттердама, варто відзначити провідну роль планування у визначенні просторових, культурних і соціальних трансформацій міста. Модерністські принципи міського планування були використані для створення нових мікрорайонів Роттердама з покращеним житлом, громадським транспортом та культурними об'єктами, а також для перепланування існуючих міських територій, щоби перетворити їх на більш функціональні для розвитку економіки та комфортніші для життя містян.

Висновки. У результаті німецьких бомбардувань історичний центр Роттердама було знищено, а потім розчищено від уламків. У міської влади з'явилась унікальна можливість відбудувати міський простір через реалізацію сміливих модерністських реформ, перепланування транспортних, каналізаційних та водопровідних систем, а також залізничних мереж. Реконструкція Роттердама відбувалась понад два десятиліття (1945–1968 рр.) на основі двох планів, розроблених

командами архітекторів на чолі з Віллемом Віттевенем (1940 р.) та Корнеліусом ван Траа (1946 р.). Найбільшим наслідком роботи планувальників став поділ міста на зони для життя, роботи та відпочинку. Підприємства та фабрики були перенесені у спеціальні промислові зони, центр перепрофільовано під розваги, торгівлю і роботу, а житлові масиви зміщені на окраїни міста. У забудовах цього періоду переважали висотні споруди, розділені зеленими насадженнями. Їх форма відображала як потребу створювати масштабні, відносно недорогі проєкти, так і орієнтацію архітекторів на використання нових матеріалів і технологій, що могли бути відтворені повсюдно. Домінантною стала ідея про те, що форма повинна відповідати функції (функціоналізм), набув поширення принцип мінімалізму. Разом із тим наприкінці 1960-х і впродовж 1970-х років архітектори перейшли від концепції технократичного міста до міста соціократичного, починаючи задовольняти потреби та бажання мешканців міста. Планування стало більш гнучким та чутливим до суспільних запитів.

Досвід Роттердама свідчить про те, що за умови ретельної підготовки плану реконструкції міста та широкого представлення його перспектив і переваг через медійні та культурно-мистецькі канали значно зростає ймовірність його позитивного сприйняття містянами, а, отже, бажання долучитись до реалізації запропонованих змін.

Негативним наслідком відновлення Роттердама стала тотальна націоналізація землі та майна в центрі міста, а також масове примусове переселення людей на околиці та у приміські зони. Економічним результатом реконструкції стала передача права власності на нерухоме майно від середнього класу та фізичних осіб великому бізнесу і корпораціям, таким, як банки, страхові та пенсійні фонди, універмаги та мережі магазинів з великими грошовими ресурсами та доступом до національного ринку капіталу. Інтереси великого бізнесу були добре враховані в плані Ван Траа, що на першому етапі допомогло швидко відбудувати місто, проте в довшій перспективі викликало невдоволення реалізованими змінами та зумовило проведення нової перебудови міста відповідно до культурно-психологічних і соціальних потреб мешканців Роттердама. Разом із тим реконструкція Роттердама відповідно до визначених пріоритетів (порт, дороги, торгівля) допомогла місту стати важливим осередком національної економіки, заклала необхідний фундамент для стабільного економічного і демографічного розвитку на першому етапі реконструкції та сприяла акумуляції фінансових ресурсів

для створення комфортних умов для праці, відпочинку та самореалізації на другому етапі перебудови міста.

План повоєнного відновлення міст України необхідно розробляти завчасно та узгоджувати із зацікавленими сторонами ще до завершення гарячої фази бойових дій, адже так буде легше залучити фінансування від міжнародних донорів та заохотити громадян повернутися із-за кордону для відбудови рідного міста. Реконструкція має відбуватися за принципом «краще, ніж було», із сучасним планування міського простору, використання новітніх технологій та енергоощадних матеріалів, прокладанням нових інженерних і транспортних мереж. Історичні місця міста та ті, що піддаються реставрації, варто залишити, адже це допоможе людям легше пережити травму війни та забезпечить тяглість міського розвитку. Разом із тим архітекторам та планувальникам необхідно залишити достатньо відкритого простору, аби в майбутньому місто могло розвиватися, трансформуватися та пристосовуватись до нових викликів часу, творити кращі умови праці, проживання і відпочинку для містян, а також бути конкурентним у залученні інвестицій та людського капіталу.

Список джерел

- Berman, M. (1988). *All that is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*. Penguin.
- Blom, A., Vermaat, S., Vries, Ben de. (2016). *Post-war reconstruction the Netherlands 1945-1965: The future of a bright and brutal heritage*. Nai010 publishers.
- Castigliano, M. (2017). Designing a Metropolis. Rotterdam looks ahead. *Eco Web Town*, 16(II), 46–57. http://www.ecowebtown.it/n_16/16_06-Castigliano-en.html
- Couperus, S. (2015). Experimental Planning after the Blitz. Non-Governmental Planning Initiatives and Post-War Reconstruction in Coventry and Rotterdam, 1940–1955. *Journal of Modern European History*, 13(4), 516–533.
- De Brandgrens. Rotterdam 40/45 (n. d.). *An initiative of Stadsarchief Rotterdam*. <https://www.brandgrens.nl/en/the-bombing-of-rotterdam>
- Düwel, J., Gutschow, N. (Eds.). (2013). *A Blessing in Disguise: War and Town Planning in Europe 1940–1945*. Dom publishers.
- Floriade heet tuinbouwtentoonstelling (1959). *Nieuwsblad van het Noorden*, (13).
- Frijhoff, W., Spiess, M. (2004). *Dutch Culture in a European Perspective: 1950, prosperity and welfare*. Uitgeverij Van Gorcum.
- Green, J. (2022). 26 Cities That Were Destroyed by War. *24/7 Wall St*. <https://247wallst.com/special-report/2022/12/16/26-cities-destroyed-by-war/2/>
- Henry, T. R. (1946). Holland Rises from War and Water. *National Geographic Magazine*, 89(2).
- Huyskamp, R. (2017). *Life in the Midst of Superlatives: Exhibitions in Postwar Rotterdam and Hamburg, 1946–1973*. [A PhD thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Department of History University of Toronto].
- Kozlova, K. (2022). *A Historian on Rotterdam's Reconstruction after World War 2*. Bird in flight. <https://birdinflight.com/en/architectura-2/20220511-rotterdam-reconstruction.html>

- Mumford, L. (1957). A Walk Through Rotterdam. *The New Yorker*.
- Oshemkova, K. (2022). *The new heart of Rotterdam. Post-war reconstruction of the destroyed city*. Pragmatika. <https://pragmatika.media/en/nove-serce-rotterdama-pisljavoienna-rekonstrukcija-zrujnovanogo-mista/>
- Paalman, F. (2011). *Cinematic Rotterdam: The Times and Tides of a Modern City*. 010 Publishers.
- Platform Wederopbouw Rotterdam (n. d. a). *Groothandelsgebouw*. <https://hdl.handle.net/21.12133/D8EFEA7F6CC24E9BA9E6EBC6C2548DA5>
- Platform Wederopbouw Rotterdam (n. d. b). *Het Basisplan uit 1946*. <https://wederopbouwrotterdam.nl/artikelen/basisplan-van-traa>
- Post-war reconstruction Community Rotterdam. (n. d. a). *Lijnbaan shopping precinct*. <https://wederopbouwrotterdam.nl/en/articles/lijnbaan-shopping-precinct>
- Post-war reconstruction Community Rotterdam (n. d. b). *Plan Witteveen, The First Reconstruction Plan*. <https://wederopbouwrotterdam.nl/en/articles/plan-witteveen>
- Post-war reconstruction Community Rotterdam. (n. d. c). *Urban agriculture during the war years*. <https://wederopbouwrotterdam.nl/en/articles/urban-agriculture-during-the-war-years>
- Reinhardt, H. (1955). *The Story of Rotterdam: The City of Today and Tomorrow*. Public Relations Office of the City of Rotterdam.
- Runyon, D. K. (1969). *An Analysis of the rebuilding of Rotterdam after the Bombing on May 14, 1940. MA Thesis, University of Wisconsin*.
- Stadsarchief Rotterdam. (n. d. a). *Rotterdam en omgeving*. <https://hdl.handle.net/21.12133/ECE93D0D3D574C3B8A7397B57FC8B264>
- Stadsarchief Rotterdam (n. d. b). *The Rotterdamse Ruit, six-lane ring road of Rotterdam*. <https://hdl.handle.net/21.12133/ECE93D0D3D574C3B8A7397B57FC8B264>
- The DutchNews.nl (2022). *First official list of victims published after 82 years*. <https://www.dutchnews.nl/news/2022/04/first-official-list-of-victims-of-rotterdam-bombing-published-after-82-years/>
- Time. (1967). *The Netherlands: Working While Waiting*. <https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,899736,00.html>
- U.S. Embassy & Consulate in the Netherlands. (n. d.). *The Netherlands and the Marshall Plan*. <https://nl.usembassy.gov/our-relationship/marshall-plan-1947-2017/>
- Van Ark, B., De Haan, J., & De Jong, H. (1996). Characteristics of economic growth in the Netherlands during the postwar period. In N. Crafts & G. Toniolo (Eds.). *Economic Growth in Europe since 1945* (pp. 290–328). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511758683.011>
- Wikimedia Commons. (n. d. a). *Aerial photograph of Rotterdam showing bombing damage*. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rotterdam_RG373_AERIALFILM_D6000_ON215228_US7GR_3283_4017_01.jpg
- Wikimedia Commons. (n. d. b). *Rotterdam, Laurenskerk, na bombardement van mei 1940.jpg* https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rotterdam,_Laurenskerk,_na_bombardement_van_mei_1940.jpg
- Джадт, Т. (2020). *Після війни. Історія Європи від 1945 року*. Наш формат.
- Міста після війни: міжнародний досвід. Роттердам (б.д.). *Urban reform*. <https://cityafterwar.com.ua/rotterdam/>

Олена Герасімова

СВІТОВИЙ ДОСВІД ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ МІСТ: УСПІХИ ТА НЕВДАЧІ

Відновлення окремих міст, їх повоєнна відбудова після завершення війни не можуть розглядатись ізольовано від відбудови всієї країни. Післявоєнна реконструкція міст виступає частиною набагато об'ємнішої системи колективного планування, що базується на національних інтересах і повинна включати модернізацію міської інфраструктури, як-от системи водопостачання, електромережі або залізничного транспорту. Разом із тим постає питання про відновлення архітектурних пам'яток, які формували міську ідентичність. Врешті-решт будь-яке відновлення має сприяти економічному розвитку міста та тому, щоб його мешканці почувалися в ньому безпечно й затишно – як у рідному домі.

Принципи і теоретичні підходи щодо повоєнної відбудови міст

Систематизація проблем та моделей повоєнного розвитку міст почалася ще в 50-ті роки ХХ століття, коли після Другої світової війни відновлювалася значна їх кількість. Тоді ж науковці з різних країн почали порівнювати заходи та рішення, впроваджені в різних містах у межах однієї країни, або відбудову міст у різних країнах. Такий аналіз успіхів та невдач допоміг не лише визначити мету реконструкції, наявні для цього можливості та шляхи реалізації цього, а й оцінити досягнення та наслідки повоєнного відновлення через певний проміжок часу.

Ще в 70-ті роки ХХ століття дослідники післявоєнної реконструкції зазначали, що чим більше часу минає після надзвичайних ситуацій та процесів відновлення, тим більше постійні сили, що формували образ міста до катастрофи, знову стають основними детермінантами міста майбутнього (*Haas et al., 1977*). Таким чином, повоєнна відбудова як частина неперервного розвитку нерозривно пов'язана з проблемами, що були притаманні регіону, з його «локальними циклами бідності» (*Cuny, 1994*), з його уразливістю та визначенням взаємозв'язку між причинами бідності та чинниками вразливості – нестачею ресурсів, неспроможністю уряду справедливо розподілити ресурси, скороченням земельних площ та економічних можливостей у поєднанні зі зростанням (або різким скороченням) населення, надмірним акцентом на технологіях та модернізації, урбанізацією, позбавленням громадян прав, нездійсненими очікуваннями, безробіттям тощо. Загальний час відновлення неабиякою мірою визначається діяльністю агенцій із надання допомоги. Куні зазначає, що агенції можуть безпосередньо впливати на кілька змінних,

які прискорюють відновлення, включаючи ясність політики та напрямів, колективну мотивацію учасників, хороші комунікації, наявність технічної допомоги, адекватний грошовий потік та повторне використання врятованих матеріалів, а також на ті, що сповільнюють відновлення, наприклад, адміністративні затримки, привласнення обмежених ресурсів, а також вимоги невідповідної допомоги або її отримання.

Процес відновлення відбувається у декілька етапів. Перший етап після катастрофи – це етап надзвичайної ситуації, присвячений порятунку, оцінці та критичному відновленню інфраструктури; другий етап є перехідним, коли мешканці повертаються до нормального режиму роботи та соціальних відносин під час постійних ремонтів комунальних служб. Остання фаза включає реконструкцію, під час якої задумується та виконується остаточне перевпорядкування громади та її оточення (Cunyu, 1994). Водночас наслідки воєнних дій по-різному впливатимуть на різні громади – і різні сектори однієї громади. Знання соціальних умов, особливостей розвитку у довоєнний період може допомогти агенціям прогнозувати та завчасно готуватися до наслідків воєнних руйнувань, які відбуваються за межами їх сфери впливу.

Порівняльні дослідження показують, що в процесі воєнного конфлікту посилюються сильні, слабкі сторони та відповідальність громади. Ці тенденції прискорюються у процесі відновлення. Тобто міста, що швидко розвивались у довоєнні часи, швидше відновлюються; стабільні, застійні або занепадаючі міста відновлюються повільно і їх занепад може прискоритися ще (Haas et al., 1977).

Активізація місцевої економіки та відновлення робочих місць для постраждалих від стихійного лиха часто важливіші за матеріальну допомогу після етапу надзвичайної ситуації. Служби допомоги повинні визнати ієрархію потреб громади та спрямовувати свої зусилля на найбільш важливі проблеми. Кожен внесок і проєкт слід планувати та зважувати відповідно до цих пріоритетів і синхронізувати з відповідною фазою відновлення; наприклад, матеріальний внесок у вигляді їжі та одягу може бути ефективним протягом кількох тижнів після кризи, але образливим, якщо його надати місяцями пізніше, коли громада зосереджується на процесі відновлення самодостатності.

Тривалість кожної фази зазвичай може бути виражена як постійне кратне тривалості фази надзвичайної ситуації, що відображає як масштаб катастрофи, так і доступні соціальні ресурси (Haas et al., 1977). Швидкість усього процесу залежить від рівня довоєнного процвітання, характеру завданих збитків та якості керівництва, яке керує відбудовою.

Дослідження Кейтса та Піявки з допомоги при стихійних лихах показали, що тривалість процесу реконструкції (R) після катастрофи є функцією тривалості фази надзвичайної ситуації (E), так що $t(R) = t(E) \cdot k$, де k – постійне ціле множинне, пов'язане з локальними тенденціями до катастрофи, масштабом завданих збитків та ресурсами, доступними для відновлення (Haas et al., 1977).

Економіка відновлення безпосередньо залежатиме від стимулів, які стають рушійною силою відбудови, – політичних, модернізаційних, соціальних. Успішність відбудови залежатиме не тільки від обсягів допомоги, а й від того, як вона розподілятиметься в часі, залученості місцевих громад у розроблення планів повоєнного відновлення та здатності центральної та місцевої влади ефективно використовувати отримувану допомогу.

Визначають три основні типи повоєнного відновлення міст:

- 1) відновлення шляхом ремонту будівель, повертаючи їм довоєнний вигляд;
- 2) замість зруйнованих будівель будують нові, які відтворюють загальний образ міста та усталений порядок громади;
- 3) проводять радикальну відбудову, що передбачає повне перепланування та зміну звичних для громади уявлень про свій населений пункт, що існували до війни.

Ці типи реконструкції знайшли своє відображення у трьох основних принципах Леббеуса Вудса (Woods, 2011):

Перший принцип: відновити втрачене до довоєнного стану. Ідея полягає в тому, щоб відновити «нормальність», де нормальним є спосіб життя, втрачений у результаті війни. Війна розглядається лише як переривання поточного нормального (усталеного) життя.

Другий принцип: знести пошкоджені та зруйновані будівлі та побудувати щось абсолютно нове. Це нове може бути як радикально відмінним від того, що існувало раніше, так і лише оновленою версією втраченої довоєнної норми. Застосування цього принципу дуже затратне – принаймні фінансово.

Обидві ці концепції відображають бажання більшості мешканців міста повернутися до нормального життя та забути травму, якої вони зазнали внаслідок насильства та руйнувань. Проте обидві концепції ігнорують наслідки війни та руйнування для людей, які від них постраждали, – не лише особисті психологічні, а й ті, що змінюють соціальні, політичні та економічні відносини людей (наприклад, після підписання Дейтонських угод статус Сараєва змінився, країна також

здобула незалежність). У цьому сенсі повернутися до «нормального стану» неможливо. Проте значна, консервативно налаштована частина суспільства бажатиме повернення в минуле. У такому разі потрібні лідери, щоб переконати людей у тому, що має бути створено щось нове – нова нормальність, яка змінює або певним чином замінює втрачену, тож необхідно вдатися до нового типу реконструкції. Це так званий третій принцип: післявоєнне місто має створити нове із пошкодженого старого, де реконструкція старих будівель повинна уможливити нові життєствердні ідеї та новий спосіб життя.

Варто зазначити, що у зруйнованому місті першочергової уваги потребують місця проживання та роботи – багатоквартирні будинки та офісні будівлі. Символічні споруди, такі як церкви, синагоги, мечеті та ті будівлі історичного значення, що є для культурної пам'яті міста та його людей ключовими, також потрібно врятувати та відремонтувати. З такими будівлями перший принцип – відновлення довоєнного стану – майже завжди виправданий, незалежно від вартості, що завжди є високою. Однак застосовувати цей принцип до звичайних будівель немає сенсу, бо для реставрації вони не особливо пам'ятні. Навпаки, квартири та офісні будинки, що пережили руйнування, повинні забезпечувати повсякденний простір для нових способів життя, які уможливить «радикальна реконструкція».

Політичні стимули як рушійна сила повоєнної відбудови

Реконструкція, пов'язана з помітними політичними пріоритетами, відштовхується від переконання про ув'язку певних історичних місць із патріотизмом та національною ідентичністю і від того, що відновлення зруйнованих історичних пам'яток у перехідний та повоєнний період зміцнює моральний дух та сприяє відновленню або становленню нації. Такий тип відновлення назагал пов'язує реконструкційну діяльність з іміджем сильної та рішучої влади, створюючи враження, що організована, ефективна та все ще процвітаюча держава пододала перипетії війни. Це різновид зв'язків з громадськістю, які уряди зазвичай прагнуть субсидувати, незалежно від того, як це характеризує адміністрацію – добре чи погано. Активне просування таких ідей є інструментом влади, і проекти відновлення, що в результаті уваги ЗМІ набули більшої підтримки, як правило, успішніші за ті, які до цього не вдаються. Така рекламна кампанія створює образ міста як національного символу надії, гордості, товариства тощо.

Одним із найхарактерніших прикладів переважання політичних стимулів у стратегії повоєнної відбудови є досвід реконструкції Варшави

після Другої світової війни. Позитивна реклама героїчних зусиль варшавських планувальників забезпечила підтримку реконструкції та поточного пільгового режиму для міста як ікони польського опору.

Під час Другої світової війни Варшава зазнала нищівних руйнувань. Особливо жорстко розправилися з містянами після повстання у Варшавському гетто навесні 1943 р. та після загального Варшавського повстання спільно з підпільною Польською Армією Крайовою за визволення міста від фашистського контролю. Зрештою у відповідь на ці акти опору німецьке військово командування знищило понад 650 000 поляків, єврейські квартали та зруйнувало більшу частину міста, завдавши матеріальних втрат понад 45 мільярдів доларів. Проте навіть у таких умовах окупації варшавські оборонці-архітектори зберігали історичну документацію та розробляли плани реконструкції. Станіслав Янковський, голова комісії з Генерального плану відбудови, який став свідком руйнування та відновлення Варшави, згадував, що під час німецької окупації декілька груп підпільно готували план повоєнної розбудови столиці (*Diefendorf, 1989*). Цей план включав відбудову головних площ та вулиць, закладів освіти, зображень історичних монументів. Багато учасників цього підпілля потім стали членами Бюро з реконструкції, створеного наприкінці лютого 1945 р.

Первинна швидка оцінка показала, що 44% будівель було зруйновано вщент, тобто вони були повністю непридатними для відбудови, 15% були визнані як придатні до відбудови, 41% були незначно пошкоджені або лишились неушкодженими, тобто придатними для швидкого ремонту. Проте ці цифри досі є суперечливими через відсутність точних критеріїв, до якої групи відносити той чи інший об'єкт. Деякі дані свідчать про те, що було зруйновано понад 80% будівель (*Школа PRO PM, 2022c*).

Проте, з одного боку, у рідне місто бажали повернутися понад пів мільйона біженців, і вони поверталися, незважаючи на стан своїх помешкань, а з іншого боку, був керований Сталіним прокомуністичний уряд, якому дуже важливо було показати свою більшу спроможність порівняно з польським урядом у вигнанні.

Головна ідея відбудови Варшави полягала в тому, щоб проводити не реконструкцію у прямому розумінні, а будувати нове місто з використанням деяких елементів старого, особливо історичних пам'яток, які мали значення для духу міста і нації та його іміджу. Революційне планування Варшави у 1945 році було глибоко вкорінене у погляди місцевих планувальників ще з 30-х міжвоєнних років та під час окупації, коли генеральний план розбудови столиці розглядався планувальниками

цілісно, разом із плануванням усього регіону. Значні руйнування міста стали в деякому сенсі каталізатором реалізації ідей та стратегій, що вже існували та розроблялися. Певні з них, що видавалися нереалістичними в довоєнні роки, отримали шанс для реалізації (наприклад, проєкт функціональної Варшави 1934 року, або розвиток передмість 1936 року, що стали основою майбутньої Варшави). Планувальники повоєнної Варшави намагались нейтралізувати всю негативну спадщину довоєнного міста (а це велика кількість приватних власників, що заважало здійсненню містобудівних планів, велика щільність фабричної та житлової забудови та їх близьке сусідство, житло, що не відповідало санітарним вимогам, нестача зелених зон, неефективне транспортне сполучення, брак громадських та урядових будівель, занедбані пам'ятки архітектури, річка без облаштованих зон відпочинку тощо).

При створенні концепції повоєнної розбудови конфлікт інтересів простежувався від самого початку. З одного боку, існувало бажання відновити історичну частину міста як символ польської ідентичності та культури, з іншого боку, центральна частина міста потребувала значної модернізації інфраструктури. Тому поряд із відновленням історичних пам'яток було прийнято рішення передати все нерухоме майно, що перебувало у приватній власності, до власності муніципальної, оскільки близько 90% житла було зруйновано, хоча формально власники у нього були. Такий закон створив легальне підґрунтя для подальшої реконструкції та пришвидшив темпи відбудови.

Колективні зусилля мешканців, які повернулися до зруйнованого міста, довели життєздатність такого підходу. Чому це повернення до міського прототипу було таким важливим? Необхідно враховувати той факт, що індивідуальна прихильність до старих форм є чинником соціальної єдності. Можливо також, що добре підтверджені наміри Гітлера побудувати на руїнах Варшави нове місто перетворили відродження польської столиці на яскраву демонстрацію непокори та стійкості. Варшава подолала післявоєнну кризу громадянської ідентичності, буквально воскресивши простір і символи свого минулого.

Тому польські чиновники завчасно прийняли рішення реконструювати Старе місто як довоєнне факсиміле; насправді ж багато які з їхніх планів передбачали повернення до вигляду історичного ядра XIX століття. Колективні зусилля зрештою відновили первісний вигляд внутрішньої Варшави як символу спротиву та відновлення державності. Водночас більш функціональні цілі міського оновлення часто конкурували з прагненням громадськості повернути заповітні масштаби,

пам'ятники та деталі. Фахівцям, відповідальним за відновлення, довелося збалансувати ці розрізнені програми. Перебуваючи під протекторатом СРСР, варшавським планувальникам довелось укласти досить жорстку угоду: дозвіл на відтворення історичного міського ядра фактично був отриманий в обмін на право забудови інших частин міста відповідно до російських економічних моделей, які повністю переконфігурували функціональні зони міста. Завдяки цьому значну частину історичної забудови більш віддалених районів було відкинуто як нікчемні пам'ятники буржуазним цінностям, які були знесені напередодні великих проєктів, пов'язаних із щойно централізованою соціалістичною економікою. Проте навіть такі поступки не зменшили силу та популярність руху за відновлення зруйнованої столиці. Незважаючи на величезні руйнації та жертви серед населення, жителі Варшави вийшли зі своїх випробувань переможцями, а зусилля тисяч простих громадян з відновлення та відбудови історичного ядра міста стала свого роду груповою терапією у відповідь на жахіття війни та моральною перемогою.

Результатом відбудови Варшави стало зниження щільності населення у центральних районах та загалом у місті у 3,5 раза (у довоєнні роки щільність населення у центральній частині Варшави сягала 20 000 мешканців на 1 кв. км, що зіставно з багатоповерховою забудовою Манхеттену) (*Школа PRO PM, 2022c*), поява зелених зон у центрі міста, впорядкування вулиць, поділ міста на монофункціональні зони зі зручним транспортним сполученням між ними. Сьогодні в постіндустріальному суспільстві переважає змішане використання, а от у 40-х роках ХХ століття дотримувались іншої концепції. Монофункціональний підхід створює мешканцям міста значні незручності (так, найбільший район із офісними будівлями варшав'яни жартома називають Мордором, через те, що змушені витратити багато часу, аби дістатися до роботи, та через відсутність необхідної соціальної інфраструктури). На щастя, цей монофункціональний підхід застосували лише щодо окремих районів Варшави, а переважно збережено багатофункціональне використання. Тому у житлових зон та центру (який планувалося віддати лише під урядові та громадські будівлі) є інші функції. Так, адміністративний центр міста було доповнено житловою забудовою, а в середині житлових масивів розміщувалася соціальна інфраструктура (наприклад, школи) та зелені зони. Однією з переваг нової Варшави стало перенесення промислової зони та основних транспортних магістралей за межі житлової забудови. Суттєве розширення вулиць у подальші десятиліття

дало можливість прокласти трамвайні колії, а в новітній період – велосипедні доріжки без зусиль щодо перепланування.

Одним із характерних компромісів, на які проєктувальники пішли під час відбудови Варшави, стало збереження деяких житлових будівель, які хоч і заважали сучасному плануванню, проте через критичну нестачу житла для проживання тимчасово були залишені. Їх планувалося знести пізніше, проте через 20–40 років вони стали цінними історико-архітектурними пам'ятками, тож залишаються на своїх місцях і донині.

Однією з рис, що відзначають відбудову повоєнних міст у 40-х роках ХХ століття є повторне використання будівельного сміття. Так, більшість зруйнованих історичних будівель центральної Варшави було відновлено за допомогою цегли, яку видобували з інших будівель. Більше того, частину її привозили з інших міст (наприклад, із Вроцлава чи Кракова). Власне реконструкцію Варшави було проведено з автентичних матеріалів того ж історичного періоду. Наполегливе прагнення достовірно відтворити історичне обличчя міста зумовило те, що центральна частина наново відбудованої Варшави була включена до Світової спадщини ЮНЕСКО. Варшавське Старе місто у цьому Списку є винятком, оскільки це єдиний архітектурний ансамбль, майже повністю відновлений після тотального руйнування.

Проте не завжди стратегія планування повоєнного відновлення в період триваючого конфлікту може бути вдалою. Прикладом є повоєнна перебудова Ковентрі, що відбувалася тривалий час приблизно між 1941 і 1962 роками. Ковентрі став жертвою однієї з найбільш руйнівних повітряних атак на початку Другої світової війни; 14 листопада 1940 року він зазнав першого з двох великих авіаційних бомбардувань, які знищили більшу частину існуючого центра міста та пошкодили дві третини його житлового фонду. За ніч Ковентрі став найбільш спустошеним містом в Англії.

Напередодні війни, у 1930-х роках Ковентрі процвітав завдяки розвитку автомобільної промисловості, але швидке розширення міста в цей період призвело до заторів на дорогах і завдало місту шкоди в комерційному центрі. Схема оновлення, що відображала модерністські амбіції, під назвою «Ковентрі завтрашнього дня», була представлена командою місцевих урбаністів та архітекторів у травні 1940 р. Проте вже через шість місяців ці амбітні ескізи необхідно було переглядати з метою вже реконструкції міста, що для його мешканців стало майже невідомим. На початку 1941 р. схему знову представили громадськості як План для нового Ковентрі – «Безлад і знищення: порядок і дизайн» –

брошура, передрукована зі статті в Architect and Building News. Цей план добре сприйняла більшість авторитетів і професіоналів Англії; у 1945 р. його виклали у буклеті під назвою «Майбутнє Ковентрі» разом із набором керівних принципів щодо впровадження. З багатьма поправками та винятками це бачення відбудови Ковентрі авторства Дональда Гібсона і стало генеральним планом, який сформував сучасне місто.

Схема планувальників обіцяла «естетично та морально впорядкований сучасний міський пейзаж» (Hubbard et al., 2003) і, як здавалося, відображала популярне бажання відчутного відродження, відокремлення від травматичного минулого та вселяла впевненість у світле майбутнє.

Проте обіцянок було дотримано лише частково. Величезне фінансування, необхідне для проведення таких кардинальних змін, надходило повільно; під час такого фінансового «затишшя» одразу після війни жителі Ковентрі мали змогу уважніше оцінити майбутні зміни і виявили, що не всі вони вітаються громадою. Багато знайомих пам'яток і вулиць зникли і не підлягали відновленню; а старі частини міста, які містобудівники вважали «нездоровими», непривабливими чи неефективними, – навпаки викликали у місцевих жителів приємні спогади. Новий відбудований Ковентрі розчарував багато його довоєнних жителів: вони відчували, що їхня дезорієнтація поглиблюється, нарікали, що знайомі споруди, які можна було врятувати, втрачено – їх знищили як такі, що не відповідали модернізованим вимогам зонування чи естетичним критеріям.

До війни центр Ковентрі мав дуже щільну забудову, всі перебудови відбувались у межах середньовічного історичного плану. Промислові підприємства, як і у Варшаві, розміщувалися дотично до центральної частини міста. Для проведення реконструкції центральна частина міста переважно була викуплена місцевою владою для подальшого перепланування, тож власником центру міста став муніципалітет.

У місті з'явився відкритий простір, було підкреслено прості звичайні будівлі (далася взнаки ідея соціальної справедливості та політичні тенденції того періоду), геометричне планування – забудова передбачала виділення значної частини простору винятково для піших прогулянок. Ковентрі стало першим містом, де центр віддали пішоходам.

Керівники повоєнного Ковентрі дотримувалися соціал-демократичних чи демократично-соціальних поглядів, що відображалось у стратегії вирівнювання умов життя всередині міста, від робітничих нетрів на околицях позбавлялися, а забудову в центрі спрощували. До речі,

головний архітектор Ковентрі у 1960-х роках був членом Комуністичної партії Великої Британії (*Школа PRO PM, 2022b*).

Цілісне органічне місто з яскраво вираженим середньовічним характером і щільною забудовою до війни після реконструкції асоціювалося з неживими й похмурими громадськими просторами, наповненими суворими, однорідними структурами. Так, один мешканець міста зазначив: «Вони продовжували закладати маленькі квіткові ділянки та підняті клумби, але це було лише для того, щоб розбити бетон. Це був бетонний центр міста» (*Hubbard et al., 2003*).

Іншою помилкою, що швидко далася взнаки, стало монофункціональне зонування міста. Як і у Варшаві, де спочатку в центрі планували розмістити лише громадські та урядові будівлі, центр міста в Ковентрі мав виконувати єдину функцію – він повинен був стати великим осередком дозвілля та закупівель. Усі кафе, магазини, заклади культури та відпочинку, університет, мали бути зосереджені тут. Від іншої частини міста центр було відділено внутрішньою кільцевою дорогою, за межами якої розміщувались інші функціональні зони міста – житлові та промислові. Таке зонування значно ускладнило переміщення до центру мешканців. Місто було автомобілеорієнтованим. Більше того, моноорієнтованою була економіка міста: драйвером економічного зростання виступала одна галузь – автомобілебудування. Тож коли у середині 70-х років сталася криза, Ковентрі, як і Дейтройт у США, швидко зазнав її впливу.

Певні стратегічні прорахунки довелося виправляти у подальші десятиліття. Так, для того, щоб вдихнути життя у центральну частину міста, що вечорами ставала безлюдною, частково її було забудовано житловими приміщеннями. Попри певні невдачі, криза автомобілебудування зумовила пошуки нового іміджу міста, що зосереджувалися на інших факторах розвитку, зміщуючи акцент у бік культури. Тож бетонні будівлі та численна мозаїка на них сьогодні є спадком модернізму, за збереження якого через 60 років після реконструкції виступають чимало мешканців Ковентрі (*Школа PRO PM, 2022b*).

Відбудова Ковентрі наочно демонструє, що швидко розроблені та втілені невеликою кількістю професіоналів-однодумців, без проведення громадських слухань та врахування думок місцевих мешканців, популярні плани можуть мати довгострокові негативні наслідки. Багато проєктувальників були незадоволені загальним станом міста ще до війни, тож вони активно намагалися втілити своє бачення під час відбудови.

Стратегічний містобудівний план ґрунтувався на ненадійних припущеннях щодо зростання міста та соціальної поведінки його жителів, було поховано історичне минуле, що мало психологічну цінність для місцевої громади. Цей приклад застерігає від поспішних, догматичних, широких програм повоєнної реконструкції, що відбуваються без урахування потреб і бачення громадськості. Особливо якщо ці потреби зазнають суттєвих змін унаслідок воєнного конфлікту.

Гроші чи єдність?

Не завжди обсяги фінансування мають вирішальне значення для успішного відновлення повоєнних міст. Відсутність достатнього фінансування на початкових етапах можуть компенсувати зусилля громади, яка має чітку візію повоєнного відновлення міста. Прикладом такої відбудови є Дубровник у Хорватії.

Після проголошення Хорватією незалежності та виходу з югославської федерації сербські військові застосували військову стратегію залякування та повторних обстрілів з близької відстані.

Багаторазові мінометні обстріли з моря, здійснені Югославським національним флотом із свого порту приписки в сусідній Которській затоці, призвели протягом 1991–1992 рр. до 314 прямих влучень у історичні об'єкти в межах міських стін. Загалом постраждало 68% із 824 споруд Старого міста; переважно у щільній міській забудові було пошкоджено покрівлі з глиняної черепиці. Частина історичних будівель було повністю зруйновано (*GWF*, 1994).

Фінансування повоєнної реконструкції Дубровника було обмеженим та не таким масштабним, як Ковентрі. Тому відновлювали Дубровник частково, більше спираючись на власні обмежені ресурси, очікуючи міжнародної допомоги та зважаючи на нагальні потреби виживання. Оскільки упродовж багатьох десятиліть, до початку Балканських воєн у 1992 р., Дубровник був важливим туристичним місцем та включений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, багато містян очікували, що інвестори допомагатимуть місту у процесі фізичної та соціальної відбудови.

Це припущення виявилось хибним. Минули роки, аж поки Дубровнику надали якусь значну і скоординовану іноземну допомогу, уже після того, як було частково вирішено багато з найгостріших питань реконструкції. Часто допомога надавалася недоречно або бездумно. Один із таких прикладів – коли французький уряд в 1994 р. направив Дубровнику десятки тисяч плиток теракотової черепиці. Звісно дахи на історичних будівлях міста, обнесеного стіною, повністю або частково були

зруйновані, проте за кольором і формою французькі плитки досить відрізнялися від характерних для Дубровника, які відзначалися своїм золотистим кольором і рифленим вертикальним профілем. Подаровану черепицю було незручно укласти, адже старі та нові модулі погано поєднувалися між собою, що ускладнювало процес латання, крім того французькі плитки виділялися візуально.

Проте, незважаючи на недостатню кількість донорів, несистемний підхід, нескоординовані етапи раннього планування, відбудова Дубровника велася з урахуванням економічного відновлення основних генераторів розвитку міста – дрібного бізнесу та туризму. Після етапу надзвичайної ситуації фінансування було зосереджено на системі самоокупних доходів, якими розпоряджаються на місцевому рівні.

Приклад Дубровника демонструє, що у післявоєнному сценарії напочатку потрібно відновлювати здорові місцеві системи. Вдосконаливши місцеві механізми, за допомогою яких можна було би братися за масштабні проекти реконструкції, хорватська влада була готова організувати поточні проекти, необхідні для повернення до нормального життя.

Ранні етапи відбудови Дубровника характеризувалися відсутністю координації, недостатністю фінансування, проводилися поза будь-якими рамками генерального планування, але пізні етапи продемонстрували цінність місцевої ініціативи та зростання компетентності протягом перших важких років після припинення воєнних дій. Крім того, відсутність широкомасштабної зовнішньої підтримки у відбудові спонукала поводити реконструкцію поступово та зі значним залученням місцевого бізнесу. Врешті-решт цей повільний процес дав хороші результати в довгостроковій перспективі.

Єдність громади Дубровника, підтримка місцевих ініціатив урядом Хорватії компенсувала обмеженість донорських коштів при розбудові міста. Протилежним прикладом слугує відбудова Сараєва: значні обсяги донорських коштів було використано нераціонально за відсутності єдності громади. Історично Сараєво було мультикультурним центром, проте Боснійська війна поділила його мешканців за національною та релігійною ознаками.

Підписані Дейтонські угоди додатково фрагментували столичний регіон, оскільки змінили внутрішні межі, що існували після територіальної реформи 1978 року, та розділили Сараєво топографічно, культурно та урбаністично. Лінія, що проходила переважно по колишній лінії фронту, хоча і не у формі фізичного бар'єра, проте поділила місто на

нововизначені адміністративні зони. Срджан Йованович Вайс описав це явище як «балканізацію» (Piplas, 2019) – просторово-політичну концепцію, що доповнює фундаментальні соціальні уявлення про конфлікт і ворожнечу просторовими процесами територіальної фрагментації та розколом соціального простору на безліч анклавів, які є внутрішньо однорідними, проте зовнішньо ворожими стосовно один одного.

Угоди також закріпили поділ Сараєва шляхом перетворення лінії фронту часів війни на етнічний кордон, перенесений за рахунок Республіки Сербської, на що С. Мілошевич погодився під час напружених переговорів у Дейтоні між урядовими делегаціями СРЮ та БіГ. Мілошевич «віддав» Сараєво уряду БіГ: «Ви заслуговуєте на Сараєво, ви залишилися там під час облоги та обстрілу» (Piplas, 2019).

Зміцненню почуття причетності та нової ідентичності мали сприяти символічні споруди. Наприклад, встановлення пам'ятника російському дипломату Віталію Чуркіну, який у 2015 р. наклав в ООН вето на британську ініціативу проголосити різанину в Сребрениці геноцидом, безпосередньо продемонстрував геополітичні позиції Східного Сараєва. Архітектуру використовували як фізичний вияв політики програми етнонаціоналістичних партій по обидві сторони лінії утворення, визначаючи нові системи цінностей у фізичному просторі. Внаслідок будівництва здебільшого сакральних будівель для представлення посткомуністичних ідеологій етно-релігійна парадигма була перенесена в міський простір, заповнюючи нещодавно «окуповані» зони – феномен, який Анрі Лефевр назвав «політичною стратегією простору» (Lefebvre, 2003).

Після війни перші інвестиції були спрямовані на будівництво мечетей, ісламських центрів і бібліотек – щоб посилити культурний вплив. Ці проекти фінансувалися зокрема Саудівською Аравією, Катаром, Йорданією, Кувейтом (що в наступні роки переорієнтували свій інвестиційний фокус на нерухомість). Перший президент БіГ Алія Ізетбегович із сумом констатував: «Вони не будуть давати нам гроші на заводи. Вони підтримають лише будівництво мечетей» (Pejić, 2010).

Міська структура як міста Сараєво, так і Східного Сараєво зіткнулася з необхідністю демонструвати силу окремих етнічних і політичних догм. Кожна частина Сараєво, розділена з БіГ внутрішнім кордоном, сконструювала фізичну форму власної нової соціальної, культурної та політичної організації. Поділ додатково посилив параліч та політичний

застій післявоєнного Сараєва, оскільки Дейтонські угоди закріплювали у просторовому плануванні як етнічний, так і політичний поділ міста.

Це унеможливило створення єдиної стратегії розвитку міста. Різні частини міста фінансувалися різними донорами. І Сараєво, і Східне Сараєво були розділені на кілька муніципалітетів, з окремими радами та офісами планування. Опитані працівники міського планування з низки муніципалітетів Сараєво, а також із Сараєво-Кантону, описали, як муніципалітети координували різні проекти реконструкції за рахунок коштів, які надходили від різних донорів, починаючи від міжнародних організацій, таких як Світовий банк та Міжнародний валютний фонд, Європейського Союзу, держав та їх агенцій розвитку, як, наприклад, від уряду Японії чи Турецького агентства співпраці та розвитку, або з міст-побратимів, як-от Барселони чи Амстердаму. Однак це пояснювало повільний і пунктуальний процес реконструкції. Наприклад, фінансування ЄС прирікало реконструкцію в Сараєво на важкі бюрократичні процедури, неефективну роботу багатьох відомств та залежність від Брюсселя. Крім того, оскільки реконструкцію проводили не за комплексним міським проектом, можливості покращити існуючі проблеми було втрачено.

У Сараєві не було таких невідкладних потреб, як надання житла постраждалим від бомбардувань та внутрішньо переміщеним особам (як у випадках Варшави чи Ковентрі), а також щодо відновлення інфраструктури. Попри тривалу облогу, незважаючи на тривалі обстріли, лише невелика частина житлового фонду була пошкоджена настільки, що стала непридатною для проживання. Після закінчення облоги місто не відчувало дефіциту житла. Багато помешкань було звільнено людьми, які втекли.

Сербське населення, здавалося, пішло назавжди, залишивши після себе квартири та будинки. Проте при відході серби псували всю залишену інфраструктуру. Тому життя у звільнених будинках не було стабільним, та й був потрібен тривалий час для врегулювання майнового стану після війни. Під час облоги і після неї багато переміщених людей почало будувати неформальне житло на пагорбах з видом на долину головної річки, уздовж якої довоєнне місто лінійно розширювалося приблизно на 10 кілометрів на захід від старого центру Османської імперії.

У Східному Сараєво інтенсивно будувалося житло, особливо багатоквартирні будинки для сербів, які втікали. Східне Сараєво було перебудоване з метою створення «сербського Сараєва» та щоб компенсувати втрати центру власне Сараєва та його міських зручностей.

У Східному Сараєві почався будівельний бум не тільки щодо житла, а й щодо зведення університетських будівель та різних адміністративних та культурних установ – щоб не відставати від іншого Сараєва. В пріоритетах у Сараєві були не тільки реконструкція пошкоджених релігійних об'єктів, а й будівництво мечетей, а згодом і католицьких церков, у Східному ж Сараєві – православних храмів. Так реагували на потреби мультинаціонального населення, оскільки в соціалістичну епоху культових споруд не споруджували, а кількість мешканців міста зростала.

Проте збільшення кількості та розмірів сакральних споруд також призводить до зміни символічного ландшафту. Традиційний ландшафт Сараєва представляв собою суміш церковних веж і мінаретів. Нові ландшафти, що з'явилися після війни, визначаються високими мінаретами або церквами, проте демонструють політичне та символічне привласнення простору за межами простого задоволення потреб більшості населення. Переформатування двох міст відбувалося таким чином, щоб певні групи населення вважали його домівкою більше за інші (Bădescu, 2015).

Процеси просторового привласнення, пов'язані з розбудовою нації, були досить парадоксальним чином посилені залученням міжнародного капіталу. Міжнародні потоки капіталу фактично посилили певні державні дискурси, зокрема ті, що стосуються ідентичності чи релігійних практик. У Східному Сараєві будівництво найсучаснішої початкової школи під назвою «Сербія», що, як вважають, відбувалося за допомогою уряду Белграда, а відкривали її за участі президента Сербії, місцевими жителями було розцінено нормально, а от у ЗМІ федерації викликало суперечки. Натомість серби Східного Сараєва зауважують про «мусульманізацію» своєї частини міста – через будівництво нових великих мечетей за гроші, які надходять із Саудівської Аравії чи Малайзії. Позаяк взаємопроникнення різних культур у дві частини колись єдиного міста може стати непоганим підґрунтям для створення мультикультурної стратегії подальшого розвитку Сараєва.

Інвестиції з мусульманських країн у Сараєво варіювалися від реконструкції/будівництва мечетей до будівництва офісів. Комерційні розробки, спонсоровані інвесторами з таких країн, як Саудівська Аравія, заохочуючи типову споживчу поведінку, віддають перевагу певним традиційним елементам. Ці новобудови викликають різноманітну реакцію мешканців. Для деяких це є доказом того, що Сараєво нарешті рухається вперед, вони живуть у місті, що нарешті має торгові центри та офісні будівлі, подібно до міст, які вони вважали б «нормальними» на

Заході чи в Перській затоці. Інші, однак, вбачають у цих будівлях саме беспорядність перед міжнародним капіталом і політичними угодами. Постколоніальний лендліз можна проаналізувати і щодо інших джерел надходження капіталу. Наприклад, інвестиції з Туреччини можуть надходити на тлі політики уряду Ердогана щодо відновлення впливу на колишніх Османських Балканах. Турецькі інвестиції супроводжують будівництво різних споруд – від релігійних будівель, як, наприклад, відкриття нової Мевлеві Текке у Ковач у 2013 р., спонсором якого є турецьке місто Конья, до банків, офісних будівель, університетів, громадських приміщень.

Такі приклади свідчать про те, що місто Сараєво стало ареною міжнародного капіталу, який змінює місто відповідно до різних планів, проте залишаючи його без місцевого внеску. Це поширює уявлення про те, що місто створюється незначним прошарком політичної еліти, яка приймає рішення попри суспільні інтереси і без громадських консультацій та участі. Процеси громадських консультацій відбуваються, але вони не зумовлюють модифікацію проєктів. Проєкти реконструкції спрямовувалися зверху вниз, а мешканці при будівництві нових будівель, зокрема і релігійних об'єктів, залишалися лише глядачами та не мали повноважень долучатися до процесу створення міста як актори чи зацікавлені сторони.

Відсутність генерального плану розбудови міста (останній 30-річний план складався ще у 1983 р.) призвела до того, що мільярди доларів на відбудову Сараєва від різних країн та міжнародних організацій були витрачені на ремонт пошкоджених об'єктів без будь-якого бачення того, яким має бути місто. Здебільшого використовувався перший принцип реконструкції (за Леббеусом Вудсом) – було проведено косметичний ремонт більшості будівель, без поліпшення їх функціонального стану (*Школа PRO PM, 2022a*). Інвестори мали можливість купувати ділянки і використовувати їх на власний розсуд. Житлова забудова відбувалася хаотично, без будівництва відповідної інфраструктури – шкіл, садочків, поліклінік, та без урахування географічного розміщення Сараєва, що лежить у низині та оточене горами, – що вплинуло на якість повітря. Крім того, громадські простори та парки також використовувались для будівництва. Таке ущільнення забудови призвело до заторів. На сьогодні Сараєво потребує постреконструкції, що дозволила б об'єднати фрагментоване несистематизованою забудовою місто (*Bird in Flight, 2022*).

Нераціональне використання коштів від іноземних донорів у Мостарі (Боснія і Герцеговина) призвело до того, що гучні проєкти фізичної реконструкції реалізовувалися відокремлено від життєво важливих програм соціального розвитку. Такий вид компромісу є типовим для розділених міст та пов'язаний із низкою некоординованих приватних донорів, чиї кошти часто надходять без достатнього розуміння потреб міських жителів та винагороджуються численними стимулами при інвестуванні у визначні споруди. Незважаючи на те, що в місто надходили великі потоки вільного іноземного капіталу, відсутність координації та контролю за витратами призвела до того, що процес реконструкції відбувався поверхово, з мінімальною модернізацією потужностей, за поганої інтеграції. Хоча низка реабілітаційних проєктів, здійснених в історичному центрі, стосувалася споруд другорядного історичного значення та первинної й функціональної цінності – таких, як школи, бібліотеки, банки та офісні будівлі, – більшість іноземних інвестицій було вкладено у дуже символічні та монументальні споруди. Природно, що центром цього стала факсимільна реконструкція Старого мосту, завершена на початку 2004 р. та в липні того ж року офіційно освячена.

Серед мусульманських жителів східного Мостара ці зусилля спочатку були зустрінуті з ентузіазмом та схваленням. Оскільки внаслідок реалізації символічних проєктів не відбулися економічні реформи, стало виразним невдоволення на місцевому рівні. Ремонт символічних історичних місць у повоєнній реабілітації переважав, оскільки переслідував дві мети: усунути фізичні пошкодження та водночас підбадьорити мешканців міста, відтворивши споруди, які найбільш надихали до початку воєнних дій.

Скоріше це була не функціональна, а мотиваційна стратегія пожвавлення, і вона значною мірою спиралася на ідею, що соціальні наслідки фізичних проєктів можуть бути повчальними. Результатом її в Мостарі стало не реальне, а своєрідне віртуальне відновлення.

Роль держави та агенцій розвитку

Приклад відновлення Дубровника показує, що ініціативна громада за підтримки держави, що створює відповідні бізнес- та інституційне середовища, здатна проводити реконструкцію в умовах обмеженості коштів. Але коли центральна влада сильно ослаблена, або змушена вирішувати поточні воєнні питання, або відзначається нестабільністю з огляду на політичну ситуацію, то плани реконструкції постійно коригуватимуться – так відбувалось у повоєнному Дрездені через нестабільність на національному рівні після капітуляції Німеччини.

Оскільки Східна Німеччина з Плану Маршалла була виключена, а політичні та правові рамки реконструкції не були врегульовані, то лише після 1949 р., коли повноваження стали централізовані, а Міністерство реконструкції отримало право вільної експропріації колишньої приватної власності, почалася реальна реконструкція міста. Показово, що в російській зоні окупації радикальне видалення завалів та залишків історичних будівель відбувалося за наказом мера і проводилося уночі, квартал за кварталом. В інших зонах відповідальності союзників такого не спостерігалось: «Влада позбулася численних будівель у центрах міст. Якби вони перебували в західних містах, то були б відновлені і вважалися найважливішими елементами міської реконструкції на основі компромісу між старим і новим, між відновленням історично сформованої містобудівної та архітектурної структури та принципами та цілями сучасного містобудування» (Paul, 1990).

Натомість Штутгарт, центр якого під час Другої світової війни було майже повністю зруйновано повітряними нальотами, а через два роки після закінчення бойових дій в Європі, у 1947 р., як і Дрезден, все ще лежав у руїнах, завершив реконструкцію до 1955 р. – переважно завдяки економічній та фінансовій допомозі, наданій Європі Сполученими Штатами згідно з Планом Маршалла. При цьому концепція запропонованої реконструкції передбачала збереження традиційних елементів довоєнного міста при створенні нових вулиць та площ з урахуванням нових потреб, наприклад, розширення системи метро (Krier, 2021).

Ефективність Плану Маршалла в Західній Німеччині добре демонструє поява нових доріг, шкіл, лікарень та житлових забудов. До 1960-х років щорічно будувалося в середньому 570 000 квартир – у 1973 р. рекорд становив 714 000. Щороку також будували від 50 000 до 150 000 односімейних будинків. Загалом у Західній Німеччині за перші 15 років після війни було побудовано не менше 5,3 млн нових квартир. У комуністичній Східній Німеччині темп відбудови був суттєво нижчим – лише починаючи з 1974 р. будівельники почали випускати житлові будинки до 100 000 на рік (Leick et al., 2010).

Якщо місцева влада не функціонує, а муніципальні органи дуже слабкі або неорганізовані, активні фахівці вимушені звернутися до інших інституційних структур, наприклад, приватних інвесторів. Приклад такого підходу демонструє відновлення Бейрута, де у 1994 р. була створена агенція розвитку Solidere як керівної сили для організації післявоєнної міської реконструкції. Це означало символічну відмову від державних установ на користь приватного підприємництва, і амбітна

ініціатива стала моделлю панування ринкових відносин з усіма її недоліками та перевагами.

Звільнене від податків акціонерне товариство складалося з власників прав власності та інвесторів, які володіли акціями центральної частини міста. Пов'язуючи процес фізичного відновлення з мотивами отримання прибутку та вартістю одиниці широко поширених акцій, стимули були розподілені таким чином, щоб мінімізувати місцевий політичний вплив. Точно з цієї ж причини різко знизилася реакція на побоювання та очікування місцевих жителів. Вирішуючи максимізувати рентабельність інвестицій для акціонерів Solidere, міські планувальники, архітектори та реставратори розробили утопістський анклав, в першу чергу з урахуванням очікувань міжнародної корпоративної еліти.

Критики політики Solidere зазначали, що через деякий час «зелена лінія», що розділяла етнічні групи Бейрута, поступово була замінена червоною лінією Solidere, що розділяє економічні класи. Прихильники посилалися на економічні переваги зосереджених інституційних інвестицій і стверджували, що після завершення проєкту реабілітації та отримання повної оренди значні вигоди отримають в Бейруті всі.

Хоча зусилля з реконструкції, здійснені в історичному центрі Бейрута, досягли багатьох поставлених цілей, ці цілі не зважали на багато найбільш кричущих, важливих і важких проблем, з якими стикаються багато зневірених і травмованих мешканців міста, які більше не почувалися в ньому як удома (*Calame, 2005*).

Відчуття втраченої домівки притаманне багатьом мешканцям міст, які стикаються з повоєнною відбудовою. Це більшою мірою стосується корінних мешканців, бо новоприбулі переселенці сприймають оновлення міста простіше. Так, післявоєнна відбудова Сараєва по-різному вплинула на довоєнних мешканців та переселенців. У той час, як для довоєнних жителів реконструкція означала кроки з відновлення «нормального» укладу чи то шляхом його відтворення, чи то поступального руху вперед, для переміщених реконструкція асоціювалася з особливими проблемами, такими як створення нового життя в іншому місці після переміщення. Для переміщених осіб реконструкція також означала відновлення відчуття нормального життя, але з іншим відчуттям місця та іншим почуттям приналежності (*Bădescu, 2015*).

На відчуття мешканців міста також можуть впливати вікові чинники. Старше населення більш схильне до консерватизму і прагне відтворити втрачене відчуття «дому», дотримуючись концепції збереження архітектурних форм. Німецький архітектурний критик Вольфганг Пент

стверджує, що, якщо швидкість змін надто велика, потяг до комфорту минулого іще збільшується. Крім того, багато з того, що відразу будується на етапі початкового хаотичного відновлення після воєнного конфлікту, – коли найважливішою метою було просто розчистити всі руїни та дати людям дах над головою, – з часом стає не таким успішним з точки зору архітектури та містобудування. У зруйнованій Німеччині після 1945 р. реагувати необхідно було швидко, що призводило до дій, більше імпровізованих, аніж продуманих – задоволення нагальних потреб виправдовувало нехтування помилками.

З часом, коли житлові умови та економічний добробут суттєво покращилися, після 1975 р., проголошеного Радою Європи Роком європейської архітектурної спадщини, піднялась хвиля акцій, присвячена порятунку та збереженню старих будівель і районів. Ця постреконструкція характеризувалася зростаючою ностальгією та тугою за історією, традиціями, центрами та міськими центрами, які забезпечують орієнтацію та відчуття своєї ідентичності особливо в умовах зростання кількості іммігрантів та підвищення мобільності власних громадян (*Leick et al., 2010*).

Багато прикладів повоєнного відновлення міст демонструє, що процес планування та відбудови починався до завершення бойових дій, і Україна також не стала винятком – процес відбудови стартував відразу після деокупації північних регіонів навесні 2022 р. Проте цивільна інфраструктура деокупованих територій у деяких районах зазнала настільки значних руйнувань, що обсяг допомоги від держави та іноземних донорів був неспроможний покрити суттєву частку витрат. Мешканці Ірпеня змушені, не чекаючи допомоги від держави чи зовнішніх донорів, самотійно вирішувати свої проблеми (*Ищенко, 2022; Троскот та ін., 2022*). Відсутність прозорих процедур компенсації власникам приватного житла створює додаткові проблеми. На думку самих ірпінчан, місцевій владі потрібно надавати кошти лише на відновлення комунальної інфраструктури. Ті ж, хто залишився без житла внаслідок пошкодження чи знищення своїх будинків, мають отримувати фінансування персонально, за певною, заздалегідь створеною та прозорою процедурою. На сьогодні джерелом отримання такої компенсації можуть стати репарації від країни-агресора, проте, скоріш за все, про них вже йтиметься після її поразки або за умови створення міжнародних процедур відчуження її власності за кордоном та передачі відповідних коштів як компенсації Україні. Подібна схема передбачає, що постраждалі мають достатньо власних коштів для самотійного

відновлення житла. Проте насправді частка таких людей мізерна, оскільки, крім втрати житла, люди додатково втрачають свій бізнес або інші джерела доходу. Виходом з цієї ситуації може стати пільгове кредитування з наступним покриттям кредиту за рахунок виплати країною-агресором репарацій.

Спроможність громад розпочати відновлення власними силами, не очікуючи на надходження коштів від держави, донорів або репарацій, залежить від частки мешканців громади, які потребують невідкладної допомоги, насамперед тих, чиї помешкання зруйновані та не підлягають відновленню. Комплексне оцінювання спроможності громад у відновленні повинно включати не лише аналіз зруйнованого житлового фонду, а й стан іншої інфраструктури – промислової, соціальної, енергетичної. Не менш важливим є показник втрачених робочих місць як індикатор зайнятості та джерело податкових надходжень у громади. За умови руйнування системоутворюючих об'єктів громади втрачають можливість самостійно розпочати процес відновлення, не чекаючи надходження зовнішнього фінансування, та потребують першочергової допомоги від держави.

Хоча закордонна фінансова допомога є критично важливою для відбудови, залучення іноземних команд для складання генеральних планів відновлення міст несе в собі певні ризики. Міжнародні дослідники, що вивчали відновлення Варшави, Ковентрі та Сараєво, акцентують увагу на тому, що бажано, аби члени команди якщо і не були мешканцями відновлюваного міста, то хоча би проживали в ньому впродовж реконструкції⁵. Навіть знаменитий теоретик і філософ експериментальної архітектури Леббеус Вудс, перш ніж створити низку футуристичних нарисів для ілюстрації свого бачення відновлення Сараєво, пробрався в місто, що перебувало в облозі, та деякий час мешкав у ньому під прицілом сербських снайперів та загрозою постійних мінометних обстрілів, аби на власні очі його побачити і відчувти. Він наполягав, що «реконструкцію мають розробляти місцеві архітектори, які розуміються на місцевих умовах набагато, набагато краще» ніж сторонній, навіть титулований, архітектор. Залучати ж закордонних спеціалістів можна для локальних проєктів окремих будівель. Тому сьогодні харківські архітектори активно просувають власне бачення генеральної реконструкції міста під час

⁵ Такі міркування були озвучені Харісом Піпласом, Оуеном Хазерлі та Гжегожем Пйонтеком під час серії онлайн-семінарів «Кейси відбудови зруйнованих міст» від школи управління будівельними проєктами PRO PM Construction (<https://propm.pro/kejsy-vidbudovy-zrujnovanyh-mist/>).

перемовин з відомим британським архітектором Норманом Фостером, який готовий очолити цей проєкт (*Kharkiv today*, 2022; *Ukrinform*, 2022).

Висновки. Реконструкція окремих міст після війни є частиною більшої системи колективного планування. Характеристики міста до катастрофи є основними детермінантами його майбутнього розвитку. Тому повоєнна відбудова нерозривно пов'язана з проблемами, що були притаманні регіону, – вразливістю, нестачею ресурсів, скороченням землі та економічних можливостей у поєднанні зі зростанням (або різким скороченням) населення, очікуваннями, безробіттям тощо. Знання соціальних умов, особливостей розвитку у довоєнний період може дозволити прогнозувати та готуватися до подолання наслідків воєнних руйнувань у процесі відбудови.

Проєкт повоєнної відбудови варто починати якомога раніше, не очікуючи завершення бойових дій. Політичні стимули домінували у стратегії повоєнної реконструкції Варшави після Другої світової війни. Відбудова Варшави також є вдалим прикладом стратегічного планування, що почалося ще під час фази бойових дій.

Проте не завжди стратегія планування повоєнного відновлення в період триваючого конфлікту може бути вдалою. Прикладом такої стратегії є післявоєнна перебудова Ковентрі. Швидко розроблені та втілені невеликою кількістю професіоналів-одномумців без проведення громадських слухань та врахування думок місцевих мешканців популярні плани можуть мати негативні наслідки. Стратегія відбудови Ковентрі ґрунтувалася на ненадійних припущеннях щодо драйверів економічного зростання міста та соціальної поведінки його жителів. Переважання тогочасних підходів щодо створення монофункціонального зонування створило незручності для містян та поховало історичне минуле, що мало психологічну цінність для місцевих громад.

Єдність громади та візія розвитку не менш важливі за гроші, адже відсутність достатнього фінансування на початкових етапах може компенсуватись зусиллями громади, яка має чітку візію повоєнного відновлення міста. Прикладом такого відновлення є Дубровник у Хорватії, розбудова якого відбувалася з урахуванням економічного відновлення основних генераторів розвитку міста – дрібного бізнесу та туризму. Приклад відновлення Дубровника показує, що ініціативна громада за підтримки держави, що створює відповідне бізнес- та інституційне середовище, здатна проводити реконструкцію в умовах обмеженості коштів.

Протилежним прикладом є відбудова Сараєва та Мостару, що відзначилася нераціональним використанням значних обсягів донорських коштів за відсутності єдності громади, що поглиблює етнічний та політичний розкол всередині громади та заважає сучасному оновленню цих міст.

Запорукою успішної реконструкції є наявність сильної команди місцевих планувальників, які здатні поєднати короткострокові завдання із відновлення у межах стратегічного планування розвитку міста. Керування реконструкцією міста, розпорядження коштами інвесторів варто довірити місцевій владі, завдання держави при цьому полягає в забезпеченні інституціонального середовища для її реалізації.

Список джерел

- Bădescu, G. (2015). Dwelling in the Post-War City Urban Reconstruction and Home-Making in Sarajevo. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, (46), 35–60.
- Bird in Flight. (2022, 17 червня). *Косметичний ремонт за мільярди доларів: Урбаніст про те, чому повоєнна відбудова Сараєва провалилася*. <https://birdinflight.com/uk/architectura-uk/20220617-sarajevo-after-war.html>
- Calame, Jon. (2005). Post-war Reconstruction: Concerns, Models and Approaches. *Macro Center Working Papers*, (20). http://docs.rwu.edu/cmpd_working_papers/20
- Cuny, Frederick C. (1994). *Disasters and Development*. INTERTECT Press. <https://hdl.handle.net/1969.1/159887>
- Diefendorf, J. M. (1989). Urban Reconstruction in Europe After World War II. *Urban Studies*, 26(1), 128–143. <http://www.jstor.org/stable/43192341>
- Dubrovnik's Old City: The Destruction of a World Heritage Cultural Site. (1994). *The George Wright Forum*, 11(1), 11–21. <http://www.jstor.org/stable/43597355>
- Haas, J., Kates, R., Bowden, M. (1977). *Reconstruction following disaster*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Hubbard, P., Lilley, K. and Faire, L. (2003). Remembering post-war reconstruction: modernism and city planning in Coventry, 1940-1962. *Planning History*, 24(2), 7–20.
- Kharkiv Today. (2022, 21 червня). *Британський архітектор шукає помічників для відновлення Харкова*. <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/brytanskyu-arkhitektor-shukaye-pomichnykiv-dlya-vidnovlennya-kharkova>
- Krier, R. (2021). Reconstruction of the inner city, Stuttgart. In *The Work: Architecture, Urban Design, Drawings, and Sculptures* (pp. 77–81). Berlin, Boston: Birkhäuser.
- Lefebvre, H. (2003). *The urban revolution*. University of Minnesota Press. <https://thecharnelhouse.org/wp-content/uploads/2017/08/Henri-Lefebvre-The-Urban-Revolution.pdf>
- Leick, Von R., Schreiber, M., Stoldt, H.-U. (2010, August 10). *A New Look at Germany's Postwar Reconstruction*. SPIEGEL International. <https://www.spiegel.de/international/germany/out-of-the-ashes-a-new-look-at-germany-s-postwar-reconstruction-a-702856.html>
- Pejić, N. (2010, April 25). *The Suicide Of Multiethnic Sarajevo?* Radio Free Europe. http://www.rferl.org/content/The_Suicide_Of_Multiethnic_Sarajevo/2023847.html

Piplas, Haris. (2019). *Non-aligned City: Urban Laboratory of the new Sarajevo* [Doctoral Thesis]. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000404735>

Paul, J. (1990). Reconstruction of the City Centre of Dresden: Planning and Building during the 1950s. In: J. M. Diefendorf (Eds.), *Rebuilding Europe's Bombed Cities*. Palgrave Macmillan, London.

Ukrinform. (2022, 15 грудня). *Британському архітектору Норману Фостеру передали пропозиції щодо відбудови Харкова*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3634461-britanskomu-arhitektoru-normanu-fosteru-peredali-propozicii-sodo-vidbudovi-harkova.html>

Woods, L. (2011, December 15). *War and architecture: Three Principles*. Lebbeus Woods. <https://lebbeuswoods.wordpress.com/2011/12/15/war-and-architecture-three-principles/>

Іщенко В. (2022, 12 серпня). Другий дім для переселенців із Донбасу: як жителі Ірпеня самі відновлюють зруйноване місто. *Новости Донбасса*. <https://novosti.dn.ua/article/8104-drugyj-dim-dlya-pereselentsiv-iz-donbasu-yak-zhyteli-irpenya-sami-vidnovlyuyut-zrujnovane-misto#>

Троскот, І., Гадзинська І. (2022, 16 серпня). *Зимувати вдома. Як ірпінчани об'єднуються, щоб під час війни рятувати обстріляні будинки*. TEXTY.org.ua. <https://texty.org.ua/articles/107500/zymuvaty-vdoma-jak-irpinchany-obyednujutsja-shchob-rjativaty-obstriljani-budynky-pid-chas-vijny/>

Школа PRO PM. (2022, 26 квітня). *Д-р Харіс Піплас про Берлін та Сараєво*. [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=L8YV_WelxCK

Школа PRO PM. (2022, 26 квітня). *Оуен Хазерлі про відбудову Ковентрі*. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=dg9OfAuXGqY>

Школа PRO PM. (2022, 29 квітня). *Ґжеґож Пйонтек про відбудову Варшави*. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=vWcgjB3eA7Q>

Тетяна Маматова

УПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ БЕЗУПИННОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ І ЯПОНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Повоєнне відродження Японії 50-х років ХХ сторіччя вважають однією з найуспішніших світових практик (Jones, 1974; World Bank, 1993; Beckley, Horiuchi, & Miller, 2018). Так, М. Беклі, Й. Хоріучі та Дж. Мілер зазначають, що повоєнне піднесення Японії є одним із найдраматичніших прикладів стрімкого економічного розвитку в сучасній історії, коли лише через десять років після повної воєнної поразки Японія повернулася до довоєнного рівня життя (Beckley, Horiuchi, & Miller, 2018). Також дослідники вважають, що згідно з найбільш широко використовуваними порівняльними та історичними даними про ВВП, які наводилися У. Болт і Й. Л. ван Занденом, ще більш вражаючим є те, що економічне зростання Японії прискорилося після початкового періоду відновлення, і підтверджується цей висновок даними: середній темп зростання країни з

1945 р. по 1958 р. становив 7,1%, тоді як з 1959 р. по 1970 р. – 9,5% (*Bolt & van Zanden, 2014*).

У публікації Л. В. Ріда «Що стало причиною післявоєнного економічного дива Японії?» (*What Caused Japan's Post-War Economic Miracle?*) зазначається, що Японія наприкінці війни була розгромленою, деморалізованою, спустошеною країною, де до 1952 р. перебував майже мільйон окупаційних військ, а головні міста, включаючи Токіо (і, звичайно, Хіросіму та Нагасаки), були зруйновані, але тридцять років потому японська економіка посідала друге місце у світі, поступаючись лише США (*Reed, 2022*). Надалі – з 1950 р. по 1973 р. – економіка зростала вдвічі швидше, ніж у Західній Європі, і більш ніж у два з половиною рази швидше, ніж у США. У 1960-х роках вона подвоїла свій розмір лише за сім років. Саме такий історично рідкісний темп розвитку, коли за життя ледь більше одного покоління країна перетворилася з бідної на багату, вважають «економічним дивом» (*Reed, 2022*).

Хоча більшість аналітиків пов'язують повоєнне процвітання Японії з японською політикою, результати новітніх досліджень припускають, що такі фактори були необхідними, але недостатніми. Обґрунтовується, що ефективність діяльності національних інституцій та реалізації політики відновлення була посилена привілейованим геополітичним оточенням Японії. Зокрема, Японія відновлювала власну економіку під час холодної війни, коли США потребували сильних союзників. Саме завдяки цьому США не лише поглинали японський експорт і толерували японський протекціонізм, а й субсидували японську економіку та передавали технології японським фірмам (*Beckley, Horiuchi, & Miller, 2018*). Можна погодитися з висновком, що без таких переваг Японія, можливо, й досягла би стабільного економічного зростання, але навряд чи продемонструвала зазначені вище надзвичайні успіхи.

На думку Л. В. Ріда, японське економічне диво пояснюється шістьма ключовими факторами: *The Korean War* (корейська війна); *Punishment to Growth* (покарання за зростання); *Tax Cuts* (зниження податків); *Economic Freedom* (економічна свобода); *Dodge and Deming* (Додж і Демінг); *General MacArthur's Constitution* (Конституція генерала Макартура) (*Reed, 2022*). Стислий коментар щодо зазначених ключових факторів наведено у табл. 1.

Дійсно, в Україні мало хто поінформований, що одним із факторів успішності стало впровадження теорії, яка до цього часу не була визнаною. У спеціалізованих публікаціях зазначено, що відомий американський статистик Е. Демінг (E. Deming) прибув до Японії допомагати з переписом населення (*Taguchi, Chowdhury, & Wu, 2005; Moyassar, 2010; Демахіна, 2022*).

У 1950 р. представники Спільки японських вчених та інженерів (Union of Japanese Scientists and Engineers, JUSE) Токійського університету та компанії Тошиба (Toshiba) запросили його прочитати «Eight-Day Course on Quality Control» (Восьмиденний курс з контролю якості) та «One-Day Course on Quality Control for Top Management» (Одноденний курс з контролю якості для вищого керівного складу). Під час останнього про методи статистичного контролю якості дізналися 230 керівників найбільших компаній Японії (Moyassar, 2010). Ідеї, які до цього у США не впроваджувалися, були сприйняті вищими керівниками японських компаній. Через чотири роки після цієї лекції Японія вийшла на світовий ринок і досі посідає на ньому лідируючі позиції.

Таблиця 1

Ключові фактори, що зумовили «японське економічне диво»

Фактор	Коментар
1. The Korean War / Корейська війна	У 1950–1953 рр. США постійно закуповували у Японії продовольство та товари військового призначення, що разом з різноманітними видами американської допомоги пояснює зростання економіки Японії на початку відновлення країни. Ці трансферти здебільшого зникли, коли закінчилася Корейська війна.
2. Punishment to Growth / покарання за зростання	У перші місяці окупації Японії політика США була переважно каральною, спрямованою на пригнічення економіки, стримання накопичення фінансових ресурсів населенням. Податковий режим характеризувався як «жорстокий» (Brutal) (наприклад, надвисокі ставки податків на доходи фізичних осіб, на спадщину, на корпоративні доходи тощо). Але починаючи з 1947 р. загострення холодної війни з Радянським Союзом і червоним Китаєм сприяло тому, що США надало перевагу тому, щоб мати сильнішу та вільнішу Японію союзником у стримуванні просування комуністичної системи в Азії та Тихоокеанському регіоні. Політику стримування було радикально змінено у бік сприяння розвитку, фактичного скасування значних обсягів репарацій та заохочення інтеграції депресивної та ізолюваної японської економіки у світову торгівлю.
3. Tax Cuts / зниження податків	Зміна політики «від покарання до зростання» (from punishment to growth) забезпечила постійне зниження податків у 1950–1974 рр., що призвело до значного зниження ефективних граничних податкових ставок (effective marginal tax rates) та наближення до системи, що оподатковує дохід лише один раз, незалежно від того, чи витрачається він на заощадження, чи на негайне споживання (consumed income tax / expenditure tax). Також постійно знижувалися мита на купівлю іноземних товарів (taxes on the purchase of foreign goods).
4. Economic Freedom / економічна свобода	Згадане вище зниження податків було важливим елементом ширшої лібералізації економіки країни, через застосування комплексу послідовних, дружніх до ринку заходів економічної політики, що сприяло як більшому акумулюванню, так і кращому розподілу ресурсів.

	<p>Відновлення Японії відбувалося завдяки нижчим, ніж у країнах Заходу податкам, меншим витратам, більшим заощадженням, дедалі більше захищеним правам власності та консервативній фіскальній політиці.</p> <p>Було введено з-під контролю або жорсткого регулювання галузі, які перебували під управлінням старого імператорського уряду чи американської окупаційної влади. Багато монополій («дзайбацу»), що панували в Японії протягом багатьох поколінь, як правило, завдяки наданим урядом привілеям, були знищені, продані або нерегульовані, забезпечуючи конкуренцію на більш рівних умовах.</p>
<p>5. Dodge and Deming / Додж і Демінг</p>	<p>Дотримуючись порад двох видатних «гуру» з приватного сектора Японія уникла стагнації.</p> <p>Дж. Додж (фінансовий радник генерала Д. Макартура, який до 1949 р. був головою правління Детройтського банку) реалізував політику, що отримала назву «The Dodge Line» («лінія Доджа»): через збалансування національного бюджету і припинення грошової емісії була зупинена гіперінфляція, що стабілізувало обмінний курс між єною та доларом; було різко скорочено державне втручання в економіку в усіх сферах.</p> <p>Е. Демінг (інженер, статистик і консультант з управління) запропонував методи контролю якості та новий підхід до менеджменту, що дало змогу досягти нечуваного раніше рівня продуктивності.</p>
<p>6. General MacArthur's Constitution / Конституція генерала Макартура</p>	<p>Конституція 1947 року містила положення про обмежене представницьке правління, вільні та чесні вибори, приватну власність та індивідуальні свободи.</p>

Джерело: складено автором за матеріалами (Reed, 2022).

Протягом 1950-х років Е. Демінг на запрошення JUSE неодноразово повертався до Японії як викладач і консультант японської промисловості. У 1960 р. імператор Японії нагородив Е. Демінга медаллю «Священний скарб» другого ступеня за покращення японської економіки через статистичний контроль якості (Taguchi, Chowdhury, & Wu, 2005).

Дослідники вважають, що Японія була сприйнятливою до підходів Е. Демінга у той час, коли Америка не була, частково тому, що ці підходи збігалися з багатьма японськими традиціями. Японія здавна вважала важливими чеснотами працьовитість і майстерність, а її технології навіть під час війни здивували багатьох американських науковців. Яскравим прикладом сприйняття і творчого розгортання підходів Е. Демінга є діяльність японського експерта з управління якістю професора Г. Тагучі (G. Taguchi), який використав багато ідей Е. Демінга під час розроблення свого «методу Тагучі». Діяльність Г. Тагучі на інших послідовників «контролю якості» вплинули на становлення цілого покоління японських інженерів, які стали основою зростаючих виробничих компаній країни

(Moyassar, 2010). Саме тому сучасні дослідники вважають, що ідеї Е. Демінга «надихнули на революцію в старій культурі управління, в той час як Г. Тагучі сприяв подальшій еволюції» (*British Library Board, 2023*).

Уже у 1980-х роках у класичній праці «Вихід із кризи» (*Out of The Crisis*) Е. Демінг сформулював 14 принципів менеджменту (*14 Points for Management*), які стали квінтесенцією його теорії і результатів її апробації в Японії (*Deming, 2018*). Цього разу підхід набув поширення у США (*Moyassar, 2010*). Найвідомішими кейсами є Ford Motor Company, Lockheed Martin, а у сфері публічного управління – адміністрація острова Мерсер (*Демахіна, 2022*).

Розглянемо змістовне наповнення 14 принципів менеджменту за версією, яка надається на офіційному сайті Інституту У. Едварда Демінга (*The Deming Institute, 2023*).

1. *Постійність мети / Constancy of purpose*. Метою створення «постійності мети» є максимізація переваг від інших аспектів системи менеджменту. Заохочуються довгострокове мислення і мислення про організацію як про систему для покращення продуктів і послуг у стратегічній перспективі, щоб бути конкурентоспроможним і залишитися на ринку, а також забезпечити робочі місця.

2. *Нова філософія / New philosophy*. Нова економічна епоха вимагає змін. Західний менеджмент повинен усвідомити цей виклик, усвідомити свою відповідальність і бути лідером змін (*take on leadership for change*).

3. *Позбутися залежності від перевірок (інспекції) для досягнення якості / Cease dependence on inspection to achieve quality*. Стверджуючи, що потрібно усунути потребу в масових перевірках (інспектуванні), які потребують значних витрат ресурсів, Е. Демінг зазначав (із посиланням на Г. Ф. Доджа (*Harold F. Dodge*)), що якість не може бути перевірена в продукті або послугі – вона повинна бути вбудована в них. Але перевіряння (інспектування), може бути корисним для збирання даних про процес. Корисно використовувати ці дані, щоб зрозуміти, чи вийшов процес з-під контролю і чи потрібно розслідувати особливу причину (*special cause*). Корисним є використання отриманих даних для оцінювання успіху або невдачі спроби поліпшення (за допомогою циклу PDSA – планує (*plan*), виконуй (*do*), аналізуй (*study*), дій (*act*) за результатами аналізування).

4. *Відмова від практики оцінювання постачальників лише за ціновим фактором / End the practice of awarding business on the basis of price tag*. Навіть сьогодні багато організацій ставляться до постачальників як до супротивників, яких можна перемогти за столом переговорів. За Е. Демінгом організація – це система, елементами якої є постачальники і

клієнти; система, яка має скеровуватися і постійно/безупинно вдосконалюватися. Задля цього потрібно співпрацювати з постачальниками в довгостроковій перспективі та ставитися до них як до партнерів. Тойота (Toyota), Хонда (Honda) та інші провідні японські компанії реалізували цей принцип повною мірою. Наприклад, Тойота встановлює дуже високі вимоги до постачальників, але постійно сприяє збільшенню цінності, яку вони привносять у систему, так, ніби постачальники є частиною Тойота. Вся система розглядається як єдине ціле – Тойота допомагатиме постачальникам вдосконалюватися, вони розглядаються як частина команди Тойота.

5. *Постійне і безупинне вдосконалення системи виробництва й обслуговування / Improve constantly and forever the system of production and service.* Якщо мислити системно, додаткові поліпшення принесуть позитивну віддачу, будуть підвищувати якість і продуктивність, і таким чином постійно знижувати витрати.

6. *Запровадження навчання на робочому місці / Institute training on the job.* При створенні системи управління, яка фокусується на тому, щоб люди могли зробити свій внесок, важливо інвестувати в цих людей. Щоб запобігти ситуації, невдачі, коли від виконавців очікувався належний результат без надання їм належних інструментів/ресурсів для досягнення успіху, необхідно впроваджувати навчання як елемент діючої системи управління. Належне навчання – це те навчання, яке дозволяє людям досягати успіху, коли їм надається можливість використовувати свої знання та досвід для постійного вдосконалення.

7. *Запровадження лідерства / Institute leadership.* Принцип «інституційного лідерства» має розглядатися і трактуватися у контексті принципу 12 щодо необхідності створення систем управління, які дають людям радість і гордість за роботу. Такі системи дозволяють організації бути успішною, забезпечуючи потреби працівників, задовольняючи клієнтів і потреби інших стейкхолдерів. Саме тому, метою діяльності керівника має бути підтримка співробітників і допомога «людям, машинам і гаджетам» краще виконувати свою роботу.

8. *Вигнання страху / Drive out fear.* Для покращення результатів потрібно зосередитися на вдосконаленні системи, використовуючи коректні дані щодо процесів діяльності. Звинувачення людей у проблемах посилює страх і зменшує обсяг коректних даних щодо поточних результатів. Якщо система менеджменту породжує страх серед працівників, то ймовірність викривлення даних зростає. Організація, де постійно знаходять причину поганих результатів у невдачі виконавців, це

організація, менеджмент у якій заснований на страху, і дані щодо результатів і процесів діяльності не заслуговують на довіру. Необхідно гарантувати співробітникам право не боятися висловлювати ідеї чи побоювання.

9. *Руйнування бар'єрів між підрозділами / Break down barriers between departments.* Складно знайти керівника, який би виступав за збільшення бар'єрів між підрозділами, але причина, чому так багато організацій страждають від витрат, пов'язаних зі значними бар'єрами всередині, полягає в тому, що загальна система управління призводить до поведінки, яка створює бар'єри, наприклад, конкурування за ресурси чи визнання досягнень. За цим принципом в організації важливо працювати як одна команда, щоб передбачити проблеми, які можуть виникнути з продуктом чи послугою. Для цього рекомендовано впроваджувати концепцію «внутрішнього клієнта», використовувати крос-функціональну командну роботу, поліпшуючи процеси всередині підрозділів, не забувати покращувати процеси їх взаємодії.

10. *Позбавлення пустопорожніх гасел / Eliminate slogans.* Не вимагати нуль дефектів та нових рівнів продуктивності. Такі заклики лише створюють ворожі відносини, оскільки основна частина причин низької якості та низької продуктивності належить системі, а отже, лежить поза межами впливу виконавців. Якщо на нарадах гасла не заперечуються, а поза ними – нівелюються, це вказує на наявність серйозних проблеми в системі управління. Причина невдачі організації у зовнішньому середовищі полягає в тому, що системи виробляють те, що вони виробляють (разом з очікуваними відхиленнями), а не в тому, що працівник не виконує свою частину роботи. Щоб змінити результати, потрібно змінити систему.

11a. *Ліквідувати норми праці (квоти) на виробництві / Eliminate work standards (quotas) on the factory floor.* 11b. *Ліквідувати управління за цілями / Eliminate management by objective. Eliminate management by numbers, numerical goals.* Увести лідерство на заміну (substitute leadership), як це описано у принципі 7. Необхідно аналізувати не квоти і досягнуті результати, а процеси, які мають змінюватися, щоб у співробітників з'явилися додаткові ресурси для реалізації змін, такі як час і мотивація.

12. *Усунення бар'єрів, які позбавляють права пишатися своєю працею (а. виконавців, б. управлінців та дослідників) / Remove barriers that rob the right to pride of workmanship (a. workers, b. people in management and in engineering).* До подібних бар'єрів належать, зокрема, щорічне рейтингування або рейтингування заслуг, нерозуміння місії організації і

власного внеску у досягнення стратегічних пріоритетів її розвитку; постійні звинувачення співробітників у проблемах та недоліках; нехтування професійним розвитком співробітників; забезпечення якості через «каральні» перевірки.

13. *Запровадження дієвих програм освіти та самовдосконалення / Institute a vigorous program of education and self-improvement.* Належна система управління організації передбачає надання своїм співробітникам доступу до програм навчання протягом життя та інших можливостей до самовдосконалення.

14. *Залучення кожного до діяльності з трансформації / Put everybody in the company to work to accomplish the transformation.* Трансформація – це робота кожного. Перехід від систем управління старого стилю до тих, які багато років тому запропонував Е. Демінг, вимагає, щоб до цієї трансформації був залучений кожен. Люди перебувають під впливом обмежень, які накладає на них існуюча система управління, але трансформація системи – це робота кожного, а не лише керівників, ініціативних груп чи проєктних команд трансформації. Ті, хто має владу, повинні модифікувати систему управління, щоб кожен міг зробити свій внесок. Але це не означає, що всі інші повинні просто сидіти і чекати, поки ті, хто має більше повноважень, трансформують організацію.

Інтерпретацію 14 принципів менеджменту за Е. Демінгом у контексті визначення викликів для України під час повоєнного відновлення представлено у табл. 2.

Таблиця 2

**14 принципів менеджменту за Е. Демінгом:
виклики для України під час повоєнного відновлення**

Принцип	Виклик для України під час повоєнного відновлення
1. Постійність мети	Розвивати стратегічне і системне мислення на всіх рівнях управління, щоб забезпечити конкурентоспроможність як окремих організацій і територій, так і країни на глобальних ринках
2. Нова філософія	Повномасштабне вторгнення РФ в Україну у 2022 році докорінно змінило економічну ситуацію, після перемоги почнеться новий період розвитку, що вимагатиме змін від усіх гравців. Україна вже має підвищувати спроможність, щоб бути лідером змін
3. Позбутися залежності від перевірок (інспекції) для досягнення якості	Фокус функції контролю, зокрема державного і громадського, має бути перенесений на контроль процесів, а не результатів задля зменшення необґрунтованих витрат і збільшення якості
4. Відмова від практики оцінювання постачальників лише за ціновим фактором	Задля забезпечення якості в усіх сферах має бути переглянуто підхід до закупівель за найменшою ціною на користь розбудови співпраці з постачальниками на основі довгострокових відносин лояльності та довіри

Частина 3. Зарубіжні практики повоєнної відбудови та модернізації...

5. Постійне і безупинне вдосконалення системи виробництва й обслуговування	Систематичний процес отримання цінного досвіду та знань для постійного/безупинного вдосконалення продуктів, процесів або послуг має стати невід'ємною складовою реалізації управлінської діяльності як у сфері виробництва і надання послуг, так і у сфері публічного управління, як у функціональній, так і у стратегічній і проєктній діяльності
7. Запровадження лідерства	Створення системи управління (організацією, громадою, територією, країною), що дозволяла би пишатися своєю діяльністю і відповідала принципам системи глибинних знань (розуміння організації як системи, розуміння варіативності тощо), забезпечуючи потреби публічного управління, задовольняючи громадян та інших стейкхолдерів
8. Вигнання страху	Для забезпечення успішності в усіх сферах необхідно перейти від практики пошуку винних до формування належних систем управління і їх вдосконалення на основі своєчасного отримання коректних даних щодо процесів діяльності через відповідні системи моніторингу
9. Руйнування бар'єрів між підрозділами	Для успішного відновлення й максимального використання можливостей, які сьогодні має Україна, важливим є руйнування не лише бар'єрів всередині організацій, зокрема органів державної влади та місцевого самоврядування, а й між інституціями
10. Позбутися пустопорожніх гасел	На всіх рівнях управління заклики і гасла мають бути обґрунтовані, а їх виконання забезпечено як розбудовою належних систем управління, так і відповідними ресурсами
11. Ліквідування норм праці та управління за цілями	На засадах проактивного лідерства мають аналізуватися процеси на всіх рівнях управління та здійснюватися їх реінжиніринг задля вивільнення ресурсів для реалізації змін
12. Усунення бар'єрів, які позбавляють права пишатися своєю працею	Як для організації, так і для території, держави в цілому, важливим є формування у співробітників, членів територіальних громад, громадян відчуття гордості бути причетними до спільного успіху і процесів, які цьому успіху сприяли
13. Запровадження дієвих програм освіти та самовдосконалення	Забезпечення доступу до навчання впродовж життя та інших можливостей до самовдосконалення, як через розвиток системи формальної освіти, так і неформальної та інформальної освіти, зокрема на е-платформах
14. Залучення кожного до діяльності з трансформації	Відновлення України на принципово нових засадах задля забезпечення її глобальної конкурентоспроможності вимагає проактивності у процесах трансформації не лише від керівників організацій, лідерів на рівні територіальних громад, регіонів і країни, але й від працівників, службовців, громадян

Джерело: складено автором.

Можна погодитися із експертною думкою Британського інституту якості (The Chartered Quality Institute, CQI), що система принципів Е. Демінга сфокусована на спільне мислення, спільне навчання, спільну діяльність та спільне вдосконалення (*The Chartered Quality Institute, 2020*). Необхідно також зазначити, що, за Е. Демінгом, 14 принципів менеджменту природно є «застосунком» системи глибинних знань (The Deming System of Profound Knowledge, SoPK) для трансформації існуючого підходу до управління в один з оптимізованих (*The Deming Institute, 2023*). Глибинні знання потрібні для того, щоб створювати довготривалі й водночас гнучкі організаційні структури, де гармонійно переплітаються технічний, матеріальний і соціальний, людський виміри. Пояснення системи глибинних знань подано у останній книзі Е. Демінга «Нова економіка для промисловості, уряду та освіти» (*Deming, 1994*).

Цілісний підхід до лідерства та управління за Е. Демінгом об'єднує фундаментальні теорії у чотирьох взаємопов'язаних сферах (*The Deming Institute, 2021*):

1. Розуміння системи (Appreciation for a system).
2. Знання щодо варіабельності (Knowledge about variation).
3. Теорія знань (Theory of knowledge).
4. Психологія (Psychology).

Визначені чотири сфери системно поєднані. Як і у випадку з 14 принципами менеджменту, жоден пункт не стоїть окремо: знання психології є неповним без знання варіативності, так само як розуміння варіативності буде неповним без розуміння системи. Коли їх розбирають на частини, втрачаються важливі властивості, а також цінність, що створюється в результаті взаємодії (*The Chartered Quality Institute, 2020*).

Унікальність системи глибинних знань зумовлена, зокрема, наголосом на розвитку статистичного мислення (statistical thinking), яке, за визначенням Американського товариства якості (American Society for Quality, ASQ), розглядається як філософія навчання та дій, що ґрунтується на трьох фундаментальних принципах: будь-яка діяльність здійснюється в системі взаємопов'язаних процесів; варіативність існує у всіх процесах; розуміння та зменшення варіативності є ключовим фактором успіху (*ASQ, 1996*).

Розвиваючи ідеї В. Шухарта (W. Shewhart) стосовно варіабельності у напрямі формування статистичного мислення, Е. Демінг наголошував на тому, що якість продукції, послуг, життя людей буде тим вищою, чим меншою буде варіабельність процесів, що відбуваються у суспільстві (*Маматова, 2009*). Для зменшення варіабельності важливо розуміти, що

вона має дві складові: внутрішню притаманну процесу загальну причину варіацій (common cause) та зовнішню спеціальну причину (assignable cause) варіацій, не притаманну процесу як такому. Спеціальні причини варіацій потребують локального втручання у процес, загальні причини варіацій – втручання у систему. Якщо процес перебуває у стабільному стані, у нього втручатися не можна, оскільки це може лише призвести до погіршення показників (*The Deming Institute, 2012*).

У фундаментальній праці «Вихід з кризи» Е. Демінг оцінив 94% причин як загальні, і з часом навіть збільшив свою оцінку до 97% (*Deming, 2018*). На жаль, за замовчуванням люди схильні (а це вже стосується психології, однієї з чотирьох сфер SoPK) пояснювати проблеми особливими причинами, намагаючись виявити, що було поганого в конкретному проблемному випадку (часто шукаючи винуватця), і виправити це. Такий підхід може спрацювати, але виявляється надзвичайно неефективним способом. У 94% або 97% випадків виявлення і усунення саме загальних причин варіацій – системні покращення – були б ефективнішим. У контексті складової психології акцентується також на тому, що люди вважають, що варіативність набагато менша, ніж існує насправді. Тому їхня природна схильність (без достатніх знань про варіативність) – підозрювати особливу причину, коли насправді це просто природна варіативність системи. Це призводить до зайвого втручання, і надмірна реакція на варіативність стає поширеним методом збільшення варіативності й витрат (*The Deming Institute, 2012*).

Таким чином, статистичне мислення може розглядатися як підхід до прийняття рішень щодо втручання або невтручання у процес, а, якщо потрібно, то на якому рівні. Важливим висновком теорії статистичного мислення у сфері публічного управління є такий: рішення (навіть закони) мають прийматися тільки за умов того, що розбіг значень на виході системи не задовольняє зацікавлені сторони та система не може за власних ресурсів здійснити поліпшення (*Маматова, 2009*).

Визначальним є факт, що у 1993 р. Е. Демінг заснував інституцію, що вже понад 30 років продовжує справу всього його життя, надихаючи людей та організації до спільної роботи з метою спільно перемоги («to inspire individuals and organizations to work collaboratively with the aim for everyone to win») – Інститут В. Едвардса Демінга (*The W. Edwards Deming Institute*). Наприкінці грудня 1993 р. Е. Демінг пішов з життя, але люди по всьому світові через вивчення й розуміння його системи глибинних знань продовжують покращувати різноманітні аспекти особистого й суспільного життя, сприяти розвитку економіки, процвітанню і миру (*The Deming*

Institute, 2022). Зокрема, активно функціонує онлайн-платформа DemingNEXT (<https://deming.org/learn/demingnext/>), де пропонується «інноваційний контент у найсучаснішому середовищі електронного навчання» (innovative content in an unparalleled eLearning environment).

Можна також погодитися із зауваженням, що Е. Демінг розвинув свої ідеї щодо якості в теорію менеджменту, що допомагає навчатися через набуття знань про процеси, отриманих з досвіду, скоординованою теорією. Таким чином, систему глибинних знань можна розглядати як відповідну теорію для лідерства в будь-якій культурі чи суспільстві. Застосування цієї теорії до конкретного суспільства чи культури вимагає зосередження на питаннях, які є унікальними для цього суспільства чи культури (Moyassar, 2010). Перед науковцями постає міждисциплінарне завдання формування для унікальних умов повоєнного відновлення України комплексу методико-технологічного забезпечення упровадження в практику публічного управління і менеджменту принципів безупинного вдосконалення.

Координування відповідних процесів може здійснюватися Громадською спілкою «Українська асоціація досконалості та якості», що з 1989 р. співпрацює з багатьма міжнародними і національними організаціями з якості, а також з урядовими і громадськими організаціями. Українська асоціація досконалості та якості є співзасновником міжнародних і вітчизняних громадських об'єднань, бере участь у загальному громадському русі в Україні, сприяє поглибленню діалогу між громадськістю і владою (Українська асоціація досконалості та якості, 2023).

Висновки. Вражаюче за темпами повоєнне відновлення Японії пов'язують як з реалізацією видів успішної національної політики, зокрема, зменшенням податків і розширенням економічної свободи, так і з привілейованим геополітичним оточенням Японії. Зокрема, безперечним є факт, що Японія відновлювала власну економіку під час холодної війни, коли, потребуючи сильного союзника, США не лише поглинали японський експорт і толерували японський протекціонізм, а й субсидували японську економіку та передавали технології японським компаніям, сприяли зменшенню обсягів виплати повоєнних репарацій.

Одним із факторів успішності повоєнного відновлення і подальшого успіху країни на світовому ринку стало впровадження у діяльність промислових компаній та інших організацій нових підходів до управління на основі принципів безупинного вдосконалення та системи глибинних знань за Е. Демінгом, задля створення тривалих і водночас гнучких

організаційних структур, де гармонійно поєднуються технічний, матеріальний і соціальний, людський виміри.

У кризових умовах, які є контекстом повоєнного відновлення в Україні, зазначені підходи до забезпечення безупинного вдосконалення можуть бути інтерпретовані як напрями долання наявного комплексу викликів на всіх рівнях управління.

Список джерел

ASQ (1996). *Glossary and Tables for Statistical Quality Control*. Milwaukee, WI: American Society for Quality.

Beckley, M., Horiuchi, Y., & Miller, J. (2018). America's Role in the Making of Japan's Economic Miracle. *Journal of East Asian Studies*, 18(1), 1–21. <https://doi.org/10.1017/jea.2017.24>

Bolt, J., & van Zanden, J. L. (2014). The Maddison Project: Collaborative Research on Historical National Accounts. *The Economic History Review*, 67(3), 627–651. <https://www.jstor.org/stable/42921771>

British Library Board (2023). Genichi Taguchi. Retrieved April 20, 2023 from <https://www.bl.uk/people/genichi-taguchi>

Deming, W. E. (1994). *The New Economics for Industry, Government, Education* (2nd ed.). Cambridge, MA: MIT Center for Advanced Engineering Study.

Deming, W. E. (2018). *Out of The Crisis* (reissue ed. edition). Floor Cambridge, MA: MIT Press.

Jones, L. (1974). Japan – land of the economic miracle. *Education + Training*, 16(1), 7–9. <https://doi.org/10.1108/eb001794>

Moyassar, I. A. A. (2010). *A comparative study of Deming's and Juran's total works: changing the quality culture towards Total Quality Management*. https://www.researchgate.net/publication/319880587_A_comparative_study_of_Deming's_and_Juran's_total_works_changing_the_quality_culture_towards_Total_Quality_Management

Reed, L. W. (2022, August 26). *What Caused Japan's Post-War Economic Miracle?* <https://fee.org/articles/what-caused-japan-s-post-war-economic-miracle/>

Taguchi, G., Chowdhury, S., & Wu, Y. (2005). Deming and Taguchi's Quality Engineering. In *Taguchi's Quality Engineering Handbook* (pp. 1442–1448). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9780470258354.ch40>

The Chartered Quality Institute (2020, 16 April). *Applying the Deming System of Profound Knowledge*. <https://www.quality.org/knowledge/applying-deming-system-profound-knowledge>

The Deming Institute (2021). *The Deming System of Profound Knowledge*. Retrieved February 11, 2021 from <https://deming.org/explore/sopk/>.

The Deming Institute (2012, October 25). *Knowledge of Variation*. <https://deming.org/knowledge-of-variation/>

The Deming Institute (2022). Retrieved December 21, 2022, from <https://deming.org/about-us/our-story/>

The Deming Institute (2023). *Dr. Deming's 14 key points for management*. Retrieved April 20, 2023 from <https://deming.org/explore/fourteen-points/>

World Bank (1993). *The East Asian Miracle: Growth and Public Policy*. A World Bank Policy Research Report. Washington, D.C.: The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/322361469672160172/pdf/123510v20PUB0r00Box371943B00PUBLIC0.pdf>

Демахіна, Т. (2022, 6 вересня). Як «*Made in Japan*» стало символом якості: 14 принципів Демінга. <https://laba.ua/blog/3214-kak-made-in-japan-stalo-simvolom-kachestva-14-principov-deminga>

Маматова, Т. В. (2009). *Управління на основі якості: методологічні засади для органів державного контролю*. Дніпропетровськ: Свідлер А. Л.

Українська асоціація досконалості та якості (2023). Retrieved April 21, 2023 from <https://www.uaq.org.ua/index.php/uk/>

Giennadij Androshchuk

Marta Ziółkowska

FRANCZYZA JAKO INNOWACYJNY MODEL BIZNESU: DOŚWIADCZENIA UE I POLSKI W KONTEKŚCIE PERSPEKTYW ODBUDOWY POWOJENNEJ UKRAINY

W ostatnich latach franczyza odegrała znaczącą rolę w gospodarkach krajów rozwiniętych i rozwijających się. Franczyza jako model biznesu jest siłą napędową gospodarki światowej i może stać się potężnym bodźcem dla rozwoju gospodarki narodowej Ukrainy (Androshchuk, 2018b).

Istota i znaczenie franczyzy jako modelu biznesu

Do chwili obecnej nie istnieje jednolita międzynarodowa regulacja prawna międzynarodowej umowy franczyzy, a także jej ujednoczona definicja. Warto zaznaczyć, iż franczyza to jeden z najbardziej obiecujących, innowacyjnych modeli rozwoju biznesu, który dynamicznie rozwija się zarówno na świecie, jak i w Unii Europejskiej (UE), Polsce i na Ukrainie. Generalnie popularność franczyzy związana jest ze znaczną sprawnością i dużą stabilnością biznesu nowopowstających przedsiębiorstw. I tak w USA po pięciu latach funkcjonowania na rynku przetrwa 23% przedsiębiorstw prywatnych, a po dziesięciu latach tylko 18%, podczas gdy wśród przedsiębiorstw działających w systemie francyzyzowym po pięciu latach przestaje działać zaledwie 8 na 100 przedsiębiorstw. lat, a dziesięć lat później – 10 na 100 (Androshchuk et al., 2018a). Franczyza zdobyła największą popularność i rozpowszechniła się w USA, gdzie szacuje się, iż 80% firm działa w sieciach francyzyzowych. W skali ogólnoświatowej szacuje się, iż około 50% wszystkich sieci francyzyzowych działa w zakresie gastronomii i handlu (min. in. w branżach takich jak: lokale fast food, restauracje, sklepy z art. przemysłowymi i spożywczymi) (Androshchuk, 2018b).

Franczyza jest skutecznym narzędziem w rozwoju prywatnej przedsiębiorczości i zwiększaniu poziomu zatrudnienia. Obecnie w ujęciu krajów europejskich Polska charakteryzuje się wysokim poziomem rozwoju powiązań franczyzowych. Polskie franczyzy są najliczniej reprezentowane także w innych krajach: w Czechach, na Słowacji i Ukrainie. Natomiast na polskim rynku sukcesy odniosły marki z takich krajów jak: Stany Zjednoczone Ameryki, Włoch, Niemiec czy Francji. Należy wspomnieć, iż po wejściu Polski do UE możliwości rozwoju własnych przedsiębiorstw przy wykorzystaniu powiązań franczyzowych stały się znacznie większe. Na uwagę zasługuje fakt, iż wśród krajów Europy Środkowo-Wschodniej Polska jest liderem pod względem liczby marek franczyzowych (*Ohinok, 2014*). Obecnie w Polsce działa ponad 1300 konceptów franczyzowych. Większość z nich (80%) należy do firm polskich. Na polskim rynku franczyzowym działa około 90 000 firm franczyzowych (małych i mikroprzedsiębiorstw), a w sumie na tym rynku pracuje około miliona osób (właściciele jednostek franczyzowych i ich pracowników).

Warto zaznaczyć, iż międzynarodowa regulacja franczyzy jest reprezentowana przez regulacje niepaństwowe, z których żadna nie daje pełnego obrazu regulacji prawnej określonego typu umowy cywilnoprawnej na poziomie międzynarodowym. Franczyza to sposób prowadzenia biznesu zgodnie z zasadami i wymaganiami organizatora systemu (franczyzodawcę), który oferuje pomysł, gotowy i przetestowany już koncept, wsparcie w jego realizacji i rozwoju, a w zamian za to otrzymuje opłaty franczyzowe od franczyzobiorcy (*Ziółkowska, 2021*). Co istotne, relacja między dwoma podmiotami w takim modelu biznesowym budowana jest właśnie na zasadach partnerstwa, co jest korzystne dla wszystkich: przedsiębiorca – franczyzobiorca wywiązuje się z warunków określonych w umowie i zaczyna osiągać przychody przy pomocy dobrze znanej marki, co z kolei zwiększa nasycenie rynkowe systemem franczyzowym. Aby rozpocząć działalność we franczyzie franczyzobiorca wnosi opłatę wstępną, która jest opłatą za możliwość korzystania z marki, wsparcia marketingowego i know-how. Franczyzobiorca inwestuje środki własne w wynajem i dostosowanie lokalu. Z kolei przedsiębiorca może liczyć na pomoc franczyzodawcy w znalezieniu optymalnej lokalizacji, wsparcie w wyposażeniu lokalu zgodnie ze standardami marki, a także specjalistyczne szkolenia.

Istotnym jest fakt, iż przed podpisaniem umowy franczyzowej i przystąpieniem do sieci potencjalny przedsiębiorca powinien dowiedzieć się jak najwięcej o biznesie franczyzowym. Franczyza jako model biznesu charakteryzuje się wieloma zaletami, a wymienić należy przede wszystkim to, iż

franczyzobiorca otrzymuje gotowy pomysł na biznes i nie musi samodzielnie badać potrzeb rynku w wybranej niszy. Biznes franczyzowy zapewnia gotowe rozwiązania i niezbędne instrukcje do rozpoczęcia działalności, a także możliwość korzystania z patentów lub znaków towarowych, gotową bazą dostawców i klientów. Zapewnia przy tym redukcję kosztów początkowych, a także gwarantuje rozpoznawalność marki.

Ponadto franczyzodawca oferuje wsparcie edukacyjne w postaci szkoleń dla franczyzobiorców i ich pracowników. Ten model biznesu obniża ryzyko niepowodzenia w rozpoczęciu działalności gospodarczej. Jest to szczególnie ważne dla osób bez doświadczenia, które planują rozpoczęcie pierwszej działalności biznesowej. Franczyzodawca dba o swoich partnerów, ponieważ ich niepowodzenia mogą negatywnie wpłynąć na reputację całego systemu franczyzowego. Dlatego pracując na własny rachunek może liczyć na stałą pomoc doradczą, marketingową i prawną. Franczyza zapewnia także uproszczony system dostaw, franczyzobiorca nie musi samodzielnie szukać dostawców, ale z drugiej strony, franczyzobiorca jest zobowiązany do zamawiania towarów od konkretnych dostawców.

Z drugiej strony franczyza ma także wady. Do tego można zaliczyć uzależnienie od franczyzodawcy – franczyza w Polsce wiąże się ze ścisłym przestrzeganiem szeregu norm i wymagań. Wszystkie są określone w umowie wraz z karami i innymi konsekwencjami w przypadku dokonania naruszeń przez franczyzobiorcę. Ten przedsiębiorca ma także ograniczone możliwości – franczyzobiorcy są generalnie zobowiązani do działania zgodnie ze standardami firmy macierzystej. Każda nowa inicjatywa przedsiębiorcy musi być zatwierdzona przez dawcę, a innowacje stworzone przez biorców należą do całego systemu franczyzowego. W powiązaniu tym występują także opłaty franczyzowe. Na początkowym etapie współpracy konieczne jest sfinansowanie możliwości korzystania ze znaku towarowego, logo, pomysłu na biznes, gotowych kontaktów, opracowań technicznych itp. Niektóre systemy franczyzowe wymagają także dodatkowych regularnych wpłat w postaci procentu od zysków lub na fundusz marketingowy.

Przegląd regulacji prawnych w wybranych krajach na tle prawodawstwa polskiego

Analizując regulacje prawne franczyzy w krajach europejskich, nie sposób nie dotknąć tzw. prawa «ponadnarodowego» Unii Europejskiej (dalej – UE). W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że obecnie nie istnieją szczególne zasady dotyczące umowy franczyzy na poziomie unijnym, prawna regulacja tych stosunków odbywa się w ramach przepisów mających na celu zapewnienie realizacji swobody przepływu towarów i usług, a także wolność konkurencji bez

względem na granice państwowe, czyli dotyczy głównie prawa konkurencji, a nie prawa cywilnego.

W niektórych krajach, na przykład we Włoszech, Hiszpanii, istnieje specjalne ustawodawstwo dotyczące franczyzy (*Androshchuk, 2018b*). W wielu krajach świata zdecydowano się wprowadzić na franczyzę na tzw. ogólnych zasadach, podlega bezpośredniej regulacji regulacyjnej (np. USA, Kanadzie, Brazylii, Malezji, Australii, Belgii, Holandii, Włoszech, Łotwie) (*IFA, 2022*). Jednak wiele krajów europejskich nie ma odrębnych przepisów franczyzowych.

Z powyższych powodów na uwagę zasługują doświadczenia związane z tworzeniem takiego ustawodawstwa w Rzeczypospolitej Polskiej. Sieci franczyzowe w Polsce rozwijane są w oparciu o zasadę swobody umów (art. 3531 KC) oraz konstytucyjną zasadę swobody działalności gospodarczej.

Popularność systemów franczyzowych w Polsce szybko rośnie od lat 90-tych XX w. Na zasadzie franczyzy działa co drugi sklep spożywczy (43 tys. z 88 tys. sklepów według firmy marketingowej Nielsen). Biznesem franczyzowym w Polsce zajmuje się ponad 0,5 mln osób, a liczba sieci przekracza już 1,3 tys., ale wciąż nie jest to uregulowane prawnie (*Androshchuk, 2020*).

Warto zaznaczyć, iż w przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych Unia Europejska nie przyjęła jednolitej polityki dotyczącej regulacji franczyzy. Tylko pięć krajów europejskich, a mianowicie Francja (1989), Hiszpania (1996), Rumunia (1997), Włochy (2004) i Belgia (2005), posiada odpowiednie ramy prawne. W większości z nich podstawą tej bazy jest ustawa o dokumencie ujawniającym dotyczącym franczyzy. Takie przepisy zobowiązują francyzodawcę do przekazywania przyszłemu francyzobiorcy informacji o specyfice prowadzenia działalności w ramach systemu franczyzowego, w tym głównych warunków franczyzy, informacji o liczbie francyzobiorców w sieci, jej rozwoju, wskaźnikach finansowych itp.

Analizując państwową regulację franczyzy w krajach europejskich, warto wspomnieć o tzw. «ponadnarodowym» prawie unijnym. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że na poziomie unijnym nie istnieją szczególne zasady dotyczące umowy franczyzowej, prawna regulacja tych stosunków odbywa się w ramach przepisów mających na celu zapewnienie realizacji swobody przepływu towarów i usług, a także wolność konkurencji bez względu na granice państwowe, czyli dotyczy głównie prawa konkurencyjnego, a nie cywilnego. Jedynym „ponadnarodowym” aktem prawnym dotyczącym franczyzy dla UE jest Rozporządzenie Komisji UE z dnia 30 listopada 1988 r. nr 4087/88 w sprawie zastosowania art. 85 ust. 3 Traktatu Rzymskiego do kategorii umów franczyzowych, którego podstawą koncepcyjną było orzeczenie Trybunału EWG z 1986 r. w jednej ze spraw dotyczących franczyzy. Na poziomie prawa unijnego

jest to rozporządzenie Komisji (UE) 330/2010 z 20.04.2010 r. w sprawie stosowania art. 101 ust. 3 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej do kategorii porozumień wertykalnych i praktyk uzgodnionych (*Rozporządzenie Komisji*, 2010). W przeciwieństwie do rozporządzenia nr 4087/88, obecne rozporządzenie ustanawia jedynie wykaz postanowień niedozwolonych, dając stronom pewną swobodę przy zawieraniu umów. Pozytywną tendencją jest zmiana podejścia do regulacji umów franczyzowych, gdyż złożony charakter takich umów nie pozwala w ramach jednej regulacji przewidzieć wszystkich możliwych postanowień, które strony mają prawo zawrzeć w umowie franczyzowej.

W niektórych krajach (Australia, Brazylia, Belgia, Włochy, Hiszpania, Mołdawia, Rumunia) obowiązują specjalne przepisy dotyczące franczyzy. Umowa franczyzowa podlega szczególnej regulacji prawnej w prawie niektórych krajów poradzieckich, w szczególności Kazachstanu i Białorusi (*Androshchuk*, 2018b). W ustawodawstwie Federacji Rosyjskiej zamiast terminu «franchising» używa się terminu «koncesja handlowa», który został prawnie zapisany w art. 1024 rozdziału 54 Kodeksu cywilnego Federacji Rosyjskiej z 1996 r. Ukraiński ustawodawca również użył tego samego terminu – «koncesja handlowa» bez wchodzenia w jego merytoryczną analizę. Jednocześnie treść umowy koncesji handlowej (rozdział 76 Kodeksu Cywilnego Ukrainy) odpowiada warunkom umowy franczyzowej stosowanej w praktyce światowej (*Androshchuk*, 2018b).

Alternatywą dla krajowej regulacji prawnej międzynarodowej umowy franczyzy jest jej tzw. «niepaństwowa» regulacja, czyli regulacja za pomocą *lex mercatoria*. Próby zdefiniowania międzynarodowej umowy franczyzy i jej regulacji podejmowały takie organizacje międzynarodowe jak: Międzynarodowy Instytut Unifikacji Prawa Prywatnego (dalej – UNIDRUA), Światowa Organizacja Własności Intelektualnej (dalej – WIPO), Międzynarodowa Izba Handlowa (dalej – ICC). I tak w 1994 r. WIPO przygotowało Podręcznik Franczyzy, który zawiera definicję umowy franczyzowej: jest to umowa, na podstawie której jedna osoba (franczyzodawca), która opracowała system prowadzenia określonej działalności gospodarczej (system franczyzowy), umożliwia innej stronie (franczyzobiorcy) korzystanie z tego systemu zgodnie z instrukcjami franczyzodawcy za określoną opłatą. Zgodnie z punktem 19 Wytycznych, system franczyzowy to zespół praw własności intelektualnej, który obejmuje jedną lub więcej marek, nazw handlowych, wzorów przemysłowych, wynalazków i przedmiotów chronionych prawem autorskim, a także know-how i tajemnice handlowe, które są wykorzystywane do sprzedaży towarów lub świadczenia usług użytkownikom końcowym (*Ohinok*, 2014).

Natomiast w 1998 r. UNIDRUA opracowała Przewodnik po międzynarodowych ramowych umowach franczyzowych. Dokument ten unifikuje relacje franczyzowe wzorcowe, które budowane są na podstawie umowy między franczyzodawcą, a subfranczyzodawcą, co umożliwia temu ostatniemu zawieranie umów franczyzowych z subfranczyzobiorcami. Subfranczyzodawca działający jako franczyzodawca na terytorium państwa obcego, w którym zostało mu przyznane określone prawo.

W 2002 r. UNIDROIT opracował ustawę modelową dotyczącą ujawniania informacji, która obejmuje ujawnienia franczyzodawcy przed zawarciem umowy i nie reguluje konkretnie umownych stosunków franczyzowych. Ustawa ta może mieć zastosowanie zarówno do franczyzy krajowej, jak i międzynarodowej, do różnych rodzajów umów franczyzowych (umowa franczyzowa jednolita, franczyza ramowa, umowa deweloperska) oraz do nowych form, które mogą pojawić się w przyszłości. Natomiast międzynarodowa Izba Handlowa przygotowała model umowy franczyzy międzynarodowej, który można zastosować do międzynarodowych umów franczyzy. Dokument ten obejmuje tylko dwa rodzaje franczyzy: towarową i usługową, a nie reguluje franczyzy produkcyjnej.

Znaczenie powiązań franczyzowych dla gospodarki

International Franchise Association (IFA, 2023) opublikowało raport Franchise Economy Outlook 2023z którego wynika, że franczyza i wzrost liczby miejsc pracy nadal przewyższają poziomy sprzed kryzysu, zapewniając miejsca pracy i możliwości posiadania firmy, pomimo niepewności gospodarczej we wszystkich branżach i życiu codziennym. Raport podkreśla wpływ dzisiejszych wyjątkowych wyzwań gospodarczych, które między innymi wpłynęły na wzrost systemu i doprowadziły do wyższych płac. Podkreślono, iż nawet przy wyzwaniach ekonomicznych firmy franczyzowe nadal się rozwijają, zapewniając swoim pracownikom miejsca pracy i służąc lokalnym społecznościom. Po historycznie wysokiej aktywności franczyzy w roku 2022, po pandemii, w obecnym 2023 r. wielkość gospodarki franczyzowej przekroczy poziomy sprzed pandemii, demonstrując tym samym siłę modelu biznesowego dlafranczyzodawców i franczyzobiorców. Najważniejsze informacje z raportu to:

– Łączna liczba lokalizacji franczyzowych wzrośnie w 2023 roku o blisko 15 000 lokali, czyli o 1,9%, do 805 000 lokali w USA.

– Powiązania franczyzowe umożliwią utworzenie kolejnych 254 000 miejsc pracy w 2023 r. Oczekuje się, że łączne zatrudnienie firm franczyzowych przy wzroście o 3,0% wyniesie 8,7 mln osób.

– Całkowity wynik działalności franczyzowej wzrośnie o 4,2% do 860,1 mld USD w 2023 r. z 825,4 mld USD w 2022 r.

– Udział franczyzy w PKB pozostanie stabilny na poziomie 3%. W porównaniu z 2022 r. francyzowy PKB – pieniężna wartość wszystkich gotowych towarów i usług wyprodukowanych w Stanach Zjednoczonych – będzie rósł w nieco wolniejszym tempie: o 4,2% do 521,3 mld USD (*IFA, 2023*).

Biorąc pod uwagę liczbę podmiotów francyzowych w Unii Europejskiej, Europejska Federacja Franczyzy (EFF) szacuje, że istnieje 8500 marek francyzowych – dawców licencji. Pomimo ogromnych różnic językowych i kulturowych w Europie francyza jest szerzej stosowana jako strategia biznesowa w Europie niż w Stanach Zjednoczonych, gdzie istnieje około 2500 różnych marek francyzowych. Obecnie w państwach członkowskich UE nie istnieje kompleksowy zbiór przepisów regulujących francyzę. Staje się więc kwestią regulacji prawa państwowego pomiędzy zaangażowanymi podmiotami, w przeciwieństwie do wszelkiego rodzaju prawa zwyczajowego UE.

Powiązania francyzowe do wybuchu ogólnoświatowej pandemii rosły pod względem liczb i wartości przychodów. Przez następne dwa lata firmy na całym świecie walczyły o przetrwanie i zmieniały swoją działalność, aby dostosować się do dynamicznie zmieniających się uwarunkowań. Firmy francyzowe na całym świecie, zreorganizowały i dostosowały swoje strategie, zmieniając sposób pracy i interakcji z konsumentami. Z uwagi na swoją charakterystykę francyza była w stanie sprostać wyzwaniom i branża francyzowa wyszła z pandemii szybciej i korzystniej niż większość niezależnych biznesów.

Należy podkreślić fakt, iż indywidualni właściciele firm po prostu nie mają doświadczenia w sieci, które mogliby wykorzystać, gdyby funkcjonowali w systemie francyzowym. Brakuje im też doświadczenia marketingowego, szerszego spojrzenia na biznes i tego, jak inni rozwiązywali problemy i znajdowali rozwiązania.

Francyza oferuje także możliwość szybkiego rozszerzenia swojego modelu biznesowego, pozwala zrozumieć lepiej zachowania konsumentów czy zidentyfikować problemy i zrozumieć, jak je rozwiązać. Francyzodawcy wykorzystując rozwiązania cyfrowe i nowoczesne technologie posiadają informacje na temat trendów i zmian w zachowaniach klientów, możliwych przyczyn zmiany zachowań konsumentów oraz sposobów szybkiego dostosowywania produktów i usług do ciągle zmieniających się potrzeb klientów.

Interesującym jest fakt, iż nawet jeśli jednoosobowi przedsiębiorcy lub właściciele firm rodzinnych należą do sieci małych firm lub innych organizacji branżowych, organizacje te, chociaż mogą oferować pomoc, nigdy nie będą miały dogłębnej wiedzy i zrozumienia swojego modelu biznesowego, jakie posiadałby francyzodawca i inni francyzobiorcy (*FASA, 2023*). To co ogrywa znaczącą rolę

w rozwoju franczyzy to przez wszystkim sprawdzony na rynku model biznesowy francyzobiorcy, szybkozwrot z inwestycji (czas odzyskania kapitału), dostęp do specjalistycznych szkoleń, bieżącego wsparcia.

Obszary działalności i branże, które są perspektywiczne dla rozwoju powiązań francyzowych to przede wszystkim: przedszkola, szkoły językowe, restauracje szybkiej obsługi, sklepy spożywcze, salony kosmetyczne itp. Ważne jest, aby oferować unikalny produkt lub usługę lub działać w niszy rynkowej.

Perspektywy wykorzystania franczyzy w odbudowie Ukrainy

Obecnie, w kontekście integracji z UE, doświadczenie Polski w rozwoju systemów francyzowych jest dla Ukrainy bardzo ważne. Franczyza międzynarodowa jest ważna dla ukraińskiej gospodarki, ponieważ prowadzi do demokratyzacji biznesu oraz zapewnia i upowszechnia lepszego standardu życia typowego dla krajów o wyższym poziomie rozwoju gospodarczego.

Wykorzystanie franczyzy jako mechanizmu aktywizacji działalności innowacyjnej i przedsiębiorczości w Ukrainie zwiększy efektywność wprowadzania innowacji do gospodarki. Francyzowa forma organizacji działalności gospodarczej zwiększy także efektywność ukraińskiej gospodarki i podniesie poziom konkurencyjność krajowych towarów na rynku europejskim.

Francyzaw Ukrainie rozwija się od połowy lat 90., ale prawdziwy boom rozpoczął się w 2004 roku. Od tego czasu liczba sieci francyzowych zwiększała się średnio o 30% rocznie. Ponad 550 przedsiębiorstw w 90 branżach oferuje współpracę w modelu franchisingowym w Ukrainie (Androshchuk, 2023). Podobnie jak w wielu innych krajach, największa liczba sieci funkcjonuje w handlu detalicznym, następnie w gastronomii, w usługach i przetwórstwie przemysłowym. Na ukraińskim rynku reprezentowani są zarówno zagraniczni, jak i krajowi francyzodawcy, a udział tych ostatnich (w ujęciu ilościowym) wynosi około 50%. Niektóre ukraińskie firmy od samego początku miały placówki francyzowe w innych krajach (np. FFS, Arber, Supertsina Jeans, VD one). Najbardziej znane franczyzy w Ukrainie to: Celentano's Pizza, SELA, Fornetti, Eurotop, NashKray, DiaWest, Apteka DobrohoDnya, TNK (rozwijana przez sieć Jobber). Warto zaznaczyć, iż leader franczyzy McDonald's na rynku ukraińskim posiada wyłącznie własne placówki i nie planuje rozwoju poprzez francyzę.

W Ukrainie działa Stowarzyszenie Francyzodawców, które zostało zarejestrowane w 2001 roku, promuje ono francyzę w kręgach biznesowych, reprezentuje interesy francyzodawców organizuje seminaria i konferencje tematyczne, wydaje podręczniki itp.

Co istotne pojęcie «franchisingu» nie jest oficjalnie przyjęte na Ukrainie, ale kodeksy cywilne i gospodarcze zawierają regulacje dotyczące koncesji

handlowych. Franczyza w Ukrainie jest lepiej znana jako koncesja handlowa, regulowana przez Kodeks cywilny Ukrainy i artykuły 1115–1129 Kodeksu cywilnego Ukrainy. W ramach umowy koncesji handlowej jedna ze stron (posiadacz praw) zobowiązuje się przyznać drugiej stronie (użytkownikowi) za opłatą prawo do korzystania, zgodnie z jej wymaganiami, z zestawu praw należących do tej strony w celu wytwarzania i (lub) sprzedaż określonego rodzaju produktu i (lub) świadczenie usług. Stosunek jest sformalizowany pisemną umową koncesji handlowej, której stronami może być wyłącznie SPD – osoba prawna lub FOP (art. 1117 kc). Możliwe jest przewidzenie przekazania kompleksu praw nabytych osobom trzecim do używania – subkoncesji (art. 1119 kc). Umowa koncesji handlowej ma charakter odszkodowawczy (wynika to z art. 1115 kc) (Androshchuk, 2023). Użytkownik (francyzobiorca) jest zobowiązany do uiszczenia opłaty na rzecz uprawnionego (francyzodawcy). Przedmiotem umowy koncesji handlowej jest prawo do korzystania z przedmiotów własności intelektualnej (znaków towarowych, wzorów przemysłowych, wynalazków, utworów, tajemnic przedsiębiorstwa itp.), doświadczenia handlowego i reputacji biznesowej.

Osobliwością franczyzy w Ukrainie jest to, że zgodnie z częścią 2 art. 1118 KCU, umowa koncesji handlowej podlega obowiązkowej rejestracji państwowej. Taka rejestracja musi być przeprowadzona przez organ, który przeprowadził państwową rejestrację francyzodawcy. Problem polega jednak na tym, że procedura takiej rejestracji nie została jeszcze zatwierdzona, a państwowi rejestratorzy odmawiają rejestracji, powołując się na brak uprawnień do wykonywania takich czynności. Warto wspomnieć o specyfice opodatkowania opłat na rzecz uprawnionego, a dokładniej zaliczenia opłat do kosztów brutto. Tym samym do wydatków nie zalicza się należności licencyjnych wypłaconych na rzecz nierezydenta w wysokości przekraczającej 4% przychodu ze sprzedaży produktów za rok poprzedzający rok sprawozdawczy oraz w całości należności licencyjnych wypłaconych na rzecz nierezydenta ze statusem offshore (art. 140 PKU). Ten warunek powinien być brany pod uwagę przez ukraińskich francyzobiorców, którzy kupują zagraniczne franczyzy.

Aspekty, na które należy zwrócić uwagę przy zawieraniu umowy koncesji handlowej (franczyzy) z punktu widzenia francyzobiorcy stanowi pewien katalog, do którego zaliczyć można następujące element: terytorium, na którym francyzobiorca uzyskuje prawo do korzystania z przedmiotu umowy; obowiązek posiadacza praw do nieprzenoszenia podobnych zbiorów praw na terytorium francyzobiorcy na inne osoby oraz do powstrzymania się od konkurencji z nim; obowiązek francyzobiorcy, aby nie otrzymywać podobnych zestawów praw od innych osób, z wyjątkiem uprawnionego;

strukturę i wysokość płatności wypłacanych posiadaczowi praw; obowiązek i tryb uzgadniania z uprawnionym umiejscowienia miejsc sprzedaży towarów lub świadczenia usług, wystroju wewnętrznego i zewnętrznego oraz wyposażenia takich lokali; szkolenia i rozwoju zawodnego personelu; procedury monitorowania i przeprowadzania kontroli przestrzegania standardów marki przez biorcę; procedurę wcześniejszego rozwiązania umowy i wypłaty odszkodowania; obecność prospektu ujawniającego franczyzy jako integralnej części umowy (w niektórych krajach jest to obowiązkowe).

W przypadku umów francyzyzowych z podmiotem zagranicznym należy dodatkowo zwrócić uwagę na: zgodność z prostą formą pisemną zgodną z ustawodawstwem Ukrainy (umowa musi być podpisana przez strony i poświadczona pieczęciami); walutę umowy, zlecenia i formy płatności; podstawowe warunki dostaw, jeżeli umowa przewiduje dostawę towarów, wyposażenia od francyzyzodawcy do francyzyzobiorcy; obecność klauzuli arbitrażowej (wskazówki sądu lub jasne kryteria jej ustalenia, a także wybór prawa materialnego, które ma zastosowanie do umowy).

Należy zwrócić uwagę, iż ukraińskie ustawodawstwo dotyczące franczyzy jest na niskim poziomie, co prawdopodobnie tłumaczy się słabym zainteresowaniem władz rozwojem tej formy biznesu. Przedsiębiorcy zawierają umowy koncesji i licencji handlowych. Istnieje wiele przypadków nieuczciwej konkurencji. Praktyka sądowa w zakresie franczyzy jest słabo rozwinięta. Od 2005 roku w Kijowie odbywały się coroczne międzynarodowe targi «Franczyza», a od 2007 roku – forum Brand4Rent. Ponadto firmy konsultingowe i prawne regularnie organizują różnego rodzaju seminaria i szkolenia poświęcone francyzyzie.

Istnieją także media branżowe do których zaliczyć można magazyn «Sklep z gotowymi biznesami & Franchising». Ponadto wydawnictwa okołobiznesowe publikują również materiały dotyczące franczyzy, a drukowane katalogi francyzyzowe są wydawane przez Stowarzyszenie Franczyzy Ukrainy i firmę Domano. W Ukrainie jest dużo portali internetowych poświęconych francyzyzie, wśród nich nichfranch.com.ua (katalog i oceny franczyzy, wiadomości, wywiady, blogi) wywiady). W Ukrainie rozwija się także rynek usług konsultingowych i prawnych w zakresie franczyzy. Rodzime ukraińskie sieci francyzyzowe powstają w tych branżach, w których zagraniczni odpowiednicy albo nie działają w ramach franczyzy, albo funkcjonują na innych zasadach. Każdego dnia oferty francyzyzowe na rynku ukraińskim stawały się coraz bardziej zróżnicowane, pojawiały się w nowych branżach.

Franczyza jest w Ukrainie obiecującym modelem biznesowym, jednak poziom jego rozwoju jest niewystarczający. W rozwoju powiązań francyzyzowych

w Ukrainie można wskazać następujące przeszkody: niedoskonałe ramy prawne, które nie regulują wielu kwestii związanych z franczyzą; brak struktur zajmujących się kwestiami konsultacji; problemy finansowe i kredytowe; niedostateczna świadomość przedsiębiorstw w zakresie możliwości i cech takiego sposobu prowadzenia działalności, brak wiedzy, przede wszystkim prawnej, niezbędnej do prowadzenia działalności zarówno jako francyzodawca, jak i jako francyzobiorca. W związku z tym wskazane jest przeprowadzenie szeregu działań stymulujących na Ukrainie, które pozytywnie wpłyną na dalszy dynamiczny rozwój franczyzy w Ukrainie i przyczynią się do ogólnego pozytywnego wpływu na gospodarkę.

Na początku 2022 roku w Ukrainie działały 592 firmy francyzowe i 24 000 placówek francyzowych. Około 20 000 przedsiębiorców wybrało ścieżkę rozwoju biznesu poprzez zakup franczyzy, co świadczy o zaufaniu do ukraińskich firm francyzowych, modności i rentowności ukraińskiego biznesu (*Kozachuk, 2022*). Franczyza w czasie wojny nadal funkcjonuje. Pomimo wojny 57% sieci francyzowych nie zamknęło ani jednej placówki, a niektóre sieci aktywnie wchodzą na nowe rynki. Zachodnia Ukraina i Polska stały się najatrakcyjniejszymi lokalizacjami do skalowania ich działalności, ponieważ regiony te wykazują zarówno potencjał gospodarczy, jak i zainteresowanie przyszłych francyzobiorców. Wraz z rozpoczęciem działań wojennych w Ukrainie franczyza stała się jedną z metod imigracji biznesowej. Ponad 30 ukraińskich firm podjęło ekspansję zagraniczną. Największe sukcesy sieci to te, które były w stanie rozwinąć swoją sieć aż do 170 punktów sprzedaży detalicznej. Według firmy konsultingowej Franchise Group najwięcej francyz ukraińskich firm kupowanych jest w Polsce, Słowenii, na Węgrzech, a także w Kazachstanie. Zatem rodzime franczyzy aktywnie wkraczają także do krajów obszaru poradzieckiego oraz krajów Europy Wschodniej. Ukraińscy francyzodawcy prowadzą także działania zmierzające do internacjonalizacji ich systemów do odległych krajów jak na przykład: USA, Chiny, Japonia, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Sri Lanka.

Franczyza jest narzędziem ożywienia i wzrostu biznesu, co dało swój wyraz podczas pandemii, kiedy powstało kilkadziesiąt sieci francyzowych, a teraz umożliwia ukraińskim firmom skalować się na nowe rynki. Do 2014 roku franczyzy w Ukrainie rozwijały się wyłącznie w obszarze gastronomii i sprzedaży art. żywnościowych. Dziś pierwsze miejsce zajmuje sektor usług, drugie handel, a trzecie gastronomia. Zgodnie z przewidywaniami handel detaliczny rósł dzięki aktywnej budowie własnych zakładów produkcyjnych, trend ten był spowodowany przez pandemię COVID-19, a także chęć wielu firm do wejścia na rynki międzynarodowe z własną sprzedażą (*Kozachuk, 2022*).

Po szoku jaki nastąpił 24 lutego 2022 roku, rynek w Ukrainie zaczął się odradzać. Według Stowarzyszenia Francyzodawców w ciągu 2022 roku otwarto najwięcej punktów: w gastronomii – 47%; w handlu spożywczym – 31%; w handlu detalicznym artykułami gospodarstwa domowego, elektroniką – 14%⁶. Jednak w wyniku wojny geografia ukraińskiego rynku francyzowego uległa znaczącym zmianom. Przedsiębiorcy najczęściej rozpoczynali nowe francyzy i otwierali jednostki francyzowe w Kijowie (24%) oraz na zachodzie kraju (42%) – w obwodach lwowskim, iwano-frankowskim, wołyńskim, rówieńskim, zakarpackim, tarnopolskim i chmielnickim (*Konovalova, 2023*). Należy pamiętać, że 66% firm francyzowych w Ukrainie jest zdolnych do potencjalnej relokacji, czyli są oparte o mobilne punkty sprzedaży.

Interesującym jest fakt, iż firmy francyzowe weszły także na rynki: Polski, Słowacji i Rumunii. W ubiegłym roku francyzę w Europie rozwijały głównie znane sieci takie jak: Lwowskie rogaliki, borysowskie restauracje (BPSH, DOGZ & BURGERZ, Mushlya), iFest (Pijana Wiśnia, Lwowskie place), Nova Post – sieć logistyczna, Express Haircut, Burger Club, byli też przedsiębiorcy, którzy wyjechali za granicę i zaczęli rozwijać swoje projekty w krajach UE (*Konovalova, 2023*).

Francyza jest w Ukrainie obiecującym modelem biznesowym, jednak poziom jego rozwoju jest niewystarczający. W rozwoju powiązań francyzowych w Ukrainie można wskazać następujące przeszkody: niedoskonałe ramy prawne, które nie regulują wielu kwestii związanych z francyzą; brak struktur zajmujących się kwestiami konsultacji; problemy finansowe i kredytowe; niedostateczna świadomość przedsiębiorstw w zakresie możliwości i cech takiego sposobu prowadzenia działalności, brak wiedzy, przede wszystkim prawnej, niezbędnej do prowadzenia działalności zarówno jako francyzodawca, jak i jako francyzobiorca. W związku z tym wskazane jest przeprowadzenie szeregu działań stymulujących na Ukrainie, które pozytywnie wpłyną na dalszy dynamiczny rozwój francyzy w Ukrainie i przyczynią się do ogólnego pozytywnego wpływu na gospodarkę.

Jednocześnie rynek ukraińskich francyz nie jest nasycony francyzami wysokiej jakości i tymi opartymi na rozwiązaniach technologicznych, które mogą konkurować na rynku światowym. Licencje francyzowe nabywają głównie Ukraińcy, którzy się przenieśli. Z drugiej strony francyzodawcy sprzedający francyzę za granicą są bardziej lojalni wobec polityki ceny wejścia, ponieważ są zainteresowani ekspansją na inne rynki.

Wnioski. Biorąc pod uwagę uwarunkowania rozwoju ukraińskiego rynku francyzy, jego rozwój jest wolniejszy niż w krajach Europy i USA. Jednak w

⁶ Dane Ukraińskiego Stowarzyszenia Francyzodawców.

obecnych warunkach kryzysowych ten model biznesu jest jednym z najbardziej obiecujących i najmniej ryzykownych dla ukraińskich przedsiębiorców, daje szansę na zwiększenie konkurencyjności krajowej gospodarki przyczyniając się do wyjścia kraju z kryzysu. Franczyza stwarza określone korzyści nie tylko dla właścicieli firm, ale także dla konsumentów. Uzyskują oni dostęp do krajowych i importowanych towarów i usług znanych marek, których jakość została sprawdzona doświadczeniem i czasem. Aktywne korzystanie z powiązań francyzowych przez wszystkich interesariuszy rynku w Ukrainie wymaga jednak przede wszystkim reformy legislacyjnej. Warto podkreślić, iż model biznesu oparty na franczyzie jest jednym z kluczowych innowacyjnych narzędzi do szybkiej i wysokiej jakości odbudowy biznesu i przedsiębiorczości po zwycięstwie. Istotne jest także wsparcie w postaci programów rozwoju przedsiębiorczości na szczeblu centralnym w ramach celowanych programów rozwoju przedsiębiorczości z udziałem Stowarzyszenia Franchisingu na Ukrainie; tworzenie i rozwój sieci centrów edukacyjno-doradczych w obszarze franczyzy, organizowanie wystaw, seminariów, konferencji poświęconych tej problematyce.

Reasumując warto zauważyć, iż niektóre istotne postanowienia stosunków francyzowych albo nie są ujawnione w przepisach, albo w ogóle ich nie ma w systemie prawnym Ukrainy. Na przykład żaden z przepisów sekcji KC Ukrainy dotyczącej koncesji handlowych nie reguluje najbardziej «krytycznego» etapu stosunków między przyszłymi stronami umowy francyzowej – etapu przedkontraktowego, w tym wymogów dotyczących ujawniania informacji o tym jak francyzobiorca ma funkcjonować w systemie francyzowym. W efekcie biorca wchodzi do franczyzy nie mając świadomości czy sposób na biznes, który kupuje jest dla niego odpowiedni. Brak takich norm jest istotną przesłanką do wystąpienia przejawów nieuczciwej konkurencji, zatajenia istotnych informacji i innych nieprawidłowości. Wszystko to wskazuje na konieczność poprawy ustawodawstwa ukraińskiego zarówno w zakresie nazwy tego typu stosunku prawnego, jak i w zakresie ochrony praw uprawnionego i użytkownika. Z tego powodu niezbędne jest uregulowanie powiązań francyzowych w ukraińskim prawie. Prawo to musi uwzględniać wszystkie aspekty prawne stosunków między stronami i rozwoju franczyzy, które spełniają wymogi międzynarodowe. Jego implementacja pozwoli na stworzenie przejrzystych mechanizmów powstawania i rozwoju powiązań francyzowych, co w dużym stopniu pobudzi tworzenie i rozwój krajowych systemów francyzowych, wzrost zainteresowania francyz międzynarodowych wejściem na ukraiński rynek.

References

FASA (2023). Franchising leads global recovery. <https://www.fasa.co.za/franchising-leads-global-recovery/>

IFA (2022). *International Franchise Laws*. <https://www.franchise.org/franchise-information/international/international-franchising-laws>

IFA (2023). *2023 Franchising Economic Outlook*. <https://www.franchise.org/franchise-information/franchise-business-outlook/2023-franchising-economic-outlook>

Rozporządzenie Komisji (UE) w sprawie stosowania art. 101 ust. 3 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej do kategorii porozumień wertykalnych i praktyk uzgodnionych nr 330 (2010), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/ALL/?uri=CELEX%3A32010R0330>

Ziółkowska, M. J. (2021). *Franczyza – nowoczesny model biznesu*. CeDeWu.

Андрощук, Г. (2020). Правові загрози франчайзингу в Польщі – звіт WEI. *Юридична газета*. <https://yur-gazeta.com/golovna/pravovi-zagrozi-franchayzingu-v-polshchi--zviti-wei.html>

Андрощук, Г. О. (2018b). Міжнародне регулювання франчайзингу. *Питання інтелектуальної власності*, (15), 36–48.

Андрощук, Г. О. (2023). Франчайзинг як інноваційна модель ведення бізнесу: досвід ЄС і Польщі та перспективи розвитку в Україні. *Управління проектами, перспективи розвитку проектного та нейроменеджменту, інформаційних технологій управління, технологій створення та використання об'єктів права інтелектуальної власності, трансферу технологій* (с. 657–665). Юрсервіс.

Андрощук, Г. О., Атаманова, Ю. Є., Дідук, А. Г., Мироненко, Н. М., Недогібченко, Є. Г., & Пономарьова, О. О. (2018a). *Договір комерційної концесії: теорія, законодавство, судова практика*. Національна академія правових наук України; Науково дослідний інститут інтелектуальної власності. <https://drive.google.com/file/d/1waRBly8nnvxlnJUiYIpgj-gsuEvOtiL-/view>

Козачук, М. (2022). Попри війну 57% мереж франшиз не закрили жодного об'єкта. У чому стійкість франчайзингу? Дослідження Franchise Group. *Forbes.ua*. <https://forbes.ua/company/popri-viynu-57-merezh-franshiz-ne-zakrili-zhodnogo-obekta-u-chomu-stiykist-franchayzingu-doslidzhennya-franchise-group-28122022-10805>

Коновалова, Х. (2023). Ринок франшиз – 2023: що чекає на інвесторів в Україні та за кордоном. *SPEKA*. <https://speka.media/rinok-fransiz-2023-shho-cekaje-na-investoriv-v-ukrayini-ta-za-kordonom-pk0119>

Огінок, С. В. (2014). Особливості входження польських франчайзингових мереж на ринок України. *Вісник соціально-економічних досліджень*, 1(52), 131–134.

Інна Шовкун

РОЛЬ ПРЯМИХ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ У РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ: СВІТОВИЙ ПОВОЄННИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Україні, що вже другий рік зазнає непоправних людських втрат та величезних економічних збитків від повномасштабної російської агресії, по війні належить виконати одне із найскладніших та найамбітніших завдань сучасної доби – відновити національне господарство. Реалізація такого завдання потребуватиме комплексного підходу, що виходить

далеко за межі лише відбудови зруйнованих міст, сіл, інфраструктури і передбачає створення модерної структури економіки, здатної динамічно розвиватися та забезпечувати високий рівень добробуту людини.

Необхідність залучення іноземного капіталу для відбудови України

Зважаючи на колосальні масштаби руйнувань, завданих агресором, очікуване відновлення вимагатиме мобілізації зусиль і ресурсів не тільки самої України, а й спільноти країн-партнерів, міжнародних ринків і приватного бізнесу (Панченко, 2022). Україні обов'язково будуть потрібні приватні внутрішні та іноземні інвестиції.

Необхідність залучення іноземного капіталу в очікувану відбудову економіки України обумовлена об'єктивно. Дійсно, війна виснажує ресурси воюючої країни і тим ускладнює нагромадження внутрішнього інвестиційного потенціалу. Низький рівень національних заощаджень зумовлював невисоку норму нагромадження капіталу ще до повномасштабного вторгнення. Так, у 2021 р. заощадження становили 12,5% ВВП, валове нагромадження основного капіталу – 12,4% ВВП (Скрипниченко та ін., 2022), що в рази менше від середнього світового рівня та замало для інвестування навіть простого відтворення економіки, зруйнованої війною, а для її модернізації – й поготів. Жорстка монетарна політика НБУ унеможлиблює залучення банківських кредитів на інвестиційні потреби бізнесу (після підвищення облікової ставки до 25% у червні 2022 р. позикові ставки комерційних банків стартують від 20% річних (Данилишин, 2022)). Виснаження банківської системи внаслідок іммобілізації переважної частини активів банків у фінансування державного боргу створює дефіцит ліквідних коштів на ринку, тим погіршує умови залучення капіталу бізнесом (Зимовець та ін., 2021). Аномально висока прибутковість державних облігацій стимулює банки України орієнтуватися не на виконання класичних функцій фінансового посередництва, а на обслуговування державного боргу та нарощування портфеля інвестицій в ОВДП (Богдан, 2023). Тим самим пригнічуються ринкові механізми трансформації заощаджень в інвестиції, виснажується фінансовий ресурс для кредитування бізнесу. Зростання обсягів прострочених кредитів, частка яких у кредитному портфелі українських банків може сягнути 60% (Вінокуров, 2023), зумовлене погіршенням спроможності компаній і громадян обслуговувати борги (від 24 лютого 2022 р. сотні підприємств втратили виробничі потужності, а мільйони українців – заробітки), дедалі дужче обмежує можливості банків кредитувати майбутню відбудову національної економіки та підвищує

вартість кредитів (НБУ, 2022b). Великий дефіцит бюджету, що становив 19% ВВП у 2022 р. (Богдан, 2022), послаблює інвестиційну спроможність держави. Масштабний відплив капіталу з приватного сектора у 2022 р. через надзвичайні воєнні ризики, а також фактична нерозвиненість національного фондового ринку утруднюють мобілізацію внутрішніх інвестиційних ресурсів.

Війна в Україні ще триває і дедалі погіршує стан економіки, але всупереч всьому вже готуються плани майбутнього відродження національного господарства, ведеться пошук джерел коштів для відбудови його потенціалу та модернізації структури. Реалізацію таких планів, безумовно, не здійснити без масштабного залучення іноземних інвестицій. ***Зарубіжний досвід зовнішнього інвестування та його роль у повоєнній відбудові та реструктуризації економіки***

Історичний досвід переконливо засвідчив важливість зовнішнього інвестування для повоєнного відродження і досягнення соціально-економічного прогресу (Tarnoff, 2018). Саме приплив іноземного капіталу дав країнам Західної Європи та Японії змогу після Другої світової війни подолати розрив між низьким рівнем заощаджень (в умовах зuboжіння населення та безробіття) і значними потребами в інвестиціях. Іноземні інвестиції посприяли здійсненню структурної модернізації економік цих країн, заклали основу для їх технологічного стрибка на вищі щаблі індустріального розвитку (Eichengreen, 2022). Зокрема, американська інвестиційна підтримка в рамках Плану Маршалла посприяла збільшенню промислового виробництва у західноєвропейських країнах на 55% уже в 1948–1951 рр. і суттєвому перевищенню довоєнного обсягу (Eichengreen, 2010). До того ж відновлене зростання було стійким і довготривалим – упродовж декількох наступних десятиліть Європа переживала «золотий період» економічного піднесення.

Незважаючи на відносно невеликий обсяг зовнішніх інвестицій у повоєнну економіку Японії, вони принесли у виробничий процес нові технології, знання та навички роботи, що сприяло розбудові високопродуктивного виробництва і зайнятості, започаткувало довготривалий період швидкого зростання (темпами понад 8% щорічно упродовж 1953–1973 рр.) (Blomström et al., 2000). Відбулася докорінна реструктуризація економіки країни на технологічно інтенсивній основі, трансформація домінант обробної галузі від харчової та легкої промисловості до виробництва електричного обладнання, електроніки, автомобілів, відповідно розширилася частка цієї продукції у складі експорту, що

утвердило конкурентоспроможність японських товарів на світових ринках.

Дослідники давно дійшли консенсусу стосовно того, що по війні американська допомога та інвестиційна підтримка відіграли роль рушія, що запустив ланцюжок подій, які забезпечили досягнення бажаних результатів – зростання аграрного та промислового виробництва країн; диверсифікацію видів виробництва продукції; досягнення внутрішньої грошово-кредитної та фінансової стійкості; оздоровлення торгового балансу; суттєве просування по шляху лібералізації зовнішньоекономічного співробітництва та європейської інтеграції (*Wasser & Dolfman, 2005; Eichengreen, 2010; Tarnoff, 2018; Eichengreen & Uzan, 1992*). Загалом було стабілізовано економіку, активізовано внутрішні чинники зростання та розвитку кожної країни.

Досягнення позитивних результатів стало можливим завдяки таким заходам:

- створення спеціального фонду фінансування проєктів технічної допомоги, що працював на збільшення обсягів промислового та аграрного виробництва, підвищення його продуктивності, ефективного використання трудових ресурсів, якості бізнес-менеджменту та державного управління, транспорту та зв'язку (*Wasser & Dolfman, 2005*). Потреба у такій фінансовій інституції була продиктована відставанням повоєнної системи виробництва і практики менеджменту в країнах Західної Європи від американської на ціле покоління та у декілька раз за рівнем продуктивності;

- започаткування програми технічної допомоги, що надавалась американським бюро статистики праці та дійшла до більшості європейських підприємств різних галузей промисловості, маркетингових агенцій тощо (*OECD, 2008; Silberman et al., 1996; Wasser & Dolfman, 2005*). Технічна допомога на першому етапі передбачала дослідження локальної практики ведення бізнесу і виявлення вузьких місць, потім – демонстрацію американських методів підприємництва та навчання їм, далі – відкриття у кожній країні національних центрів із розповсюдження знань про ефективні способи господарювання. Зокрема, фахівці виконували техніко-економічні обстеження європейських підприємств, аналізували показники випуску та витрат праці, виявляли причини неефективності. Потім десятки тисяч технічних спеціалістів (менеджерів, інженерів) європейських підприємств навчали найкращим технологіям роботи відповідних галузей промисловості, знайомили з новими концепціями організації бізнесу, маркетингу та дизайну. Передача

американського досвіду фахівцям різних спеціальностей з європейських заводів сприяла засвоєнню прогресивних методів використання матеріальних і трудових ресурсів, організації праці та управління виробництвом. Також європейські фахівці переймали навички із впровадження у виробництво науково-технічних здобутків, що дозволило запустити інноваційні процеси на підприємствах, сформувало попит на науково-технічні розробки. У підсумку було надолужено розрив у продуктивності виробництва між країнами Західної Європи і США та активовано механізми розвитку;

– надання урядом США гарантій захисту інвестицій приватного сектора (включно із компенсацією втрати інвестицій на випадок експропріації) та конвертованості прибутків інвесторів. Ці гарантії сприяли припливу іноземного капіталу (передусім американського), а разом з тим і стимулювали мобілізацію великих обсягів внутрішніх ресурсів для відновлення зруйнованих війною об'єктів інфраструктури, житлового фонду та галузей індустрії.

Приплив зовнішніх фінансових ресурсів (при абсолютному домінуванні грантів і невеликої частини кредитів від США, Світового банку) дав урядам змогу збалансувати бюджети країн, зменшити внутрішній державний борг, а отже, вивільнити національні ресурси для інвестицій. Дійсно, певну частину інвестицій у відбудову своєї економіки становили власні заощадження європейських країн (хоча у 1948 р. вони були майже нульовими) і підтримувались вони урядовими фіскальними стимулами. Проте загальний високий рівень інвестицій значною мірою був забезпечений надходженнями із США (валове нагромадження основного капіталу становило 20% ВВП і на третину перевищувало довоєнний рівень (Tarnoff, 2018).

Механізм допомоги сприяв реалізації проєктів із відновлення індустріальної діяльності (галузей обробної промисловості, видобування копалин, електроенергетики, сільського господарства, будівництва, транспорту, комунальних послуг) (Crafts, 2011). Водночас населення забезпечувалося добре оплачуваною роботою, підвищувався рівень продуктивності економіки, що впливало і на суспільно-політичні відносини між працею і капіталом, згладжувало суперечності між ними (Carew, 1987). Посилення платоспроможності європейських споживачів уможливило задоволення їхніх нагальних потреб. Відновлення власного виробництва різноманітної продукції сприяло розв'язанню проблеми товарного дефіциту на внутрішніх ринках і пожвавленню торгівлі, зменшило потребу в імпорті товарів і послуг (у тому числі продовольства і

засобів виробництва, нестача яких перешкоджала поновленню роботи цілих галузей).

Та обставина, що розподіл фінансової допомоги здійснювався не тільки державними, а й здебільшого приватними каналами, за участю консультативних органів, у яких уповноважені представники бізнесу співпрацювали з державними службовцями, забезпечила довіру донорів/інвесторів. Тим самим було зміцнене державно-приватне партнерство, а головне – приватному бізнесу було надано прямий доступ до джерел додаткових фінансових, інвестиційних ресурсів. Надходження іноземних інвестицій, передусім від американських корпорацій, забезпечило диверсифікацію видів діяльності та таким чином дало поштовх до структурних змін в економіці. Крім того, приплив ПІІ у сполученні з місцевим якісним людським капіталом спростив трансфер технологій, що створило ґрунт для підвищення ефективності виробництва.

Привабливим для іноземних інвесторів виявився бізнес-клімат західноєвропейських країн (*OECD, 2008*). Зокрема, надійне забезпечення права власності та верховенство закону гарантували максимально ефективно використання ресурсів донорів та інвесторів. Дотримання принципів вільної конкуренції та протидії монополізації ринків підтримувало здоровий діловий/інвестиційний клімат, що також сприяло активізації інноваційного бізнесу та прискорило наздоганяюче зростання економік європейських країн.

Дотримання імперативної умови Плану Маршалла щодо фінансового та економічного співробітництва між країнами-реципієнтами посприяло налагодженню між ними тісної кооперації, заснуванню спільних інституцій (організації європейського економічного співробітництва, європейського співтовариства вугілля та сталі, європейського платіжного союзу), усуненню інтраєвропейських торгових бар'єрів та запровадженню режиму сприяння взаємного товарообміну (*Hogan, 1987*). Таке широке співробітництво стало прологом подальшої європейської інтеграції, ідеї якої століттями визрівали у суспільній думці та нарешті набули практичної реалізації.

У підсумку європейська економіка була не лише відновлена, досягла стабільності, але й була модернізована, вийшла на шлях самостійного розвитку, якісного економічного зростання, що позбавило необхідності безкінечно шукати сторонньої допомоги (*Eichengreen & Uzan, 1992*) Суттєво зросли обсяги виробництва (особливо промислового), і це оздоровило торговельний баланс, були лібералізовані умови торгівлі (усунені обмеження на імпорт, знято квотування); зріс рівень добробуту

життя людей; започатковано європейську інтеграцію. Отже, зерна американської допомоги потрапили на благодатний ґрунт і дали добрий урожай.

Зовнішні інвестиції при цьому зчинили вплив на структуру приймаючих економік, посприявши впровадженню нових технологій виробництва, організації та управління бізнесом, що запустило інноваційні процеси, процеси витіснення старих технологій і виробничих структур через конкурентний тиск на місцеві компанії; підвищивши вимоги до розвитку людського капіталу, якості робочої сили, а також змінивши культуру бізнесу, спростивши переміщення зайнятості та розширивши зв'язки локальних економік зі світовою (OECD, 2008; Paul & Feliciano-Cestero, 2021).

Тепер постає питання – чи достатньо Україні скористатися позитивним досвідом інших країн і відтворити у себе кращі, перевірені історією практики (в їх осучасненій та адаптованій під себе інтерпретації), щоби залучити необхідні інвестиції для відновлення своєї економіки по війні та її структурної модернізації? Відповідь очевидна – це важливо, але недостатньо. Крім того неодмінно необхідно врахувати здобутки і помилки власного попереднього досвіду зовнішнього інвестування у національну економіку, а вже тоді – на основі вивчення чужих і своїх уроків – визначити домінанти майбутньої політики в цій царині. Отже, проведемо відповідний аналіз задля засвоєння власних уроків.

ПІІ в національній економіці: особливості нагромадження і секторального розподілу

Присутність іноземного капіталу в українській економіці утверджувалася від 1990-х років – часу становлення незалежності держави, початку ринкових перетворень суспільно-економічного ладу. Іноземні інвестори брали активну участь у приватизації державного майна та наступному перерозподілі власності. Нагромадження ПІІ було нерівномірним у різні періоди, залежало від курсу реформ, прийнятності інвестиційного клімату тощо. Аналіз даних щодо акумуляції ПІІ в українській економіці (рис. 1) дозволяє виділити декілька періодів, що відрізнялися і за інтенсивністю припливу інвестицій, і їх потужністю та спрямованістю. Упродовж першого періоду, що тривав від початку 1990-х і до 2004 р., відбувалося стрімке нагромадження зовнішніх інвестицій. Середній річний темп зростання запасів ПІІ становив 134% у 1994–2003 рр., а величина їх середнього приросту сягала 0,7 млрд дол. США на рік. Упродовж наступного періоду (2004–2013 рр.) нагромадження ПІІ прогресувало, його середній темп ніби уповільнився до 122%, але

щорічний приріст запасів збільшився до 4,8 млрд дол. США, або у 7 разів порівняно з попереднім.

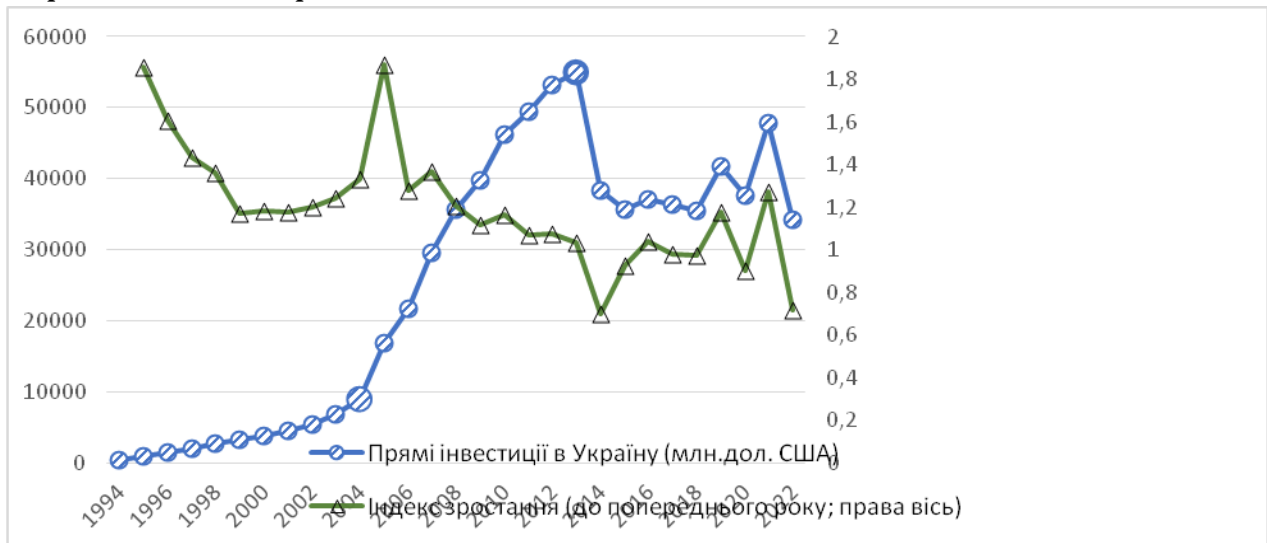

Рис. 1. Прямі інвестиції (акціонерний капітал) в економіці України та індекс їх зростання у 1994–2022 рр.

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>) та НБУ (<https://bank.gov.ua/>).

Надалі потрясіння від першої ж фази російської агресії в Україні у 2014 р. викликало довготривалі політико-економічні ризики для іноземних інвесторів, підірвало інвестиційну привабливість країни, зумовило значний відплив ПІІ. Відтоді середньорічний темп нагромадження інвестицій скоротився до 98% (2014–2021 рр.), тобто запаси інвестицій танули у середньому на 0,8 млрд доларів на рік і це накладало обмеження на спроможність економіки зростати. Що вже казати про часи широкомасштабної війни – упродовж 2022 р. обсяг ПІІ зменшився майже на 14 млрд доларів, або на 28% до попереднього року (рис. 1), а ВВП – на 29%.

Ступінь залученості іноземного капіталу в економіку України залишився порівняно неглибоким. Обсяг акумульованих ПІІ перебував в межах 2 тис. дол. США у розрахунку на душу населення (2021 р.), тоді як у Чехії – 21 тис. дол. США, Угорщині – 14 тис. дол. США (Туча, 2021). Коефіцієнт проникнення іноземних інвестицій (нагромаджений обсяг ПІІ у відсотках до ВВП) у національне господарство оцінювався у 23% ВВП (2021 р.), тоді як у світовій економіці – 49% (2020 р.) (UNCTAD, 2022; OECD, 2022), розвинених країнах – 58%, країнах, що розвиваються, – 35%, країнах ЄС – 63% (2021 р.), у тому числі Чехії – 71%, Естонії – 91%, Польщі – 40%. Експерти оцінюють надходження ПІІ як невеликі та недостатні для задоволення потреб розвитку та модернізації економіки України, а досягнення у цій царині – як провальні (Мовчан & Рогофф, 2022).

Міжсекторний розподіл нагромаджених ПІІ демонструє вибіркоче та варіативне ставлення інвесторів до різних видів економічної діяльності (рис. 2). Домінантним сектором за запасами ПІІ залишається сектор послуг, хоча його частка в сукупному обсязі зменшилася з 53–63% у 2009–2013 рр. до 45% у 2021 р. Основні ресурси інвесторів зосереджені у фінансовій та страховій діяльності (11% у 2021 р.), оптовій та роздрібній торгівлі (14%), операціях з нерухомим майном (10%), професійній, науковій та технічній діяльності (7%), галузі інформації та телекомунікації (близько 6%); транспорті, складському господарстві, поштовій та кур'єрській діяльності (близько 4%).

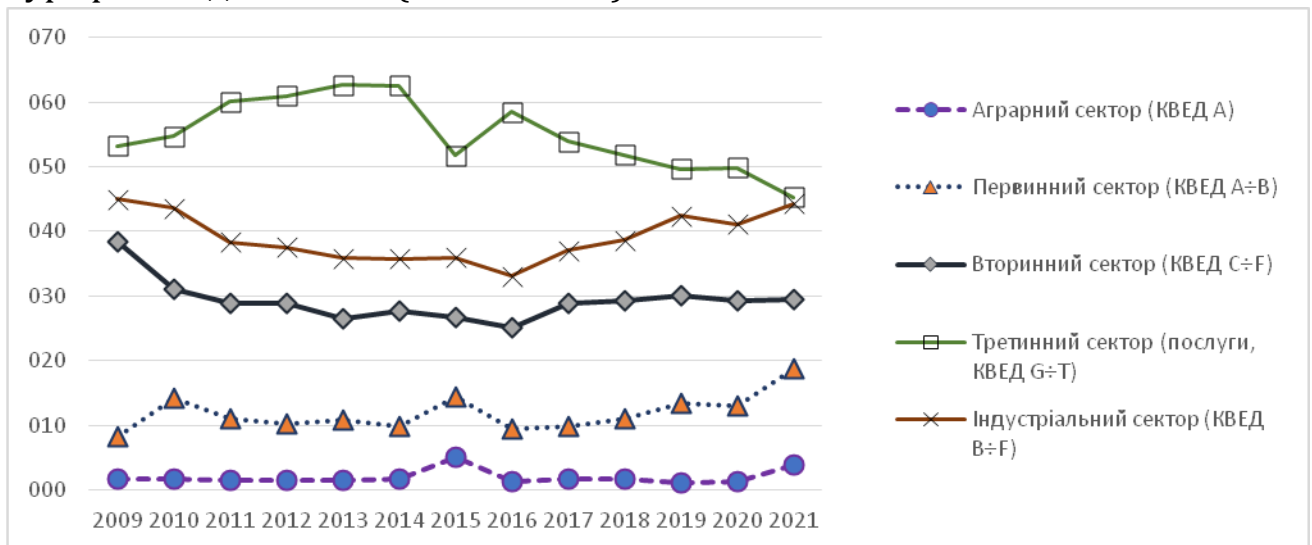

Рис. 2. Прямі інвестиції (акціонерний капітал) у секторах економіки України у 2009–2021 рр., %

Джерело: розраховано автором за даними НБУ (<https://bank.gov.ua/>).

Наступним іде індустріальний сектор – його частка в портфелі зовнішніх інвесторів коливалася в межах 35–45% упродовж 2009–2021 рр. Запаси ПІІ розподілені між галузями індустрії так, що на переробну промисловість припадало 23% (2021 р.), добувну – 15%, енергетику – 6%, будівництво – 1%. ПІІ у переробній промисловості закумуляовано переважно у традиційних галузях середнього та низького технологічного рівня, а саме – металургії (від 19% у 2009 р. до 8% у 2021 рр.) та виробництві харчових продуктів (4–7% відповідно). Технологічно складнішим переробним галузям бракувало зовнішніх інвестицій, адже у машинобудуванні було лише 2–3% від сукупних, так само у виробництві гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції; у виробництві хімічних речовин і хімічної продукції – 1–2%; у виготовленні виробів з деревини, паперу та поліграфічній діяльності – теж 1–2%. Загалом ПІІ у галузях переробки, що використовують технології

високого і середньовисокого рівня, становили близько 14% у 2021 р. (2,4 та 11,4%, відповідно) від сукупних запасів переробної промисловості (рис. 3). Всі решта (понад 85%) – це інвестиції, нагромаджені у виробництвах нижчого технологічного рівня.

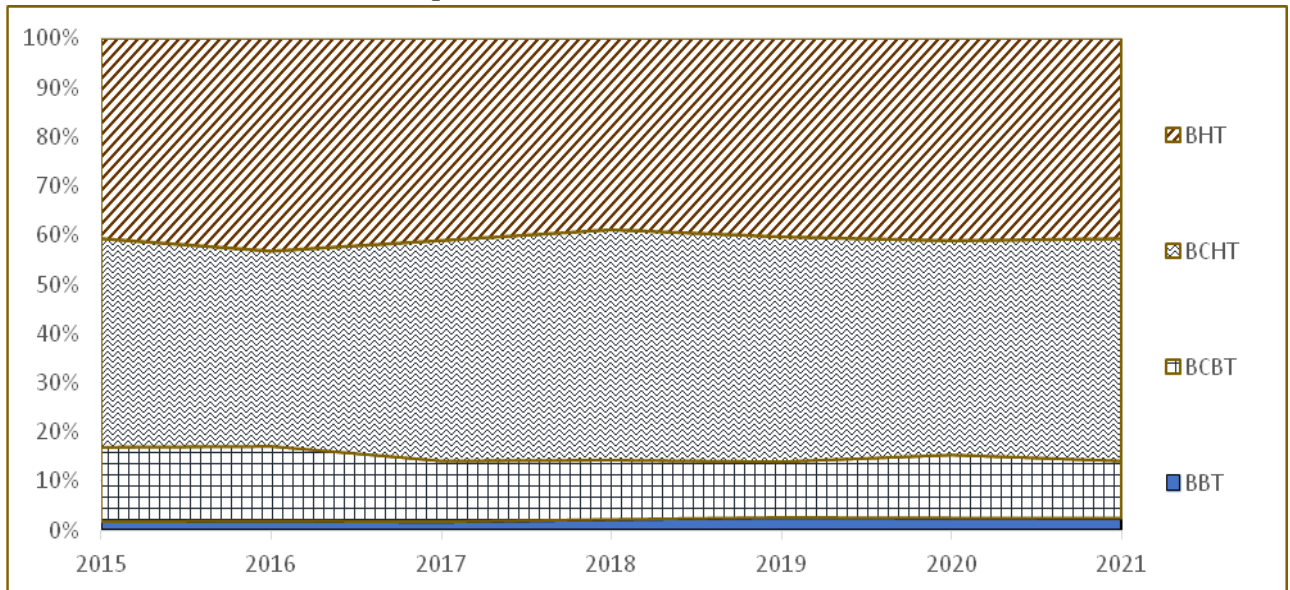

Рис. 3. Прямі інвестиції в переробну промисловість України (інструменти участі в капіталі) у 2015–2021 рр.: залишки за групами видів економічної діяльності, агрегованими за рівнем використовуваних технологій, %

(BBT – виробництво з використанням високих технологій; BCBT – виробництво з використанням технологій середньовисокого рівня; BCNT – виробництво з використанням технологій середньонизького рівня; BNT – виробництво з використанням технологій низького рівня).

Джерело: розраховано автором за даними НБУ (<https://bank.gov.ua/>).

Інтенсивне надходження ПІ до енергетичного сектора відбувалося упродовж останніх років, тому частка сектора у портфелі зовнішніх інвестицій перевищила 5% у 2021 р. Привабливим для інвесторів виявився механізм викупу енергії за високими «зеленими» тарифами, завдяки дії якого обсяг інвестицій упродовж 2014–2015 рр. потроївся і зростав надалі.

Вага аграрного сектора у сукупних запасах іноземних інвестицій переважно залишалася відносно невеликою (1–2%), але збільшилася до 4% у 2021 р., вочевидь з ухваленням закону щодо запуску обігу земель сільськогосподарського призначення.

Галузевий розподіл запасів ПІ в країнах з модерною індустрією відмінний від зазначеного вище. Наприклад, у Чеській Республіці 27% у портфелі ПІ припадає на переробну промисловість і 65% – на сектор послуг (2020 р.); Словаччині – 33 і 59 %, відповідно; Польщі – 33 і 58%; Туреччині – 34 і 58%; Кореї – 37 і 62%; Японії – 37 і 55%; США – 40 і 54%.

Показово й те, що іноземні інвестиції у переробну промисловість у цих країнах локалізовані передовсім у машинобудуванні, хіміко-фармацевтичному виробництві, інших галузях з високими технологіями виробництва. Капітал іноземного бізнесу в секторі послуг приймаючої країни значною мірою виконує завдання фінансового, страхового, торговельного супроводу та сервісного обслуговування індустріальних інвестицій країни їх походження. Така галузева конфігурація запасів іноземних інвестицій зміцнює зв'язки економіки приймаючої країни із глобальними ланцюжками створення вартості, посилює модернізаційний вплив на неї, збільшує мультиплікаційні ефекти на її зростання.

Оцінки географічної структури джерел ПІ в українській економіці свідчать про суперечливі тенденції. З одного боку, укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і наближення норм та стандартів регуляторного середовища країни до звичного для європейських інвесторів забезпечило домінування інвестицій з країн ЄС у національній економіці (табл. 1). З іншого – чи не понад половина їх сукупного обсягу походить із офшорних гаваней (Кіпру, Нідерландів, Люксембурга, Британських Віргінських Островів). Тенденція до розширення потоку інвестицій з офшорів помітно увиразнилася після 2007 р. Вагома присутність капіталу офшорного походження в економіці країни діагностує незадовільний стан інвестиційного клімату. Однією з суттєвих передумов такого є зволікання зі структурними реформами – бізнес відверто ставить питання щодо судової системи, корупції, відносин з енергопостачальниками (Рясний & Максимчук, 2021).

Велика частина зовнішніх інвестицій, залучених в економіку, має українське походження. Зокрема, за оцінками НБУ, обсяги коштів вітчизняного походження, що надійшли в Україну як прямі іноземні інвестиції за схемою «round tripping» (коли резиденти виводять кошти за кордон, а потім повертають їх у країну вже у статусі іноземних інвестицій) (НБУ, 2022а) становили у середньому 26% від загального припливу ПІ в Україну упродовж 2010–2021 рр. Питома вага чистого припливу коштів за операціями round tripping у 2021 р. сягнула 69%. Відомі й інші оцінки, що доповнюють уявлення про масштаби реінвестування капіталу вітчизняного походження. Наприклад, за даними Інституту економіки та прогнозування НАНУ, майже 40% великого і середнього бізнесу в Україні контролювалося з офшорів та залучало звідти капітал (Зимовець, 2020). За інформацією Центру економічної стратегії, український олігархічний бізнес володіє своїми активами через інші країни у середньому на 60% (Горюнов та ін., 2022). Тенденція до офшоризації фінансів великого

українського бізнесу прогресує (Зимовець, 2019), тоді як у світі – навпаки – фіксується падіння ваги офшорних центрів у ПІІ ще з 2018 р. (Damgaard & Sánchez-Muñoz, 2022). Визнається, що причиною використання бізнесом подібних операцій з капіталом може бути не лише бажання оптимізувати податкове навантаження, а й високі ризики та незахищеність інвестицій, недовіра інвесторів до слабкої національної інституціональної та фінансової системи (Зимовець, 2020). Хоч би як, а реальних іноземних інвестицій в українській економіці явно бракує.

Таблиця 1

Прямі інвестиції (інструменти участі в капіталі) в Україну: залишки за країнами світу в 1996–2021 рр., %

Показник / Країна, регіон	1996	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Прямі інвестиції	100	100	100	100	100	100	100
Країни ЄС	38,8	38,7	63,2	56,4	74,4	69,3	70,0
Кіпр	6,0	9,7	9,7	21,2	29,8	26,0	26,6
Нідерланди	8,3	9,3	5,4	25,1	21,8	23,6	23,0
Швейцарія	3,5	4,2	2,7	1,9	2,3	7,6	8,7
Німеччина	11,6	6,2	32,6	11,0	3,9	4,5	4,5
Велика Британія	7,0	8,1	7,0	4,9	4,3	4,5	4,1
Австрія	1,5	3,2	8,5	4,0	2,7	3,0	2,9
Люксембург	0,1	0,3	0,5	1,0	0,9	2,1	2,7
США	18,3	16,5	8,2	2,4	2,3	2,1	2,5
Франція	0,9	1,0	0,5	4,6	3,7	2,2	2,2
РФ	7,4	7,4	4,9	5,9	3,2	1,7	1,8

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>); НБУ (<https://bank.gov.ua/>).

Переважна частина (89%) round tripping інвестицій було спрямовано до підприємств реального сектора. Втім здатність таких інвестицій сприяти модернізації підприємств або ж створювати інші позитивні ефекти для економіки ставиться під сумнів (Козюк, 2018). Нерідко саме нібито невиконання іноземним інвестором взятих ним інвестиційних зобов'язань щодо здійснення технологічного переозброєння під час приватизації ставало причиною гучних судових позовів і повернення підприємств у державну власність. Один із останніх таких прикладів – судове рішення про повернення державі Запорізького титано-магнієвого комбінату (ЗТМК), що свого часу був приватизований кіпрською компанією групи Д. Фірташа (Укрінформ, 2022).

Дійсно, наслідки зовнішнього інвестування виявилися суперечливими для розвитку української економіки. Практика показала, що високі модернізаційні ефекти створюють інвестиції у розбудову нових сучасних

підприємств. Такими до певної міри можна вважати, наприклад, дочірні підприємства ТОВ «Фуджікура Аутомотів Україна Львів» японської компанії Fujikura Ltd., заводи ТЗОВ «ЛЕОНИ Ваерінг Системс УА ГмбХ», що належать до німецького концерну LEONI AG тощо. Проте інша категорія іноземних інвесторів – здебільшого з числа тих, що стали власниками в ході приватизації державних підприємств, прагнули експлуатувати здобуті активи до їх остаточного спрацювання, не надто витрачаючись на технологічне оновлення виробничих потужностей (Козюк, 2018).

Разом із тим існують ще й такі категорії іноземних інвесторів, дії яких узагалі приховують відверті загрози для економіки приймаючої країни. Зокрема, поглинання іноземних компаній почасти використовуються інвесторами з країн, що розвиваються (надто з Китаю), задля відкриття собі доступу до інноваційних технологій, якими володіє об'єкт поглинання, аби таким чином скоротити своє відставання від провідного конкурента (Paul, & Feliciano-Cestero, 2021; Li & Valentini, 2023). Наприклад, широкого розголосу набула історія з придбанням китайським інвестором контрольного пакета акцій українського виробника авіадвигунів для літаків і гелікоптерів компанії «Мотор Січ» (Гордійчук, 2021). Китайський інвестор не заперечував своїх планів заволодіти технологіями та вивезти виробничі потужності до новостворюваного заводу в місті Чунцінь (Солонина, 2020).

Загрозливим для економіки приймаючої країни також є той іноземний інвестор, що має на меті здійснити недружнє поглинання місцевого конкурента, послабити того або й взагалі виштовхнути зі світового ринку на свою користь. Такого роду поглинання частково відбувалися під час приватизації в Україні державного майна. Тоді нерідко новим власником державного підприємства ставав так званий «стратегічний інвестор», який насправді був внутрішньогалузевим конкурентом. Наслідки такої приватизації для подальшої долі українського підприємства були передбачуваними. Наприклад, виробництво первинного алюмінію на Запорізькому виробничому алюмінієвому комбінаті було зруйноване. Російський власник комбінату – компанія «Русал» (позиціонується як один зі світових виробників первинного алюмінію), скоїла диверсію проти нього, вирізавши і продавши його базове технологічне обладнання (LB.ua, 2015). Відтоді вже багато років ЗАЛК взагалі нічого не виробляє – ні алюмінію, ні глинозему, ні кремнію, а основним джерелом його доходу слугує здавання майна комбінату в оренду (Clarity Project, 2020). В аналогічному контексті можна згадати про долю колись успішної компанії «Чексил» (Пилупів, 2023) та низки інших.

Отже, досвід акумуляції ПІІ в Україні є суперечливим і неоднозначним для розвитку економіки. Формування запасів таких інвестицій характеризується нестабільністю, відносно невеликими масштабами, а їх галузевий розподіл – нерівномірністю, невисокою технологічною якістю. За таких умов зовнішні інвестиції ймовірно обмежені у спроможності створювати позитивні ефекти підвищення продуктивності та зростання економіки, відповідно їх вплив як носіїв структурної модернізації – лімітований, звужений. З метою перевірки таких припущень ми провели спеціальне дослідження, про яке йтиметься далі.

Перевірка впливовості ПІІ як чинника реструктуризації економіки

Зважаючи на характеристики стану нагромадження ПІІ в Україні (а саме, його нестабільність, відносно невеликі масштаби, невисоку технологічну якість), виявлені в ході статистичного аналізу, постають питання про здатність зовнішніх інвестицій створювати позитивні ефекти зростання у секторах економіки, про їхню спроможність як носіїв структурної модернізації. Ці питання важливі з огляду на загальну недосконалість структури національного господарства та експортної корзини (Шовкун, 2020; Шовкун, 2021; Шовкун, 2022). Задля пошуку відповідей на поставлені питання було проведено емпіричне дослідження з використанням інструментарію економетричного моделювання.

Інформаційною базою такого дослідження слугували дані річних спостережень Держстату та НБУ. Загальна статистична інформація про інвестиції зовнішньоекономічної діяльності в економіці України доступна з 1994 р. Проте зіставні спостереження щодо нагромадження ПІІ за видами економічної діяльності відкриті з 2009 р. Обмеженість періоду спостережень зумовила вибір конкретного методу дослідження. Зокрема, аналіз дієвості чинника зовнішніх інвестицій для трансформації структури української економіки та її зростання здійснювався за допомогою регресійного моделювання. Метою була перевірка гіпотези про те, що ПІІ, акумульовані у секторах економіки, впливають на динаміку доданої вартості секторів економіки.

Отож спочатку було оцінено вплив нагромадження ПІІ на зростання ВВП. Одержані результати моделювання (табл. 2) є надійними, всі коефіцієнти регресії – статистично значущими, випадкові відхилення моделей (залишки) – вільними від автокореляції⁷ та гетероске-

⁷ Перевірки на автокореляцію випадкових відхилень моделей (залишків), здійснені за допомогою статистики Дарбіна – Уотсона та критерію Бреуша – Годфрея, засвідчили відсутність у моделях автокореляції першого та другого порядку.

дастичності⁸. Таким чином, моделі є істинними (статистично значущими), рівняння регресії надійними й адекватними. Результати моделювання (табл. 2) підтверджують гіпотезу про впливовість чинника ПІ для зростання ВВП загалом і ВДВ секторів економіки, зокрема. Коефіцієнти детермінації моделей свідчать про помітну (моделі 1, 2, 5) та високу (моделі 3, 4) щільність зв'язку між залежними змінними та регресорами. Фактор акумуляції прямих інвестицій є визначальним для динаміки ВВП та ВДВ секторів, оскільки він пояснює основну частку (62–88%) змінюваності результативної ознаки у кожному випадку.

Таблиця 2

**Результати оцінки лінійних регресійних моделей
щодо впливу фактора нагромадження ПІ на динамік
у ВВП в економіці та її секторах**

Змінна, показник	Модель 1	Модель 2	Модель 3	Модель 4	Модель 5
<i>Залежна змінна</i>					
Індекс фізичного обсягу ВВП (у цінах попереднього року, до попереднього року)	Gdpgr	Gdpgr			
Індекс фізичного обсягу валової доданої вартості вторинного сектора (КВЕД С÷F) (у цінах попереднього року, до попереднього року)			Secgdpgr		
Індекс фізичного обсягу валової доданої вартості третинного сектора (послуги, КВЕД G÷T) (у цінах попереднього року, до попереднього року)				Thergdpgr	Thergdpgr
<i>Факторна змінна</i>					
Індекс прямих інвестицій (інструменти участі в капіталі – запаси) в аграрному секторі (КВЕД А) (до попереднього року)	IAGRFDI		IAGRFDI		
	-0.042 (0,024)		- 0.057 (0.030)		
Індекс прямих інвестицій (інструменти участі в капіталі – запаси) в індустріальному секторі (КВЕД В÷F) (до попереднього року)	IINDFDI				
	0.179 (0,026)				
Індекс прямих інвестицій (інструменти участі в капіталі – запаси) у вторинний сектор (КВЕД С÷F)			ISECFDI	ISECFDI	
			0.320 (0.024)	0.171 (0.034)	
Індекс прямих інвестицій (інструменти участі в капіталі – запаси) у третинний сектор (послуги, КВЕД G÷T) (до попереднього року)		ITHERFDI		ITHERFDI	ITHERFDI
		0.238 (0.006)		0.124 (0.049)	0.222 (0.020)
Константа (С)	0.869 (0,000)	0.762 (0.000)	0.732 (0.002)	0.715 (0.000)	0.790 (0.000)

⁸ Перевірки за допомогою тестів Уайта, Глейзера, Бреуша – Пагана – Годфрея дали змогу встановити відсутність гетероскедастичності випадкових відхилень моделей, тож залишки моделі гомоскедастичні та мають постійну дисперсію.

Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи

Часовий проміжок оцінювання, роки	2010 – 2020	2011 – 2020	2014 – 2020	2011 – 2020	2013 – 2020
Кількість спостережень	11	10	7	10	8
R-squared	0,675	0.636	0.876	0.820	0,624
Durbin-Watson stat	1,769	1.389	2.132	1.962	1.3321
F-statistic	8,308	13.952	14.161	15.894	9.971
Prob(F-statistic)	0,011	0.006	0.015	0.002	0.020

* У дужках наведено значення Prob.

Джерело: розраховано автором за даними НБУ (<https://bank.gov.ua/>).

Прикметно те, що нарощення ПІІ у секторах економіки переважно позитивно позначається на темпах зростання їх ВДВ. Так, збільшення запасів прямих інвестицій у вторинному і третинному секторах разом прискорює зростання ВДВ сектора послуг (модель 4). Спільно ці регресори детермінують 82% змінюваності відповідного регресанта. Граничні ефекти від дії кожного з регресорів моделі (0.171 для ISECFDI та 0.124 для IOTHERFDI) дають уявлення про величину зміни середнього значення індексу ВДВ третинного сектора, коли один з регресорів збільшується на одиницю, у той час як інший залишається незмінним. Також вони свідчать про вагомість нагромадження ПІІ в обох секторах, передусім у вторинному, для зростання ВДВ третинного сектора. Вочевидь, із нарощенням запасів ПІІ у вторинному секторі посилюється попит іноземного бізнесу на різні види сервісу, що сприяє зростанню сектора послуг загалом, – відзначимо, що цей висновок узгоджується з результатами наших попередніх досліджень (Шовкун, 2021). Між іншим акумуляція ПІІ у секторі послуг вже само по собі є помітним позитивним чинником для динаміки ВДВ цього ж сектора (модель 5), вплив якого пояснює 62% змінюваності регресанта. Безперечно, спільна дія обох регресорів посилює ефект і зміцнює потенціал зростання ВДВ сектора.

Комбінація збільшення запасів прямих інвестицій у таких двох суміжних секторах, як аграрний і вторинний, має протилежно спрямовані наслідки для зростання останнього (модель 3). З одного боку, збільшення запасу прямих інвестицій у вторинному секторі додає динаміки ВДВ цьому ж сектору, тоді як в аграрному – віднімає. Виявлений ефект викликає занепокоєння, тим паче що ступінь зазначеної залежності є високим ($R\text{-squared} = 0.88$). Причини негативного впливу нагромадження запасів ПІІ в аграрному секторі на темпи ВДВ у вторинному вбачаються у незадовільному стані розвитку ланцюжків створення вартості між цими секторами у рамках національного господарства (Шовкун, 2022). Наші попередні дослідження показали, що в українській економіці склалася парадоксальна ситуація, коли зростання аграрного сектора слабо корелюється із динамікою переробних виробництв. Річ у тім, що бізнес-

модель аграрних підприємств зорієнтована передусім на сировинний експорт – на світовий ринок постачається переважно необроблена продукція. До того ж потреби аграрного сектора у засобах виробництва (машини, пальне, добрива тощо) майже повністю задовольняються за рахунок імпорту (Шовкун, 2020). Відповідно, аграрний і промисловий бізнес недостатньо інтегровані між собою в рамках національної економіки, що не сприяє її зростанню та розвитку.

Виявлений ефект вказує на те, що з нагромадженням ПІІ в аграрному секторі згадувана бізнес-модель стає радикальнішою, тобто на переробку потрапляє ще менше сільгосппродукції, бо ще більше її відправляють на експорт. Неглибока взаємозалежність між аграрним та індустріальним сектором створює обмеження на підвищення продуктивності у різних частинах міжсекторальних ланцюжків створення вартості у національній економіці, пригнічує потенціал зростання виробництва у суміжних галузях, ще й спричинює деіндустріалізацію.

Модельні розрахунки свідчать про те, що залежності, які діють на рівні секторів, відтворюються в економіці загалом, хіба що з меншою інтенсивністю. Наприклад, нагромадження ПІІ у секторі послуг (модель 2) чинить помітні позитивні впливи також на динаміку ВВП ($R\text{-squared} = 0,64$). Привертає увагу подібність ефектів від спільної дії зазначених регресорів (запаси ПІІ в аграрному та індустріальному секторі) для динаміки ВВП (модель 1). У цій моделі також проявляється від'ємний вплив акумуляції запасів ПІІ в аграрному секторі на зростання ВВП та позитивний – в індустріальному. Зв'язок між регресорами і результативною змінною моделі є досить помітним ($R\text{-squared} = 0,68$). Тож нагромадження ПІІ у вторинному і третинному секторах іде на користь зростанню економіки, тоді як в аграрному – стає перешкодою.

Отже, результати моделювання підтвердили припущення про те, що акумуляція ПІІ дійсно чинить помітний або й сильний вплив на динаміку зростання ВДВ ключових секторів та економіки загалом. Тим самим доведено існування кореляційного зв'язку між нагромадженням ПІІ у секторах економіки та змінами у структурі національного господарства.

Висновки. Відновлення української економіки після тих величезних руйнувань, яких завдала їй повномасштабна російська агресія, потребуватиме не тільки мобілізації ресурсів державного бюджету, зовнішньої фінансової допомоги, а й масштабного залучення приватних коштів внутрішніх і зовнішніх інвесторів. Історичний досвід різних країн довів важливість іноземних інвестицій для повоєнної відбудови і трансформації структури економіки.

Об'єктивна потреба в іноземних інвестиціях в українській економіці вже існує. Проте, як свідчить ретроспективний аналіз, досі ступінь насичення національної економіки іноземними інвестиціями залишався суттєво нижчим порівняно із показниками світової економіки і групи зіставних країн. Недостатнім є рівень присутності ПІІ у переробній промисловості, особливо в її технологічно інтенсивних сегментах.

Проведений емпіричний аналіз дав змогу виявити деякі суперечності, а саме – вагому присутність капіталу офшорного походження попри неглибоку залученість іноземних інвестицій в економіку країни; брак реальних іноземних інвестицій в економіці при тому, що значна їх частина має вітчизняне походження і надійшла за схемою «round tripping». Такі неузгодженості, що виникли на ґрунті незадовільного інвестиційного клімату та зволікання з проведенням структурних реформ, обмежують потенціал впливу ПІІ на структурний поступ економіки. Понад те, помилки, допущені у політиці залучення зовнішніх інвестицій, призвели до тривалих перешкод для розвитку національної економіки.

Результати перевірки гіпотези про впливовість чинника нагромадження ПІІ, виконана з використанням регресійного моделювання, підтвердили її слушність. Отже, цей чинник дійсно впливає на динаміку виробництва ВДВ у секторах економіки і загалом на зміну структури економіки. Разом із тим секторальні оцінки засвідчили, що дієвість цього чинника є неоднорідною за силою та напрямом впливу. Зокрема, кореляційний зв'язок між регресором і залежними змінними переважно є позитивним (в усіх секторах, окрім аграрного), а ступінь зв'язку варіюється від помірного до сильного. Найпомітніший структурний вплив має нагромадження запасів ПІІ у вторинному секторі, що позитивно позначається на економічній динаміці, у тому числі зростанні ВДВ у вторинному і третинному секторах. Нарощення ж запасів ПІІ в аграрному секторі чинить гальмуючий вплив на економічне зростання та розвиток суміжних галузей виробництва, що свідчить про недостатність господарських зв'язків між цим та рештою секторів економіки. Акумуляція іноземного капіталу у секторі послуг, виконуючи завдання сервісного супроводу та обслуговування іноземного бізнесу і не тільки, сприяє розвитку цього ж сектора і разом приймаючої економіки.

Необхідними передумовами насичення української економіки зовнішніми інвестиціями для її відновлення по війні слугує оздоровленню інвестиційного клімату і проведенню відповідних реформ.

Насамперед потребує удосконалення інституційна система країни в частині узгодження національного законодавства з європейським, реформування судочинства, унеможливлення корупції в органах державного управління, запровадження жорсткої конкурентної політики й обмеження влади олігархів. Зважаючи на реальність загроз для інвесторів, потрібно створити дієву систему страхування воєнно-політичних ризиків за участю гравців українського і світового фінансового ринку. Не менш важливо забезпечити відповідність політики залучення інвестицій цілям економічного зростання та розвитку; налагодити експертний контроль за надходженням зовнішніх інвестицій з позицій узгодженості з економічними інтересами країни та відповідності національній безпеці.

Відкриття Україні перспективи євроінтеграції наданням статусу кандидата у члени ЄС сприятиме надходженню інвестицій для відбудови економіки по війні. Проте, аби досягти при тому кращого ефекту (пришвидшити відновлення економіки, здійснити її реструктуризацію та підвищити її ефективність), варто орієнтуватися на пріоритети щодо залучення інвестицій. Зважаючи на результати дослідження, домінантними сферами для залучення ПІІ слід визнати вторинний сектор (зокрема, технологічно складні галузі переробної промисловості, енергетику, будівництво), а також високотехнологічні ділянки сектора послуг. Перш ніж залучати ПІІ в аграрний сектор, доцільно запровадити державне регулювання бізнес-моделей функціонування агропідприємств (включно з тими, що перебувають в управлінні іноземного капіталу). Зокрема, йдеться про стимулювання діяльності з локалізації переробки сировинної сільгосппродукції, налагодження довгих ланцюжків створення вартості між аграрним – індустріальним – обслуговуючим секторами національної економіки. Реалізація таких заходів разом сприятиме диверсифікації переробних виробництв, розширенню взаємозв'язків між галузями національного господарства, що дасть потужний мультиплікаційний поштовх економічному зростанню.

Список джерел

Blomström, M., Konan, D., & Lipsey, R. E. (2000). FDI in the Restructuring of the Japanese Economy. *NBER Working Paper*, (7693). <http://www.nber.org/papers/w7693>

Carew, A. (1987). *Labour under the Marshall Plan: The Politics of Productivity and the Marketing of Management Science. (Labor Economics and Policy Series)*. Wayne State University Press.

Clarity Project (2020). Акціонерне товариство «Запорізький виробничий алюмінієвий комбінат». <https://clarity-project.info/smida/>

Crafts, N. F. R. (2011). The Marshall Plan: a reality check. *CAGE Online Working Paper Series*, (49). Coventry, UK: Department of Economics, University of Warwick.

Damgaard, J., & Sánchez-Muñoz, C. (2022). *United States is world's top destination for foreign direct investment*. IMF. <https://www.imf.org/>

Eichengreen, B. (2010). *Lessons from the Marshall Plan*. *World Development Report 2011*. <https://web.worldbank.org/>

Eichengreen, B. (2022). *Shaping a Marshall Plan for Ukraine*. Project Syndicate. <https://www.project-syndicate.org/>

Eichengreen, B., & Uzan, M. (1992). The Marshall Plan: economic effects and implications for Eastern Europe and the former USSR. *Economic Policy*, 7(14), 13–75. <https://doi.org/10.2307/1344512>

Hogan, M. (1987). *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511583728>

LB.ua (2015). *СБУ звинуватила російського олігарха у знищенні ЗалКу. Дії «РусАла» визнали диверсією*. <https://lb.ua/economics/>

Li, D., & Valentini, G. (2023). When are acquisitions a viable catch-up strategy? Some empirical evidence from China. *Long Range Planning*, 56(1), Article 102265. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2022.102265>

OECD. (2022). *FDI stocks (indicator)*. <https://doi.org/10.1787/80eca1f9-en>

OECD. (2008). *The Marshall Plan: Lessons Learned for the 21st Century*. <https://doi.org/10.1787/9789264044258-en>.

Paul, J., & Feliciano-Cestero, M. M. (2021). Five decades of research on foreign direct investment by MNEs: An overview and research agenda. *Journal of Business Research*, (124), 800–812. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.04.017>.

Silberman, J. M., Weiss, Ch., & Dutz, M. (1996). Marshall Plan Productivity Assistance: A Unique Program of Mass Technology Transfer and a Precedent for the Former Soviet Union. *Technology in Society*, 18(4), 443–460.

Tarnoff, C. (2018). The Marshall Plan: Design, Accomplishments, and Historic Significance. *Congressional Research Service*, 7–5700, R45079. www.crs.gov

UNCTAD (2022). *Foreign direct investment stock by group of economies*. *UNCTAD Handbook of Statistics 2021*. <https://hbs.unctad.org/foreign-direct-investment/>

Wasser, S. F., & Dolfman, M. L. (2005). BLS and the Marshall Plan: the forgotten story. *Monthly Labor Review*, 44–52.

Богдан, Т. (2022). *Бюджетні збурення та падіння*. LB.ua. <https://lb.ua/>

Богдан, Т. (2023). *Платіжний баланс України: кардинальні зрушення під час війни*. Дзеркало тижня. Україна. <https://dt.ua/>

Вінокуров, Я. (2023). *Позичальники перестають платити за боргами: як це вплине на банки та економіку*. Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/>

Гордійчук, Д. (2021). *Арбітраж у \$5 млрд: деталі позову китайців у справі «Мотор Січі»*. Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/>

Горюнов, Д., Прохоров, Б., Самойлюк, М., & Ноздрін, В. (2022). *Олігархічний український капітал*. Центр економічної стратегії. <https://ces.org.ua/>

Данилишин, Б. (2022). *Підсумки 2022 року та завдання на 2023 рік*. Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/>

Зимовець, В. В. (2020). Про адаптаційну модель фінансування капітальних інвестицій в Україні. У *Вектори еволюції та перспективи підприємництва в умовах сучасних викликів* (с. 220–224). Університет ДФС України.

Зимовець, В. В. (Ред.). (2019). *Розвиток фінансів підприємств корпоративного сектора економіки України*. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України».

Зимовець, В. В., Шелудько, Н. М., Шишков, С. Є. (2021). Макроекономічні та інституційні бар'єри «нормалізації» моделей фінансування підприємств в Україні. *Економіка промисловості*, 2(94), 45–58. <http://doi.org/10.15407/econindustry2021.02.045>

Козюк, В. (2018). *Олігархічна гідра прямих іноземних інвестицій*. ZN.ua. <https://zn.ua/>

Мовчан, В., Рогофф, К. (2022). Міжнародна торгівля та прями іноземні інвестиції. У Ю. Городніченко, І. Сологуб, Б. В. ді Мауро. (Ред.), *Відбудова України: принципи та політика* (с. 131–180). CEPR PRESS. <https://cepr.org/>

НБУ. (2022a). *Звіт про фінансову стабільність*. <https://bank.gov.ua/>

НБУ (2022b). *Оцінка обсягів прямих іноземних інвестицій, в яких кінцевим контролюючим інвестором є резидент (round tripping) за 2010–2021 рр.* Департамент статистики та звітності. <https://bank.gov.ua>

Панченко, Ю. (2022). *Світовий банк: Західної допомоги не вистачить на відновлення України. Потрібні приватні інвестиції*. Європейська правда. <https://www.eurointegration.com.ua/>

Пилипів, І. (2023). *АРМА передали активи російського бізнесмена на Чернігівщині на понад 1 мільярд*. Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/>

Рясний, Д., & Максимчук М. (2021). *Ігор Мазепа: З країни йде біль ше інвесторів, ніж приходить*. Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/>

Скрипниченко, М. І., Кузнєцова, Л. І., Білоцерківець, О. Г. (2022). Сценарні макрооцінки післявоєнної відбудови економіки України. *Економіка і прогнозування*, (3), 48–74. <https://doi.org/10.15407/eip2022.03.048>

Солонина, Є. (2020). *Україна, Китай, США і «Мотор Січ»: хто кому винен 3,5 мільярда доларів*. Радіо Свобода. Економіка. <https://www.radiosvoboda.org/>

Туча, О. (2021). *Платіжний баланс: сутність, останні тенденції, методологічні цікавинки*. НБУ. <https://bank.gov.ua/>

Укрінформ (2022). *Запорізький титано-магнієвий комбінат Фірташа повернули у держвласність – остаточне рішення*. <https://www.ukrinform.ua/>

Шовкун, І. А. (2020). Залежність української економіки від промислового імпорту та передумови формування ефективної виробничої спеціалізації. *Економіка промисловості*, (3), 5–27. <https://doi.org/10.15407/econindustry2020.03.005>

Шовкун, І. А. (2021). Структурні зрушення: вплив на продуктивність і зростання економіки України. *Економіка та прогнозування*, (3–4). <https://doi.org/10.15407/eip2021.03.059>.

Шовкун, І. А. (2022). Трансформація структури економіки України в умовах війни. *Теоретичні та прикладні питання економіки*, 1(44), 133–144.

Oksana Kushnirenko

Nataliia Gakhovich

Liliia Venger

MODELS OF POST-WAR INDUSTRIAL RECOVERY: BEST PRACTICES AND TOOLS

Wars leave deep marks on a country's economy during and after the war, as well as social and psychological consequences. At the beginning of the economic consequences of the war, there is a loss of workforce. Withdrawal of skilled labor from the country in connection with the war, curtailment of the population due to injuries and deaths lead to serious losses of production and national income. Reduction in output leads to inflation and the emergence of black market, which faces difficulties in meeting the needs of the population, whose incomes fall due to the war. The dispensation of resources to the needs of the army and defense during war period leads to bottlenecks in many sectors, especially as to basic consumer goods.

Throughout history, humanity has been permanently at war, from isolated outbreaks of conflict between two countries to world wars that involve many countries. World history has many examples of reconstruction of countries after hostilities. After the end of the Second World War, more than 30 major wars and more than 250 military conflicts took place in the world, in which no less than 60 countries became participants (*Dupuy, 2008*).

Humans have been at war throughout history. Many archaeologists suggest that warfare originated in some areas during the Mesolithic period, which began after the last ice age, and ended around 9700 BC, when European hunter-gatherers settled and developed more complex societies. Wars started at different times and in different places, which is suggested in particular, by such historical evidence as multiple violent deaths at Jebel Sahaba along the Nile in northern Sudan around 12,000 BC. The cause of the conflict was probably a fierce competition between sedentary hunter-gatherer groups in an area with once abundant but declining food sources (*Ferguson, 2018*). War is a social process where groups organize to kill people from other groups and over time, wars take on new and more perfect forms with the inclusion of various current innovations. Today, the debate about the historical roots of the war revolves around two polar positions. On the one hand, war is a developed tendency to eliminate any potential competitors. In this scenario, humans all the way back to our common ancestors with chimpanzees have always been at war. Another view holds that armed conflict arose only in recent millennia because changing social conditions provided the motivation and organization for mass killing. Of

the last 3,400 years, humans were at complete peace for only during 268 years, or just 8 percent of recorded history. At least 108 million people died in wars in the 20th century. Estimates of the total number of people killed in wars throughout human history range from 150 million to 1 billion. And although many researchers called to appreciate the period of «long peace» after the end of the Second World War, on February 24, 2022, this historical milestone of human civilization ended (*World Population Review*, 2023).

The case of Ukraine is unique. Our level of economic development, the presence of established state institutions and legitimate authorities, established production processes, and the stability of the financial system significantly differentiate Ukraine's recovery prospects from Afghanistan, Iraq, and Angola. Examples of European countries, as well as some Eastern and Asian countries after 1945, are closer to our country (*Zhelezniak*, 2022). Analysis of scientific sources shows that today in various countries that have survived military destruction, various models of socio-economic development were implemented, which differ primarily by the criterion of state intervention in the production and redistribution of national wealth.

As noted by OECD experts, the power of economic recovery is crucial to avoid the cycle of war and backwardness. Anke Hoeffler notes that after the end of the war, growth rates in countries exceed the average: this is known as the peace dividend. The economies of countries affected by conflict grow about 1.6% less annually than the economies of peaceful countries, but after the end of the war, the rate of economic growth in the former increases by 1%. This general pattern means that it takes an average of 22 years to restore the economy of these countries, that is, to return to the pre-war level of income (*Hoeffler*, 2012).

At the same time, the pace of recovery depends on the chosen model of economic development – the role of the state in the structure of economic strategy, interaction of economic entities and the network of institutions of the government's cooperation with private economic entities. The first group includes the countries with a liberal type of national economy (USA, Canada, Great Britain). The second group is the countries with a socially oriented market economy and active participation of the state in the management and distribution of national income (Germany, Finland, France). The third group is presented by the Asian model countries with a high level of state intervention in the economy, a clear industrial policy, based on selective support of priority sectors of industry, and a marked export orientation (Singapore, South Korea, China).

The characteristics of the first group are given in Table 1.

Table 1

Features and tools of the Anglo-Saxon model

Period/ country	Features	Tools
Great Britain, 1945 – end of 1970s.	Implementation of measures aimed at ensuring the growth of industrial output. Strengthening the Anglo-American bloc and strengthening cooperation in many areas with the USA	Nationalization and reconstruction in various basic sectors (coal, energy, gas, internal transport); strengthening of state-monopolistic tendencies; carrying out reforms in the sphere of social insurance, education and health care; liquidation of the colonial system in India, Pakistan, Burma, Ceylon, African countries.
End of 1970s	Economic liberalism	Low level of regulation and taxation, while the public sector provides efficient services; protection of private property rights; compliance with contracts and ease of doing business, low barriers to free trade.
USA, 1945–1951	A harsh reduction in government spending and deregulation of the economy	Reduction of tax rates; support of entrepreneurship; passage of the Bill of Rights – low-interest business loans, easy mortgages, and free college tuition for vets; formation of the middle class; reorientation of military production to the production of goods for the population;
Canada, 1945–1951	Formation of the middle class	Assistance and rehabilitation program for displaced persons to Canada as contract workers in mining, logging, agriculture, and services; Lowering the tax rate for the part of the population with the lowest incomes and increasing it for the richest.

Source: compiled by the authors based on (Nock C. J., Coron C., 2015; Henderson, 2010; Bohanon, C., 2012; Government of Canada, 2016).

The formation of the Anglo-Saxon economic model took place after the Second World War. The victory of the United States and its allies in World War II put the United States economy in a position of world leadership. The economic infrastructure of Europe, Japan, and the Soviet Union suffered massive destruction during the war, while the United States economy, boosted by war production, recovered from the Great Depression.

In early 1950s, the US economy was booming, aided by federal government policies, particularly in the automobile and housing industries. At the same time, the Great Britain that incurred significant costs because of military operations and the fight against the aggressor, had close ties with the US government during and after the war, trying to prevent the destruction of the balance of post-war agreements with the Soviet Union. Mobilizing funds to finance reconstruction was not an easy task for the British. A delegation sent to

Washington, which included J. M. Keynes, believed that the Americans would willingly provide their main allies with interest-free loans for reconstruction and, in fact, for the implementation of the manifesto of the post-war Labor government. As the negotiations dragged on, some influential groups in Congress began to hesitate the feasibility of using American money to finance the «socialist» Britain. The government committed, among other things, to develop a publicly managed and funded health care system. In the end, the agreement reached provided for much less financing than the British had hoped for, mainly in the form of interest-bearing loans. Indeed, these loans helped finance several Labor's policies: the nationalization of key industries, the redistribution of wealth, a preference for the general welfare and a desire to promote equal opportunity through direct state action.

As follows, the features of the Anglo-Saxon model of post-war recovery are characterized by three economic growth spurts: maintaining low taxes, fierce competition, and tight monetary policy. A key factor in competition is the mildest possible government regulation, as well as product safety and prevention of harmful monopolies. Since the 1970s, many industries have been deregulated, including airlines, trucking, railroads, banking, electricity, and communications, which minimized the abuses of market concentration and encouraged innovation. There was an unprecedented increase in the government's responsibility for national social welfare, which prompted corporations to intensify their charitable activities. In the business sector, the idea of business management as a guardian of society was increasingly emphasized. Business management became more responsive to the numerous groups in its environment: shareholders, employees, pensioners, consumers, government, and local communities. For example, in 1954, General Electric became the first corporation to match employee and retiree charitable contributions with corporate donations (i.e., «matching gifts»). In addition, this wide range of stakeholders began to try to make corporations more accountable for their policies and social impact (eventually leading to the «consumer movement» and «ethical investing») (Marx, 2011). This is revealed in A. Marshall's speech at Harvard: «It is logical that the United States should do whatever it is able to do to assist in the return of normal economic health in the world, without which there can be no political stability and no assured peace. Any government that is willing to assist in the task of recovery will find full cooperation I am sure, on the part of the United States Government. Our policy is directed not against any country or doctrine but against hunger, poverty, desperation, and chaos. Its purpose should be the revival of a working economy

in the world to permit the emergence of political and social conditions in which free institutions can exist» (OECD, 2023).

A powerful person-centered vector partially coincides with the second model of socioeconomic development – the European or Scandinavian one, which includes countries with a socially oriented market economy and active participation of the state in the management and distribution of national income. This socioeconomic model is organized based on market self-regulation, in which the protection of competition and market management methods are effectively combined with state regulation of the socially oriented national economy. Aims to combine free initiative with social progress, which is ensured precisely by economic performance based on a competitive economy, as shown in Table 2 (Finland, Germany, other EU countries).

Table 2

Features and tools of the European (social market) model

Period / country	Characteristic	Tools
Finland (1918–1922, 1939–1940, 1941–1945)	Preservation of national political liberation, avoidance of strengthening cooperation with the USSR and strengthening the vector of Western economic cooperation	Recovery of key industries: woodworking, paper, mechanical engineering, energy; an effective financial policy for the payment of external obligations and the necessary tax reforms attracting international aid funds in the form of loans, grants and technical assistance; Pragmatic cooperation between organized private agents (bankers and business leaders), and civil servants and trade unions; support programs for immigrants, and after 1949 – housing corporations subsidized by the state, financing of construction works to provide work for the unemployed.
West Germany / 1948–1960	The ideology of the German economic miracle was generally liberal	Abolition of state monopolies and stimulation of competition and investment, launch of privatization mechanisms; implementation of financial reform (enterprises received funds to pay only the first salary – then they had to work at the expense of their own revenue); restoration and reorientation of military enterprises to the light, food, textile industry, production of household appliances and cars; fiscal policy (central and local authorities minimized their budgets, the high differentiated corporate tax rate of 65% was replaced by a single rate of 50%; the method of accelerated depreciation of production facilities was used (50% of their value could be written off in the first two years)); encouraging exports, the state provided tax benefits, and financing for large contracts.

Italy, 1953–1973	The Mediterranean economic model, with state-monopoly capitalism, priority systems, family-oriented model.	Italy received aid under the Marshall Plan, mainly in the form of goods and equipment, whose peculiarity was that most of this aid was distributed among monopolistic companies. The priority system established the order in which the government distributed raw materials so that large monopolists were the first to receive those raw materials which, in their opinion, were in short supply at a particular time. This principle was also applied in the granting of loans, monopolies received 85 billion Italian lire in credit, and small and medium-sized businesses received 8 times less.
------------------	--	---

Source: compiled by the authors based on data (Statista, 2023).

Germany was destroyed after the war, 25% of housing, 20% of industrial facilities, 40% of transport infrastructure were ruined. The financial system collapsed due to massive inflation and national debt. The ideology of the German economic miracle was generally liberal: the abolition of state monopolies and at the same time the stimulation of competition and investment, the launch of privatization mechanisms. The second most important stage was the financial reform. A notable feature of the recovery was that enterprises received funds to pay only the first salary – then they had to work at the expense of their own revenue.

Economic growth was based on the recovery and reorientation of military enterprises to the light, food, textile industry, the production of household appliances and cars.

US aid also played a significant role. In particular, Firstly, the USA allowed West Germany to resume production of previously prohibited items, in particular aluminum and machine tools, and secondly, goods were delivered to Germany from America as part of the Marshall Plan, and the funds from their implementation were directed to special funds and banks for the development of the.

Special attention was given to fiscal policy in post-war West Germany. The central and local authorities minimized their budgets, and currency restrictions were gradually removed – there was no liberalism in this area. The bulk of state budget expenditures was directed to business development. As part of the tax reform, the high differentiated corporate tax rate (about 65%) was replaced by a single rate of 50%. To stimulate exports, the state gave tax incentives, and for large contracts – financing.

Not the least role in the recovery of the economy of West Germany was played by the German «big construction». Devastation and 12 million refugees from eastern lands demanded more housing, so there was a separate incentive

program for the construction of residential and commercial real estate, which included both tax incentives and opportunities for joint financing with the state.

So, in 1962 industrial output in West Germany exceeded the pre-war level three times. The Federal Republic of Germany took second place in terms of forex reserves, and third place after the USA and England in terms of industrial output.

Italy was among the most affected and destroyed European countries. The history of Italy's post-war recovery is unique in that it included an important sector of state-monopoly capitalism (SMC), which in Italy also manifested itself in the existence of giant state associations. Italy received \$1.5 billion in aid under the Marshall Plan (mainly in the form of goods and equipment). A characteristic feature was that most of this aid was distributed among monopoly companies. For example, 6 companies alone («Fiat», «Edison», «Montecatini», «Falk», «Smi», and «Sade») received half of the \$154 million allocated for the purchase of imported equipment.

In 1951, the Italian government developed and began to implement the so-called priority system. This system established the procedure for the distribution of raw materials by the government so that the large monopolists were the first to receive those raw materials which, in their opinion, were in short supply at a particular time. The same principle applied in the granting of loans.

As a result, Italian monopolists began to develop rapidly and capture foreign markets, which led to the growth of industrial production. In addition to supporting monopolies, an important step was the agrarian reform of 1950–1955. Its essence was that the state bought out land plots with an area of more than 100 hectares, and then sold them to citizens, which helped to increase the efficiency of agricultural production and create demand for agricultural machinery. The Korean War (1950–1953) also played a significant role in the recovery of the Italian economy, as the USA purchased materials to produce military equipment in Italy.

Italy fully recovered after the war by the early 1950s, and in the period from 1953 to 1962, the industrial output tripled. The significant monopolization of the economy led to the fact that the level of wages did not increase much. The problems caused by the excessive monopolization of the economy appeared already at the end of the 60s, together with corruption and disparities in the development of certain regions of Italy.

So, the European model of post-war recovery is characterized by two phases of increased state influence, followed by the orientation towards achieving high social standards of development. The post-war socio-economic

system of a centralized democratic state, which directly regulated and controlled market and other economic relations, made it possible to overcome negative consequences. Extensive nationalization was carried out: coal mining, gas industry, electric power industry, aviation industry, machine-building plants, large banks, etc. In industry, the state sector covered approximately 1/5 of all production capacity (*Borodina, 2022*).

The third unique model of socioeconomic recovery – the Asian one – includes the «eastern tigers» with a high level of state intervention in the economy, a clear industrial policy, based on selective support of priority industries and sectors of industry, and export orientation (Singapore, South Korea, China). The IMF's documents emphasize three key principles underlying the success of industrial recovery in these countries: support for domestic producers in complex industries with comparative advantages; export orientation; and the desire for tough competition with strict accountability.

Table 3

Features and tools of the Asian model

Period/ Country	Characteristic	Tools
Singapore, mid - 20th century.	A combination of political authoritarianism with broad involvement of the state in managing the economy	Implementation of high standards of public education system; development of human capital as a key competitive advantage; creating attractive conditions for investment, as well as focusing on attracting a world-class workforce; development of modern infrastructure; excellent air and sea connections; progressive taxation and a transparent tax regime; effective bureaucracy; strong legal framework; a neutral diplomatic policy that ensures the country's alliance with both the US and China; development of a clean and green city
Japan (1948- 1962)	Demilitarization and liberalization	Japan was under the full control of the USA, which made it possible to make important liberal changes: carrying out tax reform (lowered corporate taxes, but increased taxation of the population), carrying out agrarian reform and opening of land market, carrying out budget reform (stopping payments of compensation to military factories and free subsidies to unprofitable enterprises)

	Japanese model	After US control, the Japanese began to freely govern the country again, which led to the construction of a planned economy. The key element of the successful recovery was the bet on identifying priority industries and high-tech production – electronics and automobile manufacturing. Companies from priority industries received maximum state support: subsidies, soft loans, high tariffs on the import of ready-made competitive products, restrictions on foreign investments, and outright dumping tools. Understanding the limitations of their natural resources, the Japanese began to invest in «brains» and actively bought patents around the world.
South Korea (1945–1980)	Import substitution (1953–1961), export-orientation (1962–1972), industrialization, development of heavy and chemical industry (1973–1979)	A unique country that was able to carry out a transition from the poorest agrarian state to a modern technological economy. Korea changed its economic policy to an export-oriented one. Although the import duty was reduced at the same time, businesses that met established export quotas received access to subsidized loans and other financial bonuses. At the same time, liberal steps were taken, such as tax holidays and simplification of domestic investing. South Korea completely ceased to be a producer of raw materials and switched to technological products, and began to develop heavy and chemical industry, which laid the foundation of a highly developed country, a member of the «Big 20», and the 11th largest economy in the world.

Source: compiled by the authors based on data: *Park, 2002.*

There are four «waves» of economic growth in Southeast Asia. The first «wave» is represented by Japan, the second one – by four «tigers» (Hong Kong, South Korea, Singapore, and Taiwan), the third one – by Indonesia, Malaysia and Thailand. The fourth «wave» includes the «economic miracle» of China and Vietnam.

Japan didn't just lose the war, it was destroyed. Industrial output was 20% of the 1939 figure. 70% of all industrial facilities were ruined. The country lost all captured territories, on which the supply of raw materials, fuel and food depended (*Zhelezniak, 2022*).

Firstly, Japan was under full US control from 1945 to 1952, which allowed for unpopular but important liberal changes without which Japan would not have been able to recover.

Secondly, after the defeat in China, Japan became the main geopolitical weapon in the region for the United States, so the United States helped the country as much as possible, including at the expense of losing its own positions. The only US limited the Japanese military industry.

The US allocated more than \$3 billion to create a strong and successful partner in Asia – most European countries received significantly less financial aid. Therefore, the economic miracle of Japan can be conventionally divided into two stages: demilitarization and liberalization under the United States until 1951 and the Japanese model after American control.

Demilitarization and Liberalization (1945–1952). First of all, in 1945, a law was adopted about liquidation of the zaibatsu (industrial cartels). So, they concentrated in their hands considerable shares of the largest MIC companies, which had been the basis of the Japanese economy before the war, while the USA conditionally established anti-monopoly control.

In 1949, a tax reform was carried out: corporate taxes were reduced, while personal taxation was increased (prior to that, it was practically non-existent). At the same time, an agrarian reform was carried out and land market was opened. So, the government was able to confiscate agricultural land from pre-war landowners and sell it at very low prices to farmers who previously worked on this land. Agricultural land accounted for only 15% of the country's territory, so emphasis was placed on the efficiency and productivity of lands.

In 1950, a budget reform was carried out, which consisted in stopping compensation payments to military factories and free subsidies to loss-making enterprises. The Japanese decided not to restore the destroyed industry, but to build it from scratch. Here a Japanese peculiarity was revealed: they did not spend too much, and invested the saved money in banks or bought shares of industrial companies. In 1949, the USA restricts the import of foreign cars into the country as a protectionist step. The Korean War (1950–1953) also helped: United States began to place large orders in Japan, which stimulated industry.

Japanese model (1952–1962). After the US control, the Japanese began to freely manage the country again and brought all the features of Japanese culture into management and decisions. This led to the construction of a planned

economy in the Japanese style. One of the key features is the definition of priority industries. While in the mid – 1950s they included classic metallurgy, power industry and shipbuilding, in the 1960s they were replaced by new priorities – electronics and automobile manufacturing.

Companies from the priority industries received maximum state support: subsidies, preferential loans, high tariffs on the import of ready-made competitive products, restrictions on foreign investments and open dumping tools. Here again, the country's peculiarities played a role: representatives of financial groups and corporations took an active part in drawing up plans, but at the same time abuses were minimal.

A key element in the successful recovery of the country's economy was the bet on high-tech production. Understanding the limitations of their natural resources, the Japanese began to invest in «brains» and actively bought patents around the world. From 1950 to 1960 alone, Japanese companies acquired more than 30 thousand patents for about \$1 billion. As a result, they produced technological products, focusing only on goods that could be exported to large sales markets. More than 3% of GDP was spent on scientific and technical developments. This approach allowed Japan to quickly capture the global consumer electronics market.

South Korea is a unique country that was able to transition from the poorest agrarian state to a modern technological economy. It demonstrated one of the best economic results of post-war economic recovery in the world. The surge of rapid industrialization and economic growth in South Korea is divided into 3 periods: import substitution (1953–1961), export orientation (1962–1972), industrialization, and development of heavy and chemical industry (1973–1979).

As a result of the war, Korea was not only destroyed, but also divided into two parts. GDP per capita in 1961 was only \$80 dollars – according to this indicator, the country was inferior even to many African countries. There was no electricity in the cities, since the main industry remained in North Korea. In the history of South Korea, the main factor of growth was the US aid. From 1945 to 1976, Korea received over \$12.6 billion of economic aid (*Amelin, 2022*).

However, in terms of the effectiveness of the use of foreign financial aid until the 1960s, South Korea was an example of what not to do. The main infrastructure was restored, but otherwise US money was actively embezzled and used by the country's political elite for their own purposes.

In the economy, the government tried to implement a policy of *import substitution*, which turned out to be a failure – the country did not have sufficient natural resources and a domestic market. As a result, such a policy produced

little industrial development, but gave rise to large industrial clans, and the economy relied entirely on imported goods bought with US financial aid. Therefore, the country exported almost nothing, while the deficit in the trade balance was also covered with the help of capital injections from the USA. As a result of this economic policy, until 1957, most of South Korea's budget was filled by the sale of goods that the country received as part of US aid, and the government resorted to a significant emission. Of course, this did not lead to the expected economic growth.

As a result, the US revised its approach, cut financial aid and forced South Korea to change its policy *to an export-oriented one*. Although the import duty was reduced at the same time, businesses that fulfilled the established export quotas received access to subsidized loans and other financial bonuses. At the same time, a few liberal steps were taken, such as tax holidays and simplification of the process of investing.

So, countries of the Asian model of economic development – Hong Kong, South Korea, Singapore and Taiwan – in post-war years moved from a backward socio-economic system to a modern high-tech competitive economy. A feature of the Asian model is that the state directly participated in the creation of production infrastructure and development of basic industries – ferrous metallurgy, heavy engineering, and petrochemicals.

Development of state ownership gave the process of building a market economic structure a clear strategic orientation. Gradually, the government began to limit its intervention, which was compensated by developing market mechanisms, although in the early 1980s its share of public sector in gross domestic investment was 49% in Taiwan and 38% in Thailand. The state dominated the infrastructure, utilities, and energy sectors of Taiwan, Singapore, Thailand, and South Korea. It should be especially noted that state interventionism never acquired excessive forms. In particular, protectionism and subsidies in relation to certain industries were canceled if it finally became clear that the industry could not become competitive, or on the contrary, that it could already compete without state aid. Aware of the limitations of protectionism, governments applied it mainly in areas where it could bring a quick result.

With the help of the introduction of tax benefits, regulation of loan interest, and restrictions on consumer imports and consumer loans, a favorable climate for investments, necessary for the development of national economies, was created. Special attention was paid to the development of technologies. In South Korea, the state supported applied technology programs in some industries. They provided for both the usual certification of new products and the implementation of the entire complex of research and development for companies that did not have their own scientific and financial capacities for this.

Since the domestic markets were underdeveloped, and one of the determining factors was the availability of product sales markets, the main attention was paid to the development of export. Therefore, in the 1960s, after the creation on the basis of protectionism of stable developed enterprises with an effective economic strategy («national champions» capable of competing on world markets), a transition to export orientation and mitigation of import restrictions was carried out. The means of such a policy included targeted and subsidized loans for priority industries, a low general level of interest rates and the establishment of a maximum loan interest rate, along with tax and depreciation benefits, state investments in the development of infrastructure and priority areas, exemption from import duties for needs of exporters, and preferences in the distribution of foreign currency.

Thus, a common feature of almost all models of post-war reconstruction is external financial assistance and administration of the provided financial programs. Secondly, the programs that were successful, stimulated economic activities. Large investment opportunities were accumulating within the country thanks to foreign aid. But the internal focus on supporting the industrial sector as a driver of economic growth and social well-being was also important. Let's take a closer look at the most influential tools that contributed to the post-war recovery in all the above models (table 4).

Table 4

Matrix of instruments of post-war industrial revival by model of socioeconomic post-war recovery

Tools	Model of economic recovery			
	Anglo-Saxon	European	Asian	Ukraine
Implementation of tax reform	+	-	+	-
Nationalization and reconstruction of a number of important industries at the expense of the state	+	+	+	-
Targeted and subsidized loans for priority industries	at the first stage +	+	+	+
Low overall level of interest rates and the establishment of a maximum loan interest Tax and depreciation benefits	+	+	+	+
State investments in infrastructure development and priority directions	+	+	+	+
Exemption from import duty for the needs of own production	+	-	+	+
Preferences in the distribution of foreign currency.	-	-	+	-

Source: author's research.

For Ukraine, the choice of the best model for the industrial recovery is hindered by the current lack of unified and standardized strategic documents of the industry management based on sustainable development with a proper coordination of interests of the main stakeholders and due regard of strategic priorities. This requires introducing the doctrine of industrial recovery based on sustainable development, which is interdependent and interconnected with the role and functions of the state. The key priorities include strengthening the state institutions at the central and regional level, broad involvement of business, research institutions and general public to define the priorities and sequence of their policies and implement proper institutional reforms, whose implementation would contribute to the international trust to Ukraine and promoting financial support from the developed countries for this country's post-war recovery.

Conclusions. Ukraine is facing a historic challenge as to its right to be a democratic, independent, and competitive country with human dignity orientated values. And even though the war still continues and brings devastating consequences, today the question of recovery is at the center of scientific and public discourse. The analysis of scientific sources shows that in various countries that have survived military destruction, various models of socio-economic development have been implemented, which differ primarily by the degree of government's intervention in the production and redistribution of national wealth. The first group includes countries with a liberal type of national economy (USA, Canada, Great Britain). The second group includes the countries with a socially oriented market economy and active government participation in the management and distribution of national income (Germany, Finland). The third group represents the Asian model with a high state intervention in the economy, a clear industrial policy based on selective support of priority industries and sectors, and export orientation of the economy (Singapore, South Korea, China).

Common to almost all models of post-war reconstruction is external financial aid and the administration of the financial programmes granted. Thanks to foreign aid, large investment opportunities were accumulated domestically. But equally important was the internal focus on developing a strategic plan for rebuilding the industrial sector as a factor of economic growth and social welfare. So, the current stage of the awakening of national awareness of Ukraine as an independent, democratic and successful country with high human values, requires the formation of an economic development doctrine based on high cultural and intellectual level, the state of morality and the political and legal culture of Ukrainian society as an integral and harmonious

system of principles, views, ideas, concepts and standards regarding the role of state institutions, entrepreneurial entities and business structures, research and educational institutions, and public organizations, which envisages the mutual responsibility of all interested parties, such as business, state, public, science, and society.

References

- Amelin, A. (2022). *Korea: recovery of the post-war economy*. Ukrainian Institute of the Future. URL: <https://uifuture.org/publications/koreya-vidnovlennya-povoyennoyi-ekonomik>
- Bohanon, C. (2012). *Economic Recovery: Lessons from the Post-World War II Period*. Mercatus Center at George Mason University. <https://www.mercatus.org/research/policy-briefs/economic-recovery-lessons-post-world-war-ii-period>
- Borodina, O. A., Lyashenko, V. I. (2022). Post-War Economic Recovery: World Experience and Attempt to Adapt it for Ukraine. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, 1(42), 121–134. [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1\(42\).121-134](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1(42).121-134)
- Dupuy, K., Rustad, S.A. (2008). Trends in Armed Conflict, 1946–2017. *Conflict trends. World Bank*, (5). <https://www.prio.org/publications/11181>
- Ferguson, R. (2018). War Is Not Part of Human Nature. *Scientific American*, (3), 76–81. <https://doi.org/10.1038/scientificamerican0918-76>
- Government of Canada (2016). *The Arrival of Displaced Persons in Canada, 1945-1951*. <https://www.canada.ca/en/parks-canada/news/2016/02/the-arrival-of-displaced-persons-in-canada-1945-1951.html>
- Henderson, D. R. (2010, November 4). The U.S. Postwar Miracle. Government spending. *Working papers, Mercatus Center at George Mason University*. <https://www.mercatus.org/research/working-papers/us-postwar-miracle>
- Hoeffler, A. (2012). *Growth, aid and policies in countries recovering from war*. Centre for the Study of African Economies, University of Oxford, 1. <https://www.oecd.org/dac/conflict-fragility-resilience/docs/WP1%20Growth%20Aid%20and%20Policies.pdf>
- Marx, J.D. (2011). *American social policy in the Great Depression and World War II*. <https://socialwelfare.library.vcu.edu/eras/great-depression/american-social-policy-in-the-great-depression-and-wwii/>
- Nock, C. J., Coron, C. (2015). Post-Crisis Anglo-Saxon Capitalism. *Revue LISA/LISA e-journal*. <http://journals.openedition.org/lisa/8202>; <https://doi.org/10.4000/lisa.8202>
- OECD (2023). *The «Marshall Plan» speech at Harvard University, 5 June 1947*. <https://www.oecd.org/general/themarshallplanspeechatharvarduniversity5june1947.htm>
- Park, Jong H. (2002). The East Asian Model of Economic Development and Developing Countries. *Journal of Developing Societies*, 18(4), 330–353. <https://core.ac.uk/download/pdf/231827457.pdf>
- Statista (2023). *Post-World War II economic boom – Statistics & Facts*. <https://www.statista.com/topics/8096/post-wwii-economic-boom/#topicOverview>
- World Population Review (2023). *Countries Currently at War 2023*. <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/countries-currently-at-war>
- Zhelezniak, Ya. (2022). *5 stories of economic success after the war: world experience for Ukraine*. LB. https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_ustpihu_pislya.html

**Частина 4. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА
ВІДБУДОВИ ТА СТРАТЕГІЧНІ
ПРІОРИТЕТИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

Оксана Собкевич

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ РЕФОРМИ ЯК ЧИННИК ЗМІЦНЕННЯ СТІЙКОСТІ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

Унаслідок розгортання РФ повномасштабної війни проти України припинили роботу понад третину промислових підприємств (*Український союз промисловців і підприємців, 2023*). За оцінками Київської школи економіки, станом на початок вересня 2022 р. з початку війни було пошкоджено та зруйновано 412 промислових підприємств, з урахуванням великих та середніх об'єктів у східних та південних областях України (*Київ School of Economics, 2023*). За підсумками 2022 р. загальна сума прямих збитків, нанесених підприємствам оцінюється у 13 млрд дол. США (*Київ School of Economics, 2023*). Переважна кількість зруйнованих та пошкоджених підприємств сконцентрована в шести областях – Київській та Донецькій (по 17% від загальної кількості), Запорізькій (14%), Харківській (13%), Луганській (10%) та Миколаївській (8%). До найбільших підприємств за розмірами активів, що зазнали прямих збитків від збройної агресії РФ у 2022 р., увійшли ММК ім. Ілліча та «Азовсталь», які визнано банкрутами.

Як наслідок, у 2022 р. промислове виробництво в Україні скоротилося на 36,9%. У добувній промисловості падіння виробництва становило 30,1%, у переробній – 41,2%, у постачанні електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – 30,7%.

Відбудова зруйнованих виробничих потужностей підприємств потребує вельми значних обсягів інвестицій. За даними спільної оцінки, оприлюдненої 23 березня 2023 р. урядом України, Групою СБ, Європейською Комісією та ООН, потреби України на відновлення та відбудову зросли до 411 млрд дол. США (*Організація Об'єднаних Націй Україна, 2023*). Ця оцінка охоплює період одного року, з моменту вторгнення РФ в Україну з 24 лютого 2022 р. по 24 лютого 2023 р. Очікується, що витрати на реконструкцію та відновлення розтягнуться на 10 років і поєднуюватимуть потреби як у державних, так і у приватних коштах.

Надання Україні Європейською Радою 24 червня 2022 р. статусу кандидата в члени ЄС дозволить пришвидшити модернізаційні зрушення у промисловості на засадах розвитку конкурентних переваг і використання потенціалу ЄС як прискорювача інклюзивного економічного зростання. Пришвидшення євроінтеграційних реформ відбувається в усіх сферах, зокрема у промисловості. Аналіз виконання Угоди про асоціацію між

Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – УА), за 2014–2022 рр. засвідчує прогрес у цій сфері за такими напрямками.

«Технічні бар'єри в торгівлі» – переведено в практичну площину підписання Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції (Угода АСАА) завдяки ухваленню горизонтального та вертикального законодавства України, гармонізованого із законодавством ЄС, а також його практичному застосуванню у сферах технічного регулювання, оцінки відповідності, стандартизації, метрології та ринкового нагляду.

Україна провела гармонізацію горизонтального законодавства з правом ЄС та ухвалила всі рамкові закони, що регулюють питання системи стандартизації, метрології, акредитації, а також оцінки відповідності та ринкового нагляду. Досягнуто значного прогресу в адаптації й запровадженні секторального (вертикального) законодавства – прийнято 25 із 27 технічних регламентів, визначених Додатком III, триває перегляд затверджених технічних регламентів з метою приведення їх у відповідність до нових директив та регламентів ЄС. Створено національну інфраструктуру якості, що відповідає вимогам ЄС та СОТ, забезпечено функціонування національного органу стандартизації, національного органу акредитації, акредитовано та призначено органи оцінювання відповідності й органи державного ринкового нагляду. Скасовано обов'язкову сертифікацію продукції, відбувається гармонізація національних стандартів з міжнародними та європейськими.

Започатковано діалог з нормативно-правових питань як на горизонтальному, так і на галузевому рівнях. Українська сторона виконала всі зобов'язання щодо підготовки до укладення Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислових товарів (АСАА) у трьох пріоритетних секторах: низьковольтне електричне обладнання, електромагнітна сумісність обладнання, машини (*Український центр європейської політики, 2021*).

Подальші дії щодо укладення Угоди АСАА мають полягати в залученні бізнесу, промислових асоціацій до спільного напрацювання рішень стосовно усунення недоліків, виявлених під час оцінювального етапу роботи технічної місії ЄС в Україні (який завершився 30.09.2021), що гальмують процес імплементації Дорожньої карти підготовки до укладення Угоди АСАА та які стосуються системи ринкового нагляду в

Україні, а також використання маркувань українськими виробниками товарів.

«Санітарні та фітосанітарні заходи» – затверджено вимоги до надання інформації про харчові продукти – наказом Мінекономіки України № 679 від 01.04.2021 «Про затвердження Порядку і спеціальних вимог до маркування харчових продуктів, а також Переліку харчових продуктів, для яких обов'язковим є зазначення країни походження або місця походження». Посилено вимоги до виробництва та обігу дитячого харчування до рівня, який застосовують у ЄС – ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства України у сфері дитячого харчування у відповідність до вимог законодавства ЄС» (№ 1822-IX від 21.10.2021). Гармонізовано до законодавства Європейського Союзу українське законодавство у сфері безпечності харчових продуктів – Законом України «Про матеріали і предмети, призначені для контакту з харчовими продуктами» (№ 2718-IX від 3.11.2022). Уперше в Україні запроваджено європейське регулювання виробництва матеріалів та предметів, що відповідає вимогам належної виробничої практики (GMP), завдяки чому за звичайних умов використання таких матеріалів та предметів їх складники не потраплятимуть до харчових продуктів у кількості, що може: бути небезпечною для здоров'я людини; призвести до неприйнятних змін у складі харчового продукту; призвести до погіршення органолептичних властивостей харчового продукту.

Також розроблено та зареєстровано у ВРУ законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо харчових продуктів та інших об'єктів санітарних заходів» (реєстр. № 6248 від 01.11.2021) (*Україна – Європа, 2022*).

«Навколишнє природне середовище та цивільний захист» – започатковано регулярний діалог, спрямований на координацію політики у сферах, охоплених Європейським зеленим курсом, на основі УА. Тривають консультації з Європейською Комісією стосовно запровадження в Україні системи торгівлі викидами парникових газів та її співвідношення з Європейською системою торгівлі викидами, ураховуючи національні особливості, а також потенційний вплив механізму коригування вуглецю на кордоні (далі – СВМ). Питанню СВМ приділено особливу увагу під час 23-го Саміту Україна–ЄС, який відбувся 12.10.2021. Зокрема, Сторона ЄС висловила підтримку України в питанні «зеленого переходу», у т.ч. щодо випрацювання політики вуглецевого ціноутворення в контексті СВМ.

Потенційні ризики від упровадження СВМ для українського експорту та залежних галузей економіки оцінено приблизно у 2,9 млрд дол. США щорічно; чутливими товарами промисловості є чорні метали, добрива, цемент, алюміній (Білозерова, 2021).

Тому наступне ведення діалогу вимагає від української сторони відстоювання національних інтересів у частині недопущення появи нових бар'єрів у торгівлі – шляхом, зокрема, відтермінування застосування механізму СВМ для України, ураховуючи потребу її повоєнної відбудови, а також досягнення домовленостей щодо фінансової підтримки кліматичної трансформації економіки фондами ЄС.

За цим самим напрямом УА здійснює заходи щодо впровадження механізмів у сфері промислового забруднення. Так, ухвалено Розпорядження КМУ № 402-р від 22.05.2019 «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері промислового забруднення». Ухвалено Закон України «Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів» (№ 2614-IX від 20.09.2022, набуття чинності відбудеться 08.10.2023), розроблено та зареєстровано у ВРУ проєкт Закону України «Про забезпечення конституційних прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля» (6004-д від 04.01.2023).

«Поглиблена та всеохопна зона вільної торгівлі» – ЄС так само є найбільшим торговельним партнером України – його частка в загальному обсязі зовнішньої торгівлі України у 2022 р. становила 55,5%. Експорт товарів до країн Євросоюзу за підсумками 2022 р. зріс на 4,2% та становив близько 28 млрд дол. США.

Досягнуто прогресу зокрема щодо адаптації якості харчових продуктів до європейських стандартів та вимог, розширення кола експортерів і товарної номенклатури продукції, диверсифікації ринків збуту. Додатковими рішеннями, ухваленими в умовах війни, стали скасування всіх мит, укладення угоди про скасування дозволів на перевезення, приєднання до системи спільного транзиту.

У спільній заяві за підсумками 24-го Саміту Україна – ЄС (лютий 2023 р., Київ) зазначено потребу оновити «План пріоритетних дій щодо посилення імплементації ПВЗВТ на 2023–2024 рр.». План стане дорожньою картою, що окреслить наступні кроки для спрощення доступу України до внутрішнього ринку Євросоюзу. ЄС підтвердив свою готовність надавати відповідну підтримку для проведення супутніх реформ, а також відзначив сприятливий торговельний ефект від тимчасового призупинення дії всіх тарифів та засобів торговельного захисту на імпорту з України до ЄС починаючи від червня 2022 р. Наголошено на тому, що Євросоюз розгляне

запит України на продовження цих заходів після закінчення їхнього поточного терміну дії (*Представництво Європейського Союзу в Україні, 2023*).

Утім, аналіз структури торгівлі з країнами ЄС свідчить про те, що підприємства України досить повільно інтегрувалися в європейські мережі доданої вартості. Інтеграція відбувалася переважно на початкових (експорт сировини) та фінальних стадіях (імпорт готової продукції) таких мереж із незначною концентрацією доданої вартості саме в українських компаніях (*Пашков, 2022*). Так, у 2022 р. в товарному експорті з України до ЄС переважали зернові культури (18,8%), чорні й кольорові метали та вироби з них (14,3%), жири та олія тваринного або рослинного походження (12,3%), насіння й плоди олійних рослин (11,7%), руди та концентрати залізни (9,1%), деревина та вироби з неї (7,0%), продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості (4,1%). В імпорті з ЄС до України найбільшими були частки нафти або нафтопродуктів, окрім сирих (20,2%), продовольчих товарів та сировини для їх виробництва (12,2%), наземних транспортних засобів (11,5%), механічних машин, апаратів (7,4%), фармацевтичної продукції (5,1%), пластмас, полімерних матеріалів та виробів з них (4,6%) (*НБУ, 2023*).

6 жовтня 2022 р. парламент України схвалив Постанову «Про звернення до Європейського Парламенту та Ради ЄС щодо поглиблення економічної співпраці та продовження дії тимчасових заходів з лібералізації торгівлі» з проханням подовжити термін дії пільгового режиму до завершення переговорів про членство України в ЄС. Рада ЄС 25 травня 2023 р. ухвалила регламент, який продовжує призупинення дії всіх митних зборів, квот та заходів торговельного захисту щодо українського експорту до ЄС ще на один рік, до червня 2024 р. Нині на порядку денному – питання не лише збільшення обсягів, а й поліпшення товарної структури українського експорту до ЄС. У цьому контексті 06.07.2022 відбулося П'яте засідання Діалогу Україна – ЄС високого рівня з горизонтальних питань та певних секторів промисловості, на якому обговорено перспективи у створенні ланцюгів доданої вартості, зокрема, можливості спільних кроків за сприяння Єврокомісії (*Міністерство економіки України, 2023*).

На реалізацію завдання *забезпечення належного рівня захисту прав інтелектуальної власності* ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства» (№ 816-IX від 21.07.2020). Закон спрямований на забезпечення виконання зобов'язань України у сфері європейської

інтеграції в частині узгодження вимог чинного законодавства України щодо охорони прав на винаходи і корисні моделі із правом Європейського Союзу.

2021 р. Управління інтелектуальної власності ЄС (EUIPO) підписало Меморандум про взаєморозуміння з Державним підприємством «Український інститут інтелектуальної власності» (Укрпатент), що виконує функції Національного органу інтелектуальної власності, для забезпечення можливості розвитку тісніших двосторонніх зв'язків, обміну досвідом і практиками у сфері управління інтелектуальною власністю та підтримки користувачів інтелектуальної власності.

Також уряд подав до Верховної Ради України законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності» (реєстр. № 6464 від 24.12.2021), спрямований на імплементацію до національного законодавства положень Угоди про асоціацію з ЄС щодо загальних зобов'язань, цивільних заходів, процедур і засобів захисту прав інтелектуальної власності, передбачених частиною третьою Глави 9 Розділу IV Угоди та Директивою 2004/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 29.04.2004 про захист прав інтелектуальної власності.

Хоча в цій сфері євроінтеграційних реформ відбулися певні позитивні зрушення, досі існують серйозні проблеми щодо забезпечення реалізації прав промислової власності, особливо ж стосовно того, що Україна є одним із чотирьох основних пунктів транзиту партій підробленої продукції до ЄС (*Європейська Комісія, 2023*).

З метою забезпечення міжнародної співпраці у сфері інноваційної та науково-технічної діяльності, сприяння участі науковців, малих та середніх підприємств у Рамковій програмі Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» та *інтеграції України до європейського дослідницького та інноваційного простору* ратифіковано Угоду (у формі обміну нотами) між Україною та Європейським Союзом про відновлення дії Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво (Закон України від 15.07.2021 № 1673-IX) та на 23-му саміті Україна – ЄС (12.10.2021)) підписано Угоду між Україною, з однієї сторони, і Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії, з іншої сторони, про участь України у Рамковій програмі з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» та Програмі з досліджень та навчання Європейського співтовариства з атомної енергії (2021–2025), комплементарній до Рамкової програми з досліджень та інновацій «Горизонт Європа».

Активізація євроінтеграційних зрушень відкриває такі перспективи для української промисловості:

– *доступ до фінансових інструментів ЄС.* З 2007 р. ЄС запровадив єдиний передвступний інструмент фінансової допомоги – IPA (Instrument for Pre-Accession Assistance), спрямований на підтримку реформ шляхом надання фінансової й технічної допомоги. Загальна сума видатків чинної версії цього інструменту – IPA III – становить близько 14,2 млрд євро. Пріоритетними напрямками фінансування за цією програмою є, зокрема, економічне зростання з наголосом на малому та середньому підприємстві. Крім того, Україна може отримати доступ до індивідуальних програм та проєктів фінансової підтримки ЄС. У грудні 2022 р. Рада ЄС затвердила план надання Україні у 2023 р. регулярної макрофінансової допомоги обсягом до 1,5 млрд євро щомісяця, на загальну суму 18 млрд євро. На початку лютого п. р. Україна підписала угоду з Європейським Союзом про участь у програмі «Єдиний ринок» з бюджетом 4,2 млрд євро, що розрахована на сім років. У межах цієї програми ЄС надасть 1500 грантів для українського малого та середнього бізнесу для налагодження бізнесових зв'язків з партнерами з ЄС. Також 430 грантів отримають молоді українські підприємці, які хочуть вивчати досвід ведення такого самого бізнесу в ЄС;

– *залучення іноземних інвестицій в економіку України на її відбудову* (зокрема у формі грантів, технічної допомоги). Для залучення в українську економіку іноземних інвесторів зокрема створено електронну платформу Advantage Ukraine, на якій представлено інвестпроєкти у т. ч. у промисловості – у сферах металургії та металообробки, фармацевтики, машинобудування, деревообробки та виготовлення меблів. Проєктна команда Advantage Ukraine наразі опрацьовує близько 150 запитів інвесторів; серед найпоширеніших напрямів консультування – питання інвестиційних стимулів та страхування воєнних ризиків. Так, на врегулювання питання страхування воєнних ризиків спрямовано законопроєкт від 14 лютого 2023 р. № 9015 про внесення змін до ЗУ «Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності». Законопроєктом передбачається можливість надання Експортно-кредитному агентству (ЕКА) послуг щодо страхування інвестицій, які здійснюються на території України, в межах статутного капіталу ЕКА. Інвестиційне стимулювання може полягати у запровадженні визнаних у світовій практиці податкових пільг для підприємств промисловості, які інвестують кошти в основний капітал, таких, зокрема, як: формування спеціальних інвестиційних

резервів; уведення інвестиційних надбавок; пільг на реінвестування; інноваційного інвестування. Втім, варто зазначити, що на масштабні інвестиції Україна може розраховувати лише після закінчення бойових дій. Акумулюючи кошти для відновлення України через спеціальний Трастовий фонд солідарності, ЄС ставитиметься до таких інвестицій як до внесків у фінансування потенційного майбутнього члена ЄС. Обсяги інвестування залежатимуть від прогресу України в реформуванні законодавства та виконанні політичних умов, неодмінних для входження до складу ЄС. При цьому розбудова промисловості має відбуватися з урахуванням принципів «зеленої» економіки, що передбачає відновлення зруйнованих підприємств з вищим рівнем продуктивності праці, енергоефективності та кліматичної нейтральності, більшим обсягом виробленої продукції;

– *пришвидшення реформ в усіх сферах, зокрема стимулювання структурних зрушень у промисловості.* Наразі ініціативи органів державної влади націлені на забезпечення роботи промислового сектора, зменшення руйнівних наслідків втрати частини промислового потенціалу, полегшення умов ведення бізнесу, лібералізацію зовнішньої торгівлі.

Доступ української продукції на європейські ринки досі є ускладненим унаслідок наявності нетарифних бар'єрів, через технологічно застарілу виробничу базу Україна практично позбавлена можливості повномасштабного входження на ринок ЄС. Отже, виробничі фонди потребують кардинального оновлення на новій техніко-технологічній основі. Структурні показники торговельного співробітництва України з ЄС засвідчують середньо- та низькотехнологічну спеціалізацію експортних поставок. Це актуалізує необхідність розширення виробництва конкурентоспроможної продукції вищих переділів. Інтерес України – у посиленні коопераційних зв'язків з ЄС, адже українська сторона має всі можливості для взаємовигідного партнерства у промисловості завдяки наявному значному науково-технічному потенціалу для забезпечення розвитку високотехнологічних виробництв з високою часткою доданої вартості.

Висновки. Активізація євроінтеграційних зрушень сприятиме забезпеченню стійкості промисловості у спосіб створення умов для її інтегрування до європейської економіки, повоєнного відновлення України за європейськими нормами та стандартами, що дасть можливість ефективно протистояти загрозам, викликам і ризикам війни, адаптуватися до змін воєнних обставин без значної втрати функціональності суб'єктів

промисловості, а також закласти міцне підґрунтя для відновлення та зростання в перспективі.

Необхідно сприяти якісно новому формату співробітництва з ЄС з урахуванням національних інтересів України щодо розбудови високотехнологічного сектора промисловості, створення нових виробництв. Для цього важливо реалізувати такі заходи:

- залучити бізнес, промислові асоціації до спільного розроблення рішень щодо усунення недоліків (виявлених під час оцінювального етапу роботи технічної місії ЄС в Україні), що гальмують процес імплементації Дорожньої карти підготовки до укладення угоди про оцінку відповідності та прийнятності промислових товарів та які стосуються системи ринкового нагляду в Україні, а також використання маркувань товарів українськими виробниками;

- опрацювати питання щодо розширення Угоди про оцінку відповідності та прийнятності промислових товарів (АСАА, «промисловий безвіз») на сфери медичного обладнання, фармацевтичної продукції, обладнання для морського транспорту та інші сектори, зазначені в Додатку III до Угоди про асоціацію – з метою охоплення Угодою АСАА та іншої продукції пріоритетних галузей промисловості, що дасть можливість підвищити конкурентоспроможність промисловості України та її експортний потенціал;

- при веденні діалогу щодо реалізації політики Європейського «зеленого курсу» (European Green Deal) в Україні відстоювати національні інтереси у частині недопущення появи нових бар'єрів у зовнішній торгівлі – у спосіб, зокрема, відтермінування застосування механізму Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) для України, ураховуючи необхідність її повоєнної відбудови, а також досягнення домовленостей щодо фінансової підтримки кліматичної трансформації промисловості фондами ЄС;

- продовжити співпрацю з ЄС у межах отримання фінансової допомоги через відповідні механізми та інструменти фінансування ЄС – передвступний інструмент фінансової допомоги IPA (Instrument for Pre-Accession Assistance), Трастовий фонд солідарності та ін., зокрема для фінансування цифрової трансформації промисловості;

- ініціювати проведення переговорів з ЄС щодо можливостей започаткування проектів технічної допомоги щодо запровадження європейських стандартів на підприємствах, серед яких спільні інвестиційні проекти в стратегічно важливих сферах;

- прискорити ратифікацію Угоди між Україною і ЄС про участь у програмі «Єдиний ринок», що створить необхідне законодавче підґрунтя для долучення ЄС до відбудови промислового потенціалу України, інвестування в українські проекти, забезпечення конкурентоспроможності компаній та секторів (поєднання екосистем, кластери);
- під час реалізації інвестиційних проектів з повоєнної відбудови економіки (зокрема в межах реалізації заходів платформи з відновлення України «Об'єднані в захисті – об'єднані у відновленні», представлених у липні 2022 р. на конференції з питань відновлення України URC2022, плану з відновлення України «RebuildUkraine» та ін.) надавати перевагу проектам із розбудови промисловості з урахуванням принципів «зеленої» економіки, що передбачає відновлення зруйнованих підприємств з вищим рівнем продуктивності праці, енергоефективності та кліматичної нейтральності, більшим обсягом виробленої продукції.

Список джерел

Kyiv School of Economics (2023). *Due to the last estimates, damage caused to Ukraine's infrastructure during the war is \$114.5 bln. Due to the last estimates, damage caused to Ukraine's infrastructure during the war is \$114.5 bln.* <https://kse.ua/about-the-school/news/due-to-the-last-estimates-damage-caused-to-ukraine-s-infrastructure-during-the-war-is-114-5-bln/>

Kyiv School of Economics (2023). *Russia Will Pay / The project of collecting, evaluating, analyzing, and documenting information on direct losses to civilian infrastructure in connection with Russian aggression.* <https://kse.ua/russia-will-pay>

Організація Об'єднаних Націй Україна (2023). *Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment.*

Білозерова, Л. (2021). *Як СВAM впливатиме на український експорт.* <https://ua-energy.org/uk/posts/yak-svam-vplyvatyme-na-ukrainskyi-eksport>

Європейська Комісія (2023). *Аналітичний звіт до Повідомлення Комісії для Європейського Парламенту, Європейської Ради та Ради Висновок Європейської Комісії щодо заявки України на членство в Європейському Союзі. Робочий документ персоналу Комісії.* https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/analitichnyy_zvit_yek_ukrayinskoju_pdf.pdf

Україна – Європа (2022). *Звіт про виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2021 рік.* https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/euua_report_2021_ukr-2.pdf

Міністерство економіки України (2023). *Відбулось засідання промдіалогу Україна – ЄС високого рівня.* <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=980606d4-2fb2-4c9a-9b62-e548844382f2&title=VidbulosZasidanniaPromdialoguUkrainasVisokogoRivnia>

НБУ (2023). *Зовнішньоторговельні відносини України з країнами ЄС.* https://bank.gov.ua/files/ES/EU_y.pdf

Пашков, М. (2022). *Економічне партнерство Україна – ЄС — складова спільного протистояння російській агресії. Національна безпека і оборона, (1–2), 17–19*

Представництво Європейського Союзу в Україні (2023). *Спільна заява за підсумками 24-го Саміту Україна – ЄС*. https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/spilna-zajava-za-pidsumkami-24-go-samitu-ukraina-es_uk

Український центр європейської політики (2021). *Україна та Угода про асоціацію: моніторинг виконання 2014 – перша половина 2021 року*. https://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2022/02/zvit_ucerp_ukr_final.pdf

Український союз промисловців і підприємців (2023). *Третина промислового потенціалу в Україні не задіяна через високі ризики*. <https://uspp.ua/news/ostanni-novyny/2019/tretyna-promyslovoho-potentsialu-v-ukraini-ne-zadiiana-cherez-vysoki-ryzyky>

Ярослав Желобицький

Ірина Штундер

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ УКРАЇНИ ТА ЄС У ПАРАДИГМІ ЦІННОСТЕЙ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Внутрішній ринок є сферою економічних відносин, де формуються інституційні взаємовідносини між виробниками, покупцями та продавцями, споживачами на внутрішньому ринку певної країни. Внутрішній ринок також визначають як розподіл інвестиційних, виробничих, споживчих, фінансових ресурсів за наявними потребами ринку, що регульовані органами державної влади (*Магас, 2015*).

Внутрішній ринок ЄС або єдиний/спільний ринок визначається як економічний простір ЄС, який не має внутрішніх кордонів та у рамках якого відбувається вільний рух громадян, товарів та послуг, капіталу. Їх називають «чотири свободи» 27 країн – членів ЄС. Це зокрема зазначено у статті 3 та статті 14 Договору про заснування Європейської Спільноти стосовно діяльності Європейської Спільноти, що охоплює внутрішній ринок, характеристиками якого є скасування перешкод вільному пересуванню людей, товарів, послуг та капіталу між державами-членами (*Договір про заснування Європейської Спільноти, 2005*). Запровадження спільного ринку ЄС передбачає поширення в межах країн-членів збалансованого, гармонійного, стабільного розвитку діяльності економіки та суб'єктів господарювання, забезпечення збалансування попиту та пропозиції, високого рівня зайнятості, рівності жінок та чоловіків, соціального захисту, зростання економіки без високого рівня інфляції, підвищення рівня конкурентоспроможності на основі науки, технологій та інновацій, конвергенцію показників соціально-економічного розвитку, захист довкілля та покращення стану екології, підвищення рівня якості життя, соціальну та економічну згуртованість, солідарність країн-членів.

В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС серед основних її цілей визначено: сприяння поступовому зближенню на основі спільних цінностей, інтеграція політики України з політикою ЄС, участь України у європейських програмах та агентствах; запровадження умов для посилення економічних, торговельних відносин, які наближуватимуть поступову інтеграцію України до внутрішнього ринку ЄС, зокрема через створення всеохопної та поглибленої зони вільної торгівлі, підтримку заходів відносно завершення переходу України до діючої ринкової економіки, зокрема шляхом поступової адаптації її законодавства до законів ЄС (*Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 2015*). Посилення співробітництва у сферах свободи та безпеки, юстиції також визначено однією з цілей інтеграції з метою забезпечення поваги до прав людини, верховенства права та основоположних свобод. Принципи поваги до демократичних цінностей, прав людини та основоположних свобод, верховенства права формують основу для євроінтеграції України та її зовнішньої, внутрішньої політики формування внутрішнього ринку відповідно до Угоди.

Європейські цінності або європеїзм – це політична доктрина, що передбачає наявність спільних для європейців норм та цінностей за рамками національної або державної ідентичності. Європейські цінності побудовані на демократичних принципах, які спираються на основні права – свободи, соціальної справедливості та рівності. Європейські цінності також побудовані на принципах поваги до людини, верховенства права. Варто зазначити, що цінності визначають принципи. У преамбулі Хартії основних прав встановлено, що ЄС функціонує та побудований на неподільних та загальних цінностях – свободі та рівності, солідарності та людській гідності; спирається на принципи верховенства права та демократії (*Желобицький, 2022*).

У контексті дослідження ціннісних пріоритетів як базових принципів для гармонізації системи державного регулювання внутрішнього ринку України та ЄС варто зазначити, що громадяни України поділяють демократичні цінності (табл. 1), зокрема відзначаючи такі важливі з них, як: перерозподіл податків, важливість релігійних, сімейних цінностей, вибір громадянами політичних лідерів, надання державної допомоги безробітним, захист прав громадян, економічне зростання, покарання злочинців, важливість референдумів, рівні права чоловіків та жінок.

З часу здобуття державної незалежності та початку євроінтеграційних

процесів і гармонізації законодавства України та ЄС трансформуються ціннісні пріоритети громадян України в бік наближення до демократичних цінностей, важливості свободи, захисту прав людини, соціальної рівності, зокрема у молодого покоління. Завдяки цьому зростає рівень відкритості громадян до євроінтеграційних змін (особливо у молодих людей віком 16–24 роки), зростає рівень важливості свободи як цінності для молодих поколінь.

Таблиця 1

**Оцінка громадянами характеристик демократії в Україні
у 1996, 2006, 2011 та 2020 роках**

	2006	2011	2020	Середнє значення, +/-	Відхилення (2020–1996), +/-
Оцінка характеристик демократії (1 – абсолютно не важливо, 10 – дуже важливо)					
Уряд бере податки з багатих для підтримки бідних	7,06	7,57	7,62	7,42	0,56
Релігійні лідери тлумачать закони і їхня думка – вирішальна	4,48	3,93	4,48	4,30	0,00
Люди вибирають політичних лідерів на вільних виборах	8,39	8,43	8,52	8,45	0,12
Безробітні отримують державну допомогу	7,99	8,33	8,23	8,18	0,24
Армія бере владу, якщо уряд некомпетентний	3,92	4,53	5,05	4,50	1,13
Забезпечено захист громадянських прав людей від утисків держави	8,10	8,30	8,36	8,26	0,27
Економіка процвітає	8,23	-	-	8,23	-
Злочинців суворо карають	7,83	-	-	7,83	-
Люди можуть змінити закони на референдумах	8,24	5,47	6,25	6,66	-1,99
Жінки мають такі ж права, як і чоловіки	8,40	8,44	8,76	8,53	0,36

Джерело: розраховано авторами на основі даних (Haerpfer et al., 2022).

У результаті усвідомлення важливості свободи зростає рівень готовності громадян відстоювати власні права, формується толерантне ставлення один до одного. Громадяни України усвідомлюють важливість таких цінностей ринкової економіки та демократії, як справедливість, безпека, гідність, відповідальність, рівність, вільний розвиток особистості, дотримання законів, порядок, матеріальне забезпечення, мораль, патріотизм. Додатковими позитивними чинниками підтримки громадянами України демократичних цінностей є зростання ефективності державного врядування в Україні за 2010–2020 роки. Про це свідчить позитивна динаміка рейтингу України за Індексом урядування, що

засвідчує про зростання показників щодо підзвітності уряду та свободи слова, політичну стабілізацію, зростання ефективності урядування загалом. При цьому оцінки якості регуляторного середовища та контролю корупції все ще залишаються доволі низькими: -0,67 та -0,78 відповідно. Додатковим позитивним інституційним фактором є розвиток електронного врядування, що вказує на ще один позитивний чинник розвитку демократії – цифровізацію.

В Національній економічній стратегії на період до 2030 року (*Постанова КМУ, 2021*) визначено такі орієнтири, принципи та цінності економічної політики: напрями руху («ключові орієнтири»); євроатлантична та європейська інтеграція (реалізація державою стратегічного курсу на здобуття статусу повноправного члена України в ЄС, в Організації Північноатлантичного договору); декарбонізація економіки (розвиток відновлюваних джерел енергії, підвищення енергоефективності, розвиток циркулярної економіки та синхронізація з ініціативами Європейського зеленого курсу); компактні державні інститути, ефективна сервісна цифрова держава (розвиток цифрової економіки як одного із факторів зростання економіки України); реінтеграція тимчасово окупованих територій (пріоритетами визначено розвиток територій Луганської та Донецької областей, на яких органи державної влади реалізують власні повноваження у повному обсязі); правова держава та забезпечення недоторканності приватної власності); верховенство права (дотримання принципу верховенства права при реалізації державної політики); захищення прав суб'єктів права власності; нетерпимість до корупційних явищ (запобігання та протидія будь-яким проявам корупції); економічні свободи (підприємці як основа економіки); чесна та вільна конкуренція, забезпечення рівного доступу для бізнесу; розвиток інновацій, підприємництва, талантів; створення механізму без бар'єрного руху капіталу в межах території України та ринку ЄС; забезпечення інституційної спроможності («держава, що має можливість забезпечити розвиток»); суб'єктність, прагматичність у визначенні напрямів економічного розвитку; інтегральний економічний підхід, спроможність ефективного поєднання інституційних та ліберальних підходів; забезпечення національної безпеки шляхом партнерства та інвестицій (*Желобицький & Лагутін, 2021*).

Таким чином, зазначені цінності та орієнтири економічної політики відповідають ціннісним пріоритетам ЄС та є основою для гармонізації державного регулювання внутрішнього ринку України та ЄС.

Водночас у Національній економічній стратегії зроблено висновок про

те, що показники важливості життя в демократичній Україні є порівняно високими, однак меншими за європейські. Так, в Україні показники вагомості демократії на 14% менші порівняно з Німеччиною, на 10% менші порівняно з Польщею, практично однакові із показниками в Румунії. Важливо, що порівняно з 2011 р. в Україні підвищився показник оцінок демократичності держави – за шкалою 10 балів 29,2% опитаних дали 7 та вище балів, тоді як у 2011 р. таких було 21,9%. Тому в Стратегії за напрямом «Культурно-ціннісна трансформація України» визначено наступну візію: Україна – країна з відповідальними громадянами, які орієнтовані на всебічний розвиток, країна творців та винахідників, сприятливе середовище для збереження та розвитку культурних особистостей із власними цінностями. Стратегічними цілями культурно-ціннісної трансформації визначено створення умов для встановлення в Україні об'єднуючої культурної парадигми, поширення та захист загальноновизнаних людських цінностей.

Для гармонізації системи державного регулювання внутрішнього ринку України та ЄС важливо сприяти таким ціннісним змінам:

- 1) забезпечити дотримання прав і свобод усіх громадян;
- 2) забезпечити економічні свободи громадян;
- 3) створити передумови для зміцнення патріотичних цінностей, довіри до органів державної влади та політичних інститутів шляхом посилення державної спроможності.

Сьогодні в Україні ціннісні пріоритети характеризуються низкою таких особливостей.

1. Упровадження конкурентоспроможних умов ведення бізнесу з початку євроінтеграції, утвердження основоположних економічних цінностей ведення господарської діяльності та еволюція інститутів з метою реалізації формальних європейських стандартів та норм функціонування економіки. При цьому дослідження економічних цінностей в Україні вказують на переважання в українському соціумі цінностей виживання та традиційних цінностей (таких, як робота, сім'я, друзі, відсутність участі в політичному житті країни тощо). Для України характерна наявність значної невизначеності українського соціуму щодо економічних цінностей, відхід від зрівняльного підходу формування розміру оплати праці, високий рівень патерналістських установок. Відповідно, економічні цінності потребують трансформації, адже вони є важливими для забезпечення розвитку внутрішнього ринку України та ЄС.

2. Серед сприятливих факторів ціннісної трансформації як передумови гармонізації системи державного регулювання внутрішнього ринку України та ЄС слід назвати високий рівень важливості для громадян України свободи, справедливості, безпеки, гідності та відповідальності. Також для громадян України характерна світоглядна готовність до демократизації та євроінтеграції, що в майбутньому сприятиме економічному зростанню.

3. Суперечливість економічних цінностей: громадяни України переважно не мають чіткої позиції щодо рівності доходів, приватної та державної власності, відповідальності уряду, ставлення до конкуренції, наполегливої праці та соціального капіталу, нагромадження багатства. Суперечливою є позиція опитуваних щодо одночасного позитивного сприйняття конкуренції та значної підтримки державної власності, що можна пояснити як освітньо-кваліфікаційним рівнем, так і віковою структурою опитуваних. Відповідно, лише певна частка підтримує існування конкурентного середовища, приватної власності, власну відповідальність за особисту діяльність, що позначається на економічній поведінці. Також результати підтверджують високий рівень патерналістських установок: опитувані тією чи іншою мірою розділяють точку зору, що держава повинна нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені.

4. Важливість для українського соціуму демократичних цінностей (перерозподіл податків, вільні вибори політичних лідерів, надання державної допомоги безробітним, захист прав громадян, рівність прав жінок та чоловіків). Демократичну політичну систему в Україні дедалі більше сприймають як ефективну систему управління країною.

Для визначення сучасного стану гармонізації системи державного регулювання внутрішнього ринку України та ЄС у контексті ціннісних пріоритетів як основи гармонізації, варто проаналізувати поняття «державного регулювання». В сучасній науковій літературі у більшості випадків поняття «державне регулювання» розглядається як його різноманітні форми та методи. Так, усі визначення сутності державного регулювання можна згрупувати за такими ознаками.

1. Державне регулювання представляється як комплекс основних форм та методів впливу державних організацій та установ на певні процеси чи об'єкти, на розвиток суспільного способу виробництва (зокрема, продуктивних сил, організаційно-економічних, техніко-економічних, соціально-економічних відносин) з метою забезпечення його стабільності та пристосування до мінливих умов.

2. Державне регулювання визначають також як економічну діяльність органів державної влади щодо створення правових, економічних і соціальних передумов, потрібних для функціонування економічного механізму відповідно до цілей та пріоритетів економічної політики держави для реалізації національних інтересів.

3. Державне регулювання розглядають як систему заходів, які спрямовані на скерування суб'єктів економічної діяльності за напрямками, необхідними для реалізації визначених органами державної влади цілей (Адамовська, 2017).

Таким чином, у контексті дослідження ціннісних пріоритетів державне регулювання внутрішнього ринку доцільно визначити як:

– комплекс методів, інструментів впливу державних інституцій на розвиток сфери економічних відносин, побудованих на загальноєвропейських ціннісних пріоритетах;

– економічна діяльність держави щодо трансформації ціннісних пріоритетів з метою формування та розвитку сфери економічних відносин, побудованих на основі вільного ринку, демократії, лібералізації та економічних свобод;

– система заходів, спрямованих на формування загальноєвропейських цінностей у сфері економічних відносин як основи економічної діяльності суб'єктів господарювання.

На схемі 1 показано основні напрями державного регулювання внутрішнього ринку України та ЄС для формування вільного руху товарів, громадян, послуг та капіталів.

Формування внутрішнього ринку вільного руху товарів включає гармонізацію законодавства та заходи щодо зняття технічних бар'єрів у торгівлі, вирішення митних питань. Формування внутрішнього ринку вільного руху громадян включає гармонізацію законодавства щодо забезпечення правових свобод, безпеки та прав людини за ключовими напрямками: міграція, притулок, управління кордонами, права людини та власне рух громадян. Формування внутрішнього ринку капіталів передбачає гармонізацію законодавства та заходи у фінансовому секторі за такими напрямками: запобігання відмиванню грошей, розвиток ринку цінних паперів, ринку страхування, розвиток інститутів спільного інвестування в цінні папери, банківської сфери, гармонізація за напрямом «гроші та платежі», впровадження механізмів розвитку ринкової інфраструктури для забезпечення вільного руху капіталу.

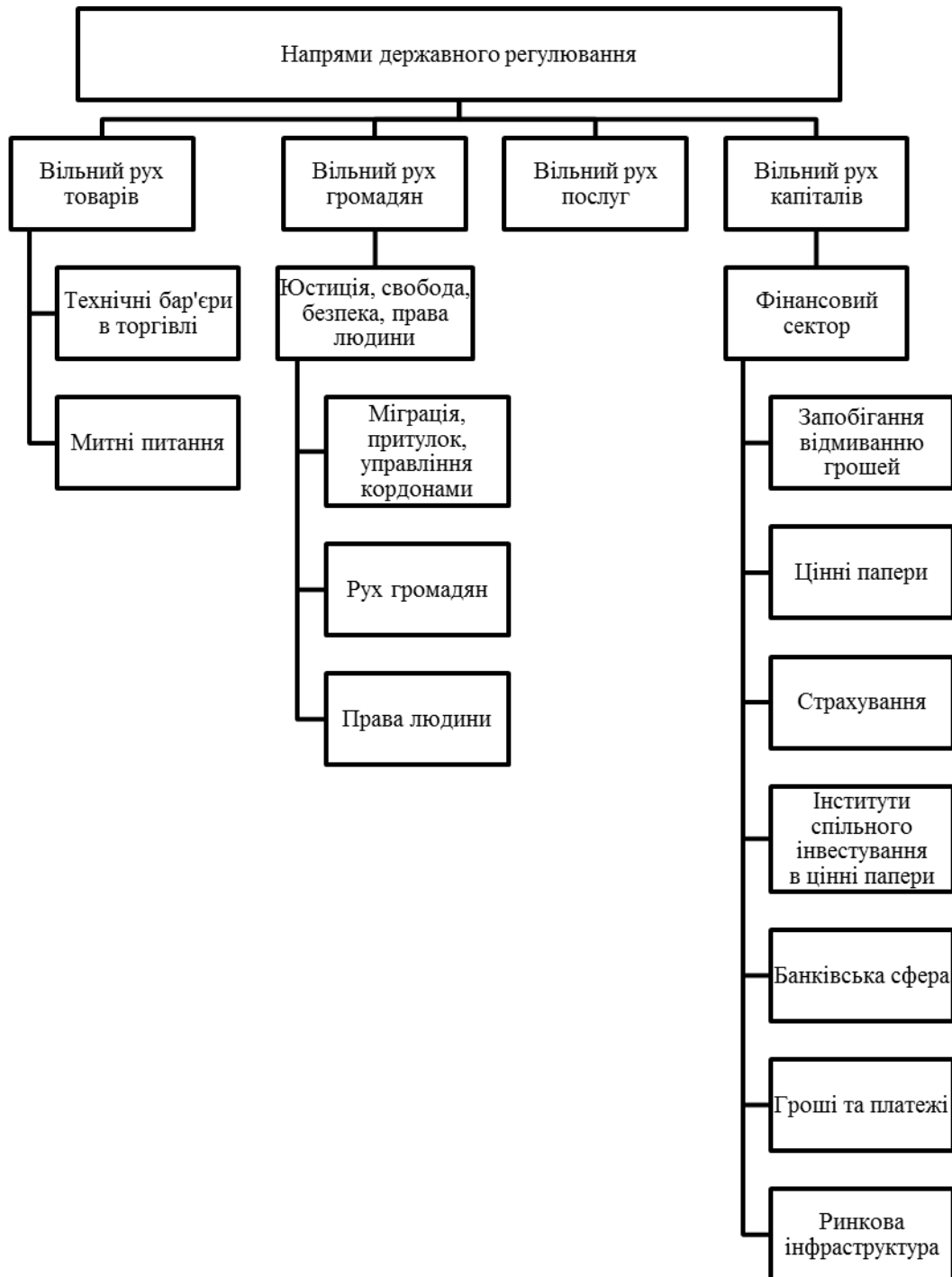

Схема 1. Внутрішній ринок України та ЄС: напрями державного регулювання для формування вільного руху товарів, громадян, послуг та капіталів

Джерело: розроблено автором на основі онлайн-системи моніторингу Плану заходів виконання Угоди про асоціацію з ЄС «Пульс Угоди» (2019).

У 2014 р. в Україні для формування спільного ринку руху громадян сформовано національний план заходів для другої фази Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України. У 2015 р. було проведено ряд

законодавчих змін для сприяння вільного руху громадян за напрямом «міграція, притулок, управління кордонами» (наприклад, схвалено нову стратегію міграційної політики). За напрямком «права людини» було сформовано національну стратегію у сфері прав людини та розроблено механізм її реалізації, ратифіковано Конвенцію МОП про основні цілі та норми соціальної політики, законодавчо закріплено принципи та визначено механізми забезпечення прав та інтересів трудових мігрантів і членів їхніх сімей, законодавчо закріплено принцип недискримінації стосовно легально працевлаштованих працівників-іноземців. У 2016 р. за напрямом «права людини» укладено Меморандум про співпрацю між Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та представниками громадянського суспільства щодо моніторингу реалізації Національної стратегії у сфері прав людини до 2020 року; здійснено заходи щодо захисту прав національних меншин у рамках виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України. У 2017 р. удосконалено державну політику щодо захисту прав та задоволення інтересів внутрішньо переміщених осіб (ВПО), гармонізація реєстраційних процедур для внутрішньо переміщених осіб, скасування судового збору, пов'язаного з порядком визнання судом факту народження або смерті на тимчасово окупованих територіях, забезпечення реалізації комплексу заходів з адаптації учасників антитерористичної операції до цивільного життя. У 2018 р. удосконалено механізми та процедури розслідування та притягнення до відповідальності за порушення прав людини, зокрема ті, що пов'язані з домашнім, сексуальним насильством, «декомунізаційне» законодавство приведено у відповідність з рекомендаціями Венеціанської комісії, здійснено проміжну оцінку стану виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 р.

Для забезпечення вільного руху товарів між Україною та ЄС та формування внутрішнього ринку за напрямом «технічні бар'єри у торгівлі» було здійснено ряд таких законодавчих змін.

1. У 2016 р. забезпечено співробітництво з питань обміну інформацією у сфері технічного регулювання, приведено у відповідність з нормами ЄС системи органів державного ринкового нагляду (визначення органів ринкового нагляду та сфер їх відповідальності); системи акредитації; системи оцінки відповідності та загальної структури (системи) маркетингу продукції, законодавчо закріплено правила загальної безпеки продукції відповідно до норм ЄС, встановлено відповідальність за дефектну продукцію, приведено у відповідність з

нормами ЄС метрологічну систему України, системи стандартизації, мінімізовано вимоги щодо маркування чи етикетування тощо.

2. У 2017 р. вдосконалювалася система державного ринкового нагляду і контролю нехарчової продукції для досягнення повної відповідності нормам ЄС; системи оцінки якості та безпеки у різних сферах виробництва приведено у відповідність з нормами ЄС, було законодавчо закріплено правила внутрішніх перевезень небезпечних вантажів.

3. У 2018 р. приведено у відповідність з нормами ЄС вимоги до медичних виробів, до неавтоматичних зважувальних приладів, до шумового випромінювання у навколишнє природне середовище, до обладнання, що працює під тиском, до обладнання та захисних систем, призначених для використання у потенційно вибухонебезпечному середовищі, до канатних установ для перевезення людей, до вибухових матеріалів цивільного призначення.

4. У 2019 р. приведено у відповідність з нормами ЄС вимоги до радіо- і телекомунікаційного термінального обладнання та відбулося взаємне визнання його відповідності.

5. У 2020 р. Україна набула повного членства в Міжнародній організації законодавчої метрології (OIML) та підписано Метричну конвенцію для участі в повному обсязі в Угоді про взаємне визнання національних еталонів і сертифікатів калібрування й вимірювання, що видаються національними метрологічними інститутами (CIPM MRA), в європейських комітетах зі стандартизації CEN та CENELEC, а також в Європейському інституті телекомунікаційних стандартів ETSI; прийнято європейські стандарти (EN) як національні стандарти із одночасним скасуванням конфліктних національних стандартів. У 2020 р. також відбулося взаємне визнання в усіх сферах акредитації між Національним агентством з акредитації України та Європейською кооперацією з акредитації (EA), а також Міжнародною асоціацією з акредитації лабораторій (ILAC) та Міжнародним форумом з акредитації (IAF).

Особливої уваги заслуговує гармонізація системи державного регулювання у напрямі створення конкурентного середовища як засобу ефективного функціонування внутрішнього ринку між Україною та ЄС для реалізації спільних економічних цілей. Відтак, для вдосконалення конкуренції внутрішнього ринку в межах розвитку підприємництва у 2015–2020 рр. в Україні затверджено роз'яснення щодо принципів та методики визначення штрафних санкцій, які накладаються за порушення законодавства про конкуренцію, та розроблення механізму їх імплементації; впроваджено механізм судового перегляду санкцій чи

зобов'язань, накладених Антимонопольним комітетом; затверджено роз'яснення щодо принципів та правил, які застосовуються під час оцінки горизонтального злиття; запроваджено механізм обов'язкового оприлюднення рішень Антимонопольного комітету; підвищено порогові фінансові показники для випадків, у яких необхідне отримання дозволу на концентрацію суб'єктів господарювання; визначено механізм обчислення показників учасників концентрації; приведено у відповідність із законодавством ЄС механізми контролю над вертикально узгодженими діями щодо постачання та використання товарів, а також правила та механізми контролю над узгодженими діями щодо трансферу технологій.

Сутнісне наповнення парадигми цінностей повоєнного відновлення вимагає безумовного дотримання курсу на розбудову державних, інституційних та соціальних утворень після війни, орієнтації на стрімку відбудову зруйнованих інфраструктурних об'єктів, відновлення або заміну втрачених ресурсів. Її реалізація неможлива без інтеграції внутрішнього ринку України та ЄС, а також без ефективного, злагодженого та взаємодоповнюючого регулювання цих ринків. Гармонізація внутрішніх ринків України та ЄС у повоєнний час має здійснюватися на основі беззастережного дотримання цінностей гуманізму, соціальної справедливості, рівноправ'я та демократії. Саме такий варіант співпраці дозволить забезпечити високий темп повоєнного розвитку нашої держави та швидко відновитись після втрат, спричинених війною. Висвітлені раніше напрями державного регулювання внутрішніх ринків (вільний рух товарів, вільне переміщення громадян, циркуляція послуг, рух капіталу) фактично виступають пріоритетними орієнтирами тих сфер, що вимагають особливої уваги та всебічної оптимізації після закінчення війни.

Належна організація взаємодії у сфері державного регулювання внутрішніх ринків України та ЄС за висвітленими напрямками допоможе відновити те, що було втрачено та зруйновано внаслідок війни. Зокрема, досить швидко та ефективно може бути забезпечена стабільність та передбачуваність ринку, що виступає важливою умовою розвитку малого та середнього бізнесу, зростання торгівлі, надання фінансової та технічної підтримки для відновлення інфраструктури та реалізації численних соціальних програм. Ключовими напрямками такої гармонізації та інтеграції є зближення ринкових стандартів та державних актів, спільне забезпечення захисту прав інтелектуальної власності, регулювання технічних стандартів та оцінки якості товарів, спрощення митних процедур та забезпечення вільної циркуляції незаборонених товарів. Тому гармонізація державного регулювання внутрішнього ринку України та ЄС,

побудована шляхом впровадження цінностей демократії, прав людини, екологічної та соціальної відповідальності, зможе забезпечити сталий розвиток нашої економіки у повоєнний час.

Висновки. Ефективність та швидкість повоєнної відбудови України, враховуючи європейські устремління її громадян та остаточно обраний вектор розвитку, безпосередньо залежить від різнорівневої взаємодії та інтеграції з країнами ЄС, розбудови зони вільної торгівлі. Ціннісний вибір українців на користь демократії, свободи, провідної ролі прав людини, соціальної рівності значно полегшує та прискорює інтеграційні процеси з європейськими державами, що, у свою чергу, спонукатиме європейську спільноту надавати дієву підтримку у процесі відбудови нашої країни після війни. На користь такого висновку свідчить наявність численних зв'язків у царині внутрішнього ринку України та ЄС, що інтенсивно налагоджувались протягом останнього часу та були продемонстровані у нашому викладі.

На основі проведеного аналізу загальноєвропейських основоположних цінностей та ціннісних пріоритетів розвитку економіки України визначено, що державне регулювання внутрішнього ринку має спиратися на: 1) комплекс методів, інструментів впливу державних інституцій на розвиток сфери економічних відносин, побудованих на загальноєвропейських ціннісних пріоритетах; 2) економічну діяльність держави щодо трансформації ціннісних пріоритетів з метою формування та розвитку сфери економічних відносин, побудованих на основі вільного ринку, демократії, лібералізації та економічних свобод; 3) систему заходів, спрямованих на формування загальноєвропейських цінностей у сфері економічних відносин як основи економічної діяльності суб'єктів господарювання.

На основі теоретичного визначення державного регулювання внутрішнього ринку та з урахуванням основних ціннісних пріоритетів визначено напрями державного регулювання для формування вільного руху таких ресурсів: 1) товарів: технічні бар'єри у торгівлі та митні питання; 2) громадян: міграція, притулок, управління кордонами, рух громадян, права людини; 3) капіталу: запобігання відмиванню грошей, цінні папери, страхування, інститути спільного інвестування в цінні папери, банківська сфера, гроші та платежі, ринкова інфраструктура. В межах визначених напрямів проведено аналіз основних результатів гармонізації системи державного регулювання внутрішнього ринку України та ЄС. Узгодження та налагодження численних зв'язків європейської та української систем державного регулювання внутрішнього ринку, що відбувається станом на сьогодні, виступає важливою умовою ефективного повоєнного відновлення

України, що цілком уможливить не тільки досягнення довоєнного рівня її розвитку, а й значне його випередження, що у сукупності надає привід для обережного оптимізму та впевненість у необхідності подальших інтеграційних процесів.

Список джерел

Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C. & Kizilova, K. (2022). *World Values Survey: All Rounds*. JD Systems Institute & WWSA Secretariat. <https://doi.org/10.14281/18241.17>

Адамовська, В. С. (2017). Механізм державного регулювання економіки та вибір напряму економічної політики в сучасних умовах господарювання. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, (4). <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1063>

Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства) № 994_017 (2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text

Желобицький, Я. (2022). Трансформація ціннісних пріоритетів України в сучасних євроінтеграційних умовах. *Економіка та суспільство*, (46). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-53>

Желобицький, Я. К., Лагутін, В. Д. (2021). Стан ціннісних пріоритетів в економіці України. *Економіка та держава*, (12), 112–116. <https://doi.org/10.32702/2306-6806.2021.12.112>

Магас, Н. В. (2015). Теоретичні аспекти механізму регулювання внутрішнього ринку України. *Глобальні та національні проблеми економіки*, (7), 169–172.

Постанова КМУ «Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року №179» (2021). <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>

Пульс Угоди: онлайн-система моніторингу реалізації Плану заходів виконання Угоди про асоціацію з ЄС (2019). <https://pulse.kmu.gov.ua/ua/streams/human-rights-justice-and-anticorruption>

Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони № 984_011 (2015). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

Даниїла Олійник

Даниїл Ніжний

ПОВОЄННЕ ЕКОНОМІЧНЕ ВІДНОВЛЕННЯ ПРИРОДНИХ АКТИВІВ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Формування стратегії сталого економічного розвитку відбувається під впливом сучасних світових тенденцій, зокрема, не тільки гострої політико-економічної та цивілізаційної кризи, а й кризи енергетичної – як результату міжпаливної конкуренції. Від результату протиборства цих тенденцій частково залежить функціональне економічне та політичне

майбутнє України та її територіальних громад. І якщо в процесі глобалізації спостерігалось зменшення рівня суверенітету держави та зростання ролі транснаціональних корпорацій, то на початку XXI ст. відбувається підвищення суб'єктності територіальних громад, які консолідуються як мережеве громадянське суспільство в рамках європейського інноваційного партнерства «розумних» міст та «розумних» спільнот (SC&C).

Задекларована в Україні реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади на засадах децентралізації спрямована на створення сучасної системи місцевого самоврядування на основі інноваційного розвитку та європейських цінностей. Інновації формують ринки, трансформують економіку, стимулюють поступові зміни в наданні державних послуг і є незамінними для досягнення загальних цілей подвійного переходу до «зелених» і цифрових технологій (*Eur-lex, 2022*). Нова хвиля інноваційних рішень, задекларована в новій європейській програмі інновацій, що ґрунтуються на сучасній науці, технологіях та інженерії, впроваджується в Україні на регіональному та територіальному рівнях, поєднуючи досягнення у фізичній, біологічній та цифровій сферах і формуючи потенціал для трансформаційних рішень в умовах глобальних викликів (*Eur-lex, 2022*). Застосування технологічних інновацій і здатність громад здійснювати заходи з їх упровадження для повоєнної відбудови та забезпечення стійкості регіональної цифрової економіки сприяє усуненню інноваційного розриву між регіонами та територіальними громадами, що посилює внутрішню згуртованість і забезпечує більші економічні та соціальні переваги.

Основною метою реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, що розпочалася у 2014 р., є створення умов для формування ефективної та відповідальної місцевої влади, здатної забезпечити комфортне та безпечне середовище для проживання людей по всій території України, і створення базового суб'єкта місцевого самоврядування – спроможної територіальної громади (*Розпорядження Кабінету Міністрів України, 2014*). Така мета реформи зумовлює її складність та масштабність і вимагає формування стратегічного порядку денного розвитку країни та проведення секторальної децентралізації, що, з одного боку, є складовою галузевих реформ, а з іншого – невід'ємною складовою реформи територіальної організації влади. Тому пріоритети повинні визначатися із огляду на завдань створення умов для стабільності та незворотності реформування територіальних громад при належному плануванні інституціонального

інвестування довгострокових енергетичних, комунальних, соціальних, транспортних, логістичних проєктів та депресивних територій і зміцнення міжсекторальної та міжтериторіальної інтеграції.

Особливо загострилося питання для регіонів і територіальних громад, які, швидше за все, у найближчий час залишаться за межами технологічних інновацій та автоматизації процесів. Тому вкрай важливим є процес оцінки відповідності (*self-screening*) українського законодавчого та регуляторного поля європейським нормам і стандартам в рамках підготовки вступу України до ЄС та інтеграції територіальних громад у задекларований світовою спільнотою екосистемний розвиток у тих галузях, де існує потенціал для створення нових ринків, як-от: «розумні» міста, «електронне здоров'я», «інтелектуальний» транспорт, освіта на основі ефективного використання природних ресурсів та розгортання мережевої інфраструктури.

Останні події в умовах повномасштабної війни Росії проти України вимагають невідкладних заходів щодо зменшення стратегічної залежності від ключових технологій і критично важливої сировини з орієнтацією територіальних громад на більш циркулярну, цифровізовану та ресурсоефективну економіку. Територіальним громадам необхідно вже зараз формувати плани та нарощувати нові можливості для підвищення стійкості ланцюга постачання, розвитку нових можливостей торгівлі та співпраці, враховуючи, що інновації дедалі більше набувають міжнародного характеру. Крім того, нова глобальна європейська стратегія зв'язку (*Global Gateway*) з розвитку розумних, чистих і безпечних зв'язків у цифровому, енергетичному та транспортному секторах спрямована на зміцнення систем охорони здоров'я, освіти та досліджень і поглиблення міжнародного партнерства, диверсифікації торговельних відносин і використання відкритості та привабливості єдиного спільного цифрового ринку (*European Commission, 2023*). Особливо важливу роль у зміцненні регіональних інноваційних екосистем відіграють стратегії «розумної спеціалізації» для стимулювання та підтримки економічного зростання, у тому числі в технологічних сферах промислової модернізації (*S3P-Industrial Modernisation*), які є ключовими інструментами для подвійного зеленого та цифрового переходу (наприклад, інноваційне виробництво, економіка замкнутого циклу, інновації у сфері послуг тощо)⁹. Ці сфери можуть включати високоефективне виробництво, ключові базові

⁹ Стратегія «розумної спеціалізації» є основною методологією зміцнення регіональних інноваційних екосистем відповідно до встановленої концепції та відповідних правових положень щодо підтримки політики згуртованості.

технології, цифрову трансформацію/індустрію 4.0 та сучасні матеріали, а також концепції інноваційних послуг для космічної передачі даних тощо.

Пріоритети, визначені в рамках інтелектуальної спеціалізації в Україні, демонструють високий, але поки що значною мірою не використаний потенціал у зеленій та цифровій трансформації для міжрегіонального співробітництва. Існуючі в Україні регіональні відмінності щодо впровадження інновацій залишаються істотними, і цей міжрегіональний інноваційний розрив зростає. Розповсюдження інновацій і використання проривних технологій, у тому числі через міжрегіональні зв'язки, залишаються неоптимальними, і тут також не використано потенціал регіональних інноваційних екосистем, які суттєво впливають на формування ланцюгів створення вартості, особливо в менш розвинених регіонах. Існуючий розрив у продуктивності інновацій віддзеркалений спадом економічного зростання, зв'язку та доходів, разом із зростанням нерівності послаблює ефективність інноваційної екосистеми України загалом і перешкоджає згуртованості територіальних громад.

Еволюція ринків та надзвичайні технологічні й ресурсні зміни, які відбулися в їх межах, вимагають прийняття рішень від органів місцевого самоврядування щодо гарантування безпеки з урахуванням цифрової трансформації економіки та унікальних регіональних особливостей. У контексті формування нової світової архітектурної моделі цифрової економіки мережева інфраструктура SC&C виступає фундаментом життєдіяльності, що здатна протистояти глобальним соціальним, екологічним та технологічним викликам, а доступ до електроенергії стає визначальною умовою інвестиційного розвитку регіонів і громад на основі принципово нових сутностей, нових ідей: роботи з великими даними, технологіями розподіленого реєстру (блокчейн), віртуальної та доповненої реальності, штучного інтелекту, квантових технологій, пірингових платіжних систем (bitcoin) та однойменних електронних грошей тощо.

У цифровій сфері одним із прикладів є задекларована пан'європейська платформа загального призначення, що прокладає регіональному розвитку державних послуг шлях до більш динамічної еволюції спільних правил і Європейської інфраструктури блокчейн-сервісів (*EBSI*), яка фінансується програмою *Digital Europe* (*European Commission, 2021*). Нещодавня оцінка європейської рамкової сумісності виявила, що встановлення структурованої співпраці навколо сумісності цифрових послуг може мати суттєвий вплив на інновації в транспортному та

енергетичному секторах регіонального розвитку економіки (*Interoperable Europe Act, 2022*).

Саме тому технологічний прогрес, цифровізація активів, еволюція паливного балансу є тими аспектами, що суттєво впливають на переформатування географічної структури ринків територіальних громад. Це вимагає нового рівня кооперації всіх спільнот – учасників ринку, нової моделі фінансування, в основі якої лежить цифрова інфраструктура, що дає змогу трансформувати цю нову економічну сутність.

Геополітична децентралізація має сприяти децентралізованій системі територіальних громад, що ґрунтуватиметься на сучасних високих технологіях, таких як: нанотехнології, біомолекулярна інженерія, нейрон-інженерія, когнітивні технології, квантові трансформації, робототехніка, інформаційні технології тощо. Чинником, який зумовлює потребу нагального підвищення стійкості децентралізованої системи для забезпечення надійності, гнучкості та доступності мережевої інфраструктури SC&C в Україні є руйнування системи та її відновлення під час повномасштабного вторгнення Росії до України. Окрім того, як зазначалося на Всесвітньому конгресі глобального розвитку «Global future 2045», «ще ніколи на порядку денному світової науки та технології не стояли питання такого галактичного масштабу, оскільки майбутні зміни за масштабом дорівнюють зародженню життя на Землі чотири мільярди років тому» (*Куне & Тучина, 2013*).

Власне мережева інфраструктура як соціально-технічна конструкція, що вбудована в інші структури, соціальні механізми та технології, розглядається як співіснування у глобальній спільноті. Засоби, за допомогою яких формувалась існуюча інтегрована інфраструктура територіальних громад, різняться завдяки застосуванню різних технологій, регулюванню та соціальним домовленостям. Соціальна політика у цьому випадку слугує переорієнтації громадських мереж на місцеві потреби. Зосередження на місцевості диктує, що кожна публічна мережа розвивається з урахуванням потреб та інтересів, а також ієрархії цінностей, що притаманні кожній територіальній громаді, а міжгалузеві зв'язки розглядаються як платформа для універсального дизайну та залучення громад до управління інтелектуальними мережами. Громада спроможна найкраще забезпечити зв'язок усіх секторів та налагодити міжгалузеві зв'язки для досягнення ефективної взаємодії.

В Україні з 2016 р. запроваджено механізм співробітництва територіальних громад, який створює додаткові можливості для комплексного розвитку територій на основі розгортання цифрової мережевої інфра-

структури в інтересах розвитку спроможних територіальних громад. Водночас відсутність власного бачення розбудови мережевої інфраструктури SC&C на основі моделі цифрової економіки формує в Україні ризики для подальшої успішної реалізації реформи децентралізації.

Одною з важливих ознак такої бізнес-моделі цифрової мережевої системи є розширення участі споживачів SC&C в організації роботи дерегульованого ринку електроенергії та забезпечення показників надійності, якості, доступності та втрат¹⁰. Оцифрування та швидкий розвиток інтернет-розрахунків надають можливості промисловості, підприємствам, домашнім господарствам створювати й зберігати електроенергію в SC&C, а також управляти попитом на неї. Найбільш притаманною для опису такої інтелектуальної структури SC&C є модель Інтернету енергії: екосистема виробників та споживачів енергії, які інтегруються в загальну інфраструктуру та обмінюються енергією на основі технології управління попитом (*Demand Response, DR*) на електроенергію¹¹. Інтернет-енергія відкриває можливість будь-якій об'єднаній територіальній громаді брати участь в управлінні мережевими ресурсами глобального масштабу, створювати власні ресурси та долучатися до мегапроектів, таких як Brain Activity Map (США), Human Brain Project (ЄС) (Куєня, 2013).

Першим кроком переходу територіальних громад до нової технологічної парадигми, що представляє організацію енергопостачання в роздрібному секторі як екосистему виробників та кваліфікованих споживачів енергії, є потреба у впровадженні конструктиву для інтеграції в загальну цифрову мережеву інфраструктуру та обміну енергією. Ці процеси проявляються не тільки у виникненні корпоративних систем користування мережевою інфраструктурою, а й у широкому застосуванні інноваційних технологій для розвитку «розумних» громад та високотехнологічної мережевої інфраструктури, що дозволить формувати фінансову спроможність SC&C на основі нової технологічної моделі. Особливо гостро ця проблема проглядається в контексті активізації посилення кібератак РФ на сукупність систем, мереж і активів, важливих для забезпечення підтримки безпечної, функціональної інфраструктури територіальних громад. Драматичне підтвердження посилення комплексу

¹⁰ У США – за собівартості на рівні приблизно 75 % від поточного рівня Міжрегіональної розподільчої мережевої компанії.

¹¹ Demand response – добровільне зниження споживачем рівня електроспоживання у відповідь на зміну ціни, що впливає на зниження потреби в додаткових регульовальних потужностях і сприяє зниженню інвестиційних витрат.

загроз, пов'язаних із використанням енергетики та енергетичної інфраструктури як інструментарію війн нового покоління (Горбулін, 2017), Україна отримала після повномасштабного вторгнення РФ 24.02.2022 р.

Стратегія забезпечення економічної стійкості територіальних громад в Україні потребуватиме переосмислення підходів до реагування на нові кризи майбутнього десятиліття і розбудови нової архітектури системи її забезпечення. Як свідчить досвід розвинених країн, великі та малі міста беруть на себе ініціативу щодо використання місцевих енергетичних ресурсів та створення енергетичної мережевої інфраструктури, що розширюватиме податкову базу, покращуватиме постачання енергії та вирішить потребу в розширенні послуг для населення територіальних громад. Відтак, громадські мікромережі є ключовою рисою нової чистої та ефективної електричної інфраструктури, що починає трансформувати енергетичну мережу в менш централізовану та демократизовану інституцію. Окрім того, територіальні громади потребують перевірених підходів у плануванні енергії та інтегрованих енергетичних систем, які оптимізують ефективність та зменшують витрати для вирішення проблеми адаптації клімату, зменшення викидів парникових газів та інвестування в чисті, більш стійкі енергетичні системи.

В основі переходу на електричну енергію з низьким вмістом вуглецю лежать такі природні ресурси, як кобальт, нікель і літій, що міститься в акумуляторах електромобілів; рідкоземельні елементи, які є критичними для виробництва вітрових турбін; і мідь, необхідна для всіх чистих технологій (наприклад, фотоелектричні системи, біоенергетика, вітрові турбіни чи електромобілі). В Україні – висока концентрація запасів корисних копалин, критичних для зеленого переходу. У 2021 р. Україна входила до топ-10 країн за видобутком титану, залізної руди, каоліну, марганцю, цирконію, графіту. Серед 120 видів корисних копалин, що споживаються у світі, в надрах України виявлено 117, зосереджено поклади 22 з 30 корисних копалин, які входять до переліку критичних для ЄС. Серед них: літій, берилій, рідкоземельні елементи, нікель і кобальт.

Дослідження «сталого світу» (Vision for Sustainable World), проведені Worldwatch Institute щодо зміни клімату, деградації ресурсів, зростання населення та бідності, свідчать, що боротьба за володіння природними ресурсами зумовлює нові суттєві ризики (Brown et al., 2015). За даними Міжнародного енергетичного агентства для досягнення цілей Паризької угоди до 2040 року необхідно збільшити постачання критичних корисних копалин, зокрема рідкоземельних елементів у сім разів, та до 42 разів для літію (World Energy Outlook, 2021). Видобуток та постачання цих корисних

копалин є пріоритетом для всіх територіальних громад в Україні, на території яких ці ресурси зосереджені географічно.

З метою відмови залежності від викопного палива пріоритетними можуть бути проєкти щодо створення доменно-специфічних систем у територіальних громадах на основі стимулювання революційних інновацій у відновлювані джерела водню з низьким вмістом вуглецю. Так, у рамках плану Європейської Комісії REPowerEU розглядається питання стимулювання революційних інновацій у відновлюванні джерела водню, створення водневих центрів, їх об'єднання в інтегровану регіональну екосистему, що охоплюватиме весь ланцюжок створення вартості різних застосувань водню, узгоджених з регіональними вимогами для пришвидшення розгортання водневої економіки в ЄС за рахунок фінансування в рамках Connecting Europe Facility. Цьому сприятиме законодавча база для підвищення конкурентоспроможності та стійкості Європи в напівпровідникових технологіях і додатках, що допоможе підтримати подвійний цифровий і зелений перехід у технологічному лідерстві щодо відкритої стратегічної автономії територіальних громад та створення регіональних центрів високих технологій.

У ключових секторах економіки важливими проєктами спільного європейського інтересу (IPCEI) є промислове розгортання нових технологій акумуляторів та мікроелектроніки, а також водневих технологій. Інструмент відновлення та підвищення стійкості, задекларований в ЄС як механізм створення Фонду відновлення та стійкості, охоплює шість основних напрямів: екологічні зміни; цифрова трансформація; «розумне», стійке та інклюзивне зростання, включаючи економічну згуртованість, робочі місця, продуктивність, конкурентоспроможність, дослідження, розробки та інновації, а також добре функціонуючий внутрішній ринок із ефективними малими та середніми підприємствами; соціальна та територіальна згуртованість; охорона здоров'я; економічна, соціальна та інституційна стійкість і освіта та навички (*European Commission, 2021*). У цьому контексті стійкість розглядається як здатність долати економічні, соціальні та екологічні потрясіння або структурні зміни, що тривають, у справедливий, стійкий та інклюзивний спосіб.

З позицій забезпечення фінансування IPCEI територіальних громад в Україні важливим аспектом є впровадження механізму сек'юритизації природних активів. У розвинених країнах під сек'юритизацією розуміється інноваційний механізм, який передбачає трансформацію нефінансових активів у ринкові цінні папери з їх наступним продажем інвесторам. Стимулювання залучення інвестицій у довгострокові проєкти з розвитку

транспортної, енергетичної, житлово-комунальної та соціальної інфраструктури може бути реалізоване у вигляді запуску в обіг інфраструктурних облігацій, за якими виконання зобов'язань забезпечується власне активами, що створюються на залучені кошти, а потім генерують плату за користування, абонплату тощо.

В умовах війни та повоєнного відновлення сек'юритизація може принципово поліпшити ліквідність ринку за рахунок прискорення розрахунків, сприяння залученню середньострокових некапітальних інвестицій та зменшення навантаження на державний бюджет України. Механізм сек'юритизації є потенційно привабливим для фінансування інфраструктурних проєктів, у тому числі енергетичних, видобутку корисних копалин, експортно-імпортних відносин тощо. З позицій публічного управління природними ресурсами як загальнонародною власністю, застосування подібних фінансових механізмів є особливо важливим для збільшення віддачі від державних коштів за рахунок рефінансування проєктів на фондовому ринку, а також вивільнення попередньо інвестованих у проєкти фінансових ресурсів за рахунок угод сек'юритизації для наступного реінвестування.

Важливим з позицій конституційного права є відродження ринку сек'юритизації для розширення інвестиційних можливостей і збільшення можливостей кредитування домогосподарств і підприємств за рахунок доходів від експлуатації природних ресурсів (*European Central Bank, 2017*). Тобто за природними ресурсами, як і раніше, зберігатиметься статус власності, а на фондовому ринку реалізовуватимуться лише права на отримання доходів від їх залучення до господарського обігу у конкретному проєкті природокористування. Цифрова трансформація стимулює інновації за рахунок активної цифровізації платіжних операцій, упровадження дистанційного обслуговування, розвитку ринку платіжних карток, поширення платіжних терміналів тощо. Суспільство стає свідком впровадження цифрових валют, штучного інтелекту та технології blockchain (Dapps) у всьому світі. З'являються електронні гроші, які регіонально об'єднані (біткоїн, енерджікоїн, класичний ефір та ін.). Якщо подивитися, наприклад, на історію зміни програмного коду мережі – хард-форк (Hard fork) для платформи Ethereum, що слугує для створення практично будь-яких децентралізованих онлайн-сервісів на базі технології блокчейну, то Ethereum Classic виступає електронною одиницею, яку нині активно впроваджують і за допомогою якої здійснюють торгові операції такі компанії, як Microsoft, IBM, Acronis, банківський консорціум R3, нові стартапи для оплати розрахунків, вироблених публічними вузлами мережі,

а також надання можливості створювати власні цифрові активи (токени) для забезпечення раціонального розподілу оплати ресурсномістких обчислень із необмеженою емісією.

В Україні на початку 2023 р. стартувала програма «Акселератор цифрової стійкості «Громада 4.0», розроблена міжнародною організацією Social Boost для створення та імплементації цифрових проєктів, яка спрямована на впровадження інноваційних інструментів для забезпечення стійкості електронної системи управління відбудови економіки територіальних громад та формування геоінформаційної системи регіонального розвитку (Міністерство цифрової трансформації України, 2023а). Програма підтримує впровадження індикаторів стійкої мобільності територіальних громад та розробляє інструменти порівняльного аналізу, щоб покращити здатність SC&C вимірювати вплив їх нової політики та практики мобільності. Завдяки програмі громади матимуть можливість збирати та аналізувати дані, формувати базову цифрову інфраструктуру, впроваджувати інклюзивні послуги, розширювати зв'язки з міністерствами, громадськими організаціями та міжнародними партнерами для відновлення та повоєнної відбудови.

Упровадження Індексу цифрової трансформації регіонів України (ІЦТР) для вимірювання процесів інформатизації та цифровізації у 24 регіонах країни допомагає визначити ефективність органів місцевого самоврядування у напрямі цифровізації, а також створити базу даних для дослідження рівня цифрової трансформації в обласних державних адміністраціях. Важливими показниками ІЦТР визначено такі онлайн-показники, як: інституційна спроможність територіальних громад, розвиток Інтернету і ЦНАП, режим «без паперів», цифрова освіта, візитівка області, проникнення базових електронних послуг та галузева цифрова трансформація. Результати проведеного дослідження за 2022 р. демонструють, що ІЦТР у межах України становить 0,650 бала з 1 можливого. Найвищі показники у Дніпропетровській (0,916), Тернопільській (0,910) та Одеській (0,836) областях. Серед основних субіндексів найвищі значення спостерігаються щодо розвитку ЦНАП (0,771), режиму «без паперів» (0,691) та розвитку Інтернету (0,683) (Міністерство цифрової трансформації України, 2023b).

В європейській практиці впроваджено аналогічний проєкт для вимірювання Індикаторів стійкої міської мобільності (Sustainable Urban Mobility Indicators, SUMI), який уможливорює здійснення аналізу в середземноморському регіоні, що допомагає місцевим органам влади, які стикаються з подібними викликами чи загрозами, визначити сильні та

слабкі сторони своїх систем, обмінюватися рішеннями незалежно від свріх національних кордонів та зосередитися на сферах, які потрібно покращити (*EI-SCC Eurocities, 2020*). Інформаційна система «Розумні міста та спільноти» (SCIS), що охоплює систему для збирання, підключення та розповсюдження проєктів SC&C із використанням мультиплікаційних ефектів, дає зацікавленим сторонам змогу обмінюватися даними, досвідом і ноу-хау, а також співпрацювати у створенні «розумних» міст та енерго-ефективного міського середовища (*Smart Cities Marketplace, 2023*).

Висновки. Реформи регіонального розвитку та децентралізації в Україні спрямовані на сприяння стійкості органів місцевого самоврядування. Проте між органами місцевого самоврядування ще існують значні відмінності стосовно цифрової, фінансової, адміністративної та кадрової спроможності, що вимагає індивідуального підходу до відновлення економічного розвитку територіальних громад з урахуванням місцевих потреб та можливостей. У зв'язку з цим першочергово виникає необхідність у заходах за такими напрямками:

- відбудова зруйнованої громадської інфраструктури окремих територіальних громад та консолідація зусиль для побудови мережевої інфраструктури суспільства в рамках європейського інноваційного партнерства «розумних» міст та «розумних» спільнот (SC&C);

- формування нової архітектурної моделі цифрової економіки та створення цифрової мережевої інфраструктури (енергетичної, комунальної, соціальної, транспортної, логістичної тощо) SC&C і зміцнення міжсекторальної та міжтериторіальної інтеграції та взаємодії;

- інтеграція та зміцнення спроможності територіальних громад шляхом впровадження інноваційних проєктів повоєнного відновлення у задекларований світовою спільнотою екосистемний простір у таких сферах, як: «розумні» міста, «електронне здоров'я», «інтелектуальний» транспорт, цифрові навички та освіта;

- взаємодія з Європейським інноваційним партнерством у сфері інтелектуальних міст та громад (EIP-SCC), що об'єднує міста, промисловість та громадян для реалізації стратегічних пріоритетів стосовно інтегрованої інфраструктури міст, сталої мобільності, автоматизації будівель і розвитку районів на основі стандартів, норм та правил;

- формування стійкості територіальної енергетичної системи на основі збалансованості енергетичних ресурсів, які включають як традиційні, так і поновлювальні джерела енергії;

- підключення SC&C до порталу «Дія. Цифрова Громада» для впровадження дорожніх карт, рекомендацій, нормативних документів щодо цифрової трансформації економіки SC&C;
- упровадження інструментів та технологій для цифрової трансформації економіки територіальних громад щодо управління транспортом, безпекою, довкіллям, житлово-комунальним господарством тощо;
- залучення коштів для фінансування проєктів стійкого розвитку з використанням механізмів сек'юритизації, що вимагає визначення оптимальної схеми фінансування проєктів із позицій структури та строку обігу капіталу;
- стимулювання інституційних/приватних інвесторів для підтримки впровадження інновацій та залучення активів територіальних громад в управління пенсійних фондів, страхових компаній та фондів венчурного капіталу.

Список джерел

- Brown, L., Larsen, J., Roney, M., & Adams, E. (2015). *The Great Transition: Shifting from Fossil Fuels to Solar and Wind Energy*. Earth Policy Institute. Rutgers University. <http://www.earth-policy.org/books/tgt>
- EIP-SCC Eurocities (2020). *The Marketplace of the European Innovation Partnership on Smart Cities and Communities (EIP-SCC)*. <https://eurocities.eu/projects/eip-scc/>
- Eur-lex (2021). *Regulation of the european parliament and of the council laying down harmonised rules on artificial intelligence (artificial intelligence act) and amending certain union legislative acts*. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:e0649735-a372-11eb-9585-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF/
- Eur-lex (2022). *Communication from the commission to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions. A New European Innovation Agenda*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0332/>
- European Central Bank (2017). *Working Paper Series. Securitization and credit quality*.
- European Commission (2021). *Regulation (EU) 2021/241 of the European Parliament and of the Council of 12 February 2021 establishing the Recovery and Resilience Facility*.
- European Commission (2023). *Global Gateway*. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/global-gateway_en
- Interoperable Europe Act (2022). *ISA² – Interoperability solutions for public administrations, businesses and citizens*. https://ec.europa.eu/isa2/eif_en/
- Smart Cities Marketplace (2023). *Towards a just and clean urban transition*. <https://smart-cities-marketplace.ec.europa.eu/>
- World Energy Outlook (2021). *Finland 2023: Energy Policy Review*. <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2021>
- Горбулін, В. П. (Ред.) (2017). *Світова гібридна війна: український фронт*. НІСД.

Міністерство цифрової трансформації України (2023a). *Громада 4.0: лідери цифрової трансформації обговорювали роль діджиталізації у відбудові та відновленні громад.* <https://thedigital.gov.ua/news/gromada-40-lideri-tsifrovoi-transformatsii-obgovoryuvali-rol-didzhitalizatsii-u-vidbudovi-ta-vidnovlenni-gromad>

Києня, Н. (2013). Мегапроекти человечества: Human Brain Project и первый шаг к искусственному интеллекту. В *Теории и практике.* https://theoryandpractice.ru/posts/7872-human_brain_project

Куне, Р., Тучина, М. (2013). Обзор. Второй международный конгресс «Глобальное будущее 2045». *Философские науки*, (12), 125–136.

Міністерство цифрової трансформації України (2023b). *Результати цифрової трансформації в регіонах України* <https://thedigital.gov.ua/news/rezultati-tsifrovoi-transformatsii-v-regionakh-ukraini-1>

Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» № 333-р. (2014). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

Данило Череватський

Денис Липницький

ІНВЕСТИЦІЙНА СТРАТЕГІЯ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ: КРИТЕРІЇ ПРІОРИТЕЗАЦІЇ

Відновлення зруйнованого війною потребує великих капіталовкладень. Інвестицій, як правило, бракує і це обумовлює завдання оптимального розподілу обмежених фінансових ресурсів між різними проектами.

Парадокс капіталовкладень (коштів бракує, незалежно від того, скільки їх виділено) є загальним для країн і видів діяльності, у чому можна переконатися з численних наукових праць. Так, у роботі (Stein, 1997) розглядається роль штаб-квартири корпорації у розподілі обмежених ресурсів між конкуруючими проектами, здійсненні «виборів переможців» та активного переміщення коштів з одного проекту в інший.

Дефіцит інвестиційних коштів не розглядається тут як наслідок фінансової кризи, хоча такий феномен властивий періодам великих потрясінь (Conti et al., 2019). Автори виходять із гіпотези, що це притаманно і приватним, і публічним фінансам, останнім, можливо, навіть більше (Vacchiocchi, Borghi, Missale, 2011), інвестиціям у реальний сектор (Fazzari, Petersen, 1993) і у сектор досліджень та розробок (Czarnitzki, Hottenrott, 2011). Річ не в природі явища, а в засадах вирішення проблеми, наданні простих правил, якими мають керуватися ті, хто розподілятиме кошти на проекти з повоєнного відновлення національного господарства. Сучасний світ натомість вирішує інші завдання, наприклад ті, що стосу-

ються зменшення зовнішніх ефектів соціально відповідальними фондами (Oehmke, Opp, 2022); впливу фінансових обмежень на стан корупції в бізнес-середовищі (Ullah, 2020); реакції фірм на зміну процентних ставок (Cloyne et al., 2023) і т. п.

Проте є й роботи, достатньо близькі до зазначеної тематики за змістом. Такі ж проблеми виникають щодо інвестицій у енергоефективну модернізацію численних будівель (He et al., 2019): питання про те, в які саме будівлі слід інвестувати та які заходи з модернізації слід запровадити для інвестованих будівель, капітальний бюджет модернізації майже не береться до уваги, що зумовлює необхідність оптимізації прийняття рішень. Урешті-решт все у публікації зводиться до інтелектуального методу, який поєднує оптимізацію рою частинок і генетичний алгоритм, розроблений для пошуку інвестиційної стратегії модернізації.

На тлі зазначеного автори цього розділу визначили доцільним поділитися досвідом розробки гіпотетичного проєкту з відновлення вугільної промисловості в Центральному районі Донбасу на початку XXI ст. Руйнація шахтного фонду в регіоні сталася не через воєнні дії, а внаслідок економічних процесів, що відбувалися після розпаду СРСР і переходу до ринкової моделі господарювання. Метою роботи є узагальнення досвіду розподілу обмежених інвестиційних коштів між декількома проєктами.

Окрім загальнонаукових методів абстрагування, узагальнення даних та індукції в роботі використано методи побудови кумулятивних кривих. Основою досліджень є дані щодо спроби відновлення шахтного фонду Центрального району Донбасу (Амоша, 2008).

Проблема відновлення шахтного фонду Центрального району Донбасу, де розташовуються державні підприємства, що розробляють вугільні пласти крутого залягання, пов'язана з глибокою збитковістю виробництв. Саме комерційна безперспективність вуглевидобування призвела до деградації шахт, які складають містоутворюючі підприємства. Проблема вийшла за рамки суто економічної, стала соціально-суспільною. Тому за ініціативи обласних органів влади була здійснена спроба розробити мегапроєкт, що стосується всіх вуглевидобувних підприємств регіону, в якому проєкт з розвитку кожної шахти виступав би монопроєктом.

Завдання досліджень: максимізувати цільову функцію інвестиційного мегапроєкту, тобто знайти умови, за якими

$$\Delta Y = f(Inv) \rightarrow \max,$$

де ΔY – зміни функції відгуку за мегапроєктом протягом T років;

Inv – інвестиції за мегапроєктом протягом T років.

$$\Delta Y = \sum_0^T \Delta y_i,$$

де

$$Inv = \sum_0^T inv_i.$$

де inv_i – інвестиції за монопроектом протягом T років.

У цьому контексті за інтегральний показник, що характеризує економічну ефективність діяльності вугледобувної системи мезорівня, можна прийняти приведенний дохід держави (ПДД), що розраховується за аналогією з чистою приведеною вартістю – NPV (Net Present Value).

Формула ПДД у такому трактуванні має вигляд

$$NPSI = \sum_1^T (B_t - C_t) \cdot (1 + r)^{-t},$$

де $NPSI$ (Net Present State Income) – приведенний дохід держави;

B_t – податкові надходження до державного бюджету в рік t ;

C_t – державні дотації вугледобувним підприємствам у рік t ;

t – відповідний рік проекту;

r – ставка дисконту.

Отже, приведеним доходом держави є сума дисконтованих річних грошових потоків, створених різницею між податковими надходженнями до державного бюджету від діяльності вугледобувних підприємств та обсягами коштів державної підтримки, виділених тим же вугледобувним підприємствам.

Як метод дослідження розвитку вуглеводобутку по монопроектах (окремих шахтах) і регіонального мегапроекту загалом використано імітаційне моделювання – послідовний облік за допомогою програмного продукту «Project Manager» гіпотетичних змін об'єктів у часі, зокрема річних грошових потоків, генерованих інвестиційними та виробничо-комерційними процесами з урахуванням цін на вугільну продукцію і ресурсів, що витрачаються для її одержання та залежать від видобутку вугілля.

Для візуалізації результатів імітаційного моделювання як основних моделей прийнято кумулятивні криві, що зв'язують видобуток вугілля по кожній шахті за період T і відповідні значення ПДД. Щоб мати можливість системного обліку не тільки додатних, але й від'ємних значень величини чистої приведеної вартості проекту, операції виконувалися зі значенням показника, помноженим на «мінус» одиницю. Додатні показники рентабельних загалом шахт (з $NPSI > 0$) при такому порядку перебувають у

зоні від'ємних значень і на початку кривої, а збиткові підприємства позначені точками вище осі абсцис – у кінці кривої.

На рис. 1 наведено кумулятивну криву реалізації гіпотетичного мегапроєкту за сценарієм максимально повного відновлення шахт Центрального району Донбасу протягом 15 років (з 2006 р. до 2020 р.).

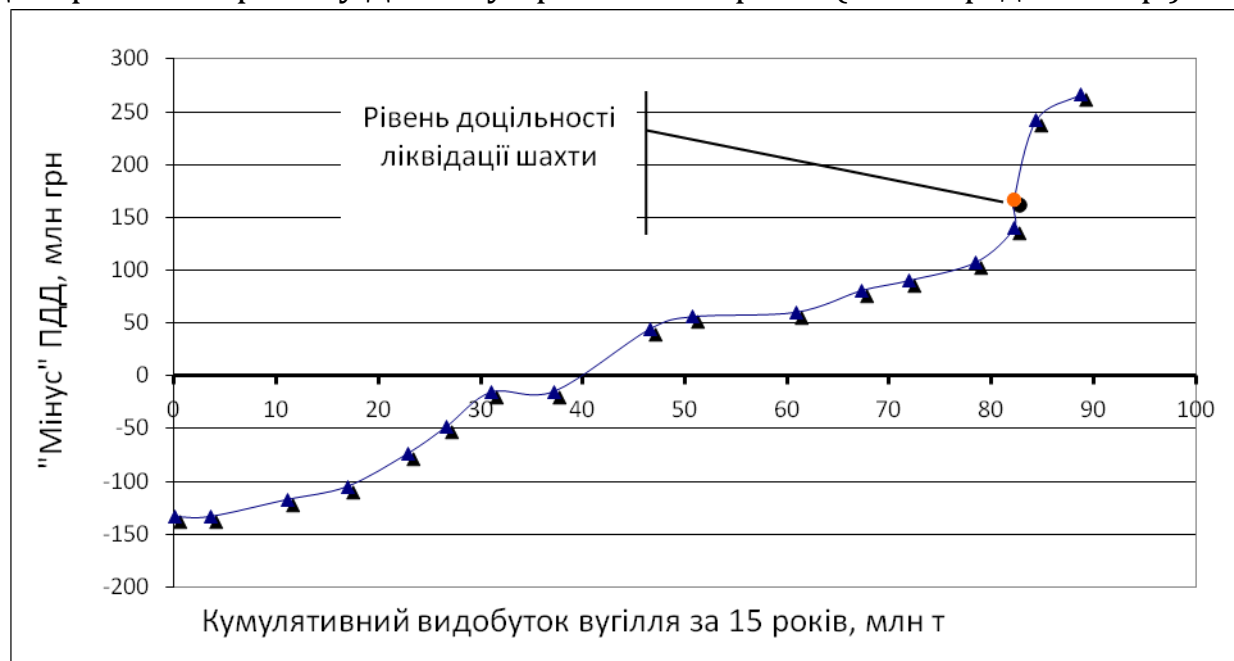

Рис. 1. Кумулятивна крива приведеного доходу держави за сценарієм максимально повного інвестування шахт

Джерело: (Амоша, 2008).

Реалізація мегапроєкту за розрахунками 2006 р. потребувала би вкладення близько 2290 млн грн протягом 15 років, але приведений дохід держави при цьому прогнозувався на рівні «мінус» 586 млн грн. Деякі шахти завдяки виконанню монопроєктів з їх реконструкції могли би стати рентабельними (частина графіка нижче осі абсцис). Інвестувати в реконструкцію шахт для держави і регіонального господарства, як показують розрахунки, було би більш раціональним, ніж ліквідація підприємств. Проте є нюанс, який проявляється із розгляду варіантів інвестиційних стратегій на прикладі оптимізації розподілу фінансових ресурсів.

З економічної теорії відомі *post hoc* моделі акселераторів Кларка. Американський економіст Джон Моріс Кларк (J.M. Clark), який активно вивчав проблеми економічних циклів, одним із перших звернув увагу на те, що зростання попиту на предмети споживання породжує ланцюгову реакцію збільшення попиту на машини (Clark, 1917). Це явище він назвав «принципом акселерації» або «ефектом акселерації». Основний макроекономічний момент поняття полягає у тому, що поточні інвестиції

залежать від динаміки поточної економічної активності. Іншими словами, інвестиції реагують на поточні зміни у сукупному попиті. Розширення сукупних витрат спонукає підприємців підвищувати власні виробничі потужності. Функція інвестицій виглядає так:

$$Inv = a * \Delta Y,$$

де a – саме і є акселератором Кларка.

Американський економіст Д. Армстронг у своїй дисертації ще у 1954 р. (Armstrong, 1954) висловив зауваження, що принцип прискорення – це концепція, що викликала низку суперечок щодо її значення, важливості, математичної форми, застосовності та змінних, з якими вона пов'язана. Проте у контексті цієї роботи такі зауваження не мають сенсу, оскільки для подальшого розгляду важливий не зазначений коефіцієнт, а величина, що є оберненою до нього, тобто $1/a$, яку доречно називати контракселератором: не вплив змін функції відгуку на інвестиції, а, навпаки, – вплив інвестицій на зміни пов'язаної з ними, наприклад, фізичної величини, тим же видобутком вугілля протягом T років за монопроєктами.

Відштовхуючись від показників монопроєктів, які є імітацією розвитку конкретних шахт регіону, можна розрахувати і ранжувати за значеннями коефіцієнти контракселератора – $1/a$ – рис. 2.

Рис. 2. Розподіл монопроєктів зі складу гіпотетичного мегапроєкту 2006 року з відновлення вугільної промисловості в Центральному районі Донбасу за показником контракселератора Кларка

Джерело: (Амоша, 2008).

Із діаграми видно, що монопроекти суттєво відрізняються між собою за показниками віддачі видобутку вугілля на одиницю вкладеного капіталу.

Відповідно розподіл інвестиційних ресурсів між монопроектами, тобто шахтами, можна здійснювати принципово різними способами. Стратегія № 1 – насамперед забезпечувати капіталовкладеннями ті об'єкти видобування вугілля, що здатні отримати найбільші питомі результати. Стратегія № 2 – обернена до стратегії № 1. Рис. 3 демонструє різницю розвитку мегапроекта при обмежених інвестиційних ресурсах. Верхня гілка графіка відповідає стратегії № 1.

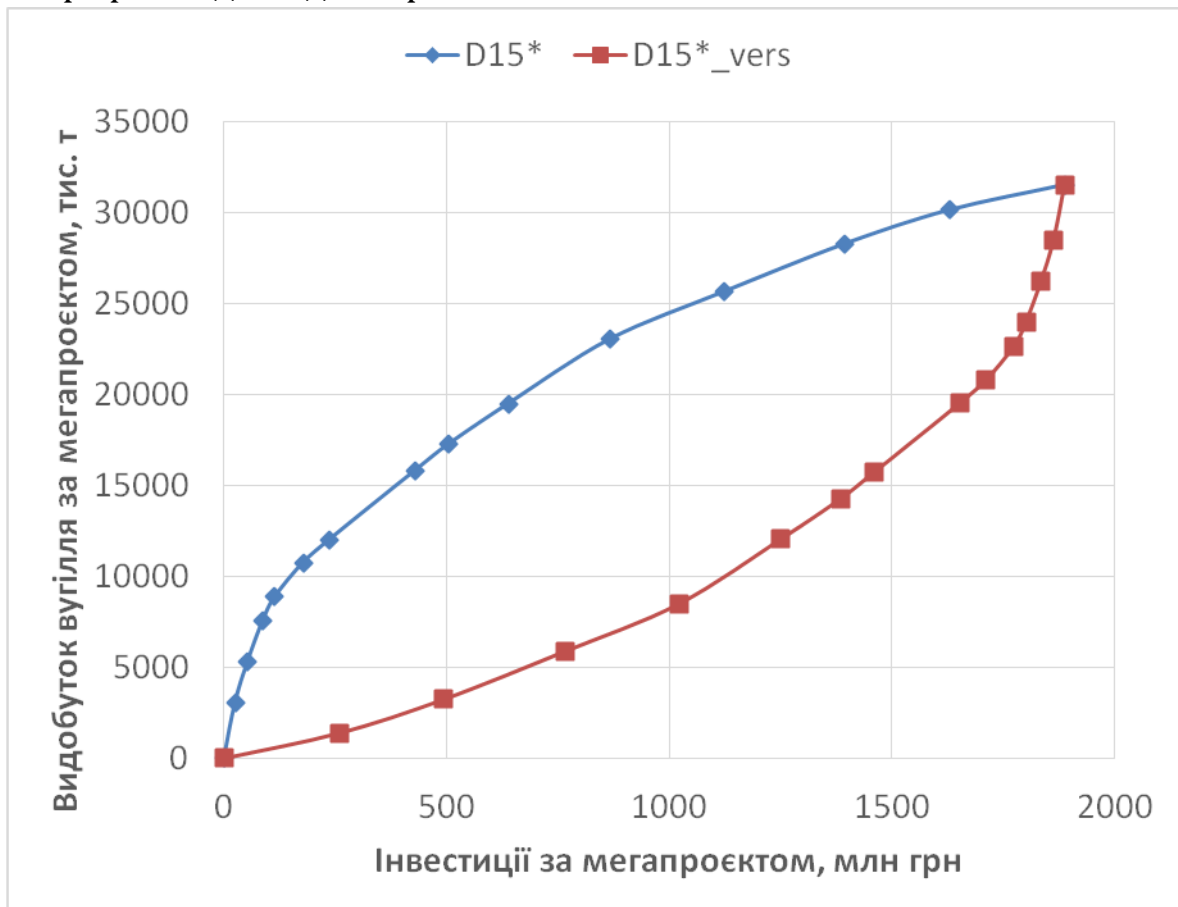

Рис. 3. Варіанти розвитку гіпотетичного мегапроекта 2006 року з відновлення вугільної промисловості в Центральному районі Донбасу (горизонт 15 років)

Джерело: (Амоша, 2008).

Якщо немає ресурсних обмежень, обидва графіки сходяться в одній точці. Але ситуація може бути принципово іншою, якщо, наприклад, на розвиток шахтного фонду виділено лише 1 млрд грн. За стратегією № 1 можна отримати близько 25 млн т вугільної продукції, тоді як за стратегією № 2 – лише 8,5 млн т.

Очевидно, що в умовах обмежених інвестиційних ресурсів більш продуктивною є стратегія розподілення коштів, яка забезпечує вимоги монопроектів із найбільшою питомою віддачею на одиницю капітальних вкладень, навіть якщо йдеться про дрібні шахти.

Висновки. Відбудова зруйнованого внаслідок воєнних дій господарства України потребуватиме великих капіталовкладень, тоді як обсяги виділених на це інвестиційних ресурсів, скоріше за все, виявляться меншими, ніж потрібно. У цій роботі Інститутом економіки промисловості НАН України на підставі досвіду виконаних раніше досліджень із подолання депресивних явищ мезоекономічного рівня (відновлення вугільної промисловості в Центральному районі Донбасу, 2006 р.) запропоновано стратегію оптимального інвестування в умовах обмежених фінансових ресурсів. Ідеться про розподіл інвестиційних ресурсів між об'єктами, що потребують повоєнного відновлення: мегапроект, який складається з монопроектів, кожен з яких стосується розвитку конкретного об'єкта. Завданням оптимізації є максимізація функції відгуку мегапроекта відповідно до чинника, яким є капітальні вкладення в множині монопроектів.

Ранжування монопроектів, яке фактично є установленням черги з розміщення капіталовкладень, має реалізовувати стратегію, за якою першими отримують кошти проекти, що мають найбільшу віддачу показників функції відгуку на вкладені інвестиції (критерій, що в роботі отримав назву «контракселератор Кларка»), а не навпаки, попри обсяги потрібних капіталовкладень і масштаби монопроектів.

Відсутність обмежень фінансових можливостей дає тотожні результати інвестування, за наявності ж обмежень вибір неоптимальної стратегії може призвести до суттєво гірших результатів. Так, у разі гіпотетичного проекту 2006 р. з відновлення вугільної промисловості у Центральному районі Донбасу на рівні капітальних вкладень 1 млрд грн, що взагалі становить половину від потрібних інвестицій, слідування оптимальній стратегії забезпечило би видобуток близько 25 млн т вугільної продукції, тоді як за неоптимальною стратегією – лише 8,5 млн т.

Список джерел

Armstrong, D. (1954). The acceleration principle. *Theses & Dissertations*. McGill University. URL: <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/8w32r9344>

Vacchiocchi, E., Borghi, E., & Missale, A. (2011). Public investment under fiscal constraints. *Fiscal studies*, 32(1), 11–42.

Clark, J.M. (1917). Business Accelerator and the Law of Demand. A technical factor in Economic Cycles. *Journal of Political Economy*. vol. 25(3). 217–235.

Cloyne, J., Ferreira, C., Froemel, M., & Surico, P. (2023). Monetary policy, corporate finance and investment. *Journal of the European Economic Association*, jvad009.

Conti, A., Dass, N., Di Lorenzo, F., & Graham, S. J. (2019). Venture capital investment strategies under financing constraints: Evidence from the 2008 financial crisis. *Research Policy*, 48(3), 799–812.

Czarnitzki, D., & Hottenrott, H. (2011). R&D investment and financing constraints of small and medium-sized firms. *Small business economics*, (36), 65–83.

Fazzari, S. M., & Petersen, B. C. (1993). Working capital and fixed investment: new evidence on financing constraints. *The RAND Journal of Economics*, 328–342.

He, Y., Liao, N., Bi, J., & Guo, L. (2019). Investment decision-making optimization of energy efficiency retrofit measures in multiple buildings under financing budgetary restraint. *Journal of cleaner production*, (215), 1078–1094.

Oehmke, M., & Opp, M. M. (2022). A theory of socially responsible investment. *Swedish House of Finance Research Paper*, (20–2).

Stein, J. C. (1997). Internal capital markets and the competition for corporate resources. *The journal of finance*, 52(1), 111–133. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1997.tb03810.x>

Ullah, B. (2020). Financial constraints, corruption, and SME growth in transition economies. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, (75), 120–132.

Амоша А.И., Череватский Д.Ю., Кузьмич О.Ю. (2008). *Стратегии развития угледобычи в Центральном районе Донбасса*. Донецк: Институт экономики промышленности.

Ольга Попова

ПОВОЄННА ВІДБУДОВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ЗЕЛЕНИЙ КУРС

Повоєнна відбудова на засадах цілісної *еко-номіки*, а не суто економіки з її детермінізмом – стратегічний пріоритет розвитку національного агропродовольчого комплексу, зважаючи на внутрішні потреби українців та міжнародні зобов'язання та євроінтеграційні устремління України. Фокус на екологізацію і кліматичну нейтральність каталізує модернізацію виробництва, інноваційність розвитку, відповідаючи принципу «краще, ніж було» («build back better»), це по-перше. По-друге, розширення підтримки екологічних заходів забезпечить додаткові доходи сільгоспвиробникам як менеджерам агровиробничих ресурсів і довкілля на сільських територіях, стабільність і довготривалість ефективного розвитку національного сільського господарства. По-третє, цілеспрямоване відновлення та підвищення агроекологічного іміджу України важливе для просування експорту агропродовольства і сільськогосподарської сировини на зовнішні ринки, а також для виконання зобов'язань згідно з Угодою про асоціацію з ЄС та для фінансової підтримки з боку ЄС і світової спільноти.

У міжнародному стратегічному документі «Порядок денний сталого розвитку на період до 2030 року» ООН, відповідно й у Цілях сталого розвитку України на період до 2030 року передбачено досягнення продовольчої безпеки та сприяння сталому розвитку сільського господарства (ціль 2). Бо саме за сталого – соціально, економічно і екологічно зрівноваженого – розвитку вдається гарантувати продовольчу безпеку на довготривалій період.

Україна має зобов'язання щодо зближення національної аграрної політики і практики з європейською згідно з розд. 17 «Сільське господарство і розвиток сільських територій» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (ратифікація 2014 р.; з вересня 2017 р. набуття чинності у повному обсязі), де у ст. 404 записано – заохочення сучасного і сталого сільськогосподарського виробництва з урахуванням необхідності захисту довкілля і тварин. У Євросоюзі еколого-кліматичний вектор розвитку сільського господарства посилюється зі схваленням Європейського зеленого курсу (European Green Deal; ЄЗК) від 2019 р. – як програми екоперебудови Євросоюзу, і новації ЄЗК реалізуються у рамках Спільної аграрної політики (Common Agricultural Policy; САП) ЄС у новому програмному періоді 2021–2027 рр.

Проте інтеграція еколого-кліматичних вимог у сільськогосподарську практику є доволі складним завданням. Якщо для європейських фермерів це було еволюціонування від простих завдань до складніших, то українські сільгоспвиробники при повоєнній відбудові мають упроваджувати в аграрну практику сучасні цивілізаційні орієнтири. Як активний учасник європейського і світового агропродовольчого ринку Україна має якнайкращим чином імплементувати їх у національну політику.

Еволюція екологічного реформування Спільної аграрної політики ЄС: орієнтири екоперебудови в Україні

Тривалий досвід трансформації Спільної аграрної політики (Common Agricultural Policy; САП) ЄС демонструє цілеспрямоване формування європейської моделі сільського господарства у дедалі більшій відповідності до засад сталого розвитку. Відбувається перехід від продуктивістського до соціо-еколого-економічного підходу з реалізацією багатофункціональної ролі сільського господарства у суспільстві, що означає виробництво якісного продовольства, стале використання природних ресурсів і захист довкілля, збалансований сільський розвиток. Відповідно еволюціонують підходи базової підтримки сільгоспвиробників: від «підтримки виробництва продукції» → «підтримки доходів фермерів» → до «підтримки методів господарювання» (рис. 1). Фактично відбувся

перехід від цінової підтримки виробництва певних продуктів (застосовувався до початку 90-х років минулого століття) до підтримки доходів (прямі незв'язані виплати із дотриманням екологічних вимог господарювання з 2003 р.), підтримки інтегрованого сталого господарювання («зелені» платежі, агроекологічні схеми, кліматичні програми; активізація з 2014 р.) до «посиленої обумовленості» економічної підтримки, що визначає дотримання фермерами більш високих еколого-кліматичних вимог у контексті реалізації Європейського зеленого курсу (з 2023 р.).

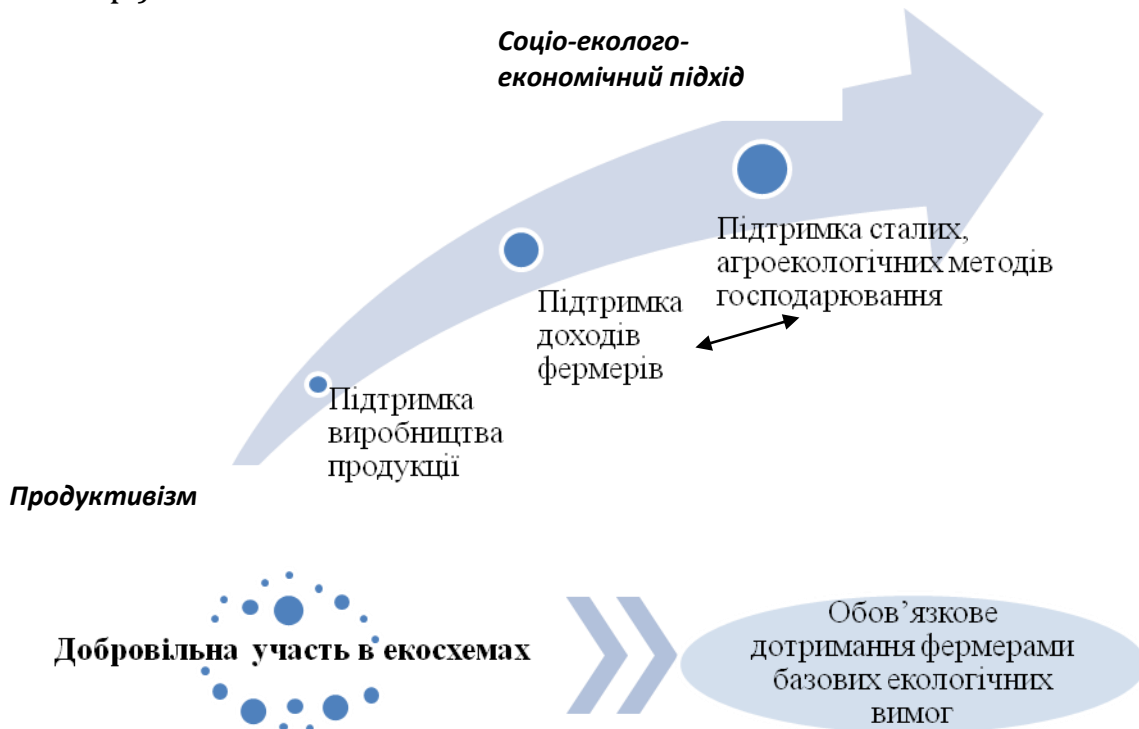

Рис. 1. Трансформація підходів і видів підтримки у рамках САП ЄС

Джерело: побудовано автором.

Посилення екологічного підходу проявилось у переході від добровільної участі фермерів у агроекологічних програмах до обов'язкового дотримання ними встановлених екологічних вимог – екообумовленості надання їм базової підтримки «у пакеті» (Cross compliance (*Regulation (EU) №1306/2013*, 2013; Попова, 2016)), а також надання додаткових «зелених», еколого-кліматичних платежів. При цьому видатки за еколого-кліматичними програмами фермерам стали закріпленими статтями бюджету САП ЄС, країни-члени мають виділяти на ці цілі чітко визначену частку загального бюджету, дотримання цієї вимоги жорстко контролюється.

Зелена еволюція, якщо не зелена революція (за Ф. Фішлером, з 2003 р.), у реформуванні САП ЄС полягала у дедалі глибшій інтеграції екології у сільськогосподарську діяльність (Вставка 1).

Вставка 1

Екологічні заходи і схеми з 2003 р. стосувалися:

- виведення еродованих земель із сільськогосподарського обороту з компенсаційними виплатами фермерам через втрату доходів і додаткові витрати на догляд, залуження і заліснення цих земель;
- стимулювання екстенсивного землеробства (зокрема, обмеження використання пестицидів і мінеральних добрив, агрохімічних засобів шляхом обкладання податками) і тваринництва (преміювання за зменшення локального навантаження поголів'я худоби на одиницю площі кормових угідь і у господарстві);
- цілеспрямована підтримка агроекологічних (agri-environment) схем, у рамках яких методи ведення сільського господарства повинні бути природодружними (збереження ґрунту, біорізноманіття, мозаїчні схеми використання землі та сільських пейзажів, виробництво біомаси і біогазу з сільськогосподарської сировини і відходів тощо);
- стимулювання ведення органічного сільського господарства;
- підтримка сільського господарства із наданням екологічних платежів у регіонах з менш вигідними умовами (less-favored areas) – гірських, із депопуляцією, північних, екологічно вразливих (з обмеженнями для агрогосподарювання через необхідність збереження довкілля).

Cross compliance включає:

- 1) вимоги щодо ведення господарства (statutory management requirement; довкілля, зміни клімату, здоров'я тварин і рослин, безпеки продуктів, благополуччя тварин), які зумовлені законодавством Євросоюзу;
- 2) вимоги щодо підтримання угідь у належному аграрному та екологічному стані (standards for good agricultural and environmental condition of land; ерозії ґрунту, органічних речовин у ґрунті, рівня обробітку сільгоспугідь, охорони водних ресурсів, природних елементів ландшафту), що встановлюються на національному рівні правовими актами держав-членів.

З 2005 р. виконання вимог Cross compliance («взаємне дотримання зобов'язань») стало обов'язковою умовою для фермерів, які хочуть отримувати прямі субсидії з європейських і національних фондів. Саме на ці субсидії припадає основна частина фінансової підтримки фермерів, а за невиконання встановлених вимог зменшується розмір субсидій.

У програмному періоді 2014–2020 рр. САП ЄС новацією було те, що у складі прямих платежів обов'язковою для фермерів стала схема «зелених» виплат (Greening; грінінг) – за виконання умов, що сприяють оптимальному використанню природних ресурсів (таких, як диверсифікація сільгоспкультур, утримання пасовищ, екологічні зони). Для фінансування

схеми грінінг було закріплено 30% річного бюджету, передбаченого для підтримки фермерів, а на агроекологічні програми спрямовувалося 30% бюджету розвитку сільських районів.

У програмному періоді 2021–2027 рр. САП ЄС має реалізувати засади Європейського зеленого курсу (ЄЗК) від 2019 р. і основний фокус – зміни клімату й адаптація до них, стале використання природних ресурсів і збереження біорізноманіття. Стратегія «Від ферми до виделки» (A Farm to Fork Strategy; F2F) від 2020 р., яка у ЄЗК є центральною, актуалізує участь сільського господарства у декарбонізації та досягненні кліматичної нейтральності Європи до 2050 р., розширення екологічнобезпечних методів виробництва сталого агропродовольства (зокрема, шляхом скорочення застосування хімічних пестицидів і антимікробних препаратів на 50% до 2030 р., мінеральних добрив на 20%), розширення органічного господарства (доведення частки до щонайменше 25% сільськогосподарських угідь) (*European Commission, 2020*).

САП ЄС та стратегічні плани країн-членів великою мірою фокусуються на реалізації базової цілі ЄЗК – декарбонізації (скороченні викидів парникових газів (ПГ) на 55% по ЄС у 2030 р. порівняно з 1990 р.) і досягненні кліматичної нейтральності ЄС (викидати у атмосферу стільки ПГ, скільки й поглинати) до 2050 р. У рамках САП фінансову підтримку отримують фермери, які впроваджують заходи щодо скорочення викидів ПГ при виробництві продуктів і практики уловлювання, поглинання/секвестрації і депонування вуглецю у ґрунті, видалення його природними поглиначами – ведуть карбонове землеробство. Також планується включення сільського господарства до механізму торгівлі квотами на викиди вуглекислого газу (CO₂).

Ураховуючи реалізацію цілей ЄЗК, реформована САП ЄС у програмному періоді 2021–2027 рр. стає ще «зеленішою», оскільки передбачено:

- «посилену обумовленість» (enhanced conditionality) – коли підтримка доходу фермерів залежатиме від дотримання ними більш високого базового стандарту екологічних і кліматичних практик (поєднання вимог Greening і Cross compliance, водночас спрощуючи і покращуючи їх);
- вищі амбіції щодо екологічного та кліматичного законодавства ЄС. У національному стратегічному плані у рамках САП кожна країна ЄС зобов'язана передбачити вищі рівні щодо довкілля та кліматичні дії порівняно з попереднім періодом, ураховуючи досягнення цілей Європейського зеленого курсу, зокрема стратегії «Від ферми до виделки» як складової ЄЗК;

- розширені умови: бенефіціари-фермери мають дотримуватися більш жорсткого набору обов'язкових екологічних вимог. Наприклад, кожному фермерському господарству призначено принаймні 4% ріллі відводити для біорізноманіття, із можливістю отримання підтримки через екосхеми для досягнення 7%; також охороняються болота і торфовища;
- екосхеми: 25% бюджету прямих виплат для фермерів виділяється на екосхеми, щоб стимулювати ведення екологічних практик сільського господарства (таких як органічне землеробство, агроекологія, вуглецеве землеробство, покращення добробуту тварин тощо);
- збереження клімату і підтримка біорізноманіття: 40% бюджету САП ЄС закріплюється на заходи, пов'язані з кліматом, і 10% бюджету – на цілі біорізноманіття;
- на заходи з підтримки клімату, біорізноманіття, довкілля та добробуту тварин виділяти щонайменше 35% коштів, передбачених для підтримки сільського розвитку, а за операційними програмами підтримки у секторі фруктів і овочів виділяти 15% витрат на довкілля (*European Commission, n.d.*).

Отже, посилюється екологічна обумовленість надання прямих платежів підтримки доходу фермерам і платежів для цілей сільського розвитку. Додаткові еколого-кліматичні переваги досягатимуться за допомогою гнучких екосхем, агроекологічних і кліматичних схем, які країни-члени визначили у національних стратегічних планах у рамках САП ЄС.

Цілі Спільної аграрної політики – економічні, соціальні, екологічні – прагнуть реалізувати за принципом сталості розвитку, пов'язуючи їх у «пакет». Та все-таки ієрархія цілей залишається незмінною і у програмному періоді 2021–2027 рр. екологічна ціль перебуває на другому місці. Першість економічно-соціальної цілі у САП проявляється у розподілі коштів підтримки, основна частина яких (75% бюджету САП ЄС за фінансовим компонентом I/Pillar I) спрямовується на прямі виплати фермерам для підтримання їхніх доходів (табл. 1). Ця ціль більшою мірою асоціюється з економічною, бо базові прямі виплати на 1 га угідь запроваджені (майже два десятиліття тому) на зміну суто економічній цілі – підтримки фермерів залежно від виду та обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Виплати залежно від обсягу продукції були визнані Світовою організацією торгівлі як такі, що спотворюють ринок, і віднесені до небажаної «червоної скриньки». Тому ЄС сформував систему прямих незв'язаних платежів на 1 га угідь як цільову підтримку доходів фермерів. Невелика частина коштів усе-таки має суто економічне

спрямування – підтримку певних сільськогосподарських ринків (зокрема овочів і фруктів, білкових/бобових культур).

Таблиця 1

Фінансування САП ЄС за компонентами і передбачене скорочення у програмному періоді 2021–2027 рр., %

Компонент / Pillar	2014–2020 рр.	2021–2027 рр.	Скорочення
I – підтримка доходів (прямі платежі, екосхеми, підтримка ринків)	76,6	75,3	-11
II – підтримка сільського розвитку (зокрема агроекологічних і кліматичних заходів)	23,4	24,7	-28

Джерело: (European Commission, n.d.).

При цьому прямі платежі фермерам залишаються більш захищеною статтею видатків САП ЄС. Так, за загального скорочення бюджету САП на 2021–2027 рр. (через Brexit та нові бюджетні міркування) на 3% у поточних цінах (15% у постійних цінах 2018 р. (Rac et al, 2020), компонент I – пряма підтримка доходів фермерів зазнав скорочення на 11%, тоді як більша частка скорочення (на 28%) за компонентом II/Pillar II – підтримка сільського розвитку.

Однак слід зазначити, що до складу основної схеми прямих платежів за компонентом I САП у 2014–2020 рр. було включено схему Greening – «зелених» платежів із закріпленням її частки на рівні 30% національного річного бюджету прямих платежів. Тобто суто екологічна ціль мала вагому частку «захищеності» у схемі прямих платежів, які мають переважно соціально-економічне спрямування. А у програмному періоді 2021–2027 рр. у структурі цих прямих платежів за компонентом I належне місце займають екосхеми, які країни-члени визначили у своїх стратегічних планах, причому розподіл коштів за ними залишено на розсуд країн-членів.

Зважаючи на загострення проблеми з продовольством через війну в Україні, деякі екологічні зобов'язання було пом'якшено. А саме: тимчасово дозволено використовувати необроблювані землі (4% земель, які ферми площею понад 10 га мали залишати, щоб сприяти збереженню біорізноманіття) для вирощування кормових культур; відкладено нові правила ЄС щодо сівозміни, щоб збільшити виробництво пшениці (Німеччина); дозволено надати субсидії на закупівлю добрив аграріям для нівелювання зростання їх вартості через війну (Польща).

Отже, екологічні завдання стали невід'ємною частиною САП ЄС і наразі виправдовують доволі високу фінансову підтримку європейських фермерів. І хоча прихильники суто продуктивістського сільського господарства ще існують, проте зрушення до реалізації багатофункціональності сільського господарства як основи сталого розвитку дедалі очевидніші.

Євросоюз використовує свій вплив і ресурси для мобілізації сусідніх країн і партнерів щодо реалізації зеленого курсу в агропродовольчому секторі. І хоча подеколи європейська екологізація видається екологічним протекціонізмом, не враховувати її у аграрній політиці та практиці України, що має зобов'язання за Угодою з ЄС, а також відзначається вагомим експортним спрямуванням виробленого агропродовольства і сільськогосподарської сировини, було би нераціонально.

Вплив війни на земельні ресурси і агроекологію

Війна неминуче здійснює руйнівний вплив на процес сталого розвитку (принцип 24 Декларації Ріо-де-Жанейро з довкілля та розвитку). Збройна агресія проти України безперечно погіршила стан продовольчої безпеки у державі. Найбільш негативні еконаслідки – для української землі, а тим самим знищуються, істотно обмежуються можливості нинішнього та майбутніх поколінь українців, а також інших націй, залежних від українського продовольства, задовольняти свої насущні потреби.

За рік війни Україна опустилася на 71-ше місце серед 113 країн світу (2022 р.) у рейтингу Глобального індексу продовольчої безпеки (Global Food Security Index; (*Global Food Security Index 2022, n.d.*)), тоді як до війни у 2021 р. перебувала на 58-му місці, тобто знизилася на 13 позицій. При цьому найгірший стан української продовольчої безпеки за критерієм «сталий розвиток та адаптація» – 43,5 бала зі 100 балів, 94-те місце у глобальному рейтингу, тоді як у 2021 р. було 56-те. Пониження на 38 позицій відображає посилення проблем щодо доступу й «управління водними та іншими природними ресурсами», «управління ризиками стихійних лих», низький ступінь політичних зобов'язань щодо адаптації (створення систем і впровадження практик управління галузевим ризиком), що засвідчує вразливість вітчизняного сільського господарства. «Наявність продовольства» теж оцінено на низькому рівні – 48,1 бала, 93-те місце у рейтингу через наявність політичних та соціальних бар'єрів доступу до продовольства, низький рівень зобов'язань щодо продовольчої безпеки, неналежний стан інфраструктури ланцюга постачання.

За критерієм «доступність продовольства» в Україні – 66,6 бала і 65-те місце – через зміну середніх витрат на харчування, недостатність програм безпеки харчових продуктів. Та навіть за війни Україні вдалося дещо покращити ситуацію за критерієм «якість і безпечність продовольства», піднявшись у глобальному рейтингу на 52-у сходинку в 2022 р. (71,3 бала зі 100) з 55-ої в 2021 р. Експерти визнають, що українські продукти харчування загалом є безпечними, українці споживають достатньо якісного білку, хоча раціон харчування не відрізняється різноманітністю. За низьким рівнем споживання продуктів тваринного походження – м'яса, молока, риби і переважанням рослинної їжі (80%) можна стверджувати, що раціон харчування українців, порівняно з європейськими країнами, уже відповідає сучасним трендам здорового харчування, скорочення споживання м'яса (виробництво м'яса має високий екологічний слід).

Таким чином, за рік війни найсуттєвіші ризики для продовольчої безпеки України проявилися саме у сфері сталості, оскільки земельним та іншим агровиробничим ресурсам завдано великої шкоди через війну, наслідки проявлятимуться тривалий період після закінчення війни. Та ще й ризики щодо наявності продовольства, оскільки обсяги сільсько-господарського виробництва значною мірою залежні від масштабів проведення бойових дій, окупації сільгоспугідь, викрадення окупантами урожаю тощо. Фізична доступність продовольства, зокрема у 2022 +-р., зважаючи на використання багатого урожаю довоєнного 2021 р., була для громадян України достатньою, проте посилюється питання економічної доступності через скорочення зайнятості та доходів громадян.

Очевидно, що для того, аби виправити неблагополучну ситуацію щодо сталого розвитку вітчизняного сільського господарства, а також наявності та доступності продовольства, знадобиться різночасовий період, і стосовно сталості він буде довготривалішим. Хоча через воєнні дії прогнозується подальше скорочення валової сільськогосподарської продукції у 2023 р. (на 2,1% порівняно з 2022 р. (Лупенко та ін., 2023), тоді як обсяги у 2022 р. зменшилися проти 2021 р. на понад чверть), очікуване виробництво продукції дозволить забезпечити внутрішні продовольчі потреби, а отже, його фізичну доступність для громадян. Проблему економічної доступності продовольства, – а саме підвищення купівельної спроможності споживачів для його придбання і стримування зростання цін на продовольство – вдасться розв'язати за активізації економічної активності в аграрному секторі та загалом у країні в середньостроковий період повоєнної відбудови.

Війна знищує, істотно обмежує можливості майбутніх поколінь українців задовольняти свої потреби у необхідному для існування агропродовольстві та сприятливому середовищі життєдіяльності через стратегію випаленої землі, яку реалізує російське військо. Подеколи руйнування землі є незворотним, великі ділянки стають неродючими на тривалий час. Через бойові дії та мінування території у 2022 р. сільгоспвиробники не могли використовувати до 30% полів для посіву (*Бізнес Цензор, 2022*), а це сягало 5 млн га. У 2023 р., за оцінками Міністерства аграрної політики та продовольства України, аграрії не можуть використовувати приблизно 25% площ через ведення бойових дій або тимчасову окупацію територій. Потрапляння у ґрунт шкідливих речовин, металевих токсичних уламків та пороху від вибухів, продуктів масштабних розливів пально-мастильних матеріалів та їх згоряння тощо перетворюють його на непридатний для використання у сільсько-господарських цілях, а вирви, утворені внаслідок падіння великої кількості боєприпасів повністю знищують родючий ґрунтовий шар на значній площі сільгоспугідь.

Унормовано визначення втрат земельного фонду (прямі втрати, а також пов'язану з ними упущену вигоду) і шкоди, завданої земельним ресурсам (через забруднення і засмічення), що негативно впливає на родючість ґрунтів (*Постанова КМУ «Про порядок визначення шкоди та збитків...» № 326, 2022; Наказ Міндовкілля «Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам...» № 167, 2022; Наказ Мінагрополітики «Методика визначення шкоди та збитків...» № 295, 2022*).

Випадки екоциду як спрямованих на знищення довкілля дій російських військ (обстрілів, захоплення територій, у тому числі особливо природно цінних земель) фіксуються відповідним штабом на базі Державної екологічної інспекції і проводиться розрахунок завданих збитків. Доцільно співпрацювати з Програмою ООН з довкілля (ЮНЕП; сектор постконфліктного врегулювання), що має методологію та практику оцінки екологічних наслідків воєнних конфліктів і формування рекомендацій стосовно пріоритетних заходів з їх усунення.

З досвіду відновлення земель, забруднених речовинами воєнно-техногенного походження, у інших країнах реалізували ряд заходів (Вставка 2).

У правовому полі не закріплено вимогу про відновлення земель і усунення забруднення довкілля внаслідок війни, хоча відповідно до Протоколу V «Конвенції про конкретні види звичайної зброї» існує юридичне зобов'язання щодо очищення, видалення або знищення

вибухонебезпечних залишків війни (ICRC, 2021). Президент Центру міжнародного екологічного права Керролл Маффет вважає, що існуючого міжнародного закону достатньо, щоб охопити ті види злочинів, які вчиняються за нинішньої війни; там, де є хімічне забруднення у результаті бойових дій, існуючий закон достатньо широкий і достатньо ясний, щоб охопити цей вид шкоди (*Война и экология*, 2022). Для компенсації екологічних збитків, завданих Україні, у тому числі її земельним ресурсам, потрібні політична воля, механізм відповідальності країни-агресора за завдану шкоду, спеціальний міжнародний трибунал, ініційований органами ООН. Є прецедент політичного рішення ООН щодо створення за рішенням Ради Безпеки Компенсаційної комісії, що задовольнила претензії ряду держав та міжнародних організацій до Іраку для покриття завданого під час війни у Перській затоці (1991 р.) збитку, зокрема й екологічного через розливи нафти та підпали нафтових свердловин. Можна сподіватися, що міжнародне співтовариство знайде шлях залучення до відповідальності російської держави-агресора і причетних осіб (ускладнюючий чинник – РФ як член Ради Безпеки ООН має право вето).

Вставка 2

Заходи з відновлення земель, забруднених речовинами воєнно-техногенного походження, у різних країнах (Голубцов та ін., 2023. С. 26–29):

✓ у Німеччині після Другої світової війни було законодавчо урегульоване поетапне відновлення забрудненої земельної ділянки (процедура еколого-геохімічної оцінки) на повоєнних територіях; на основі кількох моделей оцінки ризику для населення і довкілля визначено пріоритети розвитку територій ;

✓ у Франції проведено зонування і з часом повернуто в обробіток більшу частину сільгоспугідь колишньої прифронтової території, за винятком «червоної зони», яку уряд визнав непридатною для проживання через хімічне забруднення та наявність нерозірваних боєприпасів і її було відведено під лісонасадження (вартість меліорації перевищувала економічну вартість землі);

✓ у США землі військових об'єктів відводилися під природні заповідники з метою поширення та збереження біорізноманіття.

Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) у січні 2023 р. схвалила резолюцію «Вплив збройних конфліктів на довкілля», зацентрувавши на необхідності визначення поняття екоциду і внесення змін до Римського статуту щодо додання екоциду як нового злочину. Поряд із визначеними у Статуті чотирма видами злочинів; геноциду, проти людяності, воєнні (до них належить і шкода довкіллю, але цей вид не має чіткої правової визначеності), злочини агресії. Удосконалення міжнародного правового механізму щодо цієї сфери допоможе притягнути країну-агресора до

відповідальності за шкоду, завдану природним ресурсам і довкіллю України.

Напрацьовуються механізми стягнення репарацій за завдані довкіллю збитки у рамках загального кейсу, що розробляє уряд України, щоб отримати відшкодування від країни-агресора. Однак це тривалий процес, адже застосувати інструмент репарації (має на меті відшкодувати матеріальні збитки державі – Україні, що постраждала від агресивних дій іншої держави – РФ) можна після того, як закінчатся бойові дії (підписання мирної угоди або акту про капітуляцію) і міжнародні судові установи встановлять, що РФ вчинила міжнародні протиправні діяння.

Екобезпечність – одне з суспільних благ, проте через війну посилюється екологічна криза у спільному цивілізаційному «домі», а, зважаючи на планетарну цінність українських чорноземів для продукування агропродовольства, ця війна уже спровокувала глобальну продовольчу кризу. Згуртованість міжнародної спільноти для подолання глобальних екопроблем і масштабного екоциду в Україні має бути такою ж, як і щодо підтримки озброєнням і фінансами. З донорами та приватними інвесторами в аграрний сектор України варто узгодити частку фінансових ресурсів, яка спрямовуватиметься суто на еколого-кліматичні проекти; 40% закріпити для досягнення цілей у сфері клімату, 25% прямих платежів – за екосхемами, як це має місце у рамках САП ЄС на 2023–2027 рр. Україна приєдналася до міжнародної Програми життя для клімату та довкілля (LIVE), що дасть змогу отримати підтримку для відновлення екосистеми України у повоєнний період. Програма має чималий бюджет на 2021–2027 рр. – понад 5 млрд євро.

Цю воєнну агресію країни-терориста проти України ряд фахівців чітко пов'язують із суто глобальною екологічною проблемою – зі зміною клімату, називаючи «війною за викопне паливо» (науковиця Світлана Краковська) (Осипчук, 2022). Професор Тімоті Снайдер зазначає, що війна проти України може бути зрозуміла як свого роду прев'ю того, як виглядатиме майбутнє, якщо світ не візьме клімат під контроль, – це півнячі війни, розв'язані вуглеводневими олігархами, дефіцит і голод у більшій частині світу, расове насилля (Снайдер, 2022). Вуглеводневі олігархи «закладають палиці у колеса» у просуванні міжнародної спільноти зеленим курсом.

Україна, перемігши, відновить не лише виробництво та експорт продовольства у достатніх обсягах, а серед іншого збереже можливість глобального співробітництва у розв'язанні спільних еколого-кліматичних проблем цивілізаційного «дому».

«Відкладання зеленої трансформації» економісти ОЕСР виокремили у числі десяти фактів того, що ця війна шкодить світовій економіці. Однак Україна не може допустити екологічного «відступу» у аграрному секторі, зважаючи на євроінтеграційний вектор і цивілізаційну відповідальність. Реалізація визнаних міжнародною та європейською спільнотою екологічних цілей аграрної політики і практики – важливий національний, а також цивілізаційний екологічний «фронт».

Загалом слід підкреслити, що особливо важливо правильно визначити стратегічні пріоритети розвитку країни, драйвери повоєнної відбудови і розвитку. З досвіду інших країн зазвичай стратегії виявляються ефективнішими при базуванні на наявних у країні активах, а не на «розв'язанні проблем». Проте досвід Південної Кореї доводить вдалість вибору стратегічного пріоритету післявоєнного розвитку навіть за відсутності активу у країні: було розроблено і реалізовано проект будівництва металургійного заводу повного циклу, зважаючи на високий попит на сталевий прокат на внутрішньому ринку, навіть попри відсутність природних ресурсів у країні і досвіду у цій сфері. Сьогодні корейська компанія «POSCO» входить до 10 найбільших виробників сталі у світі.

При повоєнній відбудові національного аграрного сектора важливо урахувати як загальні організаційно-економічні методи, підходи, інструменти, так і специфічні, що успішно «спрацювали» для ефективного відновлення у країнах (Вставка 3).

Вставка 3

Деякі інструменти повоєнної відбудови у країнах

При повоєнній відбудові аграрного сектора мала місце зазвичай фінансова підтримка у вигляді субсидій, кредитів, цільових інвестицій для виробництва, упровадження новітніх технологій та розвитку переробки агропродукції тощо (у Японії, Німеччині та інших країнах). Разом із тим у Канаді було встановлено система обміну зернових квитків, що давало фермерам можливість продавати свої врожаї за фіксованою ціною та отримувати гарантований дохід, – і це тільки один із елементів прийнятої федеральної програми допомоги сільському господарству (після Першої світової війни). Такий досвід щодо гарантування державою збуту виробленої продукції за фіксованою ціною наразі важливий для України, оскільки сільгоспвиробники стикаються з особливими проблемами реалізації продукції на експорт через блокування портів і складнощами їх постачання через інші країни.

Післявоєнний економічний бум після Другої світової війни (1946–1970 рр.) у країнах характеризувався близькою до повної зайнятості та стабільним економічним зростанням, особливо у країнах, які були сильно зруйновані війною. Вони ж стали країнами економічного дива – Японія, Західна Німеччина, Франція (славне тридцятиріччя), Італія, Греція.

Зелений курс відбудови національного сільського господарства

Усунення екологічних збитків і розв'язання екологічних проблем у повоєнний період не можна здійснювати суто за залишковим принципом – «спочатку відбудуємо сильну економіку, а тоді вирішуватимемо екологічні проблеми». Є ризик того, що зубожіле через війну населення та активізація бізнесу створюватимуть сильніше навантаження на вже і без того деградовані природні ресурси агровиробництва і довкілля. Слідування принципу «відбудувати краще, ніж було» («build back better»), як заявлено урядом і партнерами, визначає необхідність реконструкції, модернізації аграрного сектора, у тому числі на «зелених» засадах. Варто визнати, що економіка – лише підсистема цілісної екосистеми і великою мірою або й повністю залежить від останньої, тож як «дочірнє підприємство» екосистеми економіку слід підпорядковувати загальним екосистемним цілям (і називати – еко-номіка). Важливо, щоб повоєнна відбудова відбувалася на засадах цілісної еко-номіки, а не суто економіки з її детермінізмом (зокрема щодо максимізації прибутку).

План відновлення України (представлений проєкт) слід чіткіше синхронізувати з ЄЗК, інтегрувати засади сталого розвитку в усі реформи і сфери економічної діяльності, зокрема аграрної. Єврокомісія у аналітичному звіті щодо спроможності України виконувати умови членства в ЄС за кластером 4 «Зелений порядок денний та сталий зв'язок» оцінила адаптацію національного законодавства до права ЄС у цій сфері за найнижчим балом – один із п'яти можливих – як початковий, найнижчий рівень підготовки (*Commission Staff Working Document, 2023*). Таку ж найнижчу оцінку отримано за сферою сільське господарство. Проте у проєкті Плану відновлення на цілі екологізації виділено незначну частку інвестиційного пакета для сільського господарства.

Дослідники справедливо наголошують, що у повоєнний період забезпечення національної продовольчої безпеки має відбуватися на засадах сталості та структурної збалансованості виробництва. Проведені оцінки показують, що навіть за дотримання екологічних вимог щодо обмеження частки у посівах ґрунтовиснажливих сільгоспкультур отримані обсяги виробництва основних видів продовольства (зокрема, скорочення соняшнику на 56%, кукурудзи на 40, пшениці на 10%) забезпечать продовольчу достатність для населення України (*Шубравська, 2023. С. 90*). При цьому має зрости площа кормових угідь (у тому числі бобових культур, які є азотфіксуючими у ґрунті) та, відповідно, – утримання більшого поголів'я худоби (навантаження його на кормові угіддя згідно з екологічними нормативами, прийнятими в ЄС, може становити 1 ум.

голову на 1,5 га кормових угідь – 1:1,5). Через воєнні дії станом на листопад 2022 р. уже втрачено 15–20% поголів'я великої рогатої худоби, свиней і птиці (*Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2022*). Це при тому, що у передвоєнний рік споживання м'яса та м'ясної продукції на одну особу забезпечувалося на рівні мінімальної норми 53 кг, а молокопродуктів – лише на 60% мінімальної норми. Тож раціон українців не вирізнявся м'ясо- і молокопродукцією і до війни. Відомо, що ЄЗК задекларував перехід на більш рослинні раціони, з меншою кількістю червоного і переробленого м'яса, щоб знизити ризики захворювання людей та вплив на довкілля.

При повоєнній відбудові та модернізації вітчизняного аграрного сектора слід відійти від екологонебезпечних методів господарювання і переходити до сталих сільськогосподарських практик. «Позеленіння» у секторі має посилюватися, тож деякі пропоновані еколого-кліматичні заходи стосуються такого.

1. *Щонайперше для відновлення ґрунтів повоєнних ландшафтів потрібно:*

- провести еколого-геохімічні дослідження ґрунтів і зонувати території з урахуванням їх забруднення і необхідних заходів відновлення;
- розробити систему заходів для розмінування та очищення земельних ділянок (консервація, рекультивация тощо);
- унормувати механізм компенсацій землевласникам (землекористувачам) за проведення оздоровлення ґрунтів (обмеження щодо їх використання, відшкодування здійснених цільових витрат), у тому числі компенсації за передачу забруднених земель у державну власність.

Уже на першому етапі повоєнної відбудови аграрного сектора, незважаючи на складні обставини, важливо узгодити надання економічної підтримки сільгоспвиробникам із дотриманням ними визначених мінімальних екологічних вимог господарювання. Дотримання агровиробниками встановлених мінімальних ековимог (наприклад, щодо недопущення виснаження та деградації земель, належного складування і використання органічних добрив від тваринництва) доцільно встановити як умову надання їм прямої підтримки. Зокрема – і при наданні субсидії фермерським господарствам на 1 га оброблюваних угідь (у розмірі 3100 грн/га) та дотації за утримання корів (5 300 грн/гол.) уже у 2023 р. Виплати здійснюються за рахунок бюджетної підтримки ЄС (50 млн євро у 2022 р.). Започаткування практики екообумовленості при наданні підтримки сільгоспвиробникам частково відповідатиме інструменту агроекологічного менеджменту Cross-compliance, що застосовується у рамках САП у Євросоюзі.

Доцільно започаткувати стимулювання відновлення природних агровиробничих ресурсів, надавати сільгоспвиробникам плату за впровадження агроекологічних методів (ґрунтозахисного землеробства, інтегрованої системи удобрення, агролісомеліорації, створення буферних зелених зон на полях тощо). Очікувану у повоєнний період активізацію переходу на органічне сільське господарство варто підтримати наданням державою стимулюючих підвищених субсидій сільгоспвиробникам. Це частково відповідатиме європейським агроекологічним програмам і екосхемам у рамках САП.

Цілі другого етапу повоєнного розвитку аграрного сектора мають бути амбітнішими саме у фокусі цілеспрямованого впровадження зеленого курсу, це – агроекологія, раціональне формування агроландшафтів, масштабний перехід сільгоспвиробників до належної практики ведення сільського господарства, просування декарбонізації, розширення виробництва сталих (збалансованих за економічними, соціальними та еколого-кліматичними характеристиками) агропродовольчих продуктів. Мета – підвищення агроекологічного іміджу України, а методи та інструменти – від жорсткого адміністрування дотримання природоохоронного законодавства до стимулювання участі в екологічних та кліматичних програмах, тобто «батога і пряника» (Вставка 4).

Вставка 4

Агроекологічне регулювання має поєднувати різні підходи:

✓ жорстке адміністрування належного дотримання природоохоронного законодавства щодо раціонального використання сільгоспугідь та їх охорони, захисту вод від забруднення нітратами та іншими забруднюючими речовинами, застосування хімічних добрив і засобів захисту рослин, викидів парникових газів при вирощуванні сільськогосподарських культур і тварин тощо;

✓ реалізації агроекологічних вимог «у пакеті». Унормувати як обов'язкову умову, що лише за дотримання базових (мінімальних) агроекологічних вимог сільгоспвиробниками надаватиметься бюджетна підтримка за будь-якими державними програмами. Стимулювання сільгоспвиробників реалізувати екологічні вимоги «у пакеті» із наданням їм економічної підтримки у рамках будь-яких державних програм допоможе забезпечити подвійний вигаш від спрямованих державних коштів;

✓ стимулювання участі сільгоспвиробників у спеціальних агроекологічних і кліматичних програмах типу екосхем у САП ЄС, Agri-Environment-Climate Schemes ЄС. Доцільно розробити ряд таких програм і передбачити кошти для їх фінансування. Це можуть бути бюджетні кошти та фінансова підтримка міжнародних організацій, країн-партнерів у повоєнний період.

Для унаочнення складових агроекології наведемо показники Євростату щодо категорії «Хороші сільськогосподарські та екологічні

умови» (GAEC) утримання земельних ділянок. Наведений масив агроекологічних показників демонструє, якого переліку вимог мають дотримуватися європейські фермери щодо своїх земель, якщо хочуть отримувати прямі виплати на 1 га сільгоспугідь (або деякі платежі за розвиток сільських територій) (табл. 2). Вітчизняні сільгоспвиробники часто оголошують високі ставки виплат допомоги європейським фермерам на гектар (це дійсно має місце), однак не завжди акцентують на необхідності дотримуватися значної кількості агроекологічних вимог (що ускладнює життя фермерам).

Таблиця 2

Перелік агроекологічних показників (АЕІ) на інформаційній панелі Євростату

1. Агроекологічні зобов'язання
2. Сільськогосподарські райони Natura 2000
3. Рівень підготовки фермерів та використання консультаційних послуг з охорони довкілля на фермах
4. Площа під органічним землеробством
5. Внесення мінеральних добрив
6. Використання пестицидів
7. Зрошення
8. Використання енергії
9. Зміна землекористування
10. 1. Мозаїчність полів 10.2 Особливості тваринництва
11. 1. Ґрунтовий покрив 11.2. Практика обробітку ґрунту 11.3. Зберігання Ґною
12. Інтенсифікація/розширення
13. Спеціалізація
14. Баланс азоту
15. Ризик забруднення фосфором
16. Ризик пестицидів
17. Викиди аміаку
18. Викиди парникових газів
19. Забір води
20. Ерозія ґрунтів
21. Генетичне різноманіття
22. Природно високоцінні сільгоспугіддя
23. Виробництво відновлюваної енергії
24. Тенденції популяції птахів на сільськогосподарських угіддях
25. Якість ґрунту
26. 1. Якість води – нітратне забруднення 26.2. Якість води – забруднення пестицидами
27. Ландшафт – стан і різноманітність.

Джерело: (Eurostat, n.d.).

2. *Формувати сталі агроландшафти, раціоналізувати рівні сільськогосподарського освоєння і розорання, що забезпечить ресурсозбереження та середовищеформуючі функції агроландшафтів, збалансування продуктивності та збереження агровиробничих ресурсів.*

Агроландшафти України надмірно перевантажені через високу сільськогосподарську освоєність території (69%) і розораність (54%), при цьому надто низькі частки елементів екологічного каркасу (сінокосів і пасовищ 12,5%, лісів і лісовкритих площ – 17,7% (табл. 3). Тоді як за науковими рекомендаціями фахівців, до активного сільгоспобробітку доцільно залучати третину території. У світовому масштабі сільськогосподарська освоєність земельних ресурсів сягає 36%, частка лісів – майже 30%; розораність у Франції і Польщі – 36%, Німеччині 34%, США 20%, Великій Британії 18,5%, Китаї 12%. Полезахисні лісосмуги масово вирубувалися, перебували у занедбаному стані ще до війни, а за воєнних дій фактично зазнали масштабного знищення. Екологічний стан агроландшафтів України визнано як незадовільний на державному рівні, за період земельної реформи значна кількість проблем загострилася.

Таблиця 3

**Структура земельного фонду в Україні,
фактична і передбачена до 2030–2032 рр., %**

Роки	Сільськогосподарське освоєння території	Розораність території	Розораність сільгоспугідь	Сіножаті та пасовища у площі території	Частка лісів і лісовкритих площ
2020	68,5	54,3	79,3	12,5	17,7
2030–2032*	63,5 (-5%, скорочення на 3 млн га)	44,3 (-10%, скорочення на 6 млн га)	69,8	15,8 (зростання на 2 млн га)	-

Примітка. Показники були передбачені до війни, а по факту мають коригуватися з урахуванням наслідків руйнації ґрунтів через бойові дії.

Джерело: (Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» № 2697-VIII, 2019; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель» № 70-р, 2022; Сільське господарство України 2020: статистичний збірник, 2021. С. 61).

Дехто з екологів вбачає неблагополучні наслідки для агроландшафтів внаслідок ухвалення законів України щодо забезпечення продовольчої безпеки і врегулювання земельних відносин в умовах воєнного стану (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України...»

№ 2145-IX, 2022; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України...» № 2247-IX, 2022), що передбачають спрощення передавання в оренду земель сільгосппризначення державної та комунальної форм власності для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Якщо ділянку не віднесено до цих земель, то її дозволено передавати в оренду для товарного сільськогосподарського виробництва без зміни цільового призначення. У цьому вбачають загрози поновлення експлуатації (оранки) природних луків і степів.

Світова практика має інший досвід, коли фактично війна мотивувала створення резерву землі, який за нинішнього мінливого світу дедалі очевидніше стає елементом безпечності суспільства. Це «Програма збереження земельного резерву» (CRP) США, і уроки її майже 40-річного функціонування важливі для повоєнної аграрної відбудови в Україні (Вставка 2).

Україна має обов'язки щодо охорони і сталого розвитку ландшафтів як національного надбання, ратифікувавши Європейську ландшафтну конвенцію. Згідно зі Стратегією біорізноманіття ЄС до 2030 року (від 2021 р.) у природні ландшафти потрібно повернути щонайменше 10% сільськогосподарських площ. В Україні з метою оптимізації агроландшафтів унормовано зменшити сільськогосподарську освоєність на 5%, розораність території на 10% – шляхом вилучення орнонепридатних земель з інтенсивного обробітку, а також вжити заходів для відновлення захисних лісових насаджень (*Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель» № 70-р., 2022*). Затверджений Порядок консервації земель передбачає залуження, заліснення або ренатуралізацію деградованих, малопродуктивних, техногенно забруднених земель (на площі понад 6 млн га). Однак декілька раніше задекларованих законодавчих норм щодо консервації земель не були реалізовані (Вставка 5).

Вставка 5

Проблеми консервації земель в Україні та уроки з досвіду інших країн

Значна частина земель, які підлягали консервації, перебували у приватній власності, але не були встановлені джерела відшкодування землевласникам витрат на проведення організаційних і практичних робіт з консервації земель, не передбачено механізми підтримки і компенсації сільгоспвиробникам втраченої вигоди при залуженні, залісненні, ренатуралізації консервованих земель.

Не вирішені питання і щодо насадження полезахисних лісосмуг, для їх відновлення у повоєнний період важливо реалізувати заходи у рамках екологічної ініціативи «Масштабне заліснення України» (передбачено за 10 років – починаючи з 2021 р. – збільшити площу лісів на 1 млн га і у найближчі три роки висадити 1 млрд дерев). Необхідні відповідні зміни до законодавства, оскільки без них місцем

насадження нових лісів залишаються степи та луки, що невиправдано. Потрібне законодавчо-нормативне урегулювання участі та цілеспрямоване фінансування сільгоспвиробників у лісонасадженні та загалом у раціональному формуванні агроландшафтів.

З досвіду інших країн укладання контрактів між урядовою відомчою структурою і землевласниками щодо консервації земель із виплатою власникам компенсуючих платежів у рамках Програми збереження земельного резерву (The Conservation Reserve Program, CRP). У рамках Програми субсидується довготривале (на 10–15 років) відведення під пар чи обмеження використання земель приватної власності, що піддаються ерозії, водно-болотних угідь і пасовищ (на площі близько 8 млн га). Позитивним результатом CRP стала оптимізація структури земельного фонду із залученням до активного сільськогосподарського обробітку лише третини земель. У рамках цієї доволі витратної програми уряд США понад 40 років підтримує фермерів, земельні ресурси та екологію. Становлять інтерес події, які каталізували започаткування CRP. Радянське вторгнення в Афганістан призвело до заборони експорту зерна із США до СРСР, однак американські фермери виробляли його з надлишком. Уряд започаткував цю Програму, хоча міг відшукати канали збуту надлишкової сільськогосподарської продукції.

У Польщі активна участь сільгоспвиробників у програмі залісення підтримувалась рядом виплат: наданням компенсації витрат на залісення протягом першого року, премія за догляд за новоствореними лісонасадженнями протягом п'яти років, премія-еквівалент за виведення ґрунтів з сільгоспобороту виплачувалась щороку протягом 20 років від закладання лісу.

Таким чином, для практичної реалізації задекларованих норм щодо зменшення сільськогосподарської освоєності (на 3 млн га, що становить 5%) та розораності території (на 6 млн га, на 10% до 2032 р.; табл. 3) слід унормувати відшкодування землевласникам витрат на проведення робіт із консервації деградованих, малопродуктивних, пошкоджених і забруднених земель через бойові дії, передбачити механізми підтримки і фінансової компенсації їм втраченої вигоди при проведенні залуження, залісення або ренатуралізації консервованих земель, поверненні сільгоспугідь у природні ландшафти. Зважаючи на те, що у природоохоронних зонах, наприклад поблизу водойм і на крутосхилах, деградовані, малопродуктивні, техногенно забруднені землі є предметом особливої турботи держави, то доцільно, щоб держава викупувала їх у землевласників з метою забезпечення належного утримання цих важливих для природоохорони земель. Варто стимулювати масштабне переведення угідь (площею 2 млн га) у пасовища та сіножаті, відновлення мережі полезахисних лісосмуг, а також забезпечити переведення у статус лісу покинутих полів, які заросли стійкими насадженнями природним чином (самосійні) та підвищити лісистість території України, у тому числі за

рахунок лісонасадження на деградованих і малопродуктивних, пошкоджених і забруднених внаслідок бойових дій сільгоспземлях.

3. Підтримання балансу поживних речовин у ґрунті, не допускаючи погіршення родючості, – це дасть змогу стабілізувати використання високовартісних мінеральних добрив, що важливо у повоєнний період. Дефіцитний баланс поживних речовин призводить до того, що сільгоспкультури використовують їх з гумусу, виснажуючи ґрунт.

Добрий стан ґрунту має вирішальне значення для забезпечення продовольчої безпеки та є ключовим чинником досягнення цілей Європейського зеленого курсу (ЄЗК), таких як кліматична нейтральність, сталі харчові системи та безпечне природне середовище. Згідно зі Стратегією «Від ферми до виделки» від 2020 р. потрібно зменшити втрати поживних речовин ґрунту на 50%, що допоможе скоротити використання мінеральних добрив щонайменше на 20% до 2030 р. Стратегія ЄС щодо ґрунтів від 2021 р. передбачає досягнення нульового приросту деградації земель до 2030 р. і декларує, що захист ґрунтів, раціональне управління ними та відновлення деградованих – це загальний стандарт. У ЄС 12,7% ґрунтів потерпає від ерозії (від помірного до високого ступеня).

В Україні до війни еродованими були 38% сільгоспземель (20% зазнали істотної деградації, решта, за оцінками ФАО, – під загрозою), тобто майже 16 млн га, і ерозія продовжує поширюватися. Площа деградованих і малородючих ґрунтів кожного року збільшується на 80–90 тис. га. Щорічні збитки від основних видів ґрунтової деградації становлять близько 40–50 млрд грн за рахунок втрат гумусу та поживних речовин, ґрунту і недобору сільгосппродукції (зниження продуктивності на 25%). Офіційно визнається, що земельні ресурси України значною мірою деградовані та серед завдань декларується застосування практик ощадливого обробітку земель зі збереженням та підвищенням органічної речовини ґрунту, забезпечення розвитку органічного сільського господарства (*Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року» №1363, 2021*). У Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель передбачено сприяти досягненню нейтрального рівня деградації земель, підвищити продуктивність сільгоспугідь на 40–50% шляхом раціонального застосування органічних та мінеральних добрив.

Аграрії у 2022 р. були змушені істотно економити на мінеральних добривах через їх дефіцит і високу ціну. Вносилися азотні добрива, а фосфорні та калійні або комплексні – лише у економних нормах, завдяки раніше створеним запасам на складах. Таким чином, якщо в Україні у

передвоєнний рік міндобрив вносилося близько 140 кг/га у поживних речовинах, майже порівняно із середнім рівнем по ЄС (140 кг/га у 2019 р., в останні роки ця цифра скорочувалася), то за війни внесення вимушено зменшилося. І це відповідає цілі Європейського зеленого курсу скоротити застосування міндобрив на 20% до 2030 р. (за розрахунками, до 112 кг/га посівної площі).

Зважаючи на обмежену спроможність вітчизняних сільгоспвиробників сплачувати за високовартісні міндобрива у післявоєнний період, доцільно використовувати органічні добрива для поповнення поживних речовин у ґрунті, а також поживні рештки, сидерати тощо. Внесення органіки практично зведено «до нуля», що невиправдано: в останні роки вноситься 0,6 т/га посівної площі під урожай сільгоспкультур. Для активізації внесення органічних добрив доцільно реалізувати у сільгоспприємствах підхід «одна голова худоби на 2 га сільгоспугідь». До речі, у Євросоюзі зростає рівень підтримки вирощування фермерами білкових/бобових культур (азотфіксуючих у ґрунті) на 25% порівняно з 2022 р. у рамках САП, щоб допомогти зменшити залежність фермерів від імпорту та використання міндобрив. Це – урок для України.

Заходи щодо підтримання балансу поживних речовин у ґрунті та обмеження на цій основі використання високовартісних міндобрив включають:

- створення уніфікованої системи моніторингу якості ґрунту, пропонування власникам земель схеми їх безкоштовного тестування із веденням «паспорту ґрунту»;

- стимулювання масштабного застосування сталих практик, таких як точне землеробство, агроекологія, агролісівництво, безвідвальна система обробітку ґрунту (за оцінками фахівців, потенціал використання технології мінімальної обробітку ґрунту становить 17 млн га, зважаючи на певні обмеження застосування цих технологій щодо сільгоспкультур і територій) тощо;

- жорстке адміністрування і стимулювання дотримання сівозмін, що сприяє збереженню родючості ґрунту, запобігає значному поширенню бур'янів, шкідників і хвороб у посівах сільгоспкультур і, таким чином, дає змогу зменшити використання пестицидів і ризики від них (завдання Європейського зеленого курсу). Сівозміна передбачається на переважній частині (85%) орних земель у ЄС, згідно з новими зобов'язаннями для фермерів у рамках САП ЄС на програмний період 2021–2027 рр.;

- унормування заходів і механізмів щодо виконання законодавчо задекларованого досягнення нейтрального балансу деградації українських

земель до 2032 р., розроблення господарствами (з площею сільгоспугідь понад 100 га) плану догляду за ґрунтом і збереження його родючості, з компонентом – планом використання поживних речовин ґрунту (ведення записів про внесення, містить результати аналізу ґрунту, баланс поживних речовин – джерела надходження і витрати з урожаєм, рекомендовані норми і способи внесення добрив тощо).

4. Декарбонізація вітчизняного сільського господарства.

Україна зобов'язалася скорочувати викиди парникових газів (ПГ) згідно з ратифікованою Паризькою угодою, і це відповідає базовій цілі Європейського зеленого курсу щодо декарбонізації та досягнення кліматичної нейтральності. У Оновленому національному визначеному внеску України до Паризької Угоди (НВВ2) від 2021 р. визначено завдання скоротити до 2030 р. викиди ПГ на 65%, тобто до 35% рівня 1990 р. Війна має антикліматичний аспект – викиди забруднюючих речовин в атмосферу, безперечно, збільшилися і, зважаючи на обставини війни, зобов'язання за НВВ2, очевидно, будуть переглянуті. Унормовано впровадження моніторингу і звітування про викиди ПГ (*Закон України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» № 377, 2019*).

У сільському господарстві високі рівні викидів ПГ зумовлені переважно використанням міндобрив, особливо азотних, і енергії з невідновлюваних джерел (перш за все дизельного пального, від якого ЄС поступово відмовляється), глибокою оранкою ґрунту; недосконаліми раціонами годівлі худоби (великі обсяги викидів метану від кишкового бродіння у худоби) та неналежним складуванням і використанням органічних добрив. Вагомим джерелом викидів ПГ є масштабна ерозія ґрунту, що призводить до втрати органічної речовини / органічного вуглецю ґрунту, оскільки ерозії піддається верхній шар із його високим вмістом.

Досягти скорочення викидів ПГ у сільському господарстві передбачається за рахунок сприяння використанню технологій мінімального обробітку ґрунту на площі 5 млн га, ведення органічного рослинництва на площі 2 млн га, використання азотних добрив з повільним вивільненням поживних речовин, завдяки зміні режиму годівлі сільгосптварин (документи щодо НВВ2). При цьому у Плані відновлення України за напрямом «Нова аграрна політика» передбачено завищені показники щодо запровадження технології землеробства з урахуванням впливу на клімат (технології no-till / мінімальна обробка земель, точне землеробство, органічні добрива) – на 40% орних земель до 2030 р., тобто майже на 13 млн га, що значно більше, ніж передбачено НВВ2 України.

Актуальним для декарбонізації вітчизняного сільського господарства є налагодження належного поводження з органічними добривами (насамперед їх складування) у сільгоспприємствах. Зобов'язання щодо оргдобрив Україна має за Угодою про асоціацію з ЄС¹². Органічні добрива у рідкій формі слід зберігати лише у непроникних резервуарах, ємністю накопичення їх принаймні шестимісячного обсягу. Варто висунути умову, що ті сільгоспвиробники, які до визначеного часу не матимуть споруд для належного зберігання оргдобрив, позбавляються участі у державних програмах підтримки. Крім цього, варто згадати досвід Польщі, коли уряд ініціював та реалізував тематичний проєкт співфінансування інвестицій за договором зі Світовим банком, Глобальним екологічним фондом для підтримки сільгоспвиробників (зі звучним лозунгом «Наші еко-аграрні сходи, тобто як у чистих чоботях вступити у ЄС»).

Слід зазначити, що щодо викидів ПГ при вирощуванні сільгоспкультур в Україні є й деякі порівняльні позитиви. Зокрема, у 2021 р. азотних добрив у середньому внесено 42 кг/га (за період війни цифра іще зменшилася), тоді як у ЄС – 96 кг/га (*AgroPolit*, 2021).

Відсутні для сільгоспвиробників України стимули щодо секвестрації викидів і депонування вуглецю у ґрунтах, ведення кліматоорієнтованого вуглецевого землеробства. За налагодження торгівлі вуглецевими одиницями можна реалізувати підхід, коли компанії – емітенти викидів парникових газів компенсують завдану довікільню шкоду, сплачуючи сільгоспвиробникам за секвестрацію вуглецю у ґрунтах з допомогою спеціальних методів господарювання (консерваційної оранки, утримання луків і пасовищ тощо). Такі проєкти щодо секвестрації вуглецю у ґрунтах можуть створити конкуренцію відповідним проєктам секвестрації у лісах, оскільки експерти доводять, що витрати на необхідні заходи у сільському господарстві менші, ніж у лісівництві.

Важливість платежів за «сільськогосподарський вуглець» зумовлюється ще й конкуруючою позицією біоенергетичних посівів у сільському господарстві. Якщо застосовується вуглецевий податок на викиди від енергетики, то під господарське освоєння для вирощування біоенерге-

¹² Україна має зобов'язання з дотримання норм Директиви 91/676/ЄЕС про охорону вод від забруднення, спричиненого нітратами з сільськогосподарських джерел. У контексті цієї Директиви затверджено Правила щодо забезпечення родючості ґрунтів і застосування окремих агрохімікатів (наказ Мінагрополітики від 24.11.2021 р. № 382). Однак дія цих Правил поширюється на сільгоспвиробників, які займаються діяльністю в уразливих до накопичення нітратів зонах, тоді як до виконання завдання зі скорочення викидів парникових газів має бути залучене ширше коло сільгоспвиробників.

тичних культур підпадуть неексплуатовані та недоексплуатовані землі, насамперед пасовища. Щоб цього не допустити, доцільно паралельно впроваджувати вуглецеві стимулюючі платежі для сільгоспвиробників і вуглецевий податок на викиди від енергетики.

Пропоновані заходи і механізми для досягнення мети декарбонізації у сільському господарстві включають:

- надання сільгоспвиробникам платежів за належне складування і використання органічних добрив, мінімальний обробіток ґрунту, дотримання сівозмін, ведення органічного сільського господарства, запобігання ерозії ґрунту, а також зміни у землекористуванні на користь лісонасадження, відновлення водно-болотних угідь тощо;

- розширення використання у господарстві відновлюваної енергії (з біомаси, енергії вітру, сонця тощо) та забезпечення доступу до низьковуглецевих джерел електроенергії;

- проведення навчання і консультування сільгоспвиробників щодо кращих декарбонізаційних/вуглецевих практик ведення господарства;

- розроблення комплексної секторної стратегії скорочення викидів парникових газів у сільському господарстві / декарбонізації (у розвиток рамкової Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 р.); надання та отримання визнання Єврокомісії як індикативних показників щодо обсягів викидів ПГ при вирощуванні сільгоспкультур, що експортуються до ЄС з України, у тому числі як сировина для виробництва біопалива;

- створення системи кліматичного урядування (торгівлі викидами; аналогічну ETS EU), що стимулюватиме перехід секторів економіки, у тому числі сільського господарства, до декарбонізації;

- стимулювання сільгоспвиробників до секвестрації/депонування вуглецю у ґрунті за рахунок переорієнтування частини державної підтримки сільгоспвиробникам за ведення кліматично орієнтованого сільського господарства, а також за рахунок продажу вуглецевих одиниць зовнішнім компаніям – емітентам вуглекислого газу, щоб це стало для українських сільгоспвиробників додатковим джерелом доходів;

- поступова переорієнтація на виробництво сталих агропродовольчих продуктів (насамперед українських виробників-експортерів), їх відповідної сертифікації та маркування за показниками сталості (кліматичними, екологічними та соціальними), оскільки сталі продукти з часом стануть на ринку ЄС нормою. Термін «сталий продукт» за змістом ширший за «продукт екологічний/органічний», тож українські сільгоспвиробники

можуть бути не підготовлені до вчасного переходу на їх виробництво (Popova et al., 2022).

Таким чином, цільові установки повоєнної відбудови і модернізації агропродовольчої системи України, за аналогією з реформуванням Спільної аграрної політики ЄС, мають еволюціонувати від базової цілі людей «нагодувати» до більш гуманістичної цілі – «нагодувати усіх безпечною їжею, не завдаючи шкоди довкіллю і нащадкам» (рис. 2).

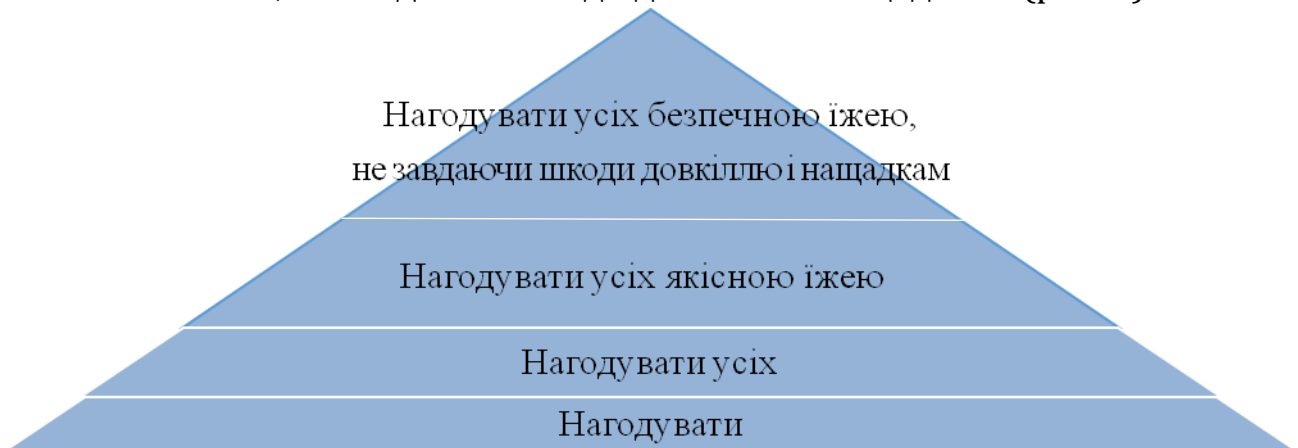

Рис. 2. Зміна цілей розвитку агропродовольчих систем у контексті сталості

Джерело: складено автором за аналогією з пірамідою Маслоу.

Це є важливим з погляду необхідності подолання накопичених екологічно деструктивних проблем ведення сільського господарства до війни, руйнацій, завданих агровиробничим ресурсам і довкіллю під час війни, а також для просування України шляхом євроінтеграції.

Висновки. Підтримка фермерів у рамках САП ЄС еволюціонувала від продуктивізму до соціо-еколого-економічної підтримки – доходів фермерів, сталих, агроекологічних методів господарювання та більш амбітних еколого-кліматичних заходів у контексті Європейського зеленого курсу. Підвищення еколого-кліматичних вимог до ведення сільського господарства супроводжується фінансовими виплатами фермерам за раціональний менеджмент використання агровиробничих ресурсів і охорону довкілля. І цей вид діяльності фермерів, який відповідає суспільним інтересам, оплачується їм як додаткова послуга за рахунок суспільства. Орієнтирами щодо повоєнної відбудови національного сільського господарства у контексті євроінтеграції, з огляду на основні реформування Спільної аграрної політики ЄС та засади Європейського зеленого курсу, мають бути екоперебудова з метою формування сталої агропродовольчої системи, декарбонізація і кліматична нейтральність, агроекологія, збереження агроландшафтів тощо.

За рік війни найсуттєвіші для продовольчої безпеки України ризики проявилися саме у сфері сталості та адаптації, згідно з Глобальним індексом продовольчої безпеки, – пониження у рейтингу на 38 позицій (на 94-те місце, тоді як у 2021 р. було 56-те). Фізична доступність продовольства у 2022 р., зважаючи на багатий урожай довоєнного 2021 р., була достатньою для громадян України, проте посилюється питання його економічної доступності через скорочення зайнятості і доходів. Для того щоб виправити неблагополучну ситуацію зі сталістю сільського господарства, знадобиться більше часу. Прогнозується, що очікуване виробництво продукції у 2023 р. дасть змогу забезпечити внутрішні продовольчі потреби, хоча через воєнні дії відбуватиметься подальше скорочення валової сільгосппродукції (обсяги у 2022 р. зменшилися на понад чверть). Агровиробництву завдано великої шкоди, подеколи руйнування землі є незворотними, а наслідки позначатимуться тривалий період. Важливо випрацювати механізми притягнення країни-терористки до відповідальності та стягнення економічної компенсації за завдані збитки агровиробничим ресурсам і довкіллю.

Оскільки сталість аграрного розвитку є вагомим елементом продовольчої безпеки, тож за повоєнної відбудови, маючи нагальні потреби продукування продовольства для армії, населення, спрямування його на експорт, разом із тим варто забезпечити баланс між підвищенням продуктивності агровиробництва та захистом і відновленням природних агровиробничих ресурсів і довкілля. Пропоновані еколого-кліматичні заходи зеленого курсу для аграрного сектора стосуються проведення еколого-геохімічного дослідження ґрунтів і зонування фронтової і прифронтової території з урахуванням заходів відновлення; формування сталих агроландшафтів зі зменшенням рівнів сільгоспосвоєння і розорання; підтримання балансу поживних речовин у ґрунті, щоб не допустити зниження родючості; проведення декарбонізації сільсько-господарського виробництва шляхом розширення сталих агроекологічних практик ведення сільського господарства. Це відповідатиме сучасним міжнародним і європейським орієнтирам аграрного розвитку.

Список джерел

AgroPolit (2021). *Пораховано, скільки викидів формує український агросектор*. <https://agropolit.com/news/21342-porahovano-skilki-vikidiv-formuye-ukrayinskiy-agrosektor>

Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union (2023). https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf

European Commission (2020). *A Farm to Fork Strategy for a fair, healthy and environmentally-friendly food system*. EUR-Lex-52020DC0381-EN-EUR-Lex. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0381>

European Commission (n.d.). *The common agricultural policy: 2023-27*. https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/cap-2023-27_en

Eurostat (n.d.). *Good agricultural and environmental conditions (GAEC)*. [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Good_agricultural_and_environmental_conditions_\(GAEC\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Good_agricultural_and_environmental_conditions_(GAEC))

Global Food Security Index 2022 (n.d.). *Exploring challenges and developing solutions for food security across 113 countries*. <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/>

ICRC (2021). *1980 Convention On Certain Conventional Weapons (CCW)*. <https://www.icrc.org/en/document/1980-convention-certain-conventional-weapons>

Popova, O., Koval, V., Vdovenko, V. (2022). Environmental footprinting of agri-food products traded in the European market. *Frontiers Environmental Science*. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.1036970>

Rac, I., Erjavec, K., & Erjavec, E. (2020). Does the proposed CAP reform allow for a paradigm shift towards a greener policy? *Spanish journal of agricultural research*, 3(18). <https://doi.org/10.5424/sjar/2020183-16447>

Regulation (EU) №1306/2013 of the European Parliament and of the Council on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy (2013). *Official Journal of the European Union*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:347:0549:0607:en:PDF>

Бізнес Цензор (2022). *Збитки аграріїв від війни становили \$15 млрд. Яка ситуація в АПК?* https://biz.censor.net/resonance/3332157/zbytky_agrariyiv_vid_viyiny_stanovyly_15_mlrld_yaka_sytuatsiya_v_apk

Война и экология (2022). *Экология и право*, (85), 47. https://network.bellona.org/content/uploads/sites/4/2022/10/EiP_85.pdf

Голубцов, О., Сорокіна, Л., Сплодитель, А., & Чумаченко, С. (2023). *Вплив війни росії проти України на стан українських ґрунтів. Результати аналізу*. ГО «Центр екологічних ініціатив «Екодія». <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/zabrudnennia-zemel-vid-rosii-summary.pdf>

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» № 2145-IX (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text>

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» № 2247-IX (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text>

Закон України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» № 377 (2019). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-20#Text>

Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» № 2697-VIII (2019). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>

Лупенко, Ю., Нечипоренко, О., Грищенко, О., & Волосяк, Ю. (2023). *Прогноз виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у 2023 році*. ННЦ «ІАЕ».

<http://iae.org.ua/activity/books/3566-prohnoz-vyrobnytstva-silskohospodarskoyi-produktsiyi-v-ukrayini-u-2023-rotsi-berezen-2023-roku.html>

Міністерство аграрної політики та продовольства України (2022). *Боротьба за існування українського тваринництва: як на галузь вплинула війна та які шляхи виходу з кризи*. <https://minagro.gov.ua/news/borotba-za-isnuvannya-ukrayinskogo-tvarinnictva-yak-na-galuz-vplinu-la-vijna-ta-yaki-shlyahi-vihodu-z-krizi>

Наказ Мінагрополітики «Методика визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації» № 295 (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0586-22#Text>

Наказ Міндовкілля «Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану» № 167 (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text>

Осипчук, І. (2022). «Ахіллесова п'ята путінського режиму»: метеорологиня Світлана Краковська розповіла, що допоможе перемогти росію у війні. *Факти*. https://fakty.ua/406607-ahillesova-pyata-putinskogo-rezhima-meteorolog-svetlana-krakovskaya-rasskazala-chto-pomozhet-pobedit-rossiyu?fbclid=IwAR1UbxPuVM5usFJJGgTbUn7Wq9Q1MIKOG4ir6yxxnthkyeOV_nkRbFvfMQk

Попова, О. Л. (2016). Cross-compliance – європейський підхід взаємного дотримання зобов'язань при наданні державної підтримки сільгоспвиробникам. *Економіка і прогнозування*, (3), 148–151. http://eip.org.ua/docs/EP_16_3_148_uk.pdf

Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» № 326 (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text> Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель» №70-р (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-p#Text>

Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року» №1363 (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text>

Державна служба статистики України. (2021). *Сільське господарство України 2020*. https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/09/zb_sg_20.pdf

Снайдер, Т. (2022). *За Україною майбутнє*. Главком. <https://glavcom.ua/publications/za-ukrajinoju-majbutnje-avtorska-stattja-timoti-snajdera-874461.html>

Шубравська, О. (Ред.). (2023). *Виклики та наслідки агропродовольчої спеціалізації України у світовій економіці*. ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2023/03/Vyklyky-ta-naslidky-ahroprodovolchoi-spetsializatsii/>

Сергій Іванов

Ганна Разумова

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

У сучасних умовах глобальних викликів проблеми продовольчої безпеки як однієї з найважливіших систем життєзабезпечення набувають

вельми серйозного значення, нарівні із завданнями у сфері загально-економічної безпеки. Гарантування продовольчої безпеки стає одним із низки таких важливих завдань, як збереження країною свого суверенітету, економічної безпеки та соціальної стійкості. Без достатньої кількості продовольства власного виробництва решта компонентів національної безпеки суттєво знецінюється. Тому важливою умовою стабільності України, особливо в умовах війни, гарантією ефективності її економіки має стати зміцнення продовольчої безпеки, зокрема у ході повоєнної відбудови держави.

У світі забезпеченню продовольчої безпеки відводиться ключова роль – як проблемі глобального характеру, що має пріоритетну значимість. Незважаючи на те, що кожна людина, згідно з інструкціями таких міжнародних інститутів, як ФАО (FAO – Food and Agriculture Organization), має право на забезпеченість продуктами харчування, не кожна країна може забезпечити своїм громадянам фізичну та економічну доступність продовольства.

У міжнародній практиці рівень продовольчої безпеки виявляють зокрема й через рівень інтеграції національного агропромислового комплексу у світове торговельно-економічне співтовариство. Забезпечення сталого економічного розвитку на основі збалансованого споживання природних ресурсів, зокрема й продовольства, є критерієм визначення майбутнього місця держави в системі міжнародних відносин.

Дослідження аграрної політики таких впливових суб'єктів світової економіки, як Європейський Союз та США, продемонструвало, що питанню продовольчої безпеки вони приділяють особливу увагу: У цих країнах вирішення продовольчої проблеми є одним із найпріоритетніших завдань державної політики. Загалом, сприяючи розвитку світового ринку, провідні країни підтримують і власний високий рівень самозабезпечення продовольством: США та Франція – понад 100%, Німеччина – 93%, Італія – 78%, Японія – 50%. У США та в Японії стан продовольчого забезпечення визнано найважливішим показником національної безпеки. У країнах Євросоюзу розвиток сільського господарства всебічно підтримується на державному рівні. Особливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки ЄС відведено так званій Спільній аграрній політиці.

Проаналізувавши міжнародний досвід у питаннях забезпечення продовольчої безпеки, можна зробити висновок, що сучасне агропромисловство має подолати актуальні проблеми, пов'язані з довготривалими трендами аграрного ринку, його нестабільністю, що посилюється, змінами в структурі споживання та очікуваннях покупців; впливом лібералізації міжнародної торгівлі на конкурентоспроможність виробництва; нетра-

диційним використанням сільськогосподарської продукції, насамперед поза продовольчою сферою, наприклад для виробництва біопалива; необхідністю освоєння нових технологій, насамперед інформаційно-комунікаційних; впливом кліматичних умов, що змінюються; зростанням населення Землі та урбанізацією, змінами в раціонах харчування, обмеженими можливостями розширення оброблюваних земель, а також прогнозованим дефіцитом водних ресурсів. Усе це створює загрозу світовій продовольчій безпеці та вимагає постійного вдосконалення заходів, яких вживають з метою стабілізації економіки сільського господарства.

Воєнні дії позначилися на всіх сферах життя в Україні, в тому числі й на ціноутворенні та рівні доходів більшої частини населення в Україні, що, у свою чергу, призвело до погіршення індексу доступності продовольства. Дослідження стосовно рівня продовольчої безпеки в Україні продемонструвало необхідність розроблення заходів щодо нівелювання (усунення) наслідків сучасних викликів і впровадження заходів щодо попередження кризових явищ у соціальній сфері та тих галузях, які критично впливають на добробут громадян.

В Україні було розроблено Стратегію продовольчої безпеки України, що мала сприяти забезпеченню країни критично важливими запасами (КМУ, 2020). Також Стратегія передбачала доступ кожної людини, усіх соціальних та демографічних груп населення до продовольства та безпечних харчових продуктів у достатньому обсязі, продовольчої незалежності та сталого розвитку сільського господарства України (Хворостяний, 2022). Проте події, обумовлені насамперед війною, поглибили негативні тенденції щодо стану забезпечення продовольчої безпеки України. Стратегію не було реалізовано – у її межах навіть не було затверджено програму розвитку на рік, де би мало йтися не лише про харчові продукти чи енергетику, а й про загальний розвиток країни, також не були конкретизовані етапи її реалізації.

З метою гарантування продовольчої безпеки країни у вітчизняному АПК потрібно вдосконалювати сучасний економічний механізм з акцентом на високий рівень саморегулювання на основі ринкових принципів та певний рівень державного впливу. Економічний механізм агропромислового виробництва має базуватися на створенні умов для розширеного відтворення в агропромисловому комплексі з метою повнішого забезпечення країни сільськогосподарською продукцією, сировиною та продовольством. Це передбачає збільшення масштабів державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, у тому числі шляхом їх фінансування та кредитування, регулювання продуктових ринків, здійснення державного управління та контролю в сільському господарстві.

Рекомендації щодо вдосконалення економічного механізму функціонування агропромислового комплексу країни відштовхуються від поетапного виконання закладених у проєкті Стратегії продовольчої безпеки на період до 2030 року таких основних цілей та принципів державної сільськогосподарської політики, як:

- розвиток конкурентоспроможного та сталого сільськогосподарського виробництва;
- формування розвинених ринків сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства;
- створення для сільськогосподарських товаровиробників однакових із суб'єктами господарської діяльності інших галузей економіки умов отримання доходів;
- зростання доходів осіб, зайнятих у сільському господарстві, покращення якості життя громадян, які проживають у сільській місцевості;
- охорони довкілля, збереження та відтворення природних ресурсів, що використовуються в сільському господарстві.

Державна фінансова допомога сільському господарству має включати підтримку систем кредитування сільськогосподарських товаровиробників та страхування врожаю сільськогосподарських культур, окремих галузей сільськогосподарського виробництва; придбання сільськогосподарськими товаровиробниками матеріально-технічних ресурсів; соціальної структури в сільській місцевості. Сільськогосподарські товаровиробники повинні мати право на субсидії з Державного бюджету, що надаються на компенсацію частини первісного лізингового внеску, витрат на придбання мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин вітчизняного виробництва, комбікормів, пального та мастильних матеріалів, електроенергії, палива та газу.

Основні організаційно-економічні механізми забезпечення національної продовольчої безпеки мають бути спрямовані насамперед на регулювання продовольчого ринку та дотримання фінансових та економічних інтересів сільськогосподарських товаровиробників, а також на захист інтересів споживачів продукції АПК.

У сфері державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності необхідно вдосконалювати практику введення тимчасових обмежень чи квот на імпорт сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства, що мають сприяти створенню умов розвитку конкурентоспроможного вітчизняного АПК (виробництв з високою доданою вартістю). Подальшого сталого розвитку аграрного сектора, що забезпечує збільшення обсягів сільгоспвиробництва, можна досягти шляхом інтенсифікації використання землі із залученням високих технологій. Для

підвищення ефективності та конкурентоспроможності аграрної сфери необхідні також формування та розвиток великих інтегрованих підприємств АПК.

Динаміка світового розвитку останнім часом виявилася в тенденціях глобалізації світового господарства, розшаруванні громадської думки з питань міждержавної кооперації та намірів держав, що стимулювали виникнення, розвиток та зростання активності Світової організації торгівлі (СОТ). Нині на країни, що входять до її складу, припадає близько 95% світової торгівлі.

Принципи регулювання торговельних операцій визначено в Угоді СОТ із сільського господарства, що входить до переліку багатосторонніх торгових договорів, суміжних із Загальною угодою про торгівлю та тарифи. Ця Угода є обов'язковою для всіх членів СОТ і встановлює багатосторонні правила торгівлі сільськогосподарською продукцією щодо доступу на ринок та субсидування.

Забезпечення продовольчої безпеки – це:

- складова національної безпеки країни;
- найважливіша складова соціальної, економічної та демографічної політики держави;
- умова підвищення тривалості та якості життя населення країни, а також збереження її державності та суверенітету (*Лагодієнко & Лагодієнко, 2013*).

Ефективно функціонуючий АПК і продовольчий сектор національної економіки, що стійко розвиваються, є гарантами достатньої продовольчої забезпеченості, а отже й елементами національної економічної безпеки.

Основою агропродовольчого підкомплексу практично будь-якої економіки є м'ясна, молочна та зернова або зернопродуктова промисловість, оскільки саме вони забезпечують виробництво продуктів першої потреби для населення. Від того, у якому стані перебувають ці галузі та наскільки вони конкурентоспроможні, залежить і продовольча безпека, і загалом стан національної економіки та її місце на зовнішньому ринку (*Лагодієнко & Лагодієнко, 2013*).

На рис. 1 представлено основні елементи системи національної продовольчої безпеки, що включають мету, завдання, функції, принципи, механізми та інструменти забезпечення, індикатори та пріоритетні напрями забезпечення.

Дослідження стану розвитку та проблем, що притаманні галузям агропродовольчого комплексу економіки України, допомогло дійти висновку щодо перспективності цих сегментів харчової промисловості з погляду інвестиційної привабливості та інноваційного розвитку (*Лагодієнко & Лагодієнко, 2013*).

Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи

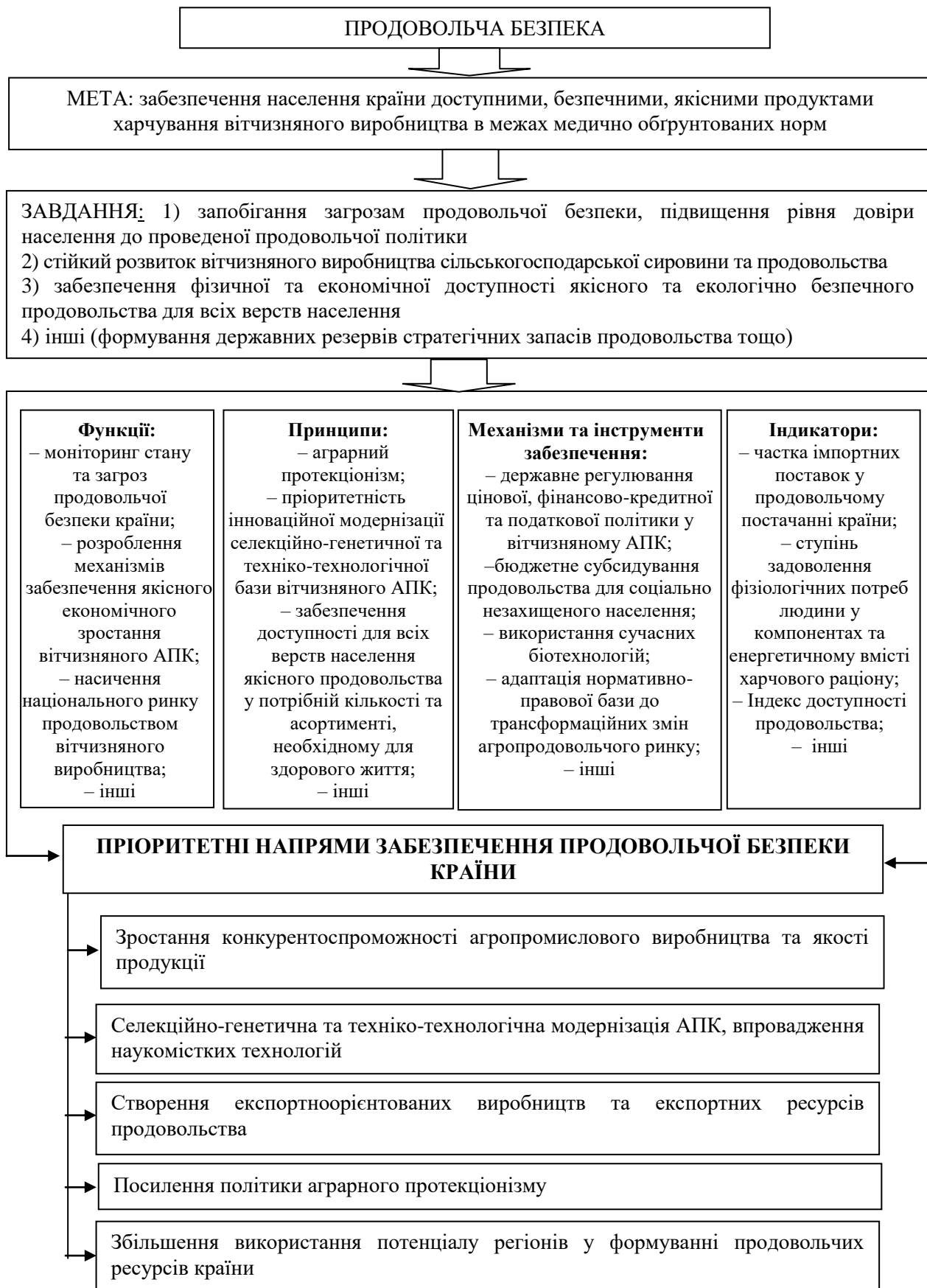

Рис. 1. Основні елементи системи національної продовольчої безпеки
Джерело: (Іванов, 2023).

Проведений аналіз також показав, що сучасний стан світового сільського господарства та агропродовольчих ринків не дає можливості забезпечувати населення планети безпечними та високоякісними продуктами харчування, через кризові ситуації знижується рівень доступності та споживання найважливіших продуктів харчування. Недостатній рівень продовольчої безпеки перетворився на продовольчу проблему, вирішення якої потребує узгодженої політики та спільних практичних дій світової спільноти. Однак такі дії ані в сучасних умовах, ані в перспективі на глобальному рівні не є достатніми.

Проблема продовольства у кожній країні, у тому числі й в Україні, має вирішуватися на основі своїх можливостей, переважно на основі власного виробництва за максимальних гарантій безпеки. Через повномасштабну війну, яка почалася 24 лютого 2022 року, стан продовольчої безпеки України зазнав негативного впливу. В Україні, як уже зазначалося, знизився рекомендований рівень споживання громадянами основних продуктів харчування. Значення забезпечення продовольчої безпеки України зростає і під впливом зовнішніх чинників, оскільки продовольство дедалі більше стає одним із основних важелів політичного й економічного тиску в міжнародних відносинах.

Загалом напружена нині ситуація із забезпеченням продовольчої безпеки України ускладнюється тими наслідками, що виникли й можуть виникнути найближчим часом через світові продовольчі, фондові та фінансові кризи, які тією чи іншою мірою позначатся на функціонуванні вітчизняного продовольчого комплексу.

Основними причинами недостатнього рівня продовольчої безпеки України під час війни з РФ є:

- недостатній рівень виробництва сільськогосподарської продукції, особливо тваринництва через те, що значна частина територій перебуває в небезпечній або умовно небезпечній зоні;
- низький рівень доходів населення, а отже – і платоспроможного попиту;
- пошкодження частини інфраструктури агропродовольчого ринку;
- порушення всього ланцюжка – від виробника до кінцевого споживача;
- недосконалість економічного механізму регулювання агропродовольчого ринку, зокрема цінових відносин;
- інші.

З метою забезпечення продовольчої безпеки більшість розвинених країн використовує у своїй аграрно-продовольчій стратегії такий важливий

чинник, як механізм СОТ. З його допомогою вони розширюють ринки власних надлишкових продуктів в інших країнах, збільшуючи асортимент продовольчих товарів. Таким чином, всебічному розвитку торговельних відносин у міжнародному контексті активно сприяє членство України в Світовій організації торгівлі (СОТ). Водночас існує і зворотний ефект – формування сприятливих умов та механізмів взаємовигідних торгово-економічних відносин з країнами та їх угрупованнями позитивно впливає на інтеграцію країни до системи СОТ. Зокрема, варто згадати рішення ЄС 2000 року стосовно України, а саме щодо часткового визнання за Україною статусу країни з ринковою економікою та унеможливлення антидемпінгових процедур щодо неї.

Вступ України до Світової організації торгівлі викликав низку позитивних наслідків:

- можливість виходу українських товарів на нові ринки;
- можливість придбання нових технологій;
- спрощення процедури вирішення конфліктних ситуацій у сфері зовнішньої торгівлі товарами та послугами.

Проте вступ до СОТ також призвів до виникнення низки серйозних потенційних загроз, які пов'язані зокрема із суттєвим зниженням або скасуванням митних бар'єрів, що сприяло здешевленню та підвищенню доступності імпортованих товарів. Це, у свою чергу, негативно відбилося на українських товарах, адже більшість вітчизняних товаровиробників опинилася на межі банкрутства. За таких умов членство у СОТ є вигідним кроком, перш за все для високорозвинених країн, виробники яких отримують можливість виходу своєї високотехнологічної продукції на нові ринки збуту (Качан, 2011).

Гарантом подальшого підвищення рівня продовольчої безпеки повинна стати реалізація заходів, пов'язаних насамперед зі стійким розвитком сільських територій, значним нарощуванням обсягів виробництва, формуванням та розвитком конкурентних переваг вітчизняної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках, активізацією політики у сфері підвищення рівня та якості життя населення.

Політика забезпечення продовольчої безпеки повинна становити систему науково обґрунтованих заходів (рис. 2). Під час розроблення концепції продовольчої безпеки авторами було розглянуто досвід розвинених країн. Як відомо, у розвинених державах застосовуються два підходи щодо забезпечення продовольчої безпеки:

перший – пріоритет підтримки національного сільськогосподарського товаровиробника (країни ЄС);

Рис. 2. Структура концепції продовольчої безпеки

Джерело: (Іванов, 2023).

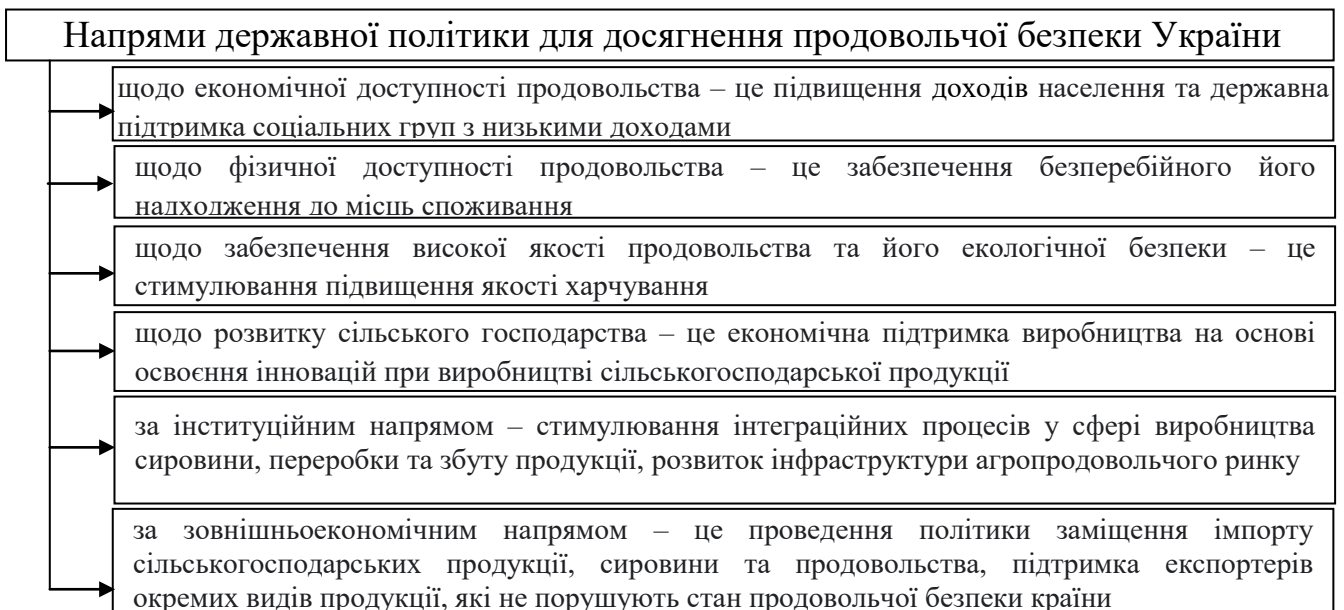

Рис. 3. Напрями державної політики для досягнення продовольчої безпеки України

Джерело: (Іванов, 2023).

другий – однакова підтримка як сільськогосподарських товаровиробників, так і споживачів продовольства (США).

Вважаємо, що в Україні доцільно використовувати підтримку як споживачів, так і сільськогосподарських товаровиробників. З метою досягнення продовольчої безпеки державна політика має здійснюватися за напрямками, представленими на рис. 3.

Реалізація таких заходів дасть змогу до 2030 року загалом вирішити проблему забезпечення продовольчої безпеки країни та наблизитися до середнього рівня споживання продовольства у розмірах, визначених раціональними нормами. Зрозуміло, що забезпечення продовольчої безпеки в Україні впливає на глобальну безпеку.

Розв'язана РФ війна проти України загострила глобальну продовольчу кризу, що має катастрофічні наслідки для всього світу. До війни Україна разом із РФ експортували майже третини всього обсягу виробництва пшениці та ячменю у світовому масштабі. У 2021 р. Україна забезпечила продовольством 400 млн людей у всьому світі (*Anthem, 2022*). Обсяг українського експорту до повномасштабного вторгнення становив 50 млн т сільськогосподарської продукції в середньому на рік (*Embassy of Ukraine to Hungary, 2022*).

У період 2020–2021 рр. Україна вивозила на продаж 5,27 млн т соняшникової олії, що становило 46,9% світового експорту. Окрім того, близько 90% пшениці та іншого зерна транспортували з України на світові ринки морським шляхом. Через повномасштабне вторгнення узбережжя Чорного моря було заблоковано, що призвело до вимушеного призупинення вивезення зерна головними морськими шляхами протягом перших п'яти місяців війни. До того ж через обстріли було суттєво пошкоджено сільськогосподарську інфраструктуру, знищено врожаї на полях та елеваторах, а в травні 2022 р. було знищено навіть Харківський насінневий банк (*Чорноморченко, 2022*). За таких умов наслідки війни впливають не тільки безпосередньо на Україну, а й на інші держави, з якими налагоджено різнорівневі зв'язки.

Можна сказати, що воєнна агресія РФ спричинила найбільшу у світі кризу з часів Другої світової війни. Ця криза розгалужується на: продовольчу, енергетичну, економічну, міграційну, гуманітарну, екологічну, ядерну та безпекову кризи.

Прояв продовольчої кризи виявився в тому, що через блокування експорту зерна з України посилюється голод у деяких найбільш вразливих регіонах світу. Постачання зерна частково вдалося відновити за допомогою тривалого переговорного процесу, що закінчився підписанням

22 липня 2022 р. угоди між Україною, РФ та Туреччиною про відновлення безпечного експорту зерна з України Чорним морем. Ця угода дозволила розблокувати поставки зерна, проте стан забезпечення продовольством у світовому масштабі продовжує залишатися критичним. Так, наприклад, безперервна посуха, відсутність поставок зерна та економічні наслідки війни в Україні вже стали причиною масового голоду у Східній Африці – 3 млн людей у регіоні можуть загинути (Чорноморченко, 2022).

Дослідження, проведені Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (ФАО), продемонстрували зростання світових цін на м'ясо (на 8,2%), молочні продукти (на 23,5%), пшеницю (на 10,6%) за період з літа 2021 р. до літа 2022 р. Ця тенденція продовжується. За прогнозом ФАО світовий рівень цін на продукти харчування до 2027 р. може збільшитись іще на 8,5% (Чорноморченко, 2022).

Наступний прояв – це енергетична криза. Вона спричинена тим, що Росія є однією з провідних країн – світових експортерів газу та виробників нафти. Слід зазначити, що ще до початку війни у світі відзначалася складна ситуація з енергоресурсами, що було пов'язано з багатьма причинами, зокрема, і з наслідками пандемії COVID-19, стрімким перезапуском виробництв та пов'язаним із цим збільшенням рівня цін на такі ресурси, як вугілля, природний газ, нафта. За таких складних умов, що сформувались у всьому світі, Росія використала ситуацію та своє монопольне становище на газовому ринку Європи і зменшила поставки при завищенні ціни (Чорноморченко, 2022). Восени 2021 р. високі ціни на газ призвели до закриття деяких заводів із виробництва добрив у Європі, а ціни на добрива за рік зросли на 300%. Така ситуація безпосередньо вплинула і на продовольчу сферу та загальносвітовий рівень продовольчої безпеки (Kilic, 2022).

Загострення енергетичної кризи та економічна криза в Україні вплинули на стан світової економіки. Підвищення рівня цін на паливо викликало збільшення витрат на транспортування і, як наслідок, призвело до зростання цін на всі товари.

На думку Д. Малпасса, між 2021 р. і 2024 р. глобальне економічне зростання сповільниться на 2,7%, що понад удвічі перевищує сповільнення, яке спостерігалось між 1976 р. і 1979 р., коли востаннє спостерігалася стагфляція (BBC, 2022). Згідно з даними Eurostat очікується, що річна інфляція в єврозоні становитиме 6,9% у березні 2023 р. проти 8,5% у лютому 2023 р., у травні 2022 року цей показник становив 8,1% (найвищий рівень з 1997 р.) (Eurostat, 2023).

Наразі загострилася також міграційна криза через масштабне переміщення біженців. Згідно з даними Агентства ООН у справах біженців, станом на 20 червня 2022 р. кількість біженців у всьому світі перевищила 100 млн осіб, третина з яких – це діти. При цьому, станом на червень 2022 р. понад 14 млн українців стали переселенцями та понад 6 млн шукали притулку в інших країнах (Чорноморченко, 2022).

Такі масові переміщення осіб загострюють гуманітарні проблеми у світі через появу додаткового навантаження на країни, які надають прихисток біженцям. Особливо це стає відчутно, коли люди прибувають не поступово, а в аномально великих кількостях, як з України.

Екологічна криза проявляється через низку причин: велика шкода довкіллю, екосистемам та здоров'ю людей, якої завдали воєнні дії; викиди та численні пошкодження нафтопереробних, хімічних, енергетичних та інших промислових об'єктів, ; велика кількість воєнних відходів тощо. Слід зауважити, що певні екологічні загрози, викликані воєнними діями, можуть проявлятися не тільки на території України, а й далеко за її межами ще багато років після завершення війни.

Про ядерну кризу та можливі її катастрофічні наслідки сказано дуже багато. Воєнні дії РФ призвели до найбільшої безпекової кризи в Європі з часів холодної війни, що сприяло об'єднанню зусиль європейських країн у протистоянні РФ (Чорноморченко, 2022).

Висновки. Отже, війна показала, що події в одній країні глобально впливають на весь світ. Кризи взаємопов'язані, навіть одна обумовлює появу комплексу інших. І зрозуміло, що криза у світі через війну в Україні обумовлює світову продовольчу кризу. Війна в Україні призвела до скорочення продовольчого забезпечення у багатьох країнах Близького Сходу та Північної Африки, оскільки понад 90% усього необхідного продовольства вони імпортують. Недопоставки продуктів харчування через закриття експорту з нашої країни може призвести до голоду у цих регіонах світу. Майже 30% українських полів через бойові дії залишаються непридатними для посівів. Продовження війни РФ проти України спричинить глибокі економічні наслідки, які впливатимуть на ліквідність агровиробників, зростання світового попиту на сільськогосподарську продукцію, скорочення продовольчого забезпечення в багатьох країнах, зростання продовольчих цін та прискорення інфляції.

Після закінчення війни, при достатній фінансовій допомозі країн-партнерів, продовольчий потенціал України відновиться, але це потребуватиме часу. Відбудова України після війни повинна спиратися на: інвестування в стійкі компанії та інфраструктуру; збільшення експорту,

поглиблення ланцюжків доданої вартості в агробізнесі, що сприятиме формуванню можливості для розвитку економіки. Для швидкого відновлення економіки необхідне розроблення оновленої національної продовольчої стратегії, впровадження національних механізмів підтримки агросектора. Для досягнення продовольчої безпеки необхідне розроблення концепції формування та раціонального використання продовольчих ресурсів, яка має бути зорієнтована на нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, оптимізацію кількісних та якісних параметрів ресурсів, на вдосконалення структури споживання продуктів та збалансованість раціону харчування. За існуючих умов провідну роль у процесі повоєнного відновлення повинна відігравати держава. У ринковій економіці роль держави полягає в регулюванні процесів забезпечення продовольством, підтримці національних виробників продовольства та створенні страхових запасів та резервів. Крім того, наразі важливими засобами досягнення продовольчої безпеки є адресна допомога населенню, прийняття технічних регламентів, розроблення системи контролю якості та безпеки продовольства, удосконалення фінансово-кредитної системи та митно-тарифного регулювання, формування інтервенційних фондів.

Список джерел

- Anthem, P. (2022). *War in Ukraine: WFP marks three months of meeting surging food needs*. <https://www.wfp.org/stories/war-ukraine-wfp-marks-three-months-meeting-surg-ing-food-needs#:~:text=Now%20in%20more%20than%20120,rises%20in%20sub%2D Saharan%20Africa>
- BBC (2022). *World Bank warns of recession risk due to Ukraine war*. <https://www.bbc.com/news/business-61723643>
- Embassy of Ukraine to Hungary (2022). *Russia's war against Ukraine is a real threat to global food security*. <https://hungary.mfa.gov.ua/news/russias-war-against-ukraine-real-threat-global-food-security>
- Eurostat Statistics Explained (2023). *Inflation in the euro area*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Inflation_in_the_euro_area#Euro_area_annual_inflation_rate_and_its_main_components
- Kilic, Z. B. (2022). *Energy crisis in Europe hits fertilizer production*. <https://www.aa.com.tr/en/economy/energy-crisis-in-europe-hits-fertilizer-production/2697912>
- Rybalchenko, L., Ryzhkov, Ed., Ohrimenco, S. (2021). Modeling economic component of national security. *Philosophy, economics and law review*, (1), 25–36. <https://doi.org/10.31733/2786-491X-2021-25-36>
- Григоренко, Є., Шніцер, М. (2022). *Як після війни Україна має відновлювати економіку та бізнес. Велике дослідження*. <https://forbes.ua/money/yak-pisslya-viyni-ekonomiku-ta-biznes-velike-doslidzhenня>

ukraina-mae-vidnovlyuvati-ekonomiku-ta-biznes-velike-doslidzhennya-deloitte-15122022-10501

Ерфан, В. Й. (2010). Продовольче забезпечення в контексті економічної безпеки країни: теоретичний аспект. *Країни Центрально-Східної Європи в умовах регіоналізації: історико-методологічний, політико-правовий та економічний аспекти* (с. 342–351).

Залізнюк В. П. (2017). Механізми забезпечення продовольчої безпеки в розвинених країнах. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 10. <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1300>

Іванов, С. В. (2023). *Продовольча безпека України в умовах сучасних викликів*. ДУ «ІРЕЕД НАНУ».

Іванов, С. В., Осадча, Н. В., Разумова, Г. В. (2022). Стратегічні напрями формування експортної стратегії України. *Modernization of research area: national prospects and European practices* (с. 108–138). Riga: Baltija Publishing, <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-221-0-5>

Качан, Є. П. (2011). *Регіональна економіка*. Знання. https://pidru4niki.com/1963051138531/rps/regionalna_ekonomika

КМУ (2020). *Проект Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення стратегії продовольчої безпеки на період до 2030 року»*. <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=33eec8aa-b768-4234-8f5d-7014601cf6e7&title=>

КМУ (2022). *Про затвердження плану заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану*. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-z-a327r>

Кубецька, О.М. та ін. (2020). *Теоретичні та прикладні аспекти забезпечення фінансово-економічної безпеки держави*. Видавець Біла К.О.

Лагодієнко, В. В., Лагодієнко, Н. В. (2013). Вплив процесів глобалізації та міжнародної інтеграції та стан продовольчої безпеки України та її регіонів. *Бізнес-навігатор*, 3(32), 213–225.

Хворостяний, В. (2022). *Продовольча безпека України, або гасіння пожежі без жодної стратегії*. <https://agropolit.com/spetsproekty/953-prodovolcha-bezpeka-ukrayini-abo-gasinnya-pojeji-bez-jodnoyi-strategiyi>

Чорноморченко, Е. (2022). *Світові кризи, спричинені Росією*. <https://ukrainer.net/kryzu-sprychuneni-rosiiei>

Шойко, В. А. (2017). Сутнісна характеристика державного регулювання продовольчої безпеки. *Ефективна економіка*, (11). <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6202>

Олена Никифорок

Лариса Чмирьова

ІНФРАСТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО УКОРІНЕНОЇ СТІЙКОСТІ В УКРАЇНІ

Інфраструктурні трансформації мають на меті подолати викликані воєнною агресією в економіці країни такі залежності, як: технологічна, енергетична, фінансова, екологічна, оборонна, що за своєю сутністю є

факторами впливу на стійкість господарства. Проте варто відзначити, що формуватися вони почали задовго до початку воєнних дій, а повномасштабне вторгнення РФ на територію України їх тільки посилило.

Одним із завдань повоєнного періоду є трансформація, а отже – створення чи переформатування в новій якості фізичної та інституційної інфраструктури, необхідної для підтримки *довгострокового економічного розвитку* в напрямі європеїзації всіх суспільних процесів на засадах *національно укоріненої стійкості*.

Під національно укоріненою стійкістю¹³ розуміється, по-перше, здатність протидіяти загрозам (викликам та деструктивним впливам) у всіх сферах – політичній, економічній, військовій, інформаційній, етнокультурній, соціальній, екологічній, інфраструктурній; по-друге, застосування стратегій попередження появи таких загроз, формування до них стійкого імунітету у державі та суспільстві за допомогою створення несприятливого для реалізації гібридних загроз і викликів середовища (НАН України, 2021. С. 20). На думку авторів національної доповіді «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз», держава не може самотужки забезпечити формування національної стійкості, для цього – як засвідчує досвід демократичних країн – необхідне громадянське поліетнічне суспільство. Прогностичність, гнучкість, варіативність, швидке реагування на випередження, адаптативність, поєднання системної та ситуативної взаємодії інституцій – ось ознаки формування *національної стійкості сучасної суб'єктної країни*, які мають бути концептуалізовані та реалізовані в Україні.

Справедливо зазначити, що термін «національна стійкість» уперше почали використовувати у військовій сфері: відносно нещодавно – у грудні 2015 р. – його уведено у Стратегію реагування на прояви гібридної війни, запропонованій Північно-Атлантичним Альянсом. Також цим терміном оперували під час саміту у Варшаві у 2016 р.: *стійкість* було проголошено одним із засобів протистояння гібридним загрозам і «*суттєвою основою успішного стримування та оборони, а також ефективним втіленням завдань Альянсу*» (НАТО, 2016). Прийняте під час саміту НАТО у Варшаві «Зобов'язання щодо підвищення стійкості» передбачає: 1) посилення військових спроможностей поряд із підвищенням цивільної готовності

¹³ Терміни «національна стійкість» та «національно укорінена стійкість» вживатимуться по тексту як синоніми. У науковій літературі побутує ще один термін – «резильєнтність» – він калькований з англійської, так само означає «стійкість» і також може слугувати синонімом до зазначених термінів. Резильєнтність у фізиці, наприклад, – це здатність матеріалу відновлюватись після механічних впливів, змінань тощо.

протидіяти загрозам; 2) захист населення та територій держав-членів шляхом забезпечення безперервності державного управління, без перервності надання основних послуг та безпеки критичної цивільної інфраструктури, включаючи енергетику, транспорт та зв'язок; підвищення стійкості шляхом інвестування у надійні військові спроможності; 3) захист національної інфраструктури та мереж від кібератак.

Трансформації інфраструктурного потенціалу на засадах національно укоріненої стійкості передбачають: 1) відновлення або зміну кількісних параметрів його підсистем, 2) трансформацію інститутів інфраструктурного комплексу, реструктуризацію зв'язків між ними та перехід на якісно нове підґрунтя взаємодії з регіональною економічною системою та зовнішніми системами різного порядку (Іванова, 2015. С. 208); а також: 3) забезпечення адекватного загрозам захисту ядра інфраструктурного комплексу – а саме тих критичних його елементів, без яких неможливе забезпечення мінімально необхідного функціонування. Окрім цього зазначені трансформації мають відбуватися в напрямі досягнення оптимальних, адаптованих під регіональні потреби параметрів функціонування інфраструктурного комплексу з урахуванням *світових тенденцій та успадкованого досвіду*.

Процес інфраструктурних трансформацій, включаючи відновлення існуючих та розбудову принципово нових об'єктів та мереж, може відбуватися в рамках так званого Європейського плану для України, який може бути своєрідним Планом Маршалла – фінансовим планом для розвитку реальних секторів національної економіки, що включатиме й інфраструктуру, через українські фонди (наприклад Фонд відновлення майна та зруйнованої інфраструктури). Ефективність Плану Маршалла в Західній Німеччині добре демонструє поява нових доріг, шкіл, лікарень та житлових забудов, так до 1960-х років щорічно будувалося в середньому 570 000 квартир, у 1973 р. рекорд становив 714 000. Щороку також будували від 50 000 до 150 000 односімейних будинків. Загалом у Західній Німеччині за перші 15 років після війни було побудовано не менше 5,3 млн нових квартир. У комуністичній Східній Німеччині темп відбудови був суттєво нижчим – лише починаючи з 1974 р. будівельники почали будувати житлові будинки зі швидкістю 100 000 на рік. (Leick et al., 2010)

Для успішності повоєнного відновлення інфраструктури на засадах національної стійкості, на нашу думку, важливим є створення *дієвого організаційно-економічного механізму* для консолідації та використання наявних ресурсів з усіх доступних джерел за допомогою *проектного підходу*.

Архітектуру організаційно-економічного механізму відбудови інфраструктури в Україні вже (попри військовий стан, що триває) закладено. Так у Постанові КМУ «Деякі питання фінансування робіт з відновлення зруйнованого майна та інфраструктури» (Постанова КМУ № 879, 2023) наголошено на тому, що *кошти на відновлення* мають акумулюватися на рахунку Фонду відновлення зруйнованого майна та інфраструктури, який відкрито Мінінфраструктури в Національному банку. Коштами фонду можуть бути «внески від фізичних та юридичних осіб приватного права та/або публічного права в національній та іноземній валюті, з метою відновлення зруйнованого майна та інфраструктури, шкода та збитки яким завдані бойовими діями, терористичними актами, диверсіями, викликаними воєнною агресією Російської Федерації проти України» – тобто фактично фонд наповнюватиметься *добровільними* коштами *донорів*, які можуть здійснити пожертву, в тому числі, й для конкретного об'єкта, що потребує відновлення. Окрім коштів донорів, є й інші потенційні джерела, що можуть бути задіяні у процесах інфраструктурних трансформацій, про це йтиметься нижче.

Також створено Фонд відновлення та трансформації економіки, Фонд підтримки малого та середнього бізнесу, Фонд обслуговування та погашення державного боргу, Гуманітарний фонд, Фонд підтримки армії.

Загалом зазначена Постанова КМУ визначає «механізм здійснення видатків та використання коштів із зазначеного рахунка». Отримувати та розпоряджатися коштами Фонду можуть: 1) центральні органи виконавчої влади; 2) обласні та Київська міська військові адміністрації або обласні та Київська міська держадміністрації; 3) державні підприємства, установи та організації, а також господарські товариства, 100% акцій (часток) яких належать державі або іншому господарському товариству, та які належать до сфери управління Мінінфраструктури, Мінекономіки, Мінцифри або МОН; АТ «Укрзалізниця».

Наразі після об'єднання Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства та Міністерства інфраструктури України в єдине Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України (Міністерство відновлення) (Постанова КМУ № 1400, 2022) наприкінці 2022 р., після так званого ребрендингу, воно запрацювало на платформі Мінінфраструктури та під керівництвом її очільників. Зазначеному міністерству підпорядковується найбільша кількість державних органів: три державні служби, три державні агентства та одна інспекція (Урядовий портал, б. д.). Серед них – як відповідь на нинішні виклики – було створено *Державне агентство з відновлення та*

розвитку інфраструктури України (Агентство відновлення). Зазначимо, що, як свідчить досвід зарубіжних країн, подібні інституції необхідні у процесі післявоєнного відновлення.

Практично всі країни (Німеччина, США, Індонезія, Південна Корея, Іран, Кіпр, Ірак, Франція, В'єтнам) намагалися проводити відбудову організовано й комплексно. Вивчення досвіду на прикладі країн, що постраждали та зазнали значних руйнувань унаслідок військових операцій, воєнних конфліктів, воєн або внаслідок стихійних лих, доводить, що процес відновлення відбувався за наявності трьох основних складових (Дмитренко та ін., 2022. С. 20).

1. Наявність документу про відновлення, своєрідна письмова декларація завдань та цілей, оформлена як узгоджений план або програма дій. Деякі з цих документів містять детальний опис заходів, індикативні показники, очікувані результати й розподіл повноважень, частина деякі – більш загального характеру та обмежуються окресленням основних векторів руху. Найвідоміші з таких документів стосувалися передусім порятунку економіки (План Маршалла, План Доджа, План Моне, План Гірша) й часто допомагали досягти поставлених цілей. Утім, були й комплексні міжсекторальні плани, спрямовані на відбудову та відновлення всього життєво необхідного. До розроблення такого виду документів нерідко долучалися представники міжнародних організацій та іноземні консультанти (Біла книга економічних реформ – в Іраку, Генеральний план реабілітації та реконструкції – в Індонезії).

2. Оновлення інституційної мережі або побудова такої мережі. Питання передачі повноважень з управління та координації процесів, які з'являються в країнах у розпал і після завершення воєн, поставало перед кожною з постраждалих країн. Природно, що під впливом нових викликів, породжених війною, мережа інституцій мирного часу має бути оптимізована. Питання оновлення інституційної мережі вирішувалось у країнах переважно одним із двох способів: 1) створення нового органу виконавчої влади (або розширення функцій існуючого) і передача йому всіх повноважень щодо розширення мережі, вирішення питань аналізу, пошуку рішень, організації контролю тощо; 2) точкове створення спеціалізованих інституцій без владних повноважень із конкретно визначеною функцією у відбудові (менеджмент, контроль, планування, залучення або витрата ресурсів тощо).

3. Фінансова підтримка міжнародних партнерів та інвестування у майбутні освітні програми для залучення молоді.

Агентство відновлення не можна назвати зовсім новою структурою в Україні. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13.01.2023 № 29 Державне агентство автомобільних доріг України було перейменовано на Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України (*Укравтодор*, 2022. С. 19). У листопаді 2022 р. зазначене агентство увійшло до організації європейських національних дорожніх адміністрацій – Conference of European Directors of Roads (CEDR), яка допомагає інтеграції мережі українських доріг до європейської транспортної системи. Діяльність цієї інституції загалом була у першу чергу сконцентрована на реалізації державної політики у сфері дорожнього господарства та управління автомобільними дорогами загального користування державного значення. У другому пункті уточненого положення про перейменування агентства (*Постанова КМУ № 439, 2023*) зазначено, що воно «реалізує державну політику у частині здійснення заходів з будівництва (нового будівництва, реконструкції, реставрації, капітального ремонту), ремонту, модернізації» усіх інших видів та типів інфраструктурних об'єктів: решта об'єктів інфраструктури – цивільної, військової, енергетичної тощо та видів транспорту: «об'єкти житлової нерухомості, громадського призначення, виробничого комплексу, соціальної сфери, сфери житлово-комунального господарства, благоустрою населених пунктів, управління побутовими відходами (об'єктів оброблення відходів, полігонів), інженерно-транспортної, енергетичної інфраструктури, захисних споруд цивільного захисту, інших об'єктів, що мають вплив на життєдіяльність населення, військових об'єктів та майна, у сферах авіаційного, залізничного (крім утримання), морського та внутрішнього водного транспорту, автомобільного транспорту загального користування, міського електричного транспорту, у сфері забезпечення енергетичної ефективності будівель, а також щодо об'єктів і споруд оборонного та спеціального призначення» (*Постанова КМУ № 439, 2023*).

Очевидно, що набрати за короткий проміжок часу нові кадри, які б опікувалися такими різноманітними видами інфраструктури та супроводжували проекти у зазначених сферах, не вдалося, тож Агентство відновлення переважно займається реалізацією проектів дорожньої інфраструктури (доріг, мостів, шляхопроводів, розв'язок, пунктів пропуску) та є розпорядником коштів Державного дорожнього фонду, діяльність якого була відновлена у 2018 р. Окрім них на проекти у сфері дорожнього господарства запозичуються кошти від міжнародних фінансових організацій під державні гарантії (виплату відсотків за якими дозволено і за рахунок коштів новоствореного Фонду відновлення майна

та зруйнованої інфраструктури – про це сказано в положенні про Фонд). Відповідно до звіту Агентства за 2022 р., п'ять спільних дорожніх проєктів уже виконувалося за кошти таких МФО: 1) Міжнародного банку реконструкції та розвитку – «Проєкт розвитку дорожньої галузі» на ділянці Київ – Харків; 2) Європейського інвестиційного банку – проєкт «Покращення транспортно-експлуатаційного стану автомобільних доріг на підходах до міста Києва»; 3) Європейського інвестиційного банку та Європейського банку реконструкції – проєкт «Розвиток транс'європейської транспортної мережі»; 4) Європейського інвестиційного банку – проєкт «Транспортний зв'язок в Україні – Фаза I»; 5) Міжнародного банку реконструкції та розвитку та Європейського інвестиційного банку – проєкт «Східна Україна: возз'єднання, відновлення та відродження (Проєкт 3В)» (*Укравтодор*, 2022. С. 15–18).

З метою поліпшення процесу управління відбудовою інфраструктури в Україні за підтримки іноземних донорів Міністерством відновлення та Коаліцією громадських організацій RISE Ukraine¹⁴ була розроблена цифрова платформа DREAM, що наразі працює у пілотному режимі, проте розробники впроваджуватимуть її протягом 2023 р. на повну потужність. Зазначена платформа являє собою *цифровий комунікативний елемент управління процесом відновлення*, оскільки складатиметься з дворівневого узагальнення інформації про проєкти та донорів. Екосистема DREAM має два рівні: 1) вже наявні державні реєстри, системи та сервіси, що створюють єдиний маршрут розвитку проєкту, – Реєстр пошкодженого і зруйнованого майна (РПЗМ), Геоінформаційна система (ГІС), Галузева система управління відбудовою інфраструктури, Дія, Єдиний державний реєстр, Єдина державна електронна система у сфері будівництва (ЄДЕССБ), Prozorro, Spending.gov.ua тощо; 2) «парасолькова» система, що забезпечує збір даних з усіх систем першого рівня на кожному з етапів проєкту, надає відкритий доступ до них та інструменти управління і контролю. Проєкт за задумом охоплюватиме не лише транспортну інфраструктуру, а ще й цивільне будівництво та має поліпшувати прозорість, підзвітність, доступ до інформації у процесі відбудови інфраструктури країни.

Отже проведений аналіз базових елементів організаційно-економічного механізму інфраструктурних трансформацій показує, що його підґрунтям є існуючі вітчизняні інституції, що оновлюються під сучасні

¹⁴ Технічним розробником системи є команда Open Contracting Partnership. Методологічна підтримка надається Transparency International та Офісом ефективного регулювання BRDO. Розробка фінансується урядом Великої Британії. МВФ, Світовий Банк, країни G7 та інші міжнародні партнери підтримують використання цієї платформи (<https://dream.gov.ua/>) для управління повоєнним відновленням України.

потреби за підтримки іноземних держав, діяльність яких *де-юре* підпорядковується викликам часу. Проте *де-факто* переформатування структури та змісту діяльності відбуватиметься значно повільніше. До того ж розробка тих чи інших інфраструктурних проєктів до стадії «готовність до будівництва» (*ready to build*) є складним процесом, що вимагає проєктного циклу не менше 12–24 місяців і має вже відбуватись в режимі 24/7 задля того, щоб після завершення воєнних дій робота із відродження країни розпочалася невідкладно, чому сприятимуть готові проєктні пропозиції, деякі з яких до того часу вже пройдуть пілотні випробування, таким чином допомагаючи у складній адаптації суспільства до повоєнного стану національного господарства.

Для відновлення інфраструктури можуть залучатися як кошти вітчизняних організацій, підприємств, бізнесів, так і кошти міжнародних донорів різних рівнів публічної або приватної сфер. Фінансовими інструментами для надходження коштів, можуть бути як безповоротна допомога та гранти, так і кредитні кошти МФО. Зауважимо, що 91% допомоги за Планом Маршалла для Європи в 1948–1953 рр. надавалося у формі грантів. План постконфліктної реконструкції для Боснії і Герцеговини на 1996–2004 рр. передбачав 82% міжнародної допомоги через гранти (*Kreimer et al., 2000*).

Спробуємо визначити потенційні джерела отримання коштів на відновлення та трансформацію інфраструктури України.

I. Двостороння допомога на рівні країн у формі грантів, безповоротних кредитів тощо. Опіка якоїсь країни чи міста над відбудовою інфраструктури – на кшталт оголошеної Великою Британією у Києві та області (*Расенко, 2022*) або Данії, що стала першим донором Фонду для відновлення зруйнованої війною української енергетичної інфраструктури (*Федорців, 2022*).

II. Допомога міжнародних фінансових інституцій:

1) Світового банку та ЄБРР у відбудові інфраструктури, оскільки ці інституції спеціалізуються на допомозі розвитку та виступали основними кредиторами для покращення інфраструктури у довоєнний період. Саме ці міжнародні фінансові організації надавали значну допомогу для реконструкції Боснії і Герцоговини (*Богдан, 2022а*). Світовим банком створено багатодонорський трастовий фонд (MDTF), який є одним із найшвидших, цільових та безпечних механізмів для сприяння передачі грантових ресурсів від донорів в Україну (*Дубровик-Рохова, 2023*). ЄБРР схвалив рамкову програму на суму до 2 млрд євро у рамках «Пакету стійкості ЄБРР», що є широким стратегічним підходом банку у відповідь на

війну, яку веде РФ проти України. Для України рамкова програма охоплює всі сектори економіки, особлива увага зосереджена на кількох секторах, серед яких життєво важлива інфраструктура (*Fixugen, 2022*); як тільки дозволятимуть умови, ЄБРР також готовий взяти участь у програмі реконструкції України;

2) Міжнародного валютного фонду (МВФ), який вже зробив ряд кроків:

– схвалено відкриття спеціального рахунку для фінансової допомоги Україні. За допомогою цього інструменту країни-донори зможуть спрямовувати гранти та позики на задоволення платіжного балансу та бюджетних потреб України, а також на допомогу у стабілізації її економіки (*Бізнес UA, 2022*);

– Радою МВФ ухвалено рішення про створення адміністративного рахунку для зарахування коштів від країн-донорів. Кошти на нього можуть надходити у формі кредитів та запозичень;

3) експортно-імпортних банків, які погоджуються фінансувати відновлення інфраструктури за умови участі у проєкті компаній-резидентів країни, в яких цей банк зареєстрований (*Данилишин, 2022*).

III. Допомога міжнародних інфраструктурних організацій:

1) Міжнародного союзу залізниць (UIC), який є найстаршою та найвпливовішою галузевою міжнародною організацією з понад 200 членами, що висловив повну солідарність з українським залізницям на початку війни та заявив про постійну підтримку в непрості часи;

2) Співтовариства європейських залізниць та інфраструктури (CER), усі члени та партнери якого наразі дотримуються санкцій, що застосовуються проти РФ і РБ та підтримують АТ «Укрзалізницю» тощо.

IV. Спеціальні джерела фінансування:

1) Трастовий фонд солідарності України, який планує створити Європейський Союз за зразком європейського COVID-фонду, щоб підтримати український уряд у відновленні України після війни (*Мирончук, 2022*). Функціонування такого фонду повинно передбачати підтримку України здебільшого у формі грантів (безвідшкодовної допомоги), а не кредитів. У період 1985–2015 рр. 20 країн із 35, де відбувалися збройні конфлікти, отримували допомогу з трастових фондів на безвідшкодовній основі;

2) Інструмент допомоги ЄС перед вступом (Instrument for Pre-Accession) запроваджений ЄС у 2007 р. та призначений для розбудови інститутів у країнах-кандидатах за зразками ЄС для активізації регіонального співробітництва, підвищення якості людського капіталу,

розбудови транспортної інфраструктури, охорони довкілля, активізації механізмів економічного розвитку (Богдан, 2022b);

3) Структурні фонди ЄС, які доступні для країн ЄС через спеціальні процедури. В рамках політики вирівнювання протягом 2004–2020 рр. Польща отримала 175 млрд євро, найбільша частина з яких була спрямована на розбудову інфраструктури (Український інститут майбутнього, 2022);

5) Контрибуції/репарації/заморожені кошти та конфісковане майно РФ.

V. Приватні інвестиції, інвестиції вітчизняного та міжнародного бізнесу. Наприклад, наразі є заява про те, що компанія СКМ як найбільший приватний бізнес країни відіграє ключову роль у повоєнному відновленні України, зокрема у відбудові Маріуполя (Gordonua.com, 2022).

VI. Власні фінансові ресурси інфраструктурних компаній, наприклад АТ «Укрзалізниця» повідомила, що відбудує зруйновану привокзальну площу в Тростянці.

VII. Цільова емісія Національного банку України під інфраструктурні потреби, випуск інфраструктурних облігацій внутрішнього і зовнішнього займу.

В рамках і на основі проєктного підходу розробка інфраструктурних проєктів може відбуватися із залученням нових технологій спільно з провідними компаніями світу стосовно розбудові інфраструктури (наприклад, Canadian National Railway Company (CN) тощо), але – що принципово важливо – на виробничих потужностях, які переважно розміщуються та/або локалізовані саме в Україні. За розрахунками В. Власюка, вітчизняні підприємства можуть виробляти близько 90% будматеріалів необхідних для відновлення, масштаби якого оцінені станом на кінець 2022 р. І тільки за окремими позиціями (бетон, цемент, мінвата, профіль ПВХ) наявних вітчизняних потужностей для задоволення попиту на етапі відновлення може буде недостатньо (Власюк В. 2023).

Оцінка фінансових збитків триватиме, доки не закінчатся воєнні дії. До збитків внаслідок деструктивних процесів та урбіциду додаються такі негативні явища та процеси:

- руйнування житла та критичної інфраструктури під час бойових дій;
- депопуляція або вимивання певних демографічних прошарків (проукраїнських, освічених, ініціативних тощо);
- насичення міст криміналітетом, захоплення ним частини влади в містах та деградація правочину;
- збіднення культурного та релігійного різноманіття;

– атмосфера невизначеності, відсутність позитивної перспективи тощо (Михайлова, 2022).

Загальні, – враховуючи як прямі, так і непрямі втрати (зниження ВВП, припинення інвестицій, вплив робочої сили, додаткові витрати на оборону та соціальну підтримку тощо) – втрати економіки України через війну, становлять 564–600 млрд дол. США. Сума прямих задокументованих збитків інфраструктури станом на початок травня 2022 р. становила майже 92 млрд дол. США, станом же на початок квітня 2023 р. вона сягнула 143 млрд дол. США (Kyiv School of Economics, 2023. С. 6). Разом із тим ситуація змінюється щоденно, динаміка масштабів втрат інфраструктури повсякчас збільшується (табл. 1).

Таблиця 1

Оцінка втрат економіки України від пошкодження і руйнування інфраструктури з початку воєнних дій

Об'єкти інфраструктури	Обсяги, станом на травень 2022 р.	Обсяги, станом на червень 2022 р.	Обсяги, станом на лютий 2023 р.	Загальні втрати, млн дол. США станом на травень 2022 р.	Загальні втрати, млн дол. США станом на червень 2022 р.	Загальні втрати, млн дол. США станом на лютий 2023 р.
Житлові будинки, млн кв. м	35,2	44,8	153 тис. од	30 951	39379	53620
Активи підприємств, од.	208	256	426	10 437	11499	11300
Дороги, тис. км	23,8	23,9	25,1	29 761	30034	26700
Залізнична інфраструктура і рухомий склад, од.	-	6,3 тис колій, 41 міст	507 км залізничного полотна; 700 км на окупованих територіях; 126 залізничних вокзалів і станцій; 5,5 тис. будівель та 4 тис. споруд	3 572	2672	4300
Мости та мостові переходи, од.	295	304	344	1 646	1692	2600
Порти та портова інфраструктура, од.	2	4	4	622	471	496
Цивільні аеропорти, од.	12	11	19	6 817	6817	2140
Літак Ан-225 «Мрія», од.	1	1	1	300	300	300
Військові аеродроми, од.	12	12	-	468	468	-
Легкові автомобілі, тис. од.	89,5	104,9	207	1 358	968	1860
Транспортні засоби (тролейбуси, трамваї, автобуси), од.	-	-	14308	-	-	830
Транспортні засоби (протипожежна техніка), од.	-	-	1629	-	-	89
Складська інфраструктура, од.	156	198	-	255	323	-
Поштові оператори	-	-	-	-	-	13
Цифрова інфраструктура (оператори електронних комунікацій фіксованого	-	-	726	-	-	566

Частина 4. Економічна політика відбудови та стратегічні пріоритети...

Об'єкти інфраструктури	Обсяги, станом на травень 2022 р.	Обсяги, станом на червень 2022 р.	Обсяги, станом на лютий 2023 р.	Загальні втрати, млн дол. США станом на травень 2022 р.	Загальні втрати, млн дол. США станом на червень 2022 р.	Загальні втрати, млн дол. США станом на лютий 2023 р.
доступу до мереж Інтернет), од.						
Енергетика	-	-	-	-	-	8100
в т.ч. нафтобази, од.	27	28	30	227	227	260
Заклади охорони здоров'я, од.	580	656	1216	1 908	1147	1800
Заклади середньої та вищої освіти, од.	992	1177	2235	1 320	1621	8940 7778
Дитячі садочки, од.	562	668	935	445	576	1162
Земельний фонд, тис. га	4,2	4,7	-	1 108	1127	8700 (АПК+земельні ресурси)
Адміністративні будівлі, од.	83	111	-	454	607	-
Релігійні споруди	102	141	348	349	81	100
Культурні споруди	152	203	1800	329	270	1400
Спортивні та туристичні споруди	-	-	507	-	-	60
Торговельні центри, од.	24	20	-	315	345	-
Об'єкти соціальної підтримки	-	-	154	-	-	200
Інше	-			1 683	1641	

Джерело: за даними проєкту (Kyiv School of Economics, 2023).

За даними Київської школи економіки, найбільша частка у загальному обсязі прямих втрат належить житловим будівлям (37,3%, або 53,6 млрд дол. США) та інфраструктурі (25,2%, або 36,2 млрд дол. США) станом на лютий 2023 р. Втрати активів бізнесу становлять мінімум 11,3 млрд дол. США і продовжують зростати, 8,7 млрд дол. США становлять прямі втрати аграрного сектора внаслідок війни. Сукупні прямі втрати від руйнувань та пошкоджень об'єктів громадського сектора (соціальні об'єкти та установи, заклади освіти, науки та охорони здоров'я, культурні споруди, спортивні об'єкти, адміністративні будівлі тощо) становлять близько 13,69 млрд дол. США.

Втрати в житловій та житлово-комунальній інфраструктурі (Kyiv School of Economics, 2023). За попередніми даними обласних військових адміністрацій, станом на 24 лютого 2023 р., загальна кількість зруйнованих або пошкоджених об'єктів житлового фонду становить близько 153,86 тис. будівель, з них 136 тис. – приватних (індивідуальних) будинків; 17,5 тис. – багатоквартирних будинків; 0,3 тис. – гуртожитків. Загальна площа пошкоджених або зруйнованих об'єктів становить 83,1 млн кв. м, що становить 8,2% від загальної площі житлового фонду України. За попередніми оцінками, часткового пошкодження (ступінь руйнування менший за 10%) зазнали 15,4 тис. житлових будівель (їх

загальна площа – 18,6 млн кв. м); середніх пошкоджень (ступінь руйнування – більший за 10%, але менший за 40%) зазнали 65,7 тис. житлових будівель (їх загальна площа – 35,3 млн кв. м; повністю зруйновано (ступінь руйнування – понад 40%) зазнали 72,7 тис. житлових будівель (їх загальна площа – 29,6 млн кв. м).

Так, житло близько 1,3 млн домогосподарств (близько 3,2 млн осіб) є пошкодженим або зруйнованим. За попередніми оцінками вартісний вираз прямих збитків для житлового фонду становить 53,6 млрд. дол. США. Це понад третини від загальних прямих збитків України станом на 24 лютого 2023 р. Лише для повернення житла до попереднього стану потрібно буде здійснювати витрати за такими напрямками:

- поточний ремонт житлових будівель;
- капітальний ремонт чи реконструкція житлових будівель;
- нове будівництво;
- відновлення прибудинкової території біля житлових будівель (парканів, лавок, озеленення, дитячих та спортивних майданчиків тощо);
- закупівля предметів довготривалого користування (меблів, побутової техніки).

В Україні вже стартувала програма щодо часткового відновлення житла – еВідновлення як частина державних зобов'язань перед громадянами, які зазнали втрат житла внаслідок бойових дій.

Інфраструктура житлово-комунального господарства, що становить важливу частину систем життєзабезпечення населених пунктів, стала однією з цілей ракетних та артилерійських ударів РФ. Постійні обстріли та бойові дії унеможлилювали або суттєво ускладнювали проведення ремонтних робіт, що призвело до тривалого відключення систем тепло- та водопостачання. У деяких містах мешканці і досі не отримують житлово-комунальні послуги та не мають належного доступу до питної води. До прикладу, через пошкодження водопроводу більшість районів м. Миколаїв з 12 квітня 2022 р. залишаються без централізованого водопостачання, відновлення якого неможливо було провести через постійні обстріли з боку РФ. До відновлення водогону після звільнення Херсона у місті наявна лише технічна вода, а питна доставляється з інших міст як бутильована через торговельну мережу.

До того значного рівня руйнувань зазнала житлово-комунальна сфера міст, що перебувають під щільними артилерійськими обстрілами. Сфера теплопостачання та водопостачання у містах зазнавала постійних перебоїв через вимушені відключення електроенергії та спад напруги на обладнанні, що призвело до необхідності встановлення генераторів та

прискорило зношування активів. За попередніми оцінками, станом на лютий 2023 р., вартісний вимір прямих збитків щодо об'єктів теплопостачання (без урахування ТЕЦ), водопостачання та водовідведення та об'єктів поводження з побутовими відходами становить 1,4 млрд дол. США. За попередніми оцінками, за період повномасштабного вторгнення на територіях, де ведуться бойові дії, було повністю зруйновано п'ять теплоелектроцентралей (м. Охтирка Сумської області, м. Кременчук Полтавської області, м. Сєверодонецьк Луганської області, м. Чернігів та м. Авдіївка) та ще вісім пошкоджено: (смт. Есхар Харківської області, м. Суми, м. Миколаїв, м. Харків (2 ТЕЦ) та м. Київ (3 ТЕЦ). До прикладу, зруйнована Кременчуцька ТЕЦ (Полтавська область) покривала близько 70% потреб міста, тобто, якби своєчасно не було проведено ремонтні роботи, без тепла й гарячої води на увесь опалювальний сезон могли залишитися близько 180 тис. жителів громади.

Окрім того, за попередніми даними обласних військових адміністрацій, внаслідок бойових дій, було частково пошкоджено або повністю зруйновано 472 котельні, з них найбільше у Харківській, Київській, Чернігівській, Донецькій та Миколаївській областях. Частково пошкоджено або повністю зруйновано 122 централізованих теплових пунктів, повністю зруйновано понад 145 пог. км теплових мереж. Відповідно до попередньої оцінки, було зруйновано понад 1046 пог. км водопровідних мереж, частково пошкоджено або повністю зруйновано 12 водопровідних очисних споруд. Також руйнувань/пошкоджень зазнали 82 водопровідні насосні станції. З них, 52 – у Харківській області, 13 – у Луганській області, 11 – у Донецькій області. Зруйновано або пошкоджено 40 свердловин, найбільше – у Харківській області.

Лабораторії, що здійснювали аналіз стану водопостачання в регіоні, теж зруйновано або пошкоджено. Так, попередні підрахунки свідчать, що руйнувань/пошкоджень зазнало близько трьох таких об'єктів. За попередніми оцінками, було пошкоджено понад 327 пог. км каналізаційних мереж, частково пошкоджено або повністю зруйновано 70 каналізаційних насосних станцій, більшість – у Харківській області. Зруйнованими або пошкодженими також вважаються 24 каналізаційних очисних споруд. За попередніми оцінками, внаслідок вторгнення РФ в Україну руйнувань/пошкоджень зазнали 21 полігони для захоронення побутових відходів. Також повністю зруйновано три сміттесортувальні лінії. Знищено й транспорт, який забезпечує вивезення відходів, понад 200 сміттєвозів.

Втрати транспортної інфраструктури. Об'єкти інфраструктури стали однією з ключових сфер, які з розгортанням повномасштабної війни

проти України зазнали найбільших атак з боку агресора. Зокрема, у перші тижні війни російські війська здійснювали масовані обстріли авіаційної інфраструктури, передусім аеродромів не лише військового, а й цивільного і військово-цивільного (подвійного) призначення. Згодом цілями активних атак стали об'єкти залізничної інфраструктури, зокрема електричні підстанції. Так найбільших руйнувань інфраструктурі – як в абсолютному, так і у вартісному виразі – зазнали об'єкти дорожньої інфраструктури. По-перше, з урахуванням того, що вони природно стають об'єктами обстрілу під час артилерійських атак, а по-друге, через те, що саме російські танки активно пересуваються українськими дорогами протягом всього періоду воєнної агресії. Зокрема, автомобільними шляхами пролягали лінії комунікацій між російськими військами в Україні, та їх тилом на території Росії та Білорусі. З початку бойових дій в Україні були пошкоджені 19 аеропортів і цивільних аеродромів; щонайменше 126 залізничних вокзалів і станцій.

За попередніми оцінками, внаслідок бойових дій руйнувань загалом зазнали 25,1 тис. км доріг та 344 мости і мостові переходи державного, місцевого або комунального значення (за даними Міністерства інфраструктури). Попередній огляд стану доріг у деокупованих регіонах (Чернігівській, Київській, Сумській, Харківській областях), за даними цього міністерства, підтверджує інформацію щодо попередніх оцінок значних руйнувань структури доріг внаслідок проходження танків та іншої важкої військової техніки, що вимагатиме реконструкції значної частини пошкоджених доріг. Попередні оцінки показують, що рівень пошкоджених доріг (державного та місцевого значення, а також муніципальні) варіюється від 0 до 95% та в середньому становить приблизно 10% від загальної кількості доріг в областях, які були окупованими військами РФ або де відбувались (відбуваються) бойові дії.

За попередніми оцінками, загальний обсяг пошкодженого залізничного полотна становить до 507 км; кількість пошкоджених залізничних вокзалів і станцій – 126, з яких на підконтрольній території пошкоджено або знищено понад 53 і решта – на неконтрольованих територіях. Також на тимчасово окупованій (після 24.02) території розміщено понад 700 км залізничних колій. Загальна кількість пошкоджених, знищених і втрачених будівель, які належать Укрзалізниці, оцінюється в 5,5 тисяч і близько 4 тисяч залізничних споруд. При цьому є підстави вважати, що все рухоме майно Укрзалізниці, що не було вивезене з таких територій вчасно, можна вважати повністю втраченим (зруйно-

ваним або викраденим військами країни-агресора). Таким чином, загальні прямі втрати залізниці оцінюються в 4,3 млрд дол. США.

Забезпечення відновлення базової допоміжної інфраструктури, особливо мереж електропостачання та транспорту, а також житлової та житлово-комунальної інфраструктури, має вирішальне значення для відновлення нормального ведення бізнесу та ведення домашнього господарства у повоєнному періоді. Іншим, не менш важливим, завданням є вибудовування та підтримка нової транспортної логістики (зернові коридори (портові, залізничні, автомобільні), газотранспортна система, відновлення транзиту тощо), використовуючи наявну інфраструктуру та можливості для її відновлення із самих різних джерел. Логістичні схеми перевезень мають високу залежність від політичної ситуації та залежать від митної, транскордонної, зовнішньої політики держав-сусідів. До того ж логістичні ланцюги мають слабку інерцію, але володіючи натомість здатністю до швидкої переорієнтації, завжди використовують наявну інфраструктуру, що у мирні часи виступає фактором конкурентоспроможності, а у воєнні – фактором виживання.

Нова логістика на сьогодні переорієнтовується на перевезення в західному та південно-західному напрямках, понад те вона цілком залежна від політичних рішень високого рівня.

Для прикладу, газотранспортна система України може припинити своє транзитне призначення. Впродовж війни РФ продовжувала постачати газ на територію ЄС через ГТС України, проте в останньому пакеті санкцій для Польщі та Німеччини передбачено заборону експортувати газ з території РФ (і якщо «Північний потік» заблоковано через терористичні атаки, то це постачання продовжує відбуватись транзитом через Україну).

За 2022 р. імпорт товарів в Україну сягнув понад 30 млн т з вартістю більше 54,5 млрд дол. США, з яких на першому місці за перевезенням вантажів перебуває автомобільний вантажний транспорт (близько 11 млн т), на другому – залізничний (майже 10 млн т); експорт становив майже 100 млн т вантажів, вартістю 44,2 млрд дол. Попри блокування українських портів РФ, морський транспорт став лідером в експорті товарів (близько 54 млн т). Друге місце у перевезенні експортних вантажів посіла залізниця (понад 33 млн т), третє – автомобільний транспорт (12 млн т) (Петровський, 2023).

До початку воєнних дій Україна забезпечувала зерном близько 400 млн осіб у світі, а морський транспорт був для країни головним у перевезеннях аграрної продукції. Якщо до лютого 2022 р. Україна щомісячно експортувала близько 5 млн т збіжжя, то на березень 2023 р.

обсяги скоротились у 25 разів – до 200 тис. т. Ключову роль на сьогодні має так звана зернова угода, за якою з серпня 2022 р. частину українських морських портів – Чорноморськ, Одеса та Південний – було розблоковано для поставок українського збіжжя на світові ринки, а у 2023 р. необхідно докласти зусиль для включення до угоди портів Миколаєва і подовження терміну ініціативи мінімум на рік, що дасть компаніям змогу планувати свої перевезення. Для покращення логістики кількість інспекцій збільшується до 25 на добу (Петровський, 2023).

Загальні прямі збитки портової інфраструктури та дотичних до неї підприємств оцінюються у 500 млн дол. США. До цієї оцінки входить як пошкоджена інфраструктура морських портів, так і об'єкти внутрішньоводного транспорту, що зазнали руйнувань внаслідок війни.

Інтеграція України до ЄС дасть можливість збільшити інвестування в транспортний сектор та покращить умови перевезень. У середньостроковій перспективі уряд має збільшити кількість пунктів пропуску на західних кордонах України, а в короткостроковій – зменшити бюрократичні процедури, побороти корупцію та автоматизувати процеси для їх перетину (Петровський, 2023).

За оцінками експертів організації «Європа без бар'єрів», основними здобутками у вирішенні оперативних завдань ініціативи «Шляхи солідарності», що була запропонована у 2022 р. (Григор'єва, 2023) є «створення логістичних платформ і низки дво- та тристоронніх комунікаційних майданчиків, запровадження транспортного та митного безвізів, істотне збільшення потужності кордону з Польщею, збільшення спроможності залізничних стиків уздовж всього кордону, а також швидка та вдала реанімація роботи портів на Дунаї, що дозволило збільшити товарообіг за цим напрямом утричі, а експорт – вчетверо». Налагодженню контактів уздовж ланцюгів постачання та розв'язанню проблем з нестачею транспорту сприяють такі логістичні платформи, як «ЄС-Україна для пошуку бізнес-партнерів» та «Зернові шляхи».

Для вирішення питань врегулювання процедур контролю в наземних пунктах пропуску в 2022 р. спільно з Міністерством інфраструктури України (наразі Міністерство відновлення) погоджено текст Угоди про спільний контроль з Польщею та, за сприяння Держпродспоживслужби України, максимально спрощено фітосанітарні, санітарні та ветеринарні перевірки товарів з боку суміжних країн. В рамках реалізації середньо- та довгострокових заходів три автомобільні шляхи України було включено до Транс'європейських транспортних мереж (TEN-T), що, зокрема, сприятиме припливу інвестицій для їх модернізації; відновлення залізничного

сполучення з Румунією та Молдовою за кількома напрямками, реконструкції та електрифікації ділянки Ковель – Ізов – держкордон, що має прискорити рух потягів через ПП «Ізов – Грубешув». Часткове відкриття автомобільного ПП «Красноільск – Вікову де Сус» на виїзд порожнього транспорту сприяло поліпшенню сполучності між Україною та Румунією (Григор'єва, 2023).

Протягом 2023 р. заплановано: запровадження спільного контролю на всіх пунктах пропуску на кордоні з Польщею, розбудова низки автомобільних пунктів пропуску, зокрема повноцінний запуск ПП «Красноільськ», відкриття ПП «Дяківці» та «Нижанковичі» на виїзд порожнього транспорту (повноцінний запуск у 2024 р.); відновлення роботи трьох залізничних пунктів пропуску з Молдовою та Румунією, розбудова декількох залізничних пунктів пропуску та ремонт колій на низці ділянок, зокрема реконструкція так званої «Лінії 102» (Старжава – Хирів – Нижанковичі), покращення судноплавства на Дунаї, в тому числі історичним маршрутом через Кілійське та Старостамбульське (Бистре) гирла в дельті Дунаю, а також за рахунок збільшення потужності порту Усть-Дунайськ унаслідок його нещодавньої приватизації (Григор'єва, 2023).

Висновки. Для формування національно укоріненої стійкості, попри триваючу війну, інфраструктурні трансформації мають відбуватися у процесах за такими напрямками, як: 1) відновлення або зміна кількісних параметрів підсистем інфраструктурного комплексу на основі національних ресурсів, 2) трансформація інститутів інфраструктурного комплексу, реструктуризація зв'язків між ними та перехід на якісно нове підґрунтя взаємодії з регіональною економічною системою та зовнішніми системами різного порядку; 3) забезпечення адекватного загрозам захисту ядра інфраструктурного комплексу – а саме тих його критичних елементів, без яких неможливе забезпечення мінімально необхідного функціонування.

Досвід відновлення країн після воєнних дій або стихійних лих дає змогу виділити необхідні елементи інфраструктурних трансформацій у повоєнний період: наявність задекларованого плану відбудови, допомога партнерів по коаліції у відновленні – як фінансова, так і технічна, залучення якомога більшої кількості фінансових джерел та інструментів, побудова організаційно-економічного механізму відновлення.

Огляд потенційних джерел для відновлення інфраструктури держави дає на сучасному етапі можливість диверсифікувати та консолідувати наявні ресурси через механізм фінансового забезпечення відбудови (через державні фонди), залучаючи як кошти міжнародних фінансових установ на

кредитній основі під державні гарантії, так і безповоротні гранти та допомогу від фізичних та юридичних осіб, як резидентів, так і нерезидентів України.

Організаційно-економічний механізм відбудови інфраструктурного комплексу має ґрунтуватись на національно укорінених інститутах (вітчизняний науково-технічний супровід проектного циклу інфраструктурних проектів, Національний банк України та вітчизняна банківська система й система інших фінансових інституцій, громадянське суспільство) із залученням вітчизняних виробничих підприємств та національних ресурсів для оновлення та розвитку достатньої кількості та якості інфраструктурних об'єктів, передбачає трансформацію інституційної архітектури повоєнного відновлення, узгодження процесів відбудови з ініціативами України вступити до ЄС.

Список джерел

Fixygen. (2022). *Европейский банк реконструкции и развития одобрил рамочную программу на EUR2 млрд как ответ на войну РФ против Украины*. <http://www.fixygen.ua/news/20220414/evropejskij-bank.html>

Gordonua.com. (2022). *Reuters: Ахметов пообещал восстановить украинский Мариуполь*. <https://gordonua.com/news/war/reuters-ahmetov-poobeshchal-vosstanovit-ukrainskij-mariupol-1604925.html>

Kyiv School of Economics. (2022). *Загальна сума прямих задокументованих збитків інфраструктури становить майже \$92 млрд*. <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zadokumentovanih-zbitkiv-infrastrukturi-stanovit-mayzhe-92-mlrd/>

Kyiv School of Economics. (2023). *Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення*. https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report-1.pdf

Kreimer, A., Muscat, R., Elwan, A., & Arnold, M. (2000). *Bosnia and herzegovina: Post-conflict reconstruction*. The World Bank. https://www.academia.edu/57227737/Bosnia_and_Herzegovina_Post_conflict_reconstruction

Leick, V., Schreiber, M., & Stoldt, H. (2010). *A New Look at Germany's Postwar Reconstruction*. SPIEGEL International. <https://www.spiegel.de/international/germany/out-of-the-ashes-a-new-look-at-germany-s-postwar-reconstruction-a-702856.html>

NATO. (2016). *Commitment to enhance resilience. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133180.htm

Бізнес UA. (2022). *МВФ відкрив новий рахунок для України* <http://businessua.com/finance/76492mvf-vidkriv-novii-rahunok-dlya-ukraini.html>

Богдан, Т. (2022а). *Відбудова економіки: напрямки, важелі, інститути*. Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/25/686208/>

Богдан, Т. (2022b). *Післявоєнна відбудова: Уроки з досвіду Балкан*. Бізнес Цензор. <https://biz.censor.net/m3330248>

Власюк, В. (2023). *Розвиток внутрішнього виробництва як основи післявоєнного відновлення*. Верховна Рада України, Комітет з питань економічного розвитку. Gov.ua

Григор'єва, Є. (2023). *Ініціатива «Шляхи солідарності» є інструментом практичної інтеграції України в ЄС, – результати дискусії*. Європа без бар'єрів. <https://europewb.org.ua/initsiatyva-shlyahy-solidarnosti-ye-instrumentom-praktychnoyi-integratsiyi-ukrayiny-v-yes-rezultaty-dyskusiyi/>

Данилишин, Б. (2022). *Витиснути максимум з Росії та залучити кошти партнерів*. Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/13/685656/index.asp>

Дмитренко, Л., Курило, В., & Набок, В. (2022). *Відбудова двадцяти: корисне для України*. ГО «Інститут аналітики та адвокації». <https://iaa.org.ua/portfolio/vidbudova20/>

Дубровик-Рохова, А. (2023). *Уся світова економіка відчує наслідки*. День. <https://m.day.kyiv.ua/uk/news/180322-usya-svitova-ekonomika-vidchuye-naslidky>

Іванова, Н. В. (2015). *Трансформаційні переходи та реформування інфраструктурного потенціалу регіону. Проблеми і перспективи економіки та управління*, (4), 204–215.

Мирончук, Р. (2022). *ЄС зобов'язується підтримати відновлення України після війни. Буде створено Трастовий фонд*. РБК-Україна. <https://www.rbc.ua/ukr/news/es-obyazuetsya-podderzhat-vosstanovlenie-1648182904.html>

Михайлова, О. (2022). *Урбіцид – стратегія російських окупантів в російсько-українській війні*. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni>

НАН України. (2021). *Національна стійкість України: Стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз* [Національна доповідь]. <https://ipiend.gov.ua/publication/natsionalna-stijkist-ukrainy-stratehiia-vidpovidi-na-vyklyky-ta-vyperedzhennia-hibrydnykh-zahroz/>

Петровський, Д. (2023). *Як вітчизняний транспорт допоміг вижити українській економіці та її громадянам під час війни*. УНІАН. <https://www.unian.ua/economics/transport/yak-vitchiznyaniy-transport-dopomig-vizhiti-ukrajinskiy-ekonomici-ta-jiji-gromadyanam-pid-chas-viyni-12105600.html>

Постанова КМУ «Деякі питання діяльності центральних органів виконавчої влади № 1400». (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1400-2022-p#Text>

Постанова КМУ «Деякі питання фінансування робіт з відновлення зруйнованого майна та інфраструктури № 879». (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-2022-p#Text>

Постанова КМУ «Про затвердження Положення про Державне агентство автомобільних доріг України № 439». (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-2014-p#Text>

Расенко, Е. (2022). *Британія возьмет под контроль восстановление на Киевщине*. Socportal.info. <https://socportal.info/ru/news/britaniya-gotova-vzyat-shefstvo-nad-vosstanovleniem-kieva-i-kievskoi-oblasti/>

Укравтодор. (2022). *Звіт Державного агентства автомобільних доріг України*. <https://restoration.gov.ua/4489/zvity/54474/54475.pdf>

Український інститут майбутнього. (2022). *Україна 2022. Як не втратити свій шанс стати сильною державою*. <https://uifuture.org/publications/ukrayina-2022-yak-ne-vtratyty-svij-shans-staty-sylnoyu->

Урядовий портал (б. д.). *ShieldSquare Captcha*. <https://www.kmu.gov.ua/catalog/ministerstvo-infrastrukturi-ukraini>

Федорців, А. (2022). *Дания первой присоединилась к Фонду восстановления энергетической инфраструктуры Украины*. РБК-Україна. <https://www.rbc.ua/rus/news/daniya-pervoy-prisoedinilas-fondu-vosstanovleniya-1650910275.html>

Тетяна Капелюшна

УПРАВЛІННЯ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ЗАГРОЗ

Глобалізація та цифровізація, пандемія, війна підкреслили важливість питань базового соціального забезпечення, що визначаються рівнем доступу до суспільних благ та інфраструктури. Із метою задоволення потреб споживачів у інформатизації, а також потреб держави у побудові інформаційного суспільства на законодавчому рівні регулюються питання щодо доступу та використання електроенергетичних об'єктів, акцентується увага на інвестуванні інфраструктурних галузей задля посилення ролі в економіці сфери послуг, щоб сприяти зростанню макроекономічних показників, добробуту населення.

Актуалізується питання безпечного функціонування господарюючих суб'єктів в умовах невизначеності, що нині склалися, особливо це стосується забезпечення стабільної роботи критично важливої інфраструктури (з можливістю підтримки об'єктів, робота яких від неї залежить). Вбачається потреба у приділенні уваги питанням безпечної та стабільної роботи інфраструктурних об'єктів за використання системи контролю загроз.

Використання систем контролю загроз підприємств критичної інфраструктури є доречним заходом, оскільки в нинішніх умовах невизначеності надає можливість упередити кібернетичні та фізичні загрози, що виникають у результаті наслідків бойових дій, які ведуться на території нашої країни. Захисту мають підлягати всі підприємства, а особливо – критично важливі об'єкти та підприємства.

З причин невизначеності умов (особливо із часів поширення COVID-19) безпека у інформаційно-комунікаційному просторі набуває особливої значущості, світовими організаціями проводяться дослідження та

наводяться статистичні дані безпечності роботи у глобальній мережі. Світовий банк проводив аналіз у розрізі країн світу щодо безпечності інтернет-серверів, за результатами якого найбільш безпечними вважаються сервери Сполучених Штатів Америки – 46678110 серверів на 1 млн осіб, потім Німеччини – 8109646 серверів на 1 млн осіб, далі Великої Британії – 2445275 серверів на 1 млн осіб. Щодо України показник відчутно нижчий – 395092 сервери на 1 млн осіб (*The World Bank*, 2020).

Зрозуміло, що розвиток та поширення технологій, інфокомунікацій, мережі Інтернет, використання техніки у досліджуваних високорозвинених країнах відбувалися швидшими темпами, ніж у країнах, що розвиваються. Крім того, з активним використанням глобальної мережі та інтернет-технологій у досліджуваних країнах (що займають лідируючі позиції щодо захисту серверів) з'являлися нові телекомунікаційні послуги, тому й питання захисту та безпеки в інфокомунікаційному просторі ставилися раніше, одночасно із початком наданням таких послуг. Саме тому рівень захисту та безпеки в цих країнах у цифровому просторі значно вищий.

Останнім часом увага держави, суспільства, підприємств концентрується на безпеці, її гарантуванні у всіх сферах. Розглядається низка питань стосовно упередження загроз, усунення ризиків задля безпечного функціонування господарюючих суб'єктів на мікро- та макрорівні. Наразі набирає обертів геополітична напруга, загострюються конфлікти, виникає дедалі більше інцидентів порушення цілісності даних в інформаційному полі, дестабілізується робота об'єктів критичної інфраструктури. Тому наріжним питанням є вчасне виявлення загроз, оцінка ризиків, які загрожують безпеці, планування заходів щодо упередження та усунення наслідків загроз в умовах невизначеності, а інколи в агресивному зовнішньому оточенні, що заплановано та активно дестабілізує функціонування господарюючих суб'єктів.

Слід врахувати умови, в яких підприємства та організації функціонували останні кілька років (пандемію), що зумовили перехід до віддаленої роботи, розширення технологічних меж з активним використанням хмарних технологій та обчислень, налагодження комунікації через соціальні мережі та канали, використання цифрових додатків. Бізнес перейшов у нову площину – цифрову, причому кожний окремий етап взаємодії із клієнтом або партнером для її ефективності вимагає різних цифрових інструментів.

Зрозуміло, що перехід у цифровий простір породжує для господарюючого суб'єкта низку нових, до цього невідомих загроз. Підлягають

ризиків бази даних, інформація щодо клієнтів, конференційна інформація, результати та розробки, інформація щодо винаходів, інтелектуальної власності компаній у новій та складній, динамічній мережі комунікації із зовнішнім оточенням. Крім того, виникають нові типи атак, які важко ідентифікувати, через що підприємства стають до них більш вразливими, тож виникає потреба розширити перелік загроз із подальшим моніторингом їх впливу та наслідків, пошуку шляхів їх нейтралізації.

За результатами опитування респондентів, яке проводилося Міжнародним економічним форумом (*World Economic Forum, 2022*), важливість питання захисту цілісності даних та інформаційного простору організацій підтверджується (табл. 1).

Таблиця 1

Критичні загрози для світу в найближчі 10 років

0–2 роки		2–5 років		5–10 років	
Критичні загрози	% опитуваних	Критичні загрози	% опитуваних	Критичні загрози	% опитуваних
Екстремальні погодні умови	31,1	Невдачі у боротьбі зі зміною клімату	35,7	Невдачі у боротьбі зі зміною клімату	42,1
Криза джерел до існування	30,4	Екстремальні погодні умови	34,6	Екстремальні погодні умови	32,4
Невдачі у боротьбі зі зміною клімату	27,5	Руйнування соціальної згуртованості	23,0	Зменшення біорізноманіття	27,0
Руйнування соціальної згуртованості	27,5	Криза джерел до існування	20,1	Кризи природних ресурсів	23,0
Інфекційні захворювання	26,4	Боргові кризи	19,0	Екологічна шкода, завдана людиною довкіллю	21,7
Погіршення психічного здоров'я	26,1	Екологічна шкода, завдана людиною довкіллю	16,4	Руйнування соціальної згуртованості	19,1
Порушення кібербезпеки	19,5	Геоекономічні конфлікти	14,8	Вимушена міграція	15,0
Боргові кризи	19,3	Порушення кібербезпеки	14,6	Негативний технологічний прогрес	14,9
Цифровий розрив	18,2	Зменшення біорізноманіття	13,5	Геоекономічні конфлікти	14,1
Крах «бульбашкових» активів	14,2	Крах «бульбашкових» активів	12,7	Геополітична боротьба за ресурси	13,5

Джерело: складено на основі даних (*World Economic Forum, 2022*).

Більшість із згаданих вище ризиків – глобальні, виникли у результаті діяльності суспільства та пов’язані з екологічними змінами, тобто вважаються для господарюючих суб’єктів екзогенними, на які підприємство впливає лише частково. Серед згаданих ризиків є такі, що виникли в результаті невизначеностей, на які підприємство вплинути не спроможне, а лише може адаптуватися до змін внаслідок їх дії. Так, зрушення, що пов’язані із діджиталізацією та інформатизацією світу, призвели до проблеми з інформаційною безпекою та потреби включення кібербезпеки до складових, що мають враховуватися при забезпеченні безпеки діяльності економічних одиниць, підприємств, суспільства, організацій, державних об’єктів упродовж наступних п’яти років.

Важливість дослідження питань захисту від загроз та ризиків суспільства, держави та підприємств підтверджується низкою оцінювань, серед яких опитування експертів, що проводилися страховими компаніями у 2020–2022 рр. У звіті наведено результати ранжування експертами ризиків за ступенем дії впродовж останнього триріччя (2600 експертів із 54 країн та приблизно 1000 представників громадськості з 15 різних країн) (рис. 1).

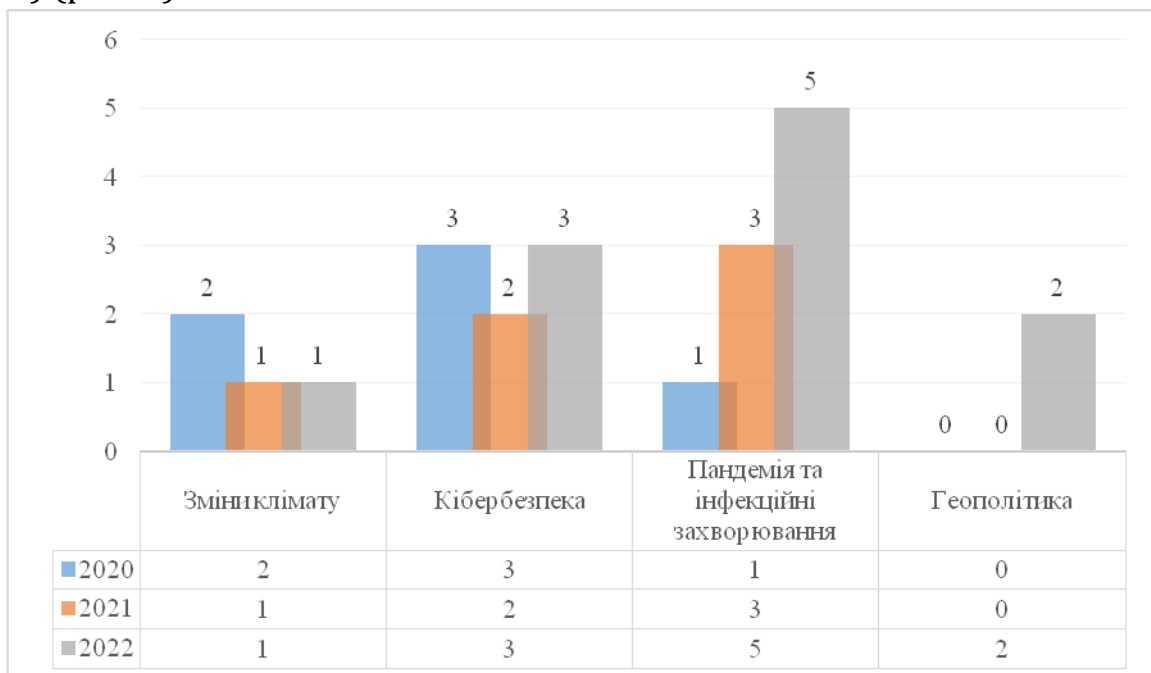

Рис. 1. Трійка найбільш впливових ризиків у нинішніх умовах за останнє триріччя (ранжування експертами за результатами опитування)

Джерело: сформовано на основі даних (EU4Digital, 2020).

Серед 25 ризиків, що були попередньо визначені й розглядалися як вірогідні у сьгоднішніх умовах, найбільш впливовими вважаються

кліматичні зміни та стабільно відзначаються кіберризиками. Через геополітичну напруженість виокремлюються також енергетичні ризики, а пандемія та інфекційні захворювання, що донедавна займали лідируючі позиції, наразі перебувають на п'ятому місці.

Події, викликані введенням в Україні воєнного стану, зумовили адаптацію до нових умов невизначеності, пандемія частково загартувала суспільство та ніби вимушено пришвидшила його цифровізацію, проте саме це дозволило забезпечувати роботу підприємств та організацій, закладів охорони здоров'я та освіти у форматі онлайн уже з розумінням того, як працювати віддалено, які цифрові інструменти, платформи, портали є безпечними та надійними для використання.

В Україні з 2019 р. активно провадиться оцифрування послуг, які надаються державою. Рушієм цього процесу є портал «Дія», що розпочав свою роботу у 2020 р. як уніфікована платформа доступу бізнесу та громадян до низки державних послуг за єдиними стандартами. Планується, що всі послуги, які надаються державою, оцифрують до 2024 р., що активно відбувається навіть попри невизначені умови, наразі постійно анонсуються нові можливості генерації документів у «Дії» (*Державні послуги онлайн, 2023*).

Важливим також є питання підвищення частки ІТ-підприємств у формуванні ВВП держави (на меті досягти 10% галузі ІТ у ВВП країни) й забезпечення на 95% транспортної інфраструктури високошвидкісним та високоякісним Інтернетом (*Постанова Кабінету Міністрів України, 2019*).

Тож результати досліджень доводять, що загрози інформаційній безпеці підприємств в умовах переходу у цифровий світ існують, крім того, вони поширюватимуться, зростатимуть кількісно та видозмінюватимуться. Загрози щодо цілісності та достовірності інформації призводитимуть до фінансових збитків, втрати репутації, відтоку клієнтів. Тому питання безпеки інформаційного середовища та оточення підприємства стає пріоритетним, підприємства мають інвестувати у захист цифрової інфраструктури для безпечного та стабільного функціонування.

Проте питання надійних системи захисту та протоколів спостережень щодо можливих атак – не єдині, що має вирішуватись, оскільки близько 95% порушень кібербезпеки пов'язані із низькою поінформованістю персоналу щодо загроз, зокрема інформаційних, безпеці підприємства.

Нині атаки на підприємства здійснюються у трьох напрямках, а саме: через мережеві пристрої, вебресурси, а також людей. Такі атаки найбільше загрожують підприємству, оскільки поєднують техніко-технологічні й соціальні вразливості, що призводить до максимально руйнівного ефекту.

До таких атак відноситься Advanced Persistent Threat (APT) – досконала стійка загроза, що характеризується сукупністю дій зловмисника, за якими вибудовано ланцюг, що формує його стратегію та тактику, щоб досягти порушення цілісності, конфіденційності, захищеності інформації. Але сценарій таких атак передбачає, що дії зловмисників будуть поступовими та розтягнутими, тож можуть відбуватися непомітно. Зазначається, що для досконалих стійких загроз є характерним складний набір взаємозв'язаних дій зловмисника щодо часу та простору. Самі дії можуть не викликати підозр, оскільки підготовка до цілеспрямованої атаки підприємства-жертви може тривати від кількох місяців та сягати понад один рік (Яковів, 2018), причому засоби досягнення використовуються різні, а сама тактика (або їх кількість та комбінації) залишається перманентною. Тому захист має ґрунтуватися на виявленні атак, що спрямовуються на технології, а також персонал, який має добре орієнтуватися у питаннях соціальної інженерії та вміти вчасно розпізнавати соціального інженера, який використовує слабкі (вразливі) місця людини для швидкого отримання необхідної інформації. Убезпечити персонал від подібної загрози та сформувати його стійкість до дій зловмисників можливо лише за розуміння ймовірних сценаріїв поведінки соціальних інженерів. Підтверджується важливість дослідження поведінки персоналу та користувачів, які мають доступ до інформації, для можливості їх захисту від зловмисників, які за використання знань про вподобання або слабкості людей, або під дією тиску на них, потрапляють у коло їх довіри, що дозволяє отримувати інформацію легко, без застосування складних технічних комбінацій, прийомів, засобів.

Урахування впливу інформаційних атак на персонал гарантуватиме посилення безпеки функціонування підприємства та унеможливить фінансові втрати від кіберзагроз, які можуть виникнути у результаті реалізації дій зловмисника, за якими вибудовано ланцюг його стратегії та тактики, спрямований на порушення цілісності, конфіденційності, захищеності інформації під час досконалих стійких загроз стосовно персоналу.

Крім того, слід врахувати, що сьгоднішні невизначені умови сильно впливають на психоемоційний стан персоналу, на прийняття ним рішень та поведінку в критичних ситуаціях. Важливим є сприйняття працівниками кризових ситуацій, їх стресостійкість та реакція на деструктивні зміни, готовність до вирішення проблем. Обізнаність персоналу у таких питаннях, як: безпека, захист інформації та відстеження потенційних загроз дає йому змогу чітко окреслювати проблеми,

оцінювати ступінь небезпеки, ранжувати ризики та загрози, шукати шляхи їх усунення. Вагому роль у правильній інформованості персоналу щодо небезпек відіграє керівник вищого рівня – CISO (Chief Information Security Officer), який здійснює нагляд за інформаційною, кібер- та технологічною безпекою організації, працює разом з керівництвом компанії, бізнес-менеджерами, командами кібербезпеки та ІТ-менеджерами для ефективного моніторингу та підтримки безпеки додатків, баз даних, комп'ютерів, вебсайтів своєї організації. Такі керівники також відповідають за створення політики безпеки на рівні підприємства, розроблення планів стійкості до витоків даних, здійснюють нагляд за комунікаціями щодо оновлення систем управління безпекою.

Аналіз процесів та явищ навколо, що стосуються зовнішнього та внутрішнього оточення, дозволяє виявити виклики, мінімізувати ризики та упередити появу загроз, які призводять до небезпек. Беручи до уваги безпеку інформації як фактора виробництва, виокремлюють такі складові інформаційної безпеки, як: безпека інформаційних ресурсів; безпека інформаційної інфраструктури, безпека інформаційного поля.

Безпека інформаційних ресурсів полягає у збереженні інформації від несанкціонованого розповсюдження, використання та порушення конфіденційності. Безпека інформаційної інфраструктури полягає у такому стані захищеності електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж, мереж електрозв'язку підприємства, за якого забезпечується цілісність інформації, що в них обробляється (зберігається чи циркулює). Безпека «інформаційного поля» ґрунтується на контрольованості здебільшого несистематизованих потоків інформації, що оприлюднюється різноманітними учасниками інформаційних відносин: телерадіоорганізаціями, друкованими засобами масової інформації, інтернет-виданнями, конкурентами, органами державної влади, місцевого самоврядування тощо.

На сьогодні в організаціях ідентифікація та оцінка ризиків, визначення рівня ризиків, обробка, прийняття, їх моніторинг проводиться відповідно до вимог міжнародного стандарту інформаційної безпеки – ISO/IEC 27005 (ISO, 2022).

За стандартами ISO надаються такі можливі варіанти реагування на ризик:

- 1) зміна ризику;
- 2) запобігання ризику;
- 3) розподіл ризику;
- 4) збереження ризику.

При розгляді безпекозабезпечувальної діяльності підприємства виявлено, що вона спрямована на:

- спостереження за розвитком загроз;
- моніторинг процесів та явищ, що відбуваються у зовнішньому та внутрішньому середовищі діяльності підприємства, з метою їх ідентифікації як загроз діяльності та розвитку підприємства;
- попередження загроз діяльності та розвитку підприємства, їх уникнення, зменшення негативних наслідків від їх реалізації.

У сучасних невизначених умовах вектор безпеки підприємства формується, починаючи із вивчення персоналу, який працює, а також технологій, що використовуються на підприємстві. Далі продовжуючи аналізом даних, які отримані в результаті витоку інформації від потенційних джерел (персонал, технології), закінчуючи послідовним рухом до ідентифікації ризиків. При чому паралельно проводиться оцінка ризиків з урахуванням техніко-технологічних та соціальних вразливостей із подальшим окресленням подій за ступенем дії та ймовірністю настання для визначення швидкості реагування на порушення (середній час виявлення загрози, середній час реакції на загрози) та розробленням плану реагування.

Врешті-решт, за використання системи контролю загроз після ідентифікації ризиків, усунення загроз та ліквідації їх негативної дії діяльність підприємства стабілізується, що допоможе йому перейти із небезпечного стану функціонування в безпечний (рис. 2).

Доцільним у процесі формування заходів безпеки, політики безпеки для підприємств є розрахунок показників ефективності (особливо окупності інвестицій в безпеку), які визначаються після закінчення руху у напрямку від викликів до загроз та повернення підприємства до стабільного, безпечного стану.

Результативність діяльності структурного підрозділу підприємства з економічної безпеки є важливою, оскільки визначає:

- міру наближення фактичного рівня економічної безпеки підприємства до запланованого (встановленого або бажаного);
- міру наближення кількості виявлених потенційних та реальних загроз діяльності підприємства до їх реальної кількості;
- точність визначення ймовірності реалізації загроз діяльності підприємства;
- точність визначення наслідків реалізації загроз діяльності підприємства.

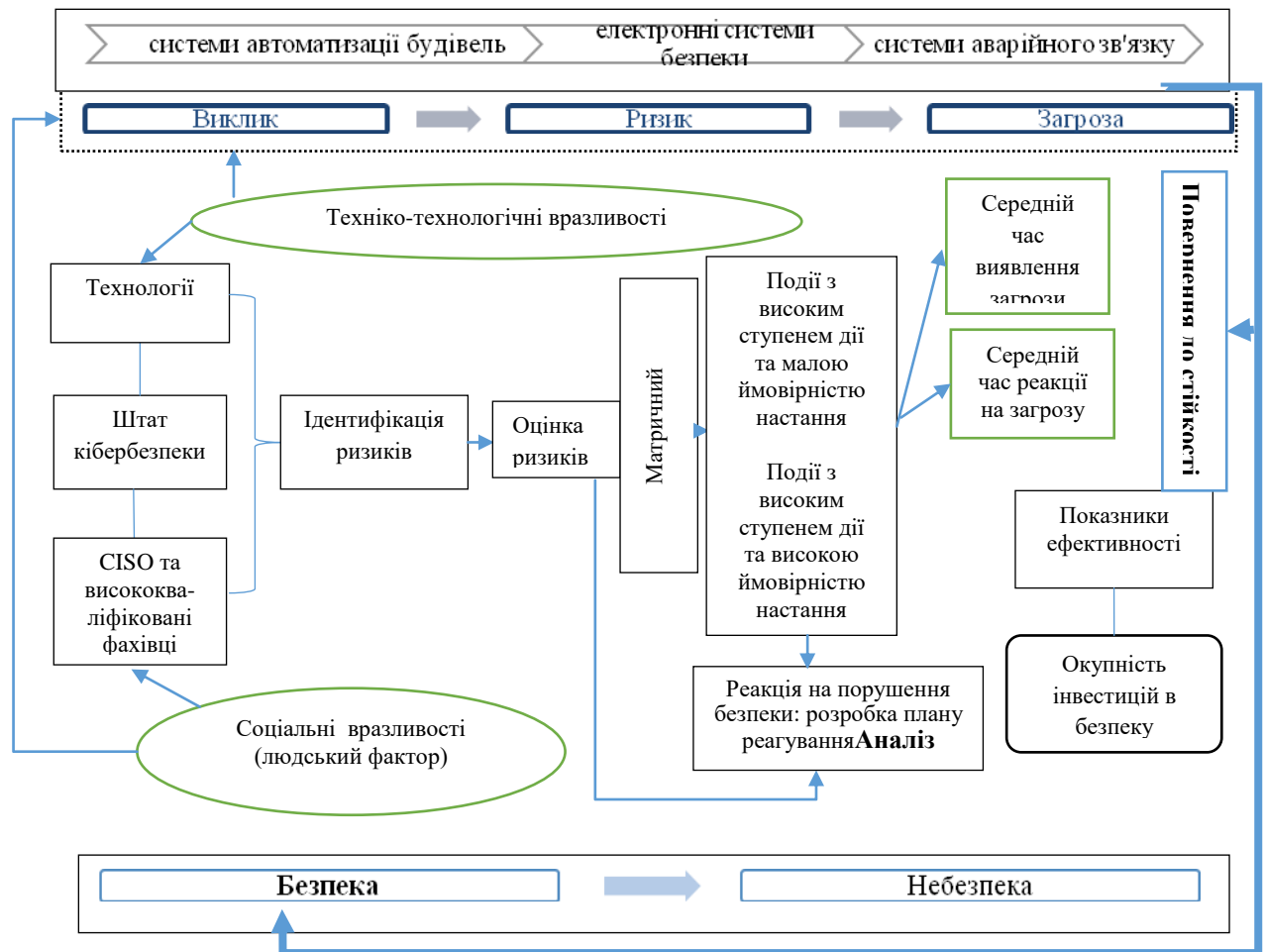

Рис. 2. Вектор безпеки підприємства у сучасних невизначених умовах за використання системи контролю загроз

Джерело: узагальнено та представлено автором за результатами досліджень.

Ефективність є найважливішою характеристикою результатів функціонування об'єкта або системи, будь-якого процесу, що визначається співвідношенням ефекту до витрат ресурсів на його досягнення.

Показники, що описують результати діяльності структурного підрозділу підприємства з економічної безпеки такі:

- показник «величина відвернених збитків», який відображає ефективність діяльності структурного підрозділу підприємства з економічної безпеки у ретроспективі, але його складно визначити на майбутній (або планований) період.

- величина відвернення недоотриманого прибутку (прибутку, який вдалося отримати завдяки тому, що працівники цього структурного підрозділу своєчасно звернули увагу на загрозу недоотримання прибутку та здійснили низку безпекозабезпечувальних заходів.

Важливим у процесі виявлення стану безпеки (небезпеки) є зворотний зв'язок, який у системі управління інформаційною безпекою дає змогу не тільки виявити окрему загрозу, а й відреагувати на цілий ряд подій, на перший погляд ніяк між собою не пов'язаних.

У цьому можуть допомогти продукти, що забезпечують централізоване зіставлення даних журналів подій з мережевих пристроїв і систем безпеки в режимі реального часу, шляхом автоматичного зіставлення даних та виділення подій та загроз безпеці, що вимагають вжити рішучих заходів.

Слід підкреслити важливість еволюції інформаційно-комунікаційних технологій, які продовжують забезпечувати високий рівень взаємопов'язаних та цифрових і електронних операцій у межах безпеки на всіх рівнях: мікробезпеки (підприємства), мезобезпеки (регіонів), макробезпеки (держави).

Окрім звичайних складових економічної безпеки (фінансової, техніко-технологічної, виробничої, енергетичної, ринкової, інтелектуальної, кадрової, інтерфейсної, інформаційної, силової, політико-правової, екологічної, інформаційно-інноваційної) доцільно ввести електронно-комунікаційну (Капелюшна, 2022). Пояснення цьому впливає із розглянутого вище – переходу суспільства та підприємств у цифровий світ із використанням IoT (Internet of Things – Інтернету речей), метапростору, квантових комп'ютерів. Тому техніко-технологічний та електронно-комунікаційний захист підприємств постане як необхідність, змушуючи суб'єктів мікро-, мезо-, макрорівня адаптуватися до новітніх змін, пристосовуватись та застосовувати дієві інструменти, вживати заходів безпеки.

Звісно, що може виникати безліч загроз одночасно, особливо, якщо це сплановані досконалі стійкі загрози. Інколи вектори загроз можуть перетинатися, накладаючись один на одного та викликаючи безліч варіантів подій, на які потрібно реагувати по-різному, розробляти індивідуальні плани реагування стосовно кожної із загроз. Однак нині на допомогу приходить штучний інтелект.

Застосування штучного інтелекту дозволить працювати ефективніше та гарантувати безпеку підприємства, адже виявлення порушень у результаті загроз, збір, аналіз даних, їх обробка, пошук алгоритмів щодо майбутніх тенденцій і варіантів подій відбувається в режимі реального часу. Рішення про те, як налаштувати параметри, щоб оптимізувати роботу підприємства, прийматимуться миттєво.

Використання AI (Artificial intelligence, штучний інтелект) у системах автоматизації будівель може надати низку переваг: підвищення енергоефективності, безпеки та комфорту працівників; скорочення витрат на технічне обслуговування (за рахунок виявлення проблеми до завдання ними руйнівної шкоди).

Розвиток технологій штучного інтелекту сприяє його інтегруванню в системи автоматизації на підприємствах, як результат – ефективне управління будівлями та ефективна, рентабельна робота підприємства.

Автоматизований аналіз даних на основі використання штучного інтелекту, прогнозне технічне обслуговування можуть допомогти підприємствам зменшити операційні витрати, підвищити продуктивність, а головне – посилити безпеку.

Системи автоматизації будівель підприємства представляють собою централізовані, взаємопов'язані мережі обладнання та програмного забезпечення для того, щоб контролювати і керувати навколишнім середовищем на всіх функціонуючих підприємствах та організаціях. Оскільки існують ризики витоку водню чи радіоактивних речовин або виникнення пожежі, використання систем, що ідентифікують перелічені загрози, убезпечує від невідворотних негативних наслідків.

При формуванні підприємством безпекозабезпечувальної діяльності слід брати до уваги положення Директиви ЄС SEVESO II (96/82/ЄС), за якою промислові оператори (власники) підприємств мають дотримуватися політики щодо запобігання великим аваріям та впроваджувати систему керування безпекою. У Директиві представлено вимоги щодо надання звітів та доповідей про безпеку, а також порядок і розроблення планів на випадок аварії з докладною оцінкою ступеня ризику з урахуванням можливих варіантів аварійних ситуацій (*Офіційний вісник Європейського Союзу*, 2018).

Беручи до уваги інтеграційні процеси України щодо вступу до Євросоюзу та посилення взаємодії із країнами ЄС внаслідок повномасштабного вторгнення РФ на територію України, для нашої країни посилюється зміст Директиви й процес її еволюції. Особливо актуалізується це питання для підприємств критичної інфраструктури, забезпечення захисту яких стає вкрай важливим. До секторів критичної інфраструктури за Постановою Кабінету Міністрів України (2020) відносять: паливно-енергетичний сектор; цифрові технології; захист інформації; системи життєзабезпечення; харчова промисловість та агропромисловий комплекс; державний матеріальний резерв; охорона здоров'я; ринки капіталу та організовані товарні ринки; фінансовий

сектор; транспорт та пошта; промисловість; сектор громадської безпеки; цивільний захист населення і територій; міграція; охорона навколишнього середовища; сектор охорони; національна безпека; правосуддя; тримання під вартою; наукові дослідження та розробки; фінансовий сектор; вибори та референдуми; соціальний захист; інформаційні послуги; державна влада та місцеве самоврядування. Підприємствами, що функціонують у цих секторах (як ми бачимо, їх перелік чималий), враховуючи умови невизначеності, в яких нині перебувають підприємства в Україні, та положення директиви ЄС SEVESO II, доцільною у використанні є система аварійного зв'язку для захисту життя персоналу, населення через інформування про появу надзвичайної ситуації з подальшою передачею інформації (необхідної для полегшення реагування на дії та наслідки) через системи голосового оповіщення про пожежу, двосторонні внутрішньобудинкові системи зв'язку аварійних служб, системи масового оповіщення підприємств, організацій та населення.

Підприємства також мають задіювати електронні системи безпеки, призначення яких полягає у виявленні вторгнень, упередженні крадіжок, контролі доступу, управлінні відео та внутрішнім зв'язком.

Висновки. Отже, в нинішніх невизначених умовах функціонування, підприємства мають ставитися до питань безпеки відповідально, розглядати комплекс заходів захисту на всіх етапах провадження діяльності. Цифровізований світ диктує нові правила безпеки, тому при формуванні політики безпеки варто приділяти належну увагу безпеці не лише у форматі фізичного захисту, а й протекції інформаційного поля, інформаційної інфраструктури та інформаційних ресурсів. Комплексне використання наявних, прийнятних засобів та методів захисту поєднається в цілісний механізм – систему контролю загроз для управління безпекою підприємства в умовах невизначеності. Контроль функціонування, оновлення та доповнення механізмів захисту має здійснюватися з урахуванням зміни можливих внутрішніх та зовнішніх загроз із використанням системи контролю загроз (системи автоматизації будівель; електронної системи безпеки; системи аварійного зв'язку). При формуванні політики безпеки має включатися і людський фактор (впливає із найбільш поширених нині загроз – соціо- та техніко-технологічних), а саме має проводитися інформування персоналу щодо можливих варіантів загроз, векторів небезпек та поведження у тих чи інших напрямках розвитку кризових явищ та негативних проявів.

У сьогоденних невизначених умовах саме безпека гарантує стійкий розвиток, результативність діяльності підприємства. Безпечного функціо-

нування підприємства можна досягти при комплексному підході до її забезпечення, а саме: за використання системи контролю внутрішніх, зовнішніх загроз у поєднанні із обізнаним і стійким до вразливостей та умов невизначеності персоналом й, застосування штучного інтелекту, який генерує варіанти подій у режимі реального часу.

Розглянутий варіант реалізації забезпечення потреби у формуванні безпеки господарюючих суб'єктів в умовах невизначеності, які нині постали перед Україною, шляхом управління безпекою підприємства за використання комплексного підходу до формування політики безпеки та впровадження системи контролю загроз є прийнятним до подальшого розгляду підприємствами й організаціями та вартує їхньої уваги.

Список джерел

EU4Digital (2020). *EU4Digital: supporting digital economy and society in the Eastern Partnership Cybersecurity guidelines for the Eastern Partner countries*. <https://eufordigital.eu/wp-content/uploads/2020/10/Cybersecurity-guidelines-for-the-Eastern-Partner-countries.pdf>

ISO/IEC 27005 (2022). *Information security, cybersecurity and privacy protection – Guidance on managing information security risks*. <https://www.iso.org/obp/ui/fr/#iso:std:iso-iec:27005:ed-4:v1:en>

The World Bank (2020). *Secure Internet Servers*. <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.SECR?end=2020&start=2010&type=shaded&view=map&year=2020>

World Economic Forum (2022). *The Global Risks Report 2022 (17th Edition)*. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2022.pdf

Державні послуги онлайн (2023). *Дія. Цифрова держава*. <https://plan2.dii.gov.ua/>

Кабінет Міністрів України (2020). *Деякі питання об'єктів критичної інфраструктури: постанова № 1109*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-2020-%D0%BF/conv#n42>

Кабінет Міністрів України (2019). *Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг: Постанова № 1137*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#Text>

Капелюшна, Т. (2022). Розширення базових складових економічної безпеки підприємства з урахуванням умов невизначеності. *Ефективна економіка*, (10). <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2022.10.40>

Офіційний вісник Європейського Союзу (2018). *Директиви ЄС SEVESO II (96/82/ЄС). Європейський Союз; Директива, Міжнародний документ від 04.07.2012 № 2012/18/ЄС*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011-12#Text

Яковів, І. (2018). Кібернетична модель АРТ атаки. *Technology and Security*, 6, 1(10), 46–58.

Частина 5. ВІДКРИТА НАУКА У ПРОЦЕСІ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Ольга Матвеева

ВІДКРИТА НАУКА ЯК ПРІОРИТЕТ ПОЛІТИКИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА НАБУТТЯ НЕЮ СТАТУСУ ЧЛЕНА ЄС

Ревіталізація та відновлюваний розвиток України у повоєнний та післявоєнний період – це комплексний багатовекторний процес, який передбачає реалізацію системи заходів в усіх сферах суспільно-економічного життя та публічного управління, що має на меті підвищення якості життя населення і забезпечення сталого відновлюваного розвитку громад та країни загалом. Це завдання сьогодні має розглядатися паралельно із виконанням поставлених умов щодо забезпечення вступу України до ЄС. Об'єднання двох важливих для успішного державотворення стратегічних цілей передбачає:

1) відновлення суспільно-економічного життя країни до прийняттого рівня, не нижчого за довоєнний;

2) становлення України як демократичної, правової та конкурентоспроможної держави – члена ЄС, здатної досягати належно високих показників розвитку порівняно з іншими державами – членами ЄС шляхом ґрунтовних реформ та системних трансформацій.

Як зазначає Європейська Комісія, здобуття Україною членства в ЄС стане важливою геостратегічною інвестицією в мир, стабільність, безпеку та процвітання всієї Європи (*European Commission, 2022*). Тим не менш, здобуття членства в ЄС базується на чесних, справедливих і доволі суворих умовах, що потребують обов'язкового виконання на всіх рівнях публічного управління та секторів господарської діяльності в країні, які Європейська Комісія називає «принципом власних заслуг» (*European Commission, 2022*). Тому досягнення такої цілі у найближчій перспективі, окрім довгоочікуваних привілеїв, які надасть Україні перспективне членство у ЄС, передбачає виконання поставлених реформативних завдань на всіх рівнях: від державного рівня управління соціально-політичними процесами – до базового рівня, рівня цінностей, свобод і спроможностей громадянського суспільства, який потрібно невідкладно сформувати, передусім, через систему освіти.

Глобальною метою, що окреслюється з огляду на ці обидві цілі, разом із забезпеченням повоєнної відбудови України спільними зусиллями із країнами ЄС, є побудова самодостатньої європейської демократичної України, спроможної забезпечити належно високий рівень життя свого населення, захист його прав і свобод, а також сприяти постійному

утриманню позицій особистої конкурентоспроможності громадян на внутрішньому та глобальному ринках праці та надавати можливості для її самостійного підвищення завдяки освіті протягом життя.

Вступ до ЄС має важливе значення для відбудови України, оскільки, крім отримання ресурсів для відновлення інфраструктури і втраченого житлового фонду, це сприятиме якісному розвитку громад, національної економіки та створенню нових можливостей для комплексної демократичної розбудови країни та кожного її громадянина. Разом із тим вступ до ЄС передбачає виконання Україною ряду умов та вимог щодо глибокого реформування економіки, запровадження цілого комплексу заходів підвищення рівня якості життя населення та його обізнаності з низки питань щодо участі у процесах державотворення та поліпшення стандартів у сфері прав людини та демократії, – тобто вирішення найглибших проблем розвитку громадянського суспільства. Зокрема, щодо безпеки патріотичного виховання і подолання наслідків російської дезінформації, розуміння основ і цінностей європейської демократії, толерантності у суспільстві, гендерно-вікових та інших розривів, інноваційно-підприємницької активності населення тощо. Тому, щоб успішно виконати умови вступу, Україна має продовжувати здійснювати реформи для забезпечення відповідності стандартам та нормам ЄС у зазначених сферах суспільно-господарської і політичної діяльності та широко інформувати населення про їх перебіг та можливості долучення громадян до цих процесів.

Зокрема, про досягнутий прогрес у євроінтеграційному поступі держави можна судити з отриманих проміжних підсумків Єврокомісії щодо аналізу заявки України на членство в ЄС за параграфом 25 «Наука та дослідження» (*European Commission, 2023*). За рік повномасштабного російського вторгнення неодноразово відзначалося, що Україна зробила і продовжує робити значні кроки для модернізації науково-інноваційної політики (research and innovation (R&I) policy) та її узгодження із видами політики та найкращими практиками ЄС, зокрема, з дотриманням рекомендацій Фонду підтримки політики Horizon 2020 (*European Commission, Horizon, 2023*). Розроблено проєкт стратегії «Розвиток екосистеми інновацій в Україні» (*Центр економічного відновлення, 2023*). Для зміцнення інноваційного потенціалу, розвитку наукових парків та надання податкових пільг наукоємним бізнес-ініціативам створено Ukraine Start-up Fund. Міністерство освіти і науки запустило платформу «Наука та бізнес» для підтримки взаємодії бізнесу та наукової спільноти (*Дія.Бізнес, 2022*).

Запуск такої платформи відкрив і низку додаткових можливостей для дослідників (працівників університетів та наукових установ) у таких напрямах, як:

- комерціалізація власних наукових результатів;
- пошук партнерів для проведення досліджень та отримання фінансування;
- практичне впровадження інноваційних результатів діяльності;
- ширший доступ до дослідницької та інноваційної інфраструктури;
- більше залучення інвестицій, зокрема міжнародних;
- отримання доходу від передачі прав на використання інтелектуальної власності.

Для сектора бізнесу платформа запропонувала відкриття таких можливостей, як:

- скорочення витрат на дослідження на попередньому етапі роботи;
- доступ до існуючих наукових та інженерних рішень у сфері пошуку;
- посилення власної конкурентоспроможності шляхом підвищення наукоємності і виготовлення технологічної продукції;
- більше залучення інвестицій.

Із урахуванням цих та цілого ряду інших напрацювань, відповідно до European Innovation Scoreboard (2022), Україна була оцінена як країна – «починаючий новатор» (*Directorate-General for Research and Innovation of European Commission, 2022*). Показники оцінювання ефективності України відносно показників ЄС, згідно з European Innovation Scoreboard 2022, наведено на рис. 1.

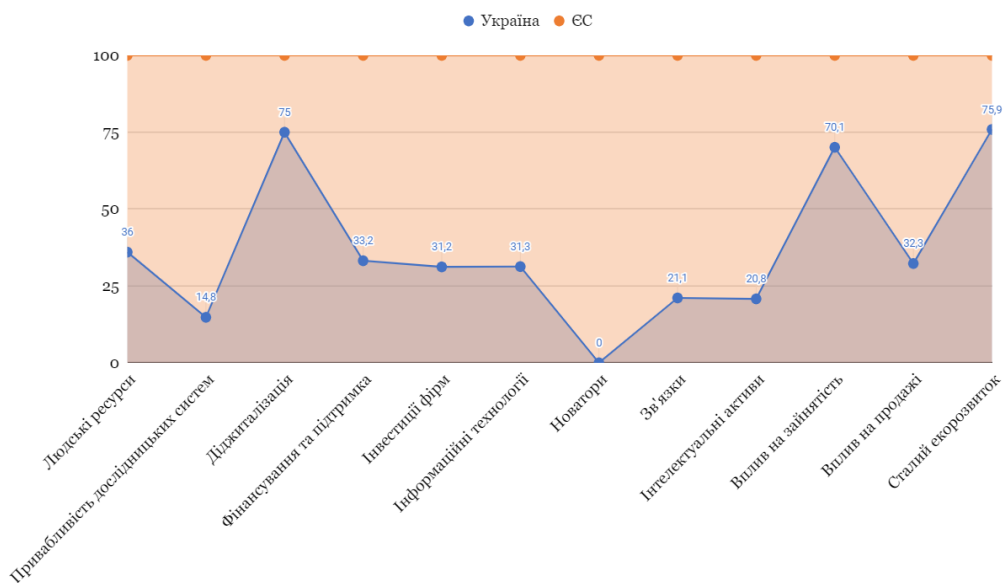

Рис. 1. Показники оцінювання ефективності України відносно показників ЄС, згідно з European Innovation Scoreboard 2022, %
Джерело: (*Directorate-General for Research and Innovation of European Commission, 2022*).

Серед здобутків можна виділити, що в Україні сформовано законодавче підґрунтя для розроблення стратегій розумної спеціалізації: 7 із 25 регіонів України наблизилися до завершення формування своїх стратегій напередодні російського повномасштабного вторгнення. «Стратегія розумної спеціалізації» або «Швидка спеціалізація» (S3) є регіональною інноваційною стратегією, що визначає пріоритети для керованого створення конкурентних переваг на основі розвитку і узгодження сильних сторін регіональних досліджень та інновацій з актуальними потребами бізнесу, що надає можливість швидко і послідовно скористатися відкритими можливостями, а також змінами на ринку, і при цьому уникати фрагментації та дублювання зусиль задіяних акторів. Цінність таких стратегій полягає в тому, що їх розроблення передбачає залучення до процесу підприємницьких відкриттів регіональні, національні або керівні органи, а також широке коло зацікавлених сторін – університети та інші заклади освіти та науки, промисловість, соціальних партнерів тощо (Гірейко, 2018). Відповідно вони передбачають створення інтегрованих програм економічних перетворень, розроблених із урахуванням специфіки місцевих умов та можливостей.

Далі Україна отримала «дорожню карту» інтеграції до Європейського дослідницького простору (European Research Area, ERA) і досягла помітного прогресу за деякими пріоритетами, наприклад, щодо гендерної рівності, відкритої науки (Кабінет Міністрів України, 2022) та реформуванні системи оцінювання досліджень (Національний фонд досліджень України, 2022).

Однак участь України у структурах управління ERA була лише частковою. Як асоційована з 2016 р. з Рамковою програмою ЄС з науково-дослідницької діяльності (EU R&I framework programme) та Програмою досліджень і навчання Євроатома, Україна використала ці можливості не повною мірою. Єврокомісія оцінила її успіхи як країни, що «помірно підготовлена в науково-дослідній сфері» (Єврокомісія, 2023).

Навіть під час повномасштабного російського вторгнення Україна бере участь у програмах R&I ЄС і прагне більшої інтеграції в європейський дослідницький простір, але науково-дослідницька діяльність та технологічна спроможність залишаються обмеженими через недостатнє фінансування, неефективні механізми фінансування і місцевого управління, яке досі характеризується скоріше фрагментарністю, аніж комплексністю. Крім того, внаслідок цих факторів скорочується чисельність вчених, а вплив дослідників в інші галузі значно перевищує приплив, особливо в умовах війни. Також війна значно загострила

проблему відпливу за кордон науково-педагогічних кадрів, а відсутність системного бачення на рівні держави щодо перспектив їхнього повернення в Україну не дає визначити можливі наслідки такої міграції для української освіти і науки. Науковці, які виїхали з України, часто здобувають афіліацію в університетах приймаючих країн за широким спектром програм підтримки українських учених, що дає їм можливість продовжувати в цих країнах розбудову власної академічної кар'єри. З огляду на це необхідна стратегія утримання та залучення перспективних фахівців сектора освіти та науки, також вчених – представників діаспор країн ЄС, розвитку кар'єри дослідників у межах університетів, фінансування їхніх міжнародних стажувань у провідних фахових університетах та сталого інвестування у дослідження, що містять інноваційний компонент або передбачають отримання суспільно корисного соціально-економічного ефекту.

Тож, незважаючи на те, що Україна підготувала відповідну законодавчу базу для вдосконалення своєї системи науково-дослідної діяльності та її наближення до стандартів ЄС, вжила заходів щодо такого наближення, її впровадження тільки починає давати результати, які відзначає Єврокомісія. Враховуючи військовий контекст, заходи підтримки дослідників повинні зосереджуватися на посиленні науково-технічного співробітництва шляхом зміцнення дослідницького потенціалу та кадрового потенціалу, відповідно до широкої Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року (*Верховна Рада України, 2014*); інтернаціоналізації наукової діяльності; відкритому доступі до фінансових ресурсів ЄС, передових розробок інших дослідників; чесній конкуренції та орієнтації на комерціалізацію дослідницьких знахідок і досягнень.

Ситуація, що складалася в Україні через тривалу неналежну увагу держави до сфери освіти і науки впродовж попередніх років, не могла залишитися без наслідків. Лімітоване фінансування поряд із тривалим домінуванням радянських підходів в управлінських системах різних рівнів призвели до формування й усталення неефективної системи відносин навіть на рівні університетів і кафедр. Такі відносини характеризуються наявністю типових системних проблем і слабких сторін, що стримують процеси прогресивного розвитку:

- обмеженість фінансування: постійне обмеження фінансового забезпечення від держави призводить до низької оплати праці та обмежень у закупівлі обладнання і технічних засобів, а відповідно обмежує проведення якісних та конкурентних досліджень. Це вказує на те, що наукові результати не є пріоритетом для уряду, що змушує дослідників

шукати заробіток в інших сферах або толерувати прояви корупції в університетах, щоб самостійно вирішити цю проблему доступними їм засобами і важелями впливу. Розвиток проєктного підходу до отримання фінансової підтримки дослідницької діяльності також все ще блокується системними чинниками. Блоковий розподіл коштів призводить до відсутності змагальності та директивної зумовленості напрямів досліджень та конкретних проєктів. Ця проблема поглиблюється практичною відсутністю фінансування через грантові кошти та комерційні замовлення з причини недостатньо високої зацікавленості замовників у таких продуктах. Недостатня увага, у свою чергу, приділяється і питанням брендування та промоції таких продуктів самим надавачами-розробниками та їх університетами;

– кадрові проблеми: відсутність конкурентних умов працевлаштування в університеті та системна «захищеність» науково-педагогічних кадрів від конкурентного тиску, зокрема з боку молоді, як і закритість закладів вищої освіти і науки України для залучення висококваліфікованих міжнародних вчених, є штучним бар'єром, який закриває вхід для молодих талантів та не сприяє їхньому утриманню на кафедрах українських університетів. Крім того, низька оплата праці та відсутність інших стимулів також зменшують мотивацію молодих вчених залишатися в науці;

– неефективні моделі керівництва та організації роботи закладів вищої освіти і науки: ці заклади в Україні здебільшого працюють без чіткої стратегії та плану дій, керуючись настановами «зверху», які виливаються в орієнтацію роботи дослідників «на звітування». Відчуття контролю та необхідності такого звітування зазвичай підміняє мотивацію до саморозвитку та вільного і творчого наукового пошуку вчених. А обмежений доступ до актуальної інформації та мережі міжнародних контактів, зокрема внаслідок мовно-комунікаційного бар'єра (низького рівня володіння англійською мовою або її незнання), відсутності доступу до платних публікацій та можливостей оплачуваної участі у міжнародних науково-комунікаційних заходах (зокрема конференціях, де зазвичай відбуваються знайомства, обмін контактами та налагодження дослідницько-проєктної кооперації) критично звужує межі доступного наукового пошуку, унеможливаючи прогресивний професійний розвиток науково-педагогічних працівників. Зарегульованість (фінансова, організаційна) виконання наукових та інноваційних проєктів також не сприяє підвищенню мотивації науковців щодо ініціації такої роботи або принаймні долучення до реалізації ініціатив інших колег;

– внутрішній політичний тиск: ідеї перспективних наукових досліджень часто потрапляють під вплив локальних політичних інтересів або інтересів у межах кафедр та університетів. Сильна вертикальна субординація, регламентована політика формування проєктних команд змушують відмовлятися від проведення досліджень через складність організації продуктивних, конструктивних, рівних, взаємовигідних та неупереджених відносин у межах творчих команд. Такі бар'єри зумовлюють зміни напрямів досліджень, перешкоджають свободі наукового пошуку та інтерпретації результатів та зменшують його об'єктивність та мотивованість;

– низький рівень технологічної оснащеності університетів: більшість наукових закладів працює на застарілій матеріально-технічній базі – це знижує їх привабливість для абітурієнтів та науковців, що, у свою чергу, безпосередньо залежать від щорічного набору студентів. Недостатня технологічна оснащеність також призводить до того, що співробітники цих університетів залишаються позаду в світовому науковому співтоваристві, не даючи українським університетам змоги вибудовувати ефективні та партнерські науково-коопераційні зв'язки з університетами інших країн;

– недостатньо високий рівень професійної підготовки науково-педагогічних кадрів: отримання освіти та наукових ступенів часто відбувається формально, без орієнтації на якість та відповідність світовим стандартам. Через це цінність українських дослідників, з огляду на фактори репутації та вартості їхніх послуг на світових ринках, є значно нижчою за їхніх іноземних колег, зокрема американських та європейських. Також не залишається поза увагою в середньому вкрай низький рівень володіння іноземними мовами, передусім англійською; недостатній рівень компетенцій та обізнаності щодо залучення фінансування за міжнародними програмами та проєктами, організації міжнародної кооперації; брак «м'яких навичок» ефективної командної роботи та необізнаність щодо відповідних цінностей, на яких будується університетська співпраця в ЄС; відсутність бізнес-навичок і результуюча відірваність наукових здобутків від їх потенційно можливого практичного застосування у економічних секторах, які мають працювати на перемогу України у війні.

За результатами 2021 р. – до повномасштабного вторгнення РФ – Україна демонструвала значне відставання від країн ЄС за кількістю та якістю наукових публікацій. Так, відсоток наукових публікацій українських науковців, що увійшли до 10% світових публікацій, на які посилаються

найчастіше, становив усього 2,1% за середнього показника для ЄС 9,9%. Міжнародна база даних рецензованої наукової літератури Scopus у «довоєнному» 2021 р. нараховувала близько 18 700 публікацій українських вчених (із них – 12 700 наукових статей). Однак, за даними European Innovation Scoreboard, лише 2,1% увійшли до числа найбільш цитованих у світі, що є найгіршим показником серед країн-членів та країн –сусідів ЄС. Кількість спільних міжнародних наукових публікацій на 1 мільйон громадян України становила всього 141 статтю, із середнім показником для країн ЄС 1204 статті (*Центр економічного відновлення, 2023*). Це означає, що рівень міжнародної співпраці українських вчених також є вкрай низьким.

Таким чином, за проміжними підсумками Єврокомісії, наукоємність ВВП України виявилася недостатньою для створення позитивного економічного ефекту, а частка витрат на інновації і дослідження у ВВП є значно нижчою за середній показник по ЄС. У структурі джерел фінансування витрат на виконання досліджень домінують власні кошти (понад 40%), тоді коли кошти з іноземних джерел становлять лише 24%, кошти вітчизняних замовників – усього 12,4%, а кошти державного бюджету – тільки 0,8% (*Центр економічного відновлення, 2023*).

Російська агресія значно вплинула на зниження суми внутрішніх витрат на виконання наукових досліджень і розробок в Україні у 2022–2023 рр. Це відбилося на наукоємності ВВП, яка продовжує зменшуватися після досягнення у 2020 р. критичного значення – 0,4 (як відомо, при значеннях, нижчих за 0,96, наука перестає виконувати економічну функцію, що ми спостерігали в Україні ще до повномасштабного вторгнення РФ). Наразі наука виконує здебільшого освітню функцію, що іще помітніше посилює загрозу відпливу з України професійних наукових кадрів. Ця тенденція пояснюється і тим, що політика фінансування науково-дослідницької діяльності та наукоємних технічних розробок України значно контрастує із такою політикою у країнах ЄС, де частка витрат на виконання такої діяльності у ВВП щороку зростає внаслідок сталої пріоритезації фінансування науки у структурі видатків державного бюджету, як і витрат на підготовку науково-педагогічних працівників.

Бюджетне фінансування науки в Україні досі залишається основним інструментом, за допомогою якого здійснюється підтримка діяльності державного сектора науки. Недостатність обсягів державного фінансування науки є блокуючим чинником стримування процесів сталого розвитку держави, що надважливі для її повоєнного відновлення та набуття рівноправного членства в ЄС. Тому існуючу модель фінансування

необхідно коригувати, долучаючи додаткові джерела, зокрема – іноземного походження. Окрім розширення джерел фінансування, необхідне впровадження загальноприйнятих у ЄС підходів до системної організації роботи галузі, зокрема на рівні університетів, що включає розроблення або перегляд місії, цінностей, цілей та очікуваних результатів започаткованих процесів її трансформативного розвитку.

Це стане можливим після прискорення процесів інтернаціоналізації української науки, широкого застосування проєктного підходу до проведення дослідницької діяльності (міжнародні проєкти, що передбачають відкрите фінансування на умовах конкурентного конкурсу ідей та заявок від українських команд ЗВО); укладення договорів про стажування науково-педагогічних кадрів університетів та інших закладів освіти і науки України у провідних галузевих університетах країн ЄС; створення умов для підготовки іноземних студентів в українських ЗВО та відповідного викладання англійською і запрошення експертів з країни ЄС на комерційних засадах для забезпечення доступу до 90% передової інформації світу, що доступна лише англійською; відмови від домінування «кількісного підходу» до оцінювання якості викладання та наукової діяльності в ЗВО (зокрема, важливо звертати увагу не на кількість статей, а на статус журналів, де вони публікуються, їх кuartиль, галузеву впізнаваність та репутацію; не на кількість поданих на конкурси проєктів, а на рівень виконання та суспільно-економічний вплив виграних проєктів; не на кількість захищених аспірантів, а на рівень досягнень у межах наукової школи; не на кількість сертифікатів про стажування науковців, а на місце проходження цього стажування; не на кількість міжнародних конференцій, а на їх статус).

Відповідно, освоєння ресурсів міжнародних донорів, що надаються на відновлення України після наслідків російської агресії, має відбуватися разом із виконанням широкого спектра завдань та поглиблення реформ у різних сферах:

- політичній – створення демократичного та прозорого політичного середовища, зміцнення прав людини та основних свобод, забезпечення рівності перед законом, боротьба із чинниками виникнення корупції та забезпечення стабільності й безпеки у громадах, сприяння інклюзивності та рівності, зокрема гендерно-віковій, свідомій та мотивованій участі громадян у державотворенні;

- економічній – створення відкритої, безбар'єрної конкуренто-спроможної та стабільної економіки, привабливої для внутрішнього та зовнішнього інвестування, зі зниженими податковими та митним

бар'єрами, що має на меті забезпечення ефективного регулювання господарської діяльності у громадах, захист прав власності та інвестицій; адаптація до європейських стандартів та норм, що сприятиме не односторонньому, а партнерському взаємовигідному співробітництву та торгівлі з країнами ЄС;

– соціально-культурній – забезпечення якісної освіти, охорони здоров'я та соціального захисту населення, зокрема підтримки вразливих категорій населення; сприйняття громадянським суспільством європейських цінностей та слідування ним у будь-якій діяльності; зміцнення культурної ідентичності України, знайомство з нею європейського співтовариства, зокрема шляхом подолання мовного, культурного та інших бар'єрів;

– інституційно-управлінській – створення ефективних та незалежних інститутів публічної влади й судової системи, інституціоналізація започаткованої за роки війни і зокрема повномасштабного російського вторгнення громадсько-волонтерської діяльності.

Загалом ключові стратегічні вектори, що формують візію розвитку сектора науки і досліджень у повоєнній ревіталізації України та перспективи набуття нею статусу країни – члена ЄС можна звести до таких.

1. Визначення пріоритетних напрямів наукових досліджень. Це передбачає брендування таких напрямків для виведення їх на міжнародний ринок. Зокрема, у сферах IT, military-tech та civic-tech, що ідентифікує українських дослідників як приналежних до бренду, який склався стихійно під час широкомасштабного вторгнення.

2. Інвестування у створення сучасної дослідницької інфраструктури для ефективного ведення дослідницької та наукової діяльності в закладах вищої освіти і науки. Це поєднує бюджетне фінансування та широке залучення зовнішнього фінансування для створення сучасної технічної бази на місцях.

3. Забезпечення конкурентності створення робочих місць в університетах та закладах освіти і науки з гідною оплатою праці та ясними перспективами індивідуального кар'єрного розвитку, стимулювання конкурентного середовища на рівні кафедр, зокрема, шляхом мотивування участі в індивідуальних дослідницьких програмах, виконання власних проєктів за всебічної підтримки університету, широкого залучення молоді із числа талановитих випускників. Критично необхідним є формування і розвиток культури якісної дослідницької роботи за світовими стандартами, пошук джерел фінансування для проведення власних

досліджень, усталення філософії сприйняття університету як парасолькового інституту для підтримки та акселерації різноманіття індивідуальних та колективних науково-дослідних проєктів та програм індивідуального та професійного розвитку науково-педагогічних працівників.

4. Розвиток зв'язків між наукою та бізнесом, зокрема, шляхом укладання угод про співпрацю та активізації роботи з пошуку бізнес-партнерів та залучення стейкхолдерів. Доцільним є стимулювання створення попиту у промисловості, сільському господарстві, сфері послуг, ІТ на вітчизняні наукові дослідження, трансфер знання і спільні розробки.

5. Розвиток зв'язків між наукою, органами місцевого самоврядування та громадським сектором, що розповсюджує вплив результатів наукової діяльності на широке коло місцевих стейкхолдерів. Необхідним є залучення до співпраці представників органів публічного управління, забезпечує трансфер знань в обох напрямках та дозволяє модернізувати стратегічні та програмні документи щодо соціо-еколого-економічного розвитку громад. Включення громадських організацій до цього співробітництва дозволяє уточнювати поставлені цілі, підвищувати чутливість результатів досліджень та програмних документів до різноманітних аспектів, які можуть випадати з поля зору дослідників та управлінців (гендерно-вікова чутливість, урахування інтересів вразливих верств населення тощо).

6. Розвиток міжнародних коопераційних зв'язків українських університетів, кафедр, незалежних дослідницьких команд та індивідуальних дослідників. Задля прискорення інтеграції України до глобального наукового середовища слід стимулювати включення ширшого кола науковців до міжнародної проєктної діяльності, проведення міжнародних наукових досліджень за рахунок подання спільних заявок на грантове фінансування; фінансування участі науковців у закордонних науково-практичних конференціях, де налагоджуються контакти для подальшого співробітництва;

7. Деретуляція (організаційна та фінансова) процесів виконання наукових проєктів та впровадження їх результатів в установах та організаціях державного сектора. Зокрема, доцільним є слідування принципу «виконавцем, відповідальною особою і вигодонабувачем є розробник проєкту», що сприятиме збільшенню масштабів та підвищенню ефективності проєктної діяльності в університетах, посилить мотивацію до написання проєктних заявок, що має передбачати, що розробники

отримають від такої діяльності чесний і гарантований дохід, додатковий до основної заробітної плати.

Висновки. Розвиток концепції відкритої науки є надзвичайно важливим пріоритетом стратегій і політики відновлюваного розвитку України під час широкомасштабного вторгнення РФ та у післявоєнний період, а також фактором прискорення набуття членства в ЄС. По-перше, відкрита наука суттєво розширює можливості всеукраїнської та міжнародної взаємодії українських науковців, сприяє розвитку наукової проєктної діяльності, що надає доступ до передових знань та технологій, які можуть бути корисні для суспільного розвитку. По-друге, вона є важливим підґрунтям для здобуття Україною членства в ЄС, оскільки вимагає дотримання визначених стандартів в освіті та науці, що, зокрема, сприяють забезпеченню високої якості наукових досліджень та їх інтернаціоналізації. І нарешті, відкрита наука є важливим системоутворюючим елементом національної та міжнародної наукової спільноти, оскільки сприяє залученню більш широкого кола творчих і професійних людей з різних секторів до досліджень та інновацій. Це, у свою чергу, сприяє розвитку прогресивних ідей та високотехнологічних рішень, що забезпечують конкурентну перевагу для країни, які здобуває статус країни – члена ЄС.

Список джерел

Directorate-General for Research and Innovation of European Commission (2022). *European innovation scoreboard 2022*. https://research-and-innovation.ec.europa.eu/knowledge-publications-tools-and-data/publications/all-publications/european-innovation-scoreboard-2022_en

European Commission (2022). *EU accession process: step by step*. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/eu_accession_process_clusters%20%28oct%202022%29.pdf

European Commission (2023, February 1). *Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union: Analytical Report*. SWD(2023)30. Brussels. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf

European Commission (2023). *The Horizon Europe Policy Support Facility*. <https://ec.europa.eu/research-and-innovation/en/statistics/policy-support-facility>

Верховна Рада України (2014). *Угода про асоціацію між Україною та ЄС*. Редакція від 25.10.2022. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

Гірейко, Роберт (2018). Дослідницькі та інноваційні стратегії розумної спеціалізації (RIS3) в контексті політики регіонального розвитку в Україні. shorturl.at/IDT46

Дія.Бізнес (2022). *МОН запустив платформу «Наука та бізнес» для взаємодії бізнесу та наукової спільноти*. <https://business.dia.gov.ua/cases/iniciativi/mon-zapustiv-platformu-nauka-ta-biznes-dla-vzaemodii-biznesu-ta-naukovoi-spilnoti>

Кабінет Міністрів України (2022). *Про затвердження національного плану щодо відкритої науки від 8 жовтня 2022 р. № 892-р.* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892-2022-%D1%80#Text>

Національний фонд досліджень України (2022). *Угода про реформування оцінювання в галузі науки.* <https://nrfu.org.ua/news/ugoda-pro-reformuvannya-oczinyuvannya-v-galuzi-nauky>

Центр економічного відновлення (2023). *Розвиток екосистеми інновацій в Україні: проект Стратегії.* 80 с.

Юрій Мелков

ВІДКРИТА НАУКА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗБУДОВИ УКРАЇНИ ЯК СИЛЬНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КРАЇНИ

8 жовтня 2022 р. уряд України затвердив Національний план щодо відкритої науки – як черговий крок на шляху інтеграції країни до Європейського дослідницького простору (*Міністерство освіти і науки України, 2022*). Ця подія підтверджує, що навіть в умовах воєнного стану, під час активних бойових дій українське суспільство не може залишити поза увагою питання організації науки загалом та впровадження ідей відкритої науки в дослідницькі практики зокрема, розглядаючи відповідні заходи як чинник розвитку України як країни європейської, країни сильної.

Яким чином, країна власне стає сильною? Це питання скоріше зі сфери політики та публіцистики, аніж науки чи філософії, – проте можна процитувати, як наприкінці минулого століття на нього відповів тодішній президент США – країни, що на той час залишалася однозначним лідером практично в усіх сферах. «Якщо колись нації вимірювали свою силу розміром своїх армій і арсеналів, – сказав Білл Клінтон, виступаючи перед випускниками одного з університетів своєї країни, – то у світі майбутнього найбільше значення матимуть знання. Аж половину зростання економічної продуктивності за останні півстоліття можна віднести на рахунок досліджень і технологій. Але, – одразу зазначив Клінтон, – наука – це щось більше за матеріальне багатство чи здобуття знань. По суті, йдеться про наші мрії... Разом із президентом Томасом Джефферсоном ми завжди вірили, що свобода є першородною дочкою науки» (*Clinton, 1997*). До речі, зазначена ситуація характеризує саме 1990-ті роки: як зізнавався вже 2023 р. нинішній очільник США, рівень фінансування наукових досліджень у країні за останні десятиліття знизився з 2% ВВП до 0,7%, – а це неминуче призвело до сповзання Америки з першої позиції у світі аж до дев'ятої (*Biden, 2023*).

Утім, тема «свободи як дочки науки» спрямовує нас зі сфери політики чи просто риторики до сфери філософії. Якщо сьогодні країна стає сильною значною мірою завдяки знанням, причому знанням науковим, – то європейською країною стає, мабуть, не стільки автоматично, завдяки своєму вдалому географічному розташуванню у західній частині євразійського материка, скільки у міру своєї приналежності до певних традицій духовної та моральної спадщини, певних цінностей, серед яких провідне місце посідає саме свобода, а також – демократія, рівність, солідарність і людська гідність (*Official Journal of the European Union*, 2012. P. 395). Відкрита наука, таким чином, цілком здатна виступити каталізатором розвитку не тільки знання та технологій, а й притаманної науці свободи як суспільної та культурної цінності.

Проте, як і практично будь-які ціннісні фактори, відповідний пласт чи аспект відкритої науки не відноситься до числа найбільш очевидних. Наприклад, якщо більш уважно подивитися на зміст того самого затвердженого в Україні у 2022 р. «Національного плану щодо відкритої науки», то можна помітити, що, попри те, що цей план за визначенням присвячений відкритій науці загалом, окремі заходи, які в ньому заплановані, стосуються здебільшого впровадження відкритого доступу до наукових публікацій та наукової інформації, відкритого доступу до науково-дослідницької інфраструктури та створення умов для успішного управління інформаційно-дослідницькою інфраструктурою. Так, у розділах, які стосуються означених напрямів, на 2022–2026 рр. заплановано 20 заходів, тоді як щодо інших аспектів – популяризації науки, вдосконалення системи оцінювання якості наукової діяльності та підвищення рівня обізнаності та формування компетентності з питань відкритої науки – заплановано на 2023–2030 рр. лише вісім заходів (*Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження національного плану щодо відкритої науки» № 892-р, 2022*).

Річ у тім, що хоча тематика відкритого доступу на декілька років випереджає формування концепції відкритої науки, врешті-решт вона увійшла до структури відкритої науки як лише один компонент, до того ж – скоріше прикладний, аніж засадничий (*Mielkov, 2021*). Якщо на першому рівні такої структури перебувають найбільш очевидні та прикладні феномени, зокрема, той самий відкритий доступ до наукових даних, методів і результатів досліджень, то ґрунтується такий рівень на більш фундаментальних методологічних і особливо ціннісних засадах (табл. 1).

Структура відкритої науки

<i>Перший рівень</i>	
<u>Поведінка, практики, процедури</u>	Вільний та відкритий публічний доступ до даних, методів і результатів досліджень
<i>Другий рівень</i>	
<u>Методи, технології, сервіси</u>	Платформа для забезпечення міжнародного та міждисциплінарного співробітництва вчених
<i>Третій рівень</i>	
<u>Теорія, ідеали, цінності</u>	Реінституціоналізація науки в суспільстві як науки громадської та демократичної

Джерело: складено автором.

Але аспект відкритої науки, пов'язаний із цінностями, не менш актуальний для успішної реалізації її настанов, аніж процедури відкритого доступу та його інфраструктура. По-перше, саме такі цінності формують мотивацію науковців щодо здійснення дослідницької діяльності: жоден законодавчий акт не здатний змусити ані студента, ані професійного вченого проводити власні дослідження, чи у «закритій» формі, чи у «відкритій». Якщо людина не має внутрішніх цінностей, які могли би стати рушійною силою для здійснення певної діяльності, то будь-яка існуюча інфраструктура чи чітко прописані процедури такої діяльності залишаться лише деклараціями. По-друге, що не менш важливе, саме ціннісний аспект може уможливити свого роду реінституціоналізацію науки в сучасному суспільстві, створення «громадянської» науки, яка й проголошена однією із цілей втілення ідеї відкритої науки (*Amsterdam Call*, 2016. Р. 2), а тому може виявитися й одним із вирішальних факторів під час повоєнного відновлення соціуму та становлення України як повноцінної європейської держави. Йдеться не тільки та не стільки про відбудову і подальший розвиток системи вищої освіти та науково-дослідницької діяльності, без високого рівня яких неможливе існування жодної сильної країни, насамперед у технологічному аспекті, – але й передусім про вимір світоглядних, філософських, аксіологічних засад суспільного буття загалом.

Науково-дослідницька діяльність у цьому контексті виступає не просто як активність, спрямована на розв'язання певної спеціальної проблеми, що постала у галузі тієї чи іншої дисципліни та відповідає інтересам окремого дослідника, а й чи не основної засади формування в людині *самостійного, критичного, творчого мислення*. Як діяльність, спрямована на виробництво нового знання, за умов сучасного світу, що

характеризується складністю та невизначеністю, тобто швидкою деактуалізацією будь-якого «готового» знання (Мелков, 2020), наука виступає як необхідна компонента набору компетентностей не лише професійного науковця, а й будь-якої людини з вищою освітою. Недарма видатний бразильський педагог і мислитель Пауло Фрейре, розмірковуючи про освітні практики в перспективі етики та демократії, дійшов висновку про нерозривний зв'язок вищої школи із дослідницькою діяльністю – й особливо з тим, що дослідник називає «гносеологічною допитливістю», із критичним мисленням, із принципом автономії студента, з *відкритістю* загалом (Freire, 2011).

Тема відкритості, автономності та демократичності, як уже зазначалося, може бути охарактеризована і як одна з ключових цінностей та особливостей європейського стилю життя як певної ентелехії – власне, того, що зокрема виступає і мірою становлення України як повноцінної європейської держави. Суттєвим викликом, що ускладнює реалізацію такої мети, залишається відсутність у нас усталених традицій самостійного та критичного мислення, традицій демократичного самоуправління, у тому числі й у сфері науки та освіти, як, власне, і визнання кожної людини та кожного студента автономною творчою особистістю – як із боку централізованої держави з її адміністративними органами, так і з боку закладів вищої освіти чи навіть самих студентів, зовсім не завжди схильних до «гносеологічної допитливості» та до самостійної діяльності загалом.

Останнє видається особливо актуальним, по-перше, в умовах суспільства цифровізації та інформаційних технологій, коли завдяки наявності велетенського обсягу інформації, що перебуває у тому самому згадуваному вільному доступі, може скластися свого роду «ілюзія всезнання»: навіщо проводити власні дослідження та витратити час і сили на самостійне пізнання, якщо практично на будь-яке питання можна знайти «готову» відповідь у мережі Інтернет? Утім, саме *наукова, академічна культура* здатна розкрити всю недолугість подібної думки та зазначеної ілюзії: інформація не є тотожністю знання, що може стати надбанням людини лише внаслідок її самостійної праці, її власної діяльності з обробки та засвоєння інформації, які відбуваються практично відповідно до методів і традицій наукового пошуку (хоча іноді й на простому повсякденному рівні).

По-друге, хоча життєдіяльність в умовах воєнного стану, на жаль, означає припинення дії певної частки громадянських прав і свобод, ідея демократії та автономії особистості не втрачає при цьому своєї

актуальності: у XXI ст. і війни відбуваються не так, як у минулі часи. На перший план і тут неминуче виходить здатність до самостійної творчої дії, особливо там, де йдеться про протистояння ідей та ідеологій, які аж ніяк не можна перемогти грубою силою у її старому розумінні – тобто арміями та арсеналами. Цікаво у цьому сенсі відзначити деякі особливості культури, притаманної російським студентам: гарвардський професор, який кілька років тому читав у тюменському університеті курс під назвою «Письмо, мислення, аналіз, інтерпретація», із подивом зазначив нездатність своїх учнів до самостійного мислення. Студенти, як виявилось, просто не вміють дискутувати і навіть розмірковувати – вони висловлюють свої ціннісні судження замість того, щоб вибудовувати раціональний ланцюжок аргументів; будь-яку критику вони сприймають як докір, як негативну оцінку викладачем їхньої праці; страх помилитися поєднується із нездатністю змінювати свою думку та визнавати свою неправоту; критичне мислення розуміється такими студентами як право сумніватися в усьому без винятку, – але найбільшим викликом виявилася розробка власної теми, до чого студенти аж ніяк не звикли (*Новые известия*, 2019).

Не можна сказати, що така сумна картина жодним чином не є характерною і для української вищої освіти, – адже вона добре ілюструє традиції доби Модерну, коли надмірна централізація мала свої переваги та відображення зокрема й у стандартизованому характері масової вищої освіти. Скажімо, наука та вища освіта Китаю останніми роками саме й демонструє приклад переходу від старої парадигми управління, орієнтованого на надмірну централізованість і масовість, до сучасної, – відповідно до якої місія університету полягає у вихованні особистості, здатної до самостійного критичного мислення, що і знаходить своє теоретичне втілення зокрема у концепції відкритої науки (*Луговий & Петроє*, 2022. Р. 85–95).

Якою у цьому сенсі є власне «відкрита» наука – і чи можна говорити про «закриту» науку як про її протилежність? Ще у 1985 р., задовго до становлення концепції відкритої науки у її сьогоденньому розумінні (*Луговий & Петроє*, 2021), американський дослідник Дерріл Чубін розглядав співвідношення цих двох типів науки у контексті феномена демократії, – вказуючи, зокрема, на те, що загрозу перетворення науки на закриту сферу діяльності створила комерціалізація та політика ліберально-демократичних урядів, – «закриту» науку дослідник визначає як «дослідження, що під час їх здійснення, публікації або використання є недоступними для потенційних споживачів» (*Chubin*, 1985. Р. 73–74).

На думку Д. Чубіна, підстави для подібної закритості завжди мають політичний характер, – проте, на мій погляд, не менше значення при цьому мають і ціннісні засади підходу до науки загалом та до знання як результату дослідницької діяльності зокрема. Ще у 1942 р. один із засновників соціології науки Роберт Мертон, визначаючи феномен, який він назвав «етосом науки», виокремив чотири засадничих принципи інституціональних імперативів науки. По-перше, це *універсалізм*, який постулює надособистісний, загальнолюдський характер наукового знання, незалежність результатів наукової діяльності від особистісних характеристик вченого, несумісність результатів пізнання, що прагнуть до об'єктивності, із будь-яким партикуляризмом (Merton, 1973. Р. 271). Наука є «відкритою» у тому сенсі, що вона є принципово загальнолюдською, інтернаціональною наукою, – неможливе існування якоїсь національної або державної науки. Точніше, всі спроби затвердження цієї останньої ідеї – від невдалого обґрунтування протилежності «французької» та «німецької» науки, що мали місце під час Першої світової війни, до намагань Гітлера чи Сталіна протиставити «арійську» чи «радянську» науку якійсь іншій у середині ХХ ст. – заздалегідь були приречені на історичну поразку. У цьому сенсі, звичайно, й означення на кшталт «українська наука» чи «європейська наука» є багато в чому умовними – і вказують скоріше на відповідний сегмент універсальної науки, у розробці якого просто беруть участь вчені того чи іншого регіону земної кулі.

Другим мертонівським імперативом науки виступає *комунізм* – у сенсі принципової установки щодо вільної передачі плодів праці у загальне користування: «Претензії вченого на «його» інтелектуальну «власність» обмежуються визнанням і повагою...» (Merton, 1973. Р. 273). Мертон недарма обрав таку назву для свого принципу, дещо провокаційну для США навіть часів Другої світової, – пізніше, за доби маккартизму та холодної війни, вживалося більш пом'якшене позначення «комуналізм». Утім, комунізм як установка на всезагальну власність на противагу власності приватної дуже добре пасує і до універсалізму – як ще один сенс «відкритості» класичної науки як такої. І перш за все – саме в аспекті відкритого доступу: оскільки наукове знання за визначенням є надбанням усього людства, то й не має жодних підстав не надавати це знання будь-якій людині.

Третім компонентом наукового етосу, що продовжує розкривати сенс його принципової відкритості, є *незацікавленість*, – мається на увазі принципова безкорисливість наукової діяльності, що не є результатом жодних інших мотивів, окрім осягнення істини. Власне саме тому будь-

який справжній вчений не може заперечувати загальнолюдський характер отриманого ним знання, що має бути принципово об'єктивним і універсальним та виступати надбанням усього людства. Науково-дослідницька діяльність переслідує виключно цілі задоволення тієї «гносеологічної допитливості», про яку йшлося вище, – а не добробуту, винагороди чи будь-якої ще матеріальної вигоди. Звичайно, така незацікавленість, як і «всезагальна власність» на отримуване знання аж ніяк не суперечать нормам академічної доброчесності: вчений зберігає всі авторські права та заслуговує на всю пошану, – проте, ці наслідки просто є для нього неважливими і побічними щодо задоволення власного дослідницького інтересу.

Нарешті, по-четверте, нормою науки виявляється *організований скептицизм* – установка водночас інституціональна та особистісна, що передбачає об'єктивний аналіз і виключення некритичного сприйняття будь-якого предмета. Цей принцип дещо відрізняється від трьох попередніх, маючи характер скоріше методологічний, аніж етичний. Утім, для справи формування самостійного та критичного мислення і загалом для сприяння орієнтації людини у світі, сповненому велетенських обсягів інформації, що часто суперечать один одному (а за умов війни – ще й різних форм пропаганди), саме ця настанова виступає чи не найбільш актуальною. Адже проблема некритичного сприйняття характерна не тільки для неєвропейських країн, що не причетні до традицій безкорисливого раціонального пошуку та гносеологічної допитливості, – як із прикрістю зазначає зокрема сучасний німецький дослідник Крістіан Фукс, в епоху «політики постправди» та «фейкових новин», які поширюються по всьому світу через соціальні засоби масової інформації, люди «більше не довіряють фактам і експертам» – вони не досліджують раціональним шляхом, «що є дійсність, а що є вигадка, але припускають, що щось є істиною, якщо воно відповідає їхньому стану свідомості та ідеології» (Fuchs, 2023. P. 283).

Наука, позбавлена здатності до критичного мислення, у певному сенсі теж перетворюється на «закриту» науку. Не у сенсі відсутності доступу до результатів пізнання, а в аспекті відсутності свободи наукового пошуку, а тому й відсутності мотивації до пізнання істини, – а також і в аспекті слідування тим чи іншим партикулярним цінностям (включаючи цінності корпоративні, інституційні тощо) на противагу універсальним. Власне сучасну кризу науки як соціального інституту можна співвіднести саме із інституційними проблемами та кризою особистісних мотивацій. З одного боку, в ході розвитку людської цивілізації наука перетворилася зі справи,

якою займалася відносно невеличка кількість ентузіастів, якою вона була ще у XVII–XIX ст., на професійну справу мільйонів «наукових співробітників», роботу яких організовує, координує та регламентує той чи інший соціальний інститут. З іншого боку, глобальні проблеми, які переважно створили технології внаслідок наукових відкриттів, а також властива науці нездатність давати швидкі й однозначні відповіді на життєво важливі для людини повсякденні питання, призвели до формування «альтернативних» форм наукового знання, починаючи з «народної науки» аж до відвертої псевдонауки, а також до свого роду суспільного розчарування в академічній науці, до неприйняття науки в цілому, з усіма її знаннями та методами.

Усе ж таки, на мій погляд, це криза науки саме як соціального інституту, а не як сфери діяльності, спрямованої на пошук істини. Річ не в тому, що у нас немає способів «довіряти фактам і експертам», – річ у тім, що традиційних інституційних критеріїв недостатньо для того, аби визначити, що є фактом і хто є експертом. Як стверджує зокрема естонський учений Юрі Ейнталу: «...може виявитися, що наукові інституції не виробляють науку, тоді як «ненауковці» займаються справжньою наукою» (Eintalu, 2021. Р. 116), – причина, на думку дослідника, полягає зокрема в тому, що елітні університети схильні розглядати всю дослідницьку діяльність, що здійснюється поза їх стінами, як ненаукову, а це не може не призвести до серйозної корупції. Я би сказав, що така картина насправді виступає чудовим зображенням «закритої» науки! Всупереч якій наука «відкрита» – це не просто набір процедур для забезпечення відкритого доступу до публікацій професійних науковців, а й прагнення до демократизації науки шляхом інституціоналізації свого роду громадянської науки, причому у повній відповідності з принципами універсалізму, комунізму, незацікавленості та організованого скептицизму як ціннісними засадами наукового пізнання.

Проблема, звичайно, не в тому, що «професійна» наука є обов'язково корумпованою, – проблема в тому, що в сучасному суспільстві вона стикається з викликами, які вона нездатна подолати сама по собі. У різних країнах світу стає дедалі важче вибудувати академічну кар'єру (Nature, 2016). А для того, щоби впоратися із постійно зростаючою кількістю знань, створених вченими, застосовуються різні критерії оцінювання – і вони не завжди виявляються адекватними. Йдеться насамперед про абстрактні наукометричні підходи, що однаково застосовуються до різних дисциплін, включаючи суспільні та гуманітарні. Як демонструє індонезійський дослідник Сандерсан Оні, навіть у таких великих країнах, як Китай,

Бразилія чи Індія, гонитва за формальними кількісними показниками академічної діяльності відповідно до вимог, установлених урядовими органами, призводить лише до втрати якості, до діяльності «хижацьких» журналів, до фальсифікації рецензій тощо (Onie, 2020. Р. 35), – а це все у свою чергу веде до зниження суспільної довіри до науковців.

Подібні «офіційні критерії ефективності» мало того, що – навпаки – часто виявляються неефективними, вони суперечать тому самому принципу академічної свободи, що водночас є передумовою здійснення науково-дослідницької діяльності та її суспільно значимим наслідком. Австралійські дослідниці Каролін Еванс і Адріанна Стоун визначають академічну свободу саме як «вірування у вільне, критичне та раціональне дослідження» (Evans & Stone, 2021. Р. 3). Цей феномен виступає і як необхідна умова для створення та розповсюдження знання, і як демократична цінність: практики університетських наукових досліджень за європейськими традиціями постають у цьому сенсі майже унікальним соціальним явищем в історії людства, і саме тому загроза академічній свободі досліджень розглядається Адріанною Стоун як прояв глобальної загрози демократії загалом. Передусім – з боку правого популістського авторитаризму, але також і певною мірою з боку більш традиційного неоліберального тлумачення університетів як корпоративних організацій, позбавлених власних когнітивних цінностей, – тобто, в будь-якому разі, з боку ідеї примату партикулярних цінностей щодо цінностей універсальних, загальнолюдських.

Відкритість не дарма виступає при цьому як ключова характеристика як демократії, так і наукових досліджень. Ті самі традиції духовної та моральної спадщини, що перетворюють країну на «європейську», походять зрештою від ідеї Просвітництва із кантівським «*Sapere Aude!*». Та й уже згадуваний вище вислів Томаса Джефферсона про свободу як «першородну дочку науки» (Jefferson, 1795) цілком відноситься до тієї ж саме традиції: наукова раціональність, академічна свобода, автономія людської особистості та демократія мають одні корені та виступають глибоко спорідненими між собою. І спорідненість ця – справа зовсім не лише минулого європейської культури. Ідея відкритості цілком може виступати визначальною характеристикою сьогоденного типу наукової раціональності – постнекласичного, що характеризується зверненням пізнання до складних людиномірних систем, які саморозвиваються, а тому і до культурних цінностей (Stepin, 2005). Класична наука XVI–XVIII ст. була цілком «відкритою» та абсолютно «європейською», проте, незважаючи на пов'язаність із ідеєю демократії, вона залишалася скоріше елітарною на

практиці: мати достатню освіту та час для дослідницької діяльності могла дозволити собі лише дуже невеличка кількість людей і в самій Європі, а тим більше в інших регіонах світу. Стаючи масовою, наука XIX–XX ст. втрачає – принаймні частково – свою академічну свободу, свою автономію та свою відкритість, підкоряючись державній централізації чи комерційним інтересам приватних структур.

Сьогодні наука у певному сенсі повертається до класичних ідей, не втрачаючи набутої масовості та багатоманітності, – в історичній перспективі такий розвиток можна представити як діалектичний «синтез» класичного та некласичного типу (рис. 1).

Рис. 1. Діалектика «закритості» та «відкритості» в історичній динаміці розвитку науки

Джерело: складено автором.

Висновки. Спробуємо тепер коротко підсумувати висловлені у цьому розділі ідеї щодо відкритої науки та щодо значення імплементації її настанов для розбудови України як сильної європейської країни. Адже і «сильною», і «європейською» країна сьогоденного світу стає в тому числі, а то й переважно, завдяки саме розвитку науки, що служить, з одного боку, для продукування знань, які перетворюються на основний ресурс сьогоденної економіки, а з іншого, – що є менш очевидним, але не менш

значимим, – виробництва соціальних цінностей. Причому саме таких цінностей, що традиційно визначають європейську культуру та стиль життя: цінностей свободи, демократії та людської гідності.

Останні безпосереднім і генетичним чином пов'язані із засадами саме наукового пізнання – з універсальним, загальнолюдським і не зацікавленим за своєю природою раціональним пошуком істини, що ґрунтується на самостійному та критичному мисленні. Свобода академічна та свобода суспільна виступають у подвійній іпостасі як передумов такого раціонального пошуку, так і його суспільних наслідків. Причому сучасна суспільна ситуація, що характеризується, з одного боку, невизначеністю, складністю та непрогнозованістю світу, а з іншого – наявністю величезних обсягів інформації у вільному доступі, вимагає повернення до класичних мертонівських принципів наукового етосу, до ідеалів Просвітництва – із одночасним розповсюдженням відповідних можливостей на всіх людей без винятку.

Мабуть, можна зазначити, що для суспільства загалом така історична динаміка науки постає своєрідним цивілізаційним викликом – шансом для того, щоб зрозуміти та прийняти наукову методологію. Не як професію, не як ремесло, не як специфічний фаховий інструмент, – а як культуру, корисну і потрібну всім людям для можливості самостійно формувати власне знання у своєму повсякденному та професійному житті. Ну а для України запровадження ціннісних настанов відкритої науки перетворюється на історичний шанс на становлення як сильної європейської країни.

Список джерел

Amsterdam Call for Action on Open Science (2016). https://www.ouvrirlascience.fr/wp-content/uploads/2019/03/Amsterdam-call-for-action-on-open-science_2.pdf

Biden, J. (2023). *Remarks by President Biden on Economic Progress Since Taking Office*. The White House. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2023/01/26/remarks-by-president-biden-on-economic-progress-since-taking-office/>

Charter of Fundamental Rights of the European Union (2012). *Official Journal of the European Union*, 391–407. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT>

Chubin, D. E. (1985). Open Science and Closed Science: Tradeoffs in a Democracy. *Science, Technology, & Human Values*, 10(2), 73–81.

Clinton, W. (1997). *Commencement Address at Morgan State University in Baltimore, Maryland*. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/commencement-address-morgan-state-university-baltimore-maryland>

Eintalu, J. (2021). Institutional Degeneration of Science. *Philosophy Study*, 11(2), 116–123. <https://doi.org/10.17265/2159-5313/2021.02.005>

Evans, C., Stone, A. (2021). *Open Minds: Academic Freedom and Freedom of Speech of Australia*. La Trobe University Press; Black Inc.

Freire, P. (2001). *Pedagogy of Freedom: Ethics, Democracy, and Civic Courage*. Rowman & Littlefield.

Fuchs, Ch. (2023). *Digital Democracy and the Digital Public Sphere*. L. Routledge.

Is Science Only for the Rich? (2016). *Nature*, (537), 466–470. <https://www.nature.com/articles/537466a>

Jefferson, Th. (1795). *To François D'Ivernois, 6 February*. Founders Online. <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-28-02-0196>

Merton, R. (1973). *The Normative Structure of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. The University of Chicago Press.

Mielkov, Yu. (2021) The Notion of 'Open Science': its Values and Meaning for the Higher Education System. *Philosophy of Education*, 27(2), 8–23. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2021-27-2-1>

Onie, S. (2020). Redesign Open Science for Asia, Africa and Latin America. *Nature*, 587, 35–37. <https://doi.org/10.1038/d41586-020-03052-3>

Stepin, V. S. (2005). *Theoretical knowledge*. Springer Verlag. <https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/view/680/607>

«Критика для них – это смерть»: Гарвардский профессор оценил российских студентов (2019). *Новые известия*. <https://newizv.ru/article/general/06-09-2019/kritika-dlya-nih-eto-smert-garvardskiy-professor-otsenil-rossiyskih-studentov>

Луговий, В. І., Петроє, О. М. (Ред). (2021). *Теоретичні основи підвищення дослідницької спроможності університетів України в контексті імплементації концепції «Відкрита наука»*: препринт (аналітичні матеріали). Інститут вищої освіти НАПН України. https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/doslidn-univ_2021-206p.pdf

Луговий, В. І., Петроє, О. М. (Ред). (2022). *Аналіз провідного вітчизняного та зарубіжного досвіду з підвищення дослідницької спроможності університетів України в умовах війни та повоєнного відновлення у контексті імплементації концепції «Відкрита наука»*: препринт (аналітичні матеріали). Інститут вищої освіти НАПН України. https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2023/02/doslidn-univ_IVO-2022-147p.pdf

Мелков, Ю. О. (2020). Вища освіта в умовах складності та невизначеності світу: постнекласичні стратегії розвитку та особистісний вимір. *Університети і лідерство*, 1(9), 62–77. <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2020-9-1-62-77>

Міністерство освіти і науки України (2022). *Україна приєдналась до країн ЄС, що мають затверджений план реалізації принципів відкритої науки*. <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-pryiednalas-do-krain-ies-shcho-maiut-zatverdzhenyi-plan-realizatsii-pryntsupiv-vidkrytoi-nauky>

Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження національного плану щодо відкритої науки» № 892-р (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892-2022-%D1%80#Text>

Тетяна Кармадонова

**ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ПРАКТИК ВІДКРИТОЇ НАУКИ В ІСПАНІЇ:
МОЖЛИВОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ**

На сьогоднішній день наука відіграє величезну, дедалі більш значиму роль та допомагаючи у вирішенні нагальних проблем людства, визначає його прогрес. Наукова комунікація в суспільстві є однією з умов створення, функціонування та розвитку науки. Дедалі більшого поширення набувають дискусії щодо проблем науки в умовах культурно-історичних перетворень, наша держава потребує ефективних рішень щодо збереження власних здобутків та традицій, а також ефективних інноваційних освітніх практик. Відкрита наука може стати важливим інструментом для відновлення та розбудови України. Її роль – допомогти забезпечити доступ до нових наукових досліджень, технологій та знань, що може стимулювати інновації та розвиток економіки країни.

Інституційний супровід упровадження концепції відкритої науки

Розвитку концепції відкритої науки сприяла ціла низка ініціатив, проєктів, заходів у різних країнах світу:

– Recommendation on Open Educational Resources (OER) – рекомендація щодо відкритих освітніх ресурсів, ухвалена Генеральною конференцією UNESCO на її 40-й сесії 25 листопада 2019 р., є першим міжнародним нормативним документом, який охоплює сферу відкритих ліцензованих освітніх матеріалів і технологій. Open Educational Resources – це навчальні, викладацькі та дослідницькі матеріали в будь-якому форматі та на носіях, які перебувають у суспільному надбанні або захищені авторським правом, були випущені за відкритою ліцензією та надають безкоштовний доступ, повторне використання, адаптацію та повторне розповсюдження навчальних матеріалів. У березні 2020 р. UNESCO запустила Dynamic OER Coalition для сприяння та зміцнення обміну знаннями та співпраці між зацікавленими сторонами, які впроваджують цю рекомендацію – на урядовому, інституційному рівнях та рівнях громадянського суспільства;

– The European Electronic Communications Code (EECC) – європейський кодекс електронних комунікацій – регулює комунікаційні мережі та послуги у рамках Єдиного цифрового ринку;

– Horizon 2020 – це європейська програма фінансування досліджень та інновацій на період з 2014 р. до 2020 р. Програма була запущена Європейською Комісією з метою підтримки наукових досліджень, технологічної розробки та інновацій в різних сферах, а також для розвитку

конкурентоспроможності Європейського Союзу. Проєкт велику увагу приділяє відкритій науці та підтримує розвиток відкритого доступу до результатів досліджень;

– Horizon Europe – програма сприяє співпраці та посилює вплив досліджень та інновацій у розробленні, підтримці та впровадженні політики ЄС, одночасно сприяючи актуальній відповіді на глобальні виклики. Незважаючи на те, що Horizon Europe є продовженням своєї попередньої програми, уваги відкритій науці та відкритому доступу до наукових даних та результатів досліджень приділяє значно більше;

– OpenAIRE – це проєкт ЄС, який сприяє розвитку відкритої науки в Європі. Він надає платформу для відкритого доступу до наукових публікацій та даних, а також забезпечує підтримку відкритих наукових практик;

– Open Science Monitor – це інструмент ЄС, який дозволяє відстежувати розвиток відкритої науки в Європі. Open Science Monitor забезпечує збір та аналіз даних щодо відкритого доступу до наукових публікацій та даних, а також процесу впровадження відкритих наукових практик у різних країнах Європи.

Ці проєкти ЄС демонструють зобов'язання ЄС щодо розвитку відкритої науки, як важливого чинника для покращення якості наукових досліджень та їх впливу на суспільство.

Україна приєдналася до країн ЄС, які мають затверджений план реалізації принципів відкритої науки. 8 жовтня 2022 р. уряд схвалив розпорядження «Про затвердження національного плану щодо відкритої науки». Документ є черговим кроком на шляху інтеграції України до Європейського дослідницького простору. Його виконання забезпечить реалізацію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, про участь України у Рамковій програмі з досліджень та інновацій «Horizon Europe» та Програмі з досліджень та навчання Європейського співтовариства з атомної енергії (2021–2025) (МОН України, 2022). У цьому зв'язку вивчення досвіду провадження практик відкритої науки зарубіжними країнами актуалізується, доцільним на сьогоднішній день видається також розгляд того, як принципи ВН реалізуються в інших країнах і які проблеми та небезпеки на цьому шляху виникають.

Політика відкритої науки в Іспанії: теоретичні дослідження та правове регулювання наукової діяльності

Вибір Іспанії не випадковий, адже це – одна з провідних країн Європи з розвитку практик відкритої науки, згідно зі звітом European Open Science Monitor 2020 Іспанія займає третє місце серед країн ЄС за інтенсивністю

відкритого доступу до наукових публікацій, тому для України може бути корисним вивчення позитивного та негативного досвіду Іспанії у цій галузі.

Поняття відкритої науки (ВН) стало предметом досліджень закордонних та українських дослідників. Дослідження та публікації демонструють, що відкрита наука може принести значну користь не лише для наукової громади, а для суспільства загалом. Назвемо тих іспанських вчених, які плідно працюють у цій царині: дослідженням соціальних та культурних вимірів відкритої науки, відкритого доступу до наукової інформації та відкритого коду займаються Хуан Пабло Алперін, Франсіско Хосе Гарсія-Пенальво, Ігнатій Лабастіда, Ернесто Прієго вивчає питання взаємодії між технологіями та науковими практиками, відкритість даних та відкритий доступ до наукової інформації. Ісмаель Рафолс досліджує взаємодію між науковою політикою та науковими практиками, простежує розвиток відкритої науки та відкритого доступу до наукової інформації. Ернест Абадал проводить дослідження про відкритий доступ та відкриті публікації в Іспанії. Вікторія Рейес-Гарсія займається питаннями етики та відкритості в наукових дослідженнях. Систему оцінки та критерії оцінювання наукових досліджень в Іспанії досліджують Рамон А. Феєнстра, Еміліо Дельгадо Лопес-Козар, Ана Фігарес, Ісмаель Рафолс, Ернест Абадал, Хорді Молас – Галарт, Андоні Абарра, Хав'єр Кастро, Джульєта Барренечеа. Проблемами впровадження наукових розробок в Іспанії займаються М. Мате-Санчес-Валь, Ф. Харіс. Серед українських вчених, які займаються дослідженнями та аналізом впровадження практик ВН, можна назвати таких, як О. Карпенко, О. Риженко, Т. Ярошенко, О. Чмир, А. Василенко та ін.

Тож розглянемо іспанський досвід запровадження відкритої науки, зокрема, перспективи та проблеми впровадження її практик, а також визначимо їх значення для повоєнної відбудови та подальшого розвитку України.

В Іспанії відкритій науці сприяють декілька законів та ініціатив. У 2011 р. ухвалено Закон про наукову та інноваційну діяльність (*Ley de la Ciencia, la Tecnología y la Innovación*), який встановлює право громадян на вільний доступ до наукових публікацій та даних, отриманих за державні кошти. У 2019 р. було запущено Національний план відкритої науки Іспанії (*Plan Nacional de Ciencia Abierta*), який передбачає створення національної інфраструктури відкритої науки та сприяння розповсюдженню відкритої наукової практики. Також у країні діє Іспанська ініціатива відкритого доступу до наукової інформації (*Iniciativa Española de Acceso Abierto*), яка

покликана забезпечити у країні цей відкритий доступ та зменшити бар'єри на цьому шляху. 5 вересня 2022 р. уряд Іспанії схвалив Закон про науку 17/2022 (BOE, 2022), який змінює попередній Закон від 2011 року про науку, технології та інновації. Одна із статей нового закону повністю присвячена відкритій науці. Подальша реалізація Національного плану щодо відкритої науки сприятиме тому, що ініціативи, спрямовані на полегшення вільного доступу та управління даними, отриманими в результаті досліджень (відкриті дані), будуть просуватися відповідно до міжнародних принципів FAIR (Findability, Accessibility, Interoperability, Reusability), буде забезпечено розвиток відкритих інфраструктур та платформ, «зелене світло» відкритому доступу та поширенню результатів досліджень, включаючи наукові публікації, дані, коди та методології; забезпечено вільний та відкритий доступ до результатів досліджень за рахунок створення інституційних або тематичних репозиторіїв з відкритим доступом, – власних чи між науковими установами; науковий персонал з державного сектора або чия дослідницька діяльність фінансується в основному за рахунок державних коштів, повинен буде депонувати копію остаточної версії, прийнятої до публікації, та дані, пов'язані з ними, у відкриті інституційні чи тематичні репозитарії одночасно до дати публікації; бенефіціари проекту мають завжди дотримуватися зобов'язань з відкритого доступу, викладених у грантових угодах відповідних конкурсів; результати дослідження, наявні у відкритому доступі, можна використовувати державними адміністраціями у процесі оцінки якості дослідження. Міністерство науки та інновацій сприятиме доступу до репозитаріїв відкритого доступу та налагоджуватиме їх кооперацію з аналогічними національними та міжнародними ініціативами; заохочуватиметься відкрита участь громадянського суспільства у наукових процесах.

Координація системи науки в Іспанії здійснюється державними органами, а також підконтрольними їм установами, діяльність яких пов'язана з розробленням методичних рекомендацій та інших заходів, націлених на реалізацію дослідницьких проєктів. Стосовно ж упровадження наукових розробок – і приватного сектора, і державного, – дослідники М. Мате-Санчес-Валь та Р. Харріс підкреслюють, що для Іспанії характерні регіональні відмінності: в економічно більш розвинених регіонах системи виробництва засновані на «хайтеківських» технологіях, у той час як регіони, що відстають, спираються на сектор послуг і традиційні сільськогосподарські технології (*Mate-Sanchez-Val & Harris, 2014*). Автономний поділ країни визначає також і особливості в організації

наукової діяльності. Місцеві органи влади надають підтримку регіональним науково-дослідним програмам, інноваційним та технологічним планам.

Аби зміцнити зв'язок між наукою та суспільством шляхом, який сприяє відкритій та інклюзивній науці, у 2001 р. було створено Іспанський фонд науки та технологій (FECYT) – незалежна некомерційна організація, що просуває іспанську науку та технології та отримує фінансування від національного Міністерства науки, інновацій та університетів (колишнє Міністерство освіти та науки). Згідно з опитуванням, що провів фонд FECYT у 2020 р., 85% населення Іспанії виступають за зростання обсягу інвестицій уряду в науку, 80% вважають, що збільшити інвестиції у наукові та технологічні дослідження повинні регіональні уряди, а 71% – що це повинні зробити місцеві адміністрації та приватні компанії. Також опитування показало, що основним засобом наукової інформації та комунікації в Іспанії є Інтернет. 61% населення Іспанії стверджує, що вони отримують інформацію про науку та технології онлайн, переважно через соціальні мережі та через ЗМІ (у цифровій версії) (FECYT, 2021). Загалом уряд Іспанії усвідомлює необхідність розвитку науки, а жителі виявляють велику ініціативу у цьому питанні.

Протягом 2018 р. FECYT запусив пілотний проєкт «Інфраструктури та стандарти для відкритої науки» (INEOS) у співпраці з трьома державними дослідницькими органами: Вищою радою з наукових досліджень (CSIC), Інститутом охорони здоров'я Карлоса III (ISCIII) і Національним інститутом сільськогосподарських досліджень та харчових технологій (INIA). Метою цієї ініціативи є покращення якості даних у сховищах, підвищення впізнаваності дослідників через створення публічних профілів CVN та створення можливостей для взаємодії між різними інституційними програмами. З іншого боку, було розроблено Консультативну комісію з відкритої науки з метою підтримки Міністерства науки, інновацій та університетів у розробці національної політики відкритої науки. FECYT брав участь у європейському проєкті OpenAIRE-Advance, новому етапі OpenAIRE (інфраструктура відкритого доступу для досліджень у Європі), мета якої полягає в тому, щоб відкрита наука стала в Європі стандартною парадигмою (FECYT, 2018).

У результаті співпраці FECYT з Мережею університетських бібліотек (REBIUN) CRUE у 2007 р. було створено RECOLLECTA, або Open Science Collector, який є національним агрегатором репозитаріїв з відкритим доступом. Ця платформа поєднує всі іспанські цифрові інфраструктури, де оприлюднюються та депонуються результати досліджень відкритого

доступу (*Recolecta*, 2007). Використання переваг хмароорієнтованих сервісів відкритої науки в науково-освітній діяльності сприяє ефективності запровадження сервісів відкритої науки та підвищенню рівня підготовки кадрів освіти та науки Іспанії.

Наразі існує широкий соціальний запит стосовно того, аби наукові дослідження мали реальний вплив на вирішення економічних і соціальних проблем. Для досягнення швидших і актуальніших результатів потрібен новий спосіб організації наукового процесу та інновацій, заснований на співпраці всіх зацікавлених сторін: дослідників, громадян і компаній. У цьому контексті рух відкритої науки відображає цей новий спосіб організації наукового процесу, заснований на спільній роботі, використовуючи переваги нових цифрових інструментів, які допомагають у цьому процесі та полегшують його, а участь громадян у науці набуває особливої актуальності. Стратегія Іспанії у сфері науки, технологій та інновацій включає політику в галузі відкритої науки. З організаційної точки зору відкрита наука в Іспанії має покращити академічну культуру та щоденну практику дослідження. Крім того – сприяти відповідальному проведенню досліджень, цілісності досліджень на різних рівнях і покращенню взаємодії з суспільством, що збільшить вплив науки.

Громадські ініціативи Іспанії у сфері відкритої науки

В Іспанії є кілька ініціатив, які сприяють взаємодії між науковцями, громадськістю та бізнесом у процесі наукових досліджень, проведенню різних наукових заходів, присвячених проблемам відкритої науки та відкритих даних. Проєкт OpenLab Madrid пропонує відкрите середовище для наукових досліджень, де науковці можуть працювати спільно зі студентами, громадськістю та бізнесом. Це ініціатива міської влади Мадриду, що була започаткована у 2017 р. з метою створення відкритої лабораторії для дослідження технологій та інновацій у сфері міського розвитку. OpenLab Madrid – це простір для співпраці між науковцями, стартапами, компаніями та міськими установами, що пропонує інфраструктуру, послуги та підтримку для досліджень, розробки та тестування інноваційних проєктів у сфері міського розвитку. Проєкт покликаний сприяти створенню нових рішень, які допоможуть покращити якість життя мешканців Мадриду. Проєкт пропонує безкоштовний доступ до обладнання та інфраструктури для досліджень, створення прототипів та тестування інноваційних проєктів.

Однією з головних метою OpenLab Madrid є підтримка розвитку місцевих стартапів та інноваційних підприємств, які зосереджені на вирішенні міських проблем. Проєкт сприяє створенню мережі співпраці

між міськими установами та приватними компаніями, які займаються інноваціями та розробкою нових технологій. Проєкт OpenLab Madrid став успішним прикладом впровадження практик відкритої науки в місцеву владу та бізнес-середовище.

З 2017 р. в Іспанії щорічно проводиться конференція Open Science Fair, яка збирає науковців, активістів та практиків зі всього світу. Конференція спрямована на обговорення практичних аспектів відкритої науки та обмін досвідом між учасниками з різних країн. Open Science Fair пропонує учасникам різноманітні формати зустрічей: відкриті дискусії, панельні дискусії, сесії воркшопів та інтерактивні сесії. Конференція орієнтована на практичний досвід та розглядає питання, пов'язані із впровадженням відкритої науки в різних галузях, таких як біологія, медицина, географія, інженерія, науки про соціальну поведінку та багато інших. Організаторами конференції Open Science Fair є спільнота вчених, дослідників та експертів з відкритої науки, яка має на меті просування практичного застосування відкритих наукових методів. Конференція є платформою для обговорення найновіших досліджень у сфері відкритої науки, а також для обміну досвідом та взаємодії між дослідниками з різних країн.

Citizen Science Network Spain – це мережа громадських наукових проєктів, що об'єднує групи дослідників та громадян, які беруть участь у наукових дослідженнях. Мережа має на меті просування в Іспанії громадської науки та створення умов для співпраці між дослідниками та громадянами. Громадські наукові проєкти, які підтримує мережа, охоплюють різні тематики, включаючи біологію, екологію, астрономію та інші. Наприклад, проєкт «BirdTrack», який стежить за міграцією птахів у Іспанії. Учасники проєкту збирають дані про види птахів та їхню кількість у різних місцях країни. Інші проєкти спрямовані на дослідження змін клімату, відновлення екосистем та інші теми.

Завдяки співпраці Іспанського фонду науки і технологій (FECYT) та Міністерства науки та інновації в Іспанії відбуваються своєрідні «наукові кафе» (Café Científico) – наукові дискусії з різних сфер досліджень, що проводять відомі дослідники. Наприклад, у місті Сантандер «наукові кафе» проводяться в останню п'ятницю о 20:00 в Café de las Artes (Calle de García Morato, 4) кожного місяця з вересня по червень. Темі дискусій охоплюють все, що розширює знання людей, і пропонують більше дізнатися про навколишній світ: науку, технології, математику, інженерні, економічні, юридичні, гуманітарні науки. Café Científico створює простір, що сприяє зближенню науки з суспільством, за допомогою короткої та привабливої презентації, яка стимулює дебати.

Королівський ботанічний сад Мадриду (RJB-CSIC) та Королівський ботанічний сад імені Хуана Карлоса I (UAN) представляють Іспанію у проєкті «BigPicnic», який існує для залучення громадськості, задля вирішення проблем безпеки харчових продуктів. Цей проєкт об'єднує 19 організацій, більшість з яких представляють ботанічні сади, вони працюють разом, щоб залучити громадськість до спільної творчості та публічних дебатів. Його мета полягає в тому, щоб поінформувати громадськість щодо проблеми безпеки харчових продуктів та допомогти своїм внеском у відповідальні дослідження та інновації щодо майбутнього їжі, яку споживатиме населення країни. Королівський ботанічний сад Мадрида (RJB-CSIC) та Королівський ботанічний сад імені Хуана Карлоса I (UAN) обмінюються своїми ноу-хау в галузі «наукових кафе», виступаючи на Міжнародних конгресах з освіти у ботанічних садах (RJB, 2018).

Ще одна громадська ініціатива – Citizen Science Spain – це проєкт, який допомагає громадянам брати безпосередню участь у наукових дослідженнях та проєктах, взаємодіяти з науковцями та створювати свої власні наукові проєкти, що допомагає залучити до наукових досліджень більше людей та наблизити науку до громадськості. Ініціатива пропонує низку різноманітних проєктів для такої співпраці – наприклад, громадськість може допомогти збирати дані про кліматичні зміни, моніторити стан біорізноманіття, вивченням слідкувати за здоров'ям диких тварин та багато іншого. Одним із проєктів, який координує Citizen Science Spain, є «Міжнародний тиждень громадської науки». Він пропонує громадськості з усього світу впродовж тижня взяти участь у наукових дослідженнях та проєктах, взяти участь у дискусіях з науковцями та ділитися своїми дослідженнями та відкриттями.

Ці ініціативи відображають активну роль громадськості та науковців Іспанії у підтримці відкритої науки та сприянні її розвитку. Вони забезпечують більш широкий доступ до наукової інформації та ресурсів, сприяють зростанню ролі громадськості у наукових дослідженнях та розвитку відкритої науки в Іспанії.

Проблеми та складнощі впровадження принципів відкритої науки в Іспанії

Хоча відкрита наука і є важливою складовою розвитку науки в Іспанії, але існують певні проблеми та труднощі, зокрема:

1) недостатній доступ до наукових даних. В Іспанії не завжди забезпечується доступ до наукових даних, які можуть бути використані для проведення досліджень. Більшість наукових даних зберігається у закритих системах, що ускладнює їх первинне та повторне використання.

Це перешкоджає проведенню відкритих досліджень і зменшує можливості для наукового розвитку;

2) недостатнє розуміння, що таке відкрита наука, усіма науковцями країни: частина іспанських дослідників не вбачає переваг відкритої науки та ставиться до цього напряду з недовірою, не розуміючи або трактує надто спрощено. Це призводить до негативних явищ у науковій сфері, що стримують її розвиток і практичне впровадження наукових розробок;

3) відсутність інфраструктури. Не всі університети та дослідницькі центри мають необхідні засоби для зберігання та обробки наукових даних. Це може призвести до втрати даних або ускладнити їх використання для наукових досліджень;

4) юридичні проблеми. В Іспанії виникають проблеми з правами інтелектуальної власності, особливо при використанні відкритих наукових даних та публікацій. Це ускладнює розповсюдження наукової інформації та впровадження відкритих наукових практик. Для України це вказує на ризики впровадження практик відкритої науки за умов відсутності належного юридичного захисту інтелектуальної власності, механізмів контролю та дотримання авторських прав.

Проте все ж Іспанія активно працює на розвиток відкритої науки шляхом урядової підтримки розбудови дослідницької інфраструктури, забезпечення доступу до наукових даних та збільшення фінансування наукових досліджень. Розвитку відкритої науки та підтримці наукових досліджень в Іспанії сприяє Національна стратегія відкритої науки, що передбачає створення інфраструктури та механізмів для забезпечення відкритості та доступності наукових даних, розвитку відкритих наукових журналів та репозиторіїв, а також підтримку навчання та поширення відкритих наукових практик серед науковців.

Оцінка наукових досліджень

Оцінка наукових досліджень тісно пов'язана з практиками відкритої науки, які передбачають доступ до наукових даних, публікацій та інформації про дослідження, що допомагає забезпечити прозорість та перевірку результатів наукових досліджень. Оцінка наукових досліджень зазвичай включає експертні оцінки результатів досліджень, публікацій, а також оцінку методології та статистичних методів, що використовувались у дослідженні. Практики відкритої науки можуть допомогти забезпечити доступ до даних, що були використані для проведення дослідження, а також до відкритих кодів та документації. Це дає експертам змогу проводити більш детальну оцінку дослідження, перевіряти результати та повторювати експерименти.

В Іспанії наукові результати оцінюються за допомогою різних механізмів та інструментів. Основні з них такі:

- Національна система оцінки наукової діяльності (Sistema Nacional de Evaluación de la Ciencia, la Tecnología y la Innovación) – це механізм оцінки наукових досліджень та дослідницької роботи в Іспанії. Його мета полягає у визначенні якості та впливу наукових публікацій, досліджень та проєктів;

- метрики наукових публікацій, такі як індекс цитування та імпакт-фактор;

- Програма національної експертизи (Programa de Evaluación Nacional), яка оцінює якість наукової діяльності та вплив наукових публікацій на розвиток суспільства. Вона проводиться щороку, до неї залучаються експерти з різних галузей науки та технологій;

- оцінка наукових досліджень за допомогою конкурсів та грантів. Учасники змагаються за фінансування наукових проєктів, що дає змогу оцінити якість та важливість їх досліджень.

Загалом наукова діяльність в Іспанії оцінюється за багатьма критеріями та механізмами, що дає можливість визначити якість та важливість наукових досліджень більш точно. Сьогодні в Іспанії неможливо розпочати чи досягти успіху в будь-якій галузі наукових досліджень без публікації значної кількості статей у журналах із високим імпакт-фактором у Journal Citation Reports (JCR) чи інших подібних рейтингах, наприклад, SCImago Journal Rank (SJR) або рейтингу журналу «Іспанський фонд науки і технологій» (Fecyt). Стандартом для наукової оцінки є домінування у науковій сфері імпакт-фактора. Імпакт-фактор може бути корисним інструментом для оцінки впливу наукових досліджень, особливо при прийнятті рішень щодо фінансування і розподілу ресурсів. Він допомагає виділити видатні наукові публікації та допомагає встановити стандарти якості. З іншого боку, домінування імпакт-фактора може мати негативні наслідки. Адже імпакт-фактор не завжди відображає повну картину наукового впливу та якості досліджень. Жодна наукова сфера не застрахована від домінування імпакт-фактора, який є стандартом для наукової оцінки.

Вирішальне значення стосовно бібліометричних індикаторів мало створення в Іспанії в 1989 р. системи стимулювання досліджень, відомої як *sexenio* (шестирічний термін). Національна комісія з оцінки науково-дослідницької діяльності (CNEAI) кожні шість років оцінює всі індивідуальні показники дослідника і, в разі успішних результатів

винагороджує фінансовою премією. Дослідники мають представити п'ять публікацій, які оцінюються за двома основними показниками:

1) актуальність і престиж журналу чи видавництва, що опублікували статтю, перевага надається дослідженням, які опубліковані у визнаних престижних журналах, що займають відповідні позиції у списках, за науковими напрямами та тематикою;

2) бібліографічні посилання на роботу в інших публікаціях, що відображають її вплив на наукову діяльність інших дослідників.

Ці загальні критерії залишаються незмінними й донині, перетворюючи Іспанію на яскравий приклад послідовного використання однакової політики оцінювання, заснованої на бібліометричних показниках (*Feenstra & Delgado-López-Cózar, 2021*).

Задля зменшення непотизму законом «Про університети» від 2001 р. було створене Національне агентство з оцінки якості та акредитації (ANECA), яке відповідає за працевлаштування та просування педагогічного персоналу ВНЗ. ANECA надає значну увагу в процесі акредитації (процесі підвищення кваліфікації та підтвердження рівня) дослідженням загалом і публікаціям зокрема. Тож кар'єрне просування в іспанських університетах можливе тільки для тих викладачів, які отримали схвальні відгуки від ANECA або еквівалентних регіональних агентств. Агенство ANECA запровадило регулярне індивідуальне заохочення для викладачів («шестирічку»). Однак обробка індивідуальної акредитації та оцінки зовнішніх агентств є досить стандартизованою, на практиці це означає, що оцінка залежить від рейтингу журналу (отриманого на основі імпакт-факторів) поданих публікацій. Ці критерії перебувають у явному конфлікті з передовою міжнародною практикою (DORA або Лейденський маніфест), а також з Європейською угодою.

Система акредитації просування ANECA остаточно закріпила використання бібліометричних критеріїв із затвердженням Королівського указу 415/2015 (BOE 2015), вимоги якого були запроваджені у 2017 р. Відтоді критерії оновлено і, щоб отримати ступінь професора в галузі філософії та етики, потрібно представити не менше 50 публікацій, з яких не менше 30 мають становити журнальні статті, і мінімум 16 статей мають бути опубліковані в журналах рівня 1 (A) (*Feenstra & Delgado-López-Cózar, 2021*).

Згідно з пропозицією Андалузького агентства з оцінки та акредитації, однією з правдоподібних моделей управління оцінюванням, яка допоможе змінити критерії, є «інституційна акредитація» університетських факультетів або шкіл. Згідно зі схемою університетам буде надано повну

автономію у питаннях приймання на роботу та просуванні по службі. З іншого боку, кожні чотири або шість років агентство зовнішньої оцінки засвідчуватиме, що центри відповідають узгодженим критеріям якості процедур і результатів. Ця пропозиція не передбачає серйозних законодавчих змін, оскільки інституційна акредитація є вже існуючим механізмом для оцінки університетських ступенів. В результаті цього до поточних схем акредитації додаються принципи відбору та просування професорів.

Іспанський парламент зараз обговорює новий Закон про університетську систему (так званий LOSU). Хоча щодо необхідності модернізації оцінювання існує згода, спільного бачення того, як це зробити, немає. Відповідно до Європейської угоди поточний законопроект визнає важливість нових університетських представництв і відкриває можливості для більш вагомшої оцінки результатів. Однак попри гучні декларації LOSU консервує ключові елементи існуючого управління з акцентом на індивідуальну оцінку від зовнішніх агентств (*Ràfols & Molas-Gallart, 2022*).

Як уже зазначалося, оцінка результатів наукового дослідження в Іспанії здійснюватися за допомогою індексів цитування. Наприклад, в університеті Небрія для оцінки результатів наукового дослідження застосовують ряд індексів: Latindex (Регіональна онлайн-інформаційна система для наукових журналів Латинської Америки, Карибського басейну, Іспанії та Португалії); SciELO (Scientific Electronic Library Online, модель спільної електронної публікації наукових журналів в Інтернеті); вебсайт Scholarly Publishers Indicators in Humanities and Social Sciences, який збирає непрямі показники якості від академічних, наукових або дослідницьких видавництв. Університет має доступ до двох основних світових баз даних: Web of Science (WOS) і Scopus (*Higuera, 2017*).

Стимулом для переходу від кількісного до якісного оцінювання вчених в Іспанії став виданий у 2021 р. «Лист науковців про Заклик до радикальних змін в оцінці досліджень в Іспанії» (*Carta de los científicos sobre la Llamada a cambios radicales en la evaluación de la investigación en España*) – звернення до іспанських наукових органів відмовитися від чинної політики оцінки досліджень, яка заснована на надмірному та невибірково використанні бібліометричних показників майже для всіх сфер наукової діяльності. Автори листа пропонують бібліометрії альтернативу, що може покращити процеси оцінювання, і закликають політичних лідерів Іспанії прийняти та розвивати її (*Delgado-López-Cózar et al., 2021*). У Листі науковці закликали до зміни системи оцінки досліджень

в Іспанії, що базується на таких метриках, як індекс Хірша та ін., зауваживши, що така система оцінки дискримінує деяких дослідників, а також створює нерівні умови щодо грантів та вакансій. Зокрема, науковці відзначили, що система оцінки наукової продуктивності не враховує інших факторів, таких як кількість публікацій у різних журналах або взаємодію з громадськістю. Лист науковців про Заклик до радикальних змін в оцінці досліджень в Іспанії сприяв початку дискусії щодо необхідності змінити систему оцінки наукової продуктивності в країні, а також акцентував на подібних проблемах в інших країнах.

Щоб прийняти нові критерії оцінювання, необхідні зміни в управлінні. Проведення більш множинної та гнучкої оцінки з якісними критеріями уможливить зосередження на змісті дослідження, більш індивідуалізоване оцінювання (*Ràfols & Molas-Gallart, 2022*). В Іспанії дедалі більшу увагу звертають на необхідності розвивати більш комплексні та інноваційні методи оцінки наукової продуктивності, які зосереджуватимуться не лише на кількості наукових публікацій та цитуваннях, а й на якості та впливові наукових досліджень.

Відкрита наука та політика країни

Державна політика та практики відкритої науки тісно пов'язані, оскільки держава може визначати, які наукові дослідження фінансувати, яким чином їх проводити, які результати мають бути опубліковані та як їх використовувати. Державна може сприяти практикам відкритої науки, наприклад, шляхом встановлення вимог щодо обов'язкового відкриття даних та результатів досліджень, які фінансуються за державний кошт. Також можуть бути розроблені стандарти та рекомендації щодо відкритого доступу до наукової інформації, що сприяє її доступності та використанню. З іншого боку, практики відкритої науки можуть мати вплив на державну політику, оскільки більше людей отримує можливість стежити за науковими дослідженнями та результатами і висловлювати свої думки науковій спільноті. Це може мати вплив на прийняття рішень у сфері науки та досліджень. Таким чином, практики відкритої науки та державна політика можуть взаємодіяти для досягнення спільних цілей.

Слід відзначити, що в Україні, на відміну від Іспанії, є проблеми з вибудовуванням комунікаційних майданчиків, залученням суспільства до розв'язання суспільно значущих проблем, політичних процесів, вирівнюванням соціального ландшафту та обранням курсу розвитку. Якщо в Іспанії побутує практика організованих і відкритих протестів, демонстрацій та соціальних акцій і протестуючих працівників після цього не звільняють, то в Україні протест відбувається у категоричній формі –

дискусії та компроміси відсутні. В Іспанії плакати із закликами та вимогами протестувальників можуть бути відкрито розміщені в публічних закладах та державних установах, і ці акції не призводять до негативних наслідків – процес відбувається еволюційно, в Україні ж перебіг процесу переважно вибуховий та переважно веде до негативних наслідків для громадян. Український варіант накопичення латентного протесту, недовіри, побоювання його виявити – негативне явище для політичної системи загалом. Щось на кшталт того, що хто принесе погану звістку – буде покараний (Балабан, 2014).

Показники імплементації практик відкритої науки

Моніторингом та оцінкою рівня імплементації практик відкритої науки в Європі займаються кілька організацій та проєктів . Одна з них OpenAIRE – це проєкт, що підтримує розширення відкритої науки в Європі. В рамках цього проєкту було розроблено низку інструментів та сервісів для моніторингу та оцінки рівня імплементації практик відкритої науки в Європі. Одним із таких інструментів є Open Science Observatory, що надає інформацію про відкритий доступ до наукових публікацій та даних в Європі, про залучення громадян до наукових досліджень, а також про інші показники, пов'язані з розвитком відкритої науки. Open Science Observatory (<https://osobservatory.openaire.eu>) – це платформа, де зібрано показники та звіти про наукову діяльність, які допомагають краще зрозуміти результативність відкритої науки в Європі, між країнами та всередині них. Основна діяльність OSO зосереджена на збиранні та аналізі даних, а також на розробленні інструментів для підтримки розвитку відкритої науки. Open Science Observatory допомагає відстежувати практики Open Science та своєчасно їх впроваджувати. Останні виміри були зроблені у кінці лютого 2023 р., та продемонстрували такі показники відкритих практик в Іспанії та Україні:

Країна	Репозитарії	Журнали з відкритим доступом	Публікації	Бази даних відкритих досліджень	Відкрите програмне забезпечення
Україна	103	461	59,996	36	0
Іспанія	218	993	831,345	23,034	290

Джерело: сформовано автором на основі даних сайту OSO (<https://osobservatory.openaire.eu/home>).

Наукові репозитарії є основою сучасної відкритої науки, і їх доступність життєво важлива для впровадження практик ВН, такі наукові реєстри, як openDOAR та re3data забезпечують видимість та представленість у різних дослідницьких спільнотах, дисциплінах і

програмах, надаючи ідентифікатор і зберігаючи профілі з підсумковими метаданими. Іспанія розробляє національну інфраструктуру цифрового зберігання наукової інформації, що сприятиме збереженню та розповсюдженню наукових публікацій та даних відкритим способом. Порівнюючи показники Іспанії та України, можна побачити що відкритих репозитаріїв в Іспанії вдвічі більше, ніж в Україні.

Журнали з відкритим доступом – це журнали, статті в яких доступні та придатні для повторного використання в усьому світі безкоштовно та без обмежень одразу після публікації. Згідно з даними Open Science Observatory, Іспанія посідає друге місце у Європі щодо наявності наукових журналів з відкритим доступом. За даними Ulrich's (<http://www.ulrichsweb.serialssolutions.com/>), 34% активних наукових журналів, що публікуються в Іспанії, перебувають у відкритому доступі, але Dulcinea (<https://www.accesoabierto.net/dulcinea/>) – найбільш повне, актуальне та точне джерело щодо іспанських журналів засвідчує, що ця частка вища. Поточний пошук показує, що 76% журналів є у вільному доступі в Інтернеті, доступ до 10,2% обмежений, і лише 1,5% є гібридними. Решта 12,3% журналів доступні лише для передплатників (Navas, 2016). Україна ж у рейтингу журналів з відкритим доступом займає 9-те місце серед європейських країн. Розподіл журналів, де опубліковані роботи українських вчених, за бізнес-моделями відкритого доступу показав, що 48% – це журнали відкритого доступу, 22% – працюють за гібридною моделлю, щодо 30% – відкритий доступ надається без додаткових гарантій (Наука та метрика, 2022). Зростання кількості відкритих наукових журналів може підвищити престиж українських вчених та дослідників.

Публікації (рецензовані публікації, опубліковані статті, препринти, доповіді на конференціях, презентації, технічні звіти тощо). Наразі в Іспанії діє закон, що зобов'язує науковців, які отримують на проведення досліджень фінансування від державних бюджетів, публікувати результати своїх досліджень у журналах з відкритим доступом. Це означає, що кожен може читати ці статті онлайн безкоштовно. Як бачимо, публікації іспанських дослідників у відкритому доступі майже в 14 разів перевищують кількість таких публікацій в Україні.

Бази даних відкритих досліджень – дані досліджень, які перебувають у вільному доступі для всіх. Відкриті дані мають бути ліцензовані, а ліцензія повинна дозволяти людям використовувати дані будь-яким способом, у тому числі трансформувати, поєднувати та ділитися ними з іншими, навіть у комерційних цілях. В Іспанії відкритий доступ до своїх даних надають

багато наукових організацій та урядових органів. Наприклад, портал даних Іспанії (datos.gob.es) надає доступ до різних даних, які можуть бути корисними для науковців, бізнесу та громадськості. За кількістю відкритих баз даних Іспанія посідає перше місце у Європі. Той факт, що країна проводить національну політику відкритих даних та має проєкт національної стратегії даних, багато в чому сприяє її успіху. Крім того, протягом року Іспанія проводить понад 10 заходів у рамках політики відкритих даних.

В Україні створено кілька баз даних відкритих досліджень: Національний репозитарій академічної відкритої інформації (eKMAIR), національна система інформаційної підтримки наукових досліджень (НСІПНД) портал відкритих даних (data.gov.ua) та інші. Однак їх кількість не перевищує 40. Відкритий доступ до наукових досліджень та баз даних може підвищити якість та ефективність наукових досліджень, сприяти їх ширшому використанню у різних сферах життя, зумовити покращення освіти та навчання в Україні.

Відкрите програмне забезпечення – програмне забезпечення з відкритим початковим кодом. Міжнародний досвід використання сучасних інформаційних технологій доводить необхідність використання та впровадження такого програмного забезпечення. Іспанія має не мало проєктів з розробки відкритого програмного забезпечення, які можуть бути використані в наукових дослідженнях, наприклад, як проєкт OSIMIS (Open Simulation System for Healthcare) із розробки відкритого програмного забезпечення для симуляції медичних процедур.

В Україні переважно використовують комерційні програмні засоби, тоді як Державна адміністрація Іспанії підтримує використання вільного програмного забезпечення. Більшість ініціатив щодо використання та впровадження програмного забезпечення з відкритим вихідним кодом в Іспанії зосереджено на сфері освіти та муніципальних послуг. Використання відкритого програмного забезпечення – це ознака суспільства демократичного типу, свободи вибору та відкритого суспільства, що характеризується плюралізмом в економіці, політиці, культурі. Розвиток відкритого програмного забезпечення в Україні може сприяти ще більшому розвитку ІТ-галузі, що є однією з тих, які в країні розвиваються найбільш динамічно. Це також сприятиме посиленню співпраці між державою, науковою спільнотою та бізнесом.

Наукові середовища в Іспанії та Україні мають свої особливості, що впливає на їхні підходи до відкритої науки. Наведемо загальні відмінності між відкритою наукою в Іспанії та Україні.

Інфраструктура: відкрита наука в Іспанії має більш розвинену інфраструктуру та мережу інституцій, які займаються впровадженням та підтримкою відкритої науки. Іспанія має певні розвинені ініціативи у сфері відкритої науки, такі як Open Science Observatory, OpenAIRE та Citizen Science Spain. В Україні ж у цьому напрямі ще потрібно зробити багато кроків.

Фінансування: в Іспанії уряд та інші організації надають проектам у сфері відкритої науки значну підтримку та фінансування. Додаткові кошти виділяються програмою Estatal de Investigación, Desarrollo e Innovación Orientada a los Retos de la Sociedad (Державною програмою досліджень, розробок та інновацій, орієнтованих на виклики суспільства). Водночас в Україні досить низький рівень фінансування науки загалом, що утруднює розвиток відкритої науки.

За даними Міністерства освіти і науки України, у 2021 р. видатки з державного бюджету на потреби науки становили близько 20,4 млрд грн, що становило близько 0,52% ВВП України. Протягом останніх років уряд України підвищує видатки на науку, однак цей рівень фінансування є нижчим, ніж у багатьох розвинених країнах світу. Наприклад, у США видатки на науку становлять близько 2,8% ВВП, в Європейському Союзі – близько 2%, а в Китаї – близько 2,2%. Стратегічні цілі ЄС – це досягнення 3% ВВП інвестицій у НДДКР. Кількість дослідників на мільйон громадян у 2018 р. у середньому по ЄС становило – 4 069, в Україні – 988 (*Schneegans et al., 2021*).

Ступінь участі у практиках відкритої науки: науковці та громадськість в Іспанії частіше беруть участь у практиках відкритої науки, чимало ініціатив та програм спрямовано на підтримку відкритої науки в різних сферах. Україна також долучається до світових ініціатив відкритої науки, але, на жаль, участь науковців та громадськості в її практиках ще недостатньо висока порівняно з Іспанією.

Однією із суттєвих відмінностей є *рівень розвитку відкритої науки в країнах*. Іспанія вже давно займає у відкритій науці активну позицію, має велику кількість ініціатив та проектів. Водночас в Україні відкрита наука тільки почала розвиватися і перебуває у процесі формування.

Загалом можна сказати, що відкрита наука в Іспанії пройшла довший та успішніший шлях розвитку, процес же становлення її в Україні потребує більшої підтримки та розвитку. Однак обидві країни мають великий потенціал у сфері відкритої науки та можуть зробити значний внесок у її розвиток.

Висновки. Іспанія є однією з країн, яка активно впроваджує практики відкритої науки. Тому для України важливо вивчати її досвід, у тому числі негативні явища та ризики. Зокрема, зведення відкритої науки лише до публікації результатів у журналах з відкритим доступом, оцінювання діяльності науковця за формальними показниками та насадження вимог щодо обов'язкових публікацій у виданнях, які індексуються в міжнародних базах, є фальсифікацією та вульгаризацією принципів відкритої науки. Разом із тим, оскільки роль науки і практичне значення наукових та експериментально-дослідних робіт в умовах воєнного протистояння та повоєнної відбудови економіки зростає, важливо не лише вивчати, а й впроваджувати позитивний зарубіжний досвід. Зокрема, це стосується нових способів організації та фінансування наукових досліджень, взаємодії державної влади, бізнесу та громадянських ініціатив для забезпечення швидких і ефективних науково-практичних рішень щодо модернізації та розвитку конкретних виробництв.

Є кілька можливих способів використання позитивного досвіду Іспанії як країни, що активно впроваджує практики відкритої науки:

- розроблення національної стратегії відкритої науки. Національну стратегію відкритої науки було запроваджено в Іспанії у 2019 р. В Україні на сьогодні окремої національної стратегії відкритої науки ще не було ухвалено, за винятком Дорожньої карти. Стратегія повинна визначити ключові завдання науки та наукової інфраструктури для забезпечення інноваційного розвитку країни та передбачити механізми контролю й оцінки результатів її впровадження;

- розвиток інфраструктури відкритого програмного забезпечення. Іспанія має досить розвинену інфраструктуру відкритого програмного забезпечення, з багатьма проектами, що фінансуються державними органами. В Україні застосування відкритого програмного забезпечення ще не так розповсюджене, але дедалі більше установ та організацій починають його використовувати. Досвід Іспанії може стати корисним у процесі розвитку в Україні відкритої технологічної інфраструктури;

- підвищення обізнаності про відкриту науку. Іспанія проводить щодо цього відповідні кампанії, щоб залучити до практик відкритої науки більше дослідників та організацій, активно залучає до процесу наукових досліджень громадськість та створює можливості для громадського обговорення результатів досліджень. Україна також може проводити подібні кампанії та заходи, щоб ширше інформувати дослідників та громадськість про відкриту науку.

Застереженнями щодо спрощеного трактування та формального використання шляхетного і загалом прогресивного гасла відкритої науки мають слугувати негативні тенденції втрати людського потенціалу внаслідок академічної та освітньої мобільності як форми вимушеної втечі студентів та перспективної наукової молоді від війни; скорочення числа патентів як свідчень реальних дослідницьких успіхів при форсованому зростанні числа публікацій; згорання фундаментальних досліджень як основи національної перспективи і, натомість, домінування прикладних розробок, орієнтованих на швидку комерційну віддачу.

Разом із тим іспанський досвід впровадження практик відкритої науки може бути корисним для України в частині підвищення транспарентності та доступності наукової інформації, розвитку інфраструктури та залучення громадськості до процесу наукових досліджень. Адже розвиток відкритої науки в Україні може диверсифікувати джерела інвестицій у наукові дослідження та інновації, підвищити рівень наукової доброчесності, посилити практичну спрямованість і значущість наукових результатів, а також слугувати ефективному використанню знань як спільного ресурсу суспільного розвитку. Це, своєю чергою, сприятиме більшій конкурентоспроможності та інноваційності української економіки, а також підвищенню престижу України у Європі та світі як наукової та технологічної держави.

Список джерел

Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado (2022). *Legislación consolidada*. <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2022-14581>

Delgado-López-Cózar, E., Ràfols, I., & Ernest, A. (2021). Letter: A call for a radical change in research evaluation in Spain. *Profesional de la información*, 3(30), e300309. <https://doi.org/10.3145/epi.2021.may.09>

FECYT (2018). *Percepción Social de la Ciencia y la Tecnología en España*. <https://www.fecyt.es/es/publicacion/percepcion-social-de-la-ciencia-y-la-tecnologia-en-espana-2018>

FECYT (2021). *Un 84% de la población española está a favor de que el Gobierno invierta en ciencia*. <https://www.fecyt.es/es/noticia/un-84-de-la-poblacion-espanola-esta-favor-de-que-el-gobierno-invierta-en-ciencia>

Feenstra, R. A. & Delgado-López-Cózar, E. (2021). The footprint of a metrics-based research evaluation system on Spain's philosophical scholarship: an analysis of researchers' perceptions. *ArXiv*, 3(22), 1–28. <https://arxiv.org/pdf/2103.11987.pdf>

Higueras, A. (2017). *Medir para investigar: herramientas para evaluar la ciencia*. Global Campus Nebrija. <https://www.nebrija.com/medios/nebrijaglobalcampus/2017/01/12/medir-para-investigar-herramientas-para-evaluar-la-ciencia/>

Mate-Sanchez-Val, M. & Harris, R. (2014). Differential empirical innovation factors for Spain and UK. *Research Policy*, 43(2), 451–463. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2013.10.013>

Navas, M. (2016). *Open access journals in Spain*. <https://blog.doaj.org/2016/12/08/open-access-journals-in-spain/>

Ràfols, I., & Molas-Gallart, J. (2022). *Reforming research assessment in Spain requires greater university autonomy*. LSE Impact. <https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2022/11/02/reforming-research-assessment-in-spain-requires-greater-universit>

Real Jardin Botanico (2018). *Cómo diseñar tu café científico*. <https://rjb.csic.es/como-disenar-tu-cafe-cientifico/>

Recolecta (2007). *Aque es?* <https://recolecta.fecyt.es/que-es>

Schneegans, S., Lewis, J. & Straza, T. (2021). *UNESCO Science Report: the Race Against Time for Smarter Development – Executive Summary*. UNESCO Publishing. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377250>

Балабан, Р. В. (2014). Україна – не Іспанія. Акценти соціально-політичного порівняння. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2(70), 120–135. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/balaban_ukraina.pdf

Міністерство освіти і науки України (2022). *Україна приєдналась до країн ЄС, що мають затверджений план реалізації принципів відкритої науки*. <https://mon.gov.ua/ua/news/ukrayina-priyednalas-do-krayin-yes-sho-mayut-zatverdzhenij-plan-realizaciyi-principiv-vidkritoyi-nauki>

Наука та метрика (2022). *Open Access в Україні: як ідея відкритого доступу впроваджується у вітчизняній науці?* <https://nim.media/articles/open-access-v-ukrayini-yak-ideya-vidkritogo-dostupu-vprovadzhuetsya-u-vitchiznyaniy-nausti>

Аліна Андрощук

СИСТЕМА ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ: НАПРЯМИ ВІДНОВЛЕННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ

Війна завжди викликає низку криз, які непередбачуваним чином розгортаються у просторі та часі. Термін «криза» походить від грецького слова *krisis*, що у медицині означає поворотний момент, нині це слово використовується як метафора в політиці, економіці, історії та психології, щоб відзначити момент, коли світ втрачає свій нормальний порядок і стає проблематичним (Zembylas, 2022). Але, хоч наукові дослідження із вивчення взаємозв'язку між освітою та кризою, тобто ролі освіти у запобіганні кризі чи реагуванні на неї, або навіть самої освіти як джерела кризи, і проводяться, їх явно недостатньо. Тому питання аналізу кризи освіти, тобто того, що перетворює кризу на «кризу освіти» і як освіта може викликати або сприяти подоланню кризи, нині є вкрай важливими. Каталізатором педагогічних інновацій та використання вчителями ІКТ-технологій стала пандемія COVID-19.

Попри те, що війна завжди викликає знищення та руйнацію, криза, як зазначають дослідники, може стати поворотним моментом, що зумовить

цілий ряд змін з погляду аудиторної практики. Більш фундаментальна реорганізація освіти потребує фундаментального переосмислення цілей освіти, досягнення того, якою може бути освіта у різних контекстах (*Zembylas, 2022*).

Стрімкі процеси глобалізації світу та розбудова єдиної Європи перетворюють інтеграцію національної освіти до європейського та інноваційного світового освітнього просторів на обов'язкову умову буття української держави. Провідні науковці Національної академії педагогічних наук України здійснили аналітичний огляд вітчизняної мережі 176 державних закладів вищої освіти (ЗВО) – університетів, академій, інститутів, – що становлять основу національної вищої освіти, готують понад 80% її здобувачів, з метою визначення шляхів підвищення конкурентоспроможності цих ЗВО. Було виявлено актуальні проблеми у сфері вищої освіти, причини їх виникнення, запропоновано науково обґрунтовані шляхи модернізації вітчизняної освіти в умовах глобалізації, європейської інтеграції та інноваційного розвитку. Система вищої освіти (СВО) включає як потужні заклади, що беруть участь у провідних міжнародних рейтингах, так і значну кількість слабких, неефективних ЗВО, водночас мережа закладів потребує оптимізації. За результатами запропоновано рекомендації для вдосконалення національної мережі ЗВО (*Кремень, 2022; Кремень, 2021*). На основі системного аналізу ролі та значення вищої освіти в умовах інноваційного суспільства визначено основні «больові точки», пов'язані із втратою закладами вищої освіти їх традиційної історичної місії. Окреслено стратегічне бачення нової моделі вищої освіти, що відповідала би вимогам цифрової трансформації суспільства в умовах четвертої промислової революції (Industry 4.0). Запропоновано та обґрунтовано конкретні кроки на шляху модернізації інституційної структури освітньої системи в технонауковому контурі суспільства знань (*Саух, 2020*).

Проблемним моментом на шляху інтеграції є непослідовність освітньої політики, оскільки цей процес має перервний характер. Новий етап, що розпочався ще з 2014 р. – після соціально-політичної кризи, воєнної агресії Росії та підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2014 р.), ознаменувався інтенсифікацією європейського вектора розвитку України та синхронізацією вимірів української освіти з європейськими характеристиками. Продовжувався поступальний рух української освіти у напрямі її трансформації на компетентнісно базовану.

Широкомасштабне вторгнення РФ, розпочате 24 лютого 2022 р., спричинило комплекс серйозних проблем в українській освіті. Насамперед

– це вимушене переміщення значної кількості населення України та руйнування і пошкодження закладів освіти внаслідок воєнних дій. Понад 10 млн осіб під тиском обставин змінили місце проживання: 6,5 млн – у межах країни, 3,9 млн виїхали за кордон. Переважно це жінки та діти. За даними ЮНІСЕФ, з усього дитячого населення України понад половину – 4,3 млн дітей із 7,5 млн загалом – вимушені були залишити свої домівки. За кордон виїхало понад 23 тис. педагогічних працівників і понад 600 тис. учнів. Але ці дані не є точними. Керівники навчальних закладів зазначають, що місцеперебування близько 10–15% учнів і студентів не ідентифіковано. 1748 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, 144 із них зруйновано вщент. Переїхало 34 заклади вищої освіти (інститути, університети, академії), 42 заклади фахової передвищої освіти (коледжі) і 65 відокремлених структурних підрозділів. Щотижня кількість постраждалих від війни та переміщених ЗВО зростає (Іщенко & Карпенко, 2022).

Втрати системи вищої освіти через війну

За оцінками експертів, сума збитків, завданих російськими військами інфраструктурі України, становить майже 136 млрд дол. США, з яких 8,2 млрд, або 6%, – це збитки, завдані українській освітній інфраструктурі. В Україні загалом 361 заклад освіти зруйновано і 2556 – пошкоджено. Найбільше зруйновано у Запорізькій та Донецькій областях, а пошкоджено – у Харківській області. Понад 6 млн осіб вимушено покинули територію України через воєнні дії. Станом на кінець вересня 2022 р. 4,18 млн осіб зареєструвалися у країнах Європи для тимчасового захисту або в аналогічних національних схемах. Понад 8 млн осіб стали внутрішньо переміщеними особами. Значна частина залишилася на тимчасово окупованих територіях. Згідно з онлайн-опитуванням студентів, викладачів та персоналу українських ЗВО, які залишилися в Україні, 97,8% респондентів відзначили погіршення свого психоемоційного стану зі скаргами на депресію (84,3%), виснаження (86,7%), самотність (51,8%), нервозність (84,4%) та гнів (76,9%). Студенти більше за персонал ЗВО повідомляли в опитуванні про виснаження, почуття самотності, нервозності та гніву, а жінки частіше за чоловіків вказували на депресію, виснаження, самотність та нервозність. Студенти, які перебувають за кордоном, серед основних проблем найчастіше називають: фінансові труднощі, мовний бар'єр, проблему пошуку роботи, нестабільний мобільний та інтернет-зв'язок, доступ до медичних послуг, проблеми з пошуком житла та його оплатою, психологічні проблеми (Ніколаєв та ін., 2023. С. 86).

Поза сумнівом війна призвела до істотних змін у СВО України: скорочення державних видатків на вищу освіту та бюджетних місць у ЗВО, зниження доходів населення, значне посилення освітньої «міграції» можуть призвести до суттєвого зниження попиту на вітчизняну вищу освіту з відповідними наслідками для викладачів, адміністрацій та мережі ЗВО. Водночас війна стрімко прискорила перебіг природних тенденцій розвитку СВО щодо оптимізації та корекції її структури, обсягів та змісту.

Очевидним найбільш негативним наслідком досить високої масовості вищої освіти стало знецінення отримуваних кваліфікацій. Дедалі більше людей отримує дипломи про вищу освіту, а кількість робочих місць для них не зростає – отже, загострюється конкуренція, зростає безробіття серед випускників ЗВО. По суті відбувалася інфляція вищої освіти. Ситуація загострилася через неналежний зв'язок між структурою підготовки фахівців у ЗВО і запитами економіки – це давня проблема української вищої освіти. Тому існує потреба привести державне замовлення на підготовку спеціалістів у відповідність до реальних потреб національної економіки, особливо ж в умовах війни, за необхідності розбудови воєнної економіки та повоєнного відновлення.

Отже, держава насамперед має давати можливість безоплатно (цілком або частково) здобувати вищу освіту: за спеціальностями та в обсягах, потрібних державному сектору економіки та системам забезпечення критично важливих суспільних благ (оборона, освіта, медицина тощо), а також за тими спеціальностями і в тих обсягах, стосовно яких є достовірні (підтвержені роботодавцями й експертною спільнотою) прогнози щодо попиту на них у приватному секторі економіки; абітурієнтам, які виявили вищі за середні здібності до наступного навчання.

Реструктуризація та оптимізація державного замовлення на підготовку фахівців за умови реальної децентралізації СВО, автономізації ЗВО, скорочення корупції та запровадження незалежної системи контролю якості освіти не лише позитивно вплине на державний бюджет, а й так само буде сприйняте суспільством.

Війна посилила й розширила виклики, що вже постали перед освітою через епідемію COVID-19. Для української СВО це випробовування стало ще й своєрідним стимулом, який відкрив вікно нових можливостей, ставши катализатором модернізаційних змін в освіті. Передусім ідеться про розвиток цифрової та дистанційної освіти, зокрема онлайнної. Але перспективи трансформації освіти не обмежені лише цими напрямками. Потребують пильної уваги також розвиток неформальної та інформальної освіти, створення механізмів визнання її результатів у системі формальної

освіти. На часі апробація та широке впровадження сучасних методів навчання з використанням інформаційних технологій.

Цифрова трансформація освіти і науки

Пріоритетним напрямом є приведення системи освіти у відповідність до потреб сучасної економіки та інтеграції в європейський економічний та освітній простір. Модель сучасної освіти має відповідати вимогам часу. В умовах війни цифрова трансформація освітньої діяльності ЗВО є перспективним шляхом підготовки фахівців з вищою освітою в Україні. У цьому напрямі ЗВО України накопичили певний позитивний досвід, оскільки в умовах пандемії COVID-19 значна їх частина впровадила в освітній процес сучасні ІКТ. Вони забезпечують: віддалений доступ до розкладу занять, бібліотечних ресурсів, депозитаріїв та інших інформаційних баз тощо; можливість дистанційного проведення занять (лекційних, практичних, контролю знань, ведення консультацій тощо), формування віртуальних груп студентів, які перебувають у різних місцях, надання їм доступу до необхідних методичних матеріалів тощо; відеозапис занять з можливістю його перегляду, зокрема студентами, які не змогли бути присутніми; моделювання і симуляцію практичних і лабораторних занять; контроль відвідування; доступ студентів і викладачів до необхідних програмних продуктів та багато іншого.

Тому особливої уваги заслуговує Концепція цифрової трансформації освіти і науки на період до 2026 року (далі – Концепція) (*Міністерство освіти і науки України, 2021*). Вона представляє комплексне системне стратегічне бачення цифрової трансформації цих сфер та відповідає засадам реалізації принципів державної політики цифрового розвитку. Проєкт Концепції спрямований на подолання низки проблем, зокрема таких, як: низький рівень цифрових компетентностей учасників освітнього процесу; застарілий зміст освіти з навчальних предметів інформаційної галузі; недостатня кількість комп'ютерного обладнання та відсутність широкосмугового доступу до Інтернету в закладах та установах системи освіти і науки; відсутність якісного цифрового освітнього контенту для здобуття освіти; відсутність актуальної, достовірної інформації про здобувачів освіти, педагогічних та науково-педагогічних працівників, а також науковців для прийняття управлінських рішень та моніторингу ефективності видів освітньої політики; бюрократизованість процесів внутрішнього документообігу закладів та установ освіти і науки; незручність отримання послуг та сервісів у системі освіти; недоступність наукових ресурсів та інфраструктур тощо.

Планується досягти кінцевої мети через такі стратегічні цілі: 1. «Цифрове освітнє середовище є доступним та сучасним»; 2. «Працівники сфери освіти володіють цифровими компетентностями»; 3. «Зміст освіти в галузі ІКТ відповідає сучасним вимогам»; 4. «Послуги та процеси у сфері освіти і науки є прозорими, зручними та ефективними»; 5. «Дані у сфері освіти і науки є доступними та достовірними». Для кожної з цих цілей визначено шляхи та кроки їх досягнення на період до 2026 року (Міністерство освіти і науки України, 2021).

Визначення сучасного етапу розвитку суспільства як інформаційного; інтенсивний розвиток сучасних ІКТ; перехід від знаннєвої парадигми освіти до компетентнісної визначає необхідність широкого використання ІКТ у системі освіти загалом та під час навчання окремим дисциплінам. Особливого значення набуває переорієнтація мислення та навичок сучасного викладача на усвідомлення принципово нових вимог до його педагогічної діяльності, готовність використовувати ІКТ як активний навчальний ресурс.

Потреба впровадження та використання ІКТ поглибилася наслідками повномасштабного вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 р., що загостило проблему розвитку та опанування технологіями в системі освіти задля забезпечення прав громадян на якісну освіту. Через воєнний стан, обстріли та повітряні тривоги освітній процес у країні вимушено перервався. Вже наступного дня після початку вторгнення військ РФ в Україну Міністерство освіти та науки України рекомендувало зупинити освітній процес і відправити здобувачів освіти та освітян на двотижневі канікули. Війна в Україні завдала і продовжує завдавати величезної шкоди державі та людству.

Актуальною є потреба розвитку цифрових компетенцій, освоєння новітніх ІКТ учнями, студентами, педагогічними працівниками, що сприятиме розвитку критичного мислення, здатності до самостійних аргументованих суджень, умінню навчатися впродовж життя. Використання ІКТ відкриває нові можливості для проектування та реалізації освітнього процесу, потребує засвоєння та розвитку цифрових компетенцій. ІКТ уможливають доступність освіти, урізноманітнюють форми її отримання, забезпечують безперервність освіти впродовж життя, розвиток особистісно орієнтованого навчання тощо.

Важливим напрямом цифровізації освіти є широке запровадження до навчального процесу якісних е-підручників. Однак сьогодні вони існують просто як PDF-версії паперових книжок. Такий формат не охоплює таких

мультимедійних можливостей цифрового передавання інформації, як інтерактивність, динамічна іконографіка, відеоконтент тощо.

З огляду на наявні форми ІКТ та нових завдань, що постали перед системою освіти унаслідок різких змін у розвитку суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у світі, пандемії та війни в Україні, доцільно формувати освітню політику, яка би сприяла впровадженню різноманітних форм ІКТ у національний навчальний процес на всіх його рівнях. Необхідно формувати засади державної освітньої політики, що враховувала би завдання та заходи впровадження сучасних ІКТ у навчальний процес, сприяла би набуттю новітніх навичок серед викладачів/вчителів для застосування ІКТ, підвищенню їхньої кваліфікації.

Реформування освіти в Україні

Цінним ресурсом модернізації освітньої системи є розвиток неформальної освіти. В Законі України «Про освіту» вже закладено основи розвитку неформальної освіти та визнання її результатів. Важливе завдання – законодавчо визначити конкретні механізми реалізації цього процесу. Ст. 9 цього Закону серед інших форм освіти визначає дистанційну, мережеву та екстернатну. Ефективно їх реалізувати можна лише за умови високого рівня цифровізації освітнього процесу. Для цього мають розвиватися три напрями: організаційно-законодавчий, методичний та інфраструктурний. Лише за їх поєднання можна досягти бажаного ефекту (Ищенко & Карпенко, 2022).

В умовах необхідного збереження та відновлення традиційної освітньої інфраструктури важливим напрямом удосконалення освітнього поля є розвиток онлайн-курсів. Україна вже має відповідні напрацювання у цій сфері. Міністерство цифрової трансформації України у партнерстві з Фондом Східна Європа запущена національна онлайн-платформа для розвитку цифрової грамотності «Дія». Цифрова Освіта», а також курс про використання онлайн-інструментів «Цифрові навички для вчителів», щоб перетворити навчальний процес на більш захоплюючий та ефективний.

Досить успішним є громадський проєкт масових відкритих онлайн-курсів *Prometheus* із власною онлайн-платформою. Започаткований 2014 р., *Prometheus* нині налічує аудиторію з сотнями тисяч слухачів, пропонує десятки безплатних онлайн-курсів з різних напрямів: громадянська освіта, історія України, підприємництво, основи державної політики, аналіз даних, ІТ-технології, основи інформаційної безпеки та багато інших. До співпраці залучено як фахівців-практиків, представників відомих компаній IBM, Microsoft, VideoGorillas, EPAM, так і викладачів

провідних ЗВО КНУ імені Тараса Шевченка, НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського», Національний університет «Києво-Могилянська академія», Університет Торонто тощо. Діє також проєкт EdEra (EducationalEra), що створює онлайн-курси та освітній контент широкого спектра. Однак проблему визнання кваліфікацій, здобутих під час онлайн-освіти, досі не вирішено. Також на ринку праці не визначено цінність сертифікатів, запропонованих різними цифровими платформами масових онлайн-курсів. Для таких форм навчання українська СВО має напрацювати механізми *сертифікації*, підтвердженої як провідними навчальними закладами та роботодавцями, так і державними органами освіти.

Мережа українських освітніх хабів, що реалізує концепцію «Навчання впродовж життя» (Life Long Learning), забезпечує навчання внутрішньо переміщених осіб та українців, які тимчасово виїхали за кордон, а також навчання учнів і студентів за українською державною програмою як в Україні, так і в 14 країнах світу.

Вивчення англійської мови відкриває можливість спілкуватися з усім світом. Це особливо актуально для України нині, коли наша країна стрімко інтегрується у міжнародне співтовариство. Національна книга рекордів визнала Всеукраїнський проєкт навчання англійської мови «Lingva.Skills» наймасовішим освітнім онлайн-проєктом України, на платформі якого українці вже виконали понад 180 млн вправ. Важливо, що в цей важкий для країни рік в Україні з'являються найсучасніші освітні технології, які доступні всім українським студентам, незважаючи в якій частині світу вони нині перебувають. Пілотний проєкт щодо застосування технологій віртуальної (VR) та доповненої (AR) реальності для масового навчання учнів успішно стартував на базі українських освітніх хабів (*Міністерство освіти і науки України, 2023b*).

Як зазначають аналітики Національного інституту стратегічних досліджень, варто врахувати також сучасну динаміку попиту на навички й компетенції. За останні 50 років в економіці розвинених країн зростає попит на кваліфікованих фахівців, здатних до нетривіальної аналітичної праці, та спеціалістів з розвиненими комунікативними компетенціями. Тому затребуваність національною економікою фахівців, спроможних швидко навчатися, опановувати нові уміння й навички, змінювати індивідуальну траєкторію трудової діяльності, зростатиме на тлі ризиків і викликів, спричинених війною. Окрім того, значний попит на сучасному ринку праці, особливо на позиціях середньої та вищої ланки, мають так звані *softskills* (гнучкі навички), які не стосуються суто професійних компетенцій, а є комплексом таких надпрофесійних неспеціалізованих

навичок, як відповідальність, управління часом, здатність до роботи в команді, навички лідерства та соціального впливу, емоційний інтелект, гнучкість, адаптивність тощо. Щоб запрацювала тріада – навчання, наукові дослідження, впровадження інновацій – вища школа має взаємодіяти з високотехнологічним виробництвом.

Верховна Рада України (ВРУ) 27 липня 2022 р. ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування інтегрованих інформаційних систем у сфері освіти». Відповідно до ухваленого Закону, в Україні започатковується цифрова взаємодія між органами управління освітою всіх рівнів, закладами, установами та учасниками освітнього процесу, що буде реалізовуватися на базі програмно-апаратного комплексу «Автоматизований інформаційний комплекс освітнього менеджменту» (АІКОМ). Закон спрямований на пришвидшення цифрової трансформації освіти. АІКОМ дасть змогу вчителю спростити роботу із шкільною документацією, паперовою звітністю, а також забезпечить супровід і поступове переведення ключових управлінських процесів у сфері дошкільної, загальної середньої, позашкільної та професійної (професійно-технічної) освіти в електронний формат. Важливим нововведенням також є те, що на базі системи передбачається здійснення обліку дітей дошкільного та шкільного віку, учасників освітнього процесу та суб'єктів освітньої діяльності (Міністерство освіти і науки України, 2022с). АІКОМ взаємодіятиме з іншими ключовими державними інформаційно-комунікаційними системами та публічними електронними реєстрами у сфері освіти, зокрема, Єдиною державною електронною базою з питань освіти, Єдиним державним демографічним реєстром, Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців і громадських формувань, Державним реєстром актів цивільного стану громадян, Державним реєстром загальнообов'язкового державного соціального страхування тощо. Завдяки інформаційній взаємодії учасники освітнього процесу зможуть оперативно приймати управлінські рішення, формувати та реалізувати освітню політику, зокрема і з питань розподілу та перерозподілу міжбюджетних трансфертів із державного бюджету бюджетам місцевим, замовлення підручників, документів про освіту, зарахування, відрахування, переведення здобувачів освіти. Важливо зазначити, що обробка персональних даних у АІКОМ здійснюється відповідно до Закону України «Про захист персональних даних», усі дані та інформація захищені відповідно до вимог законодавства.

За підтримки Офісу Президента України уряд, освітні заклади та громадські організації створюють Український глобальний університет (Ukrainian Global University, UGU) – мережу, що завдяки об'єднанню найкращих освітніх закладів світу має на меті надати українським студентам, стипендіатам, науковцям та викладачам доступ до навчальних закладів по всьому світу, а також до нових стипендій і програм постдокторантури (*Офіційне інтернет-представництво Президента України, 2022*). Учасники ініціативи UGU отримуватимуть не лише підтримку, а й доступ до якісної освіти та можливість проводити дослідження за кордоном, а потому зможуть застосувати здобуті знання та навички в рідній країні. У майбутньому команда UGU планує започаткувати стажування та програми в Україні, які дадуть їх учасникам змогу швидко реінтегруватися та після повернення зробити свій внесок у відбудову країни. Головна мета UGU – подолати руйнівні наслідки російської агресії в Україні та залучити провідний світовий досвід для побудови нової України як члена світової спільноти вільних і демократичних націй. Нині команда UGU зосереджена на налагодженні партнерств зі школами, ЗВО та дослідними центрами світу, які будуть готові розглядати заявки від українців на середньо- та довгострокові програми та спонсорувати низку студентів, науковців і дослідників. Деталі та умови узгоджуються з кожною установою-партнером окремо, але всі партнери мають підписати з UGU відкритий меморандум, який визначає спільні цінності та принципи.

ВРУ 24 березня 2022 р. ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері освіти», який передбачає скасування зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) та вступний іспит в магістратуру: єдиний вступний іспит(ЄВІ) з іноземної мови та єдине фахове вступне випробування (ЄФВВ). Натомість було запропоновано проводити вступну кампанію за допомогою електронної системи без участі абітурієнта. На вебсайті Департаменту освіти Ради Європи створено також спеціальну вебсторінку Education in time of crisis' «Освіта під час кризи» (*Міністерство освіти і науки України, 2022а*). Департамент освіти Ради Європи у тісній співпраці з державами-членами та їх міжурядовим комітетом з освіти (CDEDU) напрацював низку інструментів, які можуть бути негайно застосовані педагогами та органами управління освітою, щоб захистити молодь та дітей біженців від травм, змусити їх почуватися у класах бажаними і допомогти їхній швидкій інтеграції у приймаючі школи та спільноти. Хоча Рада Європи пропонує на цій вебсторінці набір посібників та інструментів як безпосередній захід підтримки педагогів та

влади у підтримці українських біженців, ці матеріали також призначені для одночасної освіти молоді країн, що приймають, з питань міжкультурного спілкування в школі, медійної грамотності та протидії фальшивим новинам, а також просування основних цінностей Ради Європи та демократичної культури на всіх рівнях (*Council of Europe, 2022*). Важливим кроком для подолання кризи в освіті є ухвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 286. Цей документ, розроблений на період входження України до ЄС, цілі та завдання Стратегії є детальною дорожньою картою для відбудови та продовження реформування СВО у післявоєнний період. Виконання завдань, визначених Стратегією, дасть змогу зменшити деструктивні наслідки, викликані повномасштабним вторгненням РФ на територію України (*Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки» № 286-р, 2022*).

На основі проведеного SWOT-аналізу динаміки розвитку вищої освіти в Україні визначено сильні та слабкі сторони національної СВО, можливості подальшого розвитку та загрози зовнішнього середовища. Розроблено сценарії розвитку вищої освіти в Україні (песимістичний, реалістичний і оптимістичний). Стратегія передбачає реалізацію п'яти стратегічних цілей (Міністерство освіти і науки України, 2022b). Розглянемо їх докладніше.

1. *Ефективність управління в системі вищої освіти.* Передбачено виконання таких завдань: збільшення бюджетного фінансування та удосконалення формули розподілу за результатами діяльності; розширення бюджетного кредитування здобуття вищої освіти та освіти дорослих; модернізація мережі, укрупнення ЗВО, підтримка дослідницьких університетів.

2. *Довіра громадян, держави та бізнесу до освітньої, наукової, інноваційної діяльності закладів вищої освіти.* Для досягнення цілі, зокрема, передбачено: розширення сфери застосування зовнішнього незалежного оцінювання, адресного розміщення та проведення конкурсу; сприяння проведенню ЗВО досліджень і консалтингу для бізнесу; створення умов для розвитку державно-приватного партнерства у сфері вищої освіти; запровадження ефективних механізмів виявлення порушень академічної доброчесності та процедур притягнення до академічної відповідальності.

3. *Забезпечення якісної освітньо-наукової діяльності, конкурентоспроможної вищої освіти, що доступна для різних груп населення.* Для

досягнення стратегічної цілі та відповідних операційних цілей передбачено виконання таких завдань, як: підтримка національної та міжнародної академічної мобільності студентів, а також направлення на навчання до іноземних університетів; надання особливої підтримки мешканцям тимчасово окупованих територій, незахищеним і вразливим групам населення; створення особливих умов для вступників із видатними досягненнями; сприяння використанню в освітньому процесі інноваційних технологій і новітніх засобів навчання, розвиток дослідницьких інфраструктур.

4. *Інтернаціоналізація вищої освіти України.* Передбачено забезпечити: гармонізацію структури вищої освіти відповідно до зобов'язань країн – членів Європейського простору вищої освіти; розвиток національної системи кваліфікацій; спрощення процедур визнання іноземних освітніх кваліфікацій; трансформацію освіти в секторі безпеки та оборони відповідно до доктринальних підходів і принципів НАТО.

5. *Привабливість ЗВО для навчання та академічної кар'єри.* Для досягнення передбачено виконання таких завдань, як: дотримання підходів до студентоцентрованого навчання в організації освітнього процесу; розширення перехресного вступу, спільних, міждисциплінарних і подвійних програм, дуальної та інших форм здобуття освіти; розвиток загальних компетентностей, правової культури, рухової активності, спорту та студентських змагань; розвиток програм управлінської підготовки керівного складу та перспективних лідерів ЗВО (кадровий резерв), тренінгів на підтримку реформ; проведення комунікаційних кампаній для підтримки реформ у СВО тощо. Очікуваним результатом реалізації Стратегії є створення сучасної ефективної СВО, що задовольняє потреби громадян.

Проведене у жовтні 2022 р. опитування «Вокс Україна» засвідчило, що навіть в умовах повномасштабної війни українці розуміють важливість продовження реформ (Dorontseva, 2023). Завдяки даним стосовно Індексу реформ можна «підбити змінотворчі підсумки року» та визначити, що ці реформи передбачають. Низка важливих змін стосується питань освіти. Зокрема, ВРУ ухвалила закон, який дозволяє повторно здобувати професійну або професійно-технічну освіту безкоштовно, якщо з моменту отримання першої такої освіти минуло не менше трьох років та за наявності двох років страхового стажу. Крім того, Кабмін врегулював питання академічної мобільності, що дасть студентам можливість зараховувати результати навчання в інших ЗВО після повернення до закладу постійного навчання, а науковцям – зберігати посади за основним

місцем роботи до двох років. Три документи стосуються цифровізації в освітній сфері. Зокрема, ВРУ ухвалила закон про створення Автоматизованого інформаційного комплексу освітнього менеджменту, який включатиме реєстри суб'єктів освітньої діяльності, здобувачів освіти, документів про освіту, сертифікатів зовнішнього незалежного оцінювання, студентських та учнівських квитків тощо. Крім того, Кабмін затвердив положення про Національну науково-інформаційну систему, що призначена для управління даними про наукову діяльність українських освітян і науковців. Серед інших важливих змін в освітній сфері – закон щодо удосконалення управління військовими ЗВО та зміни до Митного кодексу, які дадуть державним науковим установам та університетам змогу ввозити обладнання, прилади, витратні матеріали та інше для власної наукової діяльності без сплати мита.

Шлях до можливого спільного європейського диплому

На сайті Європейської Комісії опубліковано заключний звіт «Шлях до можливого спільного європейського диплому: виявлення можливостей, дослідження впливу та здійсненності різних підходів» (*Publication Office of the European Union, 2021*). Дослідження спрямоване на вивчення концепції можливого спільного європейського ступеня, який планується розповсюджувати на спільні програми, що об'єднують кілька європейських закладів, де студенти зможуть скористатися можливостями мобільності та навчання за допомогою міждисциплінарних підходів. Висвітлюються також інші варіанти запровадження спільного європейського ступеня. Зокрема, розглядається поступове його впровадження через: ознаку – вибіркове присудження спільним навчальним програмам, які відповідають критеріям заздалегідь визначеним та погодженим на європейському рівні; кваліфікацію – присвоюватиметься акредитованим програмам спільного навчання, що також відповідатимуть попередньо визначеним та узгодженим критеріям. У звіті представлено оцінки щодо впливу та здійсненності цих підходів, а також очікувані переваги можливого спільного європейського ступеня: полегшення поєднання навчання в кількох європейських країнах; створення високоякісних можливостей для студентів і ВЗО; підвищення міжнародного статусу європейської вищої освіти; представлення студентських навичок та результатів навчання європейським роботодавцям.

Recovery Support Platform. Для того, щоб об'єднати зусилля громадських організацій і благодійних фондів у сфері освіти, науки та інновацій, заступник міністра з питань європейської інтеграції Євген Кудрявець 20 квітня 2023 р. презентував концепт Recovery Support

Platform (Міністерство освіти і науки України, 2023а). Це інструмент комунікацій швидкої взаємодії для співпраці МОН і організацій у межах викликів та потреб сьогодення. Recovery Support Platform – це платформа, на основі якої: працюватиме постійна робоча група для оновлення та актуалізації карти потреб, оцінки та огляду проєктів; діятимуть тимчасові робочі групи для формування конкретних дій; працюватимуть координаційні комітети партнерів, громадськості та центральних органів виконавчої влади. Передбачається зосередити увагу навколо шести напрямів (Recovery support streamlines): RSS 1 – відновлення та відбудова, RSS 2 – відновлення доступу до офлайн-освіти, RSS 3 – якісний доступ до онлайн-освіти, RSS 4 – постачання освітніх матеріалів, RSS 5 – побудова довіри та культури, RSS 6 – розвиток та реформи освіти.

Комітет міністрів Ради Європи 14 грудня 2022 р. схвалив План дій для України «Стійкість, відновлення та реконструкція» на 2023–2026 рр., що передбачає надання підтримки та сприяння зокрема в «посиленні спроможності органів управління освітою на національному, місцевому та інституційному рівнях для забезпечення участі та інклюзивної системи управління освітою, що гарантує рівний доступ до якісної освіти для всіх», а також у «підтримці закладів вищої освіти у зміцненні відкритої та інклюзивної СВО, здатної сприяти розвитку згуртованих і демократичних суспільств на місцевому рівні, включаючи також підтримку студентських проєктів та ініціатив, які сприяють лідерству та демократичній участі в публічному управлінні».

Говорячи про відновлення повоєнної України та європейський План Маршалла для України, президент Європейської Ради Шарль Мішель зазначив, що «мета не в тому, щоб відновити Україну минулого», «Мета – побудувати сучасну, процвітаючу, спрямовану на майбутнє Україну. Це означає, наприклад, що коли буде відновлення інфраструктури, її важливо відновлювати відповідно до потреб майбутнього, зважаючи на зміну клімату, цифрову трансформацію світу та ті проблеми, з якими ми стикаємося в ЄС та з якими стикається весь світ» (*Глава Євроради заявив про початок європейського Плану Маршалла для України, 2022*).

Висновки. Українська СВО зазнала суттєвих втрат через збройне вторгнення, однак вистояла. Сума збитків, завданих війною інфраструктурі України, становить майже 136 млрд дол. США, з яких 8,2 млрд, або 6%, – це збитки освітній інфраструктурі. Органам влади частково вдалося виробити ефективні рішення щодо стабілізації СВО. У наданні освітянам допомоги є вагома заслуга міжнародної спільноти.

Україна напрацьовує зміст і концептуальне бачення відновлення та подальшої трансформації СВО з урахуванням наслідків війни. Проводиться робота з виявлення та фіксації збитків, завданих ЗВО та освітянам, напрацьовуються аналітичні та експертні документи, підготовлено аналітичний документ «Відбудова України: принципи та політика». Україна буде змушена зосередитись у сфері освіти на подоланні викликів воєнних руйнувань, переосмисленні та виробленні нового бачення системи загалом для забезпечення її всебічного розвитку, створенні позитивних умов для трансформації мережі закладів освіти, що відповідатиме соціальним та економічним потребам України, підвищенні якості освіти, підтримці забезпечення інноваційного навчального та дослідницького середовища, посиленні співпраці зі стейкхолдерами різного рівня та впливовості. Для відновлення СВО в основу має бути покладено філософію переходу від кількості до якості, від швидких несистемних рішень до послідовної політики, від підпорядкування ЗВО різним державним органам до єдиної СВО. Цифровізація вищої освіти перебуває серед беззаперечних пріоритетів МОН України, а цифровий контекст, інфраструктура та послуги для українських громадян – ключові вектори роботи щодо організації якісного онлайн та змішаного навчання в університетах.

Не менш важливими напрямками відновлення та трансформації є: реструктуризація та оптимізація державного замовлення на підготовку фахівців; запровадження незалежної системи контролю якості освіти; децентралізація системи вищої освіти; стандартизація змісту освіти та дипломів відповідно до міжнародних стандартів; зміна форми передачі знань і сфери їх розповсюдження, оскільки зміст навчання стає надбанням будь-якого учасника навчального процесу через всесвітню тенденцію інформатизації освіти. Якісна система освіти має стати динамічною, з функціями джерел інноваційних ідей, рішень і технологій, такою, що враховує стан та особливості економіки країни та стрімко реагує на зміни, викликані пандеміями, війнами та іншими катаклізмами.

Після закінчення війни СВО в Україні зміниться. Доведеться об'єднувати заклади освіти та будувати нові на місці тих, що були знищені війною. Відбудеться глобальне переосмислення, а отже, освіта не залишиться такою, як була до війни.

Список джерел

Council of Europe (2022). *Education in time of crisis Emergency measures for Ukrainian refugees and their host countries: Protecting Democracy through Education*. <https://www.coe.int/en/web/education/education-in-time-of-crisis>

Dorontseva, Y. (2023). Reforms in the war year: nine areas that underwent the most change in 2022 *The Reform Index*. <https://voxukraine.org/en/reforms-in-the-war-year-nine-areas-that-underwent-the-most-change-in-2022>

Publication Office of the European Union (2021). Publication detail. *The road towards a possible joint European degree Identifying opportunities and investigating the impact and feasibility of different approaches*. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/2844365b-649f-11ed-92ed-01aa75ed71a1>

Zembylas, M., Baildon, M., Kwek, D. (2022). Responsive education in times of crisis. *Asia Pacific Journal of Education*, (42). <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02188791.2022.2066224>

Глава Євросоюзу заявив про початок європейського Плану Маршалла для України (2022). *Європейська правда*. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/5/7138910/>

Іщенко, А., Карпенко, М. (2022). *Українська система вищої освіти в умовах воєнної агресії РФ: проблеми й перспективи розвитку*. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/news/statti/ukrayinska-systema-vyshchoyi-osvity-v-umovakh-voyennoyi-ahresiyi-rf-problemy-y>

Кремень, В. Г. (Ред.). (2021). *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні*. КОНВІ ПРИНТ. <https://doi.org/10.37472/NAES-2021-ua>

Кремень, В. Г., Луговий, В. І., Саух, П. Ю., Таланова, Ж. В. (2022). Мережа державних закладів вищої освіти України: аналітичний огляд конкурентоспроможності. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(1), 1–8. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4122>

Міністерство освіти і науки України (2021). *Концепція цифрової трансформації освіти і науки: МОН запрошує до громадського обговорення*. <https://mon.gov.ua/ua/news/koncepciya-cifrovoyi-transformaciyi-osviti-i-nauki-mon-zaprosnyue-do-gromadskogo-obgovorennya>

Міністерство освіти і науки України (2022a). *Education in time of crisis': Рада Європи створила спеціальну сторінку адаптації українських дітей до європейських освітніх стандартів*. <https://mon.gov.ua/ua/news/education-time-crisis-rada-yevropi-stvorila-specialnu-storinku-dlya-adaptaciyi-ukrayinskih-ditej-do-yevropejskih-osvitnih-standartiv>

Міністерство освіти і науки України (2022b). *Опубліковано Стратегію розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки* <https://mon.gov.ua/ua/news/opublikovano-strategiyu-rozvitku-vishoyi-osviti-v-ukrayini-na-2022-2032-roki>

Міністерство освіти і науки України (2022c). *Цифрова трансформація освіти: прийнято закон про функціонування інтегрованої інформаційної системи АІКОН*. <https://mon.gov.ua/ua/news/cifrova-transformaciya-osviti-prijnyato-zakon-pro-funkcionuvannya-integrovanoyi-informacijnoyi-sistemi-aikom>

Міністерство освіти і науки України (2023a). *МОН ініціює співпрацю з благодійними фондами та організаціями: Євген Кудрявець презентував платформу для співпраці*. <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-iniciyuye-spivpracyu-z-blagodijnimi-fondami-ta-organizacijami-yevgen-kudryavec-prezentuvav-platformu-dlya-spivpraci>

Міністерство освіти і науки України (2023b). *Партнер МОН Асоціація інноваційної та цифрової освіти назвала основні події у сфері в 2022 році*. <https://mon.gov.ua/ua/news/partner-mon-asociaciya-innovacijnoyi-ta-cifrovoyi-osviti-nazvala-golovni-podiyi-u-sferi-osviti-v-2022-roci>

Ніколаєв, Є., Рій, Г., Шемелинець. І. (2023). *Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт*. Київський університет імені Бориса Грінченка. <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf>

Офіційне інтернет-представництво Президента України (2022). *Офіс Президента України підтримав ініціативу створення Українського глобального університету – Ukrainian Global University*. <https://www.president.gov.ua/news/ofis-prezidenta-ukrayini-pidtrimav-iniciativu-stvorennya-ukr-73957>

Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки № 286-р» (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text>

Саух, П. (2020). Стратегічне бачення нової моделі вищої освіти: рух до створення університетів світового класу. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2(2). <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-13-7>

Широкомасштабна воєнна агресія РФ, спрямована на знищення української державності й суверенітету, економічного потенціалу та життєвого простору, національної ідентичності та культурної спадщини, обумовила необхідність вироблення стратегії реконструкції відповідно до імперативів захисту державної незалежності України, розвитку євроінтеграції та забезпечення національної перспективи. Стратегування відновлення та реконструкції передбачає реалізацію трьох обов'язкових складників: інституційного – основи впорядкованості та дієвості стратегування; публічного – запоруки його суспільної підтримки та легітимності стратегування; фахового – забезпечення його компетентності.

Саме на посилення фаховості стратегування спрямовані дослідження економіко-теоретичного підґрунтя національних планів і проєктів відбудови, успішних зарубіжних практик повоєнної реконструкції та модернізації економіки, ключових питань пріоритезації економічної політики та засобів її втілення, реалізації потенціалу науки для відбудови та розвитку України як сильної європейської держави. Міждисциплінарний підхід і орієнтованість авторського колективу на вироблення практичних рекомендацій щодо пріоритетів, механізмів, засобів відбудови та подальшого соціоекономічного розвитку України, обґрунтування доцільності та шляхів імплементації позитивного зарубіжного досвіду структурних реформ і соціогуманітарної політики дали змогу сформуванню низку узагальнень та висновків.

1. *Стратегічним напрямом* урядової політики повоєнної відбудови України є структурна модернізація економіки та повноцінна інтеграція до ЄС, що передбачає поетапність реалізації цілей і завдань. На першому етапі нагальними *короткостроковими завданнями* є відновлення виробництва, зайнятості, критичної інфраструктури для забезпечення життєвих потреб людей і стабілізації економіки. Від вирішення цих завдань залежить не лише економічна стійкість, а й зупинка масового виїзду за кордон молоді та фахівців, перспективи повернення вимушених мігрантів – т. зв. втікачів від війни. На другому етапі *середньостроковими завданнями* мають бути перезапуск економіки й модернізація інститутів, зокрема: дерегуляція підприємницького середовища, запровадження комплексної підтримки малого та середнього бізнесу, реконструкція старих та пошкоджених і будівництво нових підприємств переробної галузі для подовження ланцюгів переробки місцевої сировини, підвищення технологічного рівня

виробництва продукції з високою часткою доданої вартості, формування повного циклу виробництва готової продукції для внутрішнього ринку та експорту. На цьому етапі важливими є сприяння повній продуктивній зайнятості та забезпечення реалізації інноваційного людського потенціалу, формування та відтворення якого має бути наскрізним завданням економічної та соціогуманітарної політики в Україні. На внутрішньому ринку України на цьому етапі необхідно забезпечити зміцнення конкурентного середовища шляхом контролю та регулювання рівня концентрації власності та виробництва в ключових галузях. У сфері зовнішньої торгівлі важливою передумовою реалізації середньострокових завдань є забезпечення доступу до європейських ринків, зокрема ринків продукції з високою часткою доданої вартості. Поглиблення міжнародної економічної інтеграції та завершення процесу адаптації національного інституційного середовища до норм ЄС має увінчатися підписанням договору про членство України в Європейському Союзі. Послідовне виконання цих завдань із урахуванням визначених пріоритетів вимагає аналізу поточного стану, ключових проблем і викликів, а також усвідомлення нових обмежень і ризиків, детермінованих руйнуванням економічного потенціалу внаслідок війни. Разом із тим успішне виконання коротко- і середньострокових завдань відкриває стратегічні можливості зміцнення та розвитку економіки на основі формування бізнес-орієнтованої регуляторної системи, подолання сировинно-аграрної структури виробництва та експорту, досягнення міжнародної конкурентоспроможності та участі в ЄС як рівноцінного партнера.

2. Основу *ціннісного фундаменту національної моделі економіки* пропонується формувати на засадах загальноєвропейських підходів, а саме таких, як: стала та ефективна економіка, дружня до довкілля; інклюзивність економічного розвитку; сильні самодостатні регіони та громади, спроможні до саморозвитку; конкурентоспроможна промисловість, що базується на інноваційних засадах. Рамковими умовами розбудови повоєнної моделі економічного розвитку має стати забезпечення реалізації національних інтересів та спроможності української економіки конкурувати в європейському економічному просторі.

3. Стратегія повоєнної реконструкції економіки України повинна врахувати попередній пройдений Україною шлях і отриманий досвід, бути спрямованою на *формування національно укоріненого економічного розвитку*, який спирається на найбільш повне використання національних ресурсів, виробничого, науково-технічного та трудового потенціалу і створення мережі ланцюгів продукування доданої вартості та переробки

сировини у кінцеву продукцію для задоволення внутрішніх потреб та експорту. Це зумовлює необхідність з'ясування номенклатури кінцевої продукції, що користується попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках, оцінки сировинних ресурсів для створення цієї продукції, розробки схеми ланцюгів переробки сировини у продукцію, порівняння цієї схеми з реально існуючими процесами і виявлення невідповідностей, вибору варіантів їх подолання шляхом створення відсутніх ланок на основі мобілізації національного потенціалу та розширення імпорту.

4. З огляду на посилення кризових явищ і розгортання довготермінових тенденцій дестабілізації глобального економічного простору, загострення суперечностей між світовими лідерами та всередині регіональних центрів сили, беручи до уваги інтереси країн – партнерів України щодо зміцнення їхніх позицій у міжнародній конкуренції, варто враховувати ймовірність неотримання зовнішньої допомоги в бажаних обсягах, або припинення її надання, або «зміну правил під час гри». Відбудова національного господарства в умовах кризи світової економіки означає небезпеку для України, яка полягає в тому, що весь її потенціал (у тому числі у вигляді рідкісних ресурсів) може бути використаний для порятунку кризової ситуації в інших країнах, особливо у високорозвинених економіках.

5. Як свідчить історичний досвід та успішні зарубіжні практики повоєнної модернізаційної відбудови, особливо важливе значення мають такі чинники:

- *формування національної стратегії* та макромоделі розвитку на засадах зміцнення державної суб'єктності й забезпечення національних інтересів;
- *ефективні механізми управління* процесами, що базуються на професіоналізмі й компетентностях;
- *широка соціальна база підтримки* (консолідованість суспільства та воля до здійснення свого національного проекту);
- *стратегічне зовнішнє партнерство* (інвестиції, технології, організаційна та зовнішньополітична підтримка);
- *інноваційно-технологічна компонента* (запровадження принципів та розвиток практик відкритої науки, інтеграція наукового сектора з галузями національної економіки, базування промисловості на засадах останнього технологічного укладу (в наших умовах – масштабне запровадження політики «Індустрії 4.0», «Індустрії 5.0»).

6. Конкретними механізмами та практиками, що історично довели свою ефективність і можуть бути використані в ході відбудови України, є такі:

– створення системи *національного прогнозування та координації* економічного розвитку на засадах залучення широкого кола стейкхолдерів і досягнення суспільного консенсусу;

– спрямована на *ендогенізацію економічного розвитку* політика урядової підтримки національних виробників засобами *експортної дисципліни*, зміцнення внутрішньої конкуренції та відсіювання тих отримувачів урядової підтримки, хто не зміг вийти та успішно конкурувати на зовнішніх ринках;

– визначення та *стимулювання розвитку галузей – драйверів економічного зростання* (заохочення трансферу технологій, надання урядових замовлень та податкових преференцій);

– використання потенціалу житлової *кооперації* для відбудови міст;

– інституційні механізми відновлення *малого і середнього підприємництва*, підтримки дрібних фермерських і сімейних господарств, розвитку локального виробництва з орієнтацією на максимальну переробку місцевої сировини тощо.

7. Важливою умовою розвитку малого та середнього бізнесу, зростання торгівлі, надання фінансової та технічної підтримки для відновлення інфраструктури та реалізації численних соціальних програм є забезпечені *стабільність та передбачуваність ринку*. Гармонізація державного регулювання внутрішнього ринку України та ЄС, побудована шляхом впровадження цінностей демократії, прав людини, екологічної та соціальної відповідальності, зможе забезпечити сталий розвиток нашої економіки у повоєнний час. Ключовими напрямками такої гармонізації та інтеграції є зближення ринкових стандартів і державних актів, спільне забезпечення захисту прав інтелектуальної власності, регулювання технічних стандартів та оцінки якості товарів, спрощення митних процедур та забезпечення вільної циркуляції незаборонених товарів.

8. *Промислова політика держави* має бути спрямована на системний розвиток переробної промисловості шляхом доповнення ланок для формування завершеного циклу виробництва, що потребує реалізації таких завдань і заходів:

– розроблення власних програм реструктуризації промисловості та створення умов для реалізації внутрішнього інвестиційного потенціалу;

– здійснення більш сфокусованої релокації підприємств, які перебувають у зоні бойових дій для максимально швидкого перезапуску діяльності підприємств і полегшення повоєнного відновлення економіки України;

– підтримка інтеграційних та коопераційних процесів у галузях промисловості;

– приведення системи кадрового забезпечення промисловості у відповідність до потреб релокованих і новостворюваних підприємств.

9. Реконструкція економіки передбачає використання ключових інноваційних інструментів швидкої та якісної *перебудови бізнесу та підприємництва*. Як свідчить досвід країн, які успішно пройшли процес посткомуністичної трансформації та інтеграції в економічний простір ЄС, зокрема Польщі, важливою є урядова підтримка у вигляді програм розвитку підприємництва на центральному рівні у рамках цільових програм розвитку підприємництва за участю бізнес-асоціацій; створення та розвиток мережі освітніх та консультаційних центрів, організація тренінгів, семінарів та інших заходів, присвячених навчанням та ознайомленню з успішними бізнес-практиками. У процесі інституційної модернізації необхідне вдосконалення законодавства України в напрямі урегулювання пучка правовідносин власності, подолання недобросовісної конкуренції та приховування відповідної інформації й інших порушень. Впровадження та адаптація норм, прийнятих у європейській практиці, значною мірою стимулюватиме створення та розвиток виробничо-торговельних систем, підвищить зацікавленість міжнародних інвесторів і франшиз у виході на ринок України.

10. Стратегія повоєнної відбудови повинна створити сприятливі умови для *сталого розвитку аграрного сектора* як механізму забезпечення продовольчої безпеки та зростаючої потреби у продовольстві для армії, населення та експорту. Водночас необхідно забезпечити баланс між підвищенням продуктивності агровиробництва та захистом і відновленням природних агровиробничих ресурсів і довкілля. Пропоновані еколого-кліматичні заходи зеленого курсу для аграрного сектора стосуються проведення еколого-геохімічного дослідження ґрунтів і зонування фронтової і прифронтової території з урахуванням заходів відновлення; формування сталих агроландшафтів зі зменшенням рівнів сільгоспосвоєння і розорання; підтримання балансу поживних речовин у ґрунті, щоб не допустити зниження родючості; а також декарбонізації сільськогосподарського виробництва шляхом розширення сталих агроекологічних практик ведення сільського господарства, що відповідатиме сучасним міжнародним та європейським орієнтирам аграрного розвитку.

11. Для виконання міжнародних зобов'язань України з реалізації 17 *цілей сталого розвитку* доцільно створити робочу групу із оновлення

цілей і індикаторів діючої стратегії сталого розвитку. Це передбачає збір, аналіз, оцінку та інтерпретацію даних для таких головних детермінант економічного і соціального розвитку та екологічної ситуації в умовах війни: ділова активність підприємницьких структур, зайнятість і соціальний захист населення, людський капітал, воєнноорієнтована монетарна і фіскальна політика, воєнні екологічні збитки, тіньова економіка та корупція, воєнноорієнтована зовнішньоекономічна діяльність. У комплексі заходів відновлення соціогуманітарного простору та реконструкції економіки України слід врахувати оновлені проміжні завдання та індикатори за цілями сталого розвитку, яких потрібно досягнути до 2030 р.

12. *Інфраструктурні трансформації* для забезпечення стійкості економіки України, попри триваючу війну, мають відбуватися за такими напрямками:

- відновлення або зміна кількісних параметрів підсистем інфраструктурного комплексу на основі національних ресурсів,
- трансформація інститутів інфраструктурного комплексу, реструктуризація зв'язків між ними та перехід на якісно нове підґрунтя взаємодії з регіональною економічною системою та зовнішніми системами різного порядку;
- забезпечення адекватного загрозам захисту ядра інфраструктурного комплексу, – а саме тих його критичних елементів, без яких неможливе забезпечення мінімально необхідного функціонування.

Досвід відновлення країн після воєнних дій або стихійних лих підтверджує необхідність таких обов'язкових елементів повоєнної інфраструктурної трансформації: наявність задекларованого плану відбудови, допомога партнерів по коаліції у відновленні – як фінансова, так і технічна, створення цілісного організаційно-економічного механізму відбудови. Доцільними є диверсифікація джерел та консолідація наявних ресурсів через механізми фінансового забезпечення відбудови. Організаційно-економічний механізм відбудови інфраструктурного комплексу має ґрунтуватись на національно укорінених інститутах, що передбачають вітчизняний науково-технічний супровід проектного циклу інфраструктурних проектів, фінансування Національним банком України та вітчизняною банківською системою й системою інших фінансових інституцій, широку участь громадянського суспільства у всіх процесах; максимально залучати вітчизняні виробничі підприємства та національні ресурси; узгоджувати процеси відбудови з євроінтеграційним курсом України.

13. Для забезпечення фінансування форсайт-проектів стійкого просторового розвитку територіальних громад доцільним є впровадження механізму сек'юритизації природних активів, який передбачає трансформацію нефінансових активів у ринкові цінні папери з наступним продажем їх інвесторам. Для зниження загроз зовнішньоторговельній безпеці регіонів після завершення війни необхідно створити сприятливе інституційне середовище, ефективність якого визначатиметься ступенем взаємоузгодження цілей та завдань економічного розвитку на державному та регіональному рівнях у Плані відновлення України, Експортній стратегії України, Державній стратегії регіонального розвитку, стратегіях соціально-економічного розвитку регіонів України.

14. Відновлення зруйнованих міст України доцільно здійснювати з урахуванням позитивного та негативного зарубіжного досвіду, зокрема:

- плани відбудови розробляти завчасно та узгоджувати із зацікавленими сторонами ще до завершення гарячої фази бойових дій. Це полегшить залучення фінансування від міжнародних донорів і сприятиме заохоченню вимушених мігрантів і ВПО повертатися для відбудови рідного міста;

- реконструкцію проводити за принципом «краще, ніж було», тобто із сучасним плануванням міського простору, використанням новітніх технологій та енергоощадних матеріалів, прокладанням нових інженерних і транспортних мереж;

- здійснювати відбудову міст із урахуванням їх історичних та соціокультурних особливостей, як соціального простору, а не лише адміністративно-виробничої локації;

- дотримуватися вищості соціальних пріоритетів перед економічними з тим, щоб міста були конкурентними у залученні інвестицій та людського капіталу, слугували комфортним простором людського розвитку;

- засобами державної політики сприяти підвищенню спроможності територіальних громад у розробці проектів будівництва постійного та соціального житла для ВПО;

- здійснювати відбудову об'єктів соціальної сфери із широким застосуванням цифрових та комп'ютерних технологій.

15. Серед засобів досягнення цілей та вирішення завдань реконструкції економіки та відновлення соціогуманітарного простору України важливе місце належить інтелектуальному та науковому потенціалу, технологічним розробкам та креативним організаційним ідеям. Упровадження сучасної концепції відкритої науки є механізмом спільного

використання знаннєвого ресурсу, тож інтеграція України до міжнародного дослідницького середовища, підвищення стандартів наукових досліджень і рівня доступності їх результатів є передумовою та чинником успішної модернізаційної відбудови. Імплементация принципів відкритої науки до стратегій розвитку наукових установ і дослідницьких університетів передбачає – поряд із соціальною відповідальністю, дослідницькою доброчесністю, підзвітністю, професіоналізмом і управлінням – дотримання засад солідарності (а це повага та залученість, співробітництво та комунікація, визнання цінності індивідуального внеску в загальний результат), а також відкритість даних; розроблення показників оцінювання якості (а не кількості) та впливу досліджень; вільний доступ до рецензованих наукових публікацій; сприяння обміну результатами, навіть на проміжних етапах дослідження; розвиток Європейської хмари відкритої науки як об'єднаної екосистеми дослідницьких інфраструктур.

Послідовна та системна реалізація стратегії відбудови, орієнтована на відновлення життєвого простору та економічної інфраструктури, розвиток національної промисловості, подолання сировинно-аграрної спеціалізації, технологічне та структурне ускладнення виробництва з метою досягнення міжнародної конкурентоспроможності на ринках високотехнологічних товарів з високою часткою доданої вартості, є імперативом відродження й розвитку України як сильної європейської держави.

≈ CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS ≈

The large-scale military aggression of the Russian Federation, aimed at the destruction of Ukrainian statehood and sovereignty, economic potential and living space, national identity and cultural heritage, has necessitated the development of a recovery strategy in accordance to protect Ukraine's state independence, European integration and national perspective. The strategy of recovery and reconstruction involves the three mandatory components: the institutional one – to ensure the orderliness and effectiveness of strategic planning; the public one – to guarantee social support and legitimacy; and the professional one – to ensure a proper competence.

Research on the economic-theoretical basis of national recovery, successful foreign practices of post-war reconstruction and economic modernization, prioritization of economic policy and means of its implementation, and realization of scientific potential for the reconstruction and development of Ukraine as a strong European state is always aimed at strengthening the expertise of strategizing. The author's interdisciplinary approach and orientation to developing practical recommendations on the priorities, mechanisms, and means of recovery and further socio-economic development of Ukraine, substantiating the feasibility and ways of implementing positive foreign experience have made it possible to formulate a number of generalizations and conclusions.

1. *The strategic guideline* of the government's post-war reconstruction policy of Ukraine is the structural modernization of the economy and full integration into the EU, which involves a gradual implementation of the formulated goals and objectives. At the first stage, the urgent *short-term tasks* include restoring production, employment, and critical infrastructure to ensure people's vital needs and stabilizing the economy as a whole. Solving these problems depends not only on economic sustainability, but also on stopping the massive outward migration of young people and professionals, and on the prospects for the return of forced migrants (the so-called refugees from war).

At the second stage, *the medium-term tasks* should include restarting the economy and modernization of institutions, in particular: deregulation of business environment, the introduction of comprehensive support for small and medium-sized businesses, reconstruction of old and damaged and construction of new enterprises in the processing industry to extend the processing chains of local raw materials, increasing the technological level of production of items with the high share of added value, and development of a full production cycle of finished products for Ukraine's domestic market and for export. At this stage,

it is important to promote full productive employment and ensure the realization of innovative human potential, whose development and reproduction should be an end-to-end task of economic and socio-humanitarian policy in Ukraine. Currently, in this country's domestic market, it is necessary to strengthen the competitive environment by controlling and regulating the level of concentration of ownership and production in key industries. As regards the foreign trade, an important prerequisite for completing the medium-term tasks is to ensure access to European markets, in particular, the markets for items with a high share of added value.

Deepening international economic integration and the completion of adaptation of Ukraine's national institutional environment to EU standards should culminate in the signing of the treaty on Ukraine's membership in the European Union. The consistent implementation of the above tasks, with due regard of the identified priorities, requires an analysis of the current situation, key problems and challenges, as well as awareness of new limitations and risks determined by the destruction of this country's economic potential as a result of the war. At the same time, the successful completion of short- and medium-term tasks opens up strategic opportunities for strengthening economic development based on the emergence of a business-oriented regulatory system, overcoming the current commodity-agrarian structure of production and export, and achieving international competitiveness and participating in the EU as an equal partner.

2. The core of the *value foundation of the national economic model* should be based on Pan-European approaches, such as: a sustainable and efficient economy, friendly to the environment; inclusiveness in the economic development; strong self-sufficient regions and communities capable of self-development; and a competitive industry based on innovative principles. The realization of national interests and the ability of Ukraine's economy to compete in the European economic space should become the framework conditions for building a post-war model of economic development.

3. The strategy of the post-war recovery of Ukraine's economy should take into account the previous path traversed by Ukraine and the experience gained. Such a strategy need to be aimed at the *formation of nationally rooted economic development* based on the most complete use of national resources, production, scientific and technical and labor potential and the creation of a network of production chains of added value and processing of raw materials into final products to meet domestic needs and export.

This makes it necessary to streamline the nomenclature of final products in demand on the domestic and foreign markets, assess the needs in raw materials

to manufacture these products, develop the scheme for processing raw materials into products, compare this scheme with the existing processes and identify the inconsistencies. Then the proper options to overcome these inconsistencies should be chosen via creating the missing links based on mobilizing the national potential and expanding imports.

4. In view of the strengthening crisis and the unfolding of long-term trends of destabilization in the global economic space, the exacerbation of contradictions between the global leaders and within regional power centers, and taking into account the interests of Ukraine's partner countries in strengthening their positions in international competition, it is worth considering the probability of possible reduction of foreign aid, or its complete termination, or "changing the rules during the game." Reconstruction of Ukraine's economy under the conditions of global economic crisis means a danger for Ukraine, which consists in the fact that all its potential (including in the form of rare resources) could be re-channeled to solving the crisis in other countries, especially in highly developed economies.

5. As evidenced by historical experience and successful foreign practices of post-war modernization and reconstruction, the following factors are of particular importance:

- *shaping a national strategy* and developing a proper macro model aimed at strengthening Ukraine's state subjectivity and ensuring this country's national interests;

- *effective process management mechanisms* based on professionalism and competences;

- *a broad social base of support* (consolidation of society and the will to implement the Ukrainian national project);

- *strategic foreign partnership* (investments, technologies, and organizational and foreign-policy support);

- *the innovative and technological component* (introduction of the principles and development of practices of open science, integration of the research sector with individual branches of Ukraine's national economy, and basing the industry on the principles of the latest technological order (in our conditions: a large-scale implementation of the "Industry 4.0", and "Industry 5.0" policies).

6. The specific mechanisms and practices that have historically proven their effectiveness and can be used in the course of rebuilding Ukraine include the following:

- creating a system for a *nation-level forecasting and coordination* of economic development based on the involvement of a wide range of stakeholders and the achievement of public consensus;
- a focus on *the endogenization of economic development*, the policy of government support for national producers by means of *export discipline*, strengthening domestic competition and screening out those recipients of government support who cannot enter the foreign markets and successfully compete on them;
- identifying and *stimulating development in the sectors, which are the drivers of economic growth* (encouragement of technology transfer, and provision of government orders and tax preferences);
- using the potential of housing *cooperation* for the reconstruction of cities;
- institutional mechanisms for the recovery of *small and medium-sized enterprises*, support for small farms and family farms, development of local production oriented towards maximum processing of local raw materials, etc.

7. Ensuring the *stability and predictability of the market* is an important condition for the development of small and medium-sized businesses, the growth of trade, and financial and technical support for the recovery of infrastructure and the implementation of numerous social programs. Harmonization of the government regulation of the internal market of Ukraine and the EU via the implementation of the values of democracy, human rights, and environmental and social responsibility, will provide a sustainable development of our economy in the post-war period. The key guidelines for such harmonization and integration include the convergence of market standards and state laws, joint protection of intellectual property rights, regulation of technical standards and assessment of product quality, and simplification of customs procedures and provision of free circulation of non-prohibited goods.

8. *National industrial policy* should be aimed at systematic development of the manufacturing sector by adding necessary links to complete the production cycle, which requires the implementation of the following tasks and measures:

- developing own industrial restructuring programs and creating conditions for the realization of domestic investment potential;
- a more focused relocation of enterprises that are in the war zone for their fastest possible restart and facilitating the post-war recovery of Ukraine's economy;
- support of integration and cooperation in individual industries;
- bringing the personnel system in the industry into compliance with the needs of the relocated and newly established enterprises.

9. Reconstruction of the economy involves the use of key innovative tools for rapid and high-quality *reconstructing of business and entrepreneurship*. As evidenced by the experience of countries that have successfully gone through the post-communist transformation and integration into the EU economic space, in particular Poland, government support in the form of entrepreneurship development programs at the central level within the framework of targeted programs for entrepreneurship development with the participation of business associations is especially important for that purpose. The other essential measures include the creation and development of a network of educational and consulting centers, and organization of trainings, seminars and other steps dedicated to training and familiarization with successful business practices.

In the process of institutional modernization, it is necessary to improve Ukraine' legislation by streamlining legal property relations, overcoming unfair competition and the practice of hiding relevant information and other violations. The implementation and adaptation of the standards adopted in European practice would greatly stimulate the creation and development of production-trade systems, and will raise the interest of international investors and franchises in entering the Ukrainian market.

10. The strategy of post-war reconstruction should create favorable conditions for *the sustainable development of Ukraine's agricultural sector* as a mechanism for ensuring food security and meeting the growing need for food for the army, the population and exports. At the same time, it is necessary to keep the balance between increasing the productivity of agricultural production and protecting and restoring natural agricultural resources and the environment.

The proposed ecological and climatic measures of the green course for the agricultural sector include the ecological and geochemical study of soils and zoning the front and near-front territories, taking into account the restoration measures; the creation of stable agricultural landscapes with decreased levels of agricultural development and plowing; maintaining a proper balance of nutrients in the soil to avoid decreased fertility; and the decarbonization of agricultural production via sustainable agro-ecological farming practices, which will correspond to modern international and European guidelines for agricultural development.

11. To fulfill Ukraine's international obligations to implement 17 *sustainable development goals*, it is advisable to create a working group to update the goals and indicators of the current strategy of sustainable development. This involves the collection, analysis, evaluation and interpretation of data for the following main determinants of economic and social development and the environmental

situation in war conditions: business activities, employment and social protection, human capital, war-oriented monetary and fiscal policy, environmental damage from the war, shadow economy and corruption, and military-oriented foreign economic activities. In the complex of measures for the recovery of Ukraine's socio-humanitarian space and economy, it is necessary to consider the updated intermediate tasks and indicators for the goals of sustainable development, which must be achieved by 2030.

12. The necessary *infrastructural transformations* to ensure the sustainability of Ukraine's economy, despite the ongoing war, should include the following:

- restoration or change of quantitative parameters in the subsystems of infrastructure complex based on national resources,
- transformation of the institutions of infrastructure complex, restructuring the connections between them and transition to a qualitatively new basis for the interaction with the regional economic system and with various external systems;
- an adequate protection of the core of the infrastructure complex, namely its critical elements, without which it is impossible to ensure its minimum necessary functioning.

The experience of the recovery of countries after military operations or natural disasters confirms the need for the following mandatory elements of post-war infrastructural transformation: a declared reconstruction plan, the help of partners in recovery - both financial and technological, and the creation of a whole mechanism for organizational and economic reconstruction. Diversification of sources and consolidation of available resources through mechanisms of financial support for reconstruction are both advisable.

The organizational and economic mechanism for the reconstruction of the infrastructure complex should be based on nationally rooted institutions, which involve domestic scientific and technical support in the project cycle of infrastructure projects, in particular, the financing by the National Bank of Ukraine and the domestic banking system and other financial institutions, with a broad participation of civil society; maximal attraction of domestic production companies and national resources; and a proper coordination of the reconstruction efforts with Ukraine's European integration course.

13. In order to ensure the financing of foresight projects for sustainable *spatial development of territorial communities*, it is advisable to implement a mechanism of securitization of natural assets, which involves the transformation of non-financial assets into marketable securities with their subsequent sale to investors.

To reduce the threats to foreign trade security of Ukrainian regions' after the end of war, it is necessary to create a favorable institutional environment, whose effectiveness will be determined by mutual coordination between the goals and tasks of economic development at the state and regional level in the Plan for the Recovery of Ukraine, the Export Strategy of Ukraine, the State Strategy of Regional Development, and the strategies of socio-economic development of Ukrainian regions.

14. *The restoration of destroyed cities* in Ukraine should be carried out taking into account both positive and negative foreign experience, in particular:

- reconstruction plans should be developed in advance and agreed with all interested parties even before the end of the hot phase of hostilities. This would make it easier to attract funding from international donors and help encourage forced migrants and IDPs to return to rebuild their hometowns;

- reconstruction should be carried out according to the principle of "better than it was before", i.e. with modern planning of urban space, use of the latest technologies and energy-saving materials, and new engineering and transport networks;

- the reconstruction of cities should consider their historical and socio-cultural features not only in the context of their administrative and industrial location but also as a social space;

- it is necessary to observe the supremacy of social priorities over economic ones, so that cities are competitive in attracting investments and human capital, and serve as a comfortable space for human development;

- it is necessary to contribute, by means of state policies, to the capacity of territorial communities in the development of projects for the construction of permanent and social housing for IDPs;

- when carrying out the reconstruction of social facilities, digital and computer technologies should be widely applied.

15. Among the means to achieve the goals and solve the tasks of economic reconstruction and restoration of Ukraine's socio-humanitarian space, of great importance are the intellectual and scientific potential, technological developments and creative organizational ideas. The *modern concept of open science* is a mechanism for the joint use of knowledge resources, so Ukraine's integration into the international research environment, and raising the standards of scientific research and the level of availability of its results are both the important prerequisites and factors in a successful modernization based recovery.

Implementation of the principles of open science into the development strategies of scientific institutions and research universities implies - along with

social responsibility, research integrity, accountability, professionalism and management – also a proper compliance with the principles of solidarity (which means respect and involvement, cooperation and communication, and recognition of individual contribution to the overall result). The other principles include data openness; development of indicators for evaluating the research quality (rather than research quantity) and its impact; free access to peer-reviewed scientific publications; facilitating the sharing of results, even at intermediate stages of research; and development of the European cloud of open science as a unified ecosystem of research infrastructures.

A consistent and systematic implementation of the reconstruction strategy, focused on the restoration of living space and economic infrastructure, the development of Ukraine's national industry, overcoming the unilateral specialization in raw material and agriculture, technological and structural complication of production in order to achieve international competitiveness in the markets of high-tech goods with a high share of added value, is an essential imperative for the revival and development of Ukraine as a strong European nation.

Андрощук Аліна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов хіміко-фізичних факультетів, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

Андрощук Геннадій – кандидат економічних наук, доцент, головний науковий співробітник НДІ інтелектуальної власності Національної академії правових наук України, Київ

Боднарчук Тетяна – кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник відділу економічної історії, ДУ «Інститут економіки і прогнозування НАН України», доцент кафедри економіки підприємства, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський

Венгер Лілія – кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу промислової політики, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Вербова Оксана – доктор економічних наук, доцент, член редакційної колегії наукового журналу «Історія народного господарства та економічної думки України», Львів

Гахович Наталія – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу промислової політики, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Герасімова Олена – науковий співробітник відділу розвитку інфраструктури, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Гордіца Кароліна – кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічної історії, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Горін Назар – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної історії, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Гриценко Андрій – доктор економічних наук, професор, академік НАН України, заступник директора з наукової роботи, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Дідківська Леся – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної історії, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Желобицький Ярослав – магістр, аспірант кафедри економічної теорії та конкурентної політики, Державний торговельно-економічний університет,

директор з освітніх програм БО «БТ "Фонд миру та розвитку"», Київ

Зьолковська Марта – доктор філософії (економіка), ад'юнкт Інституту менеджменту Варшавської школи економіки, Польща

Іванов Сергій – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, ТОВ «АБК Дніпро», Дніпро

Капелюшна Тетяна – кандидат економічних наук, доцент кафедри управління інформаційною та кібернетичною безпекою, Державний університет телекомунікацій, Київ

Кармадонова Тетяна – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України», Київ

Керімов Павло – кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу публічних фінансів, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Кічурчак Маріанна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

Клім'юк Збігнєв – доктор економічних наук, професор, керівник відділу дослідження зайнятості та ринку праці Інституту праці та соціальних досліджень, Варшава, Польща

Кушніренко Оксана – доктор економічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу промислової політики, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Липницький Денис – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, докторант Інституту економіки промисловості НАН України, Київ

Маматова Тетяна – доктор наук з державного управління, кандидат економічних наук, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування НТУ «Дніпровська політехніка», Дніпро

Матвеева Ольга – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування НТУ «Дніпровська політехніка»; запрошена дослідниця Міжнародного центру гендерних студій ім. Марії Ягоди Рурського університету Бохуму, Німеччина

Мелков Юрій – доктор філософських наук, старший дослідник, головний науковий співробітник відділу дослідницької діяльності університетів Інституту вищої освіти НАПН України, Київ

Мокій Анатолій – доктор економічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, провідний науковий співробітник відділу

регіональної економічної політики, ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАН України», Львів

Небрат Вікторія – доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Ніжний Даниїл – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ

Никифорок Олена – доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу розвитку інфраструктури, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Олійник Даниїла – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної стратегії, Національний інститут стратегічних досліджень, Київ

Петришин Галина – магістр, дослідниця відділу зайнятості та ринку праці Інституту праці і соціальних досліджень, Варшава, Польща

Попова Ольга – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу форм і методів господарювання в агропродовольчому комплексі, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Разумова Ганна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри аналітичної економіки та менеджменту, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро

Сливка Тетяна – кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Снігова Олена – доктор економічних наук, старший науковий співробітник відділу промислової політики, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Собкевич Оксана – доктор економічних наук, професор, завідувач відділу секторальної економіки, Національний інститут стратегічних досліджень, Київ

Супрун Наталія – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Ципліцька Олена – доктор економічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу промислової політики ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Череватський Данило – доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу Інституту економіки промисловості НАН України, Київ

Чмирьова Лариса – кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу розвитку інфраструктури, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Шовкун Інна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу інноваційної політики, економіки та організації високих технологій, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Штундер Ірина – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики, Державний торговельно-економічний університет, Київ

Флейчук Марія – доктор економічних наук, професор, академік АН ВШ України, професор кафедри маркетингу, Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького, Львів

≈ AUTHOR INFORMATION ≈

Androshchuk Alina – PhD (Pedagogical Sciences), Associate Professor at the Department of Foreign Languages, Faculty of Chemistry and Physics, Taras Shevchenko Kyiv National University

Androshchuk Gennadiy – PhD (Economics), Associate Professor, Chief Researcher at the Research Institute of Intellectual Property, National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kyiv

Bodnarchuk Tetiana – PhD (Economics), Associate Professor, Researcher at the Department of Economic History, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Associate Professor at the Department of Economics of Enterprise, Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University, Kamianets-Podilskyi

Cherevatskyi Danylo – Doctor of Economics, Senior Researcher, Department Head, Institute of Industrial Economics, NAS of Ukraine, Kyiv

Chmyryova Larisa – PhD (Economics), Research Fellow at the Department of the Development of Infrastructure, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Didkivska Lesia – PhD (Economics), Senior Researcher at the Department of Economic History, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Fleychuk Mariya – Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Doctor of Economics, Professor, Professor at the Department of Marketing, Stepan Gzhytskyi Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies, Lviv

Gakhovich Nataliia – PhD (Economics), Senior Researcher at the Department of Industrial Policy, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Gorditsa Karolina – PhD (Economics), Researcher at the Department of Economic History, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Gorin Nazar – PhD (Economics), Senior Researcher at the Department of Economic History, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Grytsenko Andrii – Doctor of Economics, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Director for Research, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Herasimova Olena – Researcher at the Department of the Development of Infrastructure, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Ivanov Sergii – Doctor of Economics, Professor, Associate Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, General Director of LLC «Alcohol and non-alcoholic plant «Dnipro», Dnipro

Kapeliushna Tetiana – PhD (Economics), Associate Professor at the Department of Information and Cyber Security Management, State University of Telecommunications, Kyiv

Karmadonova Tetiana – PhD (Social Philosophy), Senior Researcher, Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential and Science History Studies, NAS of Ukraine, Kyiv

Kerimov Pavlo – PhD (Economics), Researcher at the Department of Public Finance, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Kichurchak Marianna – Doctor of Economics, Professor, Professor at the Department of Economy of Ukraine, Ivan Franko Lviv National University, Lviv

Klimiuk Zbigniew – Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Employment and Labor Market Research Department, Institute of Labor and Social Studies, Warsaw, Poland

Kushnirenko Oksana – Doctor of Economics, Associate Professor, Senior Researcher at the Department of Industrial Policy, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Lypnytskyi Denys – PhD (Economics), Senior Researcher, Doctoral Student at the Institute of Industrial Economics, NAS of Ukraine, Kyiv

Mamatova Tetiana – Doctor of Public Administration, PhD (Economics), Professor, Professor at the Department of Public Administration and Local Self-Government, Dnipro University of Technology, Dnipro

Matveieva Olga – PhD (Public Administration), Associate Professor, Associate Professor at the Department of Public Administration and Local Governance, Dnipro University of Technology; Guest Researcher at the Marie Jahoda Center for International Gender Studies of Ruhr-University Bochum, Germany

Mielkov Yurii – Doctor of Philosophical Sciences, Senior Researcher, Chief Researcher at the Department of Research Activities of Universities, Institute of Higher Education of the NAES of Ukraine, Kyiv

Mokiy Anatolii – Doctor of Economics, Professor, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Leading Researcher at the Department of Regional Economic Policy, SI «M.I. Dolishniy Institute of Regional Research, NAS of Ukraine», Lviv

Nebrat Viktoriia – Doctor of Economics, Senior Researcher, Head of the Department of Economic History, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Nizhnyi Danyil – Student, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv

Nykyforuk Olena – Doctor of Economics, Senior Researcher, Head of the Department of the Development of Infrastructure, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Oliinyk Danyila – Doctor of Economics, Professor, Chief Researcher at the Department of Economic Strategy National Institute for Strategic Studies, Kyiv

Petryshyn Halyna – Master, Researcher at the Employment and Labor Market Research Department, Institute of Labor and Social Studies, Warsaw, Poland

Popova Olha – Doctor of Economics, Professor, Chief Researcher at the Department of Forms and Methods of Management in the Agro-Food Complex, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Razumova Hanna – Doctor of Economics, Associate Professor, Professor of the Analytical Economy and Management Department, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro

Slyvka Tetiana – PhD (Economics), Researcher at Department of Economic History, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Snigova Olena – Doctor of Economics, Senior Researcher at Department of Industrial Policy, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Sobkevych Oksana – Doctor of Economics, Professor, Head at Department for Sectoral Economics, National Institute for Strategic Studies, Kyiv

Suprun Nataliia – Doctor of Economics, Professor, Chief Researcher at the Department of Economic History, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Tsyplitska Olena – Doctor of Economics, Associate Professor, Senior Researcher at the Department of Industrial Policy, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Shovkun Inna – PhD (Economics), Senior Researcher, Leading Researcher at the Department of Innovation Policy, Economy and organization of high technologies, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Shtunder Iryna – Doctor of Economics, Professor, Professor at the Department of Economics and Competition Policy, State University of Trade and Economics, Kyiv

Venger Liliia – PhD (Economics), Researcher at the Department of Industrial Policy, SI «Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine», Kyiv

Verbova Oksana – Doctor of Economics, Associate Professor, Member of the Editorial Board of the Scientific Journal «History of the National Economy and Economic Thought of Ukraine», Lviv

Zhelobyts'kyi Yaroslav – Master, Postgraduate Student at the Department of Economics and Competition Policy, State University of Trade and Economics, Director of educational programs of CO "CU "Peace and development foundation", Kyiv

Ziolkowska Marta – PhD (Economics), Assistant Professor at the Institute of Management, Warsaw School of Economics, Poland

Наукове видання

ВІДБУДОВА ДЛЯ РОЗВИТКУ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Міжнародна колективна монографія

Редактори *І.І. Бажал, А.К. Кокошко, В.О. Макеєв*
Перекладач *В.О. Макеєв*
Оригінал-макет *С.В. Чимбай*

Підписано у світ 01.08.2023 р.
Об'єм даних 7,93 Мб

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
тел. (044) 254-20-36, факс (044) 280-88-69
E-mail: eip@ief.org.ua